

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

Μιχάλης Σετάτος

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ

– I –

ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΕΤΑΤΟΣ

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

– I –

Επιμέλεια
Γιώργος Παπαναστασίου

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
(Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
<http://ins.web.auth.gr>
e-shop: <http://www.eshop.ins-auth.gr>
e-mail: ins@phil.auth.gr

© 2024 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ISBN 978-960-231-217-9 (set)
978-960-231-218-6 (τ. 1)

Συνεργάστηκε η Ειρήνη Κρίκη

Στοιχειοθετήθηκε
από την Αθανασία Κοπανά
στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

Περιεχόμενα

Πρόλογος του επιμελητή.....	7
Αισθήσεις και σημειωτικά συστήματα.....	11
Ακολουθίες κλιτών ρηματικών μορφών με τροπικά ρήματα στην κοινή νεοελληνική	19
Γενικές παρατηρήσεις στην παραγωγή και σύνθεση της κοινής νεοελληνικής	29
Γλώσσα και οικονομία απο σημειολογική άποψη	45
Η απομόνωση στην κοινή νεοελληνική	61
Η γλώσσα ως όργανο	67
Η πρόταση.....	79
Ισοσυλλαβία και ανισοσυλλαβία στην κοινή νεοελληνική	121
Μεταφορά και παρομοίωση απο γλωσσολογική και σημειολογική άποψη.....	127
Νέες παρατηρήσεις στον παρακείμενο της κοινής νεοελληνικής	189
Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής: μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου	207
Οι αριθμοί στην κοινή νεοελληνική.....	217
Οικονομία και αφθονία στη γλώσσα	227
Παρατηρήσεις στη γλωσσική εξέλιξη.....	235
Παρατηρήσεις στη μορφολογία ονομάτων και ρημάτων της κοινής νεοελληνικής	251
Παρατηρήσεις στους συνδυασμούς και τις ακολουθίες ρημάτων της κοινής νεοελληνικής	265
Προσωδιακά χαρακτηριστικά στην κοινή νεοελληνική	275
Πρόσωπα και άτομα στην κοινή νεοελληνική.....	283
Τα αριθμητικά στην κοινή νεοελληνική	297
Τα μέρη του λόγου στην κοινή νεοελληνική	307
Το ερμηνεύον ή ερμήνευμα	313

Πρόλογος του επιμελητή

Με ιδιαίτερη συγκίνηση παραδίδουμε στη δημοσιότητα 21 δημοσιεύτα κείμενα του Μιχάλη Σετάτου, ομότιμου καθηγητή Γλωσσολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και για 44 χρόνια μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών. Καθώς λίγες μέρες πριν, στις 3 Ιουλίου 2024, συμπληρώθηκαν επτά χρόνια από τον θάνατό του, θεωρούμε ότι η δημοσίευση αυτή είναι η αρμόζουσα οφειλή στη μνήμη του.

Από όταν ζούσε, γνωρίζαμε ότι ο Μιχάλης Σετάτος είχε συγγράψει αρκετές εργασίες, που δεν είχε προλάβει να τις δημοσιεύσει – σε προσωπικές συνομιλίες μαζί μου το ανέφερε συχνά. Δούλευε, εξάλλου, ακούραστα ως τους τελευταίους μήνες της ζωής του. Μετά τον θάνατό του, στις 3 Ιουλίου 2017, ανέλαβα, με τη βοήθεια της αγαπημένης αδερφής του Ελένης, να εντοπίσω δημοσιεύτα κείμενα στο αρχείο του, υλικό και ηλεκτρονικό, με σκοπό την έκδοσή τους. Όταν μάλιστα είχα το προνόμιο να διαβάσω πρώτος τη διαθήκη¹ του (σε μια στιγμή αξέχαστη για μένα, όπου η κ. Ελένη, με απίστευτη απλότητα, μου έδωσε το χειρόγραφο, λέγοντάς μου «Γιώργο, βρήκα αυτό εδώ!»), είδαμε ότι επιθυμία του ήταν η δημοσίευση των κειμένων που θα βρίσκονταν στα κατάλοιπά του να γίνει από το Ινστιτούτο, και ότι συνοδευόταν από την προτροπή του το Ίδρυμα να προβεί στην αναδημοσίευση και των δημοσιευμένων μελετών του.

Με τη διαθήκη αυτή, που δημοσιεύθηκε στις 2 Μαρτίου 2018, ο Μιχάλης Σετάτος όριζε κληρονόμο όλης της ακίνητης περιουσίας του το Ινστιτούτο, στο οποίο αυτή θα περιέλθει μετά τον θάνατο και της αδερφής του. Προέτρεπε μάλιστα την αδερφή του να κάνει το ίδιο – κάτι που η κ. Ελένη, με μια κίνηση μοναδικής γενναιοδωρίας, έχει ήδη πραγματοποιήσει.

Η επιθυμία του διαθέτη να αναδημοσιευθούν τα δημοσιευμένα κείμενά του ικανοποιήθηκε γρήγορα, όταν στον ιστοχώρο του Ινστιτούτο δημιουργήθηκε ένας ιστότοπος με την ονομασία «Ιστότοπος Μιχάλη Σετάτου», όπου αναρτήθηκε το σύνολο του γνωστού έργου του. Έμενε όμως το δυσκολότερο καθήκον, η επεξεργασία και δημοσίευση των υπολοίπων. Στον ηλεκτρονικό του υπολογιστή και σε δισκέτες βρέθηκαν πάνω από 100 κείμενα, τα περισσότερα ολοκληρωμένα ή σχεδόν ολοκληρωμένα, τα οποία έπρεπε να επεξεργαστούμε και να τους δώσουμε δημοσιεύσιμη μορφή. Κατάλογό τους παρουσίασα στη συνεδρίαση της 12ης Δεκεμβρίου 2017 του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου και ανέλαβα, με την ίδια συγκίνηση που γράφω σήμερα αυτές τις γραμμές, την έκδοσή τους.

Το πρώτο που έγινε ήταν να συγκριθούν οι τυχόν διαφορετικές εκδοχές των ηλεκτρονικών αρχείων που ήταν αποθηκευμένα στον προσωπικό του υπολογιστή και σε δισκέτες, και να επιλεγούν οι πιο ολοκληρωμένες μορφές. Η επόμενη απαραίτητη εργασία ήταν να ερευνηθεί στο πλούσιο χειρόγραφο ή τυπωμένο αρχείο του, που επίσης μας παραδόθηκε τμηματικά από την αδερφή του, αν υπήρχαν πληροφορίες που θα μπορούσαν να διευκολύνουν τη δημοσίευση, όπως τυπωμένες μορφές των εργασιών,

¹ Το κείμενο της διαθήκης του Μιχάλη Σετάτου είναι πλέον αναρτημένο στον «Ιστότοπο Μιχάλη Σετάτου», βλ. <http://ins-bibl.lit.auth.gr/setatos/will.html>.

σημειώσεις, βιβλιογραφία ή βιβλιογραφικές παραπομπές, που ενδεχομένως θα συμπλήρωναν με οποιονδήποτε τρόπο τα ηλεκτρονικά αρχεία. Η εργασία αυτή ανατέθηκε στον ερευνητή του Ινστιτούτου Νίκο Λιόση και συνεχίζεται ακόμη. Το αρχείο αυτό αξιοποιήθηκε και θα συνεχίσει να αξιοποιείται στον μέγιστο βαθμό.

Κατατάξαμε τα κείμενα σε τρεις γενικές κατηγορίες, τα ολοκληρωμένα (τέτοια θεωρήσαμε αυτά στα οποία υπήρχε η ενότητα «Συμπεράσματα», με την οποία συνήθως ο Μιχάλης Σετάτος έκλεινε τις μελέτες του, και η «Βιβλιογραφία»), τα σχεδόν ολοκληρωμένα (στα οποία έλειπε η μία ή και οι δύο αυτές ενότητες), και τα μερικώς επεξεργασμένα – τα 21 κείμενα του τόμου ανήκουν στις δύο πρώτες κατηγορίες.

Στόχος μας ήταν να παραδώσουμε τα κείμενα με τις απαραίτητες μόνο επεμβάσεις. Το ιδιαίτερο ύφος του Μιχάλη Σετάτου, όπως το γνωρίζουμε από τις δημοσιευμένες εργασίες του, έμεινε αναλλοίωτο. Η προσπάθειά μας ήταν τα κείμενα να έχουν μια μορφή όσο το δυνατόν πλησιέστερη σε αυτή που θα τους έδινε ο ίδιος, αν τους έριχνε μια τελευταία ματιά. Δεν πρόκειται, επομένως, για μια έκδοση «χειρογράφων» αλλά για δημοσίευση ολοκληρωμένων κατά βάση εργασιών, στον βαθμό, βέβαια, που τις είχε ολοκληρώσει ο ίδιος. Σε κάποια σημεία θα συμπλήρωνε ίσως τον λόγο του, προφανώς όμως δεν επιδώσαμε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, συμπληρώσαμε, σε σπάνιες όμως περιπτώσεις, γλωσσικά παραδείγματα, όπου δεν υπήρχαν, αλλά και αυτό μόνο όταν ήμασταν βέβαιοι για την καταλληλότητά τους. Οι ελάχιστες ημιτελείς φράσεις, όπου υπήρχαν, αφαιρέθηκαν. Αυτονόητα κρατήσαμε τις επιλογές του όσον αφορά το είδος του μονοτονικού στο οποίο έγραφε πάντοτε.

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές και τα παραθέματα ελέγχθηκαν στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων. Η πλούσια βιβλιοθήκη του, δωρεά, διά της διαθήκης του, στο Ινστιτούτο, μας έδωσε αυτή τη δυνατότητα – αλλά και την ευκαιρία να θαυμάσουμε για άλλη μια φορά το εύρος των αναγνωσμάτων του, γλωσσολογικών ή σημειολογικών και μη. Κατά τον έλεγχο αποφασίσαμε να προσθέσουμε αριθμούς σελίδων στις παραπομπές του, όταν δεν υπήρχαν, αν και συχνά στις δημοσιεύσεις του τις παρέλειπε. Το δύσκολο αυτό έργο έφερε εις πέρας η συνεργάτρια του Ινστιτούτου Ειρήνη Κρίκη, η οποία επιμελήθηκε και τη Βιβλιογραφία όλων των κειμένων. Κυρίως, όμως, διάβασε και η ίδια τα κείμενα και έκανε καίριες επισημάνσεις και επεμβάσεις.

Η μορφή στην οποία παραδίδουμε σήμερα τα 21 κείμενα που περιέχονται στον ηλεκτρονικό αυτό τόμο δεν πρέπει να θεωρηθεί απολύτως οριστική, με την έννοια ότι κατά την επεξεργασία και των υπόλοιπων κειμένων μπορεί να προκύψουν στοιχεία που θα μας δώσουν τη δυνατότητα να κάνουμε μικρές επεμβάσεις και στα κείμενα που δημοσιεύουμε σήμερα. Είναι, ωστόσο, η πιο ολοκληρωμένη μορφή που θα μπορούσαμε να δώσουμε εκμεταλλευόμενοι τα κατάλοιπά του – το αν θα άλλαζε κάτι σε αυτά πριν τα δημοσιεύσει ο ίδιος δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε. Το ότι θεωρούσε, τουλάχιστον τα περισσότερα, ολοκληρωμένα και κυρίως δημοσιεύσιμα προκύπτει, πάντως, και από το ότι συχνά παραπέμπει από το ένα στο άλλο – αλλά και από την επιθυμία του να δημοσιευθούν.

Το έργο της επεξεργασίας των υπόλοιπων κειμένων θα συνεχιστεί, βέβαια, μέχρι να ολοκληρωθεί. Και μάλιστα ο ρυθμός της δημοσίευσης θα επιταχυνθεί, αφού πλέον η εικόνα που αποκτούμε (και) από το αρχείο του για τα κείμενα αυτά είναι πολύ πιο ολοκληρωμένη από ό,τι στην αρχή.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Μένουν οι ειλικρινά οφειλόμενες ευχαριστίες: στο Διοικητικό Συμβούλιο του Ινστιτούτου, που μου εμπιστεύθηκε αυτό το έργο. Στην Αθανασία Κοπανά, που επιμελήθηκε τυπογραφικά την έκδοση. Στην Ειρήνη Κρίκη και στον Νίκο Λιόση, για την άψογη συνεργασία που είχαμε. Στη βιβλιοθηκονόμο Αναστασία Χουχουλιδάκη, για τη βοήθεια που πρόσφερε στον εντοπισμό των βιβλίων στη βιβλιοθήκη του Μιχάλη Σετάτου. Αλλά, πρωτίστως, στην αδελφή του Μιχάλη, κ. Ελένη Σετάτου, που τόσο απλόχερα μάς άνοιξε το σπίτι της και την καρδιά της.

Ιούλιος 2024

Γ. Π.

Αισθήσεις και σημειωτικά συστήματα

1. Κόσμος, αισθήσεις, διαδικασίες εγκεφάλου

Ο νούς έχει κεντρική θέση στη ζωή του ανθρώπου ως βιολογικού και πολιτισμικού όντος, εφόσον επιτρέπει, μέσω των αισθήσεων, σκέψεων, υποθέσεων και φαντασιών, τη γνώση του κόσμου και την επιβίωση του ανθρώπου, την ανάπτυξη πολιτισμού και κοινωνικής ζωής.

Στις διαδικασίες αυτές υπάρχουν στοιχεία αισθητά, όπως τα άμεσα, αυτόματα σημεία (του περιβάλλοντος, του πολιτισμού, της γλώσσας) στα αισθητήρια όργανα, και άγνωστα, λιγότερο ή περισσότερα, όπως η φύση του κόσμου (για τον οποίο έχουμε έμμεση, ελλιπή γνώση), τα άγνωστα σημεία των εσωτερικών διαδικασιών του εγκεφάλου, το υποσυνείδητο (ασαφή, ακαθόριστα συναισθήματα), η μνήμη (βιώματα, εμπειρίες, γνώσεις ως διαδικασίες), τα πρόσωπα (άγνωστος εσωτερικός κόσμος, ακόμη και του εαυτού μας), η κοινωνία (ύπαρξη και επιδράσεις άλλων προσώπων). Στον νού καταλήγουν, μέσω των αισθήσεων, ερεθίσματα του κόσμου, της γλώσσας, προσώπων, της κοινωνίας, του πολιτισμού, και σε αυτόν αναπτύσσονται, διατηρούνται, τροποποιούνται, εξελίσσονται στοιχεία της μνήμης, του υποσυνειδήτου, της σκέψης και της νόησης (πρβ. και όνειρα).

2. Σημειωτικά συστήματα, σημειωτικές πράξεις και καταστάσεις

Τα σημειωτικά συστήματα περιλαμβάνουν σημεία (με έκφραση και περιεχόμενο), κανόνες συνδυασμού τους, και χρήσεις, δηλωτικές και αξιολογικές, απο πομπούς προς δέκτες. Η πληροφόρηση μέσω των συστημάτων αυτών μπορεί να είναι γενική (προς ομάδες δεκτών, προς όλους τους δέκτες κλπ., πρβ. τηλεόραση), εξειδικευμένη (προς ειδικούς δέκτες, π.χ. μιά επιστημονική εργασία προς επιστήμονες γνώστες της περιοχής), αόριστη (υποδοχή σημείων χωρίς να υπάρχει πομπός ή χωρίς να προορίζονται για δέκτη, π.χ. νέες γνώσεις, νέες εμπειρίες κλπ.).

Η σημειωτική κατάσταση αφορά τη συνεχή ύπαρξη του σημειωτικού συστήματος (π.χ. συστήματα συγγενικών, επαγγελματικών, κοινωνικών σχέσεων), ενώ η σημειωτική πράξη (σημείωση) την πραγμάτωση ενός σημειωτικού συστήματος (πρβ. εκφώνηση στη γλωσσική επικοινωνία).

Οι σημειωτικές πράξεις απαιτούν πομπό / πομπούς και δέκτη / δέκτες: άμεσους (όσοι συμμετέχουν στη σημειωτική πράξη και επικοινωνία, π.χ. συνομιλητές, χορευτές κλπ.) ή έμμεσους (όσοι είναι παρόντες, π.χ. ακροατές, θεατές χορού κλπ., ή απόντες, π.χ. όσοι πληροφορούνται για τη γλωσσική επικοινωνία, συνομιλία), πρβ. και συνθετότερες καταστάσεις, όπως στο θέατρο (ηθοποιοί, σκηνοθέτης και τεχνικοί, θεατές και ταξιθέτες κλπ.).

Τα σημειωτικά συστήματα γεννιούνται (π.χ. η γλώσσα μαζί με τον άνθρωπο), αναπτύσσονται, εξελίσσονται, αν και δέν είναι πάντοτε εύκολη ή δυνατή η διαχρονική τους παρακολούθηση (υποθέσεις βάσει τωρινών στοιχείων της παρατήρησης και ανάλυσης, πρβ. θεωρίες για τη γένεση της γλώσσας), π.χ. ένα κρύο αντικείμενο συνήθως απωθεί (πρβ. την έκφραση *κρύο πράμα*), ενώ αντίθετα μιά κίνηση χαϊδέματος (με ποι-

κιλία στον τόπο, την κατεύθυνση, το όργανο, την ένταση, τη διάρκεια), ένα χάδι, μπορεί να συμβολίζει, όταν καθιερωθεί, προσηνή διάθεση, αγάπη κλπ., και να εξειδικεύεται, πρβ. χάρδια προς μικρά παιδιά, ζώα κλπ.

3. Σημειωτικά συστήματα και αισθήσεις

Τα σημειωτικά συστήματα πραγματώνονται σε έκφραση (ύλη, ουσία) αντιληπτή απο κάποια αίσθηση, π.χ. η γλώσσα ως προφορικός λόγος (άρθρωση, εκφώνηση) απευθύνεται στην ακοή, ως γραπτός λόγος στην όραση. Χρησιμοποιούν ως υλικό έναν 'ώκεανό' αισθημάτων και επιπλέον σε αυτόν (πρβ. επιβλητικότητα εντυπώσεων της φύσης με προσπάθειες έκφρασης των ισχυρών βιωμάτων που προκαλεί).

Ένα περιεχόμενο (σημειωτική κατάσταση του εγκεφάλου) μπορεί να εκφραστεί με ποικίλα συστήματα σημείων, τα οποία βασίζονται και απευθύνονται σε διαφορετικές αισθήσεις, μία κάθε φορά ή περισσότερες κάποτε, που χρησιμοποιούνται παράλληλα ή διαδοχικά μέσα στον χρόνο (δια-αισθητικά), π.χ. η γλώσσα στην ακοή (π.χ. *όχι /όχι/*) ή και στην όραση, με γλώσσα + νεύμα (*/όχι/* + ανάνευση κεφαλιού στην κοινή νεοελληνική), με σημεία ομωνυμικά ή αντωνυμικά (π.χ. */δέχομε/* + κλείσιμο του ματιού, όπου το δεύτερο, κινηματικό σημείο αναιρεί το πρώτο).

Ορισμένα συστήματα, όπως τα απτικά, τα οσφρητικά, τα γευστικά, είναι αισθητικά σαφή (ο εγκέφαλος ξεχωρίζει ένα τεράστιο φάσμα αισθήσεων), αλλά συνειδητά ασαφή (πρβ. ότι, παρά την ποικιλία τους, λείπουν ονομασίες για όλα τα διαφορετικά σημεία, η ορολογία [βλ. 5] είναι ελλιπής και περιορισμένη στην κοινή, καθημερινή γλώσσα, αλλά πίο αναπτυγμένη κάποτε στην επιστημονική). Η μελέτη τους και ο καθορισμός τους γίνεται, εκτός της αυτοπαράτηρησης, μέσω της γλώσσας ή της δείξης με δείγμα (token), π.χ. *πώς μυρίζουν οι πασχαλιές, τέτοια μυρωδιά*, πρβ. και εκφράσεις όπως *μυρίζει σαν...* (λουλούδι, ουσία κλπ.), *μυρίζει πασχαλιά, έχουν μυρωδιά γλυκιά / δριμεία* κλπ. (όροι απο άλλες αισθήσεις), *είναι σαν αυτό* + δείξη (σε πασχαλιά ή άρωμα), *είναι όπως όταν* + περιγραφή.

Λίγα σημειωτικά συστήματα βασίζονται στην αφή, την όσφρηση και τη γεύση, παρόλο που με τις αισθήσεις αυτές βρίσκομαστε πίο κοντά στην εξωτερική πραγματικότητα (πρωταρχικότερες εμπειρίες, που δυσκολότερα απομονώνονται απο τη σκέψη κλπ.).

Για την αντίληψη του κόσμου των ανθρώπων είναι αποτελεσματικά (έχουν αποτελεσματικότερες δυνατότητες) τα οπτικά και τα ακουστικά συστήματα, που μας τοποθετούν σε κάποια απόσταση απο τον κόσμο και τελικά μπορούν να δημιουργήσουν έναν επαρκή κόσμο φαντασίας, απομονώνοντάς μας απο την πραγματικότητα (εμπειρίες σώματος – πνεύματος αξιολογούμενες ως προς τη ζωή).

Τα σημειωτικά συστήματα παρουσιάζουν μεταξύ τους υπωνυμία (ιδίως αν πάρουμε υπόψη τις δυνατότητες της γλώσσας), π.χ. τα γλωσσικά σημεία (μεγάλο πλήθος, που έχει συγκεντρωθεί και μελετηθεί, εκτός των υπερτεμαχιακών, δηλαδή των ιδιαίτερων και ποικίλων επιτονισμών), με τα κινηματικά σημεία που τα συνοδεύουν (μεγάλο πλήθος, αλλά αμελέτητα και αθησαύριστα, βλ. Jakobson 1972), π.χ. αρνητικά μόρια + κινηματικά που τα συνοδεύουν (*ναι / όχι* + σημεία κατάνευσης / ανάνευσης κλπ.), σημεία αμφιβολίας, τροπικοτήτων, επιφωνημάτων και αναφωνήσεων (π.χ. *όχι!, μπά!, τί λέ ρέ!, τί μας λές!* κλπ.).

4. Παραδοσιακές αισθήσεις

4.1 Όραση

Στην όραση βασίζονται οπτικά συστήματα:

- αισθήματα, εντυπώσεις: ορατά αντικείμενα, όντα, καταστάσεις, ενέργειες κλπ., που αναγνωρίζονται (τα μάτια ξεχωρίζουν, αναγνωρίζουν μοναδικά όντα κλπ., χρώματα, σχήματα, πλέγματα κλπ.), ή αδιόρατα στοιχεία κλπ., ενώ κάποιες λεπτομέρειες αφαιρούνται (δέν μπορούν να εκφραστούν πάντα)·
- σημειωτικές πράξεις: σήματα, κινηματικά σημεία (νεύματα κλπ.), τέχνη (ζωγραφική), αρχιτεκτονική, γλυπτική, διαφήμιση, συμβολισμός χρωμάτων (κατα πολιτισμούς και άτομα), τηλεόραση (πρβ. άνοιγμα με αυτή στην παγκόσμια κοινότητα των παλαιότερων 'κλειστών' οικισμών).

Στα οπτικά συστήματα το σημαινόμενο μπορεί να συμπίπτει με το σημαίνον (αντικείμενο αναφοράς ως δείγμα μιάς κατηγορίας), ενώ η έννοια του σημείου δέν είναι σαφής, δέν οδηγεί στη γλώσσα (πρβ. στο *Gulliver's Travels* του J. Swift αυτούς που συνεννοούνται δείχνοντας μικρά δείγματα αντικειμένων). Τα συστήματα αυτά δημιουργούν αντικείμενα που δέν είδε ποτέ ο χρήστης (όπως, σπάνια σχετικά, στη γεωμετρική τέχνη, που αποτελεί ίσως εξέλιξη νατουραλιστικής τέχνης).

Τα οπτικά συστήματα αναφέρονται στα εξωγλωσσικά συμφραζόμενα (στον λόγο, διάλογο) και μπορούν να παράγονται απο το ανθρώπινο σώμα (ως όργανο / όργανα: κινήσεις μελών σώματος) ή άλλα όργανα (φωτοηλέγγραφος, σημαίες πλοίων κλπ.). Αντίθετα απο τα ακουστικά, ο δέκτης σε αυτά μπορεί να εμποδίσει την αποδοχή τους (κλείσιμο ματιών, πρβ. και σκοτάδι).

Τα οπτικά συστήματα, όταν δέν αποτελούν μεταφορά ηχητικών συστημάτων σε άλλη ουσία (γραφή), είναι δεικτικά ή εικονικά (σπάνια συμβολικά) και επιτρέπουν νέες δημιουργίες (τέχνη, προσωπικά οράματα). Ιδιαίτερη ανάπτυξη έχουν σε ορισμένους πολιτισμούς τα υποσυστήματα χρωμάτων (βλ. Cage 1994): λεξιλόγιο (ασάφεια, έλλειψη διαπροσωπικής συμφωνίας, αξιολόγησης), υλικά (τεχνολογία, πειραματισμοί), σημασία και αξιολόγηση (αισθητική διάσταση, διαφορές και αλλαγές κατα κοινωνία αλλά και μέσα στην ίδια κοινωνία), θεωρίες (μεταφυσικές, οπτικής φυσιολογίας, υλικές), δύο όψεις χρώματος (οπτική γωνία, χειρισμός χρωμάτων, πρβ. και απόχρωση, τόνος).

4.2 Ακοή

Στην ακοή βασίζονται συστήματα λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένα και πλούσια:

- αισθήματα, εντυπώσεις: ανέμφατοι ήχοι, κρότοι, θόρυβοι, κραυγές (ζώων κλπ.), ηχητικές αποχρώσεις, επιφωνήματα εκτός γλωσσικού συστήματος·
- οργανωμένη μορφή: γλώσσα (έκφραση και περιεχόμενο / σημαίνον και σημαινόμενο, έννοιες αφηρημένες, φαντασίας, γενικές και γενικευτικές, σύμβολα, γλωσσικά σημεία ανάλογα με το κείμενο κλπ.), μουσική (ροή, διαδικασία κλπ.), ραδιόφωνο.

Τα ακουστικά ή ηχητικά συστήματα μπορούν να παράγονται απο το ανθρώπινο σώμα (άρθρωση γλώσσας κλπ.) ή άλλα όργανα (τηλέφωνο, μικρόφωνο, μεγάφωνο, δίσκοι κλπ.) και είναι αναγκαστικά για τον δέκτη (πρβ. Guignard 1996: «les oreilles

n'ont pas de paupières»), επειδή το κλείσιμο των αφτιών είναι συνήθως αναποτελεσματικό και αποτελεί αρνητικό σημείο (διακοπή επαφής).

Στα ακουστικά συστήματα το σημαινόμενο είναι κάτι που μπορεί να μην είναι παρόν, να μη φαίνεται, μπορεί κανείς να δημιουργεί ποικιλίες ήχων που δεν άκουσε ποτέ, ενώ η έννοια του σημείου είναι σαφής και οδηγεί στη γλώσσα.

Τα συστήματα αυτά επιτρέπουν με τη γλώσσα την έκφραση οποιουδήποτε περιεχομένου (κυρίως σύμβολα) και νέες δημιουργίες (πρβ. λογοτεχνία κλπ.), αλλά πρβ. και τους όρκους σιωπής (vœu de silence).

4.3 Όσφρηση

Τα οσφρητικά συστήματα παράγονται από το ανθρώπινο σώμα (πρβ. έμβια όντα) ή από άλλα όργανα (δείγματα αρωμάτων και μυρωδιών, εργαστηριακές κατασκευές, πρβ. και συμβολισμό αρωμάτων) και παρουσιάζουν έλλειψη πρακτικότητας, διότι δεν παράγονται κατά βούληση και σε επιθυμητή ποικιλία από τα όργανα του ανθρώπινου σώματος, είναι όμως δυνατές νέες δημιουργίες (π.χ. στα αρώματα). Ο δέκτης, για να εμποδίσει την πρόσληψή τους (πρβ. την ακούσια δύναμη των οσμών και την ανακλητική τους ισχύ), πρέπει να κλείσει τη μύτη του ή να απομακρυνθεί, πρβ. παθητική (ό,τι δεν μπορούμε παρα να μυρίσουμε) και ενεργητική (αναζήτηση και εκτίμηση μυρωδιάς, οσμής) στάση.

Οι οσμές είναι σε υψηλό βαθμό προσωπικές, παρά τις κοινές εκτιμήσεις σε ορισμένες περιπτώσεις (πρβ. το ερωτηματολόγιο του *National Geographic*, βλ. Gibbons 1986).

4.4 Γεύση

Τα γευστικά συστήματα παράγονται από τον άνθρωπο (πρβ. ηθελημένες ανακλήσεις αισθημάτων ξινού, π.χ. γεύση λεμονιού κλπ.) ή άλλα όργανα (παραδοσιακά φαγητά, 'κουζίνα' διαφόρων κοινωνιών και πολιτισμών, π.χ. ανάμειξη ζάχαρης και ξιδιού στην κινεζική, πρβ. την ένωση γλυκού και αλμυρού, που δημιουργεί το αίσθημα του αηδούς).

Τα γευστικά συστήματα παρουσιάζουν έλλειψη πρακτικότητας, διότι δεν παράγονται κατά βούληση και σε ποικιλία από μέρη του ανθρώπινου σώματος, αλλά παρουσιάζουν δυνατότητες νέων δημιουργιών (νέα 'πιάτα', νέες γεύσεις). Ο δέκτης, για να εμποδίσει την πρόσληψη, πρέπει να κλείσει το στόμα του.

Η οργάνωση της γεύσης γίνεται ποικιλοτρόπως (πρβ. συμβολισμούς φαγητών), διακρίνοντας:

- αισθητική πλευρά, γούστο (F. Ponge: «le goût est quelque chose de plus important que les besoins») ατομικό (πρβ. de gustibus non disputandum) και ομαδικό (πρβ. «δέν ταιριάζουν ψάρι με τυρί» κλπ.)·
- θετική – αρνητική πλευρά: νόστιμο – άνοστο (πρβ. γλυκό – πικρό), αγάπη – απέχθεια·
- παθητική – ενεργητική στάση: πρβ. τις εκφράσεις *το έφαγε με το ζόρι* – *έγλειψε και το πιάτο*, όπως και τον έλεγχο για δηλητηριασμένο φαγητό, βρωσιμότητα τροφής, ανακλαστικές αντιδράσεις·
- βιολογική πλευρά: η συντήρηση του οργανισμού, μαζί με τον ύπνο, καταλαμβάνει το 40% του χρόνου του ανθρώπου (Dibie 1991)·

- κοινωνική πλευρά: φτώχεια – πλούτος, φαγητό ως μέσο κοινωνικοποίησης (τρόπος κατανάλωσης, θέσεις συνδαιτημόνων, θέση γυναικών, ηλικιωμένων, παιδιών κατα κοινωνίες, ομιλία – σιωπή κατά τη διάρκεια του γεύματος)·
- πολιτιστική: καθημερινή – γιορτές (ώρες ημέρας, εποχές έτους, προτιμήσεις και μή φαγητών), μέσο και πειραματικό όργανο αισθησιακών, κοινωνικών και αισθητικών εμπειριών και επιθυμιών, πρβ. μερίδια, δίαιτα, τέχνη μαγειρικής, κατανομή αρμοδιοτήτων σε σφαγή χοίρων (άντρες: αλάτισμα, σκληρή δουλειά, ξηρότητα· γυναίκες: μαγείρεμα, υγρασία, ζέστη) κλπ. Το φαγητό είναι κάτι περισσότερο απο την τροφή, γιατί επηρεάζεται απο πολλά στοιχεία: συνθήκες εργασίας, ελεύθερο χρόνο, θρησκευτικές, οικονομικές και πολιτικές επιρροές κλπ.

4.5 Αφή

Τα απτικά συστήματα παράγονται απο το ανθρώπινο σώμα (όργανο / όργανα): επαφές με διάφορα όργανα του σώματος (475 μορφές κατά τον ψυχίατρο L. Ancona, χάδια κλπ.), κυρίως τα χέρια (σφιξίματα χεριού για χειραψία κλπ., χτυπήματα σε επιφάνειες, π.χ. στην πλάτη), αλλά και τα χείλη (φιλήματα κλπ.), ή άλλα όργανα ή αντικείμενα (χρήση τους για κάλυψη αποστάσεων κλπ., ρούχα: υφάσματα για μέρη σώματος, πρακτική αντιμετώπιση διαφόρων καταστάσεων όπως το πολικό ψύχος κλπ., νέες δημιουργίες όπως η μόδα κλπ.).

Τα απτικά συστήματα, όπου οι κοινωνικές συμβάσεις το επιτρέπουν, δέν μπορούν να αναπτύξουν συνθετικότητα και πρακτικότητα (πρβ. απόσταση κλπ. μεταξύ πηγής και αισθητήριου οργάνου). Ο δέκτης μπορεί να αποφύγει την πρόσληψή τους (απομάκρυνση και αποφυγή επαφής, που αποτελούν αρνητικά σημεία).

Πομπός και δέκτης διακρίνονται ως προς τον έλεγχο των σημείων: ο εγκέφαλος είναι δέκτης πολλών σημείων, αλλά δέν μπορεί να ελέγξει κατά βούληση τους αγωγούς (ενστικτώδη, ασύνειδα, υποχρεωτικά κλπ.) παρά σε μικρό βαθμό (πρέπει να αναζητηθούν τα αίτια). Τα απτικά σημεία χρησιμεύουν για την ατομική γνώση του περιβάλλοντος (πρβ. αγγίγματα αντικειμένων κλπ., ιδίως στους τυφλούς), τη θέση του ατόμου σε αυτό (πάνω – κάτω κλπ.) και δέν μπορούν να διδασχτούν.

4.6 Άλλες αισθήσεις

Εκτός των πέντε παραδοσιακών αισθήσεων, είναι δυνατό να δεχτούμε και άλλες αισθήσεις, όπως:

- τις ειδικές (βλ. Σαββάκη 1989), εκτός της όρασης, ακοής, όσφρησης, γεύσης: αισθήσεις ισορροπίας (πρβ. ίλιγγο, κινήσεις στον χώρο κλπ.) και κινήσεων (νεύματα κωφαλάων, χορός με πόδια ή χέρια, πρβ. τον ινδικό χορό kathakali με βάση το Natya Shastra)·
- τις σωματικές αισθήσεις (βλ. Σαββάκη 1989) εκτός της αφής (αισθήσεις του δέρματος): θερμοκρασίας (κρύο κλπ.), οργανικές (πίεσης, πόνου), αισθαντικότητας (δόνησης, θέσης, μυών, ιδιοαντίληψης).

Ανάλογα με τις θεωρίες και τις υποθέσεις, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τις εξής αισθήσεις: ρυθμού (πρβ. τυμπανοκρουσίες οπαδών ομάδας: *τά τά τατατά τατα-*

τάτα τατά! κλπ.), νόησης (πρβ. σκέψη: έννοιες, υπονοητικά εκτός γλώσσας: ακαθόριστα αισθήματα και συναισθήματα [πρβ. Sarraute 1957], γνώσεις), ενοράσεων και φαντασίας, μνήμης, μή κανονικών καταστάσεων (ψυχασθένειες κλπ.), αισθήσεις εκτός πολιτιστικού συστήματος.

5. Ορολογία

Εξετάζοντας την ορολογία των αισθήσεων στην κοινή νεοελληνική, παρατηρούμε κυριολεξίες και μεταφορές (πρβ. και συναισθησία), λεξιλογικό πλούτο και φτώχεια (βλ. Βοσταντζόγλου 1962).

1) Όραση

Η ορολογία της όρασης είναι πλούσια και αντλείται από τις εμπειρίες του κόσμου (χρώματα, φώς – σκοτάδι κλπ.). Ορισμένοι όροι είναι μεταφορικοί, πρβ. τα *οξυδερκής* – *αμβλυπός* με τα *μακρόθωρος* – *κοντόθωρος*.

2) Ακοή

Μεταφορές: *γλυκώχος* – *βροντόφωνος*, *χαμηλόφωνος*, *κούφιος*.

3) Όσφρηση

Έλλειψη λεξιλογίου για τη δήλωση όλων των οσμών, πρβ. *μυρωδάτος* – *βρομερός*.

4) Γεύση

Πρβ. *εύγευστος* – *άγευστος* αλλά και *ανούσιος*, *βαρύς* – *ελαφρύς* *καφές* (πρβ. και *σέρτικος* < τουρκ. *sert* ‘οξύς, δυνατός’ – *γιαβάσικος* *καφές* < τουρκ. *yanaş* ‘σιγανός, ήπιος’, πρβ. και *οξύς* – *ξινός*).

5) Αφή

Πρβ. *γαργαλιστικός*, *ξυστός* (*ακροθιγής*) κλπ.

6) Άλλες αισθήσεις

Θερμότητα (*θερμός*, *ζεστός*, *καυτός* – *ψυχρός*, *παγωμένος*, *δροσερός*, *κρύος*), πίεση (*σφιχτός*, *πατητός*, *σκληρός* – *μαλακός*), πόνος (*ηδονικός* – *οδυνηρός*), δόνηση και θέση (*ευσταθής*, *σταθερός* – *ασταθής*, *σειστός*, *τρεμουλιαστός*), κίνηση (*ενεργής* – *αδρανής* αλλά και *απαθής*), ρυθμός (*ρυθμικός*, *παλμικός* – *άρρυθμος*, *αρμονικός*) κλπ.

Η κοινή νεοελληνική, όπως και άλλες γλώσσες (πρβ. κατανομή χρωμάτων κατα γλώσσες), χρησιμοποιεί ποικίλα γλωσσικά μέσα για τη δήλωση διαφοροποιήσεων, π.χ. εκτός των απλών λέξεων (βασικό λεξιλόγιο, ήχοι, κραυγές ζώων κλπ.), την παραγωγή (π.χ. τα επιθήματα *-ούλης*, *-ούτσικος*, *-ωπός*, *-ιδερός*, *-ουλός*, *-άς*, *-(ω)τικός*, *-(αν)τικός*, *-(σ)τικός*, *-άτος*), τη σύνθεση (π.χ. *αν-*, *ξε-*, *υπο-*, *ευ-* / *δυσ-*, *μισο-* / *ημι-*, *πολυ-*, *υψηλο-* / *χαμηλο-*, *μικρο-* / *μεγαλο-*, *βαρυ-* / *ελαφρο-*, *βροντο-*, *ηλιο-*, *φωτο-*, *κατα-*, *-φωνος*, *-φeyγής*), παρομοιώσεις (π.χ. *κόκκινο σάν αίμα* κλπ.), μεταφορές (βλ. παραπάνω). Χρήσιμες διακρίσεις ως προς τα επίπεδα της γλώσσας επιτυγχάνονται με τις αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων λέξεων κλπ.

6. Τροποποιήσεις, μεταφορές, συνδυασμοί, αντιθέσεις

Στοιχεία συστημάτων, αλλά και ολόκληρα συστήματα, μπορούν:

- να τροποποιούνται, π.χ. διαφορετικό σφίξιμο χεριού σε χειραψία (ατομικές διαφορές στον χρόνο της ενέργειας, κατα περίπτωση κλπ.).

- να μεταφέρονται σε άλλη αίσθηση (ουσία), π.χ. η γλώσσα απο προφορική (πρβ. ακοή) μπορεί να μεταφερθεί σε γραπτή (πρβ. όραση) μορφή και σύστημα·
- να συνδυάζονται, π.χ. η γλώσσα (προφορικός λόγος) με κινηματικά σημεία ή το εξωγλωσσικό περιβάλλον (πρβ. όραση), πρβ. και την έκφραση *στη φωνή κι ο γάι-δαρος*, ή να μη συνδυάζονται και να αλληλοαποκλείονται (πρβ. ανάγνωση και εξωγλωσσικό περιβάλλον), αλλά πρβ. οπτικά ή κινηματικά συστήματα στη γραφή (ορθογραφία, γραφή και ανάγνωση), στο τραγούδι (γλώσσα και μουσική) κλπ·
- να αντιτίθενται, πρβ. περιπτώσεις αντίθεσης προφορικού χαιρετισμού με χειραψία (αλλά μπορούν και να συνδυάζονται), προφορικού λόγου με κλείσιμο ματιού (ταυτόχροнос, αντιθετικός συνδυασμός).

Συστήματα μπορούν να αναπτυχθούν σε τέχνες, όπως η λογοτεχνία, η μυθολογία, η ζωγραφική, η γλυπτική, η μουσική, ή με συνδυασμούς: κινηματογράφος, θέατρο, όπερα, θρησκευτικές λειτουργίες (μαντείες κλπ.), τσίρκο, κόμικς. Συχνά εμφανίζονται ακραίοι πειραματισμοί, π.χ. κατά τον J. L. Borges οι πίνακες των P. Picasso, G. Braque κ.ά. (χρώματα και σχήματα προκαλούν εντυπώσεις τελείως ξένες απο τα θέματα που αναπαριστούν) οδήγησαν την G. Stein να εφαρμόσει και στις λέξεις το ίδιο, δηλαδή να μὴν τις θεωρεί απλά σύμβολα (πολλαπλασιάζει τα ρήματα και αποφεύγει τα ουσιαστικά, γιατί μπορεί να διακόψουν τη συνέχεια, πρβ. στον κινηματογράφο τη διαδοχή εικόνων ως ρευστή συνέχεια και δημιουργό ενότητας).

8. Αίσθημα και συναίσθημα

Παρά τις δυσκολίες ορισμού, συνήθως γίνεται διάκριση μεταξύ αισθήσεων (sensations), αντιλήψεων (perceptions), συναισθημάτων (emotions: θυμός, άγχος, φόβος, ανησυχία, απάθεια, αδιαφορία, κατάθλιψη, χιούμορ, πρβ. γλώσσα σώματος) και κινήτρων (motivations: ώσεις αφεκτιβικές, προσχωρητικές, περιέργεια, εξάλειψη, εξερεύνηση, πείνα, δίψα, πόνος, σέξ, ύπνος, μητρική αγάπη κλπ., πρβ. έννοιες επιθετικότητας, θυμού, επιπέδου φιλοδοξίας, συναγωνισμού, συμμόρφωσης, εξάρτησης – ανεξαρτησίας, σχέσεων κυριαρχίας, μείωσης ώσεων, ενστίκτων, pleasure principle κλπ.), πρβ. και προσοχή, αυταπάτες.

Η σημειολογική μελέτη της έκφρασης των συναισθημάτων μέσω των διαφόρων σημειωτικών συστημάτων δείχνει τη μεγάλη και ανεξερεύνητη σε πολλές περιοχές ποικιλία τους, πρβ. συναισθήματα συνδεόμενα και εκφραζόμενα απο παραγλωσσικά χαρακτηριστικά (βλ. Davitz 1964), απο κινήσεις των χεριών χορευτών κλπ. Απο την πλευρά της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία (πρβ. L. Vygotsky, S. Freud, J. Lacan κ.ά.), όπως και απο την κριτική ανάλυση λογοτεχνικών έργων (ψυχολογία ηρώων, καταστάσεων κλπ.).

Ένα αίσθημα μπορεί να προκαλέσει ένα συναίσθημα ανάλογα με το πολιτιστικό σύστημα (σημειωτικά υποσυστήματα που αποκτούνται και μεταβάλλονται με τις εμπειρίες, πρβ. ώρες, εποχές, γιορτές κάποιας περιοχής μιάς πόλης, της υπαίθρου κλπ.), π.χ. η σιωπή, η ησυχία, ο κενός χώρος, η ατμόσφαιρα κλπ. συμβολίζουν κάτι περισσότερο απο χρώματα, ήχους, σχήματα και μορφές ή κινήσεις των όντων κλπ., δηλαδή η σιωπή έχει 'βάρος', 'πυκνότητα' (πρβ. *νεκρική σιγή* κλπ.), πρβ. γενικά τις μεταφορικές χρήσεις των *γλυκός – πικρός, σκληρός – μαλακός, βρομερός* κλπ. Οι οσμές διαποτίζουν

όλα τα συναισθήματά μας και καθορίζουν και επηρεάζουν συμπεριφορές, ιδίως υποσυνείδητες. Οι αισθήσεις επηρεάζουν εμάς όπως και τα ζώα, χωρίς να το συνειδητοποιούμε πάντοτε (πρβ. ψυχολογικές αλλαγές συμπεριφοράς).

9. Άνθρωποι, ζώα, φυτά

Η ιδιαίτερη ανάπτυξη μιάς αίσθησης σε κατάλληλο περιβάλλον οδηγεί σε εξειδικεύσεις της βιολογικής εξέλιξης (π.χ. φτερά και όραση → πτηνά), πρβ. μονομερή ανάπτυξη σημειωτικού συστήματος στους ανθρώπους (πρβ. και *purus mathematicus purus asinus* κλπ.).

Η αντίληψη του κόσμου και η ανάπτυξη αισθήσεων για επιβίωση παρουσιάζει τεράστια δημιουργία σημειωτικών συστημάτων στα ζώα (οσφρητικών: σήμανση ζωτικού χώρου, κλήση για ζευγάρι, ένδειξη κινδύνου, εκλογή τροφής κλπ.), ακουστικών, απτικών, γευστικών, οπτικών. Ειδικά στον άνθρωπο παρατηρούμε τη μεγάλη ανάπτυξη ακουστικών (γλώσσα) και οπτικών (κινηματικά κλπ.) συστημάτων, ενώ τα απτικά, οσφρητικά και γευστικά δέν παρουσιάζουν την ίδια έκταση. Η ερμηνεία αυτής της αντίθεσης φαίνεται να είναι η πρακτική αποτελεσματικότητα των πρώτων, επειδή προσφέρονται για εύκολη χρήση μεγάλου αριθμού σημείων με πρόθεση επικοινωνίας (ποικιλία κινήσεων και ήχων, κοντινών και απομακρυσμένων), ενώ τα δεύτερα αναπτύχθηκαν σε πολλά ζώα για διάκριση φυσικών σημείων (οσμές, γεύσεις κλπ.).

Ένας άλλος χώρος ερευνών είναι η ενδοσημειωτική, που μελετά τα σημειωτικά συστήματα μέσα στο σώμα (βιολογικές διαδικασίες κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσης*. Αθήνα: Πατρίς.
- Cage, J. 1994. *Colour and Culture. Practice and Meaning from Antiquity to Abstraction*. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Davitz, J. R. (επιμ.). 1964. *The Communication of Emotional Meaning*. Νέα Υόρκη: Mcgraw Hill.
- Dibie, P. 1991. *Wie man sich bettet. Die Kulturgeschichte des Schlafzimmers*. Στουτγκάρδη: Klett Cotta.
- Gibbons, B. 1986. «The Intimate Sense of Smell / National Geographic Smell Survey», *National Geographic* 170 (3), 324–361.
- Guignard, P. 1996. *La haine de la musique*. Παρίσι: Calmann-Lévy.
- Jakobson, R. 1972. «Motor Signs for ‘Yes’ or ‘No’», *Language in Society* 1 (1), 91–96.
- Σαββάκη, Ε. 1989. *Οι παράλληλοι εαυτοί μας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sarraute, N. 1957. *Tropismes*. Παρίσι: Éditions de Minuit.

Ακολουθίες κλιτών ρηματικών μορφών με τροπικά ρήματα στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγή

Η πραγμάτωση της γλώσσας (λόγος) είναι άμεση (προφορικός λόγος: συνομιλία, διάλεξη κλπ.) και έμμεση (πλάγιος λόγος, γραπτός). Οι προτάσεις που αποτελούν τον λόγο είναι ανεξάρτητες (κύριες: κρίσεως, επιθυμίας, ερωτηματικές, επιφωνηματικές, αναφωνηματικές, απηχητικές, πρβ. και καταφατικές – αποφατικές) και εξαρτημένες (δευτερεύουσες: υποταγμένες, πλάγιες, παρατιθέμενες: απόλυτες, παραθηματικές, όπως ...«...»...), παραθετικές, παρενθετικές και διπλοεξαρτημένες (έμμεσα εξαρτημένες: δευτερεύουσες απο δευτερεύουσες, πλάγιες σε πλάγιες κλπ.).

Οι προτάσεις κανονικά περιλαμβάνουν ένα ρήμα και οι σύνθετες προτάσεις (πρβ. περίοδο) συχνά περισσότερους ρηματικούς τύπους (πρβ. κύρια + δευτερεύουσες προτάσεις, δευτερεύουσες + κύρια + δευτερεύουσες κλπ.), σε ποικίλους συνδυασμούς: ακολουθίες χρόνων, όψεων, χρόνων και όψεων, διαθέσεων κλπ.

Η γραμμικότητα του λόγου και οι συντακτικοί κανόνες (σειρά όρων κλπ.), αλλά και η πραγματικότητα (θέσεις γεγονότων στον χρόνο κλπ.), καθορίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι ποικίλοι συνδυασμοί ρηματικών μορφών (πρβ. και ακολουθίες χρόνων και ρηματικών ονομάτων: μετοχών, απαρεμφάτων ή ρηματικών 'επιρρημάτων' σε -οντας). Οι δυνατοί συνδυασμοί κατα γλώσσα ακολουθούν κανόνες (πρβ. *consecutio temporum*) και θέτουν ποικίλα ερωτήματα (τί σημαίνουν και τί προσφέρουν στο σύστημα της γλώσσας).

Στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ), η διαδικασία κλπ. που δηλώνεται απο το ρήμα μπορεί να εμφανιστεί ως χρόνος και προοπτική, ως όψη, στάδιο, δυνατότητα, πιθανότητα, ποιότητα ή ποσότητα, κρίκος αλυσίδας ενεργειών, στοιχείο αφήγησης, υποταγμένη έννοια κλπ. Δύο ή περισσότερα ρήματα μπορούν να συνδεθούν ή να συσχετιστούν βάσει της σημασίας (όμοια – ανόμοια – αντίθετα, μέρη – σύνολα κλπ.), της σύνταξης (πρβ. συνδέτες), της πραγματολογίας (πρβ. μέσα συσχέτισης, νόηση ομιλητή), των αντικειμένων αναφοράς (πρβ. φύση πραγματικότητας), της αξιολόγησης (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, αφηγηματολογία κλπ.) κλπ., πρβ. και σχήματα προτάσεων.

2. Περιπτώσεις ακολουθιών (συνδυασμών)

Οι περιπτώσεις συνδυασμών δύο ρηματικών κατηγοριών σε μία πρόταση μπορούν να διακριθούν σε γενικές και ειδικές.

2.1 Γενικές περιπτώσεις

Κατα το παραδοσιακό συντακτικό του Τζάρτζανου (1946–1953), οι συνδυασμοί μπορεί να είναι παρατακτικοί, που με τη σειρά τους διαιρούνται σε συμπλεκτικούς (π.χ. με το

και), αντιθετικούς (π.χ. με το αλλα), διαζευκτικούς (π.χ. με το ή), ή υποτακτικοί, που διακρίνονται σε:

- κύρια πρόταση + δευτερεύουσα, δευτερεύουσα + κύρια, δευτερεύουσα + δευτερεύουσα, π.χ. *μου είπε ότι... και ότι...*
- ρήμα + απαρέμφατο / μετοχή, + -οντας, π.χ. *μιλούσε βλέποντας...*
- παρενθέσεις: *έδωσαν πενηνταοκτώ φάουλ (αν ει³ναι δυνατόν!) στον ΑΡΗ (δέν μπορώ να το δεχτώ)· έδωσαν πενηνταοκτώ φάουλ (αν ει²ναι δυνατόν) στον ΑΡΗ (δεν μπορεί να το φανταστεί κανείς)· έδωσαν πενηνταοκτώ φάουλ (ναί, ήταν δυνατόν) στον ΑΡΗ (μπορεί να σας φαίνεται αδύνατο, αλλα...)· έδωσαν πενηνταοκτώ φάουλ (εάν είναι δυνατόν) στον ΑΡΗ (αναρωτιέμαι)· έδωσαν πενηνταοκτώ φάουλ (πώς είναι δυνατόν;) στον ΑΡΗ κλπ.*

Πρβ. συνδυασμούς σε μεγαλύτερες ενότητες: κείμενα, π.χ. *Σπούδασε ιατρική. Πήγε έπειτα να ειδικευτεί στο Ινστιτούτο Παστέρ. – Σπούδασε ιατρική. Πηγαίνει έπειτα να ειδικευτεί στο Ινστιτούτο Παστέρ. – Σπουδάξει ιατρική. Πήγε έπειτα για ειδίκευση στο Ινστιτούτο Παστέρ. / Πηγαίνει έπειτα για ειδίκευση στο Ινστιτούτο Παστέρ. Πρβ. Σπουδάξει ιατρική. Πηγαίνει έπειτα για ειδίκευση και ειδικεύεται στο Ινστιτούτο Παστέρ. Αλλα *Σπουδάξει ιατρική. Πηγαίνει έπειτα για ειδίκευση και ειδικεύτηκε στο Ινστιτούτο Παστέρ.*

Η δυνατότητα συνδυασμών εξαρτάται απο τη φύση και τη λειτουργία των ρηματικών κατηγοριών και των άλλων στοιχείων της πρότασης, π.χ. απο τους συνδυασμούς φαίνεται / φαινόταν / φάνηκε / θα φαίνεται / θα φανεί / θα φαινόταν / θα φάνηκε / έχει φανεί / είχε φανεί / θα έχει φανεί / θα είχε φανεί *οτι* γράφει / έγραφε / έγραψε / θα γράφει / θα γράψει / θα έγραφε / θα έγραψε / έχει γράψει / είχε γράψει / θα έχει γράψει / θα είχε γράψει, ορισμένοι φαίνονται να παρουσιάζουν πρόβλημα αποδεκτότητας, όπως: ? *φάνηκε οτι θα έγραψε*, αλλα πρβ. *θα του φάνηκε οτι θα του έγραψε* για να ισχυρίζεται οτι *δέν τον ξέχασε*, ή συχνότητας, πρβ. σε φρασεολογίες όπως *έγραφε, γράφει και θα γράφει πάντα προσεκτικά· δούλεψε, δουλεύει και θα δουλεύει χωρίς παράπονα* ('βασικοί' χρόνοι) κλπ. Ο λόγος έτσι αποκτά μεγάλες εκφραστικές δυνατότητες, πρβ. «*δέν είμαι έτοιμος*» – «*δέν είμαι*», λέει, «*έτοιμος*» – *δέν είμαι* λέει *έτοιμος* – λέει οτι *δέν είναι έτοιμος* κλπ.

Οι βασικές κατηγορίες του ρήματος της ΚΝΕ καθορίζουν τις δυνατότητες των συνδυασμών (αλλα και των σημασιών):

- όψη: *προσπαθείτε να βλέπετε* (πάντα και παντού) – *προσπαθείτε να δείτε* (πάντα και κάθε φορά) – *προσπαθήστε να βλέπετε* (απο τώρα και πάντα) – *προσπαθήστε να δείτε* (τώρα αυτό)· *δέν είναι πρόθυμος να μεταφράζει λογοτεχνία* (και τώρα και πάντα) – *δέν είναι πρόθυμος να μεταφράσει λογοτεχνία* (στο μέλλον, όπως του πρότεινα)·
- χρόνος: *το γράφει και το στέλνει* – *τό 'γραψε και τό 'στειλε* – **το έγραφε και το έστειλε* (αλλα *το έγραφε όλη την ημέρα και το έστειλε το βράδυ αργά*) – *το έγραψε και το έχει στείλει* – **το έχει στείλει και το έγραψε* (αλλα πρβ. *το έχει στείλει και το έγραψε με προσοχή*, πρβ. παρενθετική, πρόσθετη φράση) – *το είχε γράψει και το έστειλε* – *το είχε γράψει και το έχει στείλει* – *το είχε γραμμένο και το έστειλε* – *το είχε γραμμένο και το έχει στείλει* – **το έστειλε και το είχε γράψει* (αλλα πρβ. *το έστειλε και το είχε γράψει με προσοχή*)·

- όψη, χρόνος κ.ά.: *δέν ξέρει να μεταφράζει λογοτεχνία* (όπως φαίνεται απο τις μεταφράσεις του) – *δέν ξέρει να μεταφράσει λογοτεχνία* (όπως φαίνεται απο αυτή τη μετάφραση, αλλιώς θα έβρισκε δουλειά)· *δέν ήξερε να μεταφράζει λογοτεχνία* (τότε, τώρα πιθανώς ξέρει) – *δέν ήξερε να μεταφράσει λογοτεχνία* (γι' αυτό δέν μπόρεσε να τα βγάλει πέρα)· *πρβ. και δέν ξέρει να έχει μεταφράσει (ποτέ) λογοτεχνία* (= δέν θυμάται, δέν είναι βέβαιος)· *δέν έμαθε να μεταφράζει λογοτεχνία* (παρά τις μεταφράσεις που έκανε, ή δέν διδάχτηκε) – **δέν έμαθε να μεταφράσει λογοτεχνία* (αλλα δέν έμαθε να μεταφράσει μιά φορά σωστά ένα κείμενο)· *δέν ξέρει / ήξερε να μιλήσει γαλλικά* (= δέν γνωρίζει / γνώριζε τα γαλλικά, αλλα και = δέν έχει / είχε την πρόνοια να μιλήσει γαλλικά για να μήν τον καταλάβουν κλπ.) – *δέν ξέρει / ήξερε να μιλάει γαλλικά* (ούτε για μιά φορά, πόσο μάλλον εξακολουθητικά), αλλα *δέν ξέρει / ήξερε να μιλάει γαλλικά για να τον παίρνουν για ξένο* (= δέν σκέφτεται / σκεφτόταν)· *δέ βλέπω να περνά κανείς* – *δέ βλέπω να περάσει κανείς* (= προβλέπω, περιμένω) – *δέν είδα να περάσει κανείς* (έστω και ένας)· *δέν είδα να χύνονται τίποτε νερά* (= δέν παρατήρησα νερά να χύνονται) – *δέν είδα να χυθούν τίποτε νερά* (= δέν παρατήρησα χύσιμο νερών).

2.2 Ειδικές περιπτώσεις

Απο το πλήθος των ειδικών περιπτώσεων γίνεται εδώ αναφορά σε μερικές, όπως οι σχέσεις ανάμεσα σε ακολουθίες κλιτών ρηματικών μορφών και σε:

- παύσεις και άλλα προσωδιακά χαρακτηριστικά: *πιστεύεις, δέν πιστεύεις αυτό μ' απασχολεί* (αν πιστεύεις ή αν δέν πιστεύεις) – *πιστεύεις_δεν πιστεύεις αυτό μ' απασχολεί* (είτε το πιστεύεις είτε δέν το πιστεύεις)· *Να το ψάξω, άν και τώρα θα είναι αργά* (εναντιωματική δευτερεύουσα) – *Να το ψάξω. Άν και τώρα θα είναι αργά* (πρόσθετη δευτερη σκέψη)· *μπαίνουν, βγαίνουν, δέ σταματούν – μπαίνουν_βγαίνουν, δέ σταματούν* (πρβ. *μπαينوβγαίνουν και δέ σταματούν*)·
- συνδέσμους: *κάνω / βάζω να + ρήμα* (αντί μεταβιβαστικού ρήματος, πρβ. *ποτίζω – βάζω να πιεί, τον έκανε να φωνάζει απο τον τρόπο κλπ.*)· *βλέπω οτι / που / πως / να / και / Ø έρχεται* (βλ. Σετάτος 1994β· Χριστίδης 1982)· *λέω οτι / που / πως / να / και έρχεται – ξέρω / μαθαίνω οτι / που / πως / *να* (αλλα πρβ. *δέν ξέρω να έρχεται*) / **και* (αλλα πρβ. *ξέρω και κολυμπώ*) / *Ø έρχεται· πιστεύω οτι / που / πως / να* (= ελπίζω) / **και / Ø έρχεται· αισθάνομαι οτι / που / πως / να / και / Ø έρχεται· νομίζω οτι / *που* (εφόσον δέν είναι πραγματικό, εξακριβωμένο) / *πως / *να* (αλλα πρβ. *δέν νομίζω να*) / **και / Ø έρχεται· αρχίζω / συνεχίζω / παύω να γράφω· αρχίζω / συνεχίζω και γράφω· αργώ / κοντεύω / λίγο έλειψε να / *οτι / *που / *πως / *και / *Ø φύγω· παίρνω / πιάνω / γυρίζω και γράφω / να γράψω· τρέχω και βλέπω / τρέχω να δώ· έρχομαι – πάω / μπαίνω – βγαίνω / ανεβαίνω – κατεβαίνω να δώ / και βλέπω.*

2.3 Τροπικά ρήματα + ρήματα

Πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα είναι η ειδική περίπτωση της ακολουθίας τροπικού ρήματος + ρήμα (πρβ. και τα βοηθητικά ρήματα *έχω, είμαι*).

Η ΚΝΕ διαθέτει έναν αριθμό τροπικών (βοηθητικών) ρημάτων, με τα οποία εκφράζονται κατηγορίες όπως το στάδιο, η προοπτική της ενέργειας κλπ.· πρβ. τα εξής:

1) Στάδιο ενέργειας:

- αρχίζω: αρχίζει / άρχιζε / άρχισε / έχει αρχίσει / είχε αρχίσει να σκοτεινιάζει / *να σκοτεινιάσει / *να έχει σκοτεινιάσει, πρβ. ελληνικά ξένων, όπως και τα λόγια Ελληνίδας της Χιλής: άρχισα να πάω στο ελληνικό σπίτι (αντί να πηγαίνω)·
- συνεχίζω: συνεχίζει / συνέχιζε / συνέχισε / έχει συνεχίσει / είχε συνεχίσει να σκοτεινιάζει / *να σκοτεινιάσει / *να έχει σκοτεινιάσει, πρβ. ελπίζω ο κόσμος να συνεχίσει να ρθεί (σε τηλεοπτική μετάδοση αγώνα πλήθους στη Θεσσαλονίκη, όπου έχουμε σύμφυση των φράσεων ελπίζω να ρθεί ο κόσμος και ελπίζω να συνεχίσει να έρχεται)·
- παύω: παύει / έπαυε / έπαψε / έχει πάψει / είχε πάψει να σκοτεινιάζει / *να σκοτεινιάσει / *να έχει σκοτεινιάσει.

2) Προοπτική (κατεύθυνση απο / προς ενέργεια):

- απομένω: απόμεινε να κοιτά απορημένος·
- τρέχω να: τρέχει / έτρεχε να δει / βλέπει αλλά έτρεξε να δει / *βλέπει·
- τείνω: στα νέα ελληνικά ο τόνος τείνει να παραμένει σταθερός – στα νέα ελληνικά ο τόνος τείνει να παραμένει σταθερός (υποβάλλει το 'ήταν σταθερός') – στα νέα ελληνικά ο τόνος τείνει να διαφοροποιείται λειτουργικά (γενικός κανόνας εξέλιξης) – στα νέα ελληνικά ο τόνος τείνει να διαφοροποιηθεί λειτουργικά (εξέλιξη ατομικών γλωσσικών φαινομένων)·
- μένει να: μένει να τα δούμε μαζί·
- πάω / έρχομαι να: πάει να πέσει! (πρόσεχε!)· πάει / πήγε / έρχεται / ήρθε να δει· δέν πάει / δέν έρχεται πιά να παίζουνε μαζί – *δέν πήγε / *δέν ήρθε πιά να παίζουνε μαζί.

3) Ποιότητα ή ποσότητα ενέργειας (βλ. και παρακάτω το 10):

- αργώ να: αργεί / αργούσε / άργησε / έχει αργήσει να ρθεί / *να έρχεται·
- κοντεύω να: κοντεύει / κόντευε / κόντεψε να ξημερώσει / *να ξημερώνει·
- λίγο έλειψε να: λίγο έλειψε να πέσει κάτω / *να πέφτει κάτω·
- έχει πολύ καιρό να: έχει πολύ καιρό να βρέξει / *να βρέχει·

πρβ. και τα φορτισμένα:

- σκοτώνομαι να: σκοτώνομαι να τον περιποιούμαι / σκοτώθηκα να τον περιποιηθώ·
- φαγώνομαι να: φαγώνομαι να τον περιποιούμαι / να τον περιποιηθώ (όταν έρχεται)· φαγώνομαι να τον πείσω / φαγώθηκα να τον πείσω·
- σκάζω να: έσκασα να τον περιμένω· έσκασα να τον ακούω·
- γκρεμίσου να: γκρεμίσου να το βρείς!

4) Προϋπόθεση:

- αφήνω: άσε να έρθει πρώτα!

5) Παρέμβαση (εναρκτές συμμετοχής ακροατή στη γλωσσική επικοινωνία):

- στάσου να: στάσου να πώ!, στάσου να δείς!
- κάτσε να: κάτσε να σου πώ!
- άσε να: άσε να σου πώ!
- βάστα να: βάστα να σου πώ!

6) Πρόθεση:

- θέλω να: θέλει / ήθελε / θέλησε κάτι να μου πεί· τί θέλεις να πείς (μ' αυτό);
- μου έρχεται να: του έρχεται να φωνάζει / του ήρθε να φωνάζει / του ήρθε να φωνάζει σάν τρελός στο δρόμο·
- λέω να: λέω να του γράφω (σπανιότερα) / λέω να του γράψω (ξανά).

7) Απόπειρα / αποτέλεσμα:

- πιάνω να / και: πιάνω να διαβάσω και δέν μπορώ – έπιασα και διάβασα όλα του τα βιβλία·
- παίρνω να / και: πήρα και έγραψα σε όλους·
- γυρίζω να / και: γυρίζει και μου λέει / γυρνούσε και μου έλεγε κάθε φορά / γύρισε και μου είπε / λέει· γυρίζω να δώ, τίποτε!
- κάνω να / και: έκανε κάτι να πεί· τον έκανε κι έσκασε·
- πέφτω / γέρνω να / και: έπεσε να κοιμηθεί (αλλά δέν τον έπιασε ο ύπνος) / έγειρε να κοιμηθεί – έπεσε και κοιμήθηκε / έγειρε και κοιμήθηκε·
- δέν μένει παρα να: δέν μένει παρα να τον βρίσει·
- φτάνω να: έφτασε να μήν έχει πιά χρήματα.

8) Επίφαση (προσποίηση κλπ.):

- κάνω πως: κάνει πως πονά / πόνεσε / έχει πονέσει·
- δείχνω να: δείχνει να πονά / πόνεσε / έχει πονέσει·
- λές και δέν: λές και δέν ξέρει / ήξερε / έμαθε πως τον αγαπά.

9) Προτροπή (βλ. και παρακάτω το 13):

- κοίτα / κοίταξε να: κοίτα να σου πώ!· κοίταξε να δείς!
- άκου / άκουσε να: άκου να σου πώ!· ακούστε να δείτε!
- προσέχω να: πρόσεξε να δείς! (πρβ. πρόσεχε να δείς!, πρόσεξε να μή διαβάζεις τέτοια βιβλία!)
- τράβα να: τράβα να του πείς!· τράβα να τον βρείς! (φόρτιση).

10) Προσπάθεια (βλ. και παρακάτω το 13):

- βάλθηκε να: βάλθηκε να μάθει σκάκι·
- κάθομαι και: τί κάθεται και φωνάζεις; / τί καθόσουν και φώναζες; / τί κάθισες και φώναζες;· τί κάθεται / καθόσουν / κάθισες / *έχεις καθίσει και τα σκέφτεσαι / σκεφτόσουν / σκέφτηκες·
- τρέχα να: τρέχα τώρα να τον βρείς!
- γυρεύω να: γυρεύει να δικαιολογηθεί / δικαιολογείται (πάντα).

11) Αλλαγή καταστάσεων:

- αρπάζω να: αρπάζει / άρπαξε / άρπαξε να φάει / *τρώει (πρβ. αρπάζει / άρπαξε και τρώει)·
- προβάλλω να: προβάλλει / πρόβαλε να δει / *βλέπει.

12) Άποψη:

- νομίζω: νομίζω πως το ξέρει / πως ήρθε·
- θαρρώ: θαρρώ πως το ξέρει / πως ήρθε.

13) Ενδιαφέρον:

- *βρίσκω: τί βρίσκει και τον ακολουθεί; / τί βρίσκει που τον ακολουθεί;*
- *νοιιάζει / μέλει: τί σε νοιάζει / μέλει που;*

2.4 Μεγαλύτερες ακολουθίες

Οι ακολουθίες ρηματικών τύπων μπορεί να ξεπερνούν τα δύο μέλη (ρήματα), και να περιλαμβάνουν συνδυασμούς περισσότερων ρημάτων με αντίστοιχα σύνθετα νοηματικά περιεχόμενα, όπως:

- *δέν απέσωσε να δίνει εξηγήσεις και τον βλέπει να τα παρατά και να φεύγει*
- *(ο προπονητής της ομάδας στην τηλεόραση μετά τον αγώνα) ήρθαμε στη Σαλονίκη να πάρουμε έστω ένα βαθμό που θα βοηθήσει (σκοπός τότε που έλπιζαν) / βοηθούσε (σκοπός τώρα που τον αναλογίζεται)*
- *πήγαινε να τον δει όταν τον συνάντησα (τον συνάντησα καθώς πήγαινε να τον δει) – πήγαινε να τον βλέπει κατά το διάστημα που τον συναντούσα (όλες οι ενέργειες ήταν εξακολουθητικές).*

2.5 Νέες ακολουθίες

Όπως με τις διαφορετικές σημασίες ενός ρήματος (βλ. 3.3) σχηματίζονται διαφορετικές ακολουθίες (π.χ. *δέν έχουν τίποτε να φάνε / δέν έχουν τίποτε να τρώνε στο ταξίδι τους – δέν έχουν να τρέχουν κάθε μέρα για το ψωμί τους [= δέν χρειάζεται να...]*), έχουμε: «στο σπίτι μ' άρεσε να ιδώ ότι στις εκδόσεις του, όταν εξούσε, τύπωνε στο frontispiece: Φόβος και Έλεος» (Σεφέρης 1990, 167) *αντί μ' άρεσε που είδα (= είδα και μου άρεσε)· μπορεί δε'ν έσβησε ακόμη αντί μπορεί να μ'ην έσβησε ακόμη κλπ.*

Κάποτε ακούγονται εκφωνήματα με αμφίβολη αποδεκτότητα, π.χ. (στην τηλεόραση) *εγώ είχα την τύχη να είχα πολύ καλούς δασκάλους, αντί να έχω, ίσως γιατί επικρατεί στη σκέψη ότι πρόκειται για κάτι πολύ πίσω στο παρελθόν.*

2.6 Ισοδυναμίες και παραφράσεις

Ένα περιεχόμενο μπορεί να δηλωθεί με ποικίλες εκφράσεις (που κανονικά διαφέρουν σε σημασιακές φορτίσεις, αποχρώσεις κλπ.) και, αντιστρόφως, μιά έκφραση μπορεί να δηλώσει διαφορετικά περιεχόμενα (πρβ. πολυσημία κλπ.). Οι μετατροπισμοί αυτοί (βλ. Σετάτος 1994α, πρβ. και 1985) βοηθούν στην έρευνα της γλώσσας, με την εξακρίβωση κάθε φορά των ομοιοτήτων, ισοδυναμιών, παραφράσεων κλπ., όπως και στα φαινόμενα που εξετάζονται εδώ, π.χ. *άρχισε να γράφει = γράφει και συνεχίζει να γράφει· συνεχίζει να γράφει = δέν έπαψε να γράφει / γράφει ακόμη· έπαψε να γράφει = δέν συνεχίζει να γράφει / δέν γράφει πιά· αργεί να έρθει = έρχεται αργά / έρχεται με καθυστέρηση / αργεί ώσπου να έρθει κλπ· άργησε να έρθει = ήρθε αργά· κοντεύει να τελειώσει = θα τελειώσει σε λίγο / τελειώνει σε λίγο / όπου νά 'ναι τελειώνει / είναι κοντά στο τέλος κλπ· λίγο έλειψε να πέσω = παρολίγο να πέσω· έχω καιρό³ να πέσω = δέν έπεσα εδώ και καιρό· δέν πάει καιρός που έπεσα = έχει λίγο καιρό που έπεσα· έκανε να σηκωθεί = προσπάθησε να σηκωθεί· έκανε πως σηκώνεται = προσποιήθηκε πως σηκώνεται /*

μισοσηκώθηκε (πρβ. έκανε πως σηκώνεται αλλά πού να σηκωθεί!)· απόμεινε να κοιτά-
ει απορημένος = σταμάτησε και κοιτάει απορημένος· τί κάθεται και τρέχεις στους δικη-
γόρους;! = πάψε να τρέχεις συνεχώς στους δικηγόρους!

3. Παρατηρήσεις

Η ποικιλία των φαινομένων και περιπτώσεων δίνει την ευκαιρία να παρατηρήσουμε διάφορες πλευρές και δυνατότητές τους, διάφορα θέματα και οπτικές γωνίες, όπως τα παρακάτω.

3.1 Φρασεολογία

Η ποικιλία των εκφορών εξειδικεύεται κάποτε σε φρασεολογίες και φρασεολογισμούς, π.χ. στάσου κι έφτασα!· κοιτάω και τί να δώ!· μή σώσεις και μιλήσεις! = να μή μιλήσεις ποτέ σου!· τρέχα να βρείς άκρη!· δέν είναι παίξε γέλασε· δίνει και παίρνει (πρβ. γράφει ξεγράφει ή γράφει ξαναγράφει)· λές και του είπε κανείς / λές και δέν το ξέρει καλά· πού πήγε και το βρήκε;! = πού το ανακάλυψε;, πώς του ήρθε στον νού! (πρβ. πάει και βρίσκει λοιπόν ένα κομμάτι ξύλο...).

3.2 Συνώνυμα

Στη θέση των τροπικών ρημάτων που συμμετέχουν στη δημιουργία ακολουθιών μπο-
ρούν να εμφανιστούν συνώνυμά τους, με μικρότερη συχνότητα, ιδιαίτερες φορτίσεις,
μεταφορικές χρήσεις (βλ. 2.3), όπως προσπαθώ / πασχίζω (λαϊκό) / πολεμώ (μεταφο-
ρά) να, τράβα / σύρε (λαϊκό) / τσακίσου (φόρτιση: συναίσθημα θυμού κλπ.) να, τρέχω /
ορμώ (φόρτιση: ένταση κίνησης) / χύνομαι (μεταφορικά) / πετώ (πετάξουν να φέρεις...)
να, φτάνω / καταντώ (αρνητική φόρτιση) / καταλήγω (λόγιο: επίσημο, ουδέτερο) να,
πάει πολύς καιρός που τον είδα / έχω πολύ καιρό να τον δώ κλπ.

3.3 Αμφισημίες

Ρήματα με διαφορετικές σημασίες μπορούν να δημιουργήσουν αμφισημες πραγματώ-
σεις, που διευκρινίζονται απο τα συγκεκριμένα, π.χ. τον άφησε να κλαίει (= δέν εμπόδι-
σε το κλάψιμό του αλλά και = τον εγκατέλειψε ενώ έκλαιγε) / τον άφησε να κλάψει
(= τον άφησε να τελειώσει το κλάψιμο αλλά και = τον άφησε καθώς ο ίδιος ετοιμα-
ζόταν να κλάψει)· δέν ήξερε να κολυμπήσει (= δέν γνώριζε κολύμπι αλλά και = δέν
σκέφτηκε να κολυμπήσει).

3.4 Πρόσθετα στοιχεία

Πρόσθετα στοιχεία (επιρρήματα, επιρρηματικοί προσδιορισμοί, μόρια κλπ.) μπορούν
να επιτρέψουν, να τροποποιήσουν, να διευκρινίσουν, να φορτίσουν κλπ. τις ρηματικές
ακολουθίες, όπως:

- είναι έτοιμος να εξακοντίσει το ακόντιο σε όλο και πιό μακρινές αποστάσεις (αντίθεση

μεταξύ στιγμικής όψης του ρήματος και επιρρηματικού προσδιορισμού που δηλώνει πλήθος ενεργειών: στο Παγκόσμιο Πρωτάθλημα υπάρχουν έξι προσπάθειες, απο τις οποίες η επιτυχεστέρα είναι μία, η μεγαλύτερη ρίψη), πρβ. *είναι έτοιμος να εξανοντίξει στο μέλλον...* (σε όλους τους μελλοντικούς αγώνες που θα πάρει μέρος) και *πήρε μέρος μία φορά / τρεις φορές / εβδομήντα πέντε φορές*.

- *άφηνέ τον να έρθει κι αυτός καμιά φορά* (το καμιά φορά = κάποτε δικαιολογεί το έρθει), πρβ. *άφηνέ τον να έρχεται κι αυτός* (= όποτε θέλει συνεχώς) / *να έρχεται κι αυτός καμιά φορά* (= κάποιες φορές, αν όχι συχνά) / *ας τον να έρχεται κι αυτός καμιά φορά* (όπως παραδείγματος χάρη τώρα).
- *έχω πολύ καιρό που τον βλέπω στο καφενείο / έχω πολύ καιρό που τον βλέπω κάθε μέρα στο καφενείο* (σειρά ημερών) / *έχω πολύ καιρό που τον βλέπω συχνά στο καφενείο* (όχι πού και πού), πρβ. *ε¹χω πολύ καιρό να τον δώ στο καφενείο* / **ε¹χω πολύ καιρό να τον βλέπω στο καφενείο* αλλά πρβ. *ε²χω πολύ καιρό να τον βλέπω* = διαθέτω πολύ καιρό / ? *έχω πολύ καιρό να τον βλέπω κάθε μέρα* (κάθε μέρα όπως τον έβλεπα παλιά).
- **ένιωσα τα πόδια μου να κοπούν* (βλ. Θεοφανοπούλου 1989, 43) αλλά *ένιωσα τα πόδια μου να κοπούν μια² φορά στη ζωή μου* (στιγμική όψη) / *ένιωσα τα πόδια μου να έχουν κοπεί* (προγενέστερα).

3.5 Ακολουθίες με άκλιτες ρηματικές μορφές και ρηματικά ονόματα

Πέρα απο τις ακολουθίες κλιτών ρηματικών μορφών, η KNE διαθέτει και τις εξής ακολουθίες:

- βοηθητικό ρήμα + άκλιτη ρηματική μορφή: *έχω / είχα γράψει / γραφεί*
- βοηθητικό ρήμα + ρηματικό όνομα: *είμαι / ήμουν γραμμένος*
- τροπικό ρήμα + ρηματικό όνομα: *φαίνομαι / νιώθω / αισθάνομαι κουρασμένος* (πρβ. *είμαι κουρασμένος*), *μένω / στέκω / κάθομαι κοιμισμένος, πάω χαμένος, έρχομαι φαγωμένος, βρίσκομαι χαμένος στο δάσος*
- άκλιτος ρηματικός τύπος σε -οντας + κλιτή ρηματική μορφή: *έχοντας μαζί του όλα τα έγγραφα πήγε στον δικηγόρο* (πρβ. *πήρε μαζί του όλα τα έγγραφα και πήγε στον δικηγόρο*): *μπήκε τρέχοντας* (πρβ. *έτρεξε και μπήκε*): *τρώει διαβάζοντας* (πρβ. *διαβάζει και τρώει / τρώει και διαβάζει*).

Πρβ. ισοδυναμίες όπως *ήρθε φαγωμένος* = *ήρθε έχοντας φάει* (αλλά *ήρθε κοιμισμένος* [= όχι εντελώς ξύπνιος, *ήρθε μαχμουρλής*]), *ήρθε έχοντας κοιμηθεί* = *κοιμήθηκε και ήρθε*.

4. Συμπεράσματα

Η πρόταση στην KNE μπορεί να περιλάβει ακολουθίες ή συνδυασμούς ρηματικών μορφών σε ποικίλες συσχετίσεις και σχήματα, ανάλογα με τις απαιτήσεις του περιεχομένου, αλλά και βάσει επιλογών του ομιλητή, ο οποίος έχει τη δυνατότητα να παρουσιάσει το περιεχόμενο με ποικιλία μορφών και διατυπώσεων. Μεταξύ των δυνατοτήτων αυτών της KNE είναι και τα συντακτικά σχήματα με τροπικά ρήματα (απρόσωπα, τριτοπρό-

σωπα, βοηθητικά κλπ.) + ρηματικές κλιτές μορφές. Οι ακολουθίες αυτές, παρά τις ελλείψεις, τα κενά και τις φρασεολογικές εξειδικεύσεις, παρουσιάζουν οργάνωση και συστηματικότητα (πρβ. και ρήμα + επίρρημα / μόριο / πρόθεση / σύνδεσμο / όνομα κλπ.), συμβάλλοντας στην έκφραση διαφόρων νοηματικών και συνομιλιακών κατηγοριών (στάδιο ενέργειας, προοπτική, ποιότητα και ποσότητα, προϋπόθεση, παρέμβαση, απόπειρα / αποτέλεσμα, επίφαση, προτροπή, προσπάθεια, αλλαγή κλπ.), με τη συνεργασία και άλλων στοιχείων (όπως όψη, δυνατότητα / πιθανότητα, σύνδεσμοι, αρνητικά μόρια, ± μεταβατικότητα, ± ατομικότητα, προσδιορισμοί κλπ.). Όπως και αλλού στη γλώσσα, η περιοχή αυτή εμφανίζει έντονη δημιουργικότητα και ποικιλία σταδίων οργάνωσης, που αποτελούν χαρακτηριστικά της γλωσσικής εξέλιξης.

Βιβλιογραφία

- Θεοφανοπούλου-Κοντού, Δ. 1989. *Μετασχηματιστική σύνταξη. Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1994α. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 39–54.
- . 1994β. «Οι συνδέτες στο σύστημα της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 4, 516–517.
- Σεφέρης, Γ. 1990. *Μέρες Ζ' (1 Οκτώβρη 1956 – 27 Δεκέμβρη 1960)*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1982. «ότι / πως – που: επιλογή δεικτών συμπληρωμάτων στα νέα ελληνικά», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 113–177.

Γενικές παρατηρήσεις στην παραγωγή και σύνθεση της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Οι ανάγκες γλωσσικής επικοινωνίας ικανοποιούνται σε μιά κοινωνία καταρχήν με τους κανόνες του γλωσσικού συστήματος, όπως εφαρμόζονται επι των γλωσσικών σημείων (συνδυασμοί, σχήματα, σειρά όρων, προσωδιακά στοιχεία, κλίση / καταλήξεις, σύνταξη / σθένος κλπ.) και ιδιαίτερα στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) με τις εξής διαδικασίες: παραγωγή (π.χ. *λιακό* / *ηλιακός*), σύνθεση (π.χ. *ετσιθελισμός*, πρβ. και σύνθετους χρόνους, π.χ. *έχοντας γράψει*, προθετικές και συνδεσμικές εκφράσεις, π.χ. *μαζί με, κάθε που, για να*), νέες σημασίες (π.χ. *επώνυμος* = 'γνωστός'), φρασεολογικές ενότητες (φρασεολογήματα και φρασεολογισμούς, π.χ. *κάθε μέρα, μια³ για πάντα*, παραφράσεις, π.χ. *δύο δωδεκάδες*, πρβ. *του λόγου σου = εσύ*), περιφράσεις, φωνολογικές / προσωδιακές τροποποιήσεις, ρητορικά και υφολογικά σχήματα, επίπεδα της γλώσσας, δανεισμό (λόγια και ξένα στοιχεία, μεταφραστικά δάνεια), σχήματα λόγου (μεταφορές κλπ.), αρκτικόλεξα, βραχυλογίες – μακρυλογίες, επαναλήψεις, αλλαγές τονισμού και επιτονισμού. Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι δεν δημιουργούνται τελείως νέες ρίζες και νέες λέξεις (όπως πιθανώς η λέξη *κόντακ*), ίσως επειδή είναι δύσκολο να συμφωνήσουν όλοι στη χρήση μιάς εντελώς νέας λέξης (πρβ. όμως κάποτε ονομασίες προϊόντων κλπ.), ενώ συμβαίνει το αντίθετο με τα αποτελέσματα της παραγωγής, της σύνθεσης, του δανεισμού από άλλη γλώσσα (πρβ. και κύρια ονόματα κλπ.), τη δημιουργία νέων γραμματικών δεικτών (π.χ. *-οντας, οι για το θηλυκό άρθρο στον πληθυντικό κλπ. στην ΚΝΕ*) κλπ. Η γλώσσα δεν αποφεύγει την πλησμονή γλωσσικών σημείων για το ίδιο περιεχόμενο ή αντικείμενο αναφοράς, εφόσον προσθέτει σε αυτά διαφορετικές φορτίσεις (έλλειψη απόλυτης συνωνυμίας).

Πολλές από τις διαδικασίες αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μετατροπισμοί (βλ. Σετάτος 1994), όπως:

- ονοματοποιήσεις: άρθρο + έγκλιση (π.χ. *το να* + *α' εν.* και *πληθ. πρόσωπο, β' εν.* και *πληθ. πρόσωπο / γ' εν. πρόσωπο* + *κανείς / γ' πληθ. πρόσωπο, άρθρο + β' πρόσωπο προστακτικής*), ρηματικό όνομα (ουσιαστικό σε *-μα, -μός, -σιμο, -ση, -σιά* κλπ., επίθετα σε *-τός, -τικός, -μένος, -όμενος* κλπ.), π.χ. *το να ντρέπεται* (= η ντροπή) *δέν είναι κακό, τα πάρε δώσε, δείξιμο, δεικτικός*, πρβ. και *ο ποίσος ο δείξος*
- ρηματοποιήσεις: τροπικό ρήμα + όνομα (π.χ. *κάνω τηλέφωνο* = *τηλεφωνώ, μένω άφωνος*), *να* + ρήμα + *κανείς* (π.χ. *να ντρέπεται κανείς δέν είναι πάντα κακό* = η ντροπή *δέν είναι πάντα κακή*, πρβ. και *αυτός να αδιαφορεί, να περιγελά συνεχώς* = *αυτός αδιαφορούσε, περιγελούσε συνεχώς*).

Η φρασεολογία είναι επίσης πηγή δημιουργίας, καθώς ιδιολεκτικές εκφορές (σηματισμοί της στιγμής με ιδιαίτερες σημασίες και φορτίσεις) διαδίδονται και καθιερώνονται, περιλαμβάνοντας:

- φρασεολογήματα με μορφές και σχήματα: συντακτικά ή σειράς όρων, π.χ. *γενική + ουσιαστικό* (*απ' του Χάρου τα δόντια*, αντίθετα από την κανονική σειρά *ουσιαστικό + γενική*, πρβ. *τα μαλλιά της γριάς – της γριάς τα μαλλιά*, που είναι ένα έδε-

σμα)· τα βρήκε + όνομα (π.χ. τα βρήκε σκούρα)· τροπικό ρήμα + όνομα σε ιδιωτισμικές φράσεις (π.χ. κάνει μπάμ)· είναι + γενική ουσιαστικού (π.χ. είναι της προσκολλησέως)· είναι να + ενικός ρήματος + κανείς (π.χ. είναι να θαυμάζει / να απορεί κανείς, αλλιώς το είναι + υποτακτική αορίστου δηλώνει ενέργεια που πρόκειται να συμβεί)· είναι που (π.χ. είναι που δέν ξέρει να μιλήσει)·

- φρασεολογισμοί: συγκεκριμένα παραδείγματα φρασεολογημάτων και φρασεολογικών ενοτήτων: τα βρήκε μπαστούνια (πρβ. τα βρήκε σκούρα)· τα μάτια σου δεκατέσσερα·
- παροιμιακές φράσεις: ζεί και βασιλεύει, γενεές δεκατέσσερες·
- ιδιαίτεροι τονισμοί και επιτονισμοί: ορίστε κατάσταση! / ορίστε μας! (= είναι κατάσταση αυτή!)· τίς 'ν' τούτος;! (πρβ. ότι το τούτος είναι σχετικά σπάνιο στην ΚΝΕ, τούτο δώ, τού'τη_δω² η αίτηση)·
- ξενισμοί: ιδιολεκτικοί (π.χ. σκηνοθέτης σε συνέντευξη της τηλεόρασης: τί να σου πώ... όταν μου λέει τεραστιότητες < γαλλ. *dire des énormités*) και καθιερωμένοι (π.χ. πίνω τσιγάρο < τουρκ. *sigara içmek*, αλλά θα μπορούσε να προέλθει και ανεξάρτητα από την έννοια 'καταπίνω τον καπνό', πρβ. ρουφώ τον καπνό· ο χρόνος είναι χρήμα < αγγλ. *time is money*)·
- ηπιότερες εκφράσεις, πρβ. π.χ. ότι συνηθίζονται τα (...) ρε μαλάκα / μπαγάσα και αποφεύγονται τα (...) μαλάκα / μπαγάσα.

Η καθιέρωση των φρασεολογισμών και ιδιαίτερα των παροιμιακών φράσεων φαίνεται και από τις συντμήσεις τους (που υπονοούν: [...]) όπως ξέρουμε όλοι, π.χ. δάσκαλε που δίδασκες (το πλήρες είναι δάσκαλε που edίδασκες και νόμο δέν εκράτεις), κάλλιο πέντε και στο χέρι... (παρά δέκα και καρτέρει), πρβ. ότι οι πλήρεις μορφές είναι σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, μπορούν να συμπληρωθούν εύκολα και δέν χρειάζεται να ολοκληρωθούν, επειδή δέν θέλει ο ομιλητής να τις ολοκληρώσει (για να αποφύγει κάποτε ορισμένες λέξεις κλπ.) ή από βιασύνη και οικονομία (πρβ. και βαρεμάρα) ή ακόμη για να τις ολοκληρώσει ο συνομιλητής (δείγμα συμφωνίας).

2. Παραγωγή και σύνθεση

2.1 Γενικές παρατηρήσεις

Παραγωγή και σύνθεση με ποικίλες μορφές εμφανίζονται σε πολλές γλώσσες και στην ΚΝΕ. Από την άποψη της κατασκευής, παραγωγή και σύνθεση μοιάζουν, εφόσον παρουσιάζουν συνδυασμό στοιχείων (πρβ. ότι και η κλίση θα μπορούσε να θεωρηθεί 'σύνταξη' γλωσσικών μονάδων, ρίζας / θέματος και καταλήξεων, σε αυτή τη σειρά), διαφέρουν όμως μεταξύ τους στο ότι η παραγωγή αποτελεί δημιουργία μερών του λόγου (γενικότερες κατηγορίες) από την ίδια ρίζα για τις ανάγκες της πρότασης, ενώ η σύνθεση είναι δημιουργία ειδικότερων, συνθετότερων σημασιακών μονάδων και κατηγοριών, γι' αυτό συντελείται (εκτός λίγων εξαιρέσεων, όπως τα προθήματα α(ν)-, ξε- κλπ., που θα μπορούσαν όμως να θεωρηθούν ως παραγωγή, αντίθετα με περιπτώσεις όπως ξανα-, που ανήκουν στη σύνθεση) με σύνθεση ανεξάρτητων μονάδων (ριζών / θεμάτων), σε αντίθεση με την παραγωγή, που συνδυάζει ανεξάρτητες + εξαρτημένες γλωσσικές μονάδες, δηλαδή ρίζες + παραγωγικά μορφήματα, επιθήματα, πρβ. τέχνη → τεχν-ίτης, μικρός τεχνίτης → μικρο-τεχνίτης.

Η παραγωγή δείχνει ποιές είναι οι βασικές κατηγορίες λέξεων και δηλώνει λειτουργία ενός ορίσματος (argument) ή μιάς κατηγορίας. Η σύνθεση ελαφρώνει τη σύνταξη απαλείφοντας ορισμένες διακρίσεις και δηλώνει νέα ορίσματα ή λειτουργίες που αντιστοιχούν συνοπτικά σε καταστάσεις, π.χ. *νερό απο το ποτάμι* → *νερό του ποταμού / ποταμίσιο νερό* → *ποταμόνερο*, πρβ. σύνθετες λέξεις και αναλυτικές εκφράσεις στη λογοτεχνία (περιγραφές κλπ.), π.χ. *μιά ξανθωπή νεφοσειρά – μιά σειρά απο ξανθά σύννεφα, τα νερομαζέματα που γαλάκτωνε το φώς – τα μαζεμένα νερά που τα έκανε σάν γάλα το φώς*.

Για να περάσουν οριστικά στην κοινή γλώσσα, τα αποτελέσματα της παραγωγής και της σύνθεσης, που δημιουργούνται συνεχώς, πρέπει να τυποποιηθούν και να καθιερωθούν. Ως προς τον αριθμό τους, τα παραγωγικά επιθήματα της ΚΝΕ είναι περισσότερα απο τα τυποποιημένα συνθετικά προθήματα (π.χ. τις προθέσεις ως πρώτα συνθετικά) και τις μικρότερες ομάδες των συνθέτων, όπως *ανθρωπο-*, *ανδρο-* / *γυναικο-* / *παιδο-* κλπ.

2.2 Λειτουργίες

Οι λειτουργίες της παραγωγής και της σύνθεσης είναι ειδικότερα οι εξής:

- κάλυψη απωλειών και εμπλουτισμός του βασικού λεξιλογίου (πρβ. *τυρός* → *τυρίον* → *τυρί*), όπως συμβαίνει και στον δανεισμό λέξεων λόγιων (αρχαίων και μεσαιωνικών ελληνικών), ξένων, διαλεκτικών για κάλυψη κενών κλπ.
- ονοματοθεσία: νέοι όροι για νέες ανάγκες (πρβ. και δανεισμό, απο τον οποίο μπορούν να προέλθουν νέα παράγωγα και σύνθετα, π.χ. *βάρκα* → *βαρκούλα – παλιό-βαρκα*).
- κατηγοριοποίηση: ένταξη σε γενικές έννοιες και σημασιακές περιοχές
- μετασχηματισμοί: γενικής πτώσης σε επίθετο, φρασεολογικής ενότητας σε λέξη κλπ.
- κάλυψη άμεσων αναγκών λόγου
- οικονομία αντίληψης και χρήσης με τη σύνθεση (πρβ. αντίθετα τα Basic English)
- μετατροπή σε άλλα μέρη του λόγου με την παραγωγή
- ένδειξη της δομής του γλωσσικού συστήματος: πρβ. έλλειψη αθροιστικών συνθέτων στην αρχαία ελληνική, που κατα τα άλλα είναι συνθετικότερη απο τη νέα ελληνική, πρβ. αρχαία ελληνικά *-ος / -ον* → νέα ελληνικά *-ος / -η / -ο* (γένος → φύλο), αρχαίες μετοχές → *-μένος, -όμενος, -οντας*
- ένδειξη επιπέδων της γλώσσας: *γραφιάς* (δημοτικό και λαϊκό) – *γραφέας* (λόγιο), *Αμερικανός – Αμερικάνος* (= Έλληνας της Αμερικής), *αντιεθνικός* (δημοτικό, με χασμωδία δηλωτική του αρμού) – *αντεθνικός* (λόγιο, με έκθλιψη), *εργαστήρι* (δημοτικό) – *εργαστήριο* (λόγιο), *αναλόγι* (δημοτικό) – *αναλόγιο* (λόγιο), *πολύμαθος* (δημοτικό) – *πολυμαθής* (λόγιο), *μισόγυνμος* (δημοτικό) – *ημίγυνμος* (λόγιο, επισημότερο).

2.3 Βαθμοί / κλίμακες

Εκτός των συντακτικών σχημάτων επίθετο + ουσιαστικό (→ προσδιοριστικά σύνθετα), ουσιαστικό + γενική ουσιαστικού (→ προσδιοριστικά σύνθετα), *εκείνος που έχει* + επίθετο + ουσιαστικό (→ κτητικά σύνθετα), ρήμα + ουσιαστικό (→ αντικειμενικά σύνθετα), ρήμα + ρήμα / όνομα + όνομα (→ αθροιστικά σύνθετα), έχουμε φράσεις → φρασεολογήματα / φρασεολογισμοί → χαλαρά σύνθετα → σύνθετα, που δείχνουν μία κλίμακα σύνθεσης, π.χ. *μή μου άπτου* → *μημουάπτου άνθρωπος*, *έξω αποδώ* → *ο Εξαποδώ*, *Άγιο Όρος* → *Αγιονόρος*, *Κωνσταντίνου πόλη* → *Κωνσταντινούπολη*, *Χριστού γέννα* → *Χριστούγεννα*, *το μήμελησμόνει*, *να ζεί* → *Ναζή* (βαφτιστικό), *εν τάξει* → *εντάξει*, *χάσει το νού* → *χασσινούς*, *Άγιος Ιωάννης* → *Αι Γιάννης* → *Αϊ_γιάννης*, *ο κύριος Δεμασχές* (φράση → σύνθετη λέξη ως υβριστικό κύριο όνομα), *μητέρα-γλώσσα* / *άνθρωπος-πουλί* κλπ.

2.4 Φορτίσεις

Παράλληλα με τις λειτουργίες (βλ. 2.2), η παραγωγή και η σύνθεση παρουσιάζουν φορτίσεις (πρβ. και τα επίπεδα της γλώσσας, βλ. 2.2), όπως στις εξής περιπτώσεις:

- υποκοριστικά και μεγεθυντικά (βλ. Σετάτος 1992α), π.χ. *καλώς την ξενούλα μας!* (απο δούλες προς ξενοπαντρεμένη κόρη αφεντικού, βλ. Πολίτης 1932, 123), *κουφά-μάρα* (πάθηση) < *κούφαμα* / *κουφαμός*·
- λαϊκοί τύποι, π.χ. τελικό -ς στα *είναι ντροπή* – *είναι ντροπής*, *άλλοτε* – *άλλοτες*, *τότε* – *τότες*, *άραγε* – *άραγες*, *ποτέ* – *ποτές*, *ολημερίς* / *ολονυχτίς*, *μεσοδρομής*, *μισοτιμής*, *κατιτί* – *κατιτίς*, *αντί* – *αντίς*, *σάματι* – *σάματις* (πιό φορτισμένο) κλπ. (αλλα πρβ. τα ουδέτερα *καταγής*, *επίτηδες*, *κοντολογής*, *νωρίς* κλπ.)· πρβ. και *μάσα*, *ξεφτίλα*, *απόφα* (μάγκικο), *τέλεψη*, *φτιάξη*, *μπίτ* → *μπίτι* (πιό φορτισμένο), -*λίκι* (πρβ. *προεδρία* – *προεδριλίκι*), και παραποιήσεις, π.χ. *μεθέν* < *μεδέν* < *μηδέν*·
- λέξεις με αρνητική ή θετική φόρτιση (γενικά ή κατα περιοχές), π.χ. *το κερατένιο*, *σκατένιος* κλπ·
- ευχετικά (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 152· 375· Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 71–72), π.χ. *ο πολυχρονεμένος* (που πολλά χρόνια να ζήσει, που του ευχήθηκαν πολλά χρόνια, που έγινε αντικείμενο ευχής), *ο καλοθάνατος* / *κακοθάνατος*, *ο αχρόνιστος* (που να μή χρονίσει), *αστραποκαμένος*, *θεοσκοτωμένος*, *σιδεροκέφαλος*, *τρισκατάρατος*, *έλα δώ ευλογημένε!* κλπ·
- αποφορτίσεις: π.χ. *ο Μιχαλάκης* για ηλικιωμένο πρόσωπο (στους συγγενείς του ο υποκορισμός δεν γίνεται πιά αντιληπτός).

2.5 Σειρά γλωσσικών μονάδων

2.5.1 Σειρά λεξικών ριζών σε λέξεις

Η παραγωγή στην ΚΝΕ γίνεται με ρίζες + επιθήματα και, σπάνια, προθήματα (βλ. 2.5.2 στο 1), η σύνθεση με ανεξάρτητες λέξεις. Επειδή επιθήματα και λέξεις μπορούν να είναι περισσότερα από ένα ή μία, χρειάζεται να εξεταστεί το θέμα της σειράς τους στη γραμμικότητα του λόγου και του δυνατού αριθμού τους. Έχουμε δηλαδή εκτός των

απλών παραγώγων (ρίζα + επίθημα, π.χ. *σπίτι* → *σπιτ-ικός* κλπ.) και συνθέτων (π.χ. *ψωμο-τύρι* κλπ.):

- παράγωγα παραγώγων: *πραγμάτ-ω-ση, μιμητ-ισ-μός*
- σύνθετα συνθέτων: *γλωσσολογικο-φιλοσοφικός, αυτοκινητο-βιομηχανία*
- πρωτότυπο + παράγωγος: *τεχνο-κριτικός, ηλεκτρο-δυναμικός, καλο-θελητής*
- πρωτότυπο + σύνθετο: *κοσμο-καλόγερος, παλαιο-βιβλιοπώλης*
- παράγωγος + σύνθετο: *αγροτο-καλλιέργεια*
- παράγωγος + πρωτότυπος: *αθλητικο-γράφος, φοιτητο-πατέρας*
- σύνθετο + πρωτότυπος: *καλογερό-παιδο, νοικοκυρο-κόριτσο, αυτοκινητο-πομπή*
- σύνθετα με τρεις ή περισσότερες λέξεις: *πρασινο-κιτρινο-κόκκινος*
- παράγωγα συνθέτων: βλ. παρασύνθετα (5.8).
- σύνθετα παραγώγων: *νοτιο-ανατολικός* κλπ.

2.5.2 Σειρά μορφημάτων σε παράγωγα και σύνθετα

Τα μορφήματα διακρίνονται σε λεξικά (ρίζες, θέματα) και γραμματικά (επιθήματα, προθήματα, καταλήξεις, συνδετικά στοιχεία) και βάσει αυτής της διάκρισης μπορεί να εξεταστεί η σειρά με την οποία εμφανίζονται στη γραμμικότητα του λόγου (ή την κατασκευή της γλωσσικής μονάδας).

1) Παραγωγή

Η σειρά των γλωσσικών μονάδων σε μία παράγωγη λέξη ακολουθεί κανόνες, κατά το γενικό σχήμα: πρόθημα (*α(ν)-, ξε-, ανα-* κλπ.) + ρίζα / θέμα (θεματικό φωνήεν ή σύμφωνο, συνθετικό φωνήεν) + επίθημα συγκεκριμένης σημασίας + επίθημα αφηρημένης σημασίας + υποκοριστικό / μεγεθυντικό επίθημα + κατάληξη (που μπορεί να έχει και τη μορφή $\emptyset$), δηλαδή από τον πυρήνα (ρίζα) προς τα άκρα έχουμε κλίμακα συγκεκριμένων – αφηρημένων στοιχείων, π.χ. *α-προσ-δι-όρισ-το-ς, απο-λυμαν-τηρι-ακό-ς*.

Σχετικά με τα προθήματα, μπορούμε να παραβάλουμε τη θέση των αρνητικών μορίων και των προθέσεων πριν από ρήματα.

Η σειρά εμφάνισης των επιθημάτων, που πρέπει να μελετηθεί εξαντλητικά, παρουσιάζει ποικίλες δυνατότητες και εξαιρέσεις, όπως:

- αλληλουχία επιθημάτων της ίδιας κατηγορίας / βαθμίδας αλλά με αυστηρή σειρά, π.χ. *καλόγερος* → *καλογερίκος* (= του καλόγερου) / *καλογερίστικος* (= που ταιριάζει σε καλόγερο) → *καλογερίκιστικος* (αρνητική φόρτιση), *καλοσύνη* → *καλοσυνάτος*
- κενά: π.χ. παράγωγα σε *-ότητα* έχουμε από επίθετα, όπως *-τικός, -τός, -σιμος, -ερός, -ικός, -αίος* κλπ. (π.χ. αποδεκτά: *κρυπτότητα*, δυνατά: ? *κρυφότητα*, ? *κουτσότητα*, μη αποδεκτά: **κρυμμενότητα*: πρβ. *-τός* – *-μένος*: μόνιμη ιδιότητα – μη σταθερή ιδιότητα / χαρακτηριστικό, καθώς και την αντίθεση επιθετικών – κατηγορηματικών προσδιορισμών), όχι όμως από επίθετα σε *-τέος, -άρης, -άτος, -ένιος, -ής, -ωτός, -ιάτικος, -ίστικος, -ίσιος, -είος* / *-ειος, α-...-τος* κλπ., για τα οποία χρησιμοποιούνται άλλα επιθήματα (π.χ. *αδιάθετος* → *αδιαθεσία, αλύγιστος* → *αλυγισιά, χορτάτος* → *χορτασιά* κλπ., αν και μπορεί να λείπουν τέτοια παράγωγα, π.χ. *βουνίσιος* → $\emptyset$) ή αναδρομικοί σχηματισμοί (π.χ. *ζέστη* / *ζέστα* ← *ζεσταίνω, ζεστασιά* κλπ., αλλά λείπουν παράγωγα επίθετα, αντίθετα *θέρμη* → *θερμικός*). Η ερμηνεία των φαινομέ-

νων μπορεί να στηρίζεται στη σημασία ή στην αντίθεση δημοτικών / λαϊκών – λόγιων λέξεων (πρβ. τα -οσύνη, -άδα, -λόγι, -ουριά, -λίκι, -ιά, -σιά κλπ. με το -ότητα).

- αναλογικοί σχηματισμοί: -ερός → -τερός (< -τός + -ερός), π.χ. *καυτός* → *καυτερός* και μετά *λυπητερός*, *ρωμαλέος* → *ρωμαλεότητα* και μετά *θαρραλεότητα*.

2) Σύνθεση

Οι σύνθετες λέξεις παρουσιάζουν το σχήμα: α' συνθετικό: αφηρημένα στοιχεία (πρόθεση + πρόθεση) + κατηγορίες γενικής σημασίας + κατηγορίες συγκεκριμένης σημασίας + β' συνθετικό (+ γ' συνθετικό κλπ.), όπως το α' συνθετικό, + κατάληξη (που μπορεί να είναι και ∅), δηλαδή στα σύνθετα συναντούμε τα ίδια σχήματα με τα παράγωγα, ενώ η σειρά και η σχέση μεταξύ των μελών της σύνθετης λέξης καθορίζονται από το είδος του συνθέτου (βλ. 4.1). Η δημιουργία συνθέτων ακολουθεί παράλληλα τη συνθετικότητα και πολυπλοκότητα της σημερινής ζωής, πρβ. την αύξησή τους στα νέα ελληνικά, ιδίως των αθροιστικών, σε σχέση με την αρχαία ελληνική, που συχνά προτιμά τη χρήση σχημάτων λόγου.

3) Παράλληλα και ανάλογα γλωσσικά φαινόμενα

Με τα γενικά σχήματα παραγωγής και σύνθεσης μπορεί να παραλληλίσει κανείς τα εξής: άρθρο + όνομα, πρόθεση + πτώση ονόματος, προσδιορισμό + όνομα. Κατά την αρχή αυτή, οι αντίτυποι με τη μορφή αντωνυμιών παίρνουν θέση πριν από το ρήμα (πρβ. προθήματα) ή μετά το ρήμα (σε προστακτική) και η λειτουργία τους είναι ομόλογη στην πρώτη περίπτωση με προθέσεις, αρνητικά και τροπικά μόρια κλπ. ως α' συνθετικό ρημάτων και στη δεύτερη ως αντικειμενικά σύνθετα του τύπου *χασομέρης*.

3. Παραγωγή

Η παραγωγή στην ΚΝΕ γίνεται με επιθήματα και σπάνια με προθήματα (αλλά βλ. και 2.5.2 στο 1)· τα επιθήματα ακολουθούν τις ρίζες / θέματα (και μπορούν να προηγούνται άλλων επιθημάτων) και ακολουθούνται από τις καταλήξεις των κλιτών λέξεων.

3.1 Είδη

Τα παράγωγα της ΚΝΕ (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1991) μπορούν να διακριθούν ως προς:

1) Το μέρος του λόγου, δηλαδή παράγωγα:

- ρήματα: από ρήματα (*μασώ* → *μασουλίζω*), ουσιαστικά (*αγκαλιά* → *αγκαλιάζω*), επίθετα (*άσπρος* → *ασπρίζω*), αντωνυμίες (*αυτός* → *αυτώνω*), αριθμητικά (*εκατοστός* → *εκατοστίζω*), επιρρήματα (*συχνά* → *συχνάζω*), προθέσεις (*χωρίς* → *χωρίζω*), επιφωνήματα (*γάβ γάβ* → *γαβγίζω*, *καλημέρα!* → *καλημερίζω*), φράσεις (*καλώς ορίζω* → *καλωσορίζω*), ενώ λείπουν παράγωγα ρήματα από συνδέσμους·
- ουσιαστικά: από ρήματα (σε -της, σε -μα, π.χ. *φίλημα* κλπ.), ουσιαστικά (-ιά κλπ., υποκοριστικά και μεγεθυντικά), επίθετα (*άγριος* → *αγριάδα*), αντωνυμίες (*εγώ* → *εγωισμός*), αριθμητικά (*τριάντα* → *τριαντάρης*, *δέκα* → *δεκαριά*, *δύτερος* → *Δευτέρα*), επιρρήματα (*χάμου* → *χαμουτζής*), προθέσεις (τα *υπέρ* και τα *κατά*), επιφωνήματα (τα *άχ* και *βάχ*), φράσεις (με το *έτσι* θέλω → *ετσιθελισμός*, *μήμελησιμόναι*), ενώ λείπουν παράγωγα ουσιαστικά από συνδέσμους και μόρια·
- επίθετα: από ρήματα (-τικός κλπ.), ουσιαστικά (*βροχή* → *βροχερός*), επίθετα (*άσπρος*

→ *ασπρούλης*), επιρρήματα (*κοντά* → *κοντινός*), φράσεις (*έτσι θέλω* → *ετσιθελικός*), ενώ λείπουν παράγωγα επίθετα από προθέσεις, συνδέσμους και επιφωνήματα·

- αντωνυμίες: από ουσιαστικά (*του εαυτού μου*), επίθετα (*δικός μου, μόνος, μοναχός, μερικοί*), αντωνυμίες (*όποιος* → *οποιοσδήποτε, κάθετί*), αριθμητικά (*ε²νας* → *ε¹νας*), επιρρήματα (*όπου* → *που*), φράσεις (*η αφεντιά σου, του λόγου σου*), ενώ λείπουν αντωνυμίες από ρήματα, προθέσεις, συνδέσμους, επιφωνήματα, μόρια·
- επιρρήματα: από ρήματα (*-οντας*, πρβ. και *γρήγορα*), ουσιαστικά (*γύρω, πλάι*), επίθετα (*καλά, χαρούμενα* κλπ., *επομένως*), αντωνυμίες (*αυτός* → *αυτού*), αριθμητικά (*δύς*), επιρρήματα (*εκείθε*), προθέσεις (*είμαι υπέρ*), φράσεις (*αποβραδής, καταμεσίς, αλαφράγκα*), ενώ λείπουν επιρρήματα από συνδέσμους και επιφωνήματα·
- προθέσεις: από φράσεις (*ίσαμε*)·
- σύνδεσμοι: από επίθετα (*λοιπόν*), επιρρήματα (*ώς*), φράσεις (*μιάς και, αφότου, κάθε που*, πρβ. και *μήπως*)·
- επιφωνήματα: από ρήματα (*έλα!, άμε!, ζήτω!*), ουσιαστικά (*κρίμα!*), επίθετα (*καλέ!*), επιρρήματα (*εμπρός!*), φράσεις (*άμποτε!, με γειά! κλπ.*), κραυγές (*άχ!, πούφ!*), ενώ λείπουν επιφωνήματα από αντωνυμίες, προθέσεις, συνδέσμους, μόρια (πρβ. αντίθετα τις αναφωνήσεις).

2) Τη σημασία του επιθήματος (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991), δηλαδή πρόσωπο (που ενεργεί), ενέργεια (πράξη συχνή – πράξη μοναδική), αποτέλεσμα (ενέργειας), αντικείμενα / όντα (όργανο / μέσο, φυτά / δέντρα, φαγώσιμα, σκεύη, κηλίδες, μυρωδικά, οικογένεια, σπίτι / κατοικία, φυσικά φαινόμενα), τόπο και χρόνο (για ενέργεια, κατάσταση κλπ.), χαρακτηρισμό (εθνικά / πατριδωνυμικά, επαγγελματικά, ανδρωνυμικά, οπαδοί, αυτός που έχει ή έκαμε κάτι, που φαίνεται ότι φανερώνει η ρίζα, που μπορεί να δεχτεί ενέργεια, που πρέπει να γίνει κλπ.), σχέση (που έχει σχέση ή ανήκει, που είναι από ύλη ή άρωμα κλπ.), ιδιότητα (κατάλληλος να, άξιος να κλπ. σε τέχνη, επιστήμη κλπ.), ποσό (περιληπτικά, περιεκτικά), αφηρημένη έννοια (θεωρία, εξουσία, ένωση), υποκοριστικά / χαϊδευτικά – μεγεθυντικά.

3) Άλλα είδη παραγώγων:

Εκτός από τα παραπάνω είδη, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε άλλα παράγωγα όπως:

- ονοματοποιήσεις: επιφωνημάτων και αναφωνήσεων, π.χ. *τα ζήτω* (οι κραυγές «ζήτω!»), *τα άχ και βάχ*
- ονοματοθεσίες: με *-(α)ς*, π.χ. *φαλάκρα* → *φαλάκρας, μυτάρα* → *ο μυταράς, ο νεράς* ‘ο επόπτης της υδροδότησης’, *ο εντάξης* ‘αυτός που λέει όλο εντάξει’, *ο αφτιάς* ‘αυτός που έχει μεγάλα αφτιά’, *βρακάς* ‘αυτός που φορά βράκες’, *κεραμίδα* → *ο κεραμίδας* ‘αυτός που έχει σχέση με τα κεραμίδια’ (πρβ. αντίθετα *ο κεραμιδάς* ‘ειδικός για τα κεραμίδια’), *δέ βαριέσαι!* → *ο δεβαριέσες* (από συνταγματική ενότητα)· με *-άκας*, π.χ. *γυαλιά* → *ο γυαλάκας, ο νεράκας* ‘αυτός που όλο πίνει νερά’, *μπαστούνι* → *ο μπαστουνάκας* ‘αυτός που κρατάει πάντα μπαστούνι’ (τηλεόραση) *ο αποψιάκας* ‘αυτός που όλο έχει απόψεις’, *τρελός* → *ο τρελάκας* (δέν είναι πραγματικά τρελός), *μπαλωματής* (δημοτικό) – *μπαλωματάς* (λαϊκό) → *μπαλωματάκας* ‘αυτός που ασχολείται με μπαλώματα’· πρβ. και κύρια ονόματα όπως τα επώνυμα *Καμποσιώρας, Πιστεύος, Συρεκέλας*, (από τοπωνύμια και εθνικά) *Πάτρας, Σαλονίκη, Βούλγαρης* (βλ. Ανδριώτης 1983), ενώ για τα βαφτιστικά δέν έχουμε τέτοια παράγωγα, αλλά επίθετα όπως *γεωργίστικος, μαρικίστικος* κλπ.

3.2 Ειδικά θέματα

Ορισμένα θέματα που αφορούν την παραγωγή παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως:

1) Επίπεδα της γλώσσας

Η φύση της ΚΝΕ (περιλαμβάνει στοιχεία δημοτικά, λαϊκά, λόγια, ξένα, διαλεκτικά) δημιουργεί αντιθέσεις επιπέδων της γλώσσας (ποικίλες σημασίες και φορτίσεις), όπως *σπίτι* (δημοτικό) → *σπιτίσιος* ('της ατμόσφαιρας του σπιτιού') – *σπιτιανός* ('που ανήκει στο σπίτι') – *σπιτικός* ('που χαρακτηρίζει το σπίτι')· *πούλημα* (δημοτικό) – *πώληση* (λόγιο, βλ. Τριανταφυλλίδης [1991, 111]: παράλληλες παραγωγικές καταλήξεις)· *μακρύς* (κυρίως δηλώνει τόπο) – *μακρός* (κυρίως δηλώνει χρόνο)· *βαρύς* – *βαριός* (λαϊκό)· *χωρικός* (τόπος διαμονής) – *χωριανός* (συγχωριανός) – *χωριάτης* (αφορά συμπεριφορά)· *ονομάζω* ('δίνω όνομα') – *ονοματίζω* ('αναφέρω με το όνομα')· *άδειος* – *αδειανός*· *μέσος* (στη μέση) – *μεσιανός* (ανάμεσα)· *κρίμα* – *κρίμας* (λαϊκό)· πρβ. και *γεμάτος* – *γεμιστός* – *γεμισμένος* (βλ. 3.2 στο 2) κλπ.

2) Διαθέσεις

Τα ρηματικά ονόματα εκφράζουν τις ποικίλες διαθέσεις του ρήματος με παραγωγικά επιθήματα (βλ. Σετάτος 1985), π.χ. *γραφτικός* / *γραφτικά* (που γράφουν, ενεργητική) – *γραφτός* / *γραφτά* (μόνιμα χαρακτηριστικά, ουδέτερη) – *γραμμένος* / *γραμμένα* (παροδικά χαρακτηριστικά, παθητική) – *γραφόμενα* (μέση).

3) Τονισμός

Ο τονισμός μπορεί να δημιουργεί παράγωγα, π.χ. διαλεκτικό *κάκω* 'γριά', και να τα διαφοροποιεί σημασιακά, π.χ. *Αμερικανός* (= κάτοικος των Η.Π.Α. και της Αμερικής) – *Αμερικάνος* (= Έλληνας των Η.Π.Α., πρβ. και τη χρήση του ως επωνύμου), ή να φορτίζει διαφορετικά τη λέξη, π.χ. *ρωσικός* / *τουρκικός* (ουδέτερο, επίσημο) – *ρώσικος* / *τούρκικος* (φορτισμένο, λαϊκό), πρβ. και τις διαφορές ριζών στις αντιθέσεις *-ίστικος* (< ουσιαστικό, π.χ. *μαϊμουδ-ίστικος*) – *-ιστικός* (< ρήμα, π.χ. *μαϊμουδισ-τικός*).

4) Κενά κατασκευών

Ορισμένες δυνατές κατασκευές λείπουν και εμφανίζονται άλλες, π.χ. *φόρμουλα* → *φορμουλαϊκός* και όχι **φορμουλικός* (επειδή είναι δάνεια λέξη από ξένη γλώσσα). Λείπουν παράγωγα επίθετα στη δημοτική από λέξεις όπως *κεφάλι*, *πόδι*, *χέρι* κλπ., που να αντιστοιχούν στις γενικές του *κεφαλιού* κλπ. (ή σε σύνθετα όπως *κεφαλό-πονος*), αλλά υπάρχουν λόγια παράγωγα, π.χ. *κεφαλικός* (*φόρος*), και ουσιαστικοποιημένα επίθετα της δημοτικής, π.χ. *το χερικό*.

5) Συστηματικές αντιθέσεις και διακρίσεις

Ορισμένα συνηθισμένα λάθη δείχνουν ότι κάποιες διακρίσεις σε παράγωγα είναι απαραίτητες, π.χ. λέγεται συχνά το *γλωσσολογικό χαρακτηριστικό της λόγιας κλίσης στην ΚΝΕ* κλπ. αντί του ορθού *το γλωσσικό...*, πρβ. και *πολιτισμικός* 'του πολιτισμού' – *πολιτιστικός* 'που εκπολιτίζει' (παλαιότερα αλλά και τώρα χρησιμοποιείται από πολλούς με τη σημασία 'του πολιτισμού'), *υποτακτικός σύνδεσμος* 'που υποτάσσει μία πρόταση σε άλλη, την κύρια' – *υποτακτική πρόταση* (αντί *υποταγμένη*, εκτός αν παράγεται από το *υπόταξη*), *αφηγηματικός* 'της αφήγησης' αλλά και *αφηγηματικός* 'που αφηγείται' (αντί *αφηγητικός*).

Παρόμοιες περιπτώσεις είναι και οι εξής: *αποδεκτότητα* 'ο χαρακτήρας του αποδεκτού' – *αποδεκτικότητα* 'ο χαρακτήρας αυτού που αποδέχεται', *παραφραστικός* 'που

παραφράζει' – παραφρασιακός 'της παράφρασης' (π.χ. παραφρασιακό μήκος 'μήκος της παράφρασης / των παραφράσεων'), διαδοτικός 'που διαδίδει' (βλ. 3.2 στο 6) – διαδοσιακός 'των διαδόσεων', μετατρεπτικός 'που μετατρέπεται' – μετατροπικός 'της μετατροπής', πρβ. και ανακατώνω (π.χ. τσάι με γάλα) – ανακατεύω (π.χ. σούπα με κουτάλα). Πρβ. όμως και επιθετικός 'του επιθέτου' – επιθετικός 'που επιτίθεται ή επιθέτει', τραπεζικός υπάλληλος 'της τράπεζας' – τραπεζιτικός κανονικά 'του τραπεζίτη' και συνεπώς 'της τράπεζας', βιοτικός (< βίοτος, π.χ. βιοτικές μέριμνες) – βιωτικός (< βιώνω, π.χ. βιωτική εντύπωση).

Ορισμένα επιθήματα εμφανίζονται ως ανταγωνιστικά λόγω διαφορετικού βαθμού συνθεσιμότητας, π.χ. -ικός – -αίος (μυκηναϊκός – Μυκηναίος), ενώ αλλού παρουσιάζονται περιορισμοί, π.χ. φλοιώδης αλλά *πετσώδης (πρβ. όμως κάποιες χρήσεις λόγιων τύπων όπως λασπώδης από το δημοτικό λάσπη).

6) Ανομοιομορφίες και ανωμαλίες

Η ανεξάντλητη ποικιλία στην παραγωγή παρουσιάζει συχνά μορφές αντίθετες από τις αναμενόμενες, όπως στον ύπνο – στον ξύπνιο (αντί *ξύπνο). Παρόμοιες κατηγορίες μπορούν να εκφράζονται με διαφορετικές κατασκευές, πρβ. πιστός → πιστότητα – άπιστος → απιστία, φθαρτός → φθαρτότητα – άφθαρτος → αφθαρσία (φθαρμένος → ∅, φθαρτικός → φθαρτικότητα), βλ. 2.5.2 στο 1.

Η παραγωγή ως έκφραση άμεσης ανάγκης προηγείται της ορθής ή συνηθισμένης παραγωγής. Έτσι εξηγούνται ποικίλες παραγωγές της στιγμής ή και πιό διαδεδομένες, π.χ. παράγωγα σε -σιακός από πολλά ουσιαστικά σε -ση, π.χ. εργασία → εργασιακός, αλλά ?? δοσιακός, προσπάθειες απέλπιδες και αυτοθυσιακές (το απέλπιδες πιθανώς επέφερε το μονολεκτικό αυτοθυσιακές αντί γεμάτες αυτοθυσία κλπ.), πρβ. όμως και αίσθηση → αισθησιακός, γένεση → γενεσιακός, παράδοση → παραδοσιακός, αμνησία → αμνησιακός, πρβ. διαδοσιακός (πρβ. διαδοσίας) – διαδοτικός (πρβ. αποδοτικός, αναλογία).

7) Συχνότητα εμφάνισης

Τα παραγωγικά επιθήματα έχουν μεταξύ τους διαφορετική συχνότητα εμφάνισης, που δέν είναι συνάρτηση πάντα του περιεχομένου τους, π.χ. κοντά στα -ση, -μα, -ικός, -τικός, -τός, -μένος κλπ. συναντούμε σπάνια επιθήματα όπως -άμενος (λεγάμενος, διαλεκτικό μπορεζάμενος, σεινάμενος κουνάμενος). Σε άλλες περιπτώσεις η αντίθεση συχνότητας εμφανίζεται μεταξύ ισοδύναμων μορφών, π.χ. η ισχυρότητα του ελληνικού βέτο – το ισχύρο του ελληνικού βέτο (ουσιαστικοποίηση επιθέτου, που είναι αρκετά συχνή σήμερα).

4. Σύνθεση

4.1 Είδη συνθέτων

Τα σύνθετα της ΚΝΕ διαιρούνται κατά την παραδοσιακή γραμματική (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991· σε άλλες γραμματικές παραδόσεις, όπως και για άλλα γλωσσικά συστήματα, συναντούμε και άλλες κατηγοριοποιήσεις, βλ. Whitney 1960, για τη σανσκριτική ορολογία, που χρησιμοποιείται πλατιά στη γλωσσολογία) στα εξής είδη:

- παρατακτικά / αθροιστικά (dvandva): όνομα + όνομα (γυναικό-παιδα), ρήμα + ρήμα (ανεβο-κατεβαίνω)·
- προσδιοριστικά (tatpuruṣa): επίθετο + όνομα (αγριο-περίστερο), επίρρημα + ρήμα

(σιγο-τραγουδώ), όνομα + όνομα (κρασο-πότηρο, ανεμό-μυλος), όνομα + ρήμα (θαλασσο-πνίγομαι)·

- κτητικά (bahuvrīhi): επίθετο + ουσιαστικό (ασπρο-πρόσωπος)·
- αντικειμενικά: ρήμα + όνομα (χασο-μέρης, αγαπησ-αντρού), όνομα + ρήμα (κα-ντηλ-ανάφτης).

Απο ιστοριογενετική άποψη τα σύνθετα προέρχονται απο παραθέσεις, συνθέσεις με πτώσεις, σκοτεινές συνθέσεις: πρώτο συνθετικό (συνήθως όνομα, ρήμα, άκλιτο), δεύτερο συνθετικό (συνήθως ουσιαστικό, επίθετο, ρήμα, μόριο, επίρρημα).

Τα είδη συνθέτων δείχνουν τα βασικά στοιχεία της πρότασης, δηλαδή τα παρατακτικά την παράταξη, σύνδεση, αντίθεση, διάζευξη· τα προσδιοριστικά τους επιθετικούς και επιρρηματικούς προσδιορισμούς ουσιαστικών, τα σχήματα ουσιαστικό + ουσιαστικό σε πτώση και πρόθεση + ρήμα· τα κτητικά το σχήμα υποκείμενο + ρήμα + αντικείμενο· τα αντικειμενικά το αντικείμενο, πρβ. και το λογικό τετράγωνο:

παρατακτικά — αντικειμενικά	παράταξη — αντικείμενο, συμπλήρωμα ρήματος
κτητικά — προσδιοριστικά	κατηγορούμενο — υπόταξη, προσδιορισμός

4.2 Άλλα είδη

Στον Τριανταφυλλίδη (1991) συναντούμε και άλλες κατηγοριοποιήσεις, όπως υποκοριστικά ρήματα (π.χ. κουτσο-πίνω), ευχετικά (π.χ. σιδερο-κέφαλος!: προς καθηγητή που διορίστηκε πρόσφατα), διπλότυπα (π.χ. κεφαλό-πονος – πονο-κέφαλος), διπλοσύνθετα / πολυσύνθετα (π.χ. πετρ-ελαιο-κίνη-τος, ξανα-υπο-γράφω), παρασύνθετα (παράγωγα απο σύνθετα, π.χ. καλωσ-ορίζω > καλωσόρισ-μα, αρεοπαγ-ίτης, καφε-ζυθ-εστιατόριο), καταχρηστικά σύνθετα (π.χ. νέα πόλη > Νεάπολη, βλ. 5.8), χαλαρά σύνθετα (π.χ. κουτσο-βάρκα, παρα-έχει πιεί / έχει παρα-πιεί, ποιητής-φιλόσοφος), πρβ. και μεταφορικά / παρομοιωτικά σύνθετα (π.χ. σιγανοπαπαδιά), σύνθετα σε συνταγματική αφομοίωση (στην άκρη στην ακρογιαλιά, στον ακροκαλαμιώνα).

4.3 Ειδικά θέματα συνθέτων

Εξετάζοντας τα σύνθετα της ΚΝΕ συναντούμε ορισμένα ειδικά θέματα και προβλήματα, όπως:

1) Αδύνατες κατασκευές

Ορισμένες κατασκευές δέν είναι δυνατές, όπως *α-γραμμένος, *α-πλακόστρωτος, ενώ έχουμε ά-γραφος / ά-γραφτος, α-διαχώριστος κλπ. (και μή γραμμένος κλπ.), πρβ. και αρχαία ελληνικά, όπου σε ορισμένες σπάνιες περιπτώσεις έχουμε τύπους όπως άσυνέτημι (Αλκαίος). Πιθανώς εξηγείται για την αποφυγή αναλύσεων όπως απλακο-στρωτος, ενώ δέν είναι δυνατή ανάλυση σε αδια-χώριστος. Εξάλλου τα σε-τός δημιουργούν στερητικά, διότι δηλώνουν σταθερή ιδιότητα (βλ. Σετάτος 1985), πρβ. και ανοιχτός → ανοιχτούλης αλλα ανοιγμένος → *ανοιγμενούλης, η αγαπητικούλα του αλλα *η αγαπημενούλα του (πρβ. και περιπτώσεις όπως καμένος → *καμενούλης αλλα κα_ημένος 'κακόμοιρος' απο μεταφορά → κα_ημενούλης· τα -μένος δέν εμφανίζονται επίσης ως πρώτα συνθετικά).

2) Αντιστροφή συνθετικών μερών

Η αντιστροφή πρώτου και δεύτερου συνθετικού είναι δυνατή στην ΚΝΕ σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στα αθροιστικά σύνθετα, π.χ. *ασπρό-μαυρος* – *μαυρό-ασπρος*, *ανεβο-κατεβαίνω* – *κατεβο-ανεβαίνω*, τα οποία όμως διαφέρουν στατιστικά: τα πρώτα είναι κανονικά, τα δεύτερα απλώς δυνατά. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως *φαρδύ-κωλος* – *κωλό-φαρδος*, το πρώτο είναι κτητικό σύνθετο, το δεύτερο προσδιοριστικό και επιπλέον μεταφορικό (= τυχερός). Στα *κοκκινό-μαυρος* – *μαυρο-κόκκινος* μπορούμε να αναρωτηθούμε αν έχουν την ίδια σημασία ή φόρτιση (το δεύτερο υποβάλλει ή παραπέμπει στο *κατα-κόκκινος* κλπ.). Είναι γνωστή τέλος και η περίπτωση των *κεφαλό-πονος* – *πονο-κέφαλος*, όπου το δεύτερο φαίνεται κακής κατασκευής (κεφαλή του πόνου;), εάν δέν προέρχεται από τη φράση (*μου*) *πονά το κεφάλι*, *ψαλιδό-κέρι* (< *ψαλίδι κεριού*;) – *κηρο-ψάλιδο*.

3) Δυσκολίες ανάλυσης και ερμηνείας συνθέτων

Σύνθετα όπως το *Παπατρέχας* (παρατσούκλι) → *παπατρέχας* (μεταφορικά) φαίνεται να προέρχονται από φράσεις, δηλαδή *ο παπάς (που) τρέχει* (= διαβάζει γρήγορα) και δημιουργούν νέο είδος (βλ. 5.8).

Η σημασία ορισμένων συνθέτων οδηγεί στην προτίμηση μίας από τις δυνατές αναλύσεις, π.χ. *καφε-ζυθ-εστιατόριο* ως σύνθετο με συντμήσεις, δηλαδή < *καφεενείο-ζυθο-πωλείο-εστιατόριο*.

Δυσκολίες παρουσιάζουν και οι ερμηνείες συνθέτων, π.χ. *γαϊδουρό-βήχας* = βήχας σάν τα *γκιούχ γκιούχ* του γαϊδάρου ή βήχας σάν τον βήχα του γαϊδάρου· ξένα δάνεια που εκλαμβάνονται ως άμεση ελληνική κατασκευή, π.χ. *φυσαρμόνικα*· σύνθετα με προέλευση και διαδικασία που επιτρέπει πολλές υποθέσεις, π.χ. *μπερδεψο-δουλειά* < *μπερδεψ-* ή *μπερδεψιά* + *δουλειά*, *χαλασο-χώρηδες* < *χαλασ-* ή *χαλασιά* + *χωρ-(ιό)* + *-η-δες*.

4) Πρώτο συνθετικό ως πρόθημα

Πολλά πρώτα συνθετικά, που δηλώνουν κοινές έννοιες της καθημερινής ζωής και εμπειρίας των ανθρώπων, έχουν καθιερωθεί ως προθήματα (πρβ. επιθήματα στην παραγωγή, βλ. 3.1 στο 2), όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό λέξεων που δημιουργούν, π.χ. εκτός των δημοτικών και λόγιων προθέσεων συναντούμε ουσιαστικά (*θεο-*, *γη-* / *γαιο-* / *γεω-*), επίθετα (*καλο-* / *κακο-*, *μεγαλο-* / *μικρο-*, *μισο-*, *πολυ-* / *λιγο-*, *γλυκο-*, *βαρυ-* κλπ.), αριθμητικά (*μονο-*, *δι-* / *δισ-* / *δυ-*, *τρι-* / *τρис-* κλπ.), άκλιτα (επιρρήματα όπως *ξανα-*, *κατω-* / *πανω-*, αχώριστα μόρια όπως *α-*, *ξε-*, *ανα-*). Ορισμένα από αυτά δημιουργούν σύνθετα αντιθετικά ως προς τη σημασία ή τη φορτίση, π.χ. *καλό-καρδος* – *κακό-καρδος*, *πολύ-λογος* – *λιγό-λογος*, *πανω-σέντονο* – *κατω-σέντονο* κλπ., πρβ. και *ψευτο-περήφανος* (= που υποκρίνεται τον περήφανο) – *ψωρο-περήφανος* (μειωτικά και περιφρονητικά για έναν περήφανο που δέν το αξίζει).

5) Κενά και ανομοιομορφίες κατασκευών

Όμοιες κατηγορίες εκφράζονται με διαφορετικές κατασκευές, πρβ. *γή-πεδο* – *γεω-πόνος* – *γαι-άνθρακες*, *μεγαλ-έμπορος* – *μεγα-θήριο* (δημοτικό – λόγιο), *παρα-γεμίζω* – *υπερ-πληρώ*, *ξε-γράφω* – *δια-γράφω*, *ξε-φεύγω* – *εκ-φεύγω*.

6) Κενά κλίσης

Ορισμένοι κλιτοί τύποι μπορεί να μὴν είναι αποδεκτοί, π.χ. *μπαينو-βγαίνει* αλλά **μπαينو-βγήκε* (πρβ. όμως *μπήκε βγήκε*), **πηγαينو-ήρθε* (πρβ. όμως *ανεβο-κατέβηκε*).

το ίδιο και ορισμένες συντάξεις, π.χ. *καλο-βλέπω τον Χ, ενώ έχουμε δέν τον καλοβλέπω, τον κοιτάζω..., τον καλοβλέπω..., τίποτε!· πρβ. και τροποποιήσεις κλίσης σε περιπτώσεις όπως χωριό → βαλτο-χώρι, βουνό → ξερό-βουνό / ξερο-βούνι.

7) Χαλαρότερη σύνθεση

Εκτός απο τις περιπτώσεις δέν έχει φάει ξανά – δέν έχει ξανα-φάει – δέν ξανα-έχει φάει (πρβ. δέν ξανα-έφαγε – δέν έφαγε ξανά), υπάρχουν και τα χαλαρά σύνθετα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 177–178), π.χ. παλιο-σκούπα (σταθερός τόνος β' συνθετικού, πιό κοντά στο παλιά σκούπα απο το παλιό-σκουπα, που μπορεί και να φορτίζεται [= άθλια σκούπα]), ο ποιητής-φιλόσοφος (αντί ο ποιητής και φιλόσοφος, πρβ. γιατρο-φιλόσοφος / ιατρο-φιλόσοφος), ίσως επειδή είναι δύσκολος ο σχηματισμός συνθέτου (? ποιητο-φιλόσοφος) ή δημιουργεί ασάφειες (π.χ. άνθρωπος_πουλί αλλά ? ανθρωπό-πουλο, που θα μπορούσε να αναλυθεί ως παράγωγο με το επίθημα -όπουλο).

8) Ορθογραφία συνθέτων

Ορισμένα συντάγματα γράφονται κάποτε ως μία, σύνθετη, λέξη, π.χ. το λόγιο εν τάξει γράφεται ως εντάξει, αφού μάλιστα η αρχαία δοτική δέν υπάρχει πιά στην ΚΝΕ.

5. Προβλήματα της έρευνας παραγώγων και συνθέτων

Όπως και οι άλλες περιοχές της λεξιλογικής μελέτης μιάς γλώσσας, παραγωγή και σύνθεση παρουσιάζουν σειρά προβλημάτων (συγκέντρωση υλικού, μεθοδολογία έρευνας κλπ.), μερικά απο τα οποία θίγονται παρακάτω.

1) Λέξη και λεκτική / λεξιλογική / φρασεολογική ενότητα

Ορισμένες περιπτώσεις δημιουργούν προβλήματα, όπως:

- λέξεις με δύο τόνους: *κάθετί, μήμελησμόνει* (ενώ κανονικά ο τόνος του β' συνθετικού παραμένει ή ανεβαίνει στο α' συνθετικό ή στο συνθετικό φωνήεν, π.χ. *αστραπό-βροντο*)·
- ισοδυναμίες του τύπου *τηλεφωνώ* (ουδέτερο) – *κάνω τηλέφωνο* (υποβάλλει τις έννοιες του ενδιαφέροντος, της προσπάθειας, της συνήθειας)·
- διαφορές κατα τα επίπεδα της γλώσσας: *ήλι_ος* → *λιακό* – *ήλι-ος* → *ηλιακός* (δημοτικό – λόγιο), *εσώ-ρουχα* (λόγιο + δημοτικό) αλλά δίνει την εντύπωση καθαρού λόγιου.

2) Δυναμικότητα και αποδεκτότητα κατασκευών

Τα νέα γλωσσικά στοιχεία που δημιουργούνται μπορούν να διακριθούν σε:

- καθιερωμένα – νεολογισμούς – δυνατές κατασκευές: *μαυρο-κόκκινος, ασπρο-τσούκαλο* είναι δυνατά άν και σπάνια, πρβ. τεράστια αθροιστικά σύνθετα·
- ζωντανά – σε υποχώρηση – σπάνια – απολιθωμένα: πρβ. στατιστική χρήσεων.

3) Διαστάσεις

Απο την άποψη γενικών κατηγοριών στα είδη λόγου, γενικών σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών (π.χ. γένος και άλλες κατηγορίες), π.χ. *παλιό-σκουπα* – *παλιό-σκουπο*, *ξερό-βουνό* (ουδέτερο) – *ξερο-βούνι* (φορτισμένο) κλπ.

4) Κατάταξη κατα σημασία και λειτουργία

Διαφορά της ίδιας παραγωγικής κατάληξης όταν συνδυάζεται με ονόματα και ρήματα, π.χ. η *-ίλα* στα *μαυρ-ίλα* (ιδιότητα) – *ανατριχ-ίλα* (κατάσταση).

5) Αλληλοκάλυψη

Παράγωγα και σύνθετα μπορούν να παρουσιάζουν ισοδυναμία, π.χ. *ελληνό-πουλο* – *ελληνό-παιδο*.

6) Λεξιλογικά κενά

Κάποτε παρουσιάζονται κενά στις οικογένειες λέξεων και θέτουν το πρόβλημα της ερμηνείας τους (οργάνωση εμφανιζόμενων νοηματικών κατηγοριών κλπ.), π.χ. δέν υπάρχουν σύνθετα ρήματα με *α'* συνθετικό τα *θεο-* (πρβ. *θεο-σκοτωμένος* αλλά όχι **θεο-σκοτώνομαι*), *ολο-* (πρβ. όμως *ολογυρίζω* από το *ολό-γυρος*), *πεντα-* κλπ. Υπάρχει *εξυπνάδα* αλλά όχι **εξυπνότητα*, *ανοικτότητα* αλλά όχι **καθιστότητα*, ούτε **καρεκλότητα* (αλλά κάποτε η *'καρεκλότητα'*, αν θέλουμε να δηλώσουμε την ιδιότητα μιας καρέκλας να είναι καρέκλα, πρβ. τη χρήση από τον ανθρωπολόγο Α. Kroeber της λέξης *chairness*).

7) Θέση στο γλωσσικό σύστημα

Κατα τον μεταχαρακτηρισμό γλωσσικών στοιχείων, *α'* και *β'* συνθετικά μπορούν να πάρουν χαρακτήρα προθημάτων και επιθημάτων, π.χ. *καλο-* / *κακο-* κλπ., *-βολώ* / *-κοπώ* / *-λογώ* κλπ., *-θέμι* / *-λάσι* / *-λόγος* κλπ. Η διάκριση δημοτικών – λόγιων στοιχείων με τις φορτίσεις τους παρουσιάζεται και στην παραγωγή (πρβ. *-ικός* / *-ικός*, *ακράτος* – *άκρατος* κλπ.) και στη σύνθεση (πρβ. *ξανα-φέρνω* – *επανα-φέρω*).

8) Άλλες μορφές παραγωγής και σύνθεσης

Εκτός της παραγωγής και της σύνθεσης, υπάρχουν στην ΚΝΕ και άλλες μορφές δημιουργίας γλωσσικών μονάδων, που παρουσιάζουν αντιστοιχία με αυτές, όπως:

- καταχρηστική σύνθεση (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 177–178) και χαλαρά σύνθετα (*ψευτο-κλειδί* αντί *ψευτό-κλειδο*, *Χριστού-γεννα*, *παρα-έχει φάει* – *έχει παρα-φάει*, *ποιητής-πεζογράφος*, *μητέρα-γλώσσα* (πρβ. κατατάκτες, βλ. Σετάτος 1992β)· πρβ. και παράγωγα όπως ο *κύριος Τρεχαγυρευόπουλος*, *ξεκουμπίδια!*, ο *Οξαπωδός*·
- παρασύνθετα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 176): παράγωγα από σύνθετα (*αρνησί-θρησκος* → *αρνησιθρησκ-ία*, *φορομπήχτης* (πρβ. *λόγιο* + *δημοτικό* στοιχείο) → *φορομπήχτ-ικός*, *καλημέρα* → *καλημερ-ούδια* (αλλά *καλά ξυπνητούρια!*), και από συντάγματα (*ΤΤΤ = τρία τά* → *τριάτατικός*, *όχ αδερφέ!* → *οχαδερφισμός*, *έξω φρενών* → *εξωφρενικός*, *δόξα Πατρί* → *στο δοξαπατρί* (από την κίνηση σχηματισμού του σταυρού με το χέρι του πιστού), *πάει να πεί* → *παναπεί* (= δηλαδή), *άλφα βήτα* → *η αλφαβήτα*, *περι εαυτού λέγω* → *περιαντολογώ* κλπ. Παρατηρούνται γενικά στα σύνθετα οι εξής συνταγματικές και προτασιακές αντιστοιχίες (βλ. και 4.1): *αντικείμενο* + *υποκείμενο* (← *ρήμα*): *κατσικο-κλέφτης* (*ρήμα* →) *υποκείμενο* + *αντικείμενο*: *κλεφτο-κοτάς*· *ρήμα* + *αντικείμενο*: *χασο-μέρης*· *αντικείμενο* + *ρήμα*: *κα-ντηλ-ανάφτης*· *υποκείμενο* + *ρήμα*: βλ. παράγωγα (π.χ. *-της* κλπ.) αλλά και σύνθετα (π.χ. *εγω-παθής*, *αυτο-παθής*)· *ρήμα* + *ρήμα* (*ανοιγο-κλείνω*)·
- αναδρομικοί σχηματισμοί, π.χ. *αγρυπνώ* → *αγρύπνια*·
- διακεκομμένη παραγωγή και σύνθεση, π.χ. *καλυπτόμενος* και *καλυμμένος*, *οι πρό-και ύφι-στάμενοι*, *τετρα-πεντα-εξα-μελής*, *πρό-πρό-παππος*·
- συντμήσεις, π.χ. *ναρκο-μανής* αντί *ναρκωτικο-μανής*·
- αναδιπλώσεις: *ρίζας* (π.χ. *γαϊδουρο-γάιδαρως*), *λέξης* (π.χ. *χε²ρι_χε¹ρι*), *επιθήματος* (όταν επισκοτιστεί το ένα, π.χ. *ρακακάκι*, πρβ. *αλλο-πρόσαλλος*)·
- αρκτικόλεξα, π.χ. *ΟΤΕ < Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας*·

- επισκότιση (πρβ. ετυμολογία, γλωσσική εξέλιξη), π.χ. αρχ. *ἐμβαίνω* > *μπαίνω*·
- αναλυτικότητα – συνθετικότητα, π.χ. φρασεολογήματα με τροπικά ρήματα (*κάνω τηλέφωνο* / *ησυχία* κλπ.), ονοματοποιήσεις (άρθρο + φράση, π.χ. *τα ανέβα κατέβα, το να περιμένεις τρεις ώρες χωρίς αποτέλεσμα* κλπ.), λεξικοποιήσεις (π.χ. οι «-ισμοί» *δέν μου αρέσουν*, πρβ. γενικά μεταγλωσσικές χρήσεις)·
- φρασεολογισμοί και ιδιωτισμοί, π.χ. *ο παθός μαθός*·
- γραμματικοποιήσεις, π.χ. *δήλα δή* > *δηλαδή*, *θέλει να* > *θα*, *άφες* > *ας*·
- υπερβάσεις, π.χ. *λυσσαλέτητα*, *γηραλέτητα* (αναλογικά, πρβ. *φρικαλεότητα*).

Οι παραπάνω περιπτώσεις κατατάσσονται στις κατηγορίες ή βαθμίδες της λέξης (παραγωγή, σύνθεση, με κριτήριο τον έναν τόνο, αλλά βλ. και 5.1), της φρασεολογικής ενότητας (φρασεολογήματα, φρασεολογισμοί, *μητέρα-γλώσσα* κλπ.), της φράσης / πρότασης (παροιμίες, ρητά, άρθρο + δευτερεύουσα πρόταση / προστακτική / παράθεμα), τυποποιημένα συντάγματα (*απο του Χάρου τα δόντια*), εκφορές χωρίς παύση όπως αναδιπλώσεις (*πάνω_πάνω, πέρα_για_πέρα*), δίλεξα (*μάνα_πατρίδα*) και τρίλεξα (*δέντρα_θάμνοι_χόρτα*), παρενθέσεις κλπ.

9) Συνωνυμική και αντωνυμική παραγωγή και σύνθεση

Όπως και στις συνώνυμες λέξεις, η συνωνυμική παραγωγή και σύνθεση παρουσιάζει διαφορετικές φορτίσεις, π.χ. *γατάκι* – *γατούλι*, γι' αυτό και συνδυάζονται, π.χ. *γατουλάκι, χοντρόμυαλος* – *χοντροκέφαλος* (πρβ. και *ξεροκέφαλος*), πρβ. και *κουτόχαζος, ένσημος* – *σηματοφόρος* (με καθιέρωση του πρώτου), *-ώδης* – *-ειδής* (*φλογώδης* – **φλογειδής*), *αφθονία* όρων (*κλεπτομανία* / *κλεψιμανία*). Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι κατασκευές που παρουσιάζουν την αντίθεση δημοτικού – λόγιου, π.χ. *ξεκαθαρίζω* – *εκκαθαρίζω, ξεριζώνω* – *εκριζώνω, ξεδιπλώνω* – *εκδιπλώνω*.

10) Τονικές διαφοροποιήσεις

Ο τόνος, βασικός και δευτερέων, διαφοροποιεί τις κατα τα άλλα όμοιες κατασκευές, π.χ. *παλιόβαρκα* – *παλιοβάρκα* (χαλαρό σύνθετο), *παρατονισμένη έκφραση* (όχι σωστά τονισμένη) – *πα¹ρατονισμε²νη έκφραση* (υπερβολικά τονισμένη).

11) Συνεχής παραγωγή και σύνθεση

Η συνεχής παραγωγή, δηλαδή με αλληπάλληλα παραγωγικά επιθήματα, δέν είναι δυνατή πέρα από ένα όριο (βλ. 2.5.1) και γι' αυτό έχουμε χρήση προθημάτων (π.χ. *υπερ-κλέφταρος*), αναδιπλώσης (π.χ. *γαϊδουρογαϊδαρος*) και συνδυασμού τους (π.χ. *υπερ-γαϊδουρογαϊδαρος*), όπως και φρασεολογικών ενοτήτων (π.χ. *κλέφταρος του κερατά*).

12) Σύγκρουση παραγωγής και σύνθεσης

Ορισμένα είδη παραγωγής και σύνθεσης δέν μπορούν να εμφανιστούν στην ίδια λέξη, π.χ. *μικρόμυαλος* αλλά **μικρομυαλάκης, παλιόπαιδο* αλλά **παλιοπαίδαρος, ψωρομηχανή* αλλά **ψωρομηχανούλα* (πρβ. όμως απηχητικά: *μηχανούλα τη λές αυτή την ψωρομηχανούλα, ψευτομηχανή* – *ψευτομηχανούλα*) κλπ. Η ερμηνεία τους στηρίζεται στη σημασιακή σύγκρουση, π.χ. στα *παλιόπαιδο* – **παλιοπαιδάκι* η έννοια του υποκοριστικού με τη θετική του φόρτιση δέν συμβιβάζεται με την έννοια του *παλιο-* της σύνθεσης, που έχει αρνητική φόρτιση, πρβ. **σπιταρονούλα* (αντίθεση επιθημάτων *-όνα* και *-ούλα*).

13) Η παραγωγή και σύνθεση ως θέμα οικονομίας της γλώσσας

Η σημασία των δύο αυτών μορφών εμπλουτισμού του λεξιλογίου της γλώσσας, χωρίς τη δημιουργία νέων λεξημάτων, φαίνεται από τον πλούτο των καθιερωμένων

παραγώγων και συνθέτων, αλλά και απο τις δυνατότητες που προσφέρουν στην κάλυψη νέων γλωσσικών (εκφραστικών κλπ.) αναγκών (ονομασίες όντων, χαρακτηριστικά όντων, σχέσεις εννοιών κλπ.). Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι δέν είναι όλες οι δημιουργίες παραγώγων και συνθέτων επιτυχημένες, π.χ. το *ασόβαρος* αντί του *μήσοβαρος* δηλώνει προχειρότητα και 'ηχεί ενοχλητικά, υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου η δημιουργία είναι ενσυνείδητα αποτυχημένη για λόγους ειρωνείας ή παικτικής διάθεσης.

Βιβλιογραφία

- Ανδριώτης, Ν. Π. 1983. *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Πολίτης, Ν. Γ. 1932. *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Αθήνα: Π. Λεώνης.
- Σετάτος, Μ. 1985. «Παρατηρήσεις στα ρηματικά επίθετα σε -μένος και -τός της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 5, 73–87.
- . 1992α. «Υποκοριστικά και μεγεθυντικά της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 2, 383–408.
- . 1992β. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.
- . 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες*. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Whitney, W. D. 1960. *Sanskrit Grammar: Including Both the Classical Language, and the Older Dialects, of Veda and Brahmana*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Γλώσσα και οικονομία απο σημειολογική άποψη

1. Εισαγωγικά

Είναι γνωστές στη σημειολογία απόψεις, όπως του Cl. Lévi-Strauss, που τονίζουν κοινά στοιχεία διαφόρων σημειωτικών συστημάτων, π.χ. στην ανταλλαγή γλωσσικών σημείων (γλωσσικό σύστημα) αντιπαρατάσσουν την ανταλλαγή γυναικών (κοινωνικό σύστημα) ή αγαθών (οικονομικό σύστημα). Τα συστήματα αυτά εξετάζονται απο διαφορετικές επιστήμες (γλωσσολογία, κοινωνιολογία και εθνολογία, οικονομικές επιστήμες), με διασυνδέσεις κυρίως μεταξύ γλωσσολογίας και πολιτισμικής ανθρωπολογίας (όπου πάντοτε η γλώσσα έχει βασική θέση). Η παράλληλη γλωσσολογική και οικονομική εξέταση είναι σπανιότερη.

Γλώσσα και οικονομία είναι δύο περιοχές που φαίνονται τελείως ανεξάρτητες μεταξύ τους, υπάρχουν όμως κοινές έννοιες που χρησιμοποιούνται σε αυτές, όπως τουλάχιστο φαίνεται απο το λεξιλόγιο και την ορολογία (κυριολεκτική και μεταφορική), π.χ. *αξία, χρησιμότητα, οικονομική έκφραση* κλπ. Ο όρος *οικονομία*, όταν αντιτίθεται στον όρο *αφθονία*, καθορίζει μιά άλλη πλευρά στην εξέταση της γλώσσας, ένα θέμα που παρουσιάζει ποικίλες πλευρές και αφορά και άλλες επιστημονικές περιοχές, π.χ. τη θεωρία της λογοτεχνίας (πρβ. ύφος και τα μέσα που χρησιμοποιεί), το οποίο όμως δεν εξετάζεται εδώ συνολικά (βλ. Σετάτος 2024).

Η παράλληλη και αντιπαραθετική εξέταση δύο διαφορετικών περιοχών του επιστητού δεν αποκλείεται να αποβεί χρήσιμη, προς τη μιά ή την άλλη κατεύθυνση, στη διευκρίνιση της επιστημονικής ορολογίας (σαφήνεια και ακρίβεια του περιεχομένου των όρων), τη διαπίστωση κοινών κατηγοριών και διαστάσεων κλπ.· για παράδειγμα, άν πληροφορηθεί ένας γλωσσολόγος ή φιλόλογος σχετικά με την οικονομική αρχή οτι «το κακό νόμισμα διώχνει το καλό», μπορεί να σκεφτεί ως αντίστοιχο φαινόμενο στη γλώσσα το γεγονός οτι η πρόχειρη, καθημερινή ομιλία, με το περιορισμένο της λεξιλόγιο ‘για όλες τις δουλειές’ εμφανίζεται συχνά εκεί όπου θα μπορούσε να εμφανιστεί η επιμελημένη έκφραση, αλλά θα μπορούσε τελικά να καταλήξει στο οτι η αρχή αυτή δεν εφαρμόζεται στη γλώσσα, γιατί σε αυτή ισχύει η εξειδίκευση των χρήσεων (επίπεδα της γλώσσας, πρβ. και ξένες λέξεις στην κοινή νεοελληνική, ιδίως τις τουρκικές που κατέληξαν λαϊκές, με συναισθηματική φόρτιση).

Μιά προκαταρκτική και πρόχειρη σημειολογική εξέταση, με παραδείγματα απο τις δύο περιοχές και ιδιαίτερα απο τη σύγκριση γλώσσας και χρήματος, δεν θα ήταν άχρηστη, παρά τον μεταφορικό συχνά χαρακτήρα των όρων.

2. Θεωρητικές αλληλεπιδράσεις

Παρακολουθώντας την ανάπτυξη των επιστημών της γλωσσολογίας και της οικονομίας, παρατηρούμε χρήση των ίδιων όρων και εκφράσεων, που δεν είναι πάντοτε καθαρά μεταφορικές, π.χ. ο K. Marx (*Das Kapital*, τ. 1) θέλει να ερμηνεύσει τη «γλώσσα των προϊόντων», τη λειτουργία τους ως μηνυμάτων, στο πλαίσιο των επικοινωνιακών και κοινωνικών δομών (επίπεδα ανταλλαγής και παραγωγής και κατανάλωσης, βλ. ES λ.

Economics). Ο F. de Saussure, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές (βλ. *ES* λ. *Economics*), θεωρεί την οικονομική επιστήμη (ή πολιτική οικονομία) ως πρότυπο (ιδίως τη Σχολή της Λοζάνης: L. Walras, V. Pareto) και απο αυτή αντλεί την έννοια της ‘αξίας’ του γλωσσικού σημείου (*exchange value*), η οποία απορρέει απο τη θέση του στο γλωσσικό σύστημα, όπως και η αξία ενός προϊόντος απο τις σχέσεις του με άλλα προϊόντα στην αγορά, την αντίθεση διαχρονίας – συγχρονίας, στατικής – δυναμικής προοπτικής κλπ. Κατα τον F. Rossi-Landi, η παραγωγή και κατανάλωση ενός προϊόντος διαφέρει απο την παραγωγή και κατανάλωση ενός σημείου (διαφορά αξίας χρήσης – αξίας ανταλλαγής). Ο Cl. Lévi-Strauss υποστηρίζει οτι οι γλωσσικές κατηγορίες επιδρούν στη μή γλωσσική επικοινωνία. Πολλές οικονομικές θεωρίες θυμίζουν αντίστοιχες γλωσσολογικές, π.χ. φυσικός νόμος (Montesquieu, φύση συμπεριφοράς, έμφυτα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας), φυσικό δίκαιο (J.-J. Rousseau, Th. Hobbes, κοινωνικό συμβόλαιο, πρβ. συμβατικότητα γλωσσικών σημείων), ωφελιμισμός (D. Hume, J. Bentham κλπ.: καταμερισμός εργασίας, πρβ. επαγγελματικούς γλωσσικούς κώδικες) κλπ.

Επακόλουθο των θεωριών είναι και η κατάταξη των επιστημονικών περιοχών, π.χ. της οικονομίας, ως τμήματος της σημειολογίας, όπως και η γλώσσα.

Η εφαρμογή ή ανάλυση της μιάς περιοχής με κατηγορίες και έννοιες της άλλης περικλείει τον κίνδυνο της επιφανειακής διαδικασίας (πρβ. χρήση γλωσσολογικών εννοιών και απόψεων σε άλλες επιστήμες του ανθρώπου), π.χ. εφαρμόζοντας την οικονομική θεωρία του N. Kondratjev (κύκλοι οικονομικών αλλαγών διάρκειας 50 περίπου ετών) στη γλωσσολογία, παρατηρούμε τυπολογικές αλλαγές γλωσσών, αλλα αυτό δέν γίνεται απότομα (πρβ. και νέες αναλύσεις, νέες διαστάσεις, αναμειγνύει ομιλητών διαφορετικών γλωσσών ή διαλέκτων).

3. Οικονομικές και γλωσσολογικές έννοιες

Εξετάζοντας τα λήμματα ενός λεξικού οικονομικών όρων, όπως του Taylor (1969), και αναλογιζόμενοι τί θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε αυτούς στη γλωσσολογική εξέταση, μπορούμε να καταγράψουμε πρόχειρα τα εξής (σχετικά με την κοινή νεοελληνική = KNE):

Οικονομία	πρβ.	Γλώσσα
arbitration (διαιτησία)		γνωματεύσεις ειδικών επιτροπών για νεοελληνικά στοιχεία (διαλεκτικά, λαϊκά κλπ.)
asset (περιουσιακό στοιχείο)		προσωπικό λεξιλόγιο
bank (τράπεζα)		δημοσιεύματα, διδασκαλία, συμβολαιογράφος
bankruptcy (πτώχευση)		τύχες καθαρεύουσας
black market (μαύρη αγορά)		συνθηματικές γλώσσες
budget (προϋπολογισμός)		γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική
capital (κεφάλαιο)		γνώση γλώσσας
cash (μετρητά, ρευστό χρήμα)		καθημερινό διαθέσιμο λεξιλόγιο

Οικονομία	πρβ.	Γλώσσα
cheap money (φτηνό χρήμα)		χρήση στοιχείων όπως <i>το πράγμα, το αυτό, αυτώνω</i>
cheque (επιταγή)		γραπτές γνωματεύσεις, συμβόλαια
circulating capital (κυκλοφορούν κεφάλαιο)		κοινό καθημερινό λεξιλόγιο κλπ., στατιστική χρήση γλωσσικών μονάδων
common market (κοινή αγορά)		διεθνές κοινό λεξιλόγιο
competition (συναγωνισμός)		ισοδύναμοι γλωσσικοί τύποι
consumption (κατανάλωση)		χρήση γλωσσικών μονάδων
cost (κόστος)		κόστος διδασκαλίας της γλώσσας
counterfeit (κίβδηλος)		λεξιλογικά στοιχεία γι' αυτά που ήδη υπάρχουν
credit (πίστωση)		αναγνώριση εισαγόμενου νεολογισμού
crisis (κρίση)		προβλήματα και κριτική της γλώσσας κατά καιρούς
currency (νόμισμα, συνάλλαγμα)		γλωσσικά σημεία (μητρικής γλώσσας ή ξένα)
deficit (έλλειμμα)		ελλείψεις λεξιλογίου απο λήθη, μη εκμάθηση
demand (ζήτηση)		ζήτηση για νέους όρους, επιδείξεις γλώσσας
deposit (κατάθεση, εγγύηση)		προτάσεις για κάλυψη γλωσσικών αλλαγών, νέοι όροι που δημιουργεί κάποιος και θέλει να τους συνδέσει με το όνομά του
depreciation (υποτίμηση)		αρχαιοπρεπείς καθαρευουσιάνικοι τύποι
depression (ύφεση)		αδιαφορία για τη γλώσσα
descriptive economics (περιγραφική οικονομική επιστήμη)		περιγραφική γλωσσολογία
development (ανάπτυξη)		γλωσσική ανάπτυξη
diminishing productivity (μειούμενη παραγωγικότητα)		ξένα δάνεια αντί παραγωγής, σύνθεσης
distribution (διανομή, κατανομή)		σχολεία παντού
diversification (διαφοροποίηση)		διαλεκτική διαφοροποίηση
division of labour (καταμερισμός εργασίας)		ορολογία επαγγελματών, επιστημών
earnings (κέρδη)		κέρδη στους αγώνες γλωσσικών ζητημάτων
economic law / planning / system / community (οικονομικός νόμος / σχεδιασμός / -ό σύστημα / -ή κοινότητα)		γλωσσικός νόμος / σχεδιασμός / -ό σύστημα / -ή κοινότητα
exchange rate (τιμή συναλλάγματος)		μεταφραστικές αντιστοιχίες
exploitation (εκμετάλλευση)		επιστημονική ορολογία, λογοτεχνική γλώσσα, δάνεια απο αρχαία ελληνικά, λατινικά

Οικονομία	πρβ.	Γλώσσα
export – import (εξαγωγή – εισαγωγή)		δανεισμός λέξεων
face value (ονομαστική αξία)		επίπεδα γλώσσας
free market (ελεύθερη αγορά)		ιδιολεκτικές χρήσεις και σχηματισμοί
full employment (πλήρης απασχόληση)		διαθέσιμο γλωσσικό υλικό
funding (εύρεση κεφαλαίων)		λόγια δάνεια
gold standard (κανόνας χρυσού, χρυσός κανόνας)		σχολική γραμματική
grading (διαβάθμιση)		επίπεδα γλώσσας (κλίμακες κλπ.)
hard money (σκληρό νόμισμα, χρυσός)		γραπτά κείμενα
incentive (κίνητρο)		δωρεά βιβλίων για γλωσσική καλλιέργεια κλπ.
industry (βιομηχανία)		λογοτεχνία, γραμματεία
inflation (πληθωρισμός)		γλωσσικά στοιχεία όπως η λέξη <i>βασικά</i>
insurance (ασφάλιση)		γλωσσολογικές δημοσιεύσεις
integration (ενοποίηση)		δημοτικά και λόγια στοιχεία της ΚΝΕ
interest (τόκος)		‘τοποθέτηση αξιών’ στη δημοτική και ‘τόκοι’ από την επικράτησή της
intrinsic value (εσωτερική αξία)		βασικό λεξιλόγιο, γραμματικά μορφήματα (αλλά πρβ. διαχρονία)
investment (επένδυση)		καλλιέργεια γλώσσας
joint stock (κοινό απόθεμα)		κοινή νεοελληνική
labour (εργατικό δυναμικό)		δάσκαλος, έξοδα γλωσσικής παιδείας
laissez-faire		θέση ως προς κανονιστική γραμματική κλπ., ιδιόλεκτο
law of diminishing returns (νόμος μειούμενης απόδοσης, αυξανόμενο κόστος)		πολιτική της καθαρεύουσας με αρνητικά αποτελέσματα
loan (δάνειο)		δάνεια (ξένα, λόγια)
market (αγορά)		γλωσσικές συνδιαλλαγές
market price / value (αγοραστική τιμή / αξία)		στατιστική χρήση γλωσσικών στοιχείων
mobility (κινητικότητα)		δυναμική χρήσεων γλωσσικών στοιχείων
money (χρήμα)		βλ. 4.
monopoly (μονοπώλιο)		μονοπώληση λόγου
national capital (εθνικό κεφάλαιο)		εθνική γλώσσα
nationalization (εθνικοποίηση)		εθνική γλωσσική πολιτική
needs – means (ανάγκες – μέσα)		γλώσσα ως όργανο κάλυψης αναγκών επι-κοινωνίας
nominal price / capital value (ονομαστική τιμή / αξία κεφαλαίου)		λεξιλογική σημασία, χρήση

Οικονομία	πρβ.	Γλώσσα
nominal price / value (ονομαστική αξία)		τυποποιημένη σημασία, χρήση
output (απόδοση, παραγωγή)		παραγωγή ομιλίας / ομιλιών
partnership (συνεταιρισμός, εταιρεία)		ομάδες ομιλητών ίδιας γλώσσας
planning (σχεδιασμός)		σχεδιασμός γλώσσας, διδασκαλίας, κοινής γλώσσας
price (τιμή)		ακριβολογία, κυριολεξία, ορθοέπεια, αρτιέπεια, ακρίβεια και σαφήνεια, ορθογραφία
productivity (παραγωγικότητα)		παραγωγή, σύνθεση, φρασολογία, καλή χρήση απο όλους τους ομιλητές
profit (κέρδος)		εντύπωση λόγου και εκμετάλλευση
protection (προστασία)		προστασία της γλωσσικής καθαρότητας, τυποποίηση κοινής γλώσσας στα σχολεία
reciprocity (αμοιβαιότητα)		αμοιβαιότητα των ομιλητών της κοινής γλώσσας
redundancy (πλεονασμός)		θετική 'περιττολογία' της γλώσσας
reform (μεταρρύθμιση)		μεταρρύθμιση ορθογραφίας κλπ.
rent (ενοίκιο)		χρήση δάνειου τυποποιημένου λόγου
replacement costs (κόστος αντικατάστασης)		αντικατάσταση καθιερωμένης λέξης (π.χ. ξένης απο ελληνική)
reevaluation (επανεκτίμηση)		επανεκτίμηση λέξεων
savings (αποταμιεύσεις, οικονομίες)		φρασολογικές μονάδες / παροιμιακές φράσεις για συγκεκριμένες χρήσεις
scarcity value (αξία έλλειψης)		ανάγκη ειδικών όρων
section (τομέας)		επίπεδα της γλώσσας
security (ασφάλεια, εγγύηση)		σύνθημα – παρασύνθημα
service (υπηρεσία)		διερμηνεία
specialization (εξειδίκευση)		επίπεδα της γλώσσας
stagnation (στασιμότητα)		αργός ρυθμός γλωσσικών αλλαγών
stock exchange (χρηματιστήριο αξιών)		πάλη τύπων, συνωνυμικών εκφράσεων
subsidy (επιχορήγηση, επιδότηση)		κέντρα γλώσσας
substitution (υποκατάσταση)		παραφράσεις κλπ.
supply – demand (προσφορά – ζήτηση)		γλωσσικές ανάγκες, λεξιλογικά κενά, συνώνυμα
tax (φόρος)		αποτελέσματα χρήσεων (π.χ. βρισιά → καταγγελία)
trade (εμπόριο)		δανεισμός
treasury (θησαυροφυλάκιο, ταμείο)		λεξικά, εγχειρίδια
value (αξία)		αξία

Οικονομία	πρβ.	Γλώσσα
unemployment (ανεργία)		λέξεις που ο Μ. Τριανταφυλλίδης θεωρούσε χρήσιμες και ήθελε να εισαχθούν στην ΚΝΕ (π.χ. αγροτικού λεξιλογίου)
wage (μισθός)		βιβλία ως βραβεία
wealth (πλούτος)		πλούτος λεξιλογίου
welfare (ευημερία, κοινωνική πρόνοια)		πλήρης γλωσσική ανάπτυξη

Πολλές απο τις παραπάνω αντιστοιχίες φαίνονται επιφανειακές ή παρατραβηγμένες περιπτώσεις αναλογίας ή ομολογίας, και αποτελούν θέματα που απαιτούν εξέταση σε βάθος, όπως π.χ. η έννοια της *αξίας* (πρβ. και την αξιολογική διάσταση στη σημειολογία, βλ. Σετάτος 2004) ή του *κόστους*, π.χ. ενός γλωσσικού ‘προϊόντος’ (εκφωνήματος, κειμένου, π.χ. λογοτεχνικού κλπ.: κόστος εκμάθησης της γλώσσας, ανάπτυξης προσωπικού ύφους, επιμέλειας και επεξεργασίας του έργου κλπ.). Με αφετηρία οικονομικές έννοιες, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί αν ανάλογα φαινόμενα υπάρχουν και στη γλώσσα, π.χ. αν υπάρχει σε αυτή κάτι ανάλογο με την *άνοδο του τιμαρίθμου* (δηλαδή των τιμών των βασικών και μη βασικών για την επιβίωση του ανθρώπου αγαθών, λόγω σπανιότητας ή έλλειψής τους, αύξησης των τιμών των πρώτων υλών, δημοσίου χρέους κλπ.) και να σκεφτεί την περίπτωση λειτουργικής φόρτισης μέρους του λεξιλογίου και της φρασεολογίας (στην περίπτωση του γλωσσικού μας ζητήματος και όλου του γλωσσικού συστήματος), που μπορεί έτσι, επειδή γίνεται υποχρεωτική αυτή η χρήση του, να υποβαθμιστεί και να χαρακτηριστεί αρνητικά (πρβ. ‘ανθηρόν ύφος’, ‘μεγάλα λόγια’ κλπ.) και να οδηγήσει σε κάποια εξυγίανση (πρβ. δημοτικισμό), ή την περίπτωση υπερβολικής χρήσης εξειδικευμένης ορολογίας σε θεωρητικές κατευθύνσεις λογοτεχνικής κριτικής, με την αρνητική επίπτωση που έχουν στον μέσο αναγνώστη κλπ.

Ενδεικτικές είναι οι μεταφορικές χρήσεις οικονομικών όρων για χαρακτηρισμό της γλώσσας και των γλωσσικών χαρακτηριστικών, π.χ. *θησαυρός / αποθησαυρισμός* κλπ. – *γλωσσικός θησαυρός*, *πλούτος* – *γλωσσικός πλούτος*, *κληρονομία* – *κληρονομημένο λεξιλόγιο*, *χρυσωρυχείο* – *χρυσωρυχείο για δανεισμό*, πρβ. την έκφραση *να σου τα κάνω λιανά* κλπ.

4. Γλώσσα και χρήμα

4.1 Εισαγωγικά

Η γλώσσα παρουσιάζει ομοιότητες με το χρήμα και τα νομίσματα, και μπορεί να συνηξεταστεί σημειολογικά με αυτά, π.χ. η διάκριση προφορικού λόγου και συγκεκριμένων πραγματώσεων του μπορεί να συγκριθεί με το χρήμα και τις νομισματικές μορφές του. Υπάρχει όμως και το θέμα της τιμής (ενός εμπορεύματος, ενός αντικειμένου κλπ.) και της αξίας, δηλαδή της αξίας που εκφράζεται με κάποια τιμή, πρβ. στη γλώσσα τις ιδιαίτερες φορτίσεις γλωσσικών στοιχείων κατά τα επίπεδα της γλώσσας.

Το χρήμα κατά τον Taylor (1969 λ. *money*) είναι «ένα αγαθό που γίνεται αποδεκτό με κοινή συγκατάθεση ως μέσο ανταλλαγής, ένα medium στο οποίο εκφράζονται οι τιμές, ένα medium που κυκλοφορεί και διευκολύνει την ανταλλαγή και μετρά τον

πλούτο». Οι λειτουργίες δηλαδή του χρήματος είναι: (1) μέσο ανταλλαγής και πληρωμής, (β) μέτρο αξίας (για υπολογισμό του κόστους, καθορισμό τιμών κλπ.), (3) βάση πίστωσης και συναλλαγών, (4) απόθεμα έτοιμης αγοραστικής δύναμης (απόθεμα αξίας).

Οι πρωτογονικές κοινωνίες (βλ. Polanyi 1968) παρουσιάζουν διαφορετικά αντικείμενα σε διαφορετικές χρήσεις χρήματος, που μπορούν να είναι: (1) πληρωμή: υποχρεώσεων, όπως προίκας, αίματος, φόρων, ενοικίων, φόρου υποτελείας κλπ.· (2) μέτρο: λογαριασμών, ανταλλαγών, κύριων οικονομικών προϊόντων κλπ.· (3) εναποθήκευση και θησαυρισμός για μελλοντική διάθεση κλπ.· (4) ανταλλαγή: ποσοτικοποιημένα αντικείμενα για έμμεση ανταλλαγή, που αναπτύσσονται συνήθως σε σχέση με εσωτερικές και εξωτερικές αγορές· πρβ. αντίστοιχες λειτουργίες και χαρακτηριστικά της γλώσσας: (α) κοινωνικοπολιτισμική, επιχειρηματολογική λειτουργία, (β) μεταγλωσσική, κοινή γλώσσα, (γ) πλούτος λεξιλογίου, παραθεμάτων, συμφραστική λειτουργία, (δ) αναφορική, συναισθηματική, φατική / κατευθυντική λειτουργία. Το σύγχρονο χρήμα σε αντίθεση με το πρωτογονικό, κατα τον K. Polanyi, παρουσιάζει ομοιότητα με τη γλώσσα και τη γραφή: τα συστήματά τους διαθέτουν ομοιόμορφη γραμματική και είναι οργανωμένα γύρω από έναν περίπλοκο κώδικα κανόνων, που αφορά τον ορθό τρόπο χρήσης των συμβόλων, όπως και με γενικούς κανόνες, εφαρμόσιμους σε όλα τα σύμβολα. Αντίθετα επίσης από τις πρωτογονικές κοινωνίες, στη γλώσσα όλοι οι φθόγγοι (και όλα τα γράμματα στη γραφή) είναι εκλόγιοι για χρήση σε όλα τα είδη λέξεων, και παρόμοια το σύγχρονο χρήμα είναι το ίδιο για 'όλες τις δουλειές'.

Απο θεωρητική άποψη, η έννοια του χρήματος παρουσιάζεται διαφορετική κατά σχολές κλπ., π.χ. στην κλασική οικονομική θεωρία υπάρχει μιά παράλληλη εξέλιξη μεταξύ λογικής και ιστορίας (η λογική προέλευση του χρήματος ταυτίζεται με την ιστορική του εξέλιξη), αλλά στη νεοκλασική θεωρία ο ρόλος του χρήματος είναι καθαρά πραγματιστικός (η χρησιμότητά του είναι η αγορά πραγμάτων, η αξία του η σπασιμότητά του κλπ.).

Η οικονομία, κατα τον Simmel (2004, 84), είναι μιά ειδική περίπτωση της γενικής έννοιας που αποτελεί η ανταλλαγή, δηλαδή το να εγκαταλείπει κανείς κάτι για να κερδίσει κάτι άλλο, όπου η ποσότητα της αναγκαίας θυσίας για την απόκτηση ενός αντικειμένου συμβάλλει στην ποικιλία της αξίας του. Η αξία μιάς ποσότητας χρήματος που δίνεται ισούται με κάθε ατομικό αντικείμενο, του οποίου αποτελεί το αντίστοιχο, σύν την αξία της ελευθερίας επιλογής μεταξύ ενός αόριστου αριθμού όμοιων αντικειμένων. Ανταλλαγή μεταξύ ανθρώπων και ανταλλαγή με τη φύση, αυτό που ονομάζεται 'παραγωγή', ανήκουν στην ίδια κατηγορία αξιών. «Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για πλήρωση του χώρου του αντικειμένου, που εγκαταλείπει κανείς κενό, με τη βοήθεια ενός αντικειμένου μεγαλύτερης αξίας. Σε αυτή τη μετακίνηση το αντικείμενο που ήταν στενά δεμένο με ένα εγώ, που επιθυμεί και απολαμβάνει, χωρίζεται από αυτό και μόνο τότε αποβαίνει αξία. Αυτή η βαθιά συνοχή μεταξύ αξίας και ανταλλαγής δέν συντελεί μόνο στην επιρροή της πρώτης στη δεύτερη, αλλά επίσης στην επιρροή της δεύτερης στην πρώτη.» (Simmel 2004, 81-82)

Το χρήμα ποσοτικοποιεί την αξία, έτσι ώστε ως σημείο να δηλώνει μόνο αυτήν (πρβ. στο σουπερμάρκετ κλπ. τα εμπορεύματα με τις τιμές επάνω τους), απλοποιώντας ριζικά το σημειωτικό σύστημα για το οποίο χρησιμοποιείται, εφόσον εξαφανίζει τις σχέσεις των σημείων (την πραγματική αξία τους), ανάγοντάς τες σε ποσοτικές,

δηλαδή ως σημαίνουν αντίστοιχων σημείων, που διαφέρουν στο περιεχόμενο, τα εμφανίζει όμοια, ισοδύναμα κλπ. Η γλώσσα αποτελεί «direct representation of the actions and passions of our internal being» (Shelley 1891, 7), ενώ ο χρυσός υπήρξε «from the earliest records of civilization employed as the signs of labour» (Shelley 1920, 40).

Απο οντοσημειολογική άποψη (κοινωνικά μέσα που δημιουργούν συνθετικά αποτελέσματα για την ένωση ύπαρξης και σημασίας, που μπορεί να γίνει αποδεκτή απο όλους) έχουμε ποικίλες υποθέσεις, όπως οτι χωρίς χρήμα δέν υπάρχει και πνεύμα για τον δυτικό πολιτισμικό κύκλο, οτι: «das Abendmahl, das Geld und die neuen elektronischen Medien bilden (aufeinander folgend und einander überlangernd) den ontosemiologischen Rahmen unserer sogenannten christlich-abendländischen Kultur» (βλ. Hörisch 1996, 26) κλπ.

4.2 Παρατηρήσεις σχετικά με τη γλώσσα και το χρήμα

Η γλώσσα, όπως και το χέρι, αποτελεί βασικό όργανο του ανθρώπου (βλ. συζήτηση στον Milner 1989)· ακριβέστερα η γλώσσα αποτελεί ένα σημειωτικό σύστημα (με σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, αξιολογική κλπ. διάσταση) και δημιουργεί με τις πραγματώσεις της τα κατάλληλα για κάθε περίπτωση όργανα (πρβ. λειτουργίες της γλώσσας). Κατα παρόμοιο τρόπο και το χρήμα παρουσιάζει ποικίλες χρήσεις.

Τα αποτελέσματα των χρήσεων της γλώσσας δέν βοηθούν μόνο στην επικοινωνία, συνεργασία κλπ. των ανθρώπων, αλλά και τις δημιουργούν. Ως όργανο η γλώσσα είναι διαθέσιμη σε όλα τα μέλη μιάς κοινωνίας και αμοιβαία, παρουσιάζει δηλαδή κύκλο χρήσης, ενώ άλλα όργανα εμφανίζουν σειρά, πρβ. πολλούς που κόβουν δέντρα μαζί κλπ.

Συγκρίνοντας χρήμα και γλώσσα, μπορούμε να παρατηρήσουμε οτι:

- η γλώσσα ανήκει σε όλους και συνεχώς (πάντα), το χρήμα όχι (αλλά και η γλώσσα μπορεί να καλλιεργηθεί και το χρήμα να αυξηθεί βάσει προσπαθειών, να επενδυθεί κλπ.)·
- η γλώσσα, αφού αποκτηθεί στα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου (ουσιαστικά ανέξοδα, πρβ. οξυγόνο της ατμόσφαιρας κλπ.), δέν χάνεται, εκτός απο σπάνιες περιπτώσεις εγκατάλειψης της μητρικής γλώσσας και αντικατάστασής της απο άλλη (πρβ. νεαρούς μετανάστες κλπ.)· αντίθετα, το χρήμα πρέπει να αποκτηθεί σε κατοπινά χρόνια (αμοιβή εργασίας κλπ., πρβ. δυσκολίες εκμάθησης ξένης γλώσσας), αν και κάποτε το βρίσκει κανείς έτοιμο (κληρονομιά κλπ., πρβ. τυχαία εύρεση, κλοπή κλπ.), και κυρίως μπορεί να χαθεί, να εξαντληθεί και να ανανεωθεί·
- με τη γλώσσα δηλώνει κανείς αντικείμενα αναφοράς, με το χρήμα τα αποκτά και μπορεί να τα ‘ανταλλάξει’ πάλι με χρήμα·
- το χρήμα ποσοτικοποιεί τα αντικείμενα (αξία), εξισώνοντας τα περιεχόμενα και στο σημείο αυτό μπορεί να παρομοιαστεί με γλωσσολογικές αναλύσεις, που καταλήγουν με αφαιρέσεις στη δομή βάθους, σε τάξεις όπως μέρη του λόγου κλπ., αλλά λειτουργεί μόνο θετικά (εκτός αν τα νομίσματα δέν ισχύουν πλέον)·
- με το χρήμα προσπορίζεται κανείς προϊόντα εργασίας (όποιοι πουλά τα δημιουργήματα της εργασίας του μπορεί να αγοράσει άλλα με τα χρήματα που εισπράττει, πρβ. ένα συγγραφέα και το κοινό του, που δέν βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία), όπως οι πληροφορίες που εναλλάσσονται στη γλωσσική επικοινωνία για ωφέλεια των συνομιλητών·

- η γλωσσική ανταλλαγή διαφέρει απο την ανταλλαγή προϊόντων, γιατί δεν έχει κόστος ούτε τις δυσκολίες που προέρχονται απο δυσκολίες εκτίμησης, προσωπικά γούστα, άγνοια χρήσης κλπ. (αλλα πρβ. τα ψεύδη κλπ.)· σε άλλες περιπτώσεις όμως το χρήμα αποτελεί μιά *lingua franca*, ενώ η χρήση ξένων γλωσσών παρουσιάζει δυσκολίες (πρβ. τουρίστες που αγοράζουν κλπ. χωρίς να γνωρίζουν τη γλώσσα της χώρας που επισκέπτονται, εφόσον χρειάζονται απλώς χρήματα και άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. δεικτικά)· το χρήμα είναι υποκατάστατο ανταλλαγής προϊόντων, ενώ η γλώσσα μοιάζει με ανταλλαγή προϊόντων (πληροφορίες κλπ.), παρόλο οτι απαιτούν διαφορετικά έργα·
- γλώσσα και χρήμα απαιτούν διαδικασία μετατροπής συμβόλων, πρβ. γραπτή γλώσσα που πρέπει να διαβαστεί και χρήμα που πρέπει να μετατραπεί σε προϊόντα κλπ.·
- το χρήμα επιβάλλει συνεχή και διαρκή εκτίμηση των προϊόντων, η γλώσσα δεν είναι απαιτητική στην αναγνώριση αξιών, αλλα διακρίνει επίπεδα γλώσσας στην επαρκή και αποτελεσματική χρήση της·
- η ανταλλαγή γλωσσικών πραγματώσεων γίνεται συνήθως δωρεάν (ορισμένες όμως μπορούν να εκτιμούνται και να ανταλλάσσονται με χρήμα, π.χ. γνωματεύσεις γιατρών, δικηγόρων κλπ.), πρβ. αντίθετα συναλλαγές με χρήμα (ακόμη και η ανταλλαγή νομισμάτων γίνεται με κάποιο κέρδος)·
- η θεωρία των πληροφοριών χρησιμοποιεί τη 'μέτρηση' των γλωσσικών πραγματώσεων, απο την άποψη της μηχανικής μεταβίβασής τους, δηλαδή μέτρηση των στοιχείων της έκφρασης που πρέπει να μεταδοθούν και που μπορούν να μετρηθούν μαθηματικά (αντίθετα απο τη 'μέτρηση' του περιεχομένου), με την οποία μοιάζει το χρήμα (πρβ. την αναγραφή των τιμών προϊόντων, που εύκολα αθροίζονται, όπως και τις ισοτιμίες νομισμάτων)·
- οι πράξεις λόγου της γλώσσας μοιάζουν με πράξεις μέσω του χρήματος, π.χ. με τις δωρεές·
- η χρήση της γλώσσας είναι καθημερινή και ευκαιριακή (πρβ. χρήση ξένων γλωσσών κλπ.), όπως και του χρήματος· οι μορφές χρήσης μπορούν να ποικίλλουν, πρβ. φλύαρη – λακωνική με σπάταλη – φιλάργυρη·
- η μεταφορά της γλώσσας σε 'άλλη ουσία' θυμίζει τη μεταφορά χρήματος απο τη μορφή νομίσματος στη μορφή επιταγής, ομολογιών, μετοχών κλπ.·
- η διατήρηση γλωσσικών στοιχείων (στον νού, στη μνήμη) θυμίζει τη φύλαξη του χρήματος (με δυσκολίες, πρβ. μέτρα ασφάλειας κλπ.), πρβ. και αφασία με χάσιμο περιουσίας κλπ.·
- το 'ξόδεμα' του χρήματος θυμίζει τη φλυαρία, πρβ. αποταμίευμα χρήματος με ατομικό λεξιλόγιο·
- η γλώσσα παρουσιάζει διαχρονικές αλλαγές (φωνητικές κλπ.), όπως και το χρήμα (αλλαγές αξίας με υποτιμήσεις κλπ.), πρβ. και εγκατάλειψη γλωσσών με αλλαγές χρήματος (άλλης χώρας κλπ.) εξαιτίας ιστορικών εξελίξεων·
- το 'ξέπλυμα' του χρήματος θυμίζει τη χρήση και αξιοποίηση χυδαίου λεξιλογίου στη λογοτεχνία·
- το ρευστό χρήμα μοιάζει με το διαθέσιμο λεξιλόγιο·
- η έλλειψη γλώσσας, π.χ. η άγνοια μιάς ξένης γλώσσας, και η λήθη γλωσσικών σημείων (ενώ κατα τα άλλα η γλώσσα είναι ανεξάντλητη) θυμίζει την έλλειψη χρη-

μάτων και τις δυσκολίες κάλυψης αναγκών (πρβ. και πρόβλημα διαφύλαξης γλωσσικών στοιχείων και χρημάτων)·

- η στενότητα χρήματος θυμίζει το φτωχό λεξιλόγιο, ενώ ο πληθωρισμός θυμίζει εκφράσεις όπως *φοβερός*, *τρομερός* κλπ.·
- η αξιολογική διάσταση των γλωσσικών σημείων (πρβ. επίπεδα γλώσσας) θυμίζει την αξιολόγηση αντικειμένων αναφοράς με το χρήμα ή με άλλα αντικείμενα αναφοράς (πρβ. ανταλλαγή προϊόντων), ακόμη και για κάτι αφηρημένο, π.χ. την εξαγορά συμπεριφοράς (στάσης, σιωπής κλπ.)·
- η γραπτή γλώσσα, όπως και το χρήμα, μεταφέρεται και διατηρείται, και η σημασία των κειμένων μπορεί με τον χρόνο να ακυρώνεται·
- οι πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας είναι ανεξάντλητες, του χρήματος λιγότερες, πρβ. τυχερά παιχνίδια (λαχεία, χαρτοπαίγνιο κλπ.), τοκισμό·
- η γλώσσα παραβάλλεται με το χρήμα σε παροιμιακές φράσεις του τύπου «η σιωπή είναι χρυσός», «τα πολλά λόγια είναι φτώχεια»·
- το χαρτζιλίκι θυμίζει π.χ. τις συμβουλές ηλικιωμένων στους νέους.

4.2 Παρατηρήσεις σχετικά με τη γλώσσα και τα νομίσματα

Το χρήμα μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές, όπως φαίνεται απο την ιστορία (βλ. 4.1): προϊόντα ως όλο ή μέρος (δείγμα) κλπ. αντικαταστάθηκαν σήμερα απο νομίσματα (λιγότερης αξίας ως μέταλλα παρά ως ονομαστική αξία), χαρτονομίσματα (καθαρά δείγματα), πιστωτικά μέσα (επιταγές, πιστωτικές κάρτες κλπ.).

Συγκρίνοντας τη γλώσσα με τα νομίσματα παρατηρούμε οτι (πρβ. τη δανική παροιμία *ordene have deres Værd ligesom Mønter* ‘οι λέξεις έχουν την αξία τους όπως τα νομίσματα’):

- η γλώσσα παρουσιάζει φωνητική μορφή (έκφραση) σε αυθαίρετη ένωση με περιεχόμενο (σημασία), που διακρίνεται σε δήλωση (έννοια, σύνολο όμοιων αντικειμένων κλπ.) και συνδήλωση (συναισθηματικές κλπ. φορτίσεις, κοινωνικές συμβάσεις και ατομικές χρήσεις) κλπ.· το νόμισμα αποτελείται απο απτή ύλη (μορφή, μή αυθαίρετη, π.χ. χρυσός, άργυρος κλπ. = φυσική αξία, απο τη φύση· και αυθαίρετη, π.χ. τα χαρτονομίσματα κλπ. = συμβολική, ‘θέσει’ αξία) και αξία, που καθορίζεται απο τις ανάγκες και την εξέλιξη της κοινωνίας, χωρίς αντικείμενο αναφοράς (αν και αντιστοιχεί θεωρητικά σε ποσοστό πολύτιμης ύλης)·
- η σημασία των νομισμάτων πρέπει να θεωρηθεί ως διαφορετική ποσότητα της ίδιας ύλης, π.χ. χρυσού·
- η χρήση της γλώσσας αποβλέπει στην πληροφόρηση, στη σκέψη και τη φαντασία, σε κοινωνικές λειτουργίες συνεργασίας, γνώσης κλπ., και τα νομίσματα στη διευκόλυνση συναλλαγών, ειδίκευση εργασίας, κοινωνική δύναμη, έλεγχο κόσμου, κτήση και αποθησαύριση κλπ.·
- το ψέμα, οι ηθελημένες ανακρίβειες κλπ., που μπορούν να παρουσιάζονται στη γλώσσα, μοιάζουν με τα πλαστά νομίσματα κλπ., πρβ. κοινωνικές (καθιερωμένη νόρμα) και ιδιολεκτικές χρήσεις της γλώσσας·
- τα νομίσματα μοιάζουν ως ένα βαθμό με τα γλωσσικά σημεία, δηλαδή ως προς την απαλλαγή απο τα αντικείμενα αναφοράς, τη δυνατότητα άθροισης και δυναμικής

κατοχής τους, το ότι έχουν ονόματα (πρβ. τη μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας ή τη χρήση γλώσσας και στη θέση άλλων σημειωτικών συστημάτων).

- η ανταλλαγή νομισμάτων βάσει ισοτιμίας μπορεί να παρομοιαστεί με μεταφράσεις απο μία γλώσσα σε άλλη.
- γλωσσικοί αρχαϊσμοί, παύσεις χρήσης κλπ. (πρβ. τη λέξη *οκά* κλπ.) μοιάζουν με αρχαία νομίσματα (που έχουν ακόμη αξία, κάποτε μεγαλύτερη απο την αρχική), με νομίσματα που αποσύρθηκαν ή έπαψαν να χρησιμοποιούνται (πρβ. το αργυρό εικοσάδραχμο, παλιά χαρτονομίσματα κλπ.), πρβ. και την ορολογία που μπορεί να διατηρείται χωρίς τα αντίστοιχα νομίσματα, π.χ. *φράγκο*, *guinea* κλπ.
- αυξομείωση κυκλοφορίας εμφανίζεται στη γλώσσα και στα νομίσματα, πρβ. λέξεις της μόδας, αποταμιεύσεις αργυρών εικοσάδραχμων πρίν καταργηθούν.
- αθροιστικά σύνθετα κλπ. θυμίζουν ποσοτικοποίηση νομισμάτων, πρβ. το σύνθετο *νυχτόμερο < νύχτα + μέρα* με χαρτονομίσματα 200 ευρώ = χαρτονομίσματα 100+100 / 100+50+50 ευρώ κλπ. αντίθετα με τους κανόνες συντακτικής σειράς των όρων, τα νομίσματα μπορούν να διαταχθούν σε οποιαδήποτε σειρά (άν και συνήθως οι χρήστες τα κατατάσσουν κατα κατηγορίες).
- η διάκριση μονάδας και δείγματος (στη γλώσσα: αφηρημένη μορφή και δείγμα) υπάρχει και στα νομίσματα (πρβ. νεόκοπα / 'τσίλικα' και φθαρμένα).
- η γλώσσα μπορεί να παρουσιάζει τάξεις λέξεων και ατομικές λέξεις, τα νομίσματα μικρούς αριθμούς τάξεων (*εικοσάρικο*, *πεντηντάρικο* κλπ.) και ατομικών νομισμάτων (στα αρχαιολογικά ευρήματα), πρβ. και τα ονόματά τους στο λεξιλόγιο της γλώσσας (συνώνυμα: *πεντάευρω*, *τάλιρο* κλπ.).
- οι τύχες γλωσσικών μονάδων, π.χ. παροιμιακών φράσεων κλπ., μοιάζουν με τις τύχες ατομικών νομισμάτων, π.χ. ως αντικείμενα συλλογών (οπότε αποκτούν και διαφορετικό περιεχόμενο και αξία: μπορούν να χάσουν την τρέχουσα αξία τους, αλλά να αποκτήσουν πολύ μεγαλύτερη, εκτός των χρυσών και αργυρών, που κρατούν και την αξία του μετάλλου), πρβ. τα γραμματόσημα κλπ.
- γλωσσικά σημεία μπορούν να θεωρηθούν σημεία εποχής (π.χ. *οκά*, *τάλαντο*, *τόξο*, *αρκεβούζιο* κλπ.), όπως και νομίσματα (π.χ. αρχαία), λειτουργώντας ως ενδείξεις χρονολόγησης, οικονομικής ανάπτυξης κλπ.
- τα νομίσματα και χαρτονομίσματα μπορούν να αποσυρθούν απο την κυκλοφορία, να υποτιμηθούν κλπ., τα γλωσσικά σημεία μπορούν να πάψουν να χρησιμοποιούνται αλλά και να υποτιμούνται (πρβ. χειροτερεύσεις και βελτιώσεις της σημασίας).
- η γνώση της μητρικής γλώσσας αντιστοιχεί στη γνώση των νομισμάτων της χώρας όπου μιλιέται η γλώσσα αυτή.
- η ποικιλία των νομισμάτων κατα την ύλη και μορφή σε μία χώρα ή κατα χώρες θυμίζει ανάλογες ποικιλίες γλωσσικών στοιχείων (πρβ. διαλεκτικές και ξένες λέξεις, δημοτικές και λόγιες, προφορικές και γραπτές κλπ.).
- οι διεθνείς γλώσσες (η αγγλική σήμερα, η λατινική στον Μεσαίωνα, η ελληνιστική Κοινή κλπ.) και οι διεθνείς τεχνητές γλώσσες (π.χ. η εσπεράντο) θυμίζουν τα 'διεθνή' νομίσματα (πρβ. σήμερα το δολάριο κλπ.).
- οι πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας είναι ποικίλες και αναρίθμητες, των νομισμάτων περιορισμένες, πρβ. ρίξιμο νομίσματος για καθορισμό σειράς, θέσης κλπ., νομίσματα στη βασιλόπιτα κλπ.

- παρατηρούνται αντιστοιχίες σε εκφράσεις όπως *τετριμμένο νόμισμα* – *τετριμμένη έκφραση*, πρβ. και *κίβδηλο νόμισμα* – *πλαστό έγγραφο* κλπ., πρβ. χαρτονόμισμα με επιταγή·
- οι βρισιές και τα χαϊδευτικά επιφωνήματα παραβάλλονται με τα εξευτελιστικά ή γενναιοδωρα φιλοδωρήματα σε νομίσματα·
- πρβ. μεταφορικές χρήσεις, π.χ. *δέκα ώρες σε περιμένω!*· *έφερε έναν τόνο βιβλία, πού να τα βάλω;!*

5. Αξία και τιμή

Μεταξύ των διαστάσεων των σημειωτικών συστημάτων είναι και η αξιολογική (τα σημεία διαθέτουν αξία για τους χρήστες). Η αξία των γλωσσικών σημείων (βλ. Σετάτος 2004) καθορίζεται από τις μεταξύ τους σχέσεις (πρβ. F. de Saussure), από τα επίπεδα της γλώσσας και από τη σημασία τους (κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες, π.χ. *μητέρα*, *πατρίδα*, *ελευθερία* κλπ., πρβ. και ιδεολογικούς δείκτες όπως *τάξη* κλπ.). Τα γλωσσικά σημεία μπορούν να δημιουργούν νέα σημεία, βάσει των κανόνων συνδυασμού τους, π.χ. με τη σύνθεση (πρβ. και *μητέρα-πατρίδα* κλπ.), με φρασεολογικές ενότητες (ιδιωτισμούς, παροιμιακές φράσεις, παροιμίες κλπ.), με τη σύνταξη (πρόταση, κείμενα κλπ.), τα οποία επίσης αξιολογούνται. Η αξιολόγηση μπορεί να αφορά και την πραγμάτωση της γλώσσας (ορθή προφορά, καλή άρθρωση κλπ.). Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και σε άλλα σημειωτικά συστήματα: κινηματικά, γειτνιαστικά, πρόσωπου κλπ.

Από οικονομική άποψη (βλ. Taylor 1969 λ. *value*) υπάρχουν διάφορες θεωρίες για την αξία (πρβ. θεωρίες βάσει κόστους παραγωγής, βάσει εργασίας, χρησιμότητας, εσωτερικής αξίας, αξίας αγοράς κλπ.), που αποτελεί μία από τις βασικές έννοιες της οικονομίας. Εκτός από τη διάκριση αντικειμενικών – υποκειμενικών ερμηνειών, διακρίνονται συνήθως: αξία χρήσης (κατά τον A. Smith, η δύναμη ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών, σήμερα ό,τι και η χρησιμότητα, πρβ. *signal*), αξία ανταλλαγής (κατά τον Smith, η δύναμη παρακίνησης προσώπων προς πληρωμή ενός προϊόντος με άλλα αντικειμενικής αξίας, σήμερα η αντικειμενική αξία, που μπορεί να συμπίπτει με την υποκειμενική, πρβ. *symbol*), εκτιμητική αξία (κατά τον Fraser, αξία αντικειμένου για ένα πρόσωπο, που το επιθυμεί και έχει γι' αυτό κάποια χρήση). Η διάκριση χρησιμότητας – αξίας βασίζεται στον περιορισμό της αξίας σε αξία ανταλλαγής, ενώ δεν υπάρχουν απόλυτα και πεπερασμένα οικονομικά αγαθά. Η τιμή εξάλλου (βλ. Taylor 1969 λ. *price*) αποτελεί εκτίμηση της αξίας ενός οικονομικού αγαθού (προϊόντος, υπηρεσίας κλπ.) με αναφορά στο χρήμα ή γενικότερα (πρβ. συστήματα ανταλλαγών προϊόντων χωρίς χρήμα) με αναφορά σε άλλα αγαθά ή υπηρεσίες (ισχύουσα τιμή ανταλλαγής), πρβ. και υπεραξία.

Επειδή από τη μία μεριά η τιμή (που δηλώνει μετρητό σύνολο αξίας τυποποιημένων προϊόντων, πρβ. δείγματα) δεν καθορίζεται παρά μόνο σπάνια μηχανικά και αυτόματα, και από την άλλη η αξία (που δηλώνει αντικειμενική και υποκειμενική, ομαδική και ατομική εκτίμηση στοιχείων του κόσμου, πρβ. αξία αντικειμένων αναφοράς όπως έργα τέχνης, αντίκες κλπ.) μπορεί να ποικίλλει κατά τις εκτιμήσεις, χρειάζονται σημεία που να διευκολύνουν τις συναλλαγές (επικοινωνία και ανταλλαγή αγαθών στο

πλαίσιο κοινωνίας και πολιτισμού), δηλαδή τα νομίσματα (που δηλώνουν καθιερωμένες μονάδες αξίας). Τα νομίσματα είναι αξιολογικά σημεία, τα μόνα σημεία που δηλώνουν την αξία τους (= σημασία τους), αλλά πραγματολογικά μπορούν να χρησιμοποιηθούν ποικιλοτρόπως (πρβ. παραδηλώσεις: χώρα, εποχές, πρβ. δείγματα σε μουσεία, νομισματοκοπεία κλπ., με παραστάσεις που δίνουν κάποτε ονομασίες σε αυτά, π.χ. *Κολοκοτρώνης*), ενώ η άθροισή τους δέν δημιουργεί άλλα σημεία όπως στη γλώσσα (πρβ. *πατέρας + μητέρα + παιδιά = οικογένεια*, *θεοί = πάνθεο*, *κατοικίες = χωριό / πόλη* κλπ., αλλά πρβ. και *περιουσία = πολλά χρήματα / νομίσματα*).

Συγκρίνοντας τη γλώσσα με τα παραπάνω στοιχεία παρατηρούμε:

- η ποικιλία αξιών και τιμών όμοιων πραγμάτων μιάς εποχής θυμίζει τις διαφορετικές συνδηλώσεις ατόμων και ομάδων·
- οι εξελίξεις αξίας και τιμών μοιάζουν με εξελίξεις γλωσσικών στοιχείων, με τη διαφορά ότι στη γλώσσα δέν επιστρέφουν τα στοιχεία σε προηγούμενες αξίες, αλλά απλώς μπορούν να ενσωματώσουν παλαιότερες·
- τα γλωσσικά στοιχεία έχουν αξία ανεξάρτητη στο σύστημα (σχέσεις με άλλα στοιχεία: σημαντική, παραδειγματική, αξιολογική διάσταση) και εξαρτημένη στο εκφώνημα (σχέσεις συνταγματικές, συντακτική διάσταση), όπως και τα αγαθά (προϊόντα κλπ.) έχουν αξία κάποτε μόνα τους (π.χ. ένα έργο τέχνης, ψωμί, πρβ. αξία ως ύλη), αλλά συνήθως σε χρήσεις με άλλα (π.χ. αυτοκίνητο + καύσιμα), πρβ. και το παράδειγμα του Saussure (1979, 124–125), όπου παρομοιάζεται η γλώσσα με το σκάκι: αξίες πιονιών κλπ. και αξίες τους σε μία συγκεκριμένη θέση του άβακα (ο Saussure παρομοιάζει τις εξελίξεις της γλώσσας με τις διαφορετικές καταστάσεις που δημιουργούνται ύστερα απο κάθε κίνηση στο σκάκι)·
- τα γλωσσικά εκφωνήματα έχουν αξία ως όργανα επίτευξης ποικίλων σκοπών και σε αυτό μοιάζουν με τα νομίσματα, με τη διαφορά ότι είναι εξειδικευμένα, ενώ απο την άλλη μεριά και τα αγαθά παρουσιάζουν εξειδίκευση, δηλαδή η γλώσσα άλλοτε μοιάζει με τα αγαθά και άλλοτε με τα νομίσματα, πρβ. και λογοτεχνήματα με επικοινωνιακές πραγματώσεις της γλώσσας·
- η ισοτιμία των νομισμάτων αντιστοιχεί στη μεταφραστική ισοτιμία·
- η εργασία και η αμοιβή σε χρήματα (μισθός κλπ.) θυμίζει το σημαινόμενο και το σημαίνον στη γλώσσα·
- η άνοδος και η πτώση τιμών (αξίας) θυμίζει την αύξηση και τη μείωση της χρήσης ενός γλωσσικού στοιχείου (πρβ. τα *φοβερός*, *τρομερός* κλπ., τις λέξεις της ‘μόδας’), στις περιπτώσεις όμως υπερβολικής, ‘φουσκωμένης’, απρόσιτης κλπ. και εξευτελιστικής, προσιτής κλπ. αξίας, αυτό που αντιστοιχεί στη γλώσσα είναι τα περιεχόμενα στο πολιτισμικό σύστημα, πρβ. και την υπεραξία με τις ιδεολογικές χρήσεις της γλώσσας ή τους τιμοκαταλόγους με τα λεξικά·
- η ονομαστική αξία νομισμάτων μπορεί να παραβληθεί με την κυριολεξία εκφράσεων (πρβ. στην ΚΝΕ τη συμβατική και την πραγματολογική αξία της έκφρασης *φίλε μου!*, το οποίο μπορεί να κυριολεκτείται, πρβ. πραγματική αξία, ή να χρησιμοποιείται πραγματολογικά, π.χ. σε δήλωση φατικής επαφής, πρβ. ανταλλακτική αξία νομισμάτων).

6. Κοινωνική θέση συνομιλίας και αγοράς

Η γλώσσα ως κοινωνική επαφή, αμοιβαία πληροφόρηση κλπ. (πρβ. λειτουργίες της γλώσσας) συμβάλλει στην κοινωνική και πολιτισμική συνοχή. Κάθε άτομο μιμείται τα άλλα, ελλείψει ισχυρών πεποιθήσεων, για να καθορίσει τη δράση του. Το χρήμα βοηθά τις οικονομικές σχέσεις, την αγορά, τη γενική ισορροπία (πρβ. λογική της μικροοικονομίας: προϋπόθεση ότι υπάρχουν οικονομικές αρχές, ότι τα άτομα είναι λογικά όντα που θέλουν το συμφέρον τους, ότι η χρησιμότητα οδηγεί στην αποτελεσματικότητα της αγοράς, με τους ανταγωνισμούς κλπ.).

Ως προς την εξέλιξη της γλώσσας, μπορούμε να παραβάλουμε τον ρόλο των ατομικών γλωσσικών πραγματώσεων με τα αποτελέσματα των ατομικών αποφάσεων και της ατομικής δράσης που διαμορφώνει τα κοινωνικά φαινόμενα (Hayek 1948). Τα άτομα δέν έχουν καθαρή και παγιωμένη εικόνα των προτιμήσεών τους και παρουσιάζουν πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις, οικονομία σημάτων και πληροφοριών, ποικίλες ισορροπίες κλπ. (πρβ. και θεωρία παιγνίων).

7. Συμπεράσματα

Απο σημειολογική άποψη, γλώσσα και χρήμα αποτελούν συστήματα με πολλά κοινά χαρακτηριστικά (σημεία, αξίες κλπ.). Το χρήμα μπορεί να θεωρηθεί ως μιά μεταγλώσσα (πρβ. μεταγλωσσική χρήση της γλώσσας για την ίδια τη γλώσσα και για άλλα σημειωτικά συστήματα), όπως η ενδιάμεση ‘γλώσσα’ σε απόπειρες μηχανικής μετάφρασης, που διευκολύνει τις ανταλλαγές (κίνηση αξιών, για οικονομικές αξίες αντί των παλαιότερων αντιστοιχιών αγαθών), ως αλγόριθμος (προϋποθέτει την έννοια της αριθμητικής) ή ως διεθνής ή τεχνητή γλώσσα.

Βιβλιογραφία

- ES = Thomas A. Sebeok κ.ά. (επιμ.). 1986. *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, 3 τ. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Gruyter.
- Hayek, F. A. 1948. *Individualism and Economic Order*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Hörsch, J. 1996. *Kopf oder Zahl: Die Poesie des Geldes*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- Milner, J.-Cl. 1989. *Introduction à une science du langage*. Παρίσι: Seuil.
- Polanyi, K. 1968. «The Semantics of Money Uses», στο G. Dalton (επιμ.), *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*. Νέα Υόρκη: Anchor Books, 175–203.
- Saussure, F. de. 1979. *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*. Μετάφραση, σχόλια, προλογικό σημείωμα Φ. Δ. Αποστολόπουλος. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σετάτος, Μ. 2004. «Η αξιολογική διάσταση των σημειωτικών συστημάτων», στο Κ. Τσουκαλά, Ε. Χοντολίδου, Α. Χριστοδούλου & Γ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Σημειωτικά συστήματα και επικοινωνία. Πράξη, διάδραση, περίσταση και αλλαγή*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 36–47.
- . 2024. «Οικονομία και αφθονία στη γλώσσα», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 227–234.
- Shelley, P. B. 1891. *A Defense of Poetry. Edited with Introduction and Notes by Albert S. Cook*. Βοστώνη: Ginn & Company.

- . 1920. *A Philosophical View of Reform. Together with an Introduction and Appendix by T. W. Rolleston*. Λονδίνο: Oxford University Press.
- Simmel, G. 2004. *The Philosophy of Money*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.
- Taylor, P. A. S. 1969. *A New Dictionary of Economics*. Λονδίνο, Βοστώνη & Henley: Routledge & Kegan Paul.

Η απομόνωση στην κοινή νεοελληνική

1. Γενικά

Σε προηγούμενη εργασία μου (Σετάτος 1994β) ασχολήθηκα με τους συνδέτες του συστήματος της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), δηλαδή με τα γλωσσικά στοιχεία που χρησιμεύουν στο να συνδέουν κατα ποικίλους τρόπους γλωσσικά στοιχεία μεταξύ τους. Εκτός όμως από τη σύνδεση (πρβ. συνδέσμους κλπ.), υπάρχει και το αντίθετο φαινόμενο της απομόνωσης, του διαχωρισμού γλωσσικών στοιχείων με ποικίλα μέσα του γλωσσικού συστήματος: φωνολογικά, συντακτικά κλπ. (απομονωτές), που θα εξεταστεί στη συνέχεια.

Σύνδεση και απομόνωση εμφανίζονται καταρχήν ως καθολικά χαρακτηριστικά και συνεπώς αναγκαία για τη γλώσσα, όπως δείχνουν τα βασικά χαρακτηριστικά της γραμμικότητας του λόγου, κατα την οποία πραγματώνεται σε χρονική διαδοχή η άρθρωση των φωνημάτων (πρβ. παράλληλα και τα υπερτεμαχιακά στοιχεία) αλλά υπάρχουν κατα καιρούς και σημεία όπου ο ομιλητής παίρνει αναπνοή. Η φασματική φωνητική καταγραφή δείχνει την εκφωνητική σύνδεση των φωνηματικών στοιχείων, που συχνά διακρίνονται με δυσκολία, αλλά και τα σημεία των παύσεων. Οι αναγκαστικές αυτές συνδέσεις και απομονώσεις συνδυάζονται με τα στοιχεία του γλωσσικού συστήματος (πρβ. τα προσωδιακά στοιχεία των παύσεων με την αναπνοή).

2. Απομόνωση

Η έννοια της απομόνωσης στο γλωσσικό σύστημα μπορεί να σημαίνει:

- αναγκαστικά γλωσσικά στοιχεία (βλ. 1): παύσεις για αναπνοή, άν και οι παύσεις έχουν και άλλες χρήσεις (βλ. 3.1, 3.3 στο 5), πρβ. *έξυπνα, διαλεγμένα λόγια* αλλά *έξυπνα διαλεγμένα λόγια*·
- συντακτική ανεξαρτησία στοιχείων από άλλα στοιχεία της πρότασης: επιφωνήματα, απόλυτες συντάξεις, επίπεδα λόγου (παρενθέσεις κλπ.)·
- έλλειψη συνδέτη: *είδα ήρθε* αντί *είδα οτι ήρθε*·
- διάζευξη (σημασιακή): *ή... ή..., είτε... είτε..., άλλοτε... άλλοτε...*·
- αντίθεση (σημασιακή): *όχι μόνο... αλλά και..., αφενός... αφετέρου..., ένας πάνω ένας κάτω* (πρβ. αντίθετα *ε²νας_ε¹νας*), πρβ. και σχήματα λόγου εκ παραλλήλου – εξ αντιθέτου·
- μετατροπισμούς: *Δέν πετύχαμε τίποτε γιατί αρνήθηκαν να μας βοηθήσουν. → Δέν πετύχαμε τίποτε. Γιατι αρνήθηκαν να μας βοηθήσουν.* (τροπή δευτερεύουσας πρότασης σε κύρια / ανεξάρτητη, συχνή σε λογοτεχνικό ύφος κλπ.)·
- σημασιακή διάκριση: έννοια χωρισμού (π.χ. *τρείς τρείς, κομμάτι (προς) κομμάτι*)·
- απομάκρυνση (στη συντακτική σειρά): πρβ. υπερβατό σχήμα (βλ. 3.3 στο 7)·
- αποχωρισμό (συντακτικά συνδεόμενων στοιχείων): π.χ. του *ας μή* από το *ρήμα*, π.χ. στη λογοτεχνία *κι ας μή καθόλου ξάστραψεν η λόγχη σου*.

Απομόνωση και σύνδεση μπορούν να συνδυάζονται, π.χ. με αντιθετικούς (διαχωριστικούς) ή διαζευκτικούς συνδέσμους, με αναδιπλώσεις (π.χ. *τρείς_τρείς, καλα¹_καλα²*

δέν...), με εκφορές όπως *ήρθε_δεν_ήρθε, πα'ρε_δω²σε, ζήσω_πεθάνω, ει¹δα_η²ρθε* και... (η αντίθεση των στοιχείων δημιουργεί έκφραση).

Η αποσύνδεση δέν σημαίνει απαραίτητα και απομόνωση, π.χ. *πα²ρε, δω²σε, όλο αυτό συμβαίνει κάθε μέρα* (αυτές οι ενέργειες: *πάρε και δώσε*) – *πα¹ρε_δω²σε, όλο αυτό συμβαίνει κάθε μέρα* (το *παρεδώσε*, το *αλισβερίσι*, η *δοσοληψία*). Αντίστροφα, και η σύνδεση δέν σημαίνει πάντα και μόνο ένωση, π.χ. σε σύνθετες λέξεις γίνεται αισθητός ο αρμός ή αλλιώς το όριο που χωρίζει τα συνθετικά μέρη, όπως *ξανα-φέρνω* = *ξανα+φέρνω* (πρβ. *ξανά φέρνω*, με παύση). Συνδέτες και συνεκφωνήσεις αντιτίθενται σε αρμούς και παύσεις.

3. Απομονωτές

Τα γλωσσικά μέσα της απομόνωσης, οι απομονωτές, παρουσιάζουν μορφές και λειτουργίες κατά τις γλωσσικές περιοχές.

3.1 Φωνολογικοί

Τα φωνολογικά / φωνητικά μέσα απομόνωσης, οι φωνολογικοί απομονωτές, είναι βασικά, με ποικίλες λειτουργίες (βλ. 3.2, 3.3, 3.5), και διακρίνονται σε:

- παύσεις (βλ. Σετάτος 1985): γνωστές από τα γραφικά σημεία τους στην παραδοσιακή γλωσσολογία (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991), δηλαδή τελεία (και ερωτηματικό, θαυμαστικό), άνω τελεία, κόμμα, διπλή τελεία, αποσιωπητικά (δισταγμός, διακοπή), οι παύσεις παρουσιάζουν κλίμακα·
- παρενθέσεις (παρέκβαση), παύλες (διακοπή για αντίθεση)·
- χασμωδία: λείπει στη ρίζα των δημοτικών λέξεων (που διαφέρουν σε αυτό από τις λόγιες, πρβ. *γιατρικό* – *ιατρικό*) αλλά μπορεί να εμφανιστεί στα τέρματα δημοτικών λέξεων (πρβ. *δε²ν πα²-ει να κάνει αυτό που φοβάσαι 'δέν σκοπεύει κλπ.'* – *δεν_πα²_ει να κάνει αυτό που φοβάσαι 'μας είναι αδιάφορο'* – *δε²ν_πα¹_ει να κάνει αυτό που φοβάσαι 'δέν ταιριάζει'*, πρβ. *φαῖ / φαγιά, ακούουν / ακούν, το είπα / τό'πα* κλπ.)·
- τονισμό: εμφατικό (πρβ. *πρόκειται για το σπίτι μας* – *πρόκειται για το σπίτι μάς*), αντιδιαστολής (πρβ. *το σπι³τι πούλησε, όχι το οικόπεδο*).

Αντίθετα λειτουργούν τα συνεκτικά / συνδετικά στοιχεία: πνευστικές και τονικές ενότητες (π.χ. *θα_σου_το_έλεγε*), εγκλίσεις και προκλίσεις, συνεκφωνήσεις και συνιζήσεις, συναλοιφές, συμπροφορά (έκθλιψη, αφαίρεση, κράση).

3.2 Μορφολογικοί

Μορφολογικοί απομονωτές μπορούν να θεωρηθούν οι αρμοί: σε σύνθετες λέξεις, δηλαδή τα όρια μεταξύ των μερών, όταν είναι αισθητά, όπως με την εμφάνιση χασμωδίας (βλ. 3.1), π.χ. *αλληλο-αναιρούνται* (πρβ. και *αλληλο-διδασκαλία, αλληλο-σπαραγμός, ξανά πήρε* – *ξανα-πήρε* κλπ., και αντίθετα *αλληλεπίδραση, αλληλεγγύη* κλπ.)· σε ρίζα + παραγωγικά επιθήματα (π.χ. *ποσό > ποσ-ότητα*)· σε οικογένειες λέξεων (π.χ. *σακ-ί, σάκ-ος, σάκ-α, σακ-άκι, σακ-ούλα, σακ-ούλι, σακ-ουλ-άκι, σακ-ουλ-ίσιος, σακ-ουλ-ιάζω* κλπ., πρβ. και σύνθετα όπως *δι-σάκι, σακο-ράφα, χαρτο-σακούλα* κλπ.)· τέλος, σε πε-

ριπτώσεις όπως *πατέρας, πατέρες / πατεράδες* (όπου η κατάληξη -δες λειτουργεί 'απομονωτικά', δηλαδή ξεχωρίζει ως κατάληξη, ενώ το -ες δέν δίνει σαφή χωρισμό στο *πατέρ-ας / πατέρα-ς*, δηλαδή στη μορφή του θέματος, πρβ. αντίθετα τα χαλαρά σύνθετα της μορφής *μητέρα-γλώσσα* (πρβ. και *έχει παραπιεί – παραέχει πιεί*).

3.3 Συντακτικοί

Οι συντακτικοί απομονωτές διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες, όπως (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, για υλικό):

1) Ασύνδετες συντάξεις: όταν ο λόγος δέν εκφέρεται με γοργότητα και έμφαση, όπως σε παραθέσεις (παραθεση, επεξήγηση, διασάφηση), απόλυτες συντάξεις (μετοχή και ονομαστική απόλυτη, π.χ. *φέγγοντας η Κυριακή άρχισαν να ανεβαίνουν στο βουνό συνάζοντας όλοι στον Ι. Μακρυγιάννη κλπ.*).

2) Ασύνδετα και απομονωμένα στοιχεία: σε γενική (π.χ. *του κάκου*), σε προεξαγγελία (προεξαγγελτική παράθεση, π.χ. *Περίεργο πράγμα. Στο γραφείο δέν ήταν κανείς*, πρβ. και *Ανοίγει το κουτί και τί να δει! Η φορεσιά είχε κάνει φτερά!*).

3) Αντιθετικές συντάξεις: με αντίθεση (πρβ. αντιθετικούς συνδέσμους, π.χ. *όχι μόνο... αλλά και...*), διάζευξη (πρβ. διαζευκτικούς συνδέσμους κλπ., π.χ. *ή... ή..., είτε... είτε..., πότε... πότε..., ούτε... ούτε...*, πρβ. *τί γαμπρός τί αδελφός*).

4) Ανεξάρτητος λόγος και θέση στον λόγο: σε ευθύ λόγο (π.χ. *είπες: «θα πάω σ' άλλη γή»*), επιφωνήματα, επιφωνηματικές εκφράσεις, αναφωνήσεις και αναφωνηματικές εκφράσεις (π.χ. *Έ! Πού πάς; Γεια σου! Τί κάνεις; Ά στο διάολο! Δεν τον βρήκε! Αυτό³ μας έλειπε! Δέ σου τό 'λεγα;! κλπ.*: πρβ. *Τον ανόητο!* σε απόσπαση απο πλήρη φράση: *Κοίταξέ τον τον ανόητο!*), απαντήσεις σε ερωτηματικές προτάσεις ολικής και μερικής αγνοίας με καταφατικά / αποφατικά μόρια κλπ. (π.χ. *Όχι / Ναί! Κανείς κλπ.*, πρβ. μολεκτικές απαντήσεις), παρακελεύσματα (π.χ. *Μή! Προσοχή!*: πρβ. κλητικές: *Μαρία!*).

5) Παρένθεση, παρενθετικά στοιχεία: *Διάβασες, Μαρία, την εφημερίδα; Να ζήσεις, πρωτομάστορα, τίνος είν' το κιβούρι; Αυτός, που λές, πήγε μιά μέρα και...*

6) Διακοπή: αποσιώπηση ή διακοπή (και συνέχιση) λόγου, κατα τις οποίες ο δέκτης καλείται να βγάλει τα συμπεράσματά του απο τον απομονωτικό λόγο, απο άγνοια (λέξης κλπ.), πρβ. και ανάληψη διακεκομμένου λόγου (π.χ. με το μεταβατικό *όπου*, π.χ. *Πάει στο καλύβι της. Όπου σε λίγο νά σου το βασιλόπουλο μέσα*).

7) Σχήματα λόγου: αναφώνηση και επιφώνηση (βλ. παραπάνω στο 4), ανακόλουθο (π.χ. *εγώ η γνώμη μου είναι να... αντί εμένα η γνώμη μου είναι να...*, πρβ. ψυχολογικό υποκείμενο, απομόνωση θέματος ή σχολίου), υπερβατό (π.χ. *της Ελένης της ξέφυγε ένας λόγος*).

3.4 Σημασιακοί

Σημασιακοί απομονωτές είναι οι φρασεολογικές ενότητες, όπως:

1) Αναδιπλώσεις (βλ. Σετάτος 1994α): *ε²νας_ε¹νας, χέρι_χέρι, καλά_καλά δέν...*, *ο²πως_ο¹πως, συντροφιάς_συντροφιάς* (βλ. παρακάτω σχήματα λόγου).

2) Αντιθετικά στοιχεία: *λίγο_πολύ / λίγος_πολύς* (π.χ. *δέν περνά λίγος_πολύς καιρός και...*), *μπαίνεις, βγαίνεις, με τάραξες!* (πρβ. *μπαινοβγαίνεις*), *πάρε_δώσε, μέρα_νύχτα*.

3) Συνωνυμικά (ενισχυτικά) στοιχεία: *τρέχα_γύρευε* (πρβ. αντίθετα *τρέχα!*, *γύρευε!*), πρβ. *πέντε_δέκα*, *πέντ' έξι*.

4) Απαριθμήσεις: *τρία πουλάκια κάθονταν... το ένα... το άλλο... το τρίτο...* (ξεχωρίζονται τα μέλη συνόλου), *μπορεί να... μπορεί να...* (βλ. και αντιθέσεις).

5) Σχήματα λόγου (κάποτε πολλά μαζί): πρωθύστερο (π.χ. *τέλος κι αρχήν η μνήμη εδώ δέν έχει*), υποφορά / ανθυποφορά (π.χ. δημοτικό τραγούδι: *Αχός βαρύς ακούεται, πολλά τουφέκια πέφτουν | μήνα σε γάμο ρίχνονται μήνα σε χαροκόπι; | Ουδέ σε γάμο ρίχνονται ουδέ σε χαροκόπι | η Δέσπω κάνει πόλεμο με νύφες και μ' αγγόνια*), προδιόρθωση / προθεραπεία (π.χ. *θα σου πώ κάτι αλλά μή σου κακοφανεί...*), αναδίπλωση / παλιλλογία (δήλωση έντασης έννοιας, π.χ. *ρούφα ρούφα τά 'δειασαν τα βαρέλια, στην άκρη άκρη, στάλα στάλα*), παρομοίωση (π.χ. *κορμί σάν κάστρο*, πρβ. αντίθετα μεταφορά: *κορμί κάστρο*, που ενώνει τις δυό έννοιες, ενώ η παρομοίωση τις ξεχωρίζει, τις διατηρεί ανεξάρτητες).

3.5 Πραγματολογικοί

Πραγματολογικοί απομονωτές μπορούν να θεωρηθούν περιπτώσεις όπως ο συλλαβισμός (για έμφαση κλπ., π.χ. *ή-σύ-χά!*, πρβ. το ύφος της υπαγόρευσης), η ασυνήθιστη θέση (π.χ. *το ξέρεις αφού!* αντί *αφου το ξέρεις!*), παιγνιώδεις χρήσεις (π.χ. η κρυπτική ομιλία παιδιών: *και τί και θέ και λείς; = τί θέλεις;*).

Συγκεντρωτικοί απομονωτές: ..., *αυτά! Τώρα αν...* (πρβ. και το συνηθισμένο *Σας ευχαριστώ*, που δηλώνει τέλος ομιλίας ή διάλεξης).

Ο ελλειπτικός προφορικός λόγος φαίνεται να περιέχει περισσότερα απομονωτικά στοιχεία, αλλά συμπληρώνεται απο τον δέκτη, π.χ. *Απο κεί στην Ασφάλεια κατευθείαν. Μπαίνω μέσα//κανένας στο γραφείο*. (Οι παύσεις λειτουργούν ως προσωδιακοί συντακτικοί δείκτες.)

3.6 Γραφή

Απομονωτές γραφής μπορούν να θεωρηθούν περιπτώσεις όπως τα εισαγωγικά (οπτικός διαχωρισμός, π.χ. *το «σπίτι» του έχει δυό δωμάτια όλα κι όλα*, πρβ. *η οικία του έχει δυό δωμάτια όλα κι όλα*, χρήση λόγιου όρου για ειρωνεία κλπ.), χρήση κεφαλαίων γραμμάτων (πρβ. *η Ευτυχία δέν ήρθε – η ευτυχία δέν ήρθε*, αντίθεση κύριου ονόματος και προσηγορικού, αλλά και *η Ευτυχία* [προσηγορικό] *δέν ήρθε*, πρβ. *η ΕΥΤΥΧΙΑ δέν ήρθε*, για υπογράμμιση της έννοιας).

4. Προβλήματα

Επιστρέφοντας στους προβληματισμούς που αναφέρθηκαν παραπάνω (βλ. 2), παρατηρούμε ότι:

- Οι απομονωτές μπορούν να εξεταστούν ως μέσα (π.χ. φωνολογικά / φωνητικά) και ως λειτουργίες (π.χ. συντακτικές, όπως η δήλωση του θέματος· πρβ. συνεκτικές και συνδετικές, όπως: η δήλωση με αντιθετικούς συνδέσμους της αντίθεσης δύο προτάσεων και μαζί ο διαχωρισμός τους, που δέν διαφοροποιείται απο την

απομόνωση, πρβ. και αντιθετικές – αντιφατικές έννοιες· η λειτουργία των διαζευκτικών συνδέσμων, που διαχωρίζουν μέσα σε μία ευρύτερη ενότητα, π.χ. *δυό ενέργειες, όπως στην πρόταση το βράδυ ακούει μουσική ή διαβάζει*).

- Οι συνδέτες μπορούν επίσης να διαχωρίζουν και να απομονώνουν, π.χ. *πήγε χωρίς τους φίλους του – πήγε χωρίς να σκεφτεί τις συνέπειες· προτιμά τη μουσική παρά το διάβασμα – προτιμά να διαβάσει παρά να ακούει μουσική*.

Συνεπώς πρέπει να ξεχωρίσουμε τα μέσα από τις λειτουργίες, εφόσον δέν αλληλοκαλύπτονται, πρβ. και τα καθολικά χαρακτηριστικά, που μπορούν να τροποποιούνται κατά τις περιπτώσεις, π.χ. η εκφώνηση με τις απαραίτητες αναπνοές μπορεί να εμφανιστεί ως πραγμάτωση λόγου με χαρακτηριστικά λαχανιάσματος, αγκομαχητού κλπ. (‘φάγωμα’ λέξεων, συλλαβών, παύσεων κλπ.). Η ασυνδεσία δέν σημαίνει πάντα και απομόνωση, αλλά μπορεί να εκφράσει, αντίθετα, μεγαλύτερη συνοχή, που με τη σειρά της μπορεί να οδηγήσει σε απομόνωση της συνολικής εκφραστικής ενότητας (πρβ. φρασεολογικές ενότητες όπως *γλίτωσε από του Χάρου τα δόντια* – **γλίτωσε από τα δόντια του φοβερού του Χάρου*, που αν διατυπωθεί θα αποτελεί ιδιολεκτική εκφορά).

Από συγκριτική τυπολογική άποψη (πρβ. και διαχρονική εξέλιξη) μπορούμε να αναρωτηθούμε αν οι απομονωτές εμφανίζονται παρόμοιοι (πρβ. προσωδιακά στοιχεία όπως οι παύσεις) παντού ή διαφέρουν κατά γλώσσες (πρβ. αναλυτικές, ‘απομονωτικές’ γλώσσες με σειρά όρων – συνθετικές γλώσσες με κλίση, συμφωνία όρων). Ενώ οι φωνολογικοί απομονωτές είναι διαδεδομένοι σε όλες τις γλώσσες, οι συντακτικοί απομονωτές διαφέρουν, πρβ. το ινδικό (σανσκριτικό) *-ití*, που ισοδυναμεί με εισαγωγικά που περικλείουν τον ευθύ λόγο, την έλλειψη ή παρουσία του δέ στα αρχαία ελληνικά, τη λειτουργία του *-wa* στα ιαπωνικά (πρβ. το *πα* στα ποντιακά, βλ. Σετάτος 1995) για τη δήλωση του θέματος κλπ.

5. Συμπεράσματα

Συνδέτες και απομονωτές συμβάλλουν αποφασιστικά στη συνοχή και συνέπεια του λόγου και του κειμένου, και αποτελούν καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά, που χρησιμοποιούνται σε ποικίλες γλωσσικές λειτουργίες.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1994α. «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 203–222.
- . 1994β. «Οι συνδέτες στο σύστημα της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 516–517.
- . 1995. «Το ποντιακό πα», *Ελληνική Διαλεκτολογία* 4, 39–48.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Η γλώσσα ως όργανο

1. Εισαγωγικά

Η εξέλιξη του σύμπαντος οδήγησε στην εμφάνιση του ανθρώπου, που έχει ως βασικά χαρακτηριστικά τη γλώσσα και την κατασκευή εργαλείων (δημιουργός σημασιών και όπλων για το κυνήγι κλπ.). Η γλώσσα αποτέλεσε όργανο επικοινωνίας των μελών των κοινωνικών ομάδων αλλά και της σκέψης, με αποτελέσματα αποφασιστικά για την επιβίωση του ανθρώπου: γνώση του κόσμου, γνώση του εαυτού του (αυτογνωσία), κατασκευή μηχανών (πρβ. τελευταία τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές), δημιουργία πολιτισμικών συστημάτων. Ο άνθρωπος δηλαδή με τη βοήθεια της γλώσσας χρησιμοποιεί στοιχεία του κόσμου για τη βιολογική του ύπαρξη και επιβίωση, για αναπαραγωγή, για γνώση του περιβάλλοντος, για πληροφόρηση των άλλων και του εαυτού του. Γλώσσα, σκέψη και μνήμη είναι τα στοιχεία που τον βοηθούν άμεσα, ενώ η όραση προσφέρει αναρίθμητες πληροφορίες (πρβ. και την ανάπτυξη και υποβοήθηση της φαντασίας), μαζί με τη συμβολή των άλλων αισθήσεων. Πέρα από την ικανοποίηση και αντιμετώπιση των πρακτικών του αναγκών, ο άνθρωπος έχει τη βασική τάση να 'βάξει τάξη' στον κόσμο όπου ζεί (Cl. Lévi-Strauss), όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα θεωρητικά και λογοτεχνικά δημιουργήματά του (μύθοι, φιλοσοφία, λογοτεχνικά κείμενα κλπ.), στην τέχνη (παραστατική ή μή, χρωματικοί κλπ. πίνακες με το χέρι ή άλλα εργαλεία).

Το μυαλό είναι προγραμματισμένο να μάθει τη γλώσσα, όπως και τη χρήση εργαλείων. Χρησιμοποιεί το σώμα ως όργανο, όπως και τη γλώσσα (πρβ. επιδίωξη αισθήσεων, π.χ. το σέξ κλπ.), αντίθετα από τα ζώα, όπου το σώμα παίζει τουλάχιστον ισότιμο ρόλο με αυτό (στον άνθρωπο το σώμα μπορεί να επηρεάσει το μυαλό). Τα μέλη του σώματος εκτελούν διάφορες ενέργειες, πράξεις, εργασίες, μόνα τους ή με εργαλεία που προσφέρονται από τη φύση ή κατασκευάζονται από τον άνθρωπο και ανήκουν στον ίδιο ή σε άλλους. Ιδιαίτερα τα χέρια εκτελούν διάφορες εργασίες κατά περίπτωση, μοιάζοντας σε αυτό με τη γλώσσα (πρβ. και ενέργειες επί άλλων προσώπων). Η σκέψη οδηγεί σε γνώσεις για τον κόσμο, τις οποίες ο άνθρωπος χρησιμοποιεί για την κατασκευή εργαλείων προς ολοένα μεγαλύτερη κυριαρχία πάνω στον κόσμο (πρβ. επιστημονικές ανακαλύψεις και εφαρμογές, εφευρέσεις κλπ.). Μπορεί να κατασκευάσει και νέες γλώσσες, τεχνητές (πρβ. εσπεράντο κλπ.), να διαφοροποιήσει τις χρήσεις της γλώσσας (π.χ. επιστημονική – ποιητική κλπ., πρβ. επίπεδα της γλώσσας, βλ. Σετάτος 1994), π.χ. σε συμβολική (ενδεικτική, χαρακτηριστική, αντιληπτική) και συγκινησιακή (αξιολογική, επηρεαστική, ελεγκτική, προθετική) χρήση κατά τον Richards (1955), πρβ. και λειτουργίες της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1991).

Ο νους είναι όργανο κατασκευής οργάνων από ποικίλες ύλες, π.χ. της γλώσσας, της οποίας χρησιμοποιεί στοιχεία βάσει των κανόνων του γλωσσικού συστήματος για την κατασκευή εργαλείων και μηχανών για ορισμένες χρήσεις κλπ. Ο άνθρωπος, κατά τον Leroi-Gourhan (1945), συλλαμβάνει τον εξωτερικό κόσμο με σύμβολα και τον εξανθρωπίζει τελειωτικά, ενώ από την άλλη μεριά ξεπερνιέται από την τεχνολογική του ανάπτυξη. Η ιστορία του εγκεφάλου (τάση προς προσαρμοστική πρόοδο) και του

χειριού (που απελευθερώνεται απο την όρθια στάση) αποτελούν ένα και μόνο φαινόμενο (γλωσσική και κινηματική ενέργεια). Η βιολογική φύση των ανθρώπων (ένστικτα κλπ.) σταθεροποιείται κατα την εξέλιξη (κοινωνικές σχέσεις και λειτουργίες, γλώσσα και πληροφόρηση), ενώ οι τεχνικές εξελίξεις (εργαλεία, μηχανήματα κλπ.), όπως τα ζωντανά είδη, διαφεύγουν τον έλεγχο του ανθρώπου (βιολογία της τεχνικής). Το κοινωνικό σώμα είναι ανεξάρτητο απο το ζωολογικό σώμα, ο πνευματικός και τεχνολογικός πολιτισμός παρουσιάζει τεράστια εξέλιξη, έτσι ώστε μεταξύ ανθρώπων και κόσμου εμφανίζεται ελευθερία με κανόνες και όρια.

Η εμφάνιση του ανθρώπου πάντως θέτει το ερώτημα των παραγόντων που την καθόρισαν: ο άνθρωπος δημιούργησε τα εργαλεία και τα σημεία ή αυτά τον άνθρωπο; Φαίνεται πως υπήρξαν επιδράσεις και εξελίξεις προς τη μία και προς την άλλη κατεύθυνση.

2. Γλώσσα, χέρια και εργαλεία

Η γλώσσα (πρβ. αριστερό ημισφαίριο) και οι άλλες λειτουργίες του εγκεφάλου που συνεργάζονται με αυτή (μνήμη, φαντασία κλπ.) αποτελεί εσωτερικό όργανο του ανθρώπου (πρβ. και περιπτώσεις μηχανικής και τεχνητής σκέψης σε σύγχρονα μηχανήματα), ενώ τα χέρια αποτελούν εξωτερικό όργανο, οδηγούμενα απο τον εγκέφαλο, και τα εργαλεία και τα μηχανήματα ανεξάρτητα όργανα, που χειρίζεται ο άνθρωπος, αφού τα βρεί στη φύση (πρβ. προϊστορικούς πολιτισμούς) ή τα κατασκευάσει.

Η χρήση εργαλείων προϋποθέτει την ύπαρξη διαφόρων τεχνικών (πρβ. τεχνολογική ανάπτυξη): τεχνικών κατασκευής εργαλείων, τροφής, ενδυμάτων, κατοικιών, τεχνικών επενέργειας επι των υλικών (νερού, αέρα, φωτιάς κλπ.), επι αφύχων και εμψύχων (γεωργία, κτηνοτροφία, κυνήγι, κοινωνική ζωή, όπου η γλώσσα παίζει καθοριστικό ρόλο, πρβ. και τέχνη, μουσική, χορό, λογοτεχνία, παιχνίδια, δίκαιο, ηθική, θρησκεία κλπ., που απαιτούν ιδιαίτερη οργάνωση και στρατηγικές ενέργειας κλπ.), τεχνικών μεταφοράς (οχήματα, δρόμοι κλπ.) κλπ. (πρβ. πολιτισμική ανθρωπολογία).

Κατα τον Leroi-Gourhan (1983, 90–94), «[...] la technique ait toujours été extérieure à l'homme, qu'elle le laisse finalement libre au plan physiologique. Le véritable catastrophe aurait été l'intégration cérébrale du perfectionnement technique, le développement d'êtres au cerveau technique de plus en plus volumineux et compliqué, aux gestes de plus en plus précis et efficaces, aux techniques inscrites dans l'hérédité» (πρβ. τα μυρμήγκια), «[...] il reste ces activités supérieures, intellectuelles ou affectives, qui se réfléchissent sur toute l'infrastructure nerveuse et aujourd'hui aussi mécanique. Le déverrouillage progressif de la partie antérieure de la boîte crânienne admet la possibilité précoce d'un langage dont les centres sont topographiquement intermédiaires entre les territoires antérieures et ceux de la neuromotricité technique. La contiguïté des centres d'association verbale et de ceux de la motricité de la main et de la face accuse le rôle double que joue le symbolisme verbale entre l'expression matérielle et l'expression abstraite. Elle accuse aussi le rôle d'étape nécessaire du langage (tout à fois son, mimique et gesticulation) entre l'activité techniquement créatrice de la main et la réflexion abstraite». Εργαλεία και γλώσσα οδηγούν στη θρησκευτική και καλλιτεχνική σκέψη.

2.1 Εργαλεία

Κατά τον Leroi-Gourhan (1983, 264–265), «l'outil, qui apparaît à l'état fugace chez les grands singes, devient un caractère permanent chez les primates à station verticale. On pourrait être tenté de dire que chez les anthropiens l'outil précède le cerveau [...] on peut même, avec vraisemblance leurs (Australanthropes) attribuer un langage véritable, c'est-à-dire l'usage des symboles vocaux concrets, correspondant comme outils de communication au niveau encore extrêmement bas de leurs outils manuels».

Εργαλεία, όργανα, μηχανήματα κλπ. προστίθενται για συγκεκριμένα αποτελέσματα στον μηχανισμό της σκέψης του ανθρώπου, που είναι ένα σύστημα-μηχανισμός, το οποίο παράγει κατά την περίπτωση μηχανισμούς για ειδικά αποτελέσματα. Έχουμε έτσι (βλ. Gregory 1984) είδη μηχανών, όπως εργαλεία του χεριού (για κόψιμο, σπάσιμο, μετακίνηση κλπ.), δυναμικά εργαλεία (για άλεσμα, άντληση, ο τροχός του αγγειοπλάστη κλπ.), πηγές δυνάμεως (ύδατος, βάρη που πέφτουν κλπ.), ομοιωτές (αυτόματα), μηχανές ασφαλείας (κλειδαριές, κλειδιά κλπ.), υπολογιστές (άβακας κλπ.), ρολόγια (κλεψύδρες, ηλιακά ωρολόγια κλπ.), όπλα, παιχνίδια κλπ., με ποικίλες λειτουργίες, όπως μεταφορά και μετακίνηση, μετατροπή δυνάμεων, σύνδεση πηγών πληροφοριών με αγωγούς και δέκτες, πολλαπλασιασμό και διαίρεση, υπολογισμό, αποθήκευση και συμπερασμό πληροφοριών, έκλυση ενέργειας, μετατροπή μιάς μορφής ενέργειας σε άλλη, περιορισμό λαθών και έλεγχο, προστασία από διαταραχές, μίμηση και αντιγραφή γενικών ή αφηρημένων πλευρών, καταστάσεων κλπ.

Η εξέλιξη του ανθρώπου παρουσιάζει ομοιότητες με την εξέλιξη της τεχνικής, πρβ. μέλη σώματος – εργαλεία – μηχανές – μηχανήματα με μέλη σώματος – γλώσσα – σκέψη – φαντασία – κοινωνικό μηχανισμό, όπως και τη διασπορά ανθρώπων με τις μεταναστεύσεις, τη μετάδοση των τεχνικών, των πνευματικών και ηθικών αξιών (δάνεια), τη διάδοση ζωικών ειδών και τεχνικών, τις μεταλλάξεις και εφευρέσεις κλπ. Η τεχνολογική εξέλιξη αφορά τη διατροφή, την ενδυμασία, την κατοικία κλπ., αλλά και τις «καθαρές» τεχνικές, όπως είναι η υγιεινή και η ιατρική, τα παιχνίδια, τα λούσα, η μουσική, οι καλές τέχνες, η θρησκεία κλπ. (κοινωνικά στοιχεία, αισθητική, θρησκεία). Η υλική ισορροπία, η τεχνολογία και η οικονομία επηρεάζουν τις κοινωνικές μορφές και τη σκέψη, ενώ η φιλοσοφική και θρησκευτική σκέψη δέν συμπίπτουν με την υλική εξέλιξη των κοινωνιών (παρουσιάζεται συμπληρωματικότητα σε μία πραγματική αντίθεση).

2.2 Τα χέρια

Κατά τον Leroi-Gourhan (1964, 121–122), «une étroite coordination existe entre l'action de la main et celles des organes antérieurs de la face. Chez le singe cette liaison est de caractère surtout alimentaire et cela aux proportions près est vrai aussi de l'homme, mais en outre il faut constater chez ce dernier une coordination non moins forte entre la main et la face dans l'exercice du langage. Cette coordination qui s'exprime dans le geste comme commentaire de la parole reparaît dans l'écriture comme transcription des sons de la voix». Ή ακόμη (1983, 270) «la main devient autre chose qu'un organe de préhension et de fabrication, elle devient l'instrument de la pensée figurative» και (1964, 290–291) «le rôle de la main comme moyen de création d'outil, équilibrait le rôle

des organes faciaux, moyen de création du langage verbale. [...] à un certain moment, antérieur de peu à l'apparition de l'homo sapiens, la main inaugurerait son rôle dans la création [...] un mode d'expression graphique équilibrant le langage verbal. La main devenait ainsi créatrice d'images, de symboles non directement dépendants du déroulement du langage verbal, mais réellement parallèles. [...] Chez les Anthropiens primitifs, la main et la face divorcent en quelque sorte, concourant l'une par l'outil et la gesticulation, l'autre par la phonation, à la recherche d'un nouvel équilibre [...], la main a son langage dont l'expression se rapporte à la vision, la face possède le sien qui est lié à l'audition. [...] le geste interprète la parole et celle-ci commente le graphisme».

Με τα χέρια γίνεται χειρισμός όντων του φυσικού κόσμου και αποκτάται γνώση με την αφή, αλλά πραγματώνονται και κινηματικά σημεία (πρβ. και γλώσσα νευμάτων των κωφαλάλων).

2.3 Η γλώσσα

Εξετάζοντας τη γλώσσα απο ποικίλες πλευρές, θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ως όργανο / μηχανή / συσκευή (πρβ. αντίστοιχο κέντρο εγκεφάλου), ως εργαλείο / σύνεργο (πρβ. πραγμάτωση της γλώσσας / εκφώνημα), ως μηχανισμό (πρβ. γλωσσικές διαδικασίες εγκεφάλου), ως μέσο (μέσο για γλωσσικές λειτουργίες, βλ. 3), ως εξάρτημα / εφόδιο (πρβ. τη γλωσσική ικανότητα ως βιολογικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου), ως τακίμι / ασορτιμέντο (πρβ. σύνολο γλωσσικών τεχνικών). Ακόμη και η λαϊκή σοφία την παρουσιάζει ως όργανο, πρβ. *Η γλώσσα κόκαλα δέν έχει και κόκαλα τσακίζει*.

Η γλώσσα επιτελεί την ενανθρώπιση: επικοινωνία, πληροφόρηση, συνεργασία, συνοχή (πρβ. μέλη ομάδας που τραγουδούν όλοι μαζί), φαντασία, πολιτισμός, χειρισμός όντων, ιδεών και σκέψεων, αισθήσεων και συναισθημάτων.

Σε σχέση με τα άλλα αισθητήρια όργανα του ανθρώπου (πρβ. αφή, ακοή, όραση, όσφρηση, γεύση) η γλώσσα συγκεντρώνει επίσης υλικό εμπειριών και βιωμάτων, που επεξεργάζεται το μυαλό και αποθηκεύει η μνήμη (κεντρικό όργανο: εγκέφαλος / νούς), έτσι ώστε δημιουργούνται ποικίλα βιολογικά και σημειωτικά συστήματα, που πραγματώνονται απο τα περιφερειακά όργανα (μέλη του σώματος), π.χ. για τη γλώσσα απο τα αρθρωτικά όργανα: για τη ζωγραφική, τα μάτια, τα χέρια και η αφή πραγματώνουν με εργαλεία (πινέλα, χρώματα, τελέρα κλπ.) την αρχική ή την καθ' οδόν σύλληψη του νού· για τη μουσική, η ακοή και τα μέλη του σώματος οδηγούν στη γραφή της σε πεντάγραμμα κλπ. και στην απόδοσή της απο εκτελεστές με μουσικά όργανα.

Η γλώσσα κατα τον Έ. Benveniste έχει μή υλική φύση, συμβολική λειτουργία, αρθρωτή οργάνωση και ένα περιεχόμενο· «η γλώσσα ανήκει στη φύση του ανθρώπου, ο οποίος δέν την κατασκεύασε.»

2.4 Γλώσσα και εργαλεία

Γλώσσα, εργαλεία, μηχανήματα κλπ. παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και διαφορές, όπως στα εξής σημεία:

- Πολυπλοκότητα: Η γλώσσα αποτελεί ένα εξαιρετικά πολύπλοκο σύστημα σημείων, και κανόνων συνδυασμών και χρήσεων των σημείων αυτών, με αξιολογήσεις των

στοιχείων της· το σύστημα αυτό δημιουργεί κάθε φορά την κατάλληλη πραγμάτωση για τις ανάγκες και λειτουργίες της. Η γλώσσα, της οποίας οι διαδικασίες πραγμάτωσης είναι εξίσου πολύπλοκες, πρέπει να αποκτηθεί νωρίς, γιατί αργότερα δέν κατακτάται. Τα εργαλεία είναι συνήθως απλά, με εύκολη χρήση, που μπορεί να μαθευτεί αργά (πρβ. όμως και την πλευρά της σωματικής δύναμης). Τα μηχανήματα μπορεί να είναι σύνθετα και πολύπλοκα, απαιτούν συχνά μακροχρόνια εκπαίδευση αλλά και μετεκπαιδεύσεις, όταν βελτιώνονται ή αλλάζουν.

- Τροποποιήσεις και μεταβολές: Η γλώσσα εξελίσσεται διαχρονικά (εκτός από τα καθολικά χαρακτηριστικά της) και συνεχίζει να χρησιμοποιείται. Σε πολλές περιπτώσεις παύει να ζεί (πρβ. νεκρές γλώσσες), μπορεί όμως σπάνια και να αναβιώσει (π.χ. η εβραϊκή) ή να χρησιμοποιείται σε μιά περιοχή (π.χ. η λατινική στο Βατικανό). Δημιουργεί αντικείμενα (κείμενα), που αποτελούνται από πραγματώσεις της και που εξακολουθούν να είναι διαθέσιμα. Οι μεταβολές της γλώσσας μπορεί να είναι ασύνειδες (π.χ. οι φωνητικές) αλλά και συνειδητές, π.χ. προς την ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής (π.χ. στο λεξιλόγιο), αλλά δέν μπορούμε να μιλούμε για τελειοποίηση της γλώσσας γενικά. Εργαλεία, μηχανήματα κλπ. παραμένουν και αλλάζουν επουσιαδώς έως ότου παύουν να χρησιμοποιούνται (κάποτε ξαναχρησιμοποιούνται παλιά εργαλεία για αναπαλαιώσεις κλπ., πρβ. αρχαιολογικά ευρήματα), καθώς τελειοποιούνται ως παρόμοια ή τελείως νέα προϊόντα με την πρόοδο των επιστημών. Εμφανίζονται παρόμοια στον ίδιο πολιτισμό ή και σε διαφορετικούς πολιτισμούς (π.χ. σφυριά διαφόρων μορφών) και κατατάσσονται σε γενικές κατηγορίες (λειτουργίες και είδη, π.χ. κάθετης ή πλάγιας χρήσης σφυριά κλπ.). Δημιουργούν συνήθως προϊόντα εργασίας διαφορετικά από τα ίδια (πρβ. κατευθυντικές λειτουργίες της γλώσσας, γλωσσικές πράξεις / πράξεις λόγου κλπ.).
- Κατασκευή: Η γλώσσα βασίζεται στη γλωσσική ικανότητα του ανθρώπου (έμφυτο βιολογικό χαρακτηριστικό), αποκτάται στα πρώτα χρόνια της ζωής μέσα σε ανθρώπινο περιβάλλον (οντογένεση), βελτιώνεται και καλλιεργείται αργότερα (παιδεία κλπ.). Εργαλεία και μηχανήματα κατασκευάζονται από εξειδικευμένα άτομα ή εργαστήρια κλπ., πουλιούνται και αγοράζονται (πρβ. και γλωσσικές πραγματώσεις όπως βιβλία κλπ.).
- Φθορά: Η φθορά των εργαλείων οδηγεί στην αντικατάστασή τους από όμοια, στη βελτίωση και τελειοποίησή τους ή στην επινόηση τελείως νέων. Η φθορά της γλώσσας αποτελεί συζητήσιμη έννοια: ομιλητές για διάφορους λόγους παρουσιάζουν ατομικά ελαττωματικές χρήσεις της· κοινωνικές ομάδες, σε μεταβατικές εποχές προς υιοθέτηση άλλης γλώσσας, εμφανίζουν πλημμελείς πραγματώσεις της αρχικής γλώσσας, έως ότου την εγκαταλείψουν τελείως κλπ. (πρβ. βαθμιαία εγκατάλειψη της μητρικής γλώσσας από μετανάστες, απώλεια ξένης γλώσσας από έλλειψη εξάσκησης κλπ.). Η βελτίωση και καλλιέργεια της γλώσσας αφορά αλλαγές προς μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, πρβ. τις πολλές παλαιότερες εκφράσεις του μέλλοντα στην ελληνική με τους δύο μέλλοντες της ΚΝΕ. Οι γλωσσικές εξελίξεις δέν μπορούν να προβλεφθούν: ορισμένες λεπτές διακρίσεις μπορούν να θεωρηθούν υπερβολικές, εφόσον μπορούν να εκφραστούν και με άλλους τρόπους, π.χ. με επιρρήματα, περιφράσεις, φρασεολογήματα κλπ.
- Εξέλιξη και διάσπαση: Η γλώσσα μπορεί να πάψει να υπάρχει, να αντικατασταθεί

απο άλλη (ιστορικές συνθήκες, αλλά και αμέλεια, αδιαφορία κλπ., πρβ. ιρλανδική → αγγλική → προσπάθειες αναβίωσης της ιρλανδικής), να καλλιεργείται (πρβ. λογοτεχνία κλπ.), αλλά και να διασπάται σε διαλέκτους (πρβ. σε τελική ανάλυση τα ιδιόλεκτα), κατάσταση που έρχεται να θεραπεύσει (πρβ. επικοινωνιακές ανάγκες κλπ.) η δημιουργία μιάς κοινής γλώσσας (με τις υποποικιλίες της κατα περιοχές), που διδάσκεται και χρησιμοποιείται απο όλους. Οι διεθνείς σχέσεις και η επικοινωνία (πρβ. εκμάθηση ξένων γλωσσών κοντά στη μητρική) φέρνουν ποικίλες επιδράσεις (δάνεια κλπ.). Στα εργαλεία και μηχανήματα παρατηρείται φθορά, καταστροφή, αντικατάσταση, βελτίωση και εξέλιξη (αλλαγές βαθμιαίες ή αλματικές, π.χ. συνδυασμός των χαρακτηριστικών δύο εργαλείων), αλλά και ποικιλίες του είδους (πρβ. διαφορετικά αυτοκίνητα 1.200 κυβικών) μαζί με την ομοιότητα της μαζικής παραγωγής. Ο τεχνολογικός πολιτισμός είναι κοινός για όλο τον κόσμο (με 'διαλεκτικές' διαφορές), πρβ. και εκμάθηση χειρισμού των μηχανημάτων. Αντίστοιχα, παρατηρούμε και στη βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου φθορά (πρβ. ηλικία), καταστροφή (π.χ. κυττάρων κλπ., ανίατες ασθένειες), βελτίωση (με άσκηση του σώματος κλπ.), αλλά και διάσπαση σε φυλές (τελικά σε άτομα), πρβ. και αυτόματα και ενστικτώδη εκμάθηση. Τα πρώτα στάδια της γλώσσας στην εξέλιξη του ανθρώπου δέν είναι δυνατό να τα παρακολουθήσουμε (πρβ. το ερώτημα αν παρουσιάζει προοδευτική εξέλιξη) και δέν υπάρχουν σήμερα 'πρωτόγονες' γλώσσες (πρβ. προσπάθειες λύσης μέσω της οντογένεσης της γλώσσας κλπ.), ενώ την τεχνολογική εξέλιξη μπορούμε να την ακολουθήσουμε απο την προϊστορία ως σήμερα (πρβ. παλαιοντολογία κλπ.).

- Σημεία καθεαυτά: Εργαλεία κλπ. μπορούν να αποτελούν τα ίδια τους σημεία, π.χ. με παραστάσεις, στολίδια κλπ., ή να εμφανίζουν χρήσεις με σημειωτική φόρτιση, πρβ. ρυθμικά χτυπήματα σφυριού κλπ. και κυρίως την περίπτωση ατομικών οργάνων, γνωστών απο την ιστορία, π.χ. όπλων (πρβ. την ασπίδα του Αχιλλέα στον Όμηρο). Η γλώσσα μπορεί να εμφανίζεται επιμελημένη, καλλιεργημένη, με προσωπικό ύφος (πρβ. έντεχνο λόγο, ρητορική κλπ.). Παρόμοια και τα χέρια μπορούν να φέρουν στολίδια (δαχτυλίδια, βραχιόλια, διαστίξεις κλπ.). Τα αποτελέσματα της χρήσης τους μπορεί να αποτελούν έργα τέχνης.
- Εξειδίκευση: Η γλώσσα χρησιμοποιείται απο όλους τους ανθρώπους (τυποποιημένα ή δημιουργικά), για ποικίλες και συχνά νέες ανάγκες, που δημιουργούνται απο την κοινωνική και ψυχολογική ζωή στο ίδιο περιβάλλον ή σε καινούργια περιβάλλοντα (πρβ. μετακινήσεις λαών) και νέες επαφές (πρβ. επιδράσεις κλπ.), αλλά παρουσιάζει και εξειδικευμένες χρήσεις (πρβ. γλώσσες επαγγελματιών, επιστημονικών κλάδων, λογοτεχνικών ειδών κλπ., που δέν χρησιμοποιούνται απο όλους). Οι ποικίλες χρήσεις και μορφές της γλώσσας (πρβ. επίπεδα της γλώσσας) μπορεί να είναι σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό γνωστές, π.χ. να γίνονται κατανοητές χωρίς να χρησιμοποιούνται απο ορισμένους ομιλητές, αλλά και άγνωστες, π.χ. επιστημονικές γλώσσες. Εργαλεία και μηχανήματα (αντίθετα απο τα χέρια) παρουσιάζουν εξειδικευμένες χρήσεις, σταθερές ή επικαιρικές, αλλά μπορούν να χρησιμοποιούνται παντού στον κόσμο (αντίθετα απο τις περιορισμένες χρήσεις των γλωσσών, ακόμη και των διεθνών).
- Ανεξαρτησία: Η γλώσσα και οι πραγματώσεις της (ατομικές ή συλλογικές) μπο-

ρούν να γίνουν αντικείμενο οικειοποίησης απο τους άλλους ομιλητές (πρβ. διάδοση νεολογισμών κλπ.), με την εξαίρεση των πνευματικών δημιουργιών. Ενεργούν επι συνομιλητών, ακροατών ή ρομπότ, παρόντων ή απόντων (πρβ. γραπτά κείμενα). Τα εργαλεία και τα μηχανήματα ενεργούν επι κάποιας ύλης με τη βοήθεια χειριστή, αλλά και μόνα τους (βάσει προγράμματος που δημιούργησαν και ενσωμάτωσαν άνθρωποι), π.χ. πληροφορώντας τους ανθρώπους σχετικά με στοιχεία που παίρνουν απο το περιβάλλον.

- Αποτελεσματικότητα: Μηχανήματα εκτελούν λειτουργίες του ανθρώπου με μεγαλύτερη ακρίβεια και ταχύτητα, βοηθώντας τον και ενισχύοντας τις ικανότητές του.
- Κατεύθυνση: Η γλώσσα απευθύνεται προς συνομιλητές, τα εργαλεία προς άτομα και προς τον κόσμο. Η εγγενής ικανότητα για γλώσσα σημαίνει οτι η ικανότητα αυτή υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους (διαϋποκειμενικότητα), είναι σάν προέκταση του οργάνου της γλώσσας έξω απο τον ομιλητή, ενώ τα εργαλεία δέν χρησιμοποιούνται απο όλους τους ανθρώπους ούτε αποτελούν αναφαίρετο χαρακτηριστικό τους.
- Ενσυνείδητη ενέργεια: Η χρήση της γλώσσας μπορεί να είναι όχι μόνο ενδυνείδητη αλλά και υποσυνείδητη ή ενστικτώδης. Η χρήση γλώσσας και εργαλείων ακολουθεί κανόνες (αναγκαστικότητα), αλλά παρουσιάζει ελευθερία στην πρόθεση (απόφαση).
- Λειτουργίες: Εργαλεία και μηχανήματα εμφανίζουν κάποτε λειτουργίες αντίστοιχες με τις λειτουργίες της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1991), όπως αναφορική / πληροφοριακή (πρβ. εγκοπή σε δέντρο ως σημάδι κατεύθυνσης, ό,τι τοποθέτησε κάποιος στη μνήμη ενός κομπιούτερ κλπ.), κατευθυντήρια / βουλευτική (πρβ. χρήσεις της μπαγκέτας διευθυντή ορχήστρας, ξυπνητήρι κλπ.), φατική (πρβ. κουδούνι δικαστή ή προέδρου κλπ.), μεταγλωσσική / σχολιαστική (πρβ. ηχοφασματογράφο κλπ.), κοινωνικοπολιτιστική (πρβ. σύμβολα επαγγελμάτων κλπ.), διαλογική / επιχειρηματολογική (πρβ. όπλα, ίντερνετ κλπ.) κλπ.
- Νοητικό όργανο: Η επιστημονική εξέταση της έκφρασης «η γλώσσα είναι όργανο» οδηγεί ορισμένους γλωσσολόγους, όπως ο Milner (1989), στο να αμφισβητήσουν την ακρίβεια του χαρακτηρισμού («υποθετικός ρεαλισμός»), διότι η έκφραση αυτή δέν υπερβαίνει μόνο τους πειραματισμούς που έγιναν, αλλά κάθε δυνατό πειραματισμό (συνδέεται με τη θεωρία της εγγενούς και εξειδικευμένης φύσης της γλώσσας), ενώ εξάλλου «πρέπει να στηριχτεί κανείς σε δύο στοιχεία: είτε στην ύπαρξη ενός σωματικού υπόβαθρου, που να ορίζεται σαφώς και ευκρινώς με ανατομικούς όρους, είτε στην ύπαρξη μεντελικών δεδομένων» (Milner 1989, 214) και το λειτουργικό κριτήριο μόνο του είναι ανεπαρκές και πρέπει να συνδυαστεί με κάποιο απο τα προηγούμενα δύο θετικά κριτήρια. Η δυσκολία έγκειται στην ατελή γνώση μας της δομής και των διαδικασιών του εγκεφάλου, που αποτελεί όργανο για όλες τις ανάγκες του ανθρώπου (η πολυσυνθετική φύση ενός οργάνου δέν αποκλείει την ενότητά του, πρβ. πολιτισμικά συστήματα, που κατευθύνουν την πολύπλευρη ζωή μιάς κοινωνίας). Κατα τον Davidson (1998), η γλώσσα δέν εμφανίζεται ως ένα *όργανο*, αλλά ως ένα απαραίτητο *στοιχείο* της σκέψης· είναι ένα όργανο «προτασιακής αντίληψης», μιά νοητική αντίληψη εξωτερικών καταστάσεων και γεγονότων, επιτρέποντας όχι μόνο μιά επαφή με τον κόσμο, αλλά και τον σχηματισμό μιάς έννοιας των πραγμάτων και φαινομένων.

3. Η γλώσσα ως μέσο

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε πρωτογενή και δευτερογενή όργανα, δηλαδή μέλη ενός συνολικού οργανισμού (χέρι – δάχτυλα κλπ., πόδι – φτέρνα – γόνατο κλπ., λαιμός – λάρυγγας, ράχη – πλευρές, καρδιά, γλώσσα για λήψη τροφής κλπ.) και μέσα (πρβ. έργο και εργασία, εργαλεία, σύνεργα, εφόδια, όπλα, σκεύη, συσκευές – μηχανές – μηχανισμούς, εξαρτήματα – οπλισμό, σύνολα εργαλείων, γλώσσα και άλλα αρθρωτικά όργανα για παραγωγή λόγου)· αυτά μπορούν να είναι φυσικά (ιδιαίτερα μέρη ενόργανου σώματος ζώου ή φυτού με τη δική τους λειτουργία: αισθητήρια κλπ.) ή τεχνητά (μηχανήματα ή σκεύη για πειράματα φυσικών επιστημών, μουσικά όργανα για συνοδεία άσματος κλπ.), άμεσα (π.χ. εργαλείο για χρήση απο το χέρι χτίστη, μαργκού, γεωργού, χειρουργού κλπ.) ή έμμεσα (μηχανή = μηχανικό μέσο για αποτελεσματική χρήση της ανθρώπινης δύναμης, μηχανήμα = συσκευή παραγωγής ορισμένης ενέργειας). Ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί να ενεργεί ως μέσο, π.χ. ως μέλος οργάνωσης, πρβ. *τα όργανα της τάξης, είναι όργανο της Αγγλίας / της γυναίκας του* κλπ.

Η γλώσσα χρησιμοποιείται ως μέσο επικοινωνίας και πληροφόρησης (πρβ. *τί γίνεται και δεν ακούεται;*), γνώσης (πρβ. λαϊκή σοφία: παροιμίες, ρητά), κοινωνικής ένταξης και συνοχής (πρβ. *σου το λέω Γιάννη για να τ' ακούν οι άλλοι*), ενανθρώπισης και πολιτισμικής αναγνώρισης, επιβολής, κυριαρχίας και δύναμης (πρβ. παροιμίες όπως *η γλώσσα του στάζει μέλι, η γλώσσα κόκαλα δεν έχει και κόκαλα τσακίζει*), ιστορικής συνέχειας (πρβ. *τα γραφτά δεν λιώνουν*), συνεργασίας και επαφής (πρβ. *όσα σου λένε άκουε κι όσα σου βγαίνει κάνε, άκουε πολλά και λέγε λίγα*, πρβ. και *τα έγια μόλα...* κλπ.), σκέψης και φαντασίας, καλαισθητικής δημιουργίας, σημειωτικής αντικατάστασης (η γλώσσα στη θέση άλλων σημειωτικών συστημάτων, με τα οποία μπορεί και να συνδυαστεί, π.χ. κινηματικά σημεία, πρβ. γλώσσα κωφαλάλων, αλλά και να αντικατασταθεί απο αυτά, πρβ. γλώσσα σημαιών), αυτοσυνειδησίας, απομνημόνευσης, απόκρυψης και προσποίησης κλπ. Παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία λειτουργιών και χρήσεων (γενικών αλλά και συγκεκριμένων, περιορισμένων), εφόσον ουσιαστικά δημιουργεί εργαλεία κατάλληλα για κάθε περίπτωση επικοινωνίας και έκφρασης (μοιάζει σε αυτό με τους βιολογικούς μηχανισμούς παραγωγής αντισωμάτων, πρβ. και DNA), με τις πραγματώσεις της μέσω άλλων οργάνων (αρθρωτικών), πρβ. και τα χέρια, που κατασκευάζουν άλλα εργαλεία (ακόμη και στα ζώα, πρβ. τον ιστό της αράχνης κλπ.). Οι πραγματώσεις της ενισχύονται στα αποτελέσματά τους με άλλα μηχανήματα: τηλέφωνο, ασύρματος, μικρόφωνο – μεγάφωνο, υπολογιστές, γραφή, τηλεγράφος, φάξ κλπ., αλλά και με την ανάδραση (πρβ. νέες βελτιωμένες διατυπώσεις περιεχομένων, πλουτισμό λεξιλογίου με νέα στοιχεία κλπ., επιδράσεις στη σκέψη και νόηση κλπ.).

Κατασκευάζοντας εργαλεία για κάθε περίπτωση, η γλώσσα ως μέσο ενεργεί επάνω σε έναν ή περισσότερους δέκτες (δέκτης μπορεί να είναι και ο πομπός, ο ομιλητής, πρβ. μονόλογο), στιγμιαία ή διαρκώς (προφορικός – γραπτός λόγος), με ποικίλα ή ακόμη και καθόλου αποτελέσματα, απο κοντά ή σε μεγάλες αποστάσεις (πρβ. μεσολάβηση άλλων μηχανημάτων), προς μία κατεύθυνση ή σε όλο τον γύρω χώρο, ενανθρωπίζοντας και κοινωνικοποιώντας (πολιτιστικές ομάδες, κοινωνίες), όντας διαρκώς στη διάθεση του χρήστη, τελειοποιούμενη χωρίς εγκατάλειψη (εκτός αν αντικατασταθεί απο ξένη γλώσσα, απο την οποία συχνά επικουρείται). Η γλώσσα μπορεί να

μεταβάλλει όντα σε όργανα, πρβ. την επίδραση της προπαγάνδας (πολιτικής, θρησκευτικής, διαφημιστικής κλπ.) και των πολιτισμών, που δέν αφήνουν μεγάλη ελευθερία στα κοινωνικά μέλη που τους πραγματώνουν. Οι πραγματώσεις της γλώσσας (κείμενα διαφόρων επιπέδων της γλώσσας, βιβλία κλπ.) μπορεί να είναι αντικείμενα κατανάλωσης (πρακτικής χρησιμότητας) αλλά και καλαισθητικά (έργα τέχνης, που προκαλούν αισθητική ικανοποίηση). Η αποτελεσματικότητα ή μή της γλώσσας στις χρήσεις της φαίνεται και απο παροιμίες του ελληνικού λαού, όπως *τα πολλά λόγια είναι φτώχεια, κάθε λόγος έχει αντίλογο, δάσκαλε που δίδασκες, άλλο να το δείς και άλλο να τ' ακούσεις*: πρβ. και *ἔπεα πτερόεντα, μή προτρεχέτω ἡ γλῶττα τοῦ νοῦ, ὃν οὐ τύπτει λόγος οὐδὲ ῥάβδος, οὐδὲν πρὸς Διόνυσον, αὐτὸς ἔφα* κλπ.

4. Γλώσσα και άλλα σημειωτικά συστήματα

Το σημειωτικό σύστημα της γλώσσας είναι όργανο επικοινωνίας, αυτοσυνειδησίας, σκέψης, φαντασίας κλπ. ανθρώπων, που μπορούν να χρησιμοποιούν για τις ανάγκες τους και άλλα σημειωτικά συστήματα, συχνά μάλιστα παράλληλα (π.χ. γλώσσα και κινηματικά ή γειτνιαστικά σημεία). Γλωσσικά εκφωνήματα και κινηματικές πραγματώσεις (νεύματα, μορφασμοί κλπ.) μπορούν να εκφράσουν το ίδιο περιεχόμενο (πρβ. *όχι* + *ανάνευση*). Η γλώσσα και άλλα συστήματα μπορούν να είναι ομόλογα, πρβ. τη γνωστή αντιστοιχία γλώσσας (ανταλλαγή μηνυμάτων) – κοινωνικής δομής (ανταλλαγή συζύγων) – οικονομικής ζωής (ανταλλαγή αγαθών).

Κάθε σημειωτικό σύστημα έχει την οργάνωση, τις λειτουργίες και την περιοχή στην οποία χρησιμοποιείται. Τα βιολογικά συστήματα όρασης, ακοής, γεύσης, όσφρησης χρησιμοποιούνται για εξακρίβωση πληροφοριών του περιβάλλοντος, τις οποίες επεξεργάζεται το μυαλό και τις συστηματοποιεί το πολιτισμικό σύστημα (πρβ. θεσμούς, ενδυμασία, διάρθρωση φαγητού κλπ.). Στην αφή αναφέρονται κυρίως τα χέρια, που αποτελούν όργανα κατασκευών, μετακινήσεων, αντικειμένων, νευμάτων κλπ. Η γλώσσα είναι όργανο έμμεσης πληροφόρησης (σκέψεις, γνώση, επιθυμίες, συναισθήματα κλπ.), αλλά και άμεσης ενέργειας (π.χ. πράξεις λόγου). Ποικίλα μέλη του σώματος μπορούν να ενεργούν άμεσα και μηχανικά βάσει οργανωμένων συστημάτων (π.χ. εγκέφαλος, καρδιά, κύτταρα, DNA, πρωτεΐνες, ένζυμα κλπ.) και έμμεσα και προθετικά βάσει πολιτισμικών συστημάτων (π.χ. το κλείσιμο του ματιού).

Η γλώσσα μπορεί να συνδυάζεται με άλλα σημειωτικά συστήματα (κινηματικά, γειτνιαστικά), όπως και με εργαλεία και μηχανές (π.χ. με ηλεκτρονικούς υπολογιστές, βλ. 5), να συνεργάζεται με δραστηριότητες του πολιτισμικού συστήματος (θεσμούς, γιορτές κλπ., π.χ. τραγούδια: λόγια + μουσικός σκοπός), να παρουσιάζει ατομικές και ομαδικές χρήσεις (πρβ. μονόλογο, διάλογο, θεατρικές παραστάσεις κλπ.).

Η γλώσσα μπορεί να αντικατασταθεί απο άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. γραφικά, κινηματικά (νεύματα κλπ.), εικονικά (πρβ. ιστορίες χωρίς λόγια, ζωγραφίες, γλυπτά κλπ.), μουσικά (πρβ. υποβολή στοιχείων της φύσης, συναισθήματος κλπ.), ή απο ενέργειες του σώματος (π.χ. μιμήσεις, χειρονομίες κλπ.) και αντίστροφα (πρβ. περιγραφές πράξεων, συμπεριφοράς κλπ.).

Στη γλώσσα και σε κινηματικά συστήματα διακρίνουμε ομιλητή – ακροατή (πομπό – δέκτη), έκφραση – περιεχόμενο, αντικείμενο αναφοράς και αποτέλεσμα στον ακροα-

τή (δέκτη)· σε άλλα συστήματα οργάνων και εργαλείων διακρίνουμε χειριστή – ύλη, ενέργειες – πρόθεση / σκοπό, αντικείμενο – αποτέλεσμα.

Ορισμένα συστήματα δημιουργούν νέα όργανα (πρβ. *τον έκανε όργανό του* ‘ό,τι λέει το εκτελεί αμέσως’), ενώ σε άλλες περιπτώσεις έχουμε παιγνιώδεις χρήσεις (π.χ. στη γλώσσα, πρβ. και μηχανικά παιχνίδια, εκφράσεις όπως *μήν παίζεις με το μαχαίρι!* κλπ.).

5. Ειδικές περιπτώσεις

Η ποικιλία των γλωσσικών χρήσεων δημιουργεί πολύπλευρες και πολυσχιδείς καταστάσεις, που δίνουν τη δυνατότητα πολυσύνθετης μελέτης των εκτελεστήριων, ενεργειακών, δραστικών, ενεργών λειτουργιών της γλώσσας (και σε συνδυασμό με άλλα συστήματα).

Η εντελώς βασική θέση της γλώσσας στις ανθρώπινες κοινωνίες αλλά και στα άτομα (πρβ. εσωτερικό λόγο) συμβάλλει στο να μην αναγνωρίζουμε συνήθως τον μεσολαβητικό ρόλο της. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου για διάφορους λόγους, όπως η ακατανόησι (πρβ. άγνωστές μας ξένες γλώσσες), η μεταβίβαση της προσοχής σε άλλα στοιχεία του κοινωνικού γίνεσθαι, η αφαίρεση κλπ., αντιλαμβανόμαστε και αναγνωρίζουμε την ιδιαίτερη φύση της. Τέτοιες περιπτώσεις είναι:

- η χρήση της με ορισμένα ζώα (κατοικίδια αλλά και άγρια, πτηνά κλπ.)·
- η χρήση της με τον εαυτό μας (μονόλογος, εσωτερικός λόγος)·
- η χρήση της με άγνωστο (π.χ. αναγνώστες), απλησίαστο (π.χ. δέντρα κλπ.), υπερέκτομο (πρβ. προσευχές προς θεία πρόσωπα) κλπ. αποδέκτη·
- η χρήση της σε πράξεις λόγου: προσλεκτικές (illocutionary), επιτελεστικές (performative), απολεκτικές (perlocutionary), ετυμηγοριών (verdictive, π.χ. *αθώνω*), εξασκητικών (exercitative, π.χ. *διορίζω*), δεσμευτικών (commisive, π.χ. *υπόσχομαι*), συμπεριφορικών (behabitative, π.χ. *χαιρετώ*), επεξηγηματικών (expositive, π.χ. *θέτω ως αρχή*), κοντά στις επικοινωνιακές (πρακτικό νόημα λόγου), διαπιστωτικές (γνωστικό νόημα), αντιπροσωπευτικές (προθέσεις), ρυθμιστικές (διασάφηση σχέσης ομιλητή – ακροατή)·
- η χρήση της από μικρά παιδιά, μωρά που φαφλατίζουν και εξασκούνται στη γλώσσα (πρβ. εκμάθηση χρήσης εργαλείων)·
- η εφεύρεση τεχνητών γλωσσών, πρβ. εφευρέσεις νέων εργαλείων (π.χ. το φερμουάρ)·
- η ανάπτυξη νέων εκφραστικών δυνατοτήτων, π.χ. λέξεων·
- η δημιουργία διεθνών γλωσσών (παγκόσμια επικοινωνία) – μητρική γλώσσα (γλωσσικό αίσθημα), πρβ. ισχυρούς υπολογιστές, κυκλοτρόνια κλπ.·
- η γλώσσα ως όργανο ανακάλυψης νοητικών κλπ. διαδικασιών (πρβ. έρευνες με ηλεκτρόδια στον εγκέφαλο)·
- το ότι η γλώσσα δεν αγοράζεται / πουλιέται, δεν αντικαθίσταται με νέο και άφθαρτο ακόμη αντικατάστατο (πρβ. όμως αντικατάσταση μιάς γλώσσας από άλλη στη ζωή ενός ανθρώπου), δεν χάνεται (είναι ‘μόνιμο’ όργανο), δεν δανείζεται, δεν χαρίζεται, δεν την κλέβουν (πρβ. όμως απομιμήσεις), όπως συμβαίνει με εργαλεία και μηχανήματα·
- η φαινομενολογία καταστάσεων: προσπάθεια κατανόησης σε θεωρητικό διάλογο, διαλέξεις, απαγγελίες (παρακολούθηση των λόγων, πρβ. ότι για την απαγγελία

λαϊκών τραγουδιών χρειάζονται τα λόγια για να το θυμάται κανείς καλύτερα, αλλά προσέχουμε τον ρυθμό όταν το ξεχάσουμε ή δεν μάθαμε τα λόγια) κλπ., αλλά διαφάνεια σε κοινές ενέργειες, όπου η γλώσσα είναι οδηγός για τη διαχείριση των πραγμάτων και για τις απαραίτητες ενέργειες·

- οι μεταβάσεις από ένα σημειωτικό σύστημα σε άλλο, π.χ. σε πολιτικούς λόγους η προσοχή μπορεί να στραφεί στις κινήσεις του ομιλητή, σε επιτονισμούς, στα συνθήματα κλπ. και όχι στο περιεχόμενο της γλώσσας·
- η περίεργη εντύπωση που έχει κανείς όταν ‘αντιλαμβάνεται’ το επώνυμό του ως μέσο / εικόνα χωρίς περιεχόμενο·
- το πρόβλημα της αυτοσυνειδησίας: ποιός αποφασίζει και χειρίζεται τα όργανα στον άνθρωπο·
- η γλώσσα και τα κομπιούτερ: γλώσσες προγραμματισμού, αδυναμία αυτόματης μετάφρασης παντός κειμένου κλπ., έλλειψη έκφρασης του εαυτού κλπ.·
- η γλώσσα και το χρήμα: η γλώσσα κατασκευάζει εργαλεία για κάθε περίπτωση, όχι όμως υλικά, που πρέπει να αποκτηθούν με χρήμα· το χρήμα επιτρέπει την απόκτηση εργαλείων για κάθε περίπτωση (ακόμη και λογοτεχνικά έργα μπορούν να γίνουν με πληρωμή, κατόπιν παραγγελίας κλπ.), π.χ. βιοπορισμός από τη χρήση γλώσσας (πρβ. αρχαίους ρήτορες όπως ο Λυσίας που έγραφαν τους λόγους που οι πελάτες τους εκφωνούσαν στο δικαστήριο), αλλά όχι την προσωπική απόκτησή της (παρά την πληρωμή δασκάλων)· βλ. και Σετάτος (2024).

6. Συμπεράσματα

Η ανθρώπινη κοινωνία στην εξέλιξη των έμψυχων όντων βασίζεται στο κοινό πρόθετο χαρακτηριστικό της γλώσσας, που αποτελεί όργανο συνοχής της (πρβ. και την απελευθέρωση με τη γλώσσα από τα ένστικτα). Το πρόγραμμα εκμάθησης και χρήσης της υπάρχει στη βιολογική κατασκευή του ανθρώπου, ‘κληροδοτείται’ και πρέπει να μαθευτεί στα πρώτα χρόνια της ζωής του μέσα στη συγκεκριμένη κοινωνία και γλώσσα (πρβ. σήμερα και την κοινή μνήμη στη διάθεση όλων των ανθρώπων, που δημιουργείται με την επέκταση των κομπιούτερ και του ίντερνετ).

Η γλώσσα αποτελεί ένα όργανο του εγκεφάλου, δηλαδή μιά συστηματικά οργανωμένη συνάρθρωση και δομή του εγκεφάλου ως έμφυτο (κληρονομημένο) πρόγραμμα συστηματικών διαδικασιών, του οποίου η λειτουργία, ενσυνείδητη ή ασυνείδητη, υποβοηθείται και συνδυάζεται με άλλα στοιχεία του, όπως η μνήμη, και του οποίου οι πραγματώσεις (λόγος) αποτελούν μέσο επιβίωσης, γνώσης και αυτογνωσίας, κοινωνικής επαφής και συνοχής, πολιτισμικής έκφρασης και δημιουργίας (πρβ. φαντασία κλπ.). Οι λειτουργίες της μοιάζουν κάποτε με τις λειτουργίες άλλων σημειωτικών συστημάτων (π.χ. κινηματικών) ή εργαλείων και μηχανημάτων (επεξεργασία ή δημιουργία ύλης, πρβ. ερωτήσεις και προσαγές, όπως και απομνημόνευση, πληροφόρηση, υπολογισμοί κλπ.), κανένα όμως από αυτά δεν μπορεί να αντικαταστήσει τη γλώσσα, διότι οι δυνατότητές τους είναι περιορισμένες σε σχέση με εκείνες της γλώσσας, παρόλο που σε ορισμένες περιοχές είναι πίο αποτελεσματικά (π.χ. στα σήματα της τροχαίας, σε επιστημονικές γλώσσες όπως τα μαθηματικά, που παρ’ όλα αυτά στηρίζονται στη γλώσσα).

Βιβλιογραφία

- Davidson, D. 1998. «Seeing Through Language», στο J. Preston (επιμ.), *Thought and Language*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 15–28.
- Gregory, R. L. 1984. *Mind in Science*. Λονδίνο: Penguin.
- Leroi-Gourhan, A. 1945. *Milieu et techniques*. Παρίσι: Albin Michel.
- . 1964. *Le geste et la parole. I. Techniques et langage*. Παρίσι: Albin Michel.
- . 1983. *Le fil du temps. Ethnologie et préhistoire*. Παρίσι: Fayard.
- Milner, J.-C. 1989. *Introduction à une science du langage*. Παρίσι: Seuil.
- Richards, I. A. 1955. *Speculative Instruments*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Σετάτος, Μ. 1991. «Λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολόγος* 65, 167–183.
- . 1994. «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 11–38.
- . 2024. «Γλώσσα και οικονομία απο σημειολογική άποψη», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 45–59.

Η πρόταση

1. Εισαγωγικά

Η παραδοσιακή γλωσσολογία διακρίνει φράσεις, προτάσεις και περιόδους βάσει της ανεξαρτησίας και συνθετικότητας μίας μονάδας ανώτερης των συνταγμάτων στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων της πρώτης άρθρωσης. Οι κατώτερες μονάδες του γλωσσικού συστήματος (πρώτης και δεύτερης άρθρωσης) συνδυάζονται βάσει των συντακτικών κανόνων και σχηματίζουν προτάσεις, που με τον συνδυασμό τους δημιουργούν τα κείμενα.

Οι προτάσεις, απο δομική άποψη, εμφανίζουν ποικίλους συνδυασμούς και σχήματα γλωσσικών στοιχείων, για να δηλώσουν κατα τις απαιτήσεις της γλωσσικής επικοινωνίας αντικείμενα, όντα (πρβ. ουσιαστικά, προσωπικές αντωνυμίες), ενέργειες και καταστάσεις (πρβ. ρήματα: 'έξομοιαστές' ενεργειών στην πράξη ή στη μνήμη· επίθετα και επιρρήματα: 'συνθέτες' ενεργειών, π.χ. *μεγάλος, καλός, καλά*), τόπο και χρόνο (πρβ. και σχέσεις προς σημεία), σχέσεις (πρβ. προθέσεις, συνδέσμους, πτώσεις, σύνταξη), μορφές (πρβ. αριθμούς, άρθρα).

Η θεώρηση της πρότασης μπορεί να είναι:

- αυτονόητη: άποψη των παραδοσιακών γραμματικών ή των λογικών θεωρήσεων, αναζήτηση των συστατικών της αντί της ιδιαιτερότητάς της·
- απροσδόκητη: νέες οπτικές γωνίες, που θέτουν για πρώτη φορά ορισμένα ερωτήματα (και πιθανώς εξηγούν πολλά), όπως τί δέν είναι πρόταση, τί δέν μπορεί να εμφανιστεί στην πρόταση, τί μπορεί να αντικαταστήσει μιά πρόταση, πόσο μπορεί κανείς να αποφύγει τις προτάσεις, ποιά είναι η θέση της στην ιεραρχία των γλωσσικών μονάδων, πώς εμφανίζεται στην οντογένεση της γλώσσας, πώς χρησιμοποιείται κατα τη γλωσσική λειτουργία, ποιά είναι η θέση της μεταξύ των ερμηνευόντων (interpretant) κλπ·
- εξεζητημένη: αναζήτηση πάσης θυσίας μίας πρωτότυπης θεώρησης·
- παράλογη: ανεξέλεγκτη.

2. Ορισμοί της πρότασης

Υπάρχουν αναρίθμητοι ορισμοί της πρότασης (πρβ. Ries 1931· Seidel 1935). Ο Lewandowski (1994 λ. *Satz*) την ορίζει ως εξής: «γραμματική, επιτονική και σημασιακή ενότητα, διαμορφωμένη κατα τις κανονικότητες κάθε γλώσσας ως μέσο έκφρασης, παράστασης και κλήσης, προς κοινοποίηση ιδεών ή σκέψεων επι καταστάσεων, επι των σχέσεων του ομιλητή προς αυτές και επι των σχέσεων ομιλητή – ακροατή μεταξύ τους», είναι «η πραγμάτωση της κατηγορήσης». Η Bussmann (1990) ορίζει την πρόταση ως «τη μικρότερη γλωσσική ενότητα, μέσω της οποίας μπορεί ο άνθρωπος να εκφράσει με σαφήνεια σκέψεις». Κατα το *ΒЭСЯ* (1998), η πρόταση κατα την ευρεία έννοια είναι «οποιαδήποτε – απο αναπτυγμένες συντακτικές κατασκευές ως μεμονωμένες λέξεις ή λεκτικές ενότητες – εκφώνηση (φράση), που εμφανίζεται ως πληροφόρηση για κάτι και προορίζεται για ακουστική ή οπτική αντίληψη», ενώ κατα τη στενή έννοια είναι

«μονάδα πληροφόρησης που σχηματίζεται βάσει ιδιαίτερου προκαθορισμένου για αυτήν υποδείγματος, κατέχει τη σημασία της κατηγορήσης [...] και τη δική της ιδιαίτερη σημασιακή δομή, τα οποία αποκαλύπτει στο σύστημα των τυπικών αλλαγών, και έχει καθορισμένο επικοινωνιακό σκοπό, που εκφράζεται με την επιτόνιση και τη σειρά των όρων». Τα βασικά χαρακτηριστικά της πρότασης είναι η συντακτική της δομή, που σχηματίζεται με καθορισμένους τύπους λέξεων (συστατικά της κατηγορικής βάσης της πρότασης) στις μεταξύ τους σχέσεις, η σημασιακή της δομή και η επιτόνιση.

O Arens (1969, 358· 397–399· 410· 424· 510) αναφέρει τους εξής ορισμούς:

- B. Delbrück: «eine in artikulierter Rede erfolgende Äußerung, welche dem Sprechenden und Hörenden als ein zusammenhängendes und abgeschlossenes Ganzes erscheint; von seiten seiner Form betrachtet: dasjenige, was von zwei Pausen eingeschlossen ist, oder positiv gesprochen: eine aus artikulierter Rede bestehende Expirationseinheit, innerhalb deren, sobald sie eine gewisse Ausdehnung erreicht, ein Wechsel zwischen höheren (stärkerer) und tieferer (schwächerer) Betonung stattfindet»·
- O. Dittrich: «Ein Satz ist eine modulatorisch abgeschlossene Lautung, wodurch der Hörende veranlaßt wird, eine vom Sprechenden als richtig anerkennbare, relativ abgeschlossene apperzeptive (beziehende) Gliederung eines Bedeutungstatbestandes zu versuchen»·
- B. Erdmann: «die prädikative Verknüpfung von Worten»·
- J. van Ginneken: «eine Folge von Worten, die vom übrigen durch Satzzeichen mehr oder weniger gut getrennt ist»·
- H. Güntert: «ein Wortgefüge zum Ausdruck eines zergliederten, aber einheitlich empfundenen seelischen Erlebnisses»·
- J. B. Hoffmann: «eine von einem einheitlichen Affektstrom beherrschte sprachliche Äußerung deren Sinn entweder durch rein sprachliche und dynamisch-musikalische Mittel (Akzent, Tonfall) in sich abgeschlossen ist oder durch außersprachliche Mittel (die dem Sprechenden und Hörenden gemeinsame Seelensituation sowie mimische und pantomimische Gesten und Gebärden) zu einem abgeschlossenen Ganzen vervollständigt werden kann»·
- H. Pal: «Der Satz ist der sprachliche Ausdruck, das Symbol dafür, daß sich die Verbindung mehrerer Vorstellungen oder Vorstellungsgruppen in der Seele des Sprechenden vollzogen hat, und das Mittel dazu, die nämliche Verbindung der nämlichen Vorstellungen in der Seele des Hörenden zu erzeugen»·
- F. N. Finck: «der Satz ist eine Äußerung dessen, dessen sich der Sprecher in der Grundzügen vor Beginn seiner Rede als eines ihm einheitlich erscheinenden Erlebnisses bewußt ist»·
- W. Wundt: «Hiernach können wir den Satz nach seinen objektiven wie subjektiven Merkmalen definieren als den sprachlichen Ausdruck für die willkürliche Gliederung einer Gesamtvorstellung in ihre logische Beziehungen zueinander gesetzten Bestandteile»·
- O. Jespersen: «eine (relativ) vollständige und unabhängige menschliche Äußerung, deren Vollständigkeit und Unabhängigkeit sich in ihrem Alleinstehen zeigt, d.h. darin, daß sie für sich allein geäußert wird»·

- A. Meillet: «eine Gesamtheit von Artikulationen, die untereinander durch gewisse grammatische Beziehungen verbunden sind, grammatisch von keiner anderen Gesamtheit abhängen und sich selbst genügen»·
- W. Meyer-Lübke: «ein Wort oder eine Gruppe von Wörtern, die in der gesprochenen Sprache als Ganzes erscheinen, die sich als eine Mitteilung eines Sprechenden an einen andern darstellen»·
- A. Nehring: «der sprachliche Ausdruck für eine vom Sprechenden jeweils hergestellte Ordnung einer gegebenen Mannigfaltigkeit von Sachverhalten»·
- W. Porzig: «Ein Satz ist ein Bedeutungsgefüge von derjenigen Form, durch die (in der betreffenden Sprache) Sachverhalte als abgeschlossene gemeint werden»·
- J. v. Rozwadowski: «der sprachliche Ausdruck der zweigliedrigen Apperzeption einer Gesamtvorstellung – oder anders ausgedrückt: das sprachliche Resultat der binären apperzeptiven Zerlegung einer Gesamtvorstellung in ein identifiziertes und ein unterschiedenes Glied, von denen das zweite auf das erste bezogen wird»·
- A. Stöhr: «eine mehrfache Benennung desselben Geschehnisses durch logisch gleichwertige Satzglieder»·
- H. Wunderlich: «der sprachliche Ausdruck für eine Verbindung von Vorstellungen miteinander zu einer neuen in sich abgeschlossenen Einheit»·
- L. Wittgenstein: «der Satz ist ein Bild der Wirklichkeit. Der Satz ist ein Modell der Wirklichkeit, so wie wir sie uns denken. Die Möglichkeit aller Gleichnisse, der ganzen Bildhaftigkeit unserer Ausdrucksweise, ruht in der Logik der Abbildung».

Οι ορισμοί ποικίλλουν επίσης βάσει των γλωσσολογικών σχολών (βλ. Bussmann 1990), π.χ. η παραδοσιακή γραμματική ορίζει την πρόταση ως ενότητα του λόγου, η οποία σχετικά με το περιεχόμενο, τη γραμματική δομή και την επιτόνιση παρουσιάζει μιά ανεξαρτησία· η δομική γλωσσολογία ως τη μεγαλύτερη ανεξάρτητη συντακτική μορφή, που δέν εντάσσεται γραμματικά σε μιά άλλη συντακτική μορφή· η μετασηματιστική γραμματική ως στοιχείο αφετηρίας της συντακτικής ανάλυσης που δίνει τους κανόνες, των οποίων η εφαρμογή οδηγεί στην παραγωγή προτάσεων κλπ. Η πρόταση (βλ. Lewandowski 1994 λ. *Satz*) ανήκει στον λόγο ως ενότητα πραγμάτωσης και στη γλώσσα ως προτασιακή μορφή, και αναλύεται κατα ποικίλα επίπεδα: σημασίας, αναφοράς, δομής, ψυχολογικό-νοητικό, φιλοσοφικό, σημειωτικό, επικοινωνιακό. Διακρίνεται απο τη λογική πρόταση (*proposition*), που είναι: «ό,τι εκφράζεται απο μιά πρόταση κρίσεως, όταν εκφωνείται για να πραγματοποιήσει μιά απόφαση» (Lyons 1977, 141–142), ή το σημασιακό πληροφοριακό σύνολο μιάς πρότασης, όπου αρχικά δέν λαμβάνονται υπόψη η συντακτική μορφή και η λεξιλογική πλήρωση. Η *proposition* προϋποθέτει την πρόταση ως δομικό σχήμα για να εκφραστεί (ένωση σχήματος και λογικής: σύνταξης και σημασίας) και αποτελεί αφαίρεση απο προτάσεις για να δοθεί το περιεχόμενο, βάσει γενικού προτασιακού σχήματος.

3. Απόψεις για την πρόταση στην ιστορία της γλωσσολογίας

Απο την ιστορία της γλωσσολογίας επιλέγονται εδώ ορισμένες θεωρίες (βλ. και Ries 1931), που παρουσιάζουν ομοιότητες ή στοιχεία που εμφανίζονται κατα την ανάλυση της εργασίας αυτής.

- Αριστοτέλης: «Πρότασις μὲν οὖν ἐστὶ λόγος καταφατικός ἢ ἀποφατικός τινος κατὰ τινος· οὗτος δὲ ἢ καθόλου ἢ ἐν μέρει, ἢ ἀδιόριστος» (*Αναλυτικά Πρότερα* I 1 24a 16–17). «Ἐπεὶ δὲ πᾶσα πρότασις ἐστὶν ἢ τοῦ ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐξ ἀνάγκης ὑπάρχειν ἢ τοῦ ἐνδέχασθαι ὑπάρχειν, τούτων δὲ αἱ μὲν καταφατικαὶ αἱ δὲ ἀποφατικαὶ καθ’ ἐκάστην πρόσρῃσιν» (*Αναλυτικά Πρότερα* I 2 25a 1–2). «Ἀνάγκη δὲ πάντα λόγον ἀποφαντικὸν ἐκ ῥήματος εἶναι ἢ πτώσεως· καὶ γὰρ ὁ τοῦ ἀνθρώπου λόγος, ἐὰν μὴ τὸ ἔστιν ἢ ἔσται ἢ ἦν ἢ τι τοιοῦτο προστεθῇ, οὔπω λόγος ἀποφαντικός [...]» (*Περὶ Ἑρμηνείας* I 5 17a 9–12). «Ἔστι δ’ ἢ μὲν ἀπλὴ ἀπόφανσις φωνῇ σημαντικὴ περὶ τοῦ εἰ ὑπάρχει τι ἢ μὴ ὑπάρχει» (*Περὶ Ἑρμηνείας* I 5 17a 23–24).
- Ἰνδική γραμματική:

Στη *Vākyaṇadīya* του Bhartṛhari (II 1–2, βλ. Raghavan Pillai 1971, 36) αναφέρονται εισαγωγικά οι εξής ορισμοί της πρότασης: «Thus a sentence is defined as (1) the verb, (2) a close combination of words, (3) the universal which resides in a close combination of words, (4) an utterance which is one and devoid of parts, (5) a sequence (of words), (6) the transformation of consciousness, (7) the first word, (8) all the component words severally and possessing expectancy for one another.» Κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀπο τὸν Filliozat (1970, 120), «le message qu’elle [ἡ πρόταση] transmet est du domaine subjectif et elle dépend non des mots séparés (pada) mais de la phrase (vākya). C’est la phrase et la phrase seul qui donne l’illumination, la pratibhā, qui est globale et ne s’analyse pas».

Ὁ Kātyāyana σὲ σχόλιο τοῦ 2.1.1 τῆς γραμματικῆς τοῦ Pāṇini (saṃhitā: θέση λέξεων καὶ μερῶν λέξεων) δέχεται ὅτι μιά πρόταση (vākya) ἀποτελεῖ μιά μοναδική ἐκφραση, που ἀποτελεῖται ἀπο το ῥήμα με τα kāraka τοῦ ἢ ὄργανα καὶ ἐπιρρήματα.

Στο ἴδιο χωρίο τοῦ Pāṇini ὁ Patañjali στὴ *Māhabhāṣya* (vārttika 10) γράφει: «ākhyātaṃ sāṃvayaṃ sakāraṃ sakāraḥ saṃśaṇaṃ vākyasaṃjñāṃ bhavātīti vaktavyam | sāṃvayaṃ – uccaiḥ paṭhati | nīcāiḥ paṭhatīti sakāraḥ – odanaṃ pacati».¹

Το kāraka (= ἐκτελεστής πράξης) δηλώνει (βλ. Abhyankar & Śukla 1977, 118) τὸ ὄργανο τῆς πράξης (τὴν ἰκανότητα ἐνός πράγματος νὰ δημιουργεῖ μιά πράξη), ἐτσι ὅπως ἐκφράζεται ἀπο τὶς καταλήξεις τῶν πτώσεων (apādāna, sampradāna, abhikaraṇa, karaṇa, karman, kartṛ = πτώσεις: pañcamī, caturthī, saptamī, tṛtīyā, dvitīyā, prathamā). Στὸν Pāṇini (1.4.23) ἔχουμε: «ἡ φράση kāraka (που σημαίνει τὴν ἐιδικὴ σχέση με μιά λέξη που ἐκφράζει μιά ἐνέργεια) πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ στοὺς ἐπόμενους ἀφορισμοὺς, δηλαδὴ στὴν ἐκπλήρωση μιάς πράξης / ἐνέργειας. Ἡ λέξη kāraka εἶναι ἐτσι συνώνυμη τῆς πτώσης (hetu) καὶ περίπτωσης (nimitta)».

Με τὴν πρόταση συνδέεται καὶ ἡ ἰνδικὴ θεωρία τοῦ sphaṭa. Κατὰ τὸν Bhartṛhari (βλ. Subramania Iyer 1969), ἡ ἀδιαίρετη πρόταση ἀποτελεῖ τὴ μονάδα ἐπικοινωνίας καὶ τὸ νόημά τῆς κατανοεῖται ἀστραπιαία (pratibhā ‘σφαιρικὴ ἐνόραση’). Αὐτὸ τὸ νόημα εἶναι κάτι ἀδιαίρετο, μιά σύνθετη γνώση στὴν ὁποία τὸ κεντρικὸ στοιχεῖο εἶναι μιά ἐνέργεια ἢ διαδικασία με τα συνακόλουθά τῆς. Μιά πρόταση θεωρεῖται πραγματικὰ πλήρης ὅταν περιέχει ἓνα ῥήμα ἐνέργειας ἢ διαδικασίας ὡς αἰώνια ἰδέα, μαζί με ἄλλες λέξεις που ἐκφράζουν συνακόλουθά τῆς (sādhana), τα ὁποία βοηθοῦν στὴν ἐνέργεια ἢ προσδιορίζουν στοιχεῖα τῆς. Ἡ πρόταση ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ μορφή τοῦ sphaṭa (εσω-

¹ Βλ. https://ashtadhyayi.github.io/suutra/2.1/2.1.1/?transliteration_target=iast.

τερική πραγματικότητα, εσωτερικός λόγος: *alaukika*), άν και ο *Bhartṛhari* μιλά για αυτή ως *pada* και *vaṇa*: δέν αναφέρεται μόνο ως *sphoṭa* αλλά και ως *śabda* (αντηχήσεις του εσωτερικού *loka*, του λόγου, βλ. *Biardeau* 1965). Η βασική μονάδα της γλώσσας είναι το *sphoṭa* ή το ολικό νόημα και η φυσική του εμφάνιση είναι δευτερεύουσα (*a priori* όλο σημασίας / νοήματος, που ο ομιλητής συλλαμβάνει πρίν εκφωνήσει, βλ. *Coward* 1986, 134–135). *Sphoṭa* (ολικό εκφώνημα θεωρούμενο ως μία μονάδα, ως αδιαίρετο σύμβολο της γλώσσας, που αποκαλύπτει τη σημασία / νόημα, στη μορφή μίας ενόρασης, βλ. *Kunjunni Raja* 1977) και νόημα αποτελούν διαφορετικές όψεις της ίδιας αρχής της γλώσσας.

- Ο *Saussure* (2002, 277) γράφει: «*le mot lui-même ne résulte pas de l'analyse de la phrase. Car la phrase n'existe que dans la parole, dans la langue discursive, tandis que le mot est une unité vivant en dehors de tout discours dans le trésor mental [...] nous apprenons peut-être les phrases avant de savoir des mots (197–198). [...] fût-ce rudimentairement, et par des voies que nous ignorons, à affirmer un lien entre deux des concepts qui se présentent revêtus de la forme linguistique, pendant que la langue ne fait préalablement que réaliser des concepts isolés, qui attendent d'être mis en rapport entre eux pour qu'il y ait signification de pensée.*»
- Κατα τον *Paul* (1966, 99), «η πρόταση είναι η γλωσσική έκφραση, το σύμβολο της σχέσης που έχει καθιδρυθεί μεταξύ πολλών παραστάσεων στο πνεύμα αυτού που μιλά και το μέσο παραγωγής, στο πνεύμα αυτού που ακούει, των ίδιων σχέσεων μεταξύ των ίδιων παραστάσεων».
- Ο *Benveniste* (1966) θεωρεί την πρόταση ως τη βασική μονάδα του λόγου (ενώ το γλωσσικό σημείο αποτελεί τη βασική μονάδα της γλώσσας), «μονάδα πλήρη, που διαθέτει ταυτόχρονα σημασία και αναφορά» (*Benveniste* 1966, 130). «Η πρόταση, δημιουργία αόριστη, ποικιλία χωρίς όρια, είναι η ίδια η ζωή της γλώσσας εν ενεργεία» (*Benveniste* 1966, 129) (βλ. και 16.1). Παρόμοια και ο *Gardiner* (1957, 103) θεωρεί την πρόταση μονάδα του λόγου και τη λέξη μονάδα της γλώσσας. «Οι μονάδες του λόγου είναι γνωστές ως προτάσεις και έχει αποδειχθεί ότι χαρακτηρίζονται απο φανερή προθετικότητα, που αντιστοιχεί σε ένα σκοπό του ομιλητή.»

Άλλοι, όπως ο *Chafe* (1970), ξεκινώντας απο μία αρχική υπόθεση οτι το συνολικό ανθρώπινο σύμπαν διαιρείται αρχικά στις περιοχές των καταστάσεων και γεγονότων, που δηλώνει το ρήμα, και των (κεντρικών) πραγμάτων (φυσικών και αφηρημένων), που δηλώνει το όνομα (περιφερειακά), θεωρεί την ανεξαρτησία της πρότασης αμφίβολη. Καλύτερα, θα δεχόμασταν οτι η πρόταση δηλώνει τις σχέσεις των στοιχείων μίας κατάστασης, όπως δείχνουν οι δυσκολίες έκφρασης σύνθετων καταστάσεων (π.χ. 'ο σκύλος τρώει το κόκαλο' + 'ο σκύλος τρέχει στον κήπο' κλπ.), υπάρχουν όμως και άλλοι τρόποι για τη δήλωση σχέσεων, π.χ. πτώσεις, παραγωγή, σύνθεση κλπ.

4. Πλευρές μελέτης της πρότασης

Η πρόταση μπορεί να μελετηθεί απο ποικίλες απόψεις (πρβ. και *Asher* 1994, 7, 3845–3857), όπως απο άποψη:

- δομική: η θέση της στο σύστημα της γλώσσας (κλίμακα μονάδων, αντιθέσεις που δημιουργούν ανώτερες μονάδες: θέμα – σχόλιο → πρόταση, προσδιορισμός – προσ-

διοριζόμενο, υποκείμενο – κατηγορημα, πρβ. συνδέτες), τα στοιχεία απο τα οποία αποτελείται (μέρη του λόγου), τα σχήματα που παρουσιάζει στη δομή βάθους και στη δομή επιφανείας, καθολικά χαρακτηριστικά, πράξεις λόγου, σύνθετες – ελλειπτικές προτάσεις, αναφορά, νόημα (sense), δήλωση (denotation), δείξη, τόπο, χρόνο, έγκλιση κλπ., σημασιολογία προτάσεων·

- σημειολογική: σύγκριση με άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. της τέχνης, της μουσικής, της φωτογραφίας, του κινηματογράφου·
- επικοινωνιακή: στοιχεία για την κατάσταση της γλωσσικής επικοινωνίας, κοινωνικές συνθήκες·
- πρακτική: όργανο για όλες τις δουλειές·
- πολιτισμική / πολιτιστική: επίπεδα γλώσσας, ύφη καθιερωμένα και προσωπικά, αφήγηση – διάλογος, προτάσεις και κείμενα·
- ψυχολογική: βούληση, συναίσθημα, σκέψη, παραγωγή, αφασία·
- λογική: διάκριση μεταξύ λογικής (propositio, αφηρημένα αντικείμενα προηγούμενα των προτάσεων), γραμματικής (sentence) και ρητορικής (utterance) άποψης, εξέταση κρίσεων καθεαυτών και σύγκριση μεταξύ τους, τροπική λογική, δυνατοί κόσμοι κλπ. και γλωσσικές κατηγορίες (π.χ. διαφορετικές προτάσεις μπορούν να εκφράσουν την ίδια λογική πρόταση και αντιστρόφως, δέν αποτελούν λογικές προτάσεις όλες οι προτάσεις κρίσεως κλπ.), προϋποθέσεις·
- βιολογική: δυνατότητες ακοής, μνήμης, νού, νοητικές διεργασίες, έμφυτα χαρακτηριστικά κλπ. (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας), πρβ. κωφαλάλους·
- εξωγλωσσική: οντολογική βάση της πραγματικότητας (όντα, ποιότητες, ενέργειες, προσδιοριστές, ποσοδείκτες, ταξινόμοι / κατατάκτες, αλλαγές μέσα στον χρόνο αλλά και σταθερότητα: όντα, χαρακτηριστικά, ενέργειες).

5. Στοιχεία πρότασης

5.1 Γενικά στοιχεία

Η πρόταση αποτελεί ανεξάρτητη μονάδα της γλώσσας (βλ. 6 στο 11), έχει θέση στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων και αποτελείται απο στοιχεία που ανήκουν σε κατώτερες θέσεις της κλίμακας (βλ. Σετάτος 1994). Οι προτάσεις αναλύονται συντακτικά στα στοιχεία που τις αποτελούν με διαφορετικό τρόπο κατα τις γλωσσολογικές θεωρίες: παραδοσιακή γραμματική (ελληνορωμαϊκή, ιστορικοσυγκριτική), γενετική γραμματική (δομή επιφανείας – δομή βάθους, μετασχηματισμοί κλπ.), γραμματική πτώσεων (ρήμα + πτώσεις στη δομή βάθους), λειτουργική, στρωματική κλπ.

Στοιχεία της έκφρασης που διακρίνει η ανάλυση των προτάσεων (πρβ. απλές – σύνθετες κλπ.) είναι: στη δεύτερη άρθρωση, φωνολογικά χαρακτηριστικά, όπως τα φωνήματα, οι συλλαβές, τα προσωδιακά χαρακτηριστικά (τόνοι, επιτονίσεις, παύσεις, οροθετικά περιγράμματα κλπ., που είναι καθοριστικά και παράλληλα με τα τεμαχικά, πλην των παύσεων (βλ. 5.2.1), έχουν συναισθηματική φόρτιση κλπ.), και στην πρώτη άρθρωση τα μορφήματα, οι λέξεις (απλές, παράγωγες, σύνθετες), οι αντίτυποι, οι φρασεολογικές ενότητες και οι συντακτικές ενότητες (συντάγματα), οι δευτερεύουσες ή εξαρτημένες προτάσεις κλπ. Τα στοιχεία αυτά διαθέτουν μεγαλύτερη ή μικρότερη

ανεξαρτησία (πρβ. σχέσεις στοιχείων: ρήματα (και τροπικά ρήματα) και ορίσματα ρημάτων (υποκείμενα – αντικείμενα, κατατάκτες), προσδιορισμούς πρότασης, ρήματος, ονόματος, επιρρήματος, επιφωνήματος (άρθρα, επίθετα, αριθμητικά, επιρρήματα, μόρια), εγκλιτικά και προκλιτικά στοιχεία, τονισμό κλπ. – λέξεις, συντάγματα, εξαρτημένες φράσεις και προτάσεις (συνδέτες: προθέσεις, σύνδεσμοι), παρενθετικά στοιχεία, παραθέματα κλπ. – απόλυτες συντάξεις κλπ., επιφωνήματα και αναφωνήσεις, πρβ. και σκοπούς τραγουδιών, μετρικά στοιχεία, επιτονισμούς).

Απο την άποψη της ανάλυσης του περιεχομένου της πρότασης διακρίνονται (πρβ. γλωσσολογικές σχολές, όπως η νοητική γλωσσολογία, η γραμματική πτώσεων κλπ.): έκφραση ενέργειας (και αλληλενέργειας, παράλληλων ενεργειών), κατάστασης, εξελίξεων, αναλύσεων: προσδιορισμοί, διαφορές, μέρη εμπειριών και γνώσεων, τόπου, χρόνου, αιτίας, τρόπου, μεγέθους κλπ., δηλαδή στοιχεία της ανάλυσης του οργανωμένου κόσμου (πρβ. και σκέψη, φαντασία) και της αντίστοιχης και συστηματικής γλωσσικής τους έκφρασης (πρβ. βασικά στοιχεία πρότασης: υποκείμενο – ρήμα – αντικείμενο, θέμα – σχόλιο + οροθετικά περιγράμματα / προσωδία, ονοματικά στοιχεία: ουσιαστικά, επίθετα, και ρηματικά στοιχεία: ενέργειες / κινήσεις / δράσεις, καταστάσεις, πρβ. ύπαρξη, σκέψη, βούληση). Εδώ εντάσσονται και τα επίπεδα εκφοράς του λόγου (παρενθέσεις, παρεκβάσεις εκτός του προτασιακού περιεχομένου κλπ.). Οι λέξεις έχουν σημασία (στοιχεία του κόσμου), οι προτάσεις έχουν νόημα (σχέσεις, διαδικασίες). Η θέση του ρήματος είναι ενδιάμεση και συνδετική (πρβ. και συνδετικά και υπαρκτικά ρήματα κλπ.). Απο την άποψη των λειτουργιών των γλωσσικών στοιχείων (πρβ. πραγματολογία), διακρίνουμε τις ποικίλες χρήσεις τους (πρβ. και θεματικούς ρόλους), την ποικιλότατη χρήση των μορίων και επιρρηματικών εκφράσεων κλπ., τις αναδιπλώσεις, και ό,τι λειτουργεί ως άλλο (διαφορετικό μορφολογικά) συντακτικό στοιχείο (πρβ. και παραβάσεις συμφωνίας των όρων).

Η γλωσσολογική ανάλυση των στοιχείων της πρότασης περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της γλωσσολογικής δραστηριότητας, αν εξαιρέσει κανείς την κειμενογλωσσολογία (βλ. 9) και κλάδους όπως η κοινωνιογλωσσολογία, η ψυχολογολογία κλπ. Οι γλωσσικές μονάδες παρουσιάζουν κλίμακα, στον έναν πόλο της οποίας βρίσκονται τα φωνήματα, ενώ στον άλλο σχηματίζονται ολοένα μεγαλύτερες μονάδες, πέρα απο τις προτάσεις: παράγραφος, κεφάλαια, κείμενα κλπ. (πρβ. συνδέτες προτάσεων, αντιτύπους κλπ.). Στις γραμματικές κατηγορίες της πρότασης ανήκουν κατα τον Lomtev (1972) τα εξής: καταφατικότητα – αρνητικότητα, κρίσεις – ερωτήσεις – εντολές, χρόνος, τροπικότητα, πραγματικότητα – υποθετικότητα, τρόπος ύπαρξης (δυνατότητα, αναγκαστικότητα κλπ.), υποκειμενική εκτίμηση της αλήθειας ή του ψεύδους της πληροφορίας, μετασχηματιστικότητα, συγκεκριμενικότητα – ασάφεια – γενίκευση κλπ.

5.2. Παρατηρήσεις σε στοιχεία της πρότασης

Η κλίμακα φώνημα (που αποτελείται απο διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά, αλλα και πρόσθετα, περιφερειακά φωνητικά χαρακτηριστικά) – πρόταση (στοιχεία πρότασης, βλ. 5.1, πρβ. οτι τεμαχιακά και υπερτεμαχιακά / προσωδιακά χαρακτηριστικά στοιχεία της κάποτε δέν ξεχωρίζουν, όπως και τα διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά, που πραγματώνονται ενωμένα) περικλείει μεγάλη ποικιλία γλωσσικών στοιχείων, συν-

δυνασμών (σχήματα κλπ.), λειτουργιών. Απο τα στοιχεία αυτά εξετάζονται παρακάτω μερικά, που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα για τη φύση της πρότασης.

5.2.1 Αναπνοή και παύσεις

Ο ομιλητής μιάς γλώσσας πρέπει να παίρνει αναπνοή καθώς μιλά, να κάνει δηλαδή παύσεις (καθολικό γλωσσικό χαρακτηριστικό), όπως στο τέλος των προτάσεων, σε παρενθέσεις κλπ. Όταν δέν αναπνέουμε, η εκφώνηση γίνεται ασφυκτική και ελαττωματική (πρβ. ομιλία μικρών παιδιών, ομιλία κατά τη διάρκεια λήψης τροφής κλπ.). Συνεπώς οι παύσεις έχουν οργανική (βιολογική, φυσική) βάση, εφόσον και γενικά η γλώσσα αποτελεί τροποποίηση του εξερχόμενου αέρα (εκπνοή) απο τα αρθρωτικά όργανα, δέν συμπίπτουν όμως πάντοτε με την εισπνοή και εκπνοή και, το βασικότερο, οργανώνονται απο το σύστημα της γλώσσας (πρβ. την αντίθετη έννοια του αρμού, δηλαδή την περίπτωση τομής χωρίς παύση).

Όπως οι ποικίλες μορφές αναπνοής (πρβ. απαγγελία κλπ.), έτσι και οι παύσεις παρουσιάζουν ποικίλες μορφές και κλίμακα, πρβ. τα στοιχεία που δηλώνονται με τα σημεία στίξης (κόμμα, άνω τελεία, τελεία, άνω κάτω τελεία, δύο παύλες κλπ.) αλλά και άλλες περιπτώσεις που δέν δηλώνονται στον γραπτό λόγο (ο οποίος δέν αντιστοιχεί συνήθως με τον προφορικό, πρβ. κενά μεταξύ λέξεων που δέν δηλώνουν πάντα κάποια παύση, π.χ. *ο σκληρός άνεμος* – *ο άνεμος σκληρός· απαραίτητα ή μή στοιχεία*). Γραμματειακά είδη μπορούν να χαρακτηρίζονται απο ιδιαίτερες χρήσεις παύσεων, π.χ. οι παύσεις στο τέλος στίχων (πρβ. αντίθετα τους διασκελισμούς), οι τομές μεταξύ στοιχείων καταλόγων (π.χ. στην εκφώνηση κύριων ονομάτων για έλεγχο παρουσίας ατόμων μιάς ομάδας κλπ.).

Η άρση των παύσεων φέρνει σύγχυση στον προτασιακό λόγο και, όταν δέν έχει παθολογική αιτία (πρβ. 6 στο 8), δηλώνει συναισθηματική φόρτιση (πρβ. παραλήρημα, διανοητική διαταραχή συνειδήσεως κλπ.).

Η συστηματική μελέτη των παύσεων (παυσολογία) είναι σημαντική για την πλήρη εξέταση του γλωσσικού συστήματος (πρβ. και γενικά τη σημασία των προσωδιακών χαρακτηριστικών και διαφοροποιήσεων), αλλά και της γλωσσικής επικοινωνίας, εφόσον το εκφώνημα πρέπει να έχει κάποια αρχή και κυρίως ένα τέλος, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η εναλλαγή των συνομιλητών (να γνωρίζει ο συνομιλητής πότε μπορεί να λάβει τον λόγο, αν και δέν είναι σπάνιες οι παραβάσεις του κανόνα, οι διακοπές του λόγου του ομιλητή απο τον συνομιλητή).

5.2.2 Σύνδεση και συνοχή στοιχείων

Τα στοιχεία της πρότασης βρίσκονται μεταξύ τους σε συντακτικές σχέσεις, βάσει των γραμματικών κανόνων της γλώσσας (πρβ. τυπολογικά χαρακτηριστικά γλωσσών), και σε σημασιακή συνοχή, βάσει του περιεχομένου της συγκεκριμένης γλωσσικής χρήσης. Οι κανόνες αυτοί, που αποτελούν μεγάλο μέρος του συστήματος μιάς γλώσσας και προκαθορίζουν τις αποδεκτές δομές των εκφωνημάτων της και τα δυνατά περιεχόμενα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τις συνηθισμένες, τυποποιημένες εκφορές της αλλά και σε δημιουργική χρήση (πρβ. ύφος, νεολογισμούς κλπ., π.χ. σε περιπτώσεις ‘αλλοπροτάσεων’, όπως *το ΣΚΑΪ είναι εσείς* – *το ΣΚΑΪ είστε εσείς*).

Σε περιπτώσεις πολυσύνθετων προτάσεων, το σχήμα της πρότασης μπορεί να είναι εξαιρετικά πολύπλοκο, αλλά η γλώσσα διαθέτει στοιχεία και τρόπους σύνθεσης και διάταξης των μελών μίας πρότασης, που ενεργούν επιπλέον των συντακτικών κανόνων, π.χ. τονισμούς και επιτονισμούς και άλλα προσωδιακά στοιχεία (πρβ. και 5.1), μόρια κλπ., παρενθέσεις, ενθήματα, προσδιορισμούς διαφόρων μορφών. Έτσι, για παράδειγμα, με την ποικιλία των συνδετικών στοιχείων στις ακόλουθες προτάσεις, εκτός από άλλες κατηγορίες, υποβάλλονται και οι εξής παραπομπές σε στοιχεία της πρότασης:

(τον) βλέπει πως έρχεται (και...):	παραπομπή στο υποκείμενο του βλέπει
οτι	ρήμα έρχεται
που	ρήμα βλέπει
και	υποκείμενο του έρχεται
Ø	στα ρήματα βλέπει + έρχεται
	ως μία ενότητα
να	στο αντικείμενο του βλέπει

5.2.3 Σκέψη και πρόταση

Για να αποθηκευτεί και να σταθεροποιηθεί η ανθρώπινη εμπειρία, απαιτείται ένα κατάλοιπο σημασίας, που μόνο με το όνομα (λέξη κλπ.) μπορεί να διοχετεύσει την ψυχική ενέργεια σε κάτι σάν ουσία, έτσι ώστε να μπορεί να θεωρηθεί και σε μεταγενέστερες ευκαιρίες και να συνδεθεί με άλλα τέτοια κατάλοιπα (βλ. Cassirer 1946). Η σκέψη συνίσταται από σύνθετες προτάσεις, που αναλύονται σε ατομικές, οι οποίες συνδέουν μεταξύ τους τα ονόματα, 'απλά σημεία', των αντικειμένων (Wittgenstein 1971).

5.2.4 Ανεξαρτησία των στοιχείων της πρότασης

Τα στοιχεία της πρότασης παρουσιάζουν μεγαλύτερη ή μικρότερη (μερική) ανεξαρτησία, όπως φαίνεται από τους κανόνες σειράς των όρων της πρότασης (δυνατότητες αλλαγής θέσης, σταθερή θέση κλπ.), παρενθετικά στοιχεία (παρενθέσεις, παρεμβολές, επιφωνήματα κλπ.), ορισμένες μορφές του θέματος (π.χ. ο Γιάννης δέν τον είδα) κλπ. Η ανεξαρτησία των στοιχείων της πρότασης μπορεί να παρουσιάσει ποικίλες μορφές, όπως:

- απόλυτες συντάξεις, π.χ. η ονομαστική απόλυτη στην κοινή νεοελληνική (π.χ. *ξημερώνοντας Κυριακή* κλπ.), πρβ. τη γενική απόλυτη της αρχαίας ελληνικής, την αφαιρετική απόλυτη της λατινικής, την οργανική απόλυτη της σανσκριτικής κλπ.·
- συμφωνία ή μή συμφωνία των όρων της πρότασης, όπως επίθετο + ουσιαστικό, ουσιαστικό + ρήμα, πρβ. και σθένος (υποκείμενο, αντικείμενο άμεσο, αντικείμενο έμμεσο κλπ., π.χ. *ευχαριστώ όλους όσους βοήθησαν – ευχαριστώ όλους όσοι βοήθησαν*)·
- 'ασυναξίες' του τύπου *Πρόκειται για τον Ν. Φ., ταχυδρόμος στην πόλη Χ του Τενεσέ, που συλλαμβάνεται με την κατηγορία...* (απο δήλωση του περιεχομένου ταινίας στην τηλεόραση, ίσως μετάφραση αγγλικής περίληψης, που εξηγεί την ονομαστική *ταχυδρόμος*)·
- ταραχή προφορικού λόγου λόγω συναισθηματικής φόρτισης, ταχύτητας σκέψης και ομιλίας, δισταγμού, μέθης, ζάλης, ψυχικής ασθένειας κλπ.

5.2.5 Ποικιλία

Η έκφραση ενός περιεχομένου μπορεί να πραγματωθεί με ποικιλία εκφωνημάτων και διακρίσεων, που υποδηλώνουν ιδιαίτερες όψεις του νοήματος, πρβ. και διαθέσεις ρήματος, αλλά και διακρίσεις φυσικού / γραμματικού / λογικού / ψυχολογικού υποκειμένου – άμεσου αντικειμένου – έμμεσου αντικειμένου, π.χ. υποκείμενο (διάφορες διαθέσεις), αντικείμενο (ενεργητική διάθεση), κατηγορούμενο (καταστατική διάθεση), ποιητικό αίτιο (παθητική διάθεση).

5.2.6 Πρόταση και τυπολογία γλωσσών

Η ανάλυση των προτάσεων οδηγεί στην τυπολογική κατάταξη μίας γλώσσας, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της δομής της.

6. Είδη προτάσεων

Κατα την παραδοσιακή γλωσσολογία (πρβ. και στωικούς, βλ. Σέξτος, *Πυρρώνειοι υποτυπώσεις*: λεκτόν, κίνημα διανοίας, φωνή, αυτοτελή: προστακτικά, αποφαντικά, πύσματα, αρατικά, ευκτικά, αληθή – ψευδή αξιώματα κλπ.) διακρίνονται συνήθως (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 35–36) προτάσεις: (1) κρίσεως ή αποφαντικές, επιθυμίας, ερωτηματικές, επιφωνηματικές, (2) αποφαιτικές ή αρνητικές, καταφατικές, (3) ανεξάρτητες ή κύριες (παρατακτικές), εξαρτημένες ή δευτερεύουσες (υποτακτικές, πλάγιες), πρβ. και ονοματικές προτάσεις (βλ. 19). Αλλού συναντά κανείς και υποκατηγορίες, π.χ. στον Paul (1966, 134) διακρίνονται τα εξής είδη: *Aufforderung*: *Bitte*, *Gebot*, *Verbot*, *Rat*, *Warnung*, *Aufmunterung*, *Konzession*, *Ablehnung*, *Verbitten*, *Wunsch*. Ο Bolinger (1975, 91 κ.ε.) κατατάσσει τις προτάσεις σε: κοινωνικής χρησιμότητας (ερωτήσεις, απαντήσεις, σχόλια, εντολές, παρουσιάσεις κλπ.), επιφανειακές (ερωτήσεις που δέν ρωτούν, κρίσεις που δέν βεβαιώνουν κλπ.), κύρια είδη (όνομα + αμετάβατο κατηγορήμα, όνομα + συνδετικό ρήμα + συμπλήρωμα, όνομα + μεταβατικό ρήμα + όνομα, όνομα + ρήμα + δύο αντικείμενα κλπ.), μετασχηματισμούς, κρυμμένες προτάσεις.

Εκτός απο τις διακρίσεις βάσει του σκοπού του λόγου (πληροφόρηση, αναζήτηση πληροφόρησης, απαίτηση ενέργειας κλπ., που διαφοροποιούν νοητικές καταστάσεις, οι οποίες μπορούν να εμφανίζονται ταυτόχρονα στον χώρο της νόησης), μπορούμε να διακρίνουμε αντίστοιχα είδη προτάσεων (πρβ. και οροθετικά περιγράμματα), με βάση ποικίλες παραμέτρους, όπως:

1) Πληρότητα:

- πλήρεις: βλ. 5, αλλά και προτάσεις όπως *πόνεσα τόσο που...* (πρβ. *πόνεσα τόσο που τί να σου πώ!* κλπ., βλ. και ημιτελείς παρακάτω)·
- ελλιπείς: οι ελλιπείς προτάσεις συνδέονται σε ένα όλο και λαμβάνονται μαζί (π.χ. σε διάλογο: — *Έμαθες τί έπαθα;* — *Όχι (δέν το έμαθα).* — *Ποιός ήταν εκεί;* — *Η Μαρία.* — *Πόσα έφερε;* — *Δέκα* κλπ.). Η βραχυλογία είναι συνηθισμένη στον καθημερινό λόγο: βραχυλογικό σχήμα (π.χ. *Βροχή!*), βραχυλογική σύνδεση (π.χ. *κάθε κορφή και φλάμπουρο, κάθε κλαδί και κλέφτης*) κλπ., πρβ. και 14·
- ατελείς: αποσπασματικές, με κενά·
- ημιτελείς: άναρκτες, αποσιωπητικές (π.χ. ...*καί καί καί...*) – προσιωπητικές (π.χ.

Μμμ... τί ήθελα να πώ... ά ναί... για τη συνεδρίαση) – ενδοσκοπητικές (δισταγμός, αναζήτηση) κλπ. Οι ημιτελείς προτάσεις γίνονται αισθητές και πρέπει να συμπληρωθούν (πρβ. ...και ευχήθηκε να γυρίσουν όλοι καλά στα σπίτια τους..., στα σπίτια τους.). Άν αφήνονται ημιτελείς (πρβ. αποσιωπήσεις κλπ.) είναι για να συμπληρωθούν απο τον ακροατή, γιατί ο ομιλητής δέν θέλει να τις συμπληρώσει, λόγω άγνοιας, δισταγμού για το αποτέλεσμα στον συνομιλητή κλπ. (πρβ. και ιδιαίτερες χρήσεις στη λογοτεχνία, όπως στα πεζογραφήματα του Γ. Χειμωνά, π.χ.: *Στο δρόμο η μάνα κυλιέται και μοιρολογά. Δίπλα ο άντρας της τρομαγμένος απο λύπη. Μέσα στο τρίκυκλο ένα δέμα τυλιγμένο με εφημερίδες. Δεμένο με σπάγκους το πεθαμένο παιδί. [Ο γάμος, σ. 31]*): ονοματικές προτάσεις, σάν να σταματάει και να κομπιάζει μετά το τέλος κάθε πρότασης ή να προσθέτει χωρίς λόγο τη μιά μετά την άλλη· φαίνεται σάν κάτι να λείπει απο τις προτάσεις, αλλα πρβ. οτι έχουν την ίδια έκταση).

2) Συνταγματικό μήκος:

- βραχείες: μονολεκτικές κλπ. (π.χ. *Οι εκδρομείς κοίταξαν τη φύση γύρω τους. Κοιλάδες. Δάση. Βουνά. Σύννεφα. Κι ο ήλιος να λάμπει πάνω τους.*)·
- μακρές (π.χ. *Οι εκδρομείς κοίταξαν τη φύση γύρω τους: κοιλάδες, δάση, βουνά, σύννεφα κι ο ήλιος να λάμπει πάνω τους.*)·
- υπερμεγέθεις: περίπλοκες, χαώδεις (πρβ. αφηγηματική μέθοδο ροής της συνειδήσεως κλπ.)·
- απειρομεγέθεις.

3) Συνθετικότητα (πρβ. και το 2 παραπάνω):

- απλές: πρβ. σε παραμύθια (παρατακτικό ύφος κλπ.), σε λογοτεχνικά έργα όπως *Ο ξένος* του Α. Camus κλπ.
- περίπλοκες: πρβ. περιόδους, υπερσύνθετες και πολύπλοκες·
- οικονομικές: πρβ. λακωνικό ύφος κλπ.
- σπάταλες: πρβ. πολυλογία·
- κομπές: ανάλαφρες·
- παραφορτωμένες: βαριές·
- αναλυτικές ή συνθετικές / σύνθετες: πρβ. συστηματική χρήση απλών – σύνθετων – περίπλοκων προτάσεων.

4) Περιεχόμενο και λειτουργία:

- σαφείς·
- ασαφείς: πρβ. ‘διασαφηνίσεις’ του ουσιαστικά ασαφούς, με αποτέλεσμα εξεζητημένα σκοτεινότητα, επιδεικτική πολυπλοκότητα και δήθεν βαθύτητα νοημάτων, εγωιστική αυτοπεποίθηση απόψεων κλπ., με τη χρήση απλού ύφους για πραγματικά περίπλοκα θέματα (πρβ. *King’s English* κλπ.). Μέρη προτάσεων και ολόκληρες προτάσεις μπορούν να διατηρούν έναν τονικό χρωματισμό και να εκφράζουν μιά διάθεση χωρίς να δίνουν ένα αποτελεσματικό νόημα, γεγονός που δηλώνει ίσως την πρωταρχική, πρωτογονική σημασία των συναισθηματικών χαρακτηριστικών της έκφρασης (π.χ. *Τί γίνεται δέν ξέρω τί γίνεται. – Τί γίνεται; Δέν ξέρω τί γίνεται. – Τί γίνεται δέν ξέρω τι γίνεται. – Τί γίνεται δέν ξέρω. Τί γίνεται;* κλπ.)·
- πλημμελείς·
- αληθείς ή λανθασμένες: λογική θεώρηση (συλλογισμός, σκέψη, πρβ. Ch. Peirce)·

- με νόημα: η δομή της πρότασης είναι αυτή που αμέσως γίνεται αντιληπτή ότι υπάρχει, και ο δέκτης προσπαθεί μετά να 'βγάλει' το νόημα επιστρατεύοντας όλα τα ερμηνεύοντα που διαθέτει (δέν δέχεται εξαρχής ότι δέν υπάρχει νόημα, πρβ. τα αξιώματα του Grice)·
- χωρίς νόημα: προτάσεις όπως στο σονέτο του Ν. Λαπαθιώτη ΒΑΟ ΓΑΟ ΔΑΟ, στη γνωστή φράση *colorless green ideas sleep furiously* (Ν. Chomsky) κλπ·
- πράξεις λόγου (βλ. Wunderlich 1980): βασικές (ισχυρισμός, εντολή, ερώτηση, υπόσχεση, άδεια κλπ.), υπο όρους (προειδοποίηση, απειλή, συμβουλή, υπόδειξη, εκβιασμός, κατηγορία, οδηγία, βεβαίωση).

5) Επίπεδα της γλώσσας (πρβ. και παρακάτω το 7, βλ. Σετάτος 1994):

- ουδέτερες·
- φορτισμένες·
- πολυεπίπεδες.

Πρβ. ποικιλία έκφρασης ανάλογα με το επίπεδο της γλώσσας (είδη λόγου, στρώματα, κώδικες κλπ.).

6) Ορθότητα:

- συνταγμένες·
- ασύντακτες·
- διακοπτόμενες: διαμελισμένες·
- συσσωματωμένες·
- μή προτασιακός λόγος.

7) Ύφος:

- τυποποιημένες – πρωτότυπες·
- ισοβαρείς: πρβ. *κήποι δέντρα σπίτια, κήποι δέντρα σπίτια... ως το τέλος της ωραίας αυτής πόλης* (πρβ. και αντίληψη, νόηση, αυθαιρετότητα)·
- ανισοβαρείς·
- νόημα χωρίς πρόταση: πρβ. τεχνική της ροής της συνειδήσεως, πρόχειρες και αποσπασματικές σημειώσεις από διάλεξη, ομιλία (πρβ. την πράξη των διερμηνέων), έλλειψη σημείων στίξης·
- διαβαθμίσεις ύφους: πρβ. λυρική ποίηση διαφόρων εποχών και σχολών (ιδιαίτερα τη μυστική ποίηση, που καθιερώνει τρόπους έκφρασης των ανέκφραστων κοινών εμπειριών, πρβ. και μυθολογία).

8) Παθολογικές περιπτώσεις:

- χωρίς νόημα και χωρίς προτασιακή δομή: πρβ. γλώσσα ψυχασθενών.

9) Προφορικός – γραπτός λόγος:

Στον καθημερινό προφορικό λόγο χρησιμοποιούμε σύντομες, ελλιπείς, τυποποιημένες προτάσεις, ενώ στον γραπτό δέν είναι σπάνιες οι προτάσεις μεγάλου μήκους και συνθετότητας (ανάλογα με το επίπεδο της γλώσσας).

10) Μεταγλωσσικές χρήσεις:

Ορισμένες προτάσεις χρησιμοποιούνται μεταγλωσσικά, π.χ. για να καθορίσουν το είδος μιάς άλλης πρότασης, όπως: *Αυτό που θ' ακούσεις είναι διαταγή. Σήμερα μένεις εδώ!*

11) Εξάρτηση:

- αυτοτελείς – εξαρτημένες – παρενθετικές – άλλου επιπέδου εκφοράς·

- ανεξάρτητες – εξαρτημένες (πρβ. ερωτήσεις και απαντήσεις, παροιμιακές φράσεις και φράσεις κειμένου κλπ.).

12) Παιγνιώδεις και παρόμοιες χρήσεις:

- κρυπτογραφημένες·
- με κενά προς συμπλήρωση (πνευματικές ασκήσεις κλπ.).

Τα είδη των προτάσεων οδηγούν σε προβληματισμούς, όπως: πόσο συνθετική ή πόσο αναλυτική μπορεί να είναι μία πρόταση (υπάρχει ιδεώδης χρυσή τομή; – πρβ. συμβουλές και οδηγίες για τη γραπτή νεοελληνική στα σχολεία: «γράφε μικρές και σαφείς προτάσεις» κλπ.), ποιά είναι τα όρια παράταξης – υπόταξης – παράθεσης, ποιό είναι το αίσθημα του ακροατή (και ομιλητή) απέναντι σε ασαφείς ή χωρίς νόημα προτάσεις κλπ., υπάρχουν άλλα είδη; – πρβ. επιμέρους συνδέσμους για έκφραση δυνατότητας, βεβαιότητας κλπ., π.χ. *βλέπω ότι / που / πως / και / να έρχεται*.

7. Λειτουργίες και χρήσεις

Η πρόταση ως βασική ανεξάρτητη γλωσσική μονάδα μπορεί να εκτελέσει όλες τις λειτουργίες της γλώσσας: αποφαντική / αναφορική (κρίσεις, βεβαιότητα), εκφραστική / συναισθηματική (αναφωνήσεις, αβεβαιότητα), κατευθυντήρια (ερωτήσεις, προσταγές κλπ., επιθυμία, βούληση), επαφής (κλητικές), ποιητική (πρβ. ύφος), κοινωνικοπολιτισμική (θεσμοί, πνευματική ζωή κλπ.), επιχειρηματολογική (διάλογος κλπ.), νοητική / φαντασίας (σκέψη, επιστήμη, λογοτεχνία κλπ.), μεταγλωσσική (με αντικείμενο τη γλώσσα), συμφραστική (παραφραστική κλπ.), διαδικαστική (είδος άρθρωσης κλπ.). Η πρόταση φορτίζεται ποικιλοτρόπως για την έκφραση των διαφόρων λειτουργιών.

Η οικονομική και πρακτική πλευρά της χρήσης της γλώσσας εξυπηρετείται από την πρόταση: ως προς τον ομιλητή (σαφής πληροφορία, ερώτηση, βούληση κλπ.), ως προς τη σκέψη και νόηση (αυτοτελή βιώματα νοητικής λειτουργίας), ως προς τον ακροατή (ποσοστό κατάλληλο για κατανόηση, καθώς δέν περιμένει άλλα γλωσσικά στοιχεία από τον ομιλητή). Η κατανόηση απαιτεί τη δήλωση σχέσεων με προτάσεις, αντίθετα από την αντίληψη και αναγνώριση, που στηρίζονται σε σημεία-λέξεις.

Η λειτουργία είναι βασικότερη από τα μέρη του λόγου (πρβ. γλώσσες όπου η διάκριση μερών του λόγου γίνεται από τη σειρά των όρων στην πρόταση, που καθορίζει τις συντακτικές λειτουργίες), αλλά στηρίζεται στη γλωσσική δομή, σε γλωσσικές αξίες και σε προσωδιακά χαρακτηριστικά.

Η πρόταση αποτελεί λύση στην αδυναμία έκφρασης (πρβ. αντίθετα στη ζωγραφική κλπ.) του πλήθους των παρουσιαζόμενων ερμηνευόντων (πρβ. και κείμενα ‘μιάς πρότασης’ στη λογοτεχνία κλπ.). Η όραση βλέπει πλήθος ενεργειών, που γίνονται ταυτόχρονα στο οπτικό πεδίο της, αλλά η γλώσσα δέν μπορεί να τις εκφράσει με αντίστοιχο εκφώνημα. Πρέπει (και με τη βοήθεια της μνήμης) να τις χωρίσει σε τμήματα, ατομικές ενέργειες, που εκφράζονται με προτάσεις στη γραμμικότητα του λόγου. Ακόμη και μία εικόνα ακίνητων παραστάσεων πρέπει να την εκφράσει με ‘τη σειρά’ των περιεχομένων ή πηδώντας από το ένα στο άλλο ώσπου να συμπληρωθεί η περιγραφή, που γίνεται πάλι με προτάσεις. Η πρόταση επιτρέπει τη σκέψη και την έκφρασή της (αντίθετα η λέξη επιτρέπει την ονομασία, το επιφώνημα τη συναισθηματική επιτόνι-

ση, το σύνταγμα την έκφραση σχέσεων και πλευρών, τα επιτονικά στοιχεία την έκφραση προσωπικής στάσης, συναισθημάτων και αποχρώσεων).

Η πρόταση δίνει τη δυνατότητα επισκόπησης νοητικών σύνθετων και/ή ανεξάρτητων ενεργειών (πρβ. χρόνο σε αφηγηματικά έργα), π.χ. *ο Α κοιμόταν όταν / καθώς ο Β ταξίδευε, ο Α κοιμόταν πριν ο Β ταξιδέψει, ο Α κοιμόταν αφού / ώσπου ο Β ταξίδεψε, ο Α κοιμόταν και / μόλις ο Β ταξίδευε* κλπ. Με την πρόταση λύνεται το πρόβλημα της συνεχούς και αποτελεσματικής δημιουργίας νέων σημείων για κάθε νέα ανάγκη, αλλιώς θα έπρεπε να υπάρχει τεράστιος (άπειρος, ουσιαστικά) αριθμός ειδικών σημείων (λέξεων), χωρίς να φαίνεται αναλυτικά η συνθετικότητα των καταστάσεων της συνείδησης (πρβ. αντίθετα στα ζώα).

Η εξέταση των λειτουργιών των προτάσεων (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953) μας οδηγεί στη διαπίστωση σχέσεων μεταξύ των προτάσεων, όπως:

- κύριες – δευτερεύουσες / ανεξάρτητες – εξαρτημένες, παράθεση – συμπλοκή προτάσεων (πρβ. και στοιχεία προτάσεων)·
- κύριες: συμπλεκτικές – διαζευκτικές, καταφατικές – αποφατικές, αντιθετικές – διαζευκτικές, πρβ. και ανεξάρτητες συμπερασματικές – εξαρτημένες αποτελεσματικές·
- δευτερεύουσες: ειδικές – πλάγιες ερωτήσεις (πρβ. και πλάγιο λόγο), αιτιολογικές – αποτελεσματικές, υποθετικές – βεβαιωτικές με *αφου*, ενδοτικές – παραχωρητικές, τελικές – βουλητικές / επιθυμίας, χρονικές (σύγχρονο – προτερόχρονο – υστερόχρονο) – τοπικές αναφορικές (με *όπου, εκεί*), αναφορικές (με *όποιος... αυτός...*) – ονοματικές (με *το ότι / να...*), ενδοιαστικές – χωρίς ενδοιασμό (με *έτσι και...*), αναφορικές προσδιοριστικές / διασαφητικές με προσδιοριστικά επίθετα / επιρρήματα, αναφορικές με ποικιλία στοιχείων (π.χ. *καλά που...*, *αλλιώς θα...*), αναφορικές καθαρές (προσδιοριστικές ή διασαφητικές, με οριστική και υποτακτική) και μή καθαρές (αιτιολογικές, τελικές, αποτελεσματικές, υποθετικές, ενδοιαστικές), πρβ. και δευτερεύουσες ως υποκείμενα – αντικείμενα / κατηγορούμενα, προσδιορισμούς, επεξηγήσεις κλπ. Οι δευτερεύουσες προτάσεις θα μπορούσαν να διακριθούν βάσει των συνδέσμων που τις εισάγουν (πρβ. φορτίσεις και συνδυασμούς τους), πρβ. *άμα τον δώ θα του το πώ* (χρονική και υποθετική = *όταν / άν*)· *δέν του το είπα γιατί δέν τον ξέρω* – *δέν του το είπα επειδή δέν τον γνωρίζω* – *δέν του το είπα διότι μου είναι άγνωστος*: λαϊκό / συναισθηματικό – ουδέτερο – αδιάφορο / ψυχρό·
- δευτερεύουσες υποταγμένες σε κύριες, σε δευτερεύουσες ή σε άλλα γλωσσικά στοιχεία, δευτερεύουσες ως κύριες·
- πλάγιος λόγος: αυτολεξεί – μεταβεβλημένος, με σύμφυση ευθέος και πλάγιου λόγου, λόγος εξαρτημένος με προέλευση απο κύριες – δευτερεύουσες, απο ευθείες ερωτήσεις → πλάγιες ερωτήσεις, απο προτάσεις κρίσεως → ειδικές, απο προτάσεις επιθυμίας → βουλητικές κλπ·
- παρενθετικές προτάσεις: τριτεύουσες·
- άλλες δυνατότητες: προστακτική / πρόταση επιθυμίας + *και* + κύρια πρόταση (π.χ. *κάτσε να ακούσεις τί θα σου πεί και μετά μου λές!*).

8. Απουσία προτάσεων

Η πρόταση (ως πλήρωση ενός αναμενόμενου σχήματος) δέν εμφανίζεται σε όλες τις χρήσεις της γλώσσας. Για να εκφραστεί η πραγματικότητα με τη γλώσσα, όπως μιά τάξη σχολείου σε αναμνηστική φωτογραφία κλπ., πρέπει, σε αντίθεση με άλλα σημειωτικά συστήματα (π.χ. ζωγραφική, φωτογραφία κλπ.), να γίνει η περιγραφή αναλυτικά και επακολουθητικά, με προτάσεις. Υπάρχουν όμως χρήσεις της γλώσσας όπου αυτό δέν είναι απαραίτητο και αναγκαστικό (πρβ. αντιοικονομικό) στη νόηση και στο γλωσσικό αίσθημα, όπως:

- πίνακες λέξεων: αλφαβητικοί κλπ. (π.χ. λήμματα λεξικού κλπ.)·
- κατάλογοι ονομάτων, πραγμάτων (π.χ. περιουσιακών στοιχείων), ενεργειών·
- τίτλοι βιβλίων, τόμων, φακέλων, εφημερίδων, ειδήσεων, κεφαλαίων, εργασιών, ποιημάτων, καταλόγων κλπ.·
- λέξεις σε χάρτες (ονομασίες βουνών, ποταμών, πόλεων κλπ.), σε διαγράμματα (ονομασίες στοιχείων, π.χ. μελών του σώματος του ανθρώπου), σε μουσεία, ονομασίες οδών, κτιρίων, ενοίκων (πινακίδες)·
- απαριθμήσεις: *ένα-δύο-τρία-τέσσερα...*, *ένα, δύο, τρι³α!*·
- επιφωνήματα (ανεξάρτητη ενότητα και ολότητα συναισθήματος, ενώ οι προτάσεις είναι ανεξάρτητες αλλά με αναλυτική ολότητα περιεχομένου), αναφωνήσεις, συνθήματα κλπ., π.χ. *om!, om!* (σε προσευχή ινδουιστή)·
- επιγραφές και σφραγίδες, μονογραφές και υπογραφές·
- μιμήσεις θορύβων, κραυγών κλπ.: μηχανές (σφυρίγματα, τριγμοί κλπ.), κραυγές ζώων·
- νανουρίσματα χωρίς λόγια, πρβ. και φαφλατίσματα παιδιών·
- παραμιλητά κλπ.: πρβ. ψυχασθένειες·
- σιωπή: ως απάντηση (πρβ. και *η σιωπή μου ως απάντησή σου*).

Η πρόταση σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζεται κρυμμένη (πρβ. και μερικές από τις παραπάνω κατηγορίες, που ισοδυναμούν με την πρόταση «αυτό είναι το...» και θέτουν το ερώτημα, αν πάντα πίσω από κάθε χρήση της γλώσσας υπάρχουν προτάσεις), όπως σε:

- αριθμητικές πράξεις (π.χ. *πέντε πέντε είκοσ' πέντε*), μαθηματικούς τύπους, χημικές εξισώσεις κλπ.·
- ορθογραφικά λεξικά: υπονοείται για κάθε λήμμα «το [ρίθο] γράφεται έτσι: *πείθω*» κλπ.·
- μιμήσεις θορύβων κλπ. σε αφηγήσεις·
- τίτλους ιδιωτικών και δημόσιων καταστημάτων: *Παντοπωλείο* κλπ. (πρβ. «εδώ πουλιούνται πατάτες Χ, γιαούρτι Ψ»), *Δημαρχείο Πανοράματος*·
- λεξικά: με λήμματα όπως *five = πέντε* κλπ.·
- ενδείκτες: *ΑΝΔΡΩΝ – ΓΥΝΑΙΚΩΝ* (= αυτό είναι για άντρες / γυναίκες).

Απουσία προτάσεων και γενικά κειμένου (βλ. 9) εμφανίζεται συχνά στα κενά (blanks) των αφηγημάτων (βλ. Iser 1980), σε στιγμές όπου αναιρείται η συνοχή του κειμένου, αφήνοντας το 'πεδίο θέασης' στο «περιπλανώμενο σημείο όρασης» (wandering view-point).

9. Πρόταση και κείμενο

Τα κείμενα αποτελούνται απο προτάσεις (σπανίως απο μία πρόταση, όπως σε ορισμένα γραμματειακά είδη: παροιμιακές φράσεις, όπως παροιμίες, γνωμικά κλπ., συνήματα κλπ., που παρουσιάζουν συνήθως ιδιαίτερη μορφή, π.χ. ονοματικές προτάσεις, έμμετρες μορφές, αλλά και εμφανίζονται μεταξύ συγκεκριμένων συμφραζομένων, γλωσσικών και/ή εξωγλωσσικών, όπου οι προτάσεις είναι κανονικά μονοσήμαντες, πρβ. *πρέπει να ασχοληθώ μ' αυτή την [klísi] = κλίση ή κλήση*), εκφωνήματα [π.χ. επιφωνήματα, αναφωνήσεις] ή συνδυασμό προτάσεων και εκφωνημάτων. Η γλωσσική επικοινωνία εμφανίζει κυρίως κείμενα (διαλόγους, αφηγήσεις, συλλογισμούς κλπ.). Ορισμένα φαινόμενα δέν εξετάζονται ικανοποιητικά ή λείπουν απο την εξέταση, αν δέν λάβουμε υπόψη τις μονάδες που είναι ανώτερες της πρότασης, πρβ. απηχητικά φαινόμενα κάθε μορφής, συνδέτες προτάσεων, αντιτύπους κλπ., και κυρίως το περιεχόμενο (θέμα αφήγησης, ομιλίας, διαλόγου κλπ.). Η σύνθεση απλών προτάσεων σε περιόδους και εξαιρετικά εκτενείς, πολύπλοκες και πολυσύνθετες γλωσσικές μονάδες μεταξύ δύο κάτω στιγμών χαρακτηρίζει κατα περίπτωση το επίπεδο της γλώσσας και το ύφος του κειμένου. Η ανάλυση μίας ενέργειας γίνεται με την πρόταση, η σύνθεση ενεργειών με το κείμενο (πρβ. αφηγηματολογία). Κατα τον Van der Leeuw (1940), η πρόταση παρουσιάζει μιά πλήρη πραγματικότητα (πρβ. μύθο), ενώ το κείμενο μιά διαβάθμιση (πρβ. 'λόγο', επιστήμη).

Η σύνθεση των απλών προτάσεων και γενικά η συνοχή ενός κειμένου, που αποτελείται απο πολλές προτάσεις, μπορεί να γίνει:

- παραθετικά, π.χ. *Μπαίνει μέσα· δέν ήταν κανείς·*
- παρατακτικά: με παρατακτικούς συνδέσμους (πρβ. *και... και...*, π.χ. στη Βίβλο), με παράταξη εκφωνημάτων (π.χ. *Κοιτάζει το αυτοκίνητο. Δέν ήταν κανείς μέσα.*), πρβ. προσθετικές, αντιθετικές προτάσεις·
- υποτακτικά: με υποτακτικούς συνδέσμους (πρβ. είδη προτάσεων: αιτιολογικές, συμπερασματικές, τελικές, χρονικές κλπ.)·
- ως μέρος μιας άλλης πρότασης με λειτουργία υποκειμένου, αντικειμένου κλπ. (πρβ. ουσιαστικοποίηση προτάσεων)·
- με επαναλήψεις: *Το πεύκο... Το πεύκο... ..., επειδή..., επειδή..., επειδή...*· πρβ. και ισοδύναμα στοιχεία, π.χ. *..., επειδή..., διότι..., γιατί...*· ...*αν όμως..., αν πάλι...* (με διαφορές;), ή *το παιχνίδι ντίλι ντίλι ντίλι: ο..., που..., που..., που...*·
- με αντιτύπους: αντωνυμίες (π.χ. δεικτικές), επιρρήματα (π.χ. *τα εκεί, τότε* κλπ.)·
- με τη σειρά των όρων: αρχή κειμένου στην κοινή νεοελληνική με ΥΡΑ και συνέχεια με ΡΑ, ΡΑ... κλπ., π.χ. *Το πεύκο είναι αειθαλές φυτό. Έχει χρώμα...*·
- με την ισοτοπία του κειμένου: σημασιακή συνοχή, θεματοποίηση, διορθώσεις προηγούμενων προτάσεων, συγκρίσεις (ομοιότητες και αντιθέσεις)·
- με υπονοούμενα στοιχεία απο προηγούμενες εκφορές, π.χ. διαγνωστικές ερμηνείες, εξειδικεύσεις, σε διάλογο (ερώτηση – απάντηση)·
- με τη συνέχεια λόγου ενός προσώπου (συνήθως στο ίδιο ύφος εκφοράς)·
- με ενότητα ύφους (π.χ. λεξιλογική συνοχή, αλλά πρβ. και ποικίλα ένθετα στοιχεία, που και αυτά μπορούν να ενεργούν συνδετικά, π.χ. του έμμεσου πλάγιου λόγου)·
- με ελλipeis προτάσεις (βλ. 6 στο 1).

Παρ' όλα αυτά δέν είναι σπάνια τα κείμενα χωρίς αυστηρή δομή προτάσεων, όπου η σκέψη παρουσιάζει άλματα, χάσματα κλπ. (πρβ. μυθιστορηματικά είδη χωρίς στίξη, με 'ροή της συνειδήσεως', εκείνα που υπερβαίνουν «τη σιδηροδρομική γραμμή της πρότασης», π.χ. σε έργα της V. Woolf, μετατρέποντας με μεταφορικό τρόπο τη γραμμικότητα σε ταυτοχρονία (βλ. Lodge 1977). Η απόσταση μεταξύ των προτάσεων είναι θέμα του περιεχομένου και ο ρόλος της στην αφήγηση είναι σημαντικός (πρβ. οτι κατα τον Charyn [1999, 38–40], ο E. Hemingway «avait compris que le lecteur ne peut entrer dans un texte qu'à condition qu'il existe une bonne distance entre les phrases»).

Οι προτάσεις ενός κειμένου ποικίλλουν (χαρακτηριστικό των κειμένων), δέν παρουσιάζουν κανονικά το ίδιο σχήμα, την ίδια έκταση κλπ., παρα μόνο σε κάποια ιδιαίτερα γραμματειακά είδη (πρβ. τη σύμπτωση πρότασης και στίχου σε ορισμένα ποιήματα [π.χ. σε στιχομυθίες], ενώ συνήθως στην ποίηση ο συνδυασμός συντακτικών και μετρικών σχημάτων οδηγεί σε μεγαλύτερη συνδυαστικότητα, συνθετικότητα και πολυμορφία, τις καταχωρήσεις σε πίνακες και καταλόγους κλπ.) ή σε ενσυνείδητα επιδιωκόμενα αποτελέσματα, εφόσον αλλιώς η σύνδεση και συνέχεια γίνεται με ποικίλους τρόπους: θέμα + σχόλιο^α → θέμα^α + σχόλιο^β..., συνδέτες, αντίτυποι κλπ. Η πολλαπλή επανάληψη της ίδιας πρότασης δέν αποτελεί κανονικά κείμενο, αλλά μπορεί να υποβάλει, όπως και άλλες υφολογικές μορφές, κάτι που αντιστοιχεί σε κείμενο, π.χ. οι ίδιες καταγραφές σε ημερολόγιο μπορούν να δημιουργήσουν την εντύπωση της μονοτονίας, του κενού (πρβ. επαναλήψεις γλωσσικών στοιχείων, π.χ. *words words words* κλπ.). Απο την άλλη μεριά, σπαράγματα κειμένου (π.χ. σε αρχαίο χειρόγραφο κλπ.) μπορούν να οδηγήσουν σε αποκατάσταση προτάσεών του, μέσω της ανεύρεσης του θέματος του κειμένου.

Οι δυνατότητες σχηματισμών, συνδέσεων, συνδυασμών κλπ. είναι απεριόριστες και χαρακτηρίζουν τις μορφές των επιπέδων της γλώσσας (ύφος κλπ.). Στην ποικιλία των πραγματώσεων συμβάλλουν και άλλοι παράγοντες, όπως η διαφορά καταστάσεων, ενεργειών κλπ. (πρβ. και τις απλές ή σύνθετες προτάσεις που τις εκφράζουν), η μνήμη (πρβ. μήκος πρότασης, πολυσυνθετικότητα κλπ.), η αντίληψη γεγονότων και φαινομένων ως γενικών συνόλων και ως επιμέρους στοιχείων (δράσεως όντων κλπ.), η ανάμειξη πραγματικότητας και φαντασίας, η διαδικασία σε χρόνο (προβλήματα μνήμης, επαναφορά στο παρελθόν, τοποθέτηση στο μέλλον), η αλλαγή καταστάσεων καθώς μιλούμε ή ακούμε, παράμετροι σκέψης (ανάλυση κόσμου) κλπ.

Υπερφόρτωση κειμένου και πρότασης εμφανίζεται σε ορισμένες περιπτώσεις, π.χ. στη λογοτεχνία, όπου είναι ενδεικτικά μερικά ακραία παραδείγματα (π.χ. στο *Finnegans' Wake* του J. Joyce), αλλά και πολύ σύνθετες καταστάσεις μπορούν να εκφραστούν με απλά σημεία, π.χ. γνωστά γεγονότα απο την ιστορία (π.χ. το '21) ή απο τη ζωή κάποιας ομάδας (π.χ. το *Commencement day*), όπως φαίνεται εκεί όπου είναι αναγκαίο και οικονομικό (π.χ. στην οικογενειακή ζωή). Γι' αυτό και μερικοί (π.χ. οι Dascal & Margalit 1974) θεωρούν τα κείμενα ως σύνθετες προτάσεις, εφόσον το νόημα ενός κειμένου περιγράφεται με μιά πρόταση (πρβ. και θεωρίες όπως του V.I. Propp και στη συνέχεια του A. J. Greimas για την ανάλυση των ρωσικών φανταστικών παραμυθιών, του Cl. Lévi-Strauss για την ανάλυση μύθων). Άλλες γραμματολογικές θεωρίες παρουσιάζουν διαφορετικές απόψεις, π.χ. οτι κάθε πρόταση περιλαμβάνει ένα δικό της μοτίβο (Tomashevski 1928) κλπ.

10. Πρόταση και γλωσσική διαδικασία

Ο κόσμος της γλωσσικής επικοινωνίας περιλαμβάνει διάφορα στάδια: απο τον εσωτερικό κόσμο της βούλησης, της σκέψης, του συναισθήματος κλπ. (ερμηνευμάτων) περνούμε στην πραγμάτωσή τους στο εκφώνημα (με τη γλώσσα: μορφή, δομή, λειτουργίες) και τέλος στο άκουσμα και την κατανόηση (όπου πάλι ενεργούν τα ερμηνεύματα). Τα εκφωνήματα της γλώσσας (όπως και οι πραγματώσεις άλλων σημειωτικών συστημάτων) είναι άμεσα αντιληπτά (φωνητική μορφή, όπου όμως μπορεί να σταματήσει η πρόσληψη στην περίπτωση άγνωστης γλώσσας) και αναλύονται άμεσα και παράλληλα (απο τον ομιλητή) σε γλωσσικές μονάδες και δομές, σχέσεις, σημασίες, φορτίσεις και χρήσεις, σειρά όρων και σχήματα (πρβ. ποιητική λειτουργία της γλώσσας), που οδηγούν στην κατανόηση.

Είναι δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς τις διαδικασίες στον εγκέφαλο κατά τη γλωσσική επικοινωνία (αυτοπαρατήρηση κλπ.). Η αντίληψη είναι συνεχής (εκτός βιολογικών διαταραχών), η σκέψη κλπ. συνειδητή ή ασύνειδη, διακεκομμένη ή τμηματική, η γλώσσα συνήθως συνεχής στη γραμμικότητα της εκφοράς, η ανάλυση και κατανόηση άμεση αλλά και διακεκομμένη.

Ένα περιεχόμενο, π.χ. ένα γεγονός, μπορεί να εκφραστεί γλωσσικά με ποικίλες γλωσσικές μονάδες, με μία λέξη ως και με μία σειρά κειμένων. Στη διαδικασία αυτή βασικό ρόλο παίζει η μνήμη, σταθερή ή προσωρινή (π.χ. 'αριθμός' αντικειμένων), πρβ. 'χάρτες' εγκεφάλου (π.χ. της πόλης και του τόπου όπου έγινε το γεγονός), ανάκληση ή ενθύμηση (πρβ. συχνά το κενό ώσπου να αναπηδήσουν στη μνήμη) ποικίλων ερμηνεύοντων κλπ.

Καθώς ακούμε ή διαβάζουμε ένα κείμενο, σχηματίζουμε στον νού μας μία συνολική 'εικόνα' του περιεχομένου, ξεχνώντας τις επιμέρους φράσεις (θυμόμαστε κάποτε τμήματα), το οποίο τελικά θα μπορούσε να εκφραστεί σε μία φράση, γιατί είναι με τη σειρά του ένα σύνολο ερμηνευόντων, που τροποποιούνται προς το τελικό περιεχόμενο. Η χρονική γραμμικότητα του λόγου μετατρέπεται με την πρόταση σε τοπική (αποκτά σχήμα, κάποτε και σε βάρος της σημασιακής πλευράς, βλ. Todorov 1977), που συλλαμβάνει το μυαλό σάν εικόνα (πρβ. δεξιά ημισφαίριο) και 'αντιλαμβάνεται' πριν 'κατανοήσει' (πρβ. Genette 1969).

Η κατανόηση ενός κειμένου αποτελεί απόδοση σημασίας σε αυτό απο τον αποδέκτη, βάσει πρώτα των πραγματικών δεδομένων (εξίσωση με τον κόσμο) και έπειτα βάσει της γραμματικής και συντακτικής δομής. Όταν η δεύτερη δέν βοηθά, μπορούμε να έχουμε μία νέα ανάλυση της επιφανειακής δομής, που φέρνει αλλαγές. Αυτός είναι ο λόγος που ένα προφορικό κείμενο σε ξένη γλώσσα που αγνοούμε μας είναι πιό κατανητό, αν μας ενδιαφέρει άμεσα, απο ένα έργο τέχνης που μένει ασύνδετο με την πραγματικότητα (πρέπει με συχνή μελέτη και επαφή να δημιουργήσουμε έναν κόσμο που θα αντιπροσωπεύει). Η βασική τάση στη συνομιλία είναι η σημασιοδότηση μιάς πρότασης απο τον ακροατή και το πρόβλημα είναι ως πού μπορεί να προχωρήσει αυτή η προσπάθεια, τί είναι υποχρεωμένος να δεχτεί. Στην απόπειρα ερμηνείας ενός κειμένου ο ακροατής (δέκτης) εξετάζει μεταξύ άλλων: (1) πώς το εννοεί ο ομιλητής (πομπός), δηλαδή αν αγνοεί τα πράγματα, αν τον κοροϊδεύει κλπ., (2) αν πρέπει να το εννοήσει κυριολεκτικά ή ως σημείο για κάτι άλλο (αποκρυπτογράφηση κλπ.), (3) αν

έγιναν παραδρομές κλπ. και πρέπει ο ίδιος να το διορθώσει σύμφωνα με το πνεύμα της συνδιάλεξης (πρβ. ότι κάποτε τα σωστά παρερμηνεύονται, διότι άλλα έχει στον νού του ο ακροατής), (4) αν μπορεί να βασιστεί σε μέρος της φράσης ως δείκτη του συνολικού νοήματος.

Τα προβλήματα που αφορούν την κατανόηση των γλωσσικών πραγματώσεων είναι ποικίλα, π.χ. ένα κείμενο χωρίς στίξη σε τί αντιστοιχεί στον νού (πρβ. τη μέθοδο της 'ροής της συνειδήσεως' στη μυθιστοριογραφία), πώς ορισμένες ποιητικές φράσεις, που στην αρχή δημιουργούν δυσκολίες κατανόησης, καταντούν να χρησιμοποιούνται πλατιά σαν να δηλώνουν ειδικά περιεχόμενα κλπ.

Η πρόταση βοηθά στην κατανόηση και παρακολούθηση του λόγου απο τον ακροατή, αλλά και τον ομιλητή (πρβ. ανάδραση, συνείδηση), στη συνομιλία (διάλογο, πρβ. ερώτηση – απάντηση).

Η γραμματική των αφηγημάτων διακρίνει δομή βάθους και δομή επιφανείας (πρβ. τα γλωσσικά επίπεδα δομής βάθους και δομής επιφανείας), όπου τα βασικά στοιχεία είναι σε τελική ανάλυση πάλι προτάσεις, π.χ. στις αναλύσεις του Cl. Lévi-Strauss με τη χρήση της έννοιας του μυθήματος (mythème) έχουμε λογικά τετράγωνα κατα Greimas με στοιχεία όπως 'ο Οιδίποδας παντρεύεται τη μητέρα του', 'η Αντιγόνη θάβει τον αδελφό της' κλπ. (ζωή – θάνατος :: μή θάνατος – μή ζωή).

11. Εκφώνημα και πρόταση

Η γλώσσα μπορεί να εκφράσει όλες τις νοητικές καταστάσεις (πρβ. ερμηνεύοντα) με κραυγές, φωνές, επιφωνήματα, φθόγγους και συλλαβές, λέξεις, φράσεις, προτάσεις κλπ. (πρβ. ελλιπείς προτάσεις, μονολεκτικές εκφορές κλπ.). Οι περιπτώσεις αυτές είναι μορφές εκφωνημάτων, δηλαδή πραγματώσεων γλωσσικών στοιχείων μεταξύ δύο σιωπών, σιωπής και αποσιώπησης, δύο παύσεων. Τα εκφωνήματα μπορούν να διατυπωθούν με τη μορφή προτάσεων (πρβ. *propositio*), πρβ. παραφράσεις, μετατροπισμούς κλπ. Ο δέκτης τα αναγνωρίζει και τα αισθάνεται ως περιεχόμενα της νόησης, ως εγκεφαλικές καταστάσεις (πρβ. το ύφος της 'ροής της συνειδήσεως', σκέψεις φρενοβλαβών, συναισθηματική σύγχυση, έντονα βιώματα αλλά και αδιαίσθητα κλπ.), όπως αντιλαμβάνεται και τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει: ορισμένα στοιχεία τα προσέχει, τα μελετά, τα αναλύει κλπ., ενώ άλλα περνούν στην άκρη της προσοχής του και υποσυνείδητα ή δέν γίνονται καθόλου αντιληπτά, ενώ τα βλέπει (πρβ. οπτικό πεδίο μεταβαλλόμενο κατά τις κινήσεις του ανθρώπου ή επικεντρωμένο σε ένα σημείο ή σύνολο σημείων / ενεργειών, ίδιο σημείο / σύνολο σημείων απο διαφορετικές οπτικές γωνίες). Έτσι και στην εξέταση της πρότασης, όπως με το οπτικό πεδίο, που μεταβάλλεται κατά τις κινήσεις του ανθρώπου, υπάρχει δυνατότητα επικέντρωσης σε ένα σημείο ή σύνολο σημείων και ενεργειών, όπως και διαφορετικών οπτικών γωνιών απο τις οποίες βλέπουμε ένα σύνολο σημείων.

Κάθε πρόταση αντιστοιχεί στην πραγμάτωση μιάς πράξης λόγου (*speech act*): λεκτική, προσλεκτική, απολεκτική.

Στην πραγμάτωση της γλώσσας (λόγο) πολλά εκφωνήματα δέν αποτελούν προτάσεις (πρβ. και βραχυλογία) για λόγους:

- οικονομίας, π.χ. —*Ποιός ήρθε; —Η Μαρία* (ενν. *ήρθε*).

- αμεσότητας, π.χ. —*Ἦρθε η Μαρία; —Ναι.*
- ουσιώδους στοιχείου, π.χ. —*Τί συμβαίνει; —Το έγγραφο.*
- αισθηματικής (βιολογικής) ή συναισθηματικής κατάστασης: ταραχής, οργής, πόνου κλπ.
- βιασύνης, ταχύτητας, π.χ. —*Ἦρθε! (—Ποιός; κλπ.)· Αύριο!*
- ανίας, βαρεμάρας, π.χ. *σε επαναλήψεις.*
- απόκρυψης, δισταγμού, επιφύλαξης, αποφυγής προσβολής κλπ.
- άγνοιας ή λήθης, π.χ. *Δώσε μου το...*
- τυποποίησης, π.χ. *Γειά χαρά!*
- γνωστής έκφρασης, π.χ. *Των φρονίμων τα παιδιά...*
- κλήσης, π.χ. *Πέτρο!*

Η εκφώνηση με πρόταση δέν είναι απολύτως υποχρεωτική, αλλά, άν το εκφώνημα είναι χαώδες, ο δέκτης προσπαθεί να το 'συντάξει' για να το κατανοήσει σε όλες τις λεπτομέρειες, αλλιώς (όπως συμβαίνει συχνά) μπορεί να το παρανοήσει. Ο ακροατής συμπληρώνει τις ελλειπείς εκφωνήσεις ή τις θεωρεί πλήρεις, τοποθετώντας τες πιθανώς με το μυαλό του στο σχήμα της πρότασης (βλ. 6 στο 1) ή οδηγούμενος απο τα ενδογλωσσικά και εξωγλωσσικά συμφραζόμενα, π.χ. —*Πού το βρήκες;* (ο αντίτυπος το παραπέμπει σε αντικείμενο για το οποίο έγινε λόγος) —*Στον κήπο.* Οι ελλειπείς προτάσεις των εκφωνημάτων (θα μπορούσαν να θεωρηθούν 'αλλοπροτάσεις') αποτελούν συνδετικά στοιχεία του συνολικού κειμένου (διαλόγου κλπ.).

12. Πρόταση και περιεχόμενο

Η γλώσσα πραγματώνεται σε προτάσεις ξεκινώντας (στον ομιλητή) απο ολική κατάσταση ποικίλων ερμηνευόντων (σκέψεις, αισθήματα, συναισθήματα, διασυνδέσεις στοιχείων, ακαθόριστα βιώματα, φανταστικά στοιχεία, αλληλοστηριζόμενα αλλά και συγκρουόμενα στοιχεία, ημισυνειδητές και υποσυνειδητες καταστάσεις, ώσεις και επιθυμίες, απωθήσεις και συμπλέγματα, εμπειρίες τελείως ατομικές αλλά και γενικευμένες, σημεία ποικίλων σημειωτικών συστημάτων, συνώνυμα και αντώνυμα, στοιχεία ξένων γλωσσών κλπ.) και καταλήγοντας (στον συνομιλητή ή ακροατή) σε στιγμιαία σύλληψη του νοήματος (πρβ. οτι η ενόραση μπορεί να είναι στον ομιλητή ή ακροατή κάτι αντίστοιχο του *sphoṭa* του Bhartṛhari, βλ. 3), αλλά και σε άμεση ανάκληση ποικίλων ερμηνευόντων, που δέν συμπίπτουν συνήθως με εκείνα του ομιλητή, γι' αυτό και οι αντιδράσεις είναι ποικίλες (πρβ. κοινές αντιδράσεις διδύμων, μελών οικογένειας, σχολικής τάξης, ομάδας κλπ. με αντιδράσεις μελών διαφόρων κοινωνικών ομάδων, πολιτισμών κλπ.).

Η πρόταση (βλ. Quellet 1977) δέν είναι απλώς μιά λογική πρόταση (propositio, σχέσεις των γλωσσικών στοιχείων με τη σημασία, αξίες αλήθειας κλπ.), αλλά είναι μιά γλωσσική πρόταση (sentence, γραμματικότητα και αποδεκτότητα, σχέση γλωσσικών στοιχείων μεταξύ τους, συντακτική σημασία), που συνήθως φορτίζεται ως εκφώνημα (utterance, σχέση γλωσσικών στοιχείων και σημασίας τους με κατάσταση επικοινωνίας, λειτουργία εκφωνήματος, προσλεκτική αξία) με πλήθος γλωσσικών χαρακτηριστικών (ανάλογα με το επίπεδο γλώσσας, με τη στιγμή, τη βιολογική και ψυχολογική κατάσταση ομιλητή και ακροατή κλπ.), τα οποία αντιστοιχούν σε στοιχεία του εσω-

τερικού κόσμου που οδήγησε στο εκφώνημα (πρβ. ιδιαίτερη έκφρασή τους με αναζητήσεως της καλύτερης διατύπωσής τους στη λογοτεχνία).

Μιά σειρά ενεργειών δηλώνεται συχνά με μία πρόταση (π.χ. *ήταν άρρωστος τον Δεκέμβριο*, πρβ. και παραθετική ένταξη πολλών ρημάτων σε μία πρόταση, συνήθως χωρίς συμπληρώματα, π.χ. *έμπαινε, έβγαине, έτρεχε, κοίταζε, δέν άφηνε κανέναν απλησίαστο*).

Απόψεις όπως η αρχή του πλαισίου του G. Frege («η λέξη έχει 'σημασία' μόνο σε συνεκτικότητα»), η σημασιολογική θεωρία του L. Wittgenstein («η σημασία είναι μία προετοιμασία προς περιγραφή» κλπ. δηλώνουν τη βασική διάκριση σημασίας (λέξης) – νοήματος (πρότασης).

13. Φύση και προέλευση της πρότασης

13.1 Φύση της πρότασης

Η γλώσσα εκφράζει τον κόσμο του ανθρώπου, πραγματικό και φανταστικό, έτσι όπως γίνεται αντιληπτός απο τις αισθήσεις και διαμορφώνεται απο τις διαδικασίες του εγκεφάλου. Η πραγματικότητα μπορεί να παρουσιάζει πολλές ταυτόχρονες ενέργειες, στις οποίες μπορούν να συμμετέχουν πολλά όντα και αντικείμενα: η αντίληψή τους γίνεται άμεσα με τα αισθητήρια όργανα, αλλά η έκφρασή τους (για πληροφόρηση κλπ.) πρέπει να ακολουθήσει διαφορετικό τρόπο εμφάνισης. Παράδειγμα: καθώς ο Γιώργος προσπαθεί να σηκώσει τη σκάλα της βιβλιοθήκης, ακούγεται απέξω μία φωνή «Γιώργο!, Γιώργο!», ο σκύλος πλησιάζει γεμάτος περιέργεια, μία μύγα που κλείστηκε μέσα προσπαθεί να βγει πετώντας και βουίζοντας κλπ. Άν θελήσει ο Γιώργος να εκφράσει γλωσσικά αυτή τη στιγμή της πραγματικότητας για να εξηγήσει στον επισκέπτη γιατί δέν απάντησε αμέσως, πρέπει να αναλύσει την κατάσταση και τα αίτιά της, να σχηματίσει μία περιγραφή με σειρά προτάσεων, να συνδέσει ή να υποτάξει τις προτάσεις κλπ. στη γραμμικότητα του λόγου. Παρόμοια παραδείγματα θέτουν το ερώτημα άν υπάρχουν προτάσεις (και μόνο προτάσεις) στην εξωγλωσσική πραγματικότητα.

Η πραγματικότητα παρουσιάζει σχέσεις και σχήματα στην αντίληψη των ανθρώπων, π.χ. δύο πρόσωπα μαζί σε ένα αυτοκίνητο, ένα παιδί πάνω στο δέντρο, άστρα στον ουρανό, βάρκα στη θάλασσα, πράσινο ύφασμα και κόκκινο ρούχο κλπ., ιδίως εκείνα που παραμένουν σε κάποια μορφή αλλά και παίρνουν μέρος σε ποικίλα συμβάντα με διαφορετική κάθε φορά σχέση. Παρατηρούνται επίσης αλλαγές σε συνεχή ή αλματική διαδικασία, π.χ. το χιόνι λιώνει σε νερό, η φωτιά καταλήγει σε στάχτη ή δημιουργεί καπνό. Η γλώσσα σχηματοποιεί την πραγματικότητα, δηλαδή την οργανώνει βάσει γλωσσικών σχημάτων, έτσι ώστε να την εκφράσει, πρβ. τις προσωπικές αντωνυμίες, που αντιστοιχούν κάθε φορά σε διαφορετικό πρόσωπο (και σε πρόσωπα, δεύτερο και τρίτο, που μπορεί να είναι άγνωστα στον ομιλητή, δηλαδή να αγνοεί τα ονόματά τους κλπ.). Για την έκφραση αυτή και για πλήρη κατανόηση δέν αρκούν μοναχικές λέξεις, παρόλο που μερικοί λακωνικοί ομιλητές πλησιάζουν αυτό το παράδειγμα (πρβ. και τον Θ. Βέγγο στον «Φαλακρό Μαθητή», που έγραφε μόνο τα ρήματα και περίμενε να γράψει ο συμμαθητής του τα ονόματα, για να συμπληρώσει αργότερα τα λόγια του καθηγητή, που μιλούσε γρήγορα).

Η αμφισημία, η ασάφεια, η χαώδης κατάσταση κλπ. αναλύονται συνήθως με την πρόταση, η οποία αποτελεί σημείωση ενός πλήρους νοήματος. Η πρόταση δηλώνει την αφαιρετική και αναγκαστική ιδιότητα της γλώσσας να απομονώνει από το εξω-γλωσσικό περιβάλλον ένα συγκεκριμένο γεγονός και να το εκφράζει ατομικά ή γενικευτικά (π.χ. *ο άνθρωπος φάνηκε από μακριά στην παρυφή του δάσους – ο άνθρωπος ξεχωρίζει από μακριά όταν βαδίζει στην παρυφή του δάσους· οι άνθρωποι αυτοί γεννήθηκαν και πέθαναν χωρίς να απομακρυνθούν από το χωριό τους – οι άνθρωποι γεννιούνται και πεθαίνουν κλπ.*). Αν ο ομιλητής θέλει να εκφράσει όλο το περιβάλλον, πρέπει να βάλει προτάσεις στη σειρά (αντίθετα από τη ζωγραφική κλπ.). Ενώ δέχεται με τις αισθήσεις του πληροφορίες για το σύνολο του περιβάλλοντος εκάστοτε κόσμου, επιλέγει κάτι από αυτό ως βασικό περιεχόμενο γλωσσικής πραγμάτωσης, που μπορεί να επηρεάζεται από άλλα στοιχεία του περιβάλλοντος (πρβ. συναισθήματα κλπ.). Η αναγκαστικότητα των προτάσεων οφείλεται στο ότι κάθε φορά που εκφράζεται ο άνθρωπος υπάρχει ένας συγκεκριμένος λόγος, μία ανάγκη, που πρέπει να γίνει γνωστή. Λόγοι βιοτικής οικονομίας, ταχύτητας κλπ. επιβάλλουν τον περιορισμό σε μία πρόταση (πρβ. και τη συχνή χρήση ελλειπτικών προτάσεων στη συνομιλία, αντίθετα από περιπτώσεις, όπως η αφήγηση, η διήγηση κλπ., που απαιτούν χρόνο, όπως και τη χρήση εξαιρετικά περίπλοκων και πολυσύνθετων περιόδων, που μπορεί να τις παρακολουθήσει κανείς μόνο στον γραπτό λόγο). Παραδείγματα: (α) *Περπατώ έξω από έναν περιφραγμένο κήπο. Βλέπω τα όντα του γύρω κόσμου (δρόμος, δέντρα του κήπου, ουρανός κλπ.), καθώς ξαφνικά ένα σκυλί γαβγίζοντας ορμά προς εμένα πίσω από τον φράχτη, οπότε η προσοχή μου στρέφεται προς τα εκεί και το γεγονός αυτό θα αποτελέσει αργότερα θέμα μίας πρότασης σε αφήγησή μου (πρβ. επίπεδα εκφοράς του λόγου με παρενθετικά στοιχεία που αναφέρονται σε άλλα θέματα), (β) *Περπατούσα στον δρόμο· δέντρα, θάμνοι, κήποι, εξοχικές κατοικίες, άνθρωποι, ζώα, σκύλοι (όπου σε μία πρόταση γίνεται προσπάθεια κάλυψης του περιβάλλοντος), (γ) Έφτασε στο σπίτι. Χτύπησε το κουδούνι. Ανέβηκε τη σκάλα... / Έφτασε στο σπίτι και χτύπησε το κουδούνι. Ανέβηκε τη σκάλα και προχώρησε στον διάδρομο...* (διαδοχικές προτάσεις με συνδέσεις ενεργειών). Πρβ. την όραση: γενική εικόνα (π.χ. βουνά, λαγκάδια, δάση, ποτάμι, χωριό κλπ.), επικέντρωση διαδοχικά σε μέρη της (π.χ. στο χωριό, στο δάσος, σε κοπάδι που βόσκει κλπ.), εξέταση των κέντρων προσοχής με διαδοχικές εστιάσεις της όρασης κλπ.*

13.2 Προέλευση της πρότασης

Οι εμπειρίες του ανθρώπου από την προσωπική, φυσική και κοινωνική ζωή είναι συνεχείς (με διακοπές παντός είδους, ανεξάρτητες των βιωμάτων [;], της θελήσεως, με μερικές εξαιρέσεις), ενώ η έκφρασή τους γλωσσικά αποτελείται από προτάσεις πλήρεις ή ελλειπτικές (πρβ. όμως και *χμ!* χωρίς πρόταση στην αρχή συνομιλίας). Η μνήμη μπορεί να είναι αποσπασματική ή συνεχής, με ενδιάμεσες παρεμβολές / παραπομπές σε άλλα στοιχεία της, και αναφέρεται στο παρελθόν, ενώ η φαντασία, χρησιμοποιώντας στοιχεία της μνήμης και επινοήσεις, αναφέρεται σε παρελθόν, παρόν και μέλλον. Η γλώσσα διαιρεί αυτό το συνεχές σε προτάσεις, επειδή επηρεάζεται από:

- φυσική διαίρεση: πρβ. μέρες – νύχτες, εποχές, πρόγραμμα χρονικών δραστηριο-

τήτων του ανθρώπου (π.χ. σπορά – θερισμός, καλλιέργεια / ψάρεμα / κυνήγι κατα εποχές).

- δραστηριότητες κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής: επάγγελμα, γιορτές, διασκέδασεις κλπ.
- ανάγκες καθημερινού διαλόγου: συντομία κλπ.
- λογική σκέψη: αυστηρώς λογική – χαώδης
- ανάγκες ύφους: πρβ. ύφος λογοτεχνικών έργων (μακροπερίοδο – μικροπερίοδο, χωρίς στίξη – με υπερβολική στίξη).

Η προέλευση της πρότασης, ως καθολικού και βασικού χαρακτηριστικού της γλώσσας, συνδέεται με τη γένεση της γλώσσας, για την οποία υπάρχουν πολλές θεωρίες και υποθέσεις: μίμηση (κραυγών κλπ.), ένστικτο (πόνος κλπ.), φωνητικός συμβολισμός (oral gestures), συνεργασία ανθρώπων (κοινές κραυγές για ρυθμό κλπ. εργασίας), φωνητική συνοδεία συναισθηματικών εκδηλώσεων (αγάπης, παιχνιδιού κλπ.) κλπ. (πρβ. στη *Γένεση* της Βίβλου την ονομασία των όντων και αντικειμένων απο τον πρώτο άνθρωπο).

Η βασική θέση της πρότασης στο σύστημα της γλώσσας θέτει το πρόβλημα της εμφάνισής της στη γένεση της γλώσσας, πρβ. την οντογένεση της γλώσσας, όπου εμφανίζονται τα στάδια: λέξη και επανάληψή της (έννοιες, πρβ. ποσότητα, αριθμούς, τάξη, ενέργεια, πρβ. ακόμη επιφωνήματα παιδιών, κινηματικά σημεία) → δύο λέξεις (σημασιακές σχέσεις μεταξύ δύο εννοιών, πρβ. παράθεση, σύνθεση, παραγωγή) → φράση / πρόταση (συντακτικές και σημασιακές σχέσεις μεταξύ πολλών εννοιών και σύνθετων καταστάσεων, πρβ. παράταξη, υπόταξη) → κείμενο (κάλυψη πολλών καταστάσεων τοπικά και χρονικά), στα οποία πρέπει να προσθέσουμε κινηματικά → δεικτικά στοιχεία, άρνηση, απουσία / κενό / ανυπαρξία → ερώτηση, αρνητικά μόρια, υπερτμηματικά στοιχεία (προσωδιακά κλπ.), αντιτύπους (αντωνυμίες κλπ.), κατατάκτες (σχετιστές, συνθέτες, συσχετιστές, προσδιοριστές κλπ., βλ. Σετάτος 1992). Αφήνοντας προς το παρόν το πολύπτυχο θέμα της γένεσης της γλώσσας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το αποφασιστικό βήμα προς την ανθρώπινη γλώσσα (συμβολική σκέψη με γλώσσα) αποτελεί η εμφάνιση των προτάσεων (πρβ. την ύπαρξη σημείων και σε άλλα ζώα, όπως και τα στάδια εκμαθήσεως της γλώσσας απο το παιδί), δηλαδή η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ στοιχείων της πραγματικότητας (π.χ. στην επακολουθία / γραμμικότητα του συνδυασμού μίμησης δύο ήχων: κραυγή ονάγων + θόρυβος ποταμού = 'οι όναγοι είναι στο ποτάμι', πρβ. αντίθετα την ολοφραστική χρήση σημείων στα ζώα κλπ.), έτσι ώστε να είναι δυνατή η αναφορά και διάκριση των 'εγώ', 'εσύ', 'αυτός', 'πάμε', όταν συμμετέχουν στην ίδια κατάσταση πραγμάτων. Η πρόταση συνδέει τον αντικειμενικό κόσμο των αισθήσεων με την αυθαιρετότητα των σημείων του συστήματος της γλώσσας, ενώ παρουσιάζεται και σε αυτή κάποια διπλή άρθρωση: λέξεις στην πρόταση, όπως φωνήματα στη λέξη.

Μιά κατάσταση πραγμάτων μπορεί να δηλωθεί με ένα γλωσσικό σημείο (πρβ. ομολογία πρότασης – εικόνας), όπως η λέξη, π.χ. *φωτιά!*, ή *εχθρός!* = 'ζώο' που αποτελεί 'κίνδυνο', αλλά πρβ. και διαφοροποιήσεις κραυγών πουλιών κλπ. για διαφορετικά περιεχόμενα (π.χ. σε ανθρωποειδή). Αν έχει σημασία για τον πομπό ή τον δέκτη, θα προέλθει απο τα πράγματα, π.χ. μιά κραυγή κινδύνου μπορεί να σημαίνει για άλλους της ομάδας ειδοποίηση, εφόσον δέν τον αντιλήφθηκαν ακόμη, ενώ ο πομπός πήρε

ήδη τα μέτρα του (ιδίως σε επαναλήψεις της κραυγής). Μιά επιτόνιση μπορεί να δηλώνει 'προσοχή!' για καλό ή κακό και συνεπώς πρέπει να προστεθεί κάτι άλλο, που θα διαφοροποιεί το νόημα. Οι επικοινωνιακές σχέσεις στις κοινωνικές καταστάσεις απαιτούν διάκριση α' και β' προσώπου για τη διάκριση εκφορών όπως *εγώ θέλω εσένα* (πρβ. εκφράσεις ξενόγλωσσων: *εγώ θέλει εσύ* κλπ.) κλπ., έπειτα και για διάκριση των *εγώ κυνηγώ αυτόν, εκεί είναι νερό, αυτό είναι επικίνδυνο* κλπ., δηλαδή οι συνηθισμένες ενέργειες τυποποιούνται και εκφράζονται με προτάσεις, που αποτελούνται απο ονοματικά και ρηματικά στοιχεία, όπου το ίδιο στοιχείο της πραγματικότητας μπορεί να ιδωθεί ως αντικείμενο και ως ενέργεια, πρβ. *βρέχει / αγγλ. it rains / ρωσ. дождь идет – βροχή, βρέχει στο δάσος – η βροχή έβρεξε όλο το δωμάτιο / με κατάβρεξε* (πρβ. ότι σε ορισμένα ζώα, όπως οι μέλισσες, οι χιμπατζήδες κλπ., μπορούν να δηλώνονται δύο μεταβαλλόμενα στοιχεία ως πληροφορίες, π.χ. ο χορός (ήχος) και η έκλυση τροφής στις μέλισσες, συνεπώς είναι σάν το στάδιο δύο λέξεων στην οντογένεση της γλώσσας των ανθρώπων προς τη μεταγενέστερη εμφάνιση της πρότασης).

Οι τυφλοί εκ γενετής μαθαίνουν να μιλούν, σχηματίζουν μιά 'εικόνα' αντίστοιχη των εμπειριών τους βάσει των άλλων αισθήσεων, π.χ. *αηδόνι* = κελάηδισμα πουλιού μέσα σε κήπο, με θροϊσματα φυτών, αρώματα λουλουδιών, ποικίλες αφές και γεύσεις, εικόνα που παραμένει στην παροδική ή μόνιμη μνήμη και μπορεί να εκφραστεί με τη γλώσσα. Οι κωφοί εκ γενετής δέν μαθαίνουν να μιλούν, αρκούνται σε άλλα σημειωτικά συστήματα, είτε ζούν μόνοι τους (πρβ. ζώα) είτε σε μιά κοινωνία που τους φροντίζει. Για την περίπτωση των κωφαλάλων, πρβ. την αντίληψη του γλωσσικού σημείου απο την H. Keller: καθώς η δασκάλα της ρίχνει νερό στο ένα της χέρι, σχηματίζει με χτυπήματα στο άλλο της χέρι το σημείο 'νερό', και αυτό μπορεί να αναλυθεί ως αντίληψη της πρότασης «αυτό είναι νερό» (υποκείμενο + κατηγορημα). Κατα την ανάδυση της πρότασης, πρέπει να πάρουμε υπόψη (Holland 2000) ότι το όλο είναι συχνά μεγαλύτερο των μερών του, δηλαδή δέν μπορεί να προβλεφθεί και να κατανοηθεί εξετάζοντας τα μέρη, πράγμα που οδηγεί στη δημιουργία 'κανόνων', δηλαδή δημιουργία σχημάτων (pattern formation) σε περίπλοκα συστήματα προσαρμογής, όπως ο εγκέφαλος, που αφαιρεί και αναλύει τις καταστάσεις της πραγματικότητας.

Για να αναγνωριστεί ένα μήνυμα ως πλήρες, κατα τον Hagège (1985, 137), πρέπει «une abrupte hiérarchie fasse surgir l'opposition entre un centre (l'élément déterminé, le prédicat) et une périphérie (les éléments déterminants, le non-prédicat)», που αποτελεί τη «relation fondatrice de l'énoncé». Το εκφώνημα αυτό γίνεται σαφέστερο όταν ενταχθεί στο σχήμα της πρότασης.

Με την πρόταση συνδέεται και το βασικό για τη φύση του ανθρώπου πρόβλημα της έμφυτης ή μή (nativity) φύσης της γλώσσας, πρβ. την αντίθεση Piaget – Chomsky, όπου στα καθολικά χαρακτηριστικά, στην έμφυτη γλωσσική δομή (με την έκθεση των παιδιών σε γλωσσικά κίνητρα), και στην ανεξαρτησία και αυτονομία της γλωσσικής γνώσης του δεύτερου αντιτίθενται η ολική νοητική ανάπτυξη στα πλαίσια της συμβολικής λειτουργίας και της ολικής νοητικής δραστηριότητας (π.χ. σχήματα αισθητοκινητικά αποτελούν απαραίτητο όρο για την απόκτηση της γλώσσας, όλες οι εμφανίσεις της συμβολικής λειτουργίας βρίσκονται σε ένα περιβάλλον μίμησης κλπ.) του πρώτου. Η φύση της πρότασης δέν τους απασχολεί ιδιαίτερα (πρβ. τον αλγόριθμο της μετασχηματιστικής γραμματικής, που αρχίζει με το Π = πρόταση).

14. Νοητική επεξεργασία και κατανόηση

Η πρόταση σημαίνει νοητική επεξεργασία, συνειδητή ή ασύνειδη, που προκύπτει από ένα νοητικό σύμπαν διαφορετικών ερμηνευόντων (η πρόταση μπορεί να συμπεριλάβει και στοιχεία αυτού του σύμπαντος υποβάλλοντάς τα). Η πρόταση με τα απαραίτητα ή μή στοιχεία της είναι το λογικό σχήμα που 'ντύνει' τη σκέψη (συνήθως ψυχολογική κατάσταση, που μπορεί και να παρεμβαίνει εμποδίζοντας το επιθυμητό αποτέλεσμα).

Η γλώσσα με βάση την πρόταση επιτρέπει την έκφραση των νοητικών διαδικασιών της σκέψης, του συναισθήματος κλπ., που μπορούν να εκφραστούν ανεξάρτητα ή παράλληλα με αυτή, πρβ. άλλα σημειωτικά συστήματα που διαθέτουν ερμηνεύματα ποικίλων μορφών και διασυνδέσεις τους, προτάσεις λογικής σκέψης και επιστημονικής έρευνας, συγκεκριαλαιοτικές και περιληπτικές ικανότητες (π.χ. στην ανάγνωση ενός βιβλίου, ενός κειμένου κλπ. μπορούν να προκύψουν γενικά συμπεράσματα, όπως και 'η σοφία ζωής' από εμπειρίες), σαφήνεια – ασάφεια, λεπτομέρειες – γενικότητες εκφράσεων του κόσμου, αναθεωρήσεις γνώσεων (προσθήκες, αφαιρέσεις, τροποποιήσεις).

Οι πολύπλοκες ή ασύντακτες προτάσεις υποβάλλουν κάτι από την αρχική κατάσταση στον εγκέφαλο. Ο νους πρέπει να διαπιστώσει πλήρη δομή της πρότασης, όσο σύνθετη και αν είναι αυτή (υποταγμένες προτάσεις, αναφορικές, παρατακτικές και παραθετικές, παρενθέσεις, επαναλήψεις, ρητορικά σχήματα, καταστρατήγηση σειράς όρων ή κανόνων κλπ. σε μία περίοδο), αλλιώς δέν ικανοποιείται, και η κατανόηση είναι ελλιπής (πρβ. και απώλεια του ειρμού). Μία πρόταση όπως αγγλ. *colorless green ideas sleep furiously* δημιουργεί πρόβλημα κατανόησης, διότι έχει το σχήμα πρότασης και ο ακροατής προσπαθεί να συλλάβει μία κατάσταση του νού, όπου τα στοιχεία αυτής της πρότασης θα ανέκλυπταν από τις αισθήσεις, τη μνήμη κλπ., προσπαθεί να βρει μία κατάσταση της πραγματικότητας που θα δικαιολογούσε την εμφάνισή τους στην πρόταση (πρβ. την έκφραση *colorless//green//ideas//sleep//furiously*, όπου οι παύσεις υποβάλλουν μία χαώδη νοητική κατάσταση, όπως σε παραμιλητό).

Η συνείδηση υπάρξεως νοήματος στηρίζεται σε κάποια λογική μορφή (πρβ. τυπική λογική), που αποτελεί τη βάση της κατανόησης, όπου οι συντεταγμένες των γεγονότων αποτελούν στοιχεία της πρότασης (πρβ. γραμματική πτώσεων). Η πρόταση είναι απαραίτητη για την κατανόηση (μονάδες κατανόησης, πρβ. *sense*, δηλαδή της σημείωσης των άμεσων δεδομένων αισθήσεων, συναισθημάτων, μνήμης, πρβ. λέξεις, ροή συνείδησης, όραση, γενικά βιώματα, πρβ. *meaning*, κλπ., δηλαδή των ερμηνευόντων) και σημαίνει συνειδητοποίηση κανόνα δομής (πρβ. την πρόταση ως βάση της λογικής: ισορροπία σχέσεων μεταξύ στοιχείων, οδηγώντας σε ισορροπία της συνείδησης του κόσμου, που στηρίζεται στη δυνατότητα να μπει στο σχήμα της πρότασης), εκτός των κανόνων χρήσης (με την έννοια που έχει ο όρος 'χρήση' στον L. Wittgenstein). Άλλα γλωσσικά στοιχεία, μεμονωμένα ή χαώδη, δημιουργούν αντιδράσεις (αίσθηση, συναίσθημα). Η φαντασία δημιουργεί νοητικές καταστάσεις αντίστοιχες αυτών που προέρχονται από την πραγματικότητα, ενώ η ενόραση περιλαμβάνει βιώματα εντυπωσιακά αλλά ασύλληπτα και δύσκολα να εκφραστούν. Η πρόταση αποτελεί μονάδα κατανόησης, όχι φαντασίας, συναισθημάτων κλπ., πρβ. J. L. Borges (*La escritura del dios*) «...el enigma genérico de una sentencia escrita por un dios. ¿Qué tipo de sentencia

(me pregunté) construirá una mente absoluta? Consideré que aun en los lenguajes humanos no hay proposición que no implique el universo entero; [...] El éxtasis no repite sus símbolos; [...] ¡oh dicha de entender, mayor que la de imaginar o la de sentir!»

Στο πλαίσιο της γλωσσικής επικοινωνίας η πρόταση γίνεται δεκτή ως συμπλήρωση αναμενόμενου σχήματος. Η δομή της πρότασης (σειρά όρων κλπ.) λειτουργεί όπως οι αρχαίες μέθοδοι απομνημόνευσης (τοποθέτηση των διαδοχικών στοιχείων στα μέλη μιάς γνωστής σειράς αντικειμένων, που λειτουργούν ως ‘έκφραση’ για το ‘περιεχόμενο’ που θέλουμε να απομνημονεύσουμε (πρβ. και οι θυμόμαστε πολύ αφηρημένες σχέσεις των στοιχείων που δεν θυμόμαστε, όπως επίσης τη σειρά των γεγονότων και σκέψεων, που προηγήθηκαν της στιγμής που διαπιστώσαμε ότι ξεχάσαμε). Οι προτάσεις των εναλλασσόμενων λόγων των συνομιλητών λειτουργούν και έχουν αποτέλεσμα αντίστοιχο της αναγνώρισης του εαυτού μας στον καθρέφτη. Η αυτοσυνειδησία στηρίζεται στην ανάδραση (πρβ. και πρόσφατη μνήμη) που, καθώς συμπληρώνεται η εκφωνούμενη (πρβ. και αντιλαμβανόμενη) πρόταση, συμπληρώνει το σχήμα και ικανοποιεί τον ομιλητή (και τον συνομιλητή, που έχει τον απαιτούμενο χρόνο να καταλάβει) σαν ένα σήμα ισολογισμού με τον κόσμο στον οποίο ζει. Στις περιπτώσεις που δεν συμβαίνει αυτό, π.χ. όταν δεν ‘προχωρεί’ το διάβασμα, αν και αντιλαμβανόμαστε το περιεχόμενο, επειδή λείπει κάποια τελική ‘απόφαση’, επανερχόμαστε στην αρχή της πρότασης και την ξαναδιαβάζουμε, ώσπου να «ακούσουμε το νοερό κλικ», που δηλώνει ότι μόλις συμπληρώθηκε μία πλήρης γραμματική πρόταση (βλ. Pinker 1995, 200).

Το ίδιο παρατηρούμε και στα στάδια εκμάθησης της γλώσσας από το παιδί, που περνά από τα στάδια μιάς λέξης, δύο λέξεων και καταλήγει στο τρίτο στάδιο, όπου εμφανίζεται η φράση / πρόταση, που προϋποθέτει την κατανόηση γεγονότων και φαινομένων. Αντίστροφα, η εμφάνιση της πρότασης επιδρά στην αντίληψη του κόσμου και στη ζωή, καθώς αποτελεί πυρήνα ανάλυσης του κόσμου και της συνοχής των φαινομένων, οδηγεί στη συστηματική σκέψη (συλλογισμός κλπ.), στη νοητική σημασία (η πρόταση έχει νόημα, η λέξη σημασία) και στην επαρκή και αποτελεσματική διατύπωση. Σε ορισμένα γραμματειακά είδη επιχειρείται η συστηματική κατάργησή της, με την επιδίωξη συνθετότερων συμβόλων, ή της έκφρασης της αρχικής εμπειρίας (π.χ. στη λυρική ποίηση, στη ‘ροή της συνειδήσεως’ κλπ.).

15. Προβλήματα και ερωτήματα

Η εξέταση της φύσης και της προέλευσης της πρότασης, των μορφών και λειτουργιών της κλπ. ανακινεί και θέτει έναν μεγάλο αριθμό προβλημάτων και ερωτημάτων, όπως τα ακόλουθα.

15.1 Το περιεχόμενο πριν από την έκφρασή του

Τί είναι ένα περιεχόμενο πριν εκφραστεί με προτάσεις της γλώσσας (βλ. και 3); Υπάρχει δομή βάθους πέρα από την πρόταση (πρβ. κειμενογλωσσολογία, αφηγηματολογία, π.χ. του Α. J. Greimas, είδη λόγου / genres κλπ.); Το γεγονός ότι το περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους δημιουργεί το πρόβλημα της αρχικής του μορφής και των πιθανών εξελικτικών του αλλαγών στον εγκέφαλο. Γιατί η συχνά χαώδης

κατάσταση των ερμηνευμάτων στον νού εκφράζεται με προτάσεις; Είναι γνωστό ότι η προφορική ομιλία παρουσιάζει συχνά μιά αντίστοιχη εικόνα, με ανακόλουθα, διακοπές, παρενθέσεις, παρεκβάσεις, ποικίλες φορτίσεις με προσωδιακά στοιχεία, κακή άρθρωση κλπ. Παρ' όλα αυτά ο λόγος χωρίζεται σε προτάσεις και δέν είναι συνεχής, όπως συχνά οι διαδικασίες στα φαινόμενα της πραγματικότητας (πρβ. και επαναλαμβανόμενα στοιχεία κλπ.)

Η εμφάνιση και χρήση των προτάσεων συμβάλλει ίσως στο να συνειδητοποιεί ο ομιλητής τις ιδιες του τις σκέψεις (πρβ. γραφή για να 'βάλουμε τάξη' στις σκέψεις μας) και όχι μόνο για να 'δίνει διέξοδο' στα συναισθήματά του (πρβ. κινηματικά σημεία προς πληροφόρηση αλλά και εκτόνωση).

Ορισμένα στοιχεία του περιεχομένου δίνονται (προκαλούνται) απο το εξωγλωσσικό περιβάλλον (κόσμο), π.χ. στοιχεία που εμφανίζονται σε αυτό (όντα, αντικείμενα). Μιά ενέργεια (κίνηση όντων) δημιουργεί μιά οπτική εντύπωση μέσα σε ακίνητο περιβάλλον, αλλά μπορεί να εμφανιστεί και μέσα σε άλλες ενέργειες. Το μυαλό επιλέγει με αφαίρεση απο σύνθετες καταστάσεις της πραγματικότητας τις ενέργειες που ενδιαφέρουν και στις οποίες παίρνουν μέρος διάφορα όντα. Ρήματα και επίθετα διακρίνονται με αφαίρεση σε ορισμένες περιπτώσεις, εφόσον αποτελούν χαρακτηριστικά όντων, ενώ αλλού αποτελούν καταστάσεις της φύσης (βλ. παρακάτω).

Η αυθαιρετότητα της γλώσσας μειώνεται στην πρόταση: οι σχέσεις και η οργάνωση των στοιχείων της πραγματικότητας επιδρούν και διαμορφώνουν το σύνολο στο οποίο εντάσσονται, κατα το σχήμα της πρότασης, τα αυθαίρετα γλωσσικά σημεία (που πρέπει να είναι αυθαίρετα, διότι δέν είναι δυνατό αλλιώς να δηλώσουν όλα τα στοιχεία του κόσμου των ανθρώπων), πρβ. τυποποιημένες ενέργειες της καθημερινής ζωής ανθρώπων και όντων, φυσικές ενέργειες κλπ.

Το γενικό σχήμα της πρότασης φαίνεται ότι προήλθε απο ανάλυση των επικοινωνιακών καταστάσεων: πομπός – δέκτης (πρβ. πρόσωπα) – αντικείμενο αναφοράς, ρήμα (κατηγορήμα) – υποκείμενο – αντικείμενο, χρόνος, τόπος, τρόπος, αριθμός / μέγεθος, σχέση (σύζευξη σημείων για δήλωση σχέσεων), θέμα – σχόλιο (ως βασική αντίθεση αλλά και τελική ανάλυση της βασικής γλωσσικής μονάδας, της πρότασης, πληροφορία, περιεχόμενο για κάτι), πρβ. γραμματική πτώσεων (verb, agent, experiencer, cause / goal, locative, objective: agent + objective, experiencer + objective, locative + objective, βλ. Clark & Clark 1977), προσδιορισμός + προσδιοριζόμενο, προηγούμενο + επόμενο (απαρχή λογικής σκέψης, επιστημονική και οργανωμένη νόηση). Απαραίτητο στοιχείο είναι το κατηγορήμα, που δίνει την αίσθηση της πλήρους, ολοκληρωμένης πρότασης, ενώ τα άλλα στοιχεία (arguments / ορίσματα) μόνα τους αφήνουν το αίσθημα της εκκρεμότητας (αλλά συχνά και τα κατηγορήματα, μόνα τους, δέν μπορούν να σταθούν παρά μόνο με συμπλήρωση απο τα προηγούμενα). Κατα τον Gardiner (1957, 288), «η αφετηρία υπήρξε ένα επιφωνηματικό κατηγορήμα, στο οποίο, εφόσον δέν αρκούσε να πεί την ιστορία του, έπρεπε να προστεθεί ένα ουσιαστικό ως δεύτερη σκέψη για να δηλώσει το υποκείμενο. Αργότερα το κατηγορικό nexus έγινε απλώς μιά γραμματική μορφή [...] η αυθόρμητη ομιλία έδωσε τη θέση της σε έναν νοητικό τρόπο εκφώνησης». Με την έννοια του κατηγορήματος συνδέεται το ερώτημα της εμφάνισης του ρήματος, που απαιτεί αφαίρεση απο σύνθετες καταστάσεις της πραγματικότητας (π.χ. 'εγώ' + 'εσύ' κυνηγούμε (τους) λύκους ή 'εμένα' + 'εσένα' κυνηγούν (οι) λύκοι,

πρβ. με τα ρήματα και επίθετα, που προήλθαν απο αφαίρεση σε ορισμένες περιπτώσεις, εφόσον εμφανίζονται ως χαρακτηριστικά όντων, π.χ. *ο ήλιος φέγγει – ζεστός ήλιος*), ενώ αλλού αποτελούν καταστάσεις της φύσης (π.χ. *φυσά, βρέχει, βροντά, αστράφτει*).

Μιά ενέργεια συνήθως διαιρείται σε στάδια, π.χ. η λήψη της τροφής, το λούσιμο του σώματος κλπ. Μιά συνεχής ενέργεια απομονώνεται σε φόντο ακινησίας, ενώ μία συνεχής αλλά πολύ αργή ενέργεια δέν γίνεται αντιληπτή παρά σε χρονικές αποστάσεις (π.χ. η ανάπτυξη φυτών, η κίνηση ουράνιων σωμάτων κλπ.) Η πρόταση αντιστοιχεί στην ‘εικόνα’ που συλλαμβάνουμε με μία ‘ματιά’ ή σε σύνολο εικόνων, που αποτελούν μία ενότητα (πρβ. έναν πίνακα ζωγραφικής, όπου λείπει όμως η γραμμικότητα της γλώσσας), ενώ το κείμενο παρακολουθεί σταθερά μία ή περισσότερες εξελισσόμενες ενέργειες ή αναλύει σύνθετες καταστάσεις (επιμέρους ενέργειες, π.χ. ενός αγώνα, επιμέρους πλευρές, π.χ. περιγραφή ή ανάλυση ενός ζώου).

Με τη γλωσσική έκφραση επιτυγχάνεται λιγότερο η πιστή αναπαράσταση της αντίληψης και περισσότερο η δυνατότητα απαλλαγής απο αυτή με την τροποποίηση της δομής της και την ποικιλία των στοιχείων της (βλ. Holenstein 1976) στη μορφή προτάσεων.

Στο ερώτημα αν οι προτάσεις είναι θέμα νόησης ή γλώσσας, παρατηρούμε οτι η σκέψη χρησιμοποιεί τη γλώσσα, δέν γίνεται όμως πάντα με προτάσεις, αλλά και με ερμηνεύοντα, πρβ. βλέπω κάτι καθώς περπατώ και μου φέρνει στον νού κάτι άλλο που έζησα· όλο αυτό δέν αποτελεί πρόταση παρά μόνο αν διατυπωθεί γλωσσικά. Η πρόταση αποτελεί το αποτέλεσμα της μετάβασης απο τη σκέψη, που συγκεντρώνει ερμηνεύοντα και είναι σπάνια προφανής (εκτός αν προετοιμάζεται η εκφώνηση ή έχουμε μία ενορατική σκέψη, δηλαδή μία ξαφνική σύλληψη περιεχομένου, σχέσεων σημείων κλπ., που πρέπει να διατυπωθεί γλωσσικά, πρβ. θεωρία του *sphoṭa*, βλ. 3), στη γλώσσα, βάζοντας τάξη στα ερμηνεύοντα και συνειδητοποιώντας τη σκέψη (που η αυτοσυνειδησία της παρουσιάζει προβλήματα, βλ. Σετάτος 2024) με την αντικειμενοποίησή της (εκφώνημα, πραγμάτωση γλώσσας), πρβ. γενικά την επικοινωνία (διάλογος, ανάδραση, γραφή κλπ.). Οι γλωσσικές διεργασίες του εγκεφάλου (παράλληλες και μή, σε κέντρα, μνήμη κλπ.) πραγματώνονται σε τελική και μοναδική μορφή με την πρόταση (σάν *clearing* των διαδικασιών), που αποτελεί βήμα της σκέψης (αλλά και με σειρά προτάσεων, όταν η έκφραση δέν ικανοποιεί τον ομιλητή, πρβ. και διορθώσεις της πρότασης, σειρά ασύνδετων και ασύντακτων εκφωνημάτων κάτω απο συναισθηματική πίεση κλπ.).

15.2 Κατανόηση προτάσεων και διαδικασίες εγκεφάλου

Τί σημαίνει η κατανόηση μίας πρότασης απο την πλευρά των διαδικασιών του εγκεφάλου; Στο ερώτημα αυτό μπορούν να δοθούν γενικότερες και ειδικότερες απαντήσεις, όπως:

- ανάκληση ή δημιουργία ερμηνευόντων: πρβ. άμεσο ερμηνεύον = σημασία·
- ταύτιση με τα πράγματα του κόσμου·
- κατάσταση πληροφόρησης προς δράση·
- απάντηση σε ερώτημα, ερωτηματικά, προβληματισμούς, πρβ. *δέν το χωρά ο νούς μου· δέν μπορώ να το χωνέψω*·

- σύλληψη μίας νέας κατάστασης ως εικόνας, ως δείκτη κλπ., πρβ. (Δ. Σολωμός, *Ο πόρφυρας*) *άστραψε φώς κι εγνώρισεν ο νιός τον εαυτό του*·
- ό,τι και τα δεδομένα των αισθήσεων: ο νούς 'είναι αλλού', δέν κατανοεί, αντιλαμβάνεται μόνο την πρόταση·
- 'απόσβεση' στα ερμηνεύοντα: δέν μένουν ερωτηματικά·
- δυνατότητα συνωνυμικών προτάσεων, πρβ. προτάσεις εισαγόμενες με το *δηλαδή* κλπ·
- κάτι το οποίο δέν συνειδητοποιείται ως γλώσσα, αν και θα μπορούσε να εκφραστεί με αυτήν (πρβ. *sphota*, βλ. 3)·
- κατανόηση που ικανοποιείται απο το ορθό σχήμα της πρότασης.

Η μνήμη πιθανώς συγκρατεί γεγονότα, διαδικασίες, ενέργειες, πράξεις, καταστάσεις κλπ. (όπως ίσως εξηγούνται και οι παράδοξοι συνδυασμοί ερμηνευόντων στα όνειρα), γι' αυτό και στη γλώσσα η βασική μονάδα περιεχομένου είναι η πρόταση (τα ουσιαστικά απλώς ονοματίζουν). Το κύριο στοιχείο στην πρόταση είναι το ρήμα (πρβ. γραμματική πτώσεων) με τα ορίσματά του. Η πρόταση αποσπάται απο τις κραυγές και τις επιφωνήσεις, με την αναφορική λειτουργία να καθορίζεται ως η βασική της γλώσσας. Με τη γλώσσα απομακρυνόμαστε απο τα ένστικτα, με την ανάπτυξη σκέψης, που αντιστοιχεί συνεχώς καλύτερα στην πραγματικότητα, ταυτόχρονα όμως και στη φαντασία, που ερμηνεύει, προβλέπει, προγραμματίζει (πρβ. γένεση της γλώσσας).

Αυτά και άλλα νοητικά στοιχεία μπορούν να εξεταστούν, το μεγάλο όμως πρόβλημα είναι το θέμα της συνείδησης, δηλαδή 'τί ή ποιός' στον εγκέφαλο συνειδητοποιεί την κατανόηση της πρότασης και ποιά μορφή παίρνει αυτή η διαδικασία. Πρέπει να υπάρχει κάτι τελειωμένο, συγκροτημένο, για να το αντιληφθεί η συνείδηση ως έξω απο αυτή (και πιθανώς να οδηγήσει έτσι στη μνήμη). Αν υποθέσουμε οτι ένα 'εσωτερικό μάτι' βλέπει τη διαδικασία της κατανόησης, θα απαιτηθεί ένα άλλο μάτι για να δει το εσωτερικό αυτό μάτι και ούτω καθεξής (βλ. Gregory 1984). Ίσως η ανάλυση του λόγου να οδηγεί σε τελικό αποτέλεσμα, που είναι ισότιμο με το τέρμα μίας αντίστοιχης (και προηγούμενης) διαδικασίας στον ομιλητή (δηλαδή ο ακροατής παίρνει τη θέση του ομιλητή και αυτό είναι η κατανόηση). Συνεπώς η έρευνα πρέπει να γίνει κυρίως στην ομιλία και στην πραγμάτωση του λόγου ξεκινώντας απο τις προθέσεις επικοινωνίας κλπ.

15.3 Η ύπαρξη προτάσεων

Τί θα συνέβαινε αν δέν υπήρχαν οι προτάσεις; Θα μπορούσε να υπάρξει η γλώσσα με μορφές όπως στα πρώτα στάδια της παιδικής ηλικίας, στη 'ροή' της συνειδήσεως' και στις ακραίες περιπτώσεις της έλλειψης φωνητικής έκφρασης (πρβ. τις δυσκολίες γλωσσικής επαφής μεταξύ αλλοφώνων κλπ.);

Όπως φαίνεται, η σκέψη και κάθε είδους νοητικές διαδικασίες στηρίζονται στα ερμηνεύοντα (*interpretant*), η μνήμη και η φαντασία 'ανακινεί' τα ερμηνεύοντα και η γλώσσα τα οργανώνει σε προτάσεις. Η κατανόηση της γλώσσας απαιτεί κίνηση γλωσσικών σημείων, δομική ανάλυση και ανάμνηση ερμηνευόντων.

Η πρόταση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μονάδα αυτοσυνειδησίας.

15.4 Μέγεθος προτάσεων

Απο δομική άποψη το μέγεθος των προτάσεων δέν παίζει ρόλο (η συνείδηση της τέλειας πρότασης στηρίζεται στη δομή της ορθής πρότασης) και μπορεί να ποικίλλει (πρβ. ύφος), η πρακτική όμως αποτελεσματικότητα του λόγου απαιτεί προτάσεις μικρής έκτασης, γιατί ο ομιλητής χρειάζεται να παρακολουθεί τον λόγο του με ανάδραση και ο ακροατής δέν μπορεί να περιμένει (πρβ. και πρόβλημα μνήμης) μιά πολύ εκτεταμένη και πολύ σύνθετη πρόταση (με δευτερεύουσες προτάσεις σε ρόλο προσδιορισμών, παρενθέσεις κλπ.) για να την κατανοήσει τελικά (πρβ. ότι κατά την εκφώνησή της κάνει υποθέσεις σχετικά με την τελική μορφή και το περιεχόμενό της, αν δέν τη συμπληρώνει ο ίδιος προλαβαίνοντας τον ομιλητή). Υπάρχουν εξάλλου περιπτώσεις, όπως ο λογικός συλλογισμός, όπου η σκέψη και η έκφραση πρέπει να προχωρήσουν με καθορισμένα βήματα. Το ύφος σύντομων προτάσεων εμφανίζεται και στον γραπτό λόγο. Η δομή των περίπλοκων προτάσεων πρέπει να είναι συνεχώς σαφής στην αντίληψη του δέκτη καθώς πραγματώνεται απο τον πομπό (ομιλητή).

15.5 Φυσικότητα

Η γλωσσική έκφραση με προτάσεις δίνει φυσικότητα στη σκέψη και την κατανόηση (πρβ. αναπνοή, βηματισμό, παλμούς καρδιάς) προς ψυχική και πνευματική ισορροπία. Οι ελλιπείς προτάσεις συμπληρώνονται στο μυαλό, αλλά υπάρχουν και χαώδεις πραγματώσεις που γίνονται αποδεκτές απο το μυαλό, έτσι ώστε να μήν εμποδίζεται η επικοινωνία και η τελική κατανόηση. Άλλοτε όμως μή πλήρεις προτάσεις (πρβ. την αίτηση ότι κάτι τους λείπει, ότι δέν αποτελούν σωστές προτάσεις) χρησιμοποιούνται απο συγγραφείς, για να δείξουν την αποσπασματικότητα των σκέψεων.

Η φυσικότητα της πρότασης προέρχεται απο την ανάλυση της πραγματικότητας (πρβ. γραμματική πτώσεων, τα *kāraka* [βλ. 3] κλπ.), δηλαδή οι προτάσεις παρουσιάζουν μειωμένη αυθαιρετότητα (πρβ. αντίθετα τα γλωσσικά σημεία ως λέξεις και τη διπλή άρθρωση).

15.6 Γλωσσικές κατηγορίες και πρόταση

Εξετάζοντας τις λειτουργίες της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1991) και τα στοιχεία που τις εκφράζουν, παρατηρούμε ότι οι προτάσεις χαρακτηρίζουν κυρίως την αναφορική λειτουργία (πρβ. κρίσεις, οροθετικά περιγράμματα ‘κάτω τελείας’, νοητικές λειτουργίες πληροφόρησης, επιχειρηματολογίας, διαλόγου), ενώ η εκφραστική λειτουργία περιλαμβάνει και επιφωνήματα (υπερτεμαχιακά, προσωδιακά στοιχεία), η βουλητική προσταγές, ερωτήσεις, η παικτική φαφλατίσματα κλπ., η συμφραστική μιμήσεις ήχων και κραυγών, η κοινωνικοπολιτισμική ταυτόχρονες κραυγές, η φατική κύρια ονόματα κλπ.

15.7 Πρόταση και μνήμη

Η αντίληψη και ανάλυση του κόσμου καταλήγει σε μονάδες που αποταμιεύονται στη μόνιμη μνήμη (πρβ. λέξεις και φρασεολογικές μονάδες του λεξιλογίου, στοιχεία σε παραδειγματικές σχέσεις) και παίρνουν μέρος στον σχηματισμό προτάσεων (στοιχεία

σε συντακτικές σχέσεις), που ανήκουν στην παροδική μνήμη (πρβ. τα 7+2 στοιχεία της), αλλά και στη μόνιμη μνήμη, εφόσον φαίνονται απαραίτητες στην αποταμιευμένη γνώση (πρβ. περιλήψεις, συνοψίσεις, αφαιρέσεις και συγκεφαλαιώσεις κλπ., π.χ. σε προτάσεις που δηλώνουν μιά ακολουθία ή περίληψη ενεργειών της πραγματικότητας, ως συμπέρασμα σειράς ενεργειών, δηλαδή αιτιών και αποτελεσμάτων κλπ.). Ορισμένα κείμενα όπως το *La route des Flandres* του Cl. Simon δείχνουν τη λειτουργία της μνήμης, για την οποία όλα είναι πάντοτε παρόντα και αυτή μπορεί να πηδά από το ένα στο άλλο, χωρίς να σχηματίζει προτάσεις.

15.8 Πρόταση και επίπεδα της γλώσσας

Τα στοιχεία των προτάσεων, η σύνθεσή τους, η θέση τους στο κείμενο κλπ. καθορίζουν την εμφάνισή τους στα διαφορετικά επίπεδα της γλώσσας. Υπάρχει όμως διαφορά στην ουσία μιάς πρότασης όταν χρησιμοποιείται σε διαφορετικά επίπεδα, π.χ. στην αφήγηση ή στον διάλογο; Η πρόταση *πήγα σπίτι και τον είδα* μπορεί να ειπωθεί στον διάλογο από τον συνομιλητή αντανakλαστικά, ακολουθώντας τη μνεία ενός ονόματος από τον ομιλητή και έχοντας στη συνείδηση την εικόνα ή λέξη που δηλώνει το πρόσωπο (πρβ. *του, τον*), στην αφήγηση όμως η πρόταση χρησιμοποιείται καθώς ξαναθυμόμαστε την εξέλιξη των γεγονότων στον χρόνο, όπως συμβαίνει να τη συλλαμβάνουμε εκείνη τη στιγμή.

Η σημασία μιάς πρότασης δεν φορτίζεται μόνο συναισθηματικά, αλλά και εξισώνεται με διαφορετικές νοηματικές αναλύσεις κατά την ψυχολογική στιγμή του ομιλητή ή του ακροατή. Είναι σαν κάποτε να ακούμε ήχους και άλλοτε να 'βλέπουμε' τα γεγονότα που δηλώνονται (πρβ. και τη γλώσσα της τυπικής λογικής με τις προτάσεις της καθημερινής γλώσσας). Στον καθημερινό διάλογο τα λόγια αντιμετωπίζονται και θεωρούνται σαν ένα δεδομένο του βιωματικού αντίκτυπου των γεγονότων, μέσα στα οποία βυθίζεται με την πράξη του το πρόσωπο. Είναι όργανα προς ένα αποτέλεσμα (σκοπό) ή δικλίδες που θέτουν σε κίνηση ή κατευθύνουν την πράξη. Η αφήγηση προϋποθέτει τον ακροατή – θεατή, δηλαδή κάποια απόσταση από τα γεγονότα, μη συμμετοχή, αντικειμενικότητα μιάς ενότιας πράξεων ή ενός πλέγματος ενεργειών, ιδιαίτερη αίσθηση του χρόνου (πρβ. όμως και περιπτώσεις όπου καταστρατηγείται, όπως στη μετάδοση ενός αγώνα από την τηλεόραση). Η αφήγηση μιάς πράξης από εκείνον που υπήρξε φορέας της ενέργειας αποτελεί ένα δεύτερο βίωμα, που καθοδηγείται από το πρώτο, αλλά δεν εξισώνεται με αυτό λειτουργικά. Αυτό επιτρέπει την ανάπλαση από τον ακροατή ξένων βιωμάτων κατά τον τρόπο των δικών του.

Στις διαδικασίες αυτές πρέπει να εξεταστεί η λειτουργία της μνήμης: συμμετέχει η φαντασία στην περίπτωση της αφήγησης, είναι δυνατή η επανάκτηση χαμένων εντυπώσεων, αισθημάτων, συναισθημάτων (πρβ. M. Proust) κλπ.;

Η ποικιλία των προτάσεων αποτελεί στοιχείο του λογοτεχνικού ύφους: πρβ. απλές προτάσεις σε παραμύθια, 'κλασικές' προτάσεις σε συγγραφείς όπως ο G. Flaubert, σύνθετες και μακροσκελείς όπως στους M. Proust, H. von Kleist (*Michael Kolhaas*) κλπ., 'ροή συνειδήσεως' όπως στον J. Joyce (μονόλογος της Bloom στον *Ulysses*), με τεράστιες φράσεις (κάποτε θα έπρεπε να μούν τελείες) που δίνουν μιά εικόνα της διαδικασίας και ενός υποσυνειδήτου, και μιά ειρωνική της έκφραση κλπ.

16. Πρόταση και άλλα σημειωτικά συστήματα

16.1 Σημεία και πρόταση

Τα σημειωτικά συστήματα περιλαμβάνουν σημεία (με έκφραση και περιεχόμενο), κανόνες συνδυασμού σημείων, λειτουργίες, χρήσεις και αξίες σημείων και συνδυασμών σημείων.

Τα σημεία συνειδητοποιούνται όταν εστιάζεται ή προκαλείται η προσοχή σε αυτά, αλλιώς είναι ασυνείδητα (αλλα οργανωμένα σε τυποποιημένα συστήματα, π.χ. αντικείμενα στον δρόμο μας, το περιβάλλον κάθε στιγμής, πρβ. ότι μπορούμε να ντυνόμαστε, να τρώμε κλπ. καθώς προσέχουμε άλλα πράγματα), ασυνειδητοποιήτα (χωρίς σταθερές κατηγορίες), ασαφή (χωρίς σημειωτικές δυνατότητες, παρά την προσπάθεια κάποτε σύλληψης της ουσίας τους, π.χ. βιολογικές καταστάσεις, ποιητικές προσπάθειες κλπ.), παθητικώς γνωστά (π.χ. ανάγνωση κειμένων ξένων γλωσσών), ημιτελή (π.χ. συμπέρασμα για την υπόθεση ξενόγλωσσου κινηματογραφικού έργου, όταν παρακολουθούμε δύσκολα ή και καθόλου την ομιλία), πρβ. και ψυχανάλυση.

Οι προτάσεις αποτελούν σημεία; Τέτοια φαίνεται να είναι οι παροιμιακές προτάσεις (παροιμίες, ρητά κλπ.) και άλλες στερεότυπες και τυποποιημένες. Άν οι λέξεις μπορούν να θεωρηθούν ως στερεότυπα, τότε οι προτάσεις αποτελούν πλαίσια (frames, στερεότυπες καταστάσεις, δίκτυο πλεγμάτων και σχέσεων) και τα κείμενα συστήματα πλαισίων (συστηματικά σύνολα σχετιζόμενων πλαισίων, που έχουν τα ίδια τέρματα, π.χ. η ίδια σκηνή από διάφορες προοπτικές). Η δομή της πρότασης με τα ποικίλα σχήματά της μπορεί να θεωρηθεί επίσης ως νέο είδος σημείου πρότασης – συντακτικών σχέσεων (πρβ. θέμα – σχόλιο κλπ., π.χ. *Είδα ένα παιδί. Το μικρό έπαιξε*, αλλά και μετατροπισμούς, π.χ. *φυσά δυνατός αέρας* → *το δυνατό φύσημα του αέρα*). Η πρόταση αποτελείται βασικά από δύο στοιχεία: υποκείμενο και ρήμα / κατηγορήμα, που δέν αποτελούν, ως σημεία, στοιχεία ισοδύναμα (το ρήμα μοιάζει με επίθετο, πρβ. *το παιδί είναι μικρό / παίζει*, και είναι δυσκολότερο στη σύλληψη από το υποκείμενο, που αναφέρεται σε όντα που ξεχωρίζουν σταθερά σε ένα φόντο). Η πρόταση σχηματίζεται από σημείο + ερμηνεύον, πρβ. την εμφάνιση ενός όντος ή σημείου στον νού, που με την ανάκληση, αυτόματη ή συνειδητή, ενός ερμηνεύματος από τη μνήμη δίνει τα στοιχεία για τη δημιουργία μίας πρότασης.

Κατα τον Benveniste (1966, 129–130), «...η πρόταση δέν αποτελεί τάξη διακριτικών μονάδων, που θα αποτελούσαν δυνατά μέλη ανώτερων μονάδων, όπως είναι τα φωνήματα και τα μορφήματα [...]. Η βάση αυτής της διαφοράς είναι ότι η πρόταση περιέχει σημεία, αλλά δέν είναι η ίδια σημείο [...] με την πρόταση αφήνουμε την περιοχή της γλώσσας ως συστήματος σημείων και εισερχόμαστε σε έναν άλλο κόσμο, τον κόσμο της γλώσσας ως οργάνου της επικοινωνίας, του οποίου η έκφραση είναι ο λόγος (discours)». Υπάρχουν όμως ορισμένες προτάσεις-σημεία, εκτός από τις παροιμιακές φράσεις, π.χ. συνθήματα κλπ. (πρβ. και κείμενα ως σημεία στη λογοτεχνία κλπ.). Καλύτερα ίσως: οι νόμοι κλπ. που διέπουν την κατασκευή των προτάσεων είναι γλωσσικοί, ενώ των κειμένων σε μεγάλο βαθμό εξωγλωσσικοί (κατάσταση πραγμάτων κλπ. κατά τις περιστάσεις). Η μεταγλωσσική λειτουργία εξάλλου μπορεί να μετατρέψει προτάσεις σε σημεία, π.χ. *Η πρόταση «θέλω να φύγω» εκφράζει βούληση, ενώ η πρόταση «φοβάμαι μη φύγει» εκφράζει ενδιασμό.*

Οι προτάσεις ξεχνιούνται, αντίθετα απο τα γλωσσικά σημεία (προσωρινότητα – μονιμότητα) και τα συντακτικά σχήματα των προτάσεων (πρβ. και κλιτικούς τύπους γλωσσικών σημείων), πρβ. τα ατομικά αντικείμενα και φαινόμενα με τα γένη / είδη αντικειμένων και όντων.

Οι προτάσεις μπορούν να χαρακτηριστούν βάσει των διακρίσεων του Ch. W. Morris κατα τον *modus* σε προσδιοριστικές, εκτιμητικές, απαιτητικές / διατακτικές, τυποποιητικές, και κατα τη χρήση σε πληροφοριακές, αξιολογικές, παροτρυντικές, συστηματικές. Μπορούν να εκφράσουν επιθυμίες γνώσης (ερωτήσεις) ή ενέργειας (προστακτικές) και κρίσεις, δηλαδή πληροφορίες (πρβ. κραυγές ζώων) ή διαπιστώσεις (πρβ. θορύβους ζώων).

Η γλώσσα δέν μοιάζει με τη γλώσσα της τυπικής λογικής, αλλά είναι 'θυσανωτικής' (fuzzy) λογικής, όπως φαίνεται απο την πρόταση, που ισοδυναμεί με εικόνα, και απο δομικά χαρακτηριστικά της, που δέν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα, π.χ. δηλώνουν διακρίσεις που επέβαλλε κάποτε, αλλά όχι πιά, η αντίληψη του κόσμου απο τους ανθρώπους (πρβ. γραμματικό γένος, νεκρές μεταφορές, πολύπλοκη κλίση κλπ.).

Υπάρχουν προτάσεις εκτός γλώσσας; Η πρόταση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μονάδα σκέψης ή συνειδησιακής ενότητας (πρβ. την πρόταση ως σημείο, *Gestalt*), πρβ. τη «φράση του Vinteuil» (για μουσικό κομμάτι) στο μυθιστόρημα του M. Proust *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο: Από τη μεριά του Σουάν*, τη γλώσσα των νευμάτων (βλ. Σετάτος 1989), την εικονογραφική αφήγηση σε σειρά εικόνων κλπ.

16.2 Πρόταση σε άλλα σημειωτικά συστήματα

Εξετάζοντας αν υπάρχουν προτάσεις σε άλλα σημειωτικά συστήματα όπως στη γλώσσα, παρατηρούμε:

- Υπαρξη προτάσεων: γλώσσα κωφαλάλων (πρβ. σειρά όρων για Έλληνες κωφαλάλους: Υ-Ρ-Α + ερωτηματικό νεύμα κλπ.), κινηματικά (πρβ. απο μακριά ή σιωπηλά τα νεύματα 'έλα' + 'να σου πώ' = ενδείκτες, 'εγώ' + 'όχι' = ενδείκτης + σύμβολο, 'χρήματα' + 'μικρό' = ενδείκτης + εικονικό σημείο), πρβ. κινηματικά σημεία μοναδικά (π.χ. σημείο 'έλα') και συνθετικά (π.χ. σημεία 'γραφή' + 'τί έγινε;').
- Αντιστοιχία με προτάσεις (πρβ. οτι συχνά χρησιμοποιούνται παράλληλα η γλώσσα και κινηματικά, γειτνιαστικά κλπ. συστήματα): τμήματα θεσμικών δρώμενων (π.χ. στον γάμο, στη βάφτιση, στην κηδεία το συνολικό 'κείμενο' μπορεί να διαιρεθεί σε επιμέρους τυποποιημένες πράξεις και ενέργειες, π.χ. *Βαφτίζεται ο δούλος του Θεού Ιωάννης* + ενέργεια βαπτίσματος), παιχνίδια (πρβ. κινήσεις σκακιού, όπως 'πιόνι μετακινούμενο παίρνει πιόνι', 'άλογο μετακινούμενο απειλεί βασιλιά', μοίρασμα χαρτιών στους παίκτες, πρβ. και χαρτί παίκτη που υπερισχύει άλλων κλπ.), αγώνες (σειρά εκκίνησης και τερματισμού κλπ.) κλπ. Ως προς τις διαδικασίες της σημειωτικής πράξης μπορούμε να διακρίνουμε στα σημειωτικά συστήματα αισθήματα και συναισθήματα (πρβ. έκφραση οργής, απελπισίας, χαράς κλπ. με κινηματικά σημεία) → νοητικές διαδικασίες (σκέψη, φαντασία, μνήμη, όνειρα) → σημειωτική έκφραση (γλώσσα και άλλα σημειωτικά συστήματα).
- Προβλήματα: Υπάρχουν προτάσεις σε ένα ζωγραφικό πίνακα; Το περιεχόμενο της ζωγραφιάς μπορεί να αποδοθεί, ως ένα βαθμό (π.χ. μιάς προσωπογραφίας) με τη γλώσσα, που στη γραμμικότητά της θα παρατάξει αναγκαστικά σειρά προτάσεων,

δημιουργώντας ένα περιγραφικό κείμενο, που μπορεί να αντιστοιχεί στην ακολουθία εξέλιξης των φαινομένων στον πραγματικό χρόνο και κάποτε στον πραγματικό χώρο, π.χ. σειρά αντικειμένων. Η οπτική διαδικασία (το μάτι πηγαίνει από το ένα σημείο σε άλλο χωρίς καθορισμένη διαδρομή, αλλά συχνά προηγείται άμεση συνολική αντίληψη φαινομένων στον πραγματικό χώρο της ζωγραφιάς, κατά την οποία γίνεται αντιληπτό το θέμα κλπ., π.χ. «Η Σταύρωση του Χριστού») διαφέρει από την ακουστική της γλώσσας (σειρά όρων εκφώνησης στη γραμμικότητα του λόγου), πρβ. αντίθετα και δυνατά άλματα των ματιών εμπρός – πίσω στην άγνωση γραπτού λόγου, την πράξη των μίμων κλπ. Παρόμοια και σε χορό, ομαδικό ή ατομικό, ο επαναλαμβανόμενος βηματισμός δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ισοδύναμος με πρόταση, σε ατομικές όμως χορευτικές κινήσεις μπορούμε να έχουμε κάτι αντίστοιχο με κινηματικά σημεία και προτάσεις, π.χ. μιιά ικεσία κλπ. Σε ένα γέυμα υπάρχει αρχή και τέλος, σειρά εδεσμάτων κλπ., όπου το σύνολο αντιστοιχεί σε 'κείμενο', αλλά οι επιμέρους ενέργειες δεν μπορούν να θεωρηθούν ως προτάσεις αλλά ως τμήματα, παρόλο που μπορούν να έχουν φανερή ή άγνωστη σημασία. Σε όνειρα, ανάλυση και ερμηνεία ονείρων, παρατηρούμε χαώδη κατάσταση ασύνδετων σημείων, έντονων και ασαφών σημειώσεων, έλλειψη συνείδησης του περιβάλλοντος, που παίζει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση των ερμηνευόντων, ενώ ο ψυχαναλυτικός λόγος στηρίζεται στην αφήγηση ονείρων και στην ερμηνεία βάσει υποθέσεων, με αφετηρία τα στοιχεία ζωής των προσώπων (πρβ. ωθήσεις, ορμές, εκδηλώσεις κλπ., απροσδόκητες και για τον φορέα τους: υποσυνείδητες, ασύνειδες, ενορατικές). Στη φωτογραφία και στον κινηματογράφο παρατηρούμε ομοιότητες με τη γλώσσα, π.χ. σειρά φωτογραφιών → ταινία :: σειρά προτάσεων → κείμενο (πρβ. και μορφές ανακαλούμενες στη μνήμη), πρόταση = δυναμικό σχήμα → ανεξαρτησία νοήματος :: φωτογραφία = θέμα με νοηματική ενότητα αλλά κάποτε και τυχαία πλευρά της πραγματικότητας (πρβ. πρόσωπα δρώντα με εναλλαγή οπτικής γωνίας, βλ. και παρακάτω). Η κατά σειρά μετάδοση της έντασης κλπ. εκατομμυρίων σημείων εικόνας με ταχύτητα φωτός στην τηλεόραση οδηγεί στην αντίληψη της εικόνας στην οθόνη και αντιστοιχεί με την άρθρωση των φωνητικών διακριτικών χαρακτηριστικών στην ενότητα του φωνήματος της ομιλίας.

- Διαφορές: Ορισμένα στοιχεία των προτάσεων μπορεί να παρατηρούνται και σε άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. σημεία αντίστοιχα των λέξεων, παύσεις (αλλά πρβ. τις ποικίλες λειτουργίες των παύσεων στη γλώσσα με τις 'παύσεις' = διαστήματα μεταξύ μορφών της ζωγραφικής κλπ.), παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις μέσα στην πρόταση (λείπουν όμως σε ορισμένα σημειωτικά συστήματα, π.χ. κλείσιμο ματιού + δείκτης χεριού κάθετα μπροστά στα χείλη = *σούτ!*, *σιωπή!*). Ο προφορικός λόγος μπορεί να συνοδεύεται από άλλα σημειωτικά συστήματα, αλλά τα άλλα σημειωτικά συστήματα σπανίως συνοδεύονται από τη γλώσσα (πρβ. ζωγραφική, γλυπτική, μουσική, παντομίμα, χορό κλπ.). Η γλώσσα χρειάζεται το μόνιμο σχήμα της πρότασης, για να ενσωματώσει σε αυτό άλλα σημειωτικά συστήματα κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας (κινηματικά κλπ.), π.χ. *όχι* + σημείο ανάνευσης (και αντίστροφα: ανάνευση + *όχι*, σάν διασάφηση). Προτάσεις μπορούν να εναλλάσσονται στον κύκλο ομιλίας, οι φωτογραφίες όμως μπορούν να πηδούν από το ένα θέμα σε άλλο. Υπάρχουν βέβαια σημειωτικά συστήματα όπου διαφο-

ρετικά συστήματα χρησιμοποιούνται ισότιμα, όπως ο κινηματογράφος, το θέατρο, η όπερα. Οι διαφορές μπορεί να εμφανίζονται και στο ίδιο σύστημα, όπως π.χ. στη γλώσσα ο στίχος, που αποτελεί ένα επιπλέον σχήμα, με πρωταρχικό ρόλο στην εκφώνηση, ο ρυθμός υπαγόρευσης, η συλλαβιστική προφορά κλπ.

- Βασική μονάδα: Εξετάζοντας τα διάφορα σημειωτικά συστήματα μπορούμε να διακρίνουμε τις βασικές μονάδες τους: γλωσσικό (πρόταση, κείμενο, πρβ. αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου), οπτικό (εικόνα, πρβ. δεξιό ημισφαίριο), λογικό (*propositio* και *functors*, συλλογισμός κλπ.), μαθηματικό (εξισώσεις κλπ.), μνημονικό (ερμηνεύον, όπως στην κινηματογραφική ταινία δημιουργείται η τελική αντίληψη της κίνησης έτσι και στη μνήμη η επανάληψη χρονικών τεμαχίων δημιουργεί την ενότητά της), ονειρικό (μεμονωμένα στοιχεία χωρίς σύνδεση, άλματα, ίσως κοινό νοηματικό υπόβαθρο: υποσυνείδητο), πνευματικό και νοητικό· όλα αυτά θέτουν προβλήματα (πρβ. ορμές, ώσεις, αναπνοή / κατάποση, πράξεις / ενέργειες / παιγνίδια, πρβ. βήμα – κλοτσιά μπάλας: συνοχή ανεξάρτητων πραγμάτων). Η γλώσσα έχει αναπτύξει μέσα συντακτικής και όχι τόσο σημασιακής φύσης, με όριο την πρόταση, δηλαδή μιιά ενδιάμεση λύση μεταξύ απόλυτου εγκιβωτισμού και αναλυτικότητας (δέν υπάρχει απόλυτος εγκιβωτισμός όπως στη ζωγραφική, ενώ η λειτουργία και η γραμματική σημασία βασίζονται στη θέση μέσα στη σειρά των όρων κλπ.).
- Χρήση εργαλείων και χρήση προτάσεων: πρβ. πράξεις λόγου.

Με τις προτάσεις δημιουργεί η γλώσσα κάτι αντίστοιχο με τη ζωγραφική, εφόσον η φύση της απαιτεί τη γραμμικότητα του λόγου (πρβ. και τη διεξοδική εξέταση ενός ζωγραφικού πίνακα, όπου το μάτι εστιάζει σε διάφορα σημεία, συγκρίνει, συνάπτει, κατατέμνει κλπ. και τη μετατρέπει σε ταυτοχρονία στην πρόσφατη μνήμη), αλλά και κάτι παραπάνω: επιτρέπει την προοδευτική εξαγωγή ενός νοήματος, που αποτελεί την ουσία του κειμένου (πρβ. περιλήψεις, συντμήσεις κλπ.), αυτό που στον πίνακα συνήθως συνάγεται με την πρώτη ματιά. Στη διαδικασία αυτή η πρόταση αποτελεί μονάδα και σχήμα απαραίτητο για την έκφραση ενός νοήματος και για τη συνειδητοποίηση και κατανόηση. Ζωγραφική τέχνη και γλώσσα αποτελούν δυό αντίθετες μεθόδους: απο τα επιμέρους, τις λεπτομέρειες στο σύνολο με την πρόταση (γλώσσα) – απο το σύνολο στα επιμέρους με την τέχνη.

Συγκρίνοντας τα σημειωτικά συστήματα, βλέπουμε ομοιότητες και διαφορές, πρβ. επαναλήψεις, προσωδιακά στοιχεία κλπ. σε μουσική και γλώσσα (πρβ. ρυθμό, ένταση, αλλά αντίθετα υπογράμμιση άσματος, μελωδίας στη μουσική εκφώνηση, όπου τα λόγια χάνουν τη βαρύτητά τους και γίνονται απλώς φορείς της), χρωματισμούς, σχήματα κλπ. σε τέχνη και γλώσσα (πρβ. παράλληλη με τα τεμαχιακά δήλωση υπερτεμαχιακών και γενικά προσωδιακών στοιχείων, επίπεδα εκφοράς λόγου), πρβ. και τις εκφράσεις *μουσικότητα της γλώσσας*, *χρωματισμός του λόγου*, *μουσική / ζωγραφική / ποιητική σύνθεση* κλπ. ή ακόμη *μουσική φράση* (όχι *μουσική πρόταση*, π.χ. στο μυθιστόρημα του Μ. Proust, βλ. 16.1). Ως προς τη μονιμότητα, πρβ. ζωγραφιές κλπ. με φωνητική καταγραφή προτάσεων.

Οι ομοιότητες των συστημάτων επιτρέπουν την παράλληλη χρήση τους (π.χ. γλώσσα και παραγλωσσικά συστήματα, κινηματικά και γλωσσικά, όπως κινηματικό σημείο απώθησης με το χέρι + *φύγε!*), πρβ. εικόνες και λεζάντες / επιγραφές με λέξεις ή προτάσεις (π.χ. «Η Σταύρωση του Χριστού» κλπ.), σειρά εικόνων με λόγια (μέσα σε 'φούσκες', πρβ. αντίθετα 'εικόνες χωρίς λόγια').

Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουμε συνδυασμούς σημειωτικών συστημάτων μέσα στην πρόταση, π.χ. *μου κάνει ένα + κινηματικό / σωματικό σημείο + και φεύγει μακριά*.

16.3 Πρόταση και ερμηνεύοντα (ερμηνεύματα)

Η πρόταση δέν είναι γλωσσικό σημείο (βλ. 16.1) αλλά ερμήνευμα, πρβ. πολλές προτάσεις για το ίδιο περιεχόμενο και καθιερωμένες προτάσεις με τυποιημένο περιεχόμενο, όπως παροιμιακές φράσεις, φράσεις λογοτεχνικών έργων κλπ. Η έννοια του 'ιδίου περιεχομένου' για τους χρήστες (ομιλητές) είναι προβληματική και θα πρέπει να δεχτούμε μάλλον το ίδιο σύνολο ερμηνευμάτων, γύρω από έναν πυρήνα, που δέν εκφράζεται πάντα ικανοποιητικά (πρβ. αντίληψη ομιλητή ή λογοτέχνη για το τί ήθελε να εκφράσει) ή εκφράζεται κάποια 'άποψη, πλευρά, οπτική μορφή' του.

Η πρόταση είναι ερμήνευμα ενός *των τῆς ψυχῆς παθημάτων* (Αριστοτέλης, πρβ. 'σύμβολον') ή άλλης συνώνυμης πρότασης ή σημείου-λέξης (πρβ. παράφραση, περίφραση, ινδικό *sphoṭa* κλπ.).

16.4 Πρόταση και σημειωτικά συστήματα ζών

Εκτός από τον άνθρωπο, και άλλα έμψυχα όντα χρησιμοποιούν σημειωτικά συστήματα, όπου μπορούμε να αναζητήσουμε την ύπαρξη προτάσεων (πρβ. κραυγές μακρόσυρτες, μισοτελειωμένες ή ποικίλες στα μέρη τους, γενικά την ποικιλία των κραυγών ως ποικιλία αντιδράσεων), όπως στα εξής:

1) Ανθρωποειδή

Το πρόβλημα αν κάποια ανθρωποειδή μπορούν να μάθουν την ανθρώπινη γλώσσα (ή τη δομή της, γιατί αδυνατούν να την αρθρώσουν και λείπει η διπλή άρθρωση, ενώ υπάρχει η αυθαιρετότητα) έχει απασχολήσει την έρευνα, με αποτελέσματα εκ διαμέτρου αντίθετα. Όπως φαίνεται (βλ. Pinker 1995, 340), «πολλές από τις 'προτάσεις' των χιμπατζήδων, ιδιαίτερα εκείνες που παρουσιάζουν συστηματική σειρά, αποτελούν άμεσες μιμήσεις των σημείων που μόλις χρησιμοποίησαν οι γυμναστές που τους εξασκούν ή μικρές ποικιλίες ενός μικρού αριθμού σχημάτων, στα οποία έχουν εξασκηθεί χιλιάδες φορές». Οι προτάσεις τους είναι σταθερού μήκους, ενώ τα μικρά παιδιά αυξάνουν συνεχώς το μήκος των προτάσεών τους με απλή έκθεση στην ομιλία των μεγάλων.

2) Μελίσσες

Στη 'γλώσσα' των μελισσών λείπει η διπλή άρθρωση και ο διάλογος (είναι πληροφοριακή και όχι επικοινωνιακή), η σημασιακή λειτουργία είναι περιορισμένη. Οι πληροφορίες που δίνουν στις άλλες μέλισσες μετά την επιστροφή τους στην κυψέλη αφορούν την κατεύθυνση, την απόσταση και δείγμα τροφής, δηλαδή αντιστοιχούν προς μία πρόταση του τύπου 'έτοια λουλούδια υπάρχουν προς αυτή την κατεύθυνση και σε τόση απόσταση', που περιλαμβάνει δεικτικά στοιχεία με αυθαιρετότητα (αλλά αυτό είναι μία ανθρωπομορφική θεώρηση των λειτουργιών του ενστίκτου, που προσαρμόζει ένα 'πρόγραμμα' σε στοιχεία του περιβάλλοντος, πιθανώς όμως και η πρόταση της ανθρώπινης γλώσσας να αποτελεί, ως καθολικό χαρακτηριστικό, ένα έμφυτο σχήμα, τη βασική μορφή του οποίου προσπαθεί να ανακαλύψει η γενετική μετασχηματιστική γραμματική).

3) Σκύλοι κλπ.

Η γλώσσα επιτρέπει τη χρήση ομωνύμων, αντίθετα απο τα ζώα, π.χ. για τον (σκύλο μου) Μάγκα τα *Ποιός!* και *Πιές!* οδηγούν στην ίδια αντίδραση, δηλαδή στην ορμή προς υποδεικνυόμενο αντίπαλο, που κανονικά είναι η σημασία μόνο του *Ποιός!*

Απο τα ανωτέρω βγαίνει το συμπέρασμα οτι δέν υπάρχουν προτάσεις στα σημειωτικά συστήματα των ζώων.

17. Βιολογικές διαδικασίες

Αν οι προτάσεις θεωρηθούν ως κατασκευασμένα όργανα για συγκεκριμένους σκοπούς (πρβ. πράξεις λόγου), με την έννοια οτι το σύστημα της γλώσσας προσφέρει τα στοιχεία και τους κανόνες προς ποικίλους σκοπούς, πρακτικούς και θεωρητικούς, τότε θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την κατασκευή πρωτεϊνών, ενζύμων, ορμονών, αντισωμάτων κλπ. απο τους ζωντανούς οργανισμούς (πρβ. και συνδέσεις νευρώνων για γνώση και μνήμη) ως αντίστοιχα των προτάσεων (πρβ. άλλωστε και άλλα στοιχεία των οργανισμών που θυμίζουν το γλωσσικό σύστημα, π.χ. την αυθαιρετότητα των αμινοξέων στο DNA).

Απο άλλη άποψη, η πρόταση σχετίζεται με βιολογικούς ρυθμούς, π.χ. με την αναπνοή κλπ., με τη μνήμη και τις δυνατότητές της. Οι άνθρωποι έχουν την τάση να μήν αφήνουν ενέργειες μισοτελειωμένες, εκτός αν πρόκειται να τις συνεχίσουν αργότερα (πρβ. διαδικασίες που επαναλαμβάνονται και προχωρούν) ή να τις συνεχίσει, συμπληρώσει και αποπερατώσει κάποιος άλλος.

Οι βιολογικές διαδικασίες μπορούν να συνεξεταστούν με άλλες θεωρήσεις, π.χ. του ύφους, πρβ. την ολική οπτική εντύπωση π.χ. ενός τριαντάφυλλου, που μόλις άνθισε (κόκκινο), που άνθισε πρίν απο λίγες μέρες (άλικο), που μαράθηκε, με μερική / λεπτομερειακή εξέταση των πετάλων του κλπ., και την απόδοση των αισθημάτων, συναισθημάτων αυτών με προτάσεις (ωραιότητα ύφους, πρβ. γενικά το πρόβλημα του ωραίου), σε αντίθεση με άλλα σημειωτικά συστήματα όπως η φωτογραφία κλπ.

18. Πρόταση και τεχνολογία

Εξετάζοντας προϊόντα της τεχνολογίας, όπως είναι π.χ. οι υπολογιστές, παρατηρούμε οτι προς το παρόν τα μηχανήματα δέν καταλαβαίνουν και δέν παράγουν προτάσεις (πρβ. και οπτική αναγνώριση αντικειμένων), όπως και οτι δέν συμμερίζονται τον κόσμο των γνώσεων και εμπειριών.

19. Πρόταση και λογική

Η ανάπτυξη της λογικής σε τρία στάδια (θεωρία των ιδεών / συλλογισμός κατα το βάθος των εννοιών, λογική άλγεβρα / συλλογισμός κατα το πλάτος των εννοιών, θεωρίες B. Russell, G. Frege κλπ., βλ. Vignaud 1991) έδειξε οτι η λογική σκέψη δέν συμπίπτει με τη λογική της γλώσσας, εφόσον η ομιλία δέν ισοδυναμεί πάντα με τη λογική σκέψη. «Κάθε λόγος είναι ίσως ένας λογισμός, αλλα κάθε λογισμός δέν αποτελεί λογική σκέψη.» (Augoux 1991) Με την προτασιακή λογική αντιστοιχεί η ονομαστική πρόταση, η οποία κατα τον Benveniste (1966) διαφέρει απο τη ρηματική, διότι δέν δηλώ-

νει χρόνο, πρόσωπο, τροπικότητες, αλλά μία ιδιαίτερη ιδιότητα του υποκειμένου, μία γενική αλήθεια (πρβ. ρητά, παροιμίες κλπ.). Απο τις ονοματικές προτάσεις δέν λείπει το ρήμα 'είναι' (πρόκειται για δυό διαφορετικές μορφές προτάσεων, που αντιστοιχούν στον 'λόγο' και στην 'αφήγηση').

20. Πρόταση και θετικές επιστήμες

Σχετικά με τη φύση και την προέλευση της πρότασης, μπορεί κανείς να κάνει διάφορες υποθέσεις με βάση στοιχεία των θετικών επιστημών, π.χ. της γεωμετρίας και των μαθηματικών. Έτσι θα μπορούσε κανείς να εφαρμόσει την «πεπερασμένη (finite) γεωμετρία επτά σημείων», κατά την οποία (βλ. Adler 1966, 339) «the smallest possible projective plane has exactly seven points [...] also seven distinct lines (principle of analogy) [...] every line has 8 points on it [...] if the points of the plane are denoted by A, B, C, D, E, F and G, then the lines may be represented by the columns in the following rectangular array:

A	B	C	D	E	F	G
B	C	D	E	F	G	A
D	E	F	G	A	B	C».

Πρβ. τη γραμματική πτώσεων (case grammar), όπου κάθε πρόταση αναλύεται / αποτελείται απο τις 'πτώσεις' verb, agentive, instrumental, dative, factitive, eventive, objective και οι αντίστοιχες 'lines' θα ήταν:

verb + agentive + dative
 agent + instrumental + locative
 instrumental + locative + dative
 dative + factitive + objective
 factitive + locative + verb
 factitive + objective + agent
 objective + verb + instrumental

Η πρόταση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως διάνυσμα (πρβ. τη μία διάσταση της γραμμικότητας του λόγου) με σύμπτυξη – έκταση, να εξεταστεί βάσει της τοπολογίας, πρβ. οτι κατά τον N. Chomsky η γλώσσα δέν αποτελεί γραμματικό σύστημα με πεπερασμένη κατάσταση (finite state), αλλά περιέχει μετασχηματισμούς (πρβ. ισχύ κανόνων προς παραγωγή νέας πληροφορίας), το οποίο θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς με βάση μία τυπολογία της πρότασης).

21. Συμπεράσματα

Η πρόταση αποτελεί μονάδα νοήματος και σκέψης, εκπλήρωση σχήματος κατάλληλου να εκφράσει κάθε κατάσταση της πραγματικότητας και φαντασίας. Διαθέτει νοηματική ανεξαρτησία, αυτοτέλεια, αυθυπαρξία, εντέλεια, αρτιότητα, πληρότητα, ακεραιότητα, ολοκλήρωση, αποπεράτωση (αρχή και τέλος). Προκαλεί ικανοποίηση, ευχαρίστηση, πλήρωση, καθώς δέν είναι μετέωρη, εκκρεμής, χαώδης (ασύντακτη κλπ.),

ασυνάρτητη, αλλά ισορροπημένη. Εμφανίζει ποικίλες δομές (απλές – σύνθετες) και έκφραση, η τροποποίηση των οποίων εκφράζει νέες λειτουργίες και σημασίες. Η σειρά των όρων της εκφώνησης του λόγου απαιτεί ένα πλαίσιο, την πρόταση (πρβ. και την ένωση και ενσωμάτωση προτάσεων στο ίδιο πλαίσιο στην περίοδο).

Οι προτάσεις παρουσιάζουν ένα μοντάζ μιάς κατάστασης που αναλύεται κατά ποικίλους τρόπους και απο διαφορετικές απόψεις (πρβ. ερμηνεύματα). Μιά σύνθετη κατάσταση μπορεί να δηλωθεί με σειρά προτάσεων, που αντιπροσωπεύουν διαδοχικές όψεις των πλευρών και στοιχείων της.

Η πρόταση ως καθολικό χαρακτηριστικό της γλώσσας αποτελεί ίσως ένα είδος κάποιου γενικότερου σημειωτικού σχήματος, που έρχονται να 'πληρώσουν' αισθήματα, συναισθήματα, σκέψεις, φαντασίες και τότε είναι που 'καταλαβαίνουμε', ιδίως βιολογικές και ψυχολογικές καταστάσεις που πρέπει να εκφραστούν έμμεσα, διότι δεν υπάρχουν αντίστοιχα κατάλληλα σχήματα (πρβ. ενοράσεις κλπ.).

Η πρόταση αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σημειωτικού συστήματος της γλώσσας. Άλλα σημειωτικά συστήματα δεν διαθέτουν προτάσεις (πρβ. και έλλειψη δήλωσης του ρήματος) και δεν μπορούν να αντικαταστήσουν σε όλες τις χρήσεις της τη γλώσσα (όταν δεν αποτελούν μεταφορά της σε άλλη ουσία), η οποία αντίθετα μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη θέση άλλων συστημάτων (χωρίς βέβαια την ίδια αποτελεσματικότητα). Με τις προτάσεις η γλώσσα μπορεί να απεικονίσει αντικείμενα 'στον χρόνο' (πρβ. τη γραμμικότητα του λόγου), σκέψεις και συλλογισμούς, τον εσωτερικό κόσμο (πρβ. έκφραση άρνησης, απουσίας, τροπικοτήτων κλπ.).

Η πρόταση συνδέει τα στοιχεία που την αποτελούν (βλ. 5) σε ένα νοηματικό σύνολο, που αποτελεί σταθμό, στάδιο, βήμα της σκέψης προς ευρύτερα σύνολα, τα κείμενα. Η δομή της συμβάλλει στη λογικότητα της σκέψης και γενικά της συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

- Abhyankar, K. V. & J. M. Śukla. 1977. *Dictionary of Sanskrit Grammar*. Επιμ. A. N. Jani. Baroda: Oriental Institute.
- Adler, I. 1966. *A New Look at Geometry*. Νέα Υόρκη: New American Library.
- Arens, H. 1969. *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, 2 τ. Freiburg & Μόναχο: Fischer Athenäum Taschenbücher.
- Asher, R. E. (επιμ.). 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τ. 7. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.
- Auroux, S. 1991. «Le langage et le raisonnement: une approche historique», *Troisième École d'Été – Association pour la Recherche Cognitive (ARC) / CNRS, «Langues et langage: carrefour des sciences de la cognition», Château de Bonas, France (juillet 1991)*.
- БЭСЯ = Большой Энциклопедический Словарь Языкознание. 1998. Μόσχα: Большая Российская энциклопедия.
- Benveniste, E. 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Παρίσι: Gallimard.
- Bolinger, D. 1975. *Aspects of Language*. Νέα Υόρκη: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Bussmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Cassirer, E. 1946. *Language and Myth*. Νέα Υόρκη: Courier Corporation.
- Chafe, W. L. 1970. *Meaning and the Structure of Language*. Σικάγο & Λονδίνο: University of Chicago Press.

- Charyn, J. 1999. «Le chasseur de mots», *Magazine Littéraire* 377, 38–40.
- Clark, H. H., & Clark, E. V. 1977. *Psychology and Language: An Introduction to Psycholinguistics*. Νέα Υόρκη: Harcourt Brace Jovanovich.
- Coward, H. G. 1986. *The Sphota Theory of Language: A Philosophical Analysis*. Δελχί: Motilal Banarsidass.
- Dascal, M. & A. Margalit. 1974. «A New 'Revolution' in Linguistics? – Text Grammars vs. sentence Grammars», στο J. Ihwe, H. Rieser & J. Petöfi (επιμ.), *Probleme und Perspektiven der neueren textgrammatischen Forschung*. Αμβούργο: Buske Verlag, 81–120.
- Filliozat, J. 1970. *Les philosophies de l'Inde*. Παρίσι: P.U.F.
- Gardiner, A. 1957. *The Theory of Speech and Language*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Genette, G. 1969. *La littérature et l'espace, Figures II*. Παρίσι: Seuil.
- Gregory, R. L. 1984. *Mind in Science: A History of Explanations in Psychology and Physics*. Harmondsworth: Penguin.
- Hagège, C. 1985. *L'homme de paroles*. Παρίσι: Fayard.
- Holenstein, E. 1976. *Linguistik, Semiotik, Hermeneutik: Plädoyers für eine strukturelle Phänomenologie*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- Holland, J. H. 2000. *Emergence: From Chaos to Order*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Iser, W. 1980. *The Act of Reading*. Βαλτιμόρη: J. Hopkins University Press.
- Iyer, K. A. Subramania. 1969. *Bhārṭṛhari: a Study of the Vākyapadīya in the Light of the Ancient Commentaries*. Poona: Deccan College Postgraduate and Research Institute.
- Kunjnni Raja, K. 1977. *Indian Theories of Meaning*. Μαδράς: The Adyar Library and Research Center.
- Lewandowski, T. 1994. *Linguistisches Wörterbuch*, τ. 3. Χαϊδελβέργη & Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Lodge, D. 1977. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. Λονδίνο: E. Arnold.
- Lomtev, T. P. 1972. *Predloženie i ego grammaticheskie kategorii*. Μόσχα: Moskovskogo Universiteta.
- Lyons, J. 1977. *Semantics 1*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Minio-Paluello, I. (επιμ.). 1956. *Aristotelis. Categoriae et Liber de Interpretatione* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Paul, H. 1966. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- Pinker, S. 1995. *The Language Instinct*. Λονδίνο: Penguin.
- Raghavan Pillai, K. (επιμ.). 1971. *The Vakyapadiya: Studies in the Vakyapadiya*. Δελχί: Motilal Banarsidass.
- Ries, J. 1931. *Beiträge zur Grundlegung der Syntax III. Was ist ein Satz?* Πράγα: Taussig & Taussig.
- Quellet, P. 1977. «La scène énonciative», *Études Littéraires* 10 (3), 429–452.
- Ross, W. D. (επιμ.). 1964. *Aristotelis. Analytica Priora et Posteriora* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Saussure, F. de. 2002. *Écrits de linguistique générale*. Επιμ. S. Bouquet & R. Engler. Παρίσι: Gallimard.
- Seidel, E. 1935. *Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen*. Ιένα: Frommann.
- Σετάτος, Μ. 1989. «Τα συστήματα νευμάτων των κωφαλάων και η γλωσσολογία (με αφορμή του βιβλίου του Αρχιμανδρίτη κ. Γ. Τριανταφυλλίδη)», *Φιλολογος* 58, 283–291.
- . 1991. «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολογος* 65, 167–183.
- . 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.

- . 1994. «Γλωσσικές κατηγορίες», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες*. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 11–38.
- . 2024. «Η γλώσσα ως όργανο», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 67–78.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Todorov, T. 1977. *Théories du symbole*. Παρίσι: Seuil.
- Tomashevski, B. 1928. *Teorija literatury, Poetica*. Μόσχα & Λένινγκραντ: Gosud.
- Van der Leeuw, G. 1940. *L'homme primitif et la religion*. Παρίσι: Alcan.
- Vignaud, G. 1991. *Les sciences cognitives*. Παρίσι: La Découverte.
- Wittgenstein, L. 1971. *Philosophische Untersuchungen*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- Wunderlich, D. 1980. *Arbeitsbuch Semantik*. Königstein: Athenäum.

Ισοσυλλαβία και ανισοσυλλαβία στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) παρουσιάζει στην κλίση, παραγωγή και σύνθεση την αντίθεση ισοσυλλαβισμού και ανισοσυλλαβισμού των τύπων του ίδιου λεξήματος, χαρακτηριστικό που χρησιμοποιήθηκε από πολλούς γλωσσολόγους στην ταξινόμηση των κλιτικών παραδειγμάτων και σχηματισμών, είτε ως αρχική βάση της κλίσης ονομάτων (Μ. Φιλήντας, Α. Τσοπανάκης) είτε ως δευτερεύουσα διαφοροποίηση (Μ. Τριανταφυλλίδης). Η αντίθεση αυτή, που εμφανίζεται και σε άλλα μέρη του λόγου, υπήρχε ήδη στα αρχαία ελληνικά (ΑΕ), έχει όμως εξελιχθεί και τροποποιηθεί στα νέα ελληνικά (ΝΕ).

Κατά τον Τριανταφυλλίδη (1991, 225· 228), «τα ανισοσύλλαβα έχουν σε όλες τις πτώσεις του πληθυντικού μια συλλαβή περισσότερο παρά στην ονομαστική του ενικού», και η αιτία του ανισοσυλλαβισμού είναι η επιδίωξη «να φυλάγεται σε πολλά νεότερα σχηματιστικά παραδείγματα ακόμη και στον πληθυντικό το καταληκτικό φωνήεν του ενικού που αλλιώς θα φυλαγόταν μόνο στον ενικό». Ανισοσυλλαβισμός όμως δεν εμφανίζεται μόνο στα ουσιαστικά αλλά και σε άλλα κλιτά μέρη του λόγου, όπως και σε αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων τύπων, π.χ. *σχολειό* – *σχολείο*, δημοτικών – λαϊκών, π.χ. *περνώ* – *περνάω*, δημοτικών – ξένων, π.χ. *μανσόνι* – *μανσόν*, λόγιων – ξένων, π.χ. *Γήθιος* – *Γκέτε*, λαϊκών – ξένων, π.χ. *κονιάκι* – *κονιάκ*, *σοφέρης* – *σοφέρ* κλπ.

Η εξέταση του ισοσυλλαβισμού και ανισοσυλλαβισμού σε όλη την έκταση της γραμματικής της ΚΝΕ μας οδηγεί και στην εξέταση άλλων κατηγοριών, π.χ. της ρίζας και του θέματος κλπ., όχι όμως στις αντιθέσεις συνωνύμων, γιατί σε αυτές δεν συναντούμε τα ίδια λεξήματα (πρβ. και απλές και σύνθετες λέξεις με το ίδιο δεύτερο συνθετικό).

2. Ισοσυλλαβία – ανισοσυλλαβία και γλωσσικές κατηγορίες

Η αντίθεση που εξετάζουμε σχετίζεται με αριθμούς, πτώσεις, πρόσωπα, αλλά και με τις διακρίσεις ουσιαστικού – επιθέτου, ονόματος – ρήματος, κλιτού – άκλιτου, ουδέτερου – φορτισμένου κλπ. Χρειάζεται λοιπόν να εξετάσουμε όλο το φάσμα των περιοχών όπου εμφανίζεται η αντίθεση, πριν διαμορφώσουμε απόψεις και υποθέσεις σχετικά με τα γενικά χαρακτηριστικά των φαινομένων και τους κανόνες και τις αιτίες που τα διέπουν, παίρνοντας υπόψη και άλλα χαρακτηριστικά, που πιθανώς παίζουν κάποιο ρόλο (εξέταση ποικιλίας: διπλομορφίες κλπ., ανεξήγητες διαφορές, τονισμούς, φορτίσεις κλπ.).

2.1 Ουσιαστικά

Ο ανισοσυλλαβισμός έχει παρατηρηθεί και σχολιαστεί κυρίως σε σχέση με την κλίση των ουσιαστικών (βλ. 1). Έτσι ο Τριανταφυλλίδης (1991, 231–260) διακρίνει ανισοσύλλαβα (με δύο θέματα) στα:

- αρσενικά: σε -ας (όλα τα οξύτονα, όπως *ψωμάς*, *παπάς* κλπ., επαγγελματικά, μεγεθυντικά, ξενικά, παροξύτονα όπως *ρήγας*, *κάλφας*, *μπάρμπα* και προπαροξύτο-

να όπως τσέλιγκας, πρωτόπαπας), σε -ης (οξύτονα: επαγγελματικά σε -τής, παροξύτονα όπως νοικοκύρης κλπ., επαγγελματικά σε -άρης, υποκοριστικά σε -άκης, προπαροξύτονα όπως φούρναρης, κοτσάμπασης), σε -ές (γενικά), σε -ούς όπως παππούς, λόγια σε -ων όπως λέων, σε -ας όπως γίγας κλπ. Τα σε -ος είναι ισοσύλλαβα. Ποικιλία: *πραματευτής*, πληθ. *πραματευτές* / *πραματευτήδες* / *πραματευτάδες* αφέντης, πληθ. *αφέντες* / *αφεντάδες*· *λεβέντης*, πληθ. *λεβέντες*, γεν. *λεβέντηδων*·

- *θηλυκά*: σε -ά (π.χ. *οκά*, *γιαγιά*, *μαμά*, *νταντά*), σε -α (π.χ. *δασκάλα*, πληθ. *δασκάλες*, γεν. *δασκαλισών*· *κοπέλα*, πληθ. *κοπέλες*, γεν. *κοπελισών* – *κοπελούδες*). Ποικιλία: σε -α (*κυρά*, πληθ. *κυρές* / *κυράδες*· *θειά*, πληθ. *θειές* / *θειάδες*· *πεθερά*, πληθ. *πεθερές* / *πεθεράδες*), σε -η (*νύφη*, πληθ. *νύφες* / *νυφάδες*· *αδελφή*, πληθ. *αδελφές* / *αδελφάδες*, γεν. *αδελφών* [περισσότερο για το αρσενικό] / *αδελφάδων*), σε -ω (*Μαριγώ*, πληθ. *Μαριγούδες* / *Μαριγούλες*), σε -ού (*αλεπού*, πληθ. *αλεπούδες*, πολλά επαγγελματικά, μεγεθυντικά, *θηλυκά* απο αρσενικό σε -άς, -ής, όπως *αυγουλού*, *καπελού*, *γλωσσού*, *φωνακλού*, *κουρελού*, σύνθετα όπως *κοκκινομαλλού*), σε -έ (γενέ, πληθ. *γενέδες*· *βαλιδέ*, πληθ. *βαλιδέδες*), αρχαιοκλιτα σε -η (*δύναμη*, γεν. *δυνάμεως*, πληθ. *δυνάμεις* – γεν. *δυνάμεων*). Ισοσύλλαβα: σε -α, -η όπως *ώρα*, *βροχή*, και διπλόμορφα όπως *Άρτεμη* – *Αρτέμιδα*·
- *ουδέτερα*: σε -μα (π.χ. *όνομα*), σε -σιμο (π.χ. *γράψιμο*), σε -ας (π.χ. *κρέας*), *φώς*, πληθ. *φώτα*, πρβ. και λόγια όπως *όν*, πληθ. *όντα*, *πάν*, πληθ. *πάντα*, *φωνήεν*, πληθ. *φωνήεντα*, *οξύ*, πληθ. *οξέα* κλπ. Ισοσύλλαβα: σε -ο (π.χ. *βουνό*), σε -ος (π.χ. *μέρος*). Ιδιαίτερα πρέπει να παρατηρήσουμε τα:
- *διπλόμορφα*: *γέροντας* – *γέρος*, *δράκοντας* – *δράκος*, *ημέρα* – *μέρα* (βλ. και 3)·
- *διπλοκατάληκτα*: *καπετάνιος*, πληθ. *καπετάνιοι* – *καπεταναίοι*, *αράης*, πληθ. *αράπες* – *αραπάδες* (βλ. 3).

2.2 Κύρια ονόματα

Η αντίθεση ισοσύλλαβων και ανισοσύλλαβων τύπων εμφανίζεται και στα κύρια ονόματα: βαφτιστικά, οικογενειακά, εθνικά, τοπωνύμια, όπως στον πληθυντικό αρσενικών σε -άς (π.χ. *Παλαμάδες*), σε -ας (π.χ. *Γρίβηδες* / *Γριβαίοι*), σε -ής (π.χ. *Δαγκαβήδες*), σε -ης (π.χ. *Γιάννηδες*, *Δραγούμηδες*, *Μποτσαραίοι*, *Βασίλης* / *Βασίληδες* – *Βασίλειος* / *Βασίλειοι*), σε -ές (π.χ. *Τσελεμεντέδες*), σε -ες (π.χ. *Δαπόντηδες*, *Δεδαίοι*), σε -ους (π.χ. *Καμπουρογλαίοι*), σε -ου (*Σταύρου*, πληθ. *Σταυραίοι*), σε -ος (π.χ. *Αγγελοπουλαίοι*), *θηλυκών* σε -ού (π.χ. *Ραλλούδες*, *Μιχαλούδες*), σε -έ (π.χ. *Βαλιδέδες*). Τα άλλα *θηλυκά* είναι ισοσύλλαβα όπως και τα ουδέτερα, που μπορεί να είναι και άκλιτα.

2.3 Επίθετα

Τα επίθετα είναι ισοσύλλαβα, εκτός από τις περιπτώσεις του τύπου *ζηλιάρης*, πληθ. *ζηλιάρηδες* – *ζηλιάρα*, πληθ. *ζηλιάρες* – *ζηλιάρικο*, πληθ. *ζηλιάρικα* (πρβ. ουσιαστικά σε -άρης και το επίθετο *ζηλιάρικος*, *ζηλιάρικη*, *ζηλιάρικο*).

2.4 Αντωνυμίες

Οι αντωνυμίες παρουσιάζουν ισοσυλλαβία (οριστικές, δεικτικές, αναφορικές, ερωτηματικές, άκλιτες) και ανισοσυλλαβία στις προσωπικές εκτός των εγκλιτικών μορφών (αλλα πρβ. *δές τον!* και *δές τονε*, λαϊκότερο), *εγώ*, *εμένα*, *εμείς* και *εσύ*, *εσένα*, *εσείς*, αλλα πρβ. και τους τύπους *μένα*, *σένα*, όπως και *εμένανε*, *εσένανε*, *αυτόνα* / *αυτόνανε*, ενώ το *αυτός*, *αυτή*, *αυτό* είναι ισοσύλλαβο, βλ. 3) και στις αόριστες (ορισμένες μόνο μορφές: *μία* αλλα και *μιά*, *κανένας* αλλα και *κανείς*, *καμία* αλλα και *καμιά*, *καθεμία* αλλα και *καθεμιά*, πρβ. και *κάθε μία* / *κάθε μια*, *κάμποσοι* / *καμπόσοι* – *καμπόσηδες*, *τόσοι* – *τόσηδες*, με διαφορετικές φορτίσεις, ενώ οι άλλες είναι ισοσύλλαβες).

2.5 Ρήματα

Η πολυτυπία του ρήματος στην ΚΝΕ παρουσιάζει μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών και την αντίθεση ισοσυλλαβίας – ανισοσυλλαβίας, π.χ. *γραφόταν* / *γράφονταν* – *γραφότανε* / *γράφοντανε* – *γράφονταν* – *γράφοντουσαν* (το οποίο είναι και σαφέστερο, εφόσον χρησιμοποιείται μόνο για τον πληθυντικό, και ίσως διαδίδεται για αυτό τον λόγο).

Στα ρήματα συναντούμε ανισοσυλλαβισμό τύπων ενικού – πληθυντικού (ή μονοσυλλαβισμό τύπων κατα αριθμό) αρκτικών χρόνων, π.χ. *έχω*, *έχεις*, *έχει* – *έχουμε*, *έχετε*, *έχουν* αλλα και *έχουνε*, και ισοσυλλαβισμό ιστορικών χρόνων, π.χ. *έδενε*, *έδενες*, *έδενε*, *δέναμε*, *δένατε*, *έδεναν* αλλα και *δένανε*, *έδεσα*, *έδεσες*, *έδεσε*, *δέσαμε*, *δέσατε*, *έδεσαν* αλλα και *δέσανε*, πρβ. και *δένε* – *δένετε* αλλα *δέσε*, πληθ. *δέστε*, *δέσω*, *δέσεις*, *δέσει* – *δέσουμε*, *δέσετε*, *δέσουν* αλλα και *δέσουνε*· *μπώ*, *μπείς*, *μπεί* – *μπούμε*, *μπίτε*, *μπούν* αλλα και *μπούνε*· *αγαπώ*, *αγαπάς*, *αγαπά* – *αγαπούμε*, *αγαπάτε*, *αγαπούν* αλλα και *αγαπάνε* ή *αγαπούνε* κλπ. Η εικόνα αυτή δέν εμφανίζεται σε περιπτώσεις όπως *δένομαι*, *δένεσαι*, *δένεται* – *δενόμαστε*, *δένεστε*, *δένονται* και αντίθετα *δέθηκα*, *δέθηκες*, *δέθηκε* – *δεθήκαμε*, *δεθήκατε*, *δέθηκαν* αλλα και *δεθήκανε*, *δενόμουν*, *δενόσουν*, *δενόταν* ή *δενόνταν* αλλα και *δενότανε* ή *δενόντανε* – *δενόμαστε* ή *δενόμασταν*, *δενόσαστε* ή *δενόσασταν*, *δενόνταν* και *δενόντανε*· *καίω*, *καίς*, *καίει*, *καίμε*, *καίτε*, *καίν* και *καίνε*· *αφήνω* κλπ. και *άφησα* κλπ. – *αφήνουμε* κλπ. και *αφήσαμε* κλπ.· πρβ. και *βγαίνω* – *βγήκα*, *βλέπω* – *είδα*, *έρχομαι* – *ήρθα*, *γίνομαι* – *έγινα*, *διαβαίνω* – *διάβηκα*, *κάθομαι* – *κάθισα*, *κατεβαίνω* – *κατέβηκα*, *λαβαίνω* – *έλαβα* κλπ. (κυρίως ανώμαλα ρήματα).

Η πολυτυπία εμφανίζεται και σε περιπτώσεις όπως *διέτρεξαν* / *διατρέξαν* / *διατρέξανε*· *πάω* / *πάω* / *πάω* (να *πάρω*), *πάς*, *πάει* / *πάει* / *πά* (να *πάρει*), *πάμε*, *πάτε*, *πάν* και *πάνε* πρβ. και *πάνε!* – *πάντε!*

2.6 Παραγωγή και σύνθεση

Η παραγωγή δημιουργεί συχνά πολυτυπίες με τη χρήση ισοδύναμων επιθημάτων (βλ. όμως και 3), όπως στα ισοσύλλαβα *ανακατεύω* / *ανακατώνω*, *ζυγίζω* / *ζυγιάζω*, *ρεμπελεύω* / *ρεμπελιάζω*, *σπάνω* / *σπάζω*, *αρχίζω* / *αρχινώ*, *παρκάρω* / *παρκέρνω*, *μαζεύω* / *μαζώνω* (δημοτικό – λαϊκό) και στα ανισοσύλλαβα *σιωπώ* / *σιωπαίνω*, *γυρίζω* / *γυρνώ*, *κοιτάζω* / *κοιτώ*, *βογκώ* / *βογκίζω*, *μηνώ* / *μηνύω* (δημοτικό – λόγιο), πρβ. και *ξεχνώ* /

ξεχνάνω, σφαλών / σφαλίζω, κρεμώ / κρεμάζω, σχολνών / σχολάζω κλπ. (και με διαφορετικές σημασίες: βαρώ – βαραίνω, αγαπώ – αγαπίζω κλπ.), πεισμώνω / πεισματούνω αλλά μπαλώνω / ? μπαλωματίζω / *μπαλωματώνω. Στα ονόματα έχουμε περιπτώσεις όπως τα ισοσύλλαβα πατεράκης / πατερούλης, γατίτσα / γατούλα κλπ., πρβ. και ανισοσύλλαβο βδέλλα / αβδέλλα κλπ. με προθετικό φωνήεν (βλ. 2.1).

Στη σύνθεση εμφανίζονται διπλοτυπίες με την αντίθεση ισοσυλλαβίας – ανισοσυλλαβίας, π.χ. τα ισοσύλλαβα μακρυλαίμης / μακρολαίμης (αλλά γλυκομίλητος / *γλυκυμίλητος) κλπ. και τα ανισοσύλλαβα μαλαμοκαπνισμένος / μαλαματοκαπνισμένος, αλεπόπουλο / αλεπουδόπουλο, καφεδόμπρικο / καφέμπρικο και ? καφόμπρικο (πρβ. καφεκούτι αλλά *καφοκούτι).

Παραγωγή και σύνθεση θέτουν το πρόβλημα των ριζών και θεμάτων που παίρνουν μέρος σε αυτές, πρβ. πατέρ-ας / πατέρ-α / πατέρ-ες / πατερ-άδες αλλά πατέρα-ς / πατερά-δες (βλ. Σετάτος 1998), και της ερμηνείας (αιτιών) της ποικιλίας, π.χ. έχει παρατηρηθεί (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 108–109) ότι συνήθως τα παράγωγα και συχνά τα σύνθετα χρησιμοποιούν το θέμα του ανισοσύλλαβου τύπου ή την αντίθεση προς αποφυγή σύγχυσης (π.χ. Γαλλάκι – γαλατάκι, αλλά και γαλόχορτο, παπίστικος = του Πάπα – παπαδίστικος = του παπά) ή για σαφήνεια καταλήξεων (π.χ. αδελφών – αδελφάδων, πεθερών – πεθεράδων: αρσενικό – θηλυκό), πρβ. και ποντάρω / ποντέρνω (ενεστώτας) – πόνταρα / πόντερνα (παρατατικός) – πόνταρα (αόριστος).

3. Διαφορές σημασιών και φορτίσεων

Η αντίθεση ισοσυλλαβίας – ανισοσυλλαβίας χρησιμοποιείται στην ΚΝΕ για τη διάκριση (βλ. και 2.6):

- γραμματικών κατηγοριών, π.χ. κατοικώ (αμετάβατο) – κατοικίζω (μεταβατικό), βρομώ – βρομίζω
- σημασιών: Παπαγιάννης (= ο παπάς Γιάννης, πρβ. βαφτιστικά) – Παπαδογιάννης (= ο Γιάννης του παπά, πρβ. επώνυμο), δεσπότες (= τύραννοι) – δεσποτάδες (= αρχιερείς), αράπηδες (= νέγροι) – αραπάδες (= κάτοικοι της Αιγύπτου), ψηφώ – ψηφίζω, γέροντας (κατα την ηλικία και την κοινωνική θέση) – γέρος (κατα την ηλικία)
- κυριολεξίας – μεταφοράς: ανεβάζω – αναβιβάζω
- φορτίσεων (διάκριση επιπέδων της γλώσσας: δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά κλπ. στοιχεία): σχολειό (δημοτικό) – σχολείο (λόγιο) – σκολειό (λαϊκό), αγαπώ (δημοτικό) – αγαπάω (λαϊκό), αυτόν (δημοτικό) – αυτόνα (λαϊκό), ποιού (δημοτικό) – ποιανού (λαϊκό), δώσαν (δημοτικό) – δώσανε (λαϊκό), απέκλεισαν (λόγιο) – απόκλεισαν (δημοτικό) – αποκλείσανε (λαϊκό), πρβ. και αποκλείσαν (δημοτικό, με κάποια έμφαση), εκκλησία (δημοτικό και λόγιο με την αρχαία σημασία 'Εκκλησία του Δήμου') – εκκλησιά (λαϊκό) κλπ. (τα δημοτικά είναι τα πιό ουδέτερα, πρβ. δεχόμεν και δεχόμενα στον καθημερινό διάλογο, ποιητική γλώσσα κλπ.).

Οι φορτίσεις είναι κάποτε αμφίβολες ή απροσδιόριστες, π.χ. καφεκούτι (κουτί του καφέ) – καφεδοκούτι (ίσως με πολλά είδη καφέ), γαλατάς (πωλητής γάλατος) – γαλάς (που του αρέσει το γάλα),πραματευτές (ουδέτερο) –πραματευτήδες (λαϊκό) –πραματευτάδες (λογιότερο, επαγγελματική κατηγορία με επίσημα χαρακτηριστικά), πα-

τέρες (ουδέτερο) – πατεράδες (έμφαση στα χαρακτηριστικά του πατέρα), καπετάνιοι (ουδέτερο) – καπεταναίοι (επαγγελματική κατηγορία), ναύτες (ουδέτερο) – ναυταίοι (λαϊκό), γονείς (δημοτικό) – γονέοι (λαϊκό), νομάτοι (λαϊκό) – νοματαίοι (επίταση, έμφαση), μάνες (συνήθως επίθετο + μάνες, π.χ. *χαροκαμένες μάνες*: πιο ουδέτερο = ατομικές περιπτώσεις μάνας) – μανάδες (συνήθως χωρίς επίθετο: προσωποποιήσεις της μάνας ως σύνολο) – μητέρες (ουδέτερο: όρος συγγένειας).

Χρήσιμη είναι και η εξέταση των αδύνατων και σπάνιων σχηματισμών, όπως *παπαδοπούλα* αλλά όχι **παποπούλα* (< Πάπας!), *παππουδάκι* αλλά όχι **παππουδούλης*, *δενόμουν(α)* (συννηθισμένο) – *δένουμουν* (σπανιότερο).

4. Προέλευση

Για την προέλευση του -δες έχουν γίνει και μπορούν να γίνουν πολλές υποθέσεις (ίσως συνέβαλαν πολλοί παράγοντες): αναλογική επέκταση των αρχαίων ιωνικών τύπων σε -ᾶδες και -οῦδες (βλ. Χατζιδάκις 1907, 15 κ.ε.· Triandaphyllidis 1949), διατήρηση παλαιών φωνηέντων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 226, πρβ. όμως και κλητικές *πατέρα!*, *πατέρες!* / *πατεράδες!*· *μητέρα!*, *μητέρες!* / *μητεράδες!*· *κυρά!*, *κυράδες!*· *γιαγιά!*, *γιαγιάδες!*· *μάνα!*, *μανάδες!*), σαφήνεια καταλήξεων (πρβ. *κυρές* – *κυράδες*, πρβ. *κυρά*), ξένα δάνεια (πρβ. τουρκ. *raşa* – *raşalar*, *bey* – *beyler* κλπ. με τα *πασάς* – *πασά-δες*, *μπέης* – *μπέη-δες*, *οκά* – *οκά-δες* κλπ.), σχήματα (π.χ. η αντίθεση ενικού – πληθυντικού στα ρήματα επιφέρει τύπους όπως *δώσανε*, βλ. 2.3 και 3, αλλά πρβ. και τη θεωρία της τάσης προς ανοιχτές συλλαβές στη νέα ελληνική).

Ισοσυλλαβία και ανισοσυλλαβία παρατηρούμε και στην αρχαία ελληνική κλίση (ισοσύλλαβα: -ας / -ης, -ᾶ / -ᾷ / -η, -ος, -ον, συννηρημένα, αττικόκλιτα· ανισοσύλλαβα: -ς (-ς / -Ø), πτώσεις ενικού -ος, -ι, -ᾶ / -ν, ουδέτερα -ος, -ι, πτώσεις πληθυντικού -ες, -ων, -σι, -ᾶς, ουδέτερα -ᾶ, -ων, -σι κλπ.), όχι όμως με τις μορφές της ΚΝΕ, πρβ. *εὔνους* – *εὔνοα*: *βαθύς* – *βαθέος*, θηλ. *βαθεῖα*, πληθ. *βαθεῖς* – *βαθέων*· *εὔβοτρυς* – *εὔβότρυνος*· *πᾶς* – *παντός*, θηλ. *πᾶσα*, πληθ. *πάντες*, (*πᾶσαι*), *πάντα*· *χαρίεις* – *χαρίεντος*, θηλ. *χαρίεσσα*, πληθ. *χαρίεντες*, (*χαρίεσαι*), *χαρίεντα* κλπ.· *βλάξ* – *βλακός*· *πένης* – *πένητος*, πληθ. *πένητες*· *φυγάς* – *φυγάδος*, πληθ. *φυγάδες*· *κόλαξ* – *κόλακος*, πληθ. *κόλακες*· *μέλας* – *μέλανος*, θηλ. *μέλαινα*· *εὐδαίμων* – *εὐδαίμονος*· *ἄχειρ* – *ἄχειρος*· *ἀληθής* – *ἀληθέος*· *μέγας* – *μεγάλου*, θηλ. *μεγάλη*, πληθ. *μεγάλοι*, *μεγάλαι*, *μεγάλα* κλπ.· *μετοχές* σε -ας, -ασα, -αν· -είς, -εῖσα, -έν· -οῦς, -οῦσα, -όν· -ύς, -ῦσα, -ύν· -ων, -ουσα, -ον· -ῶν, -ῶσα, -ῶν· -ῶν, -οῦσα, -οῦν· -ώς, -υῖα, -ός κλπ. Η νέα ελληνική στην ΚΝΕ έτρεψε όλα τα ανισοσύλλαβα σε ισοσύλλαβα αλλά πρόσθεσε νέα ανισοσύλλαβα: *πατέρας* – *πατεράδες*, *πασάς* – *πασάδες*, *κυρά* – *κυράδες*, *φούρναρης* – *φουρνάρηδες*, *νοικοκύρης* – *νοικοκύρηδες* (αλλά *νοικοκυρά* – *νοικοκυρές* / *νοικοκυράδες*), *νύφη* – *νυφάδες*, *μάνα* – *μάνες* / *μανάδες*, *παραματευτής* – *πραματευτές* / *πραματευτήδες* / *πραματευτάδες*. Ίσως η αρχαία ελληνική τρίτη κλίση (συμφωνικά θέματα) άλλαξε εξαιτίας μιας τάσης προς ισοσυλλαβισμό, πρβ. *πατήρ* / *πατρός* – *πατέρα*, *βέλος* / *βέλους* < **βέλεσος*. Ο κατοπινός ανισοσυλλαβισμός εξυπηρετεί την ίδια τάση προς καθαρότητα θέματος και κατάληξης. Οι εξαιρέσεις αποτελούν επιβεβαίωση του κανόνα, πρβ. ουδέτερα σε -σιμο και -μα (οι τύποι όπως *πραματευτάδες* απο αναλογία). Στα ρήματα η τάση είναι προς διάκριση χρόνων και αριθμών, ρηματικών ουσιαστικών και επιθέτων.

5. Συμπεράσματα

Η αντίθεση ισοσυλλαβισμού – ανισοσυλλαβισμού αποτελεί στο σύστημα της ΚΝΕ αλλά και διαχρονικά μία τάση προς αναλυτικότερη μορφολογία (πρβ. και σύνταξη) και σαφέστερη διάκριση της μορφηματικής δομής. Στο σύστημα των επιπέδων της γλώσσας, η ΚΝΕ τη χρησιμοποιεί για λεπτές διακρίσεις σημασίας και φορτίσεις, ιδίως σε αντιθέσεις δημοτικών – λαϊκών – λόγιων – ξένων – διαλεκτικών στοιχείων.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1998. «Ρίζα και θέμα στην κοινή νεοελληνική», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου. ΕΕΦΣΠΘ. Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας. Παράρτημα*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 174–181.
- Triandaphyllidis, Μ. 1949. «L'anisosyllabisme dans la déclinaison néogrecque (Résumé)», *Βυζάντιον* 19, 289–290. [Επανεκδ. στα *Άπαντα* τ. 2, 1963, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη), 241–242.]
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Χατζιδάκις, Γ. 1907. *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τ. 2. Αθήνα: Σακελλάριος.

Μεταφορά και παρομοίωση απο γλωσσολογική και σημειολογική άποψη

1. Εισαγωγικά

Οι άνθρωποι, αλλά και πολλά ζώα, χρησιμοποιούν σημεία, οργανωμένα σε συστήματα, για να επικοινωνήσουν, να σκεφτούν, να φανταστούν, να συνειδητοποιήσουν τον εαυτό τους και τα συναισθήματά τους κλπ., εφόσον ο εξωτερικός και ο εσωτερικός κόσμος τους πρέπει να αντικατασταθούν απο σημεία και συνδυασμούς σημείων, για να πάρουν μέρος σε διαδικασίες σημείωσης, που είναι απαραίτητες στην ατομική και κυρίως την ομαδική ζωή έμβιων όντων.

Κάθε σημειωτικό σύστημα εξυπηρετεί μιά ορισμένη περιοχή σημειωτικών δραστηριοτήτων, αλλά τα συστήματα μπορούν να συνδυάζονται (π.χ. γλωσσικά και κινηματικά σημεία), ενισχυόμενα αμοιβαίως, αλλά και αντικρούοντας κάποτε το ένα το άλλο (έκφραση αντιθέσεων κλπ.).

Η γλώσσα είναι το σημειωτικό σύστημα που μπορεί να αντικαταστήσει τα άλλα, κατα ποικίλους τρόπους και με διάφορα αποτελέσματα (υστερώντας κατα περιπτώσεις σε αποτελεσματικότητα, αμεσότητα, ταχύτητα κλπ.), εκτός των βιολογικών συστημάτων (λειτουργίες σώματος κλπ.), που μπορεί όμως να περιγράψει. Η γλώσσα μπορεί να εκφράσει έτσι το ατομικό, με γενικούς όρους (σύμφωνα με τις σημειωτικές ανάγκες), αλλά και να το περιγράψει λεπτομερώς. Δέν υπάρχουν γλωσσικά σημεία που να αντιστοιχούν σε κάθε ατομικό όν (πρβ. όμως τα κύρια ονόματα), αλλά η γλώσσα μπορεί να δηλώσει τα όντα ατομικά, άν χρειαστεί (με ονομασίες, περιγραφές διακριτικές, εν συντομία κλπ.). Διαθέτει μέσα όπως:

- παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ., αντιτύπους, περιγραφές κλπ., που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε περιπτώσεις σημειωτικής έλλειψης ή άγνοιας των κατάλληλων σημείων (όρων κλπ.), π.χ. *κάτι σαν έλκυθρο, σπίτι φρούριο*, πρβ. και φράσεις όπως *αυτώνω το αυτό, πώς το λέν, το μαραφέτι*, που αναπληρώνουν δηλαδή κενά του σημειωτικού συστήματος·
- ερμηνεύοντα / ερμηνεύματα, για στοιχεία που συνδέονται μεταξύ τους με λογικές, πραγματολογικές, φανταστικές κλπ. σχέσεις.

Οι γενικές κατηγορίες της αντίληψης, όπως ταυτότητα – ετερότητα, ομοιότητα – ανομοιότητα / διαφορά, προσέγγιση – διαφοροποίηση / διαφορετικότητα, αναλογία (ομοιότητα στην ίδια περιοχή) – ομολογία (ομοιότητα σε άλλη περιοχή) / αντιστοιχία, ποικιλία / παραλλαγή (μέσα σε είδος ή σε γένος), συμφωνία – αντίθεση, κανονικότητα – αντικανονικότητα, ευδιάκριτο – δυσδιάκριτο κλπ., χρησιμοποιούνται απο τη σκέψη για την αντιμετώπιση της αφάνταστης πολυπλοκότητας της πραγματικότητας, της σκέψης και της φαντασίας, με «χρήση φαντασιών ή ιδεών που είναι γνωστό οτι είναι λανθασμένες» (Vaihinger 1922, χν) ή με «αφεκτιβικούς ανθρωποκοσμισμούς», π.χ. προβολές – ταυτοποιήσεις (μιμητικές, π.χ. του ηθοποιού ή του θεατή), μιμήσεις, εξομοιωτικές και νοητικές διαδικασίες με αναλογικό, μεταφορικό χαρακτήρα (Morin 1979). Έτσι δηλώνεται στη γλώσσα κάτι που έχει σχέση με κάτι άλλο ή με το εναντίο / αντίθετο ενός άλλου (π.χ. στην κοινή νεοελληνική [KNE] *το μή καλό, το μή αυστη-*

ρό), κάτι παράλληλο, συναφές, αντίστοιχο, συγγενές, παρεμφερές κλπ. ή κάτι άσχετο, άλλο, ανεξάρτητο κλπ., αλλά και σε άλλα οργανωμένα συστήματα, 'γλώσσες' ημεικονικές, συμβολικές κλπ., όπως της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της μουσικής, του χορού, της φωτογραφίας κλπ. και σε συνδυασμούς τους (πρβ. γλώσσες του θεάτρου, του κινηματογράφου, της τηλεόρασης, της μόδας κλπ.).

Στα σημειωτικά μέσα που διαθέτει ο άνθρωπος περιλαμβάνονται η μεταφορά (metaphor) και η παρομοίωση (simile).

2. Μεταφορά

2.1 Εισαγωγικά

Η μεταφορά αποτελεί ένα γλωσσικό και σημειωτικό φαινόμενο (πρβ. τη μεταφορά στην τέχνη) καθολικής σημασίας για τον άνθρωπο, όπως φαίνεται απο τα εξής:

- τη θέση της στο γλωσσικό σύστημα και στη χρήση του·
 - την παλαιότητα της εμφάνισής της στην παρατήρηση και στη σκέψη του ανθρώπου·
 - το εύρος της εμφάνισής της στις γραμματείες διαφόρων λαών·
 - το ενδιαφέρον που προκάλεσε και εξακολουθεί να προκαλεί σε διάφορους τομείς της πνευματικής ζωής: ρητορική (πρβ. τα σχήματα λόγου), θεωρία της λογοτεχνίας (πρβ. ποιητική κλπ.), φιλοσοφία (γλώσσα και σκέψη, κριτική της γλώσσας, μηχανισμοί κατανόησης κλπ.), θρησκεία (πρβ. τους στηλίτες μοναχούς ως «ζωντανές μεταφορές θεών»), τέχνη, πολιτισμική ανθρωπολογία (κοσμολογική μυθολογία κλπ.), σημειολογία, γλωσσολογία κλπ.·
 - το πλήθος των σχετικών εργασιών και απόψεων: ρήτορες (Αριστοτέλης, Cicero, Quintilianus, C. Ch. du Marsais, P. Fontanier, J.-F. Marmontel κ.ά.), φιλόσοφοι (Αριστοτέλης, Άγιος Αυγουστίνος, J. Locke, G. W. Leibniz, D. Diderot, P. Ricœur κ.ά.), θεωρητικοί της λογοτεχνίας (Αριστοτέλης, Λογγίνος, W. Empson, I. A. Richards, G. Genette, Groupe μ, M. Riffatterre, B. Eikhenbaum, M. H. Abrams κ.ά.), λογοτέχνες (S. T. Coleridge, J. Moréas, A. Breton κ.ά.), γλωσσολόγοι (N. Chomsky, J. J. Katz, J. A. Fodor, D. Bolinger, S. Ullmann, Ch. Perelman, L. Olbrecht-Tyteca κ.ά.), θεωρητικοί της τέχνης (G. E. Lessing, J. J. Winckelmann, R. Arnheim κ.ά.) κλπ.·
- πρβ. επίσης ποιητικές εκτός ευρωπαϊκού πολιτισμού κλπ. (π.χ. για την αραβική ποίηση Rašīd ad-Dīn Waṭwāt, *Sady volšebstva v tonkostjach poëzii*, 1985, Μόσχα: Nauka· για τη σανσκριτική Sushil Kumar De, *History of Sanskrit Poetics*, 1976, Καλκούτα: Mukhopadhyay κλπ.), και μελέτες με συγκεντρωτικές θεωρήσεις (Biese 1893, Brook-Rose 1958, Konrad 1958, Baym 1961, Black 1962, Meier 1963, Bickerton 1969, Nooij 1976, Lakoff & Johnson 1981, Cooper 1986 κλπ.), αφιερώματα (Ortony 1979, Knights & Cottle 1960, Molino 1979 κλπ.), ρητορικές μελέτες (Richards 1936 κλπ.), θεωρίες της λογοτεχνίας (Wellek & Warren 1963, Arnold & Sinemus 1973 κλπ.), βιβλιογραφίες (Shibles 1971, Haverkamp 1983, Noppen, Knop & Jongen 1985), ειδικά λεξικά (R. Greene κ.ά. (επιμ.), *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 4η έκδ., 2012, Princeton: Princeton University Press· R. L. Richard & O. L. Zangwill (επιμ.), *The Oxford Companion to the Mind*, 1987, Οξφόρδη: Oxford University Press κλπ.) κλπ.

Παρόμοια ποικίλοι είναι και οι ορισμοί της μεταφοράς, όπως:

- Bussmann (1990 λ. *Metapher*): «γλωσσικές εικόνες, που στηρίζονται σε μιά σχέση ομοιότητας μεταξύ δύο αντικειμένων ή εννοιών, δηλαδή βάσει όμοιων ή παρόμοιων σημασιακών χαρακτηριστικών λαμβάνει χώρα μιά μεταβίβαση σχέσης (π.χ. *ο ουρανός κλαίει = βρέχει*)»
- Lewandowski (1994 λ. *Metapher*): «Μεταβίβαση σημασιών / γνωστοποιήσεων βάσει ομοιοτήτων της εξωτερικής μορφής, της λειτουργίας και χρήσης, μέσω υπονοούμενης σύγκρισης ή αμοιβαίας επιρροής των παραστάσεων (π.χ. *το άσμα των κυμάτων*)· συνειδητή και σκόπιμη μεταβίβαση βάσει ομοιότητας των αισθήσεων για καλαισθητικούς σκοπούς· αντικατάσταση μιάς έκφρασης με μιά άλλη, με την οποία έχει τουλάχιστον ένα σημασιακό χαρακτηριστικό κοινό»
- Αριστοτέλης (*Ποιητική* XXI 1457b 6–10): «Μεταφορά δέ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορά ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ [τοῦ] εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον. λέγω δὲ ἀπὸ γένους μὲν ἐπὶ εἶδος [...]»
- Paul (1966, 68–69): «Die Metapher ist eines der wichtigsten Mittel zur Schöpfung von Benennungen für Vorstellungskomplexe, für die noch keine adäquaten Bezeichnungen existieren. [...] Die Metapher ist eben etwas, was mit Notwendigkeit aus der menschlichen Natur fließt und sich geltend macht nicht bloß in der Dichtersprache, sondern vor allem auch in der volkstümlichen Umgangssprache, die immer zu Anschaulichkeit und drastischer Charakterisierung neigt.»

Οι θεωρίες που αφορούν τη μεταφορά έχουν καταταχθεί σε κατηγορίες, όπως βάσει (βλ. Niclas 1986):

- παρομοίωσης (βλ. 2.6.2.1 στα 2 και 3): μεταβίβαση ονομάτων βάσει ομοιότητας αντικειμένων, για λόγους οικονομίας, καλλωπισμού, εξωραϊσμού (κλασική ρητορική), μεταφορά = περίτεχνη παρομοίωση (Αριστοτέλης), συντομευμένη παρομοίωση· διαφοροποίηση μεταφοράς – παρομοίωσης βάσει της εικονικότητας (πρβ. εικονική θεωρία της μεταφοράς, βλ. Henle 1958)· κριτικές: η αντιστροφή της δέν λειτουργεί σε μερικές περιπτώσεις, η έννοια της ομοιότητας είναι ασαφής, αν όχι κενή κλπ·
- υποκατάστασης: μεταφορά = καλυμμένη ελλειπτική παρομοίωση (πρβ. και διάκριση μεταξύ *comparison* – *simile*)·
- αλληλεπίδρασης: μεταξύ δύο όρων που η μεταφορά φέρνει σε επαφή (περιοχή λέξεων και γνώσεων)· η μεταφορά δημιουργεί ένα αναπόσπαστο όλο, που δέν μπορεί να διαιρεθεί σε δύο στοιχεία· αλληλεπίδραση αντικειμένων με συσχετιστικές επαγωγές (βλ. Black 1979, που αναγνωρίζει τη δυσκολία να διευκρινιστεί τί εννοούμε όταν λέμε ότι σκεφτόμαστε ένα πράγμα σάν ένα άλλο, δηλαδή τη ‘μεταφορική στροφή’, τον μηχανισμό που μετατρέπει το κυριολεκτικό νόημα σε μεταφορικό)· θεωρία δημιουργικότητας (νοητική αντίληψη της γλώσσας)·
- συνδύλωσης: η μεταφορά είναι συνδηλωτικό φαινόμενο, εξαιτίας του σημειωτικού της μηχανισμού, στο εσωτερικό μιάς δεδομένης γλώσσας, σε μιά δεδομένη στιγμή της εξέλιξης της και όχι εξαιτίας των προθέσεων του εκφραστή της· δέν είναι φαινόμενο συστήματος (εκτός των καταχρήσεων και των αποκρυσταλλωμένων μεταφορών) αλλά διαδικασίας, δηλαδή είναι συγκεκριμένο φαινόμενο· το δεύτερο νόημα γίνεται κατανοητό επειδή στο υπέδαφος είναι παρόν το νόημα της πρώτης

σημειακής συνάρτησης ή μιά όψη της (πρβ. κυριολεκτική σημασία), με άλλα λόγια η συνδεδεμένη σημασία προϋποθέτει την κυριολεκτική (βλ. Eco 1993)·

- φιλοσοφικών πλευρών: νοητικό περιεχόμενο της μεταφοράς κλπ. και λογική ανάλυση (πρβ. θεωρίες ελλειπτικής αναλογίας: το Α είναι για το Β όπως το Γ για το Δ, βλ. Eco [1986]· επίσης, θεωρίες ανωμαλίας: η μεταφορά ως ένα είδος σημασιακού λάθους, ως ένα είδος λογικού παραλογισμού), αντίθεση κυριολεκτικού – μεταφορικού, συγκροτητική της επιστημονικής θεωρίας (Boyd 1979), μετάθεση μιάς σκέψης στη θέση άλλης – δημιουργική άρθρωση της πραγματικότητας (Cassirer, στον Niclas [1986], πρβ. Eco [1986], μεταφορά και αλήθεια, μίμηση, ‘βλέποντας ως’)· πρβ. και τον Hawkes (1978), που διακρίνει δύο βασικές απόψεις για τη μεταφορά, την κλασική (η μεταφορά είναι ικανή να χωριστεί από τη γλώσσα, αποτελεί ένα τέχνασμα που εισάγεται στη γλώσσα με σκοπό ειδικά προκαθορισμένα αποτελέσματα, που βοηθούν τη γλώσσα να αποκαλύψει την πραγματικότητα ενός κόσμου που υπάρχει αμετάβλητος εκτός αυτής) και τη ρομαντική (η μεταφορά είναι αδιαχώριστη από τη γλώσσα, που είναι ζωτικά μεταφορική, είναι τελικά το προϊόν μιάς αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις λέξεις και στη συνάθροιση υλικού καθημερινής εμπειρίας, προς δημιουργία νέας πραγματικότητας), προεκτάσεις των οποίων είναι η νεοκλασική θεώρηση (επιτρέπει την ύπαρξη ενός ζωντανού μεταφορικού είδους ‘φόντου’ της γλώσσας, πρβ. έρευνα των διαδικασιών μέσω των οποίων η μεταφορά μπορεί να εντυπωθεί στη γλώσσα με την επανάληψη, σάν ωραίο πλάνο) και η ρομαντική ανθρωπολογία: αναγνώριση βαθμού δημιουργίας μιάς όχι νέας πραγματικότητας, με ενίσχυση και επανάληψη μιάς παλαιότερης πραγματικότητας, που προϋποτίθεται από τον ολικό τρόπο της ζωής μας·
- ψυχολογικών πλευρών: διάκριση μεταξύ νοητικών και φαντασιακών ή συναισθηματικών στοιχείων της μεταφοράς, π.χ. διάκριση επεξηγηματικής μεταφοράς (εξηγεί αντικειμενικά, ως πραγματική ομοιότητα) και αφεκτιβικής (χαρκτηρίζει υποκειμενικά, συναισθηματικά, ως ομοιότητα αξίας, φορτίσεων και χρήσεων)· η μεταφορά γεννιέται από μιά εσωτερική όραση, που αγκαλιάζει άμεσα ομοιότητες μεταξύ δύο αντικειμένων ή ενεργειών και είναι επιτυχής όταν ενώνει σε μιά μεταφορική έκφραση την πραγματική αναλογία και την αναλογία αξίας (βλ. Adank 1939) ή ρόλου της φαντασίας: ο μηχανισμός της μεταφοράς εμπλέκει περισσότερα στοιχεία από τη σημασιακή σύγκρουση των όρων που αλληλεπιδρούν σε αυτή (πρβ. δομική αναλογία μεταξύ νοητικών και φαντασιακών ή συναισθηματικών στοιχείων της), πρβ. και γλωσσολογία (2.6.1), ρητορική (2.6.2), σημειολογία (2.6.3), υπολογιστικές προσεγγίσεις καθώς και θεωρία παιγνίων (βλ. Way 1991).

2.2 Είδη και μορφές

Οι μορφές που μπορούν να εμφανίσουν οι μεταφορές είναι ποικίλες και η ταξινόμησή τους μπορεί να γίνει με διάφορα κριτήρια, όπως:

- σημασιολογικά (βλ. 2.6.1 στο 4): «*télescope de domaines sémantiques différentiels*», «*intersection analogique entre domaines étrangers connectés*», «*faire interagir dans un énoncé deux champs sémantiques dont l’un forme le foyer et l’autre le cadre de la figure*» (Charaudeau & Maingueneau 2002)·

- συντακτικά (βλ. 2.6.1 στο 3): μεταφορές μονολεκτικές (π.χ. *προσανατολίζομαι*), φρασεολογικές (π.χ. *το πόδι του τραπεζιού*), προτασιακές (όπου κάτι δέν ταιριάζει με τα συμφραζόμενα και μόνο αν συνεξεταστούν τα στοιχεία της πρότασης, όπως το υποκείμενο κλπ., έχουμε μεταφορά, π.χ. *ο ουρανός κλαίει*, πρβ. μεταφορά in absentia, π.χ. *δέν μπορώ να γράψω· είναι σπασμένο το πόδι = του τραπεζιού* – in praesentia, όπως με ρήμα, με ουσιαστικό + γενική, με κατατάκτες, π.χ. *ο Α είναι λιοντάρι· το βιτριόλι της ζήλιας· πολεμιστής λιοντάρι*) και κειμενικές (in absentia μόνο ένας όρος – in praesentia πηγή και στόχος, π.χ. —*Τί έκανε όταν το άκουσε; —Αστραπές και βροντές / —Τι έκανε; —Αστραψε και βρόντησε*, πρβ. και κυριολεκτικές προτάσεις που ενεργούν μεταφορικά σε κάποιο κείμενο, π.χ. *έπεσε το δέντρο που ξέραμε*, σε συζήτηση για κάποιο γνωστό πρόσωπο)·
- μέρη του λόγου: βλ. 2.6.1 στο 1·
- λειτουργίες της γλώσσας (βλ. 2.6.1 στο 6): «*étendent le mécanisme à l'ensemble de la communication*», «*emploi flou de mots*» (Charaudeau & Maingueneau 2002)·
- κείμενο: εξακολουθητικές (συνεχείς μεταφορές με την ίδια 'σημασία', π.χ. *στάθηκε λιοντάρι, τίγρη, Αχιλλέας, ημίθεος*, επίσης *Η λησμονημένη είναι ο στρατιώτης που σταυρώθηκε | η λησμονημένη είναι το ρολόγι που σταμάτησε | [...] | η λησμονημένη είναι ο πυρετός που έπεσε* [Μ. Σαχτούρης, *Η λησμονημένη*, στ. 83–84, 93] κλπ.)· πρβ. και συγκεκριμενικότητα – διακειμενικότητα μεταφορών: οι μεταφορές λειτουργούν σε ένα μόνο δεδομένο πολιτισμικό και διακειμενικό σύμπαν, η αρχή όμως της συγκεκριμένης αλληλεπίδρασης μας επιτρέπει νέες όψεις (U. Eco), όπως σε αινίγματα (π.χ. *λαϊκό έχω ένα βαρελάκι πῶχει δυό λογιών κρασάκι = το αβγό, και λογοτεχνικό Στον πατέρα μου καβάλα | τη μητέρα μου φορώ | κι ήπια για να ξεδιψάσω | με το Χάρο μου νερό* [Κ. Παλαμάς, *Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, Λόγος ΙΑ', Το παραμύθι του αδάκρυτου*], σε ολοκληρωμένο κείμενο ως μεταφορά (π.χ. αλληγορία) κλπ.)·
- γραμματεία: ποίηση κλασική (αναλογική, παραπεμπτική σκέψη), ρομαντική (σύνθετη σκέψη, φαντασία και αισθαντικότητα, προσωπικός λυρισμός, έξαρση του εγώ, κοινωνία με τη φύση και την ανθρωπότητα, απελευθέρωση της τέχνης), συμβολική (αίσθημα μυστηρίου, υποβλητικότητα, ρευστότητα, υποσυνείδητο, όνειρο κλπ.), σουρεαλιστική (απελευθέρωση δυνάμεων του υποσυνειδήτου, η 'μεγάλη ψυχή' που αποτελεί τις ατομικές συνειδήσεις μας και την αληθινή πραγματικότητα, όνειρο, ασυνείδητο, αρχέτυπα, εμπειρίες της παιδικής ηλικίας μέσω 'εκρήξεων' κλπ.), μοντερνιστική (συνδυασμοί και συμφυρμοί σημαινόντων), μυστική (συσσώρευση, υπερβολή, οξύμωρο, αντιθετικοί παραλληλισμοί, αντίθετο, ταυτολογία, παράδοξο, ένωση ως λύτρωση, νέες ψυχικές περιοχές για γλωσσική μορφοποίηση, αποστροφή από τον κόσμο των αισθήσεων και βύθιση στο προσωπικό είναι, υπερνίκηση του χωρισμού άλλους θεότητας και καθαρής ψυχής και πλήρης ένωση με το θείο κλπ.) κλπ. Οι μεταφορές χαρακτηρίζουν πολλά είδη λόγου, π.χ. την ποίηση (άν και μπορούν να υπάρξουν ποιήματα χωρίς τη χρήση της, «φτάνει το ποίημα να ζει με εσωτερική εικόνα, με το ηχητικό εκμαγείο της μορφής [...] δέν υπάρχει ακόμη καμιά λέξη, αλλά το ποίημα ήδη ηχεί»· Mandel'shtam [1921] 1975, 531), με την υπαινικτική της λεπτότητα (π.χ. στην ερωτική ποίηση) και συνθετικότητα (πρβ. συνεχείς μεταφορές, όπου κάθε ακόλουθη λέξη είναι μεταφορά της προηγούμενης, π.χ. *Месяц зеркальный плывет по лазурной пустыне* (1863) του ποιητή Α. Fet)·

- λεξιλόγιο (βλ. και στο 2.6.1 το 2): αναγκαστικές μεταφορές (κενά του λεξιλογίου, που καλύπτονται με μεταφορές κατ' αναλογία, π.χ. *πόδι τραπέζιού*), προαιρετικές (π.χ. *ράχη καρέκλας* αλλά και *ερεϊσίνωτο*, το οποίο είναι λόγιο και σπάνιο, πρβ. αντίθεση κοινών και επιστημονικών όρων, π.χ. *ντομάτα* – *σολανόν το λυκοπερσικόν*), επινοητικές (π.χ. *διαβόλου κάλτσα* = *τετραπέρατος*, πρβ. προσωπικές μεταφορές στην ποίηση και γενικά στη λογοτεχνία), νεκρές (π.χ. *τετραπέρατος*), αναλυτικές (π.χ. *δέν είναι μύτη αυτό που έχει αλλά ράμφος*), αινιγματικές (π.χ. σε αινίγματα, όπως *το σχοινί πίνει και το μοσχάρι φουσκώνει* = το πεπόνι, σε λογοπαίγνια, καλαμπούρια, κρυπτογραφία κλπ.), μεταφραστικά δάνεια (π.χ. *ουρανοξύστης* < αγγλ. *skyscraper*), κύρια ονόματα (ψευδώνυμα, π.χ. *Φαίδων* = Γ. Ξενοπούλος, *Μπόεμ* = Δ. Χατζόπουλος κλπ.) και παρατσούκλια (π.χ. *Αρκούδας*, *Κατανάγκης* κλπ.).
- ύφος (βλ. και 2.3, 2.7.7, 2.7.9): υφολογικές διαβαθμίσεις (πρβ. ευφολογήματα, λαϊκή αργκό, που είναι μεγάλη δημιουργός μεταφορών, ειρωνεία). Η μεταφορά (ακόμη και η τετριμμένη) διαθέτει αισθητική πλευρά, που καθιστά (βλ. Eco 1993) πολυεμφανιστικό το κείμενο (τον λόγο), πρβ. αμφισημία και αυτοαντανακλαστικότητα (Jakobson 1960). Μιά μεταφορά μπορεί να είναι πιό ποιητική, πιό ωραία, πιό δημιουργική απο μία άλλη (πράγμα που πρέπει να ερευνηθεί, «η ευχαρίστηση και η δύναμη μιάς μεταφοράς θα μπορούσε να συσχετιστεί με έναν αριθμό υπαινικτικών δεσμών [...] αυτοί οι δεσμοί ή χαρακτηριστικά και η συσσωρευτική τους πυκνότητα αποτελούν αντικειμενικά χαρακτηριστικά της μεταφοράς και των καταστατικών συμφραζομένων της»· Swanson 1978, 164). Η εκούσια διαφοροποίηση της ποιητικής γλώσσας απο την καθημερινή μπορεί, κοντά σε άλλα μέσα όπως η σύνταξη, το αρχαϊκό λεξιλόγιο κλπ., να βασιστεί στην καθιέρωση ενός νέου συστήματος μεταφορών, π.χ. με νοητικές συσχετίσεις μεταξύ ουσιαστικά διαφορετικών φαινομένων, εγκαταλείποντας τις ποιητικές κοινοτυπίες.

Κοινές πηγές μεταφορών προσφέρει το κοινό πολιτισμικό σύστημα, όπως στις χώρες και γραμματείες του δυτικού πολιτισμού η αρχαία ελληνική και η λατινική γραμματεία, η Βίβλος κλπ. Διαφορετικά πολιτισμικά συστήματα μπορούν να διαφέρουν και στις μεταφορές (πρβ. δυσκολίες κατανόησης ή αποδοχής τους).

Παρόμοιες και παραπλήσιες μεταφορές εμφανίζονται σε διαφορετικές κοινωνίες και πολιτισμούς, τόπους και εποχές, πράγμα που εξηγείται απο τις κοινές ανθρώπινες εμπειρίες. Η σύμπτωση αυτή είναι εντυπωσιακότερη όταν πρόκειται για λογοτεχνικές μεταφορές, πράγμα που δείχνει οτι και η πιό τολμηρή ποιητική φαντασία, η πιό προσωπική γλώσσα είναι μέσα στις δυνατότητες του μέσου ανθρώπου, αν όχι στη σύλληψη, τουλάχιστο στην αντίληψη, π.χ. *ούτω εις το χάος αμέτρητον | των ουρανίων ερήμων* (Α. Κάλβος, *Ωδή δεκάτη, Ο Ωκεανός*, στ. 6–7) – *Et dans le sable d'or des vagues nébuleuses* (Ch. Péguy, *Ève, Le paradis Terrestre*).

Το αντίθετο φαινόμενο είναι επίσης κοινό: διαφορετικό περιβάλλον ζωής οδηγεί σε διαφορετικές μεταφορές και παρομοιώσεις, όπως φαίνεται ιδίως στις τυποποιημένες μορφές τους.

Εξετάζοντας λοιπόν τις μεταφορές απο άποψη λογική, πολιτισμικών και εθνικών συνειρμών, βιοτικών αναγκών κλπ., μπορούμε να διακρίνουμε (βλ. Gak 1988) καθολικές και ειδικές μεταφορές, καθορίζοντας σε αυτές τύπους (γενικές σφαίρες εξωγλωσσικής πραγματικότητας: άνθρωποι → ζώο, ζώο → άνθρωποι, ζώο → φυτό κλπ.) και

υποτύπους (π.χ. απο ρήματα κινήσεως, απο όρους συγγένειας κλπ.), μορφές (π.χ. σκοτάδι πι³σσα), γλώσσα – λόγο (τυποποιημένες – ατυποποίητες, προσωπικές κλπ.). Οι ‘πυρηνικές’ μεταφορές αναπτύσσονται απο μιά αρχική εικόνα, π.χ. απο τη δυνατότητα να σκεφτούμε τη *συζήτηση* σάν *πόλεμο* (πρβ. *λογομαχία*).

2.3 Λειτουργία

Η χρήση των μεταφορών θέτει διάφορα ερωτήματα, όπως ποιά είναι η σχέση τους με τις πράξεις λόγου (speech acts, βλ. 2.6.1 στο 5), αν αποτελούν οικονομική διατύπωση (διότι η κυριολεξία θα απαιτούσε περισσότερη ‘εργασία’ του ομιλητή), αν προκαλούν ευχαρίστηση με τη λύση ενός αινίγματος κλπ. Απο την άλλη μεριά θα έλεγε κανείς οτι η γλώσσα θα έπρεπε να την εξαλείψει το ταχύτερο για να καταλήξει στην κυριολεκτική σημασία, που είναι η βασική της λειτουργία.

Οι λειτουργίες της μεταφοράς είναι ποικίλες: π.χ. στον λόγο (βλ. Charaudeau & Maingueneau 2002) εμφανίζεται η αισθητική (στολισμός, συγκεκριμενοποίηση εντυπώσεως, παραστατικότητα), νοητική (ευριστική, νοητική δύναμη), πειστική λειτουργία (πρβ. τις χρήσεις της στην επιστημονική γλώσσα, στην πολιτική, στη μάθηση, στη λήψη αποφάσεων κλπ.), καθώς φαίνεται και απο τις περιπτώσεις, που συνέλεξαν κατα καιρούς οι μελετητές της, όπως:

- Αριστοτέλης (*Ρητορική* III 9 1410b 13–20): «ή δὲ μεταφορὰ ποιεῖ τοῦτο μάλιστα· ὅταν γὰρ εἴπῃ τὸ γῆρας καλὰμην, ἐποίησεν μάθησιν καὶ γνῶσιν διὰ τοῦ γένους· ἄμφω γὰρ ἀπηνθηκότα. ποιοῦσιν μὲν οὖν καὶ αἱ τῶν ποιητῶν εἰκόνες τὸ αὐτό· [...] ἔστι γὰρ ἡ εἰκὼν, καθάπερ εἴρηται πρότερον, μεταφορὰ διαφέρουσα προθέσει· διὸ ἦττον ἡδύ, ὅτι μακροτέρως· καὶ οὐ λέγει ὡς τοῦτο ἐκείνο· οὐκοῦν οὐδὲ ζητεῖ τοῦτο ἡ ψυχὴ.»
- Cicero (*De Oratore*, βλ. Wilkins 1963): Ἐκφραση ολόκληρης πράξης ή πρόθεσης με συντομία, αποτέλεσμα ανάγκης λόγω ελλείψεων λεξιλογίου και έπειτα και λόγω θελήτρου κλπ.
- Thöming (1973): Οικονομική χρήση της γλώσσας (αστερισμός σκέψεων· το ευρύτερο πλαίσιο, η ιστορία, οι εμπειρίες διευκρινίζουν την εικόνα), κλήση προς λύση μιάς φαινομενικά αινιγματικής έκφρασης, κατάχρηση (βλ. 2.6.2), ευφημισμός (π.χ. *στρατόπεδο συγκεντρώσεως*), εικονικότητα ποιητικών κειμένων (πρβ. αλληγορία, βλ. 2.6.2.1 στο 3, σύμβολο, βλ. 2.6.2.1 στο 4, πρότυπο, βλ. 2.6.2.1 στο 5), λεκτικοί τρόποι (βλ. 2.6.2.1, 2.6.2.2). «Η μεταφορά αντικατοπτρίζει τη σύλληψη του κόσμου στη διαλεκτική εμφάνιση υποκειμενικών και αντικειμενικών μερών, καθώς παρουσιάζει ένα μέρος του κόσμου όχι αναλυμένο αντικειμενικά αλλά με μιά εικάσιμη υποκειμενική ερμηνεία.» (Thöming 1973, 198)
- Cooper (1986): διέγερση εικόνων, παρακίνηση συγκρίσεων, πρόσδοση αξιομνημόνευτης έκφρασης σε θεωρίες, πρόκληση ατμόσφαιρας κλπ., αλλά η γενική και συνδυαστική τους λειτουργία είναι η καλλιέργεια οικειότητας μεταξύ ανθρώπων που είναι σε θέση να ερμηνεύσουν μεταφορές ή κάποια συγκεκριμένη μεταφορά.
- Richards (βλ. Partridge 1973 λ. *Metaphor*): εστίαση σε μιά σημασία πολλών διαφορετικών σημασιών: «Η γλώσσα, όταν χρησιμοποιείται καλά, αποτελεί μιά ολοκλήρωση (completion) και εκτελεί ό,τι οι διαισθήσεις των αισθήσεων δέν μπορούν να

κάνουν μόνες τους. Οι λέξεις είναι τα σημεία της συνάντησης, όπου συναντιούνται περιοχές της εμπειρίας που δεν μπορούν να συνδυαστούν ποτέ στην αίσθηση ή διαίσθηση. Χρησιμοποιούν την ευκαιρία και τα μέσα εκείνης της ανάπτυξης που είναι η ατελείωτη προσπάθεια του νου να βάλει τάξη στον εαυτό του [...] οι λέξεις δεν είναι ένα μέσο για την αντιγραφή της ζωής, αλλά για την επαναφορά της ίδιας της ζωής σε τάξη.» (Richards στον Partridge 1973, 187–188) Η μεταφορά πλαταίνει τη γλώσσα και την πραγματικότητα.

- Petrie (1979): Οι μεταφορικές χρήσεις βοηθούν στην κατανόηση νέων εννοιών με επιτυχείς προσεγγίσεις από το πιο οικείο.
- Kittay (1987): Θεωρία προοπτικής (perspectivity), κατανόηση μιάς περιοχής από τη θέση μιάς άλλης, πράγμα που δηλώνει τη νοητική δύναμη των μεταφορών στην αντιπροσώπευση του κόσμου και όχι τον ρητορικό τους ρόλο (νέα νοηματικοποίηση και όχι νέα πληροφόρηση, π.χ. η πρόταση *η χώρα ήταν μιά κυψέλη* φέρνει στον νου το μέλι, τη βασίλισσα, τις εργάτριες, τους κηφήνες κλπ.).
- Boyd (1979): Η μεταφορά, ως μέρος μιάς γενικότερης θεωρίας της αναφοράς, επιτρέπει την άρθρωση νέων ιδεών, τη μετάδοση νέων επιστημονικών συλλήψεων (ακόμη και την ανακάλυψη).
- Kuhn (1979): Οι ερμηνευτικές και ευρετικές μεταφορές εγκαθιστούν διασυνδέσεις μεταξύ επιστημών και του κόσμου (πρβ. και εκπαίδευση).
- Sticht (1979): Οι μεταφορές αποτελούν δείκτες κατανόησης, πλαίσια αναφοράς για τη συνοχή του κειμένου, όργανο δημιουργικής λύσης προβλημάτων.
- Telija (1978): Η μεταφορά είναι χρήσιμη για πραγματολογικούς σκοπούς, δηλαδή δεν περιγράφει αλλά εκφράζει μέσω της αρχικής εικόνας τη συναισθηματική σχέση του ομιλητή με το περιεχόμενο δεδομένου γλωσσικού σημείου, προσδιορίζοντας την εκφραστικότητα με τον συνδυασμό τριών τουλάχιστο τροπικοτήτων: της εκτιμητικής, της συναισθηματικής και της υφολογικής. Η εκφραστική-εκτιμητική μεταφορά, παρά την 'καθημερινότητά' της, διεισδύει στο λεξιλόγιο της μη αντικειμενικής πραγματικότητας, ιδίως στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας αλλά και των αντικειμένων και των αφηρημένων εννοιών. Εκτός από την εκφραστική-εκτιμητική, άλλες λειτουργίες της μεταφοράς είναι η γλωσσικά δημιουργική ισχύς της (πρβ. ύφος), ο αξιολογικός της προσανατολισμός, η ανθρωπομετρική της λειτουργία (ρόλος του προσωπικού θησαυρού του ομιλητή στην επιλογή και οργάνωση των παραστατικών και συναισθηματικών του συσχετίσεων) κλπ.
- Booth (1979, 70): Μεταφορές ως «όπλα στο δικαστήριο, ως διαφημίσεις του εαυτού μας, ως στέκια μικροπωλητών, ως δυνητικές βόμβες ικανές να τινάξουν στον αέρα μιά ολόκληρη κουλτούρα σε μιά νύχτα, ως ερωτικά γράμματα σε αναγνώστες, ως οράματα του πώς, δημιουργώντας μεταφορές, απελευθερώνουμε τη ζωή μας» (πρβ. τη δυσκολία διάκρισης και κριτικής μεταξύ μεταφορών).
- Blumenberg (1960): «Η έννοια ζωντανεύει με το δρόσιμα που της παρέχει το λουτρό μέσα σε νέες μεταφορές.»
- БЭСЯ (1998): Οι λειτουργίες της μεταφοράς είναι η ονομαστική (πρβ. την ανάγκη διάκρισης ομωνύμων, ιδίως αν το ένα από αυτά έχει αρνητική φόρτιση), η νοητική (πρβ. μορφοποιητικά συστήματα), η εικονική, η προσδιοριστική, η αξιολογική (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), η συναισθηματική, η ευριστική (πρβ. πολυσημία, ανθρω-

πομορφία – ζωομορφία, π.χ. σε παρατσούκλια)· η μεταφορά, που η αλήθεια της δέν αποδεικνύεται πάντα λογικά, που είναι στατική και ασυμμετρική (δέν επιτρέπει αντιστροφή των μελών της), δηλώνει πραγματική κρίση, σταθερό χαρακτηριστικό και χαρακτηρισμό του αντικειμένου, χωρίς δυνατότητα συντακτικής επέκτασης, με μέσο τον βαθμό ομοιότητας και επιδρά στον δέκτη με εκφραστική λειτουργία και υποβολή ενορατικής θεώρησης.

- Lakoff & Johnson (1981): Η μεταφορά είναι ένας γνωστικός μηχανισμός (αναγνώριση, παραγωγή κλπ. νέων σχημάτων βάσει παλαιότερων εσωτερικευμένων δομών).
- Goodman (1978, 178–179, σχολιάζοντας απόψεις του D. Davidson): «Η μεταφορά συνεπάγεται την απόσυρση ενός όρου ή μάλλον ενός σχήματος όρων από μιά αρχική κυριολεκτική εφαρμογή και την εφαρμογή της με ένα νέο τρόπο, έτσι ώστε να επιτευχθεί μιά νέα ταξινόμηση είτε της ίδιας είτε μιάς διαφορετικής περιοχής [...] βάζοντας παλιές λέξεις σε νέες δουλειές έχουμε τεράστια οικονομία στο λεξιλόγιο και επωφελούμαστε από τις καθιερωμένες συνήθειες στη διαδικασία της υπέρβασης τους.»

Κοντά στις παραπάνω (και άλλες παρόμοιες λειτουργίες, π.χ. την υφολογική, ως ‘στολισμό’ ενός λογοτεχνικού έργου), πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στην ονοματοθετική (ονομαστική) λειτουργία της μεταφοράς (κάλυψη κενών του λεξιλογίου):

- αντικειμενικών – υποκειμενικών (βλ. και 2.7.1): η πρώτη περίπτωση αφορά τυποποιημένες μεταφορές, π.χ. *το πόδι της καρέκλας* (πρβ. τα *kenning* στην παλαιά αγγλοσαξονική και ισλανδική ποίηση, τα *heiti* στην παλαιά γερμανική ποίηση, τα *difalu* στην πρώιμη κελτική ποίηση, την περσική μυστική ποίηση, τη συμβολική ποίηση κλπ., όπως και τις νεκρές ή απολιθωμένες μεταφορές, π.χ. *τρικούβερτη διασκέδαση*, όπου το *τρικούβερτη* διατήρησε μόνο τη φόρτιση)· η δεύτερη περίπτωση αφορά προσωπικές, ιδιολεκτικές μεταφορές (π.χ. πρωτότυπες, απροσδόκητες, τολμηρές μεταφορές της προσωπικής ποίησης, σε αντίθεση με τα δημοτικά τραγούδια, βλ. 2.2), πρβ. κατασταλαγμένη – αυθεντική γλώσσα (Merleau-Ponty, βλ. Cooper 1986)·
- αναγκαστικών – προαιρετικών (βλ. και 2.2): τα πρώτα για περιεχόμενα που δέν εκφράζονται αλλιώς ή είναι αδύνατο να εκφραστούν (πρβ. όμως και την εκφραστική συχνά επιτυχία της λογοτεχνίας)· τα δεύτερα για περιεχόμενα που εκφράζονται και αλλιώς.

Τέλος οι μεταφορές μπορούν να λειτουργήσουν ως συσχετιστές και προσδιοριστές (βλ. Σετάτος 1992).

2.4 Γένεση

Η προέλευση των μεταφορών (βλ. και 2.6.3) και οι αιτίες που τις γεννούν αποτελούν ένα βασικό ερώτημα της έρευνας. Κατά τον Richards (βλ. Partridge 1973, 185), «η παραδοσιακή θεωρία παρατήρησε μόνο μερικές από τις μορφές της μεταφοράς και περιόρισε την εφαρμογή του όρου ‘μεταφορά’ μόνο σε λίγες από αυτές. Με αυτό τον τρόπο έκανε τη μεταφορά να φαίνεται ένα γλωσσικό ζήτημα, μιά μετακίνηση και μετατόπιση λέξεων, ενώ βασικά αποτελεί δανεισμό και επαφές σκέψεων, μιά συναλλαγή

μεταξύ συμφραζομένων. Η σκέψη είναι μεταφορική και προχωρεί με σύγκριση, απο όπου προέρχονται και οι μεταφορές της γλώσσας». Κατα τον Weinrich (1967), οι μεταφορές της γλώσσας εγκαθιστούν καταρχήν αναλογίες, που δέν τις διαβάζουμε απο τη φύση αλλα στη φύση, ως δικά μας σχεδιάσματα και υποθέσεις. Ο Suhamy (1981, 42) δέχεται οτι η μεταφορική γλώσσα καθιερώνει μιά καθολική ανταλλαγή, χάρη στην οποία τα αντικείμενα ανταλλάσσουν τις λειτουργίες τους και τα χαρακτηριστικά τους (π.χ. *υπάρχουν ποτάμια που λάμπουν με χίλια διαμάντια και διαμάντια που ρέουν σάν ποτάμια*). Με τη μεταφορά βλέπουμε τον κόσμο υπο το φώς μιάς ορισμένης περιγραφής απο μιά ορισμένη προοπτική (Black 1979). Η μεταφορά, ομοιότητας ή αναλογίας, αποτελεί χαρτογράφηση μιάς νοηματικής περιοχής σε μιά άλλη. Κατα τους Gardner & Winner (1979), η έρευνα σχετικά με την ανάπτυξη των μεταφορικών κατασκευών υποβάλλει μιά σαφή διάκριση μεταξύ εκείνων των μεταφορών που βασίζονται σε αντιληπτικές και λειτουργικές όψεις και εκείνων που βασίζονται σε ψυχολογικές ιδιότητες.

Οι λόγοι δημιουργίας των μεταφορών, κατα τον Coseriu (1991), είναι οι εξής: για στοιχεία που έχασαν την εκφραστικότητά τους (π.χ. λατ. *apes* ‘μέλισσα’ → γαλλ. *mouche à miel*), λόγω γλωσσικού ταμπού (πρβ. αντίφραση: *ο ευλογημένος, αντονομασία: ο διάβολος, δάνεια: ισπ. izquierdo* ‘αριστερός’, δάνειο απο τη βασκική, *ἄρκτος* / λατ. *ursus* κλπ., αλλα ρωσ. *медведь* ‘αρκούδα’ ← ‘που τρώει μέλι’) και λεξιλογικής απαγόρευσης (π.χ. *έφυγε* αντί *πέθανε*, *η κακιά αρρώστια* αντί *ο καρκίνος*), λόγω αρνητικής εξέλιξης της σημασίας (π.χ. γαλλ. *embrasser* ‘φιλώ’ αντί *baiser*), απο παικτική χρήση της γλώσσας (π.χ. λατ. *testa* αντί *caput* ‘κεφάλι’) και γενικά λόγω της ‘ποιητικής’, δημιουργικής, λειτουργίας της γλώσσας («*estableciendo analogías inéditas, en la intuición como en la expresión, analogías que contienen y manifiestan su modo peculiar de tomar contacto con la realidad*» [Coseriu 1991, 100]).

Οι μεταφορές πηγάζουν απο τις εκφραστικές ανάγκες των ομιλητών, π.χ. όταν χρειάζεται να ονομάσουν κάτι που δέν διαθέτει γλωσσικό σημείο για την έκφρασή του (ονοματοθετική μεταφορά), όταν θέλουν να δηλώσουν μιά σύνθετη κατάσταση (πρβ. ανάκληση ερμηνευμάτων, στοιχείων και καταστάσεων σχετικών με το θέμα), μιά νέα εμπειρία, κάτι αφηρημένο με κάτι συγκεκριμένο (π.χ. έκφραση χρόνου, αφηρημένων εννοιών), μιά ακαθόριστη αίσθηση ή συναίσθημα, μιά φαντασία κλπ. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν επίσης μεταφορές εκεί όπου υπάρχουν γλωσσικά σημεία για την έκφραση περιεχομένων (μή ονοματοθετική μεταφορά), όταν ο ομιλητής επιδιώκει την εναργέστερη, εντυπωσιακότερη, υποβλητικότερη κλπ. έκφραση (πρβ. και διαφοροποιήσεις κατα τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *ράχη της καρέκλας* – *ερεισίνωτο, στον γάμο του Καραγκιόζη* – *του κάκου / μάταια*, καθώς επίσης τα συνώνυμα και τις φορτίσεις τους με αυτές τις μεταφορικές αλλαγνυμίες), τις ιδιαίτερες αξίες, φορτίσεις και αποχρώσεις μιάς έννοιας ή τις περιπτώσεις όπου ο ομιλητής αγνοεί ή δέν θυμάται την κατάλληλη λέξη (πρβ. αντιτύπους όπως *το αυτό, το πράγμα, το κολοκύθι, αυτώνων* κλπ.) ή κάνει οικονομία στη γλώσσα (αλλιώς θα έπρεπε να δημιουργήσει ένα νέο λεξικό στοιχείο). Αποτελούν δηλαδή νοητικά εργαλεία επικοινωνίας και σκέψης. Με τη μεταφορά μπορεί να επιτευχθεί ακόμη και μιά αντικειμενικότερη (λιγότερο αυθαίρετη) έκφραση, π.χ. *νερό* – *υγρό στοιχείο* – H_2O , *τρένο* – *συρμός* – *σιδηρόδρομος* / *αμαξοστοιχία*. Μιά κατάχρηση όπως *η ράχη της καρέκλας* χρησιμεύει στο να μεταβάλει μιά σημειακή συνάρτηση (έκφραση και περιεχόμενο) σε έκφραση, για να κατονομαστεί ένα

άλλο περιεχόμενο, για το οποίο η γλώσσα δέν προβλέπει αντίστοιχη έκφραση (U. Eco). Μεταφορές καθιερώνονται απο αναλογία ή φυσική ομοιότητα ως κυριολεξία (π.χ. στα αρχαία ελληνικά *σπόνδυλος* ‘βαρίδι ρόκας’, βλ. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 10.125).

Η γενετική θεώρηση της μεταφοράς είναι δύσκολη. Κατα τον U. Eco, ο μηχανισμός της επινόησής της (όσο πιό πρωτότυπη είναι η πορεία γένεσής της τόσο παραβιάζει κάθε προηγούμενη ρητορική συνήθεια) παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστος (άν και θα μπορούσε να ερευνηθεί σε εργαστήριο) και συχνά κάποιος ομιλητής παράγει μεταφορές κατα τύχη, μέσα απο ανεξέλεγκτους συνειρμούς ιδεών ή κατα λάθος (η μεταφορά δέν είναι αναγκαστικά αποτέλεσμα πρόθεσης), π.χ. *ο ουρανός πλέει αντί κλαίει* (επίδραση υποσυνείδητων σκέψεων, πρβ. και σουρεαλιστική ποίηση)· *το βάθος του τραπεζιού ήταν εντυπωσιακό αντί το βάρος...*· σε γραπτό κείμενο: *ένα φίλο / φύλο χαρτιού αντί φύλλο χαρτιού* (δημιουργία των μεταφορών *φίλος του χαρτιού*, *τα φύλα των χαρτιών*)· (σε εφημερίδα) *το δελτίο καιρού (για το Σαββατοκύριακο)* και αμέσως παρακάτω *αποτυχία (στις διαπραγματεύσεις)*, που μπορεί να θεωρηθεί οτι αναφέρεται στον καιρό απο κάποιους αναγνώστες. Όταν ο ερμηνευτής μπαίνει στη θέση του επινοητή της μεταφοράς και με βάση τον ‘βαθμό μηδέν’ της γλώσσας (η μεταφορά αποτελεί απόκλιση, παραβίαση λογικών κατηγοριών κλπ., που μερικοί αμφισβητούν, ενώ άλλοι δέχονται οτι ο αποδέκτης πρέπει να αναγνωρίζει το παράλογο που περιλαμβάνει), η ανάλυση του μηχανισμού της ερμηνείας της είναι πιό εύκολη. Η ερμηνεία της μεταφοράς (πρβ. την απαγωγή [abduction] του Ch. Peirce) ανακαλύπτει το πλαίσιο αναφοράς που επιτρέπει τη διάγνωσή της, χωρίς να αξιώνει τον εντοπισμό καθολικού νόμου (νόμοι για κείμενα – νόμοι για κόσμους στις επιστημονικές ανακοινώσεις, πρβ. οτι κατα τον T. S. Kuhn [βλ. Eco 1993], η μεταφορά συγγενεύει με πρόταση νέου επιστημονικού ‘παραδείγματος’, ενώ για άλλους ερευνητές η ερμηνεία των μεταφορών δέν ανακαλύπτει αλλά κατασκευάζει την ομοιότητα, βάσει στοιχείων και διαδικασιών). Σημασία και πραγματολογία προσφέρουν στοιχεία για την ερμηνεία των μεταφορών, πρβ. γεγονότα κλπ. του κόσμου → αισθήσεις → γλώσσα, και η γνώση του πολιτισμού (εμπειρίες, βιώματα, γνώσεις άλλων εποχών και πολιτισμών) και οι αναλογικοί συλλογισμοί (πρβ. μεταφορές σε επιστημονικές εργασίες, σε θεολογικό λόγο κλπ.).

Κατα την ονομαστική μεταφορά, η φαντασία δημιουργεί ερμηνεύοντα (βλ. 2.3), δηλαδή κάτι που δέν έχει ονομασία αλλά συλλαμβάνεται απο τον νού ως οντότητα, αντικείμενο ή όν, κατάσταση ή ενέργεια, που θα μπορούσε να ονομαστεί, επειδή φέρνει στον νού ή τη φαντασία κάτι ανάλογο απο τις εμπειρίες του ομιλητή, με τη μεταφορά περνάει απο τα εξής στάδια: το πρώτο στάδιο είναι εξωγλωσσικό, με σημείο του στον νού το αντικείμενο χωρίς όνομα, το οποίο κατόπιν ανακαλεί ερμηνεύμα ή ερμηνεύματα στη σκέψη, ένα απο τα οποία χρησιμοποιείται για να περιγράψει το όν χωρίς όνομα· για να το δηλώσει ο ομιλητής χρησιμοποιεί το όνομα του ερμηνεύματος, δηλαδή σημείο του αντικειμένου αναφοράς είναι το αντιληπτικό αποτέλεσμα στο μυαλό (πρβ. *παθήματα τῆς ψυχῆς*, Αριστοτέλης) και γλωσσικό σημείο του αποτελέσματος αυτού είναι το σημείο του ερμηνεύματος που ανακαλείται απο το αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας, π.χ. άν είναι ανάγκη να δηλωθούν τα κάτω στηρίγματα του τραπεζιού, το μέρος αυτό ως αντικείμενο αναφοράς ανακαλεί τα ‘*κάτω άκρα*’ (λόγιο) = τα πόδια του ανθρώπου ή ζώων, τα οποία ως εικονικά σημεία οδηγούν στο συμβολικό σημείο /πό-

δια/. Το πρόβλημα είναι αν αποτελεί σημείο ή αντικείμενο αναφοράς: φαίνεται ότι είναι αντικείμενο αναφοράς *καί* σημείο (δηλώνει το είδος του γένους). Ο ομιλητής βλέπει ένα όν (αισθήσεις), ένα αντικείμενο αναφοράς, που συνήθως δεν διακρίνεται γλωσσικά, και αυτό του θυμίζει ένα άλλο αντικείμενο αναφοράς, που διαθέτει ονομασία και μέσω αυτού το ονομάζει. 'Βλέπει' επίσης ένα σημείο, παρόλο που είναι ένα αντικείμενο αναφοράς (πρβ. *κορυφές* → *κεφαλές* δέντρων ζωγραφισμένων). Η μεταφορά δεν εμφανίζεται στην αντίληψη του κόσμου (πρβ. *μήμη*, *ερμηνεύματα* κλπ.) πρίν μεταβληθεί (ιδίως με την τυποποίηση) σε σημείο (χρήση σε ένα σύστημα για πληροφόρηση).

Κατα τον Miller (1979, που ακολουθεί τον M. Black), η συσχέτιση μέσω παρομοίωσης ή μεταφοράς παρέχει ένα φίλτρο, μέσα απο το οποίο αντικρίζεται το αντικείμενο αναφοράς (επιλογή και διαγραφή χαρακτηριστικών της κυριολεκτικής λειτουργίας του αντικειμένου αναφοράς): στον τύπο SIM [F (x), G (y)], οι ιδιότητες x του F παραλείπονται πάντα σε μία μεταφορά, της οποίας η λειτουργία είναι η δημιουργία ενός υποκατάστατου για ένα κυριολεκτικό αντικείμενο αναφοράς F (πρβ. *είναι δυνατός σάν Ηρακλής* → *είναι Ηρακλής*). Κατα τον Levin (1979, 134), η λογοτεχνική μεταφορά (κατα τον Miller [1979] κ.ά. δεν υπάρχει σαφής διαφορά) σημαίνει «φαντάζομαι... και σας καλώ να συλλάβετε έναν κόσμο», όπου η γλώσσα με στοιχεία του υπαρκτού κόσμου χαρτογραφεί ένα δυνατό κόσμο ή μία αποκλίνουσα γλώσσα χαρτογραφείται στον πραγματικό κόσμο (το πρότυπο κόσμου του δέκτη αλλάζει, με φαινομεναλιστικές κατασκευές, έτσι ώστε να ταιριάζει σε μία κυριολεκτική ερμηνεία της μεταφοράς, δηλαδή δεν είναι ελαττωματική η γλώσσα αλλά το πρότυπο του κόσμου που κατασκευάζεται). Κατα τον Ricoeur (1975), μία ατυποποίητη 'εγγύτητα' μεταξύ δύο ιδεών γίνεται αντιληπτή, παρά τη λογική τους 'απόσταση', βάσει ομοιότητας (τάση μεταξύ ταυτότητας και διαφοράς στη διαδικασία της κατηγορήσης, «voir comme...», πρβ. στον L. Wittgenstein, σημασιακή ενέργεια αντίληψης του όμοιου μέσα στο ανόμοιο, η φαντασία δεν είναι συνάρτηση της εικόνας, το μεταφορικό 'είναι' σημαίνει 'δέν είναι' και 'είναι σάν', η μεταφορική αλήθεια = *sens tensionnel* του όρου 'αλήθεια').

Στη νοητική βάση των μεταφορών, κατα τον Volff (1988), βρίσκονται σε αλληλεπίδραση εκτιμήσεις των μορφών του κόσμου και η σημασιακή φύση των γλωσσικών μονάδων, έτσι ώστε με την ανάλυση των μεταφορών είναι δυνατός ο καθορισμός εκείνων των πλευρών του κόσμου που εισδύουν άμεσα στη δομή των γλωσσικών μονάδων, εισάγοντας σε αυτές εκτιμητικές συνδηλώσεις. Η αντιστοιχία μεταφοράς και εκτίμησης μπορεί να είναι θετική ή αρνητική, π.χ. *παρά τη λύπη της αισθάνθηκε ένα φωτεινό αίσθημα* (θετική), *η δουλειά μυρίζει δικαστήριο* (αρνητική). Η μεταφορά είναι πρίν απ' όλα μία γλωσσική μέθοδος σκέψης για τον κόσμο και έπειτα τρόπος συμπλήρωσης του λεξιλογίου. Έτσι εξηγούνται όμοιες μεταφορές που δημιουργήθηκαν ανεξάρτητα σε διαφορετικές γλώσσες και ιδιαίτερα οι λογοτεχνικές. Παρά την ονομαστική, παραστατική και εκτιμητική λειτουργία τους, οι μεταφορές, κατα την Onarina (1988), εκπληρώνουν και μία εννοιολογική λειτουργία, που στηρίζεται στην ικανότητά τους να σχηματίζουν νέες αντιλήψεις και έννοιες, ξεκινώντας απο τις άλλες, σχηματισμένες, ιδίως για μή αντικειμενικές ουσίες (π.χ. τα πλαίσια πρακτικών ενεργειών), με βάση την αλληλενέργεια δύο συστατικών, του παριστανόμενου και του εικονικού μέσου.

Μεταφορά και παρομοίωση κατα την οντογένεση της γλώσσας συμβάλλουν στην

κατανόηση κειμένων (παιδιά 8–11 χρονών), κατανοούνται απο παιδιά 10–12 χρονών και πλήρως στην προεφηβική ηλικία, με την ωρίμανση των νοητικών λειτουργιών (πρβ. Αριστοτέλης, *Ποιητική* XXII 1459a 5–8: «πολύ δὲ μέγιστον τὸ μεταφορικὸν εἶναι. μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ’ ἄλλου ἔστι λαβεῖν εὐφυΐας τε σημειῖον ἔστι· τὸ γὰρ εὖ μεταφέρειν τὸ τὸ ὅμοιον θεωρεῖν ἔστιν»).

Κατα τη μεταφορά αλλάζει η μήτρα των σημασιακών χαρακτηριστικών (π.χ. *πόδι ανθρώπου* / *ζώου* μεταξύ άλλων [ιδιότητες α, β, γ, ..., έμψυχο] → *πόδι τραπεζίου* μεταξύ άλλων [ιδιότητες α, β, γ, ..., άψυχο]) ή δίνεται έμφαση σε ένα απο αυτά (π.χ. *νίκησαν τα τάνκς* [ισχυρό όχημα πολέμου, πληθυντικός αριθμός] – μεταφορικά [ισχυρές δυνάμεις, η δύναμη]).

2.5 Ερμηνεία

Κατα τον I. Scheffler (βλ. Kittay 1987, 178 κ.ε.), υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους ερμηνεύουμε τις μεταφορές: ενορατικός (δύσκολο να αναλυθεί η μεταφορά), συναισθηματικός (με βάση τη συναισθηματική φόρτιση της λέξης), διατυπωτικός (με βάση την υπονοούμενη παρομοίωση), ως προς την έννοια βάθους (με αφανή συνδηλωτική σημασία, όταν η δηλωτική παρεμποδίζεται), ως προς την αλληλεπίδραση (συσχέτιση ή διαπλοκή όρων), συμφραστικός (τα συμφραζόμενα παρέχουν ενδείξεις), ως προς τη μετατόπιση κατηγορήματος (προβολή του κατηγορήματος του φορέα / οχήματος επι του θέματός της, βλ. 2.6.1), ως προς την προσθήκη ή απάλειψη σημασιακών χαρακτηριστικών (γλωσσικά ή εμπειρικά, χαρακτηριστικά των όρων, οχήματος και θέματος (πρβ. 2.6.1), προστίθενται ή απαλείφονται απο το ένα στο άλλο, κριτικοί όμως της άποψης αυτής θεωρούν τη μεταφορική ενότητα / μονάδα ως πρόταση).

Η ανάλυση των μεταφορών, κατα τον Ricœur (1975), γίνεται βάσει των προϋποθέσεων ότι πρόκειται για μιά πράξη κατηγορήσης και όχι ονομασίας, ότι μιά θεωρία απόκλισης δέν εξηγεί την εμφάνιση μιάς νέας συνάρτησης στο κατηγορικό επίπεδο και ότι η μεταφορική σημασία δέν είναι πλήρης χωρίς μιά διασπασμένη αναφορά.

Η ερμηνεία των μεταφορών διαφέρει ανάλογα με την ηλικία, τη μόρφωση, το φύλο, το πολιτισμικό υπόβαθρο των ομιλητών (βλ. Fraser 1979), γι’ αυτό και η μελέτη της ερμηνείας τους βασίζεται στη γλωσσική χρήση και όχι στη θεωρία της γραμματικής, υπάρχουν άλλωστε και περιπτώσεις όπου μπορεί κανείς να βλέπει μεταφορές εκεί που δέν υπάρχει πρόθεση μεταφορικής χρήσης. Σε αυτό βοηθούν ορισμένα γλωσσικά στοιχεία που σηματοδοτούν τις μεταφορές, όπως *μιλώντας μεταφορικά* (πρβ. ...στην πραγματικότητα όμως...), ή σημασιακές (π.χ. η *Μαρία είναι μηχανή*) και πραγματολογικές ανωμαλίες (π.χ. ο *Γιώργος είναι ο εξομολογητής μου*, όταν ο Γιώργος δέν είναι ιερωμένος ή για έναν που δέν κρατά μυστικά, πρβ. ειρωνεία κλπ.). Πρέπει πάντως να υπάρχουν κοινές στρατηγικές αναγνώρισης των μεταφορών (βλ. Searle 1979), π.χ. ότι αποτελούν ελαττωματικές εκφράσεις αν ληφθούν κυριολεκτικά, ότι εν δυνάμει ιδιότητες της μεταφορικής έκφρασης, που καθορίζουν πιθανά χαρακτηριστικά της πρότασης, μπορεί να είναι πραγματικές αξίες της πρότασης κλπ.

Η μεταφορά είναι λιγότερο μηχανική ενέργεια (αλγοριθμική) και περισσότερο ευριστική (πρβ. γρίφους κλπ.), εφόσον εκφράζει τη δημιουργικότητα της γλώσσας (νέες χρήσεις και συνδυασμοί λέξεων, πρβ. ότι κατα τον G. Vico, στο έργο του *La scienza*

νιονα του 1725, η μεταφορική γλώσσα προηγήθηκε της κυριολεκτικής και γι' αυτό δηλώνει κάτι που αφορά τη φύση του ανθρώπου). Η ερμηνεία της προϋποθέτει όχι μόνο τη σημασία των λεξιλογικών στοιχείων αλλά και κάθε γνώση που σχετίζεται με αυτά (πρβ. ερμηνεύοντα). Ο δέκτης πρέπει σε τρία στάδια (αναγνώριση – αναδόμηση – ερμηνεία, με ταχύτητα, σάν μιά ενέργεια [Miller 1979]) να φανταστεί, να πλάσει μιά εικόνα του κόσμου όσο το δυνατόν πιο κοντά στην εικόνα που παρουσιάζει η κυριολεκτική ερμηνεία της πρότασης που περιέχει τη μεταφορά, αλλιώς δέν θα καταλάβει ότι ο πομπός δέν εννοεί στην κυριολεξία αυτά που λέει (βλ. Morgan 1979, 140). Ο δέκτης πρέπει τουλάχιστο να ανακαλύψει, αν δέν ξαναζήσει, την προσωπική διαδικασία του πομπού (εντύπωση ή ερμηνευμα). Ο βαθμός καινοτομίας μιάς μεταφοράς (ουσιώδης σε μερικές εκφορές) μπορεί να αποπροσανατολίσει, όταν δέν καθορίζεται το θέμα της. Ο ερμητισμός (παραγραφή του θέματος / κατεύθυνσης σε σουρεαλιστές κλπ.) κάποτε φτάνει μέχρι και την παραγραφή του φορέα (πρβ. αινίγματα, ποίηση όπως του St. Mallarmé κλπ.), πρβ. *η μέρα της νύχτας* (κάτι που δίνει φώς, ελπίδα) – *η νύχτα της μέρας* (κάτι που επισκοτίζει κλπ.), αλλά «*la nuit de la nuit peut être le jour, mais le jour du jour c'est encore le jour*» (Genette 1969, 106).

Για την ερμηνεία των μεταφορών έχουν προταθεί και δοκιμαστικές εξετάσεις (test), όπως της υπολογιστικότητας, της συμφραστικής εξάρτησης, της μεταφραστικότητας, της παραφραστικότητας, της δέσμευσης, της αναμφισβητικότητας, της αλληλεπίδρασης με το γραμματικό σύστημα, της κανονικότητας, της καταλληλότητας των ανταποκρίσεων (βλ. Sadock 1979).

2.6 Μεταφορά και επιστημονικές περιοχές

2.6.1 Μεταφορά και γλωσσολογία

Κατα τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* III 2 1404b 34), *πάντες μεταφοραίς διαλέγονται*, ενώ κατα τον Richards (βλ. Partridge 1973, 185· Hawkes 1978) η μεταφορά παρουσιάζει δύο στοιχεία, την *κατεύθυνση* (tenor, κάποτε και *thème*, frame) = «την υποβόσκουσα ιδέα που εκφράζει» (την αναφορά) και τον *φορέα* (vehicle, κάποτε και *rhore*, form) = «τη βασική αναλογία που χρησιμοποιείται για να ενσωματώσει ή να υποβαστάξει την κατεύθυνση» (προσεταιριστική εικόνα), π.χ. στο παράδειγμα *το πόδι του τραπεζιού* η κατεύθυνση είναι το ιδιαίτερο τμήμα του τραπεζιού που το στηρίζει και ο φορέας η λέξη *πόδι* (ο φορέας κατα μιά ερμηνεία προσωποποιεί το περιεχόμενό του, προβάλλοντάς το σε ένα δυνατό κόσμο). Πέρα όμως απο αυτά, η γλωσσολογική εξέταση των μεταφορών (πρβ. σύγχυση της σχέσης *tenor* και *vehicle*, λογικογλωσσολογική εξέταση, όπως του Koprad 1958· βλ. και 2.2) μπορεί να γίνει με ποικίλες βάσεις, όπως:

1) Μέρη του λόγου (βλ. για υλικό Τριανταφυλλίδης 1975α· 1975β)

Μεταφορικές χρήσεις εμφανίζονται με μέρη του λόγου:

- άρθρο: *ο άνθρωπος = οι άνθρωποι, το Λενάκι*·
- ουσιαστικό: *δυσκολίες βουνό, έγινε παντζάρι, φύλλο χαρτιού, είναι ψάρι στο κολύμπι, έγινε κλοτσοσκούφι, μαυροτσούκαλο* κλπ., ονοματικές μεταφορές, π.χ. *το λιοντάρι είναι ο βασιλιάς των ζώων* κλπ., πρβ. και γλωσσικούς τύπους, π.χ. *στο χείλος του γκρεμού* (αντίθετα με τον τύπο *χείλι*)·

- επίθετο: γλυκιά φωνή, χρυσός άνθρωπος, έχει μαργαριταρένια δόντια (πρβ. έχει δόντια μαργαριτάρι), τρελός αέρας, πρβ. κορακοζώητος, φτυστός ο..., σωστός... κλπ.
- ρήμα: *ράγισε η καρδιά του που το άκουσε, τρώγονται μεταξύ τους, πετάχτηκε όρθιος, έπεσε έξω*, πρβ. και ονοματικές προτάσεις (π.χ. ο λαγός // χέλι, κατηγορηματική μεταφορά), μεταφορά σε κατηγορήμα (π.χ. οι επισκέπτες κατέπλευσαν), να πηγαίνεις και να μή βρίσκεις κανένα (= να πηγαίνει κάποιος, να πηγαίνω εγώ).
- αντωνυμία: *κάτι στρατιώτες*.
- επίρρημα: *κοιμήθηκε βαριά, διαβोλεμένα έξυπνος, εκφράστηκε σφαιρικά και κάθετα*.
- αριθμητικό: *χιλιάδες προβλήματα, σαρανταδυό φορές σου τηλεφώνησα, ο εκατόν τριανταπέντε (οπλίτης)*.
- πρόθεση: *στα γρήγορα*, πρβ. και τοπικές → χρονικές εκφράσεις.
- σύνδεσμος: *που = ο οποίος κλπ., ουτε καν = διόλου, απολύτως*.
- επιφώνημα και αναφώνηση: *κι αυτή όλο νιάου νιάου, βράσ' τα* (πρβ. βρισίες, π.χ. σκατά! = η κατάσταση είναι σκατά).
- μόρια: *είναι όλο θά θά*.
- διάφορα μέρη του λόγου με παραγωγή: *ουράνια μάτια* με σύνθεση: *υπερακοντίζω*.

Μεταφορές μπορούν να χρησιμοποιηθούν αντί για μέρη του λόγου: άρθρο (π.χ. *μένει Τσιμισκή 15 στο σπίτι που είναι...*), ουσιαστικό (π.χ. *το να μήν ξέρεις τί να κάνεις και πού να πάς = αμνηχανία δράσης*, πρβ. *το καλό, το ωραίο*), επίθετο (π.χ. *πουλιά της θάλασσας = θαλασσίνα*), αντωνυμία (π.χ. *τί λέει ο (κύριος) Παπαδόπουλος = εσύ*), αριθμητικό (π.χ. *τα χρόνια του Χριστού = τριάντα τρία*), ρήμα (με ρηματικά ονόματα, π.χ. *ο Γ. χαμένος για πάντα = χάθηκε για πάντα*), επίρρημα (πρβ. αντωνυμίες, γενική πτώση), πρόθεση (π.χ. *μέσα του = σ' αυτό*), σύνδεσμος (π.χ. *για τον λόγο ότι = επειδή*, πρβ. *εξαιτίας του ότι, τώρα = συμπερασματικός σύνδεσμος*), επιφώνημα (π.χ. *δυστυχία μου! = άχ!*, πρβ. και αναφωνήσεις).

2) Μεταφορά και γλωσσικά επίπεδα

- Φωνολογία / φωνητική: φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά (ενσυνείδητη ξενική ή διαλεκτική προφορά φωνήματος, π.χ. *μπελιάς* αντί *μπελάς*), φωνήματα (π.χ. παιγνιώδης μίμηση παιδικής ομιλίας προς ηλικιωμένους, όπως *τί σέλει το παιζάκι μου*;, μίμηση προφοράς ξενόγλωσσων), ποικιλίες (π.χ. ενσυνείδητη προφορά *το γράμμα-μαν*, ως ειρωνικός υπαινιγμός για τον λόγο κάποιου που χρησιμοποιεί κυπριακά διαλεκτικά στοιχεία στην ΚΝΕ, *πανεπιστήμιου*), προσωδιακά (σε απηχητικές χρήσεις, π.χ. —*Τι έγινε!*! — *Πώς ρωτάς; Θα έπρεπε να ξέρεις*, κλπ.), φθόγγοι (ενσυνείδητη προφορά ξένου ή διαλεκτικού φωνήματος εκτός του συστήματος της ΚΝΕ, π.χ. *σόφέρ*), πρβ. ότι ο U. Eco διακρίνει τη μεταφορά από τη συμβολική σημασία, κατα την οποία προφέρουμε π.χ. *le lion se jeta dans la bataille* κυριολεκτικά, αλλά κάποια στιγμή αναλογιζόμαστε ότι υπάρχει υπερβολή.
- Μορφολογία: λόγια ή διαλεκτικά στοιχεία αντί δημοτικών (παικτικά, π.χ. *της βρύσεως, του κερασμάτου, τί θέλουν οι παιδιά; αντί του τί θέλουν τα παιδιά*);, είναι *υπουργικότερος του Α'* παραγωγή με επιθήματα σε -ειδής (ελλειψοειδής), -ίστικός (καλογερίστικός), -έ (παντοφλέ), -ικός / -ικος (αγγελικός, παιδιάτικός) κλπ., -φέρνω κλπ. (αγγλοφέρνω), κολοκύθας, κρεμανταλάς κλπ.: σύνθετα: *αερογέφυρα, λαγοκοι-*

μούμαι, γαϊδουρόβηχας, χρυσοχέρης / χρυσόψυχος, ψυχογιός / ψυχομάνα (= σάν γιός / μάνα για τη σωτηρία της ψυχής), αετομύτης (πρβ. έχει αέτινη μύτη), κορακομάλλης κλπ.

- Σύνταξη: συντάγματα με κατατάκτες: νόμος πλαίσιο, κεφάλι καζάνι (πρβ. καζανο-κέφαλος = έχει κεφάλι σάν καζάνι, πρβ. παρομοίωση) – καζά³νι κεφάλι (πρβ. κεφαλοκάζανος = έχει καζάνι για κεφάλι, πρβ. μεταφορά)· φράσεις / προτάσεις: σάν όντας κρατείς κερί κι άνεμος σου το σβήνει (Β. Κορνάρος, *Η θυσία του Αβραάμ*, στ. 908), νύκτα δουλείας σ' εσκέπασε | νύκτα αιώνων (Α. Κάλβος, *Ωδή δεκάτη, Ο Ωκεανός*, στ. 4–5) κλπ· κείμενο (πρβ. αλληγορίες).
- Σημασία: δίσκος πικάπ (προσθήκη σημασίας, σημασιακός νεολογισμός).
- Λεξιλόγιο: λέξη: τρέχει σάν λαγός / τρέχει λαγο³· φρασεολογικές ενότητες: χάσαμε το τρένο, του έψησε το ψάρι στα χείλη, αυτό πάει περίπατο! (= χάθηκε, δέν ισχύει πιά)· ονομασίες: ο κυρ Μέντιος (χαϊδευτικά = ο γάιδαρος), το αλογατάκι του Θεού (= *mantis religiosa*), γραφείο μπάτε σκύλοι αλέστε (πρβ. γραφείο αχούρι / αχου³ρι γραφείο)· παροιμιακές φράσεις: παπούτσι απο τον τόπο σου κι ας είν' και μπαλωμένο, αυτή αγρόν ηγόραζε.

Όσον αφορά τις παραφράσεις, οι μεταφορές δέν είναι παραφράσιμες, παρα μόνο με τη μορφή αφήγησης της ερμηνείας τους, δηλαδή των βιωμάτων του δέκτη προς κατανόησή τους (βλ. Eco 1993).

3) Συντακτικά σχήματα

Οι μεταφορικές χρήσεις παρουσιάζουν ποικίλα συντακτικά σχήματα. Εκτός απο τις περιπτώσεις του 2.2, που είναι οι συχνότερες, παρατηρούνται και άλλες, όπως:

- μονολεκτικές – πολυλεκτικές (και πολυφραστικές): κλοτσοσκούφι (πρβ. ιδίως τις νεκρές μεταφορές: στιγματίζω, τραγέλαφος, ξετσίπωτος κλπ.) – λόγια του αέρα, μου έψησε το ψάρι στα χείλη·
- λεκτικά σχήματα: είναι / γίνεται + ουσιαστικό / επίθετο, επίθετο + ουσιαστικό, ουσιαστικό + γενική (κατηγορική εξίσωση, π.χ. βιβλίο της πεντάρας), κάτι + ουσιαστικό (π.χ. πιές αυτό και θα αισθανθείς κάτι ξινίλες), κατατάκτες (π.χ. είναι γενναίος λιοντάρι), ρήμα + υποκείμενο / αντικείμενο (πρβ. φρασεολογισμούς με τροπικά ρήματα κλπ., π.χ. κάνει νερά, σπάει πλάκα) κλπ·
- σχετιστές (βλ. Σετάτος 1992): μεταφορά (πρβ. κατατάκτες, παραθέσεις κλπ.), παρομοίωση (πρβ. συνδέτες), συνεκδοχή (πρβ. συσχετιστές), μετωνυμία (πρβ. προσδιορισμούς), αντονομασία (πρβ. προσδιοριστές: κατατάκτες κλπ.) κλπ.

4) Σημασιολογία

Απο σημασιολογική άποψη παρατηρούνται μεταφορικές χρήσεις:

- σαφείς: ο χρόνος είναι χρήμα·
- υπονοούμενες: η εξαγριωμένη αρκούδα δολοφόνησε δύο εκδρομείς (αντί σκότωσε)·
- (ανά)μεικτες: συνδυασμός μεταφορών απο διάφορες πηγές και συνένωση στο ίδιο υποκείμενο, π.χ. το πνεύμα της διχόνοιας σήκωσε ξανά το κεφάλι του·
- πολύσημες: π.χ. έχει κεφάλι καζάνι ('που μοιάζει με καζάνι', αλλά και 'που βράζει σάν καζάνι')·

Οι έννοιες σύγκρισης μπορούν να είναι: (1) πραγματικό ή φανταστικό αντικείμενο, τόπος, χρόνος, ενέργεια, γεγονός, ποιότητα, αφηρημένη έννοια, (2) πραγματικό ή φα-

νταστικό φυτό, (3) πραγματικό ή φανταστικό ζώο, (4) πραγματικό ή φανταστικό ανθρώπινο όν, (5) υπερφυσικά όντα, που συνδυάζονται μεταξύ τους, π.χ. *ο χρόνος είναι χρήμα*, (6) συγκεκριμένο αντί αφηρημένου, π.χ. *το ζουμί των σκέψεών του*.

Παρατηρούνται αλλαγές νοηματικής περιοχής (βλ. Paul 1966, 69): *χώρος* → *χρόνος* (π.χ. *η αρχή του έτους*), *χώρος* → *μή χώρος* (π.χ. *μον πέρασε απο το μυαλό*), *ποσότητα* → *ένταση* (π.χ. *είχε λίγη διάθεση να*), *σωματικά* → *ψυχικά* (π.χ. *ζύγισα όλα τα στοιχεία της υπόθεσης*), *μέρος προς μέρος* (π.χ. *το κεφάλι της καρφίτσας*), *μορφή* → *λειτουργία* (π.χ. *το πόδι του τραπεζιού, η κεφαλή της οικογένειας*), *έμψυχα* → *άψυχα* (π.χ. *η γή πίνει το νερό της βροχής*) κλπ.

Μεταφορά και παρομοίωση αποτελούν σημασιακές ανωμαλίες, παραβάσεις κατηγοριοποιήσεων (πρβ. το ψέμα, βλ. και Davidson [1978], που απορρίπτει τη μεταφορική σημασία και δέχεται ότι με αυτή «υπαινισσόμαστε», «εφιστούμε την προσοχή», «ανακαλούμε κάτι» κλπ. για να δούμε ένα πράγμα αντί άλλου, δηλαδή η σημασία υποδηλώνει μόνο σχέση γλώσσας και πραγματικότητας).

5) Πραγματολογία

Η μεταφορική έκφραση (ως εστία / focus) εγκιβωτίζεται σε μιά κυριολεκτική έκφραση (πλαίσιο / frame) και αλλάζει τη σημασία της με αλληλενέργεια (βλ. Levinson 1983). Ο ακροατής παρατηρεί κάτι ασυνήθιστο και συμπεραίνει ότι υποβάλλεται κάποια άλλη σημασία. Η σημασιολογία προσφέρει τον χαρακτηρισμό της κυριολεκτικής, συμβατικής σημασίας και η πραγματολογία την ερμηνεία της μεταφοράς (πρβ. διάκριση μεταξύ σημασίας λέξης ή φράσης και σημασίας που παίρνει στη γλωσσική πραγμάτωση του ομιλητή). Πέρα από την πραγματολογία (πρβ. τα αξιώματα του Grice, π.χ. το αξίωμα της συνάφειας [maxim of relevance], κατά το οποίο ο ομιλητής πρέπει να μη λέει πράγματα άσχετα με το θέμα της συζήτησης, όπως φαίνεται να συμβαίνει με τη μεταφορά), χρειάζεται να εξεταστούν και η ψυχολογική θεωρία της ρητορικής, η αντίθεση μεταξύ διαφανούς γλωσσικής χρήσης (επιστημονική, πολιτισμική γλώσσα) και πολυσημασιακής (όπου η γλώσσα δημιουργεί ένα φανταστικό κόσμο) κλπ.

Οι πραγματολογικές χρήσεις γλωσσικών στοιχείων εμφανίζουν μεταφορές, όπως *κάπου πρέπει να μήν κατάλαβε* (αντί *κάπως πρέπει...*), επανεκτιμήσεις (πρβ. τη φράση *βάλτε μιά τίγρη στο μοτέρ σας!* ως διαφημιστική πινακίδα σε πρατήρια καυσίμων και ως συμβουλή ή παράινηση ενός διευθυντή τσίρκου στον θηριοδαμαστή του), *ξέρω τί μέρος του λόγου είναι (αυτός)* (= ηλίθιος, άτιμος κλπ.). Η δημιουργική χρήση μπορεί να φτάσει σε σύνθετα παραδείγματα όπως *γίναμε ωράνθρωποι* (υπαινιγμός στο *ανθρωπώρες* κλπ.), πρβ. και χρήση μεταφορών ανάλογων με τα πρόσωπα για τα οποία γίνεται λόγος (όπως σε έμμεσο πλάγιο λόγο κλπ., π.χ. *...di stelle, che parevano le monachine quando corrono sul fondo nero della padella*, σκέψεις του 'Ntoni στο *I Malavoglia* [σ. 69] του G. Verga).

6) Λειτουργίες της γλώσσας

Μεταφορές εμφανίζονται κατά τις λειτουργίες της γλώσσας ως εξής: αναφορική (π.χ. *ο στρατηγός χειμώνας μας επιτίθεται με δύναμη*), εκφραστική (π.χ. σε βρισιές όπως *γουρούνι!*), κατευθυντική (π.χ. σε στρατιωτικά παραγγέλματα όπως *πύρ!*), φατική (π.χ. *χρυσή μου!*), μεταγλωσσική (π.χ. *τα «σταμάτησα» δέν μου αρέσουν*), ποιητική (πρβ. ποιητικές μεταφορές, καλαμπούρια κλπ.), συμφραστική (πρβ. μεταφορές σε ρητά κλπ.), κοινωνικοπολιτισμική (π.χ. σε συνθήματα όπως *κάτω οι κλέφτες!* κλπ.),

επιχειρηματολογική (π.χ. *τέρμα!* = *ώς εδώ ήταν!*, *αρκεί!* κλπ., *αυτός πε³ρα βρέχει*), νοητική (πρβ. μεταφορές σε φανταστικά έργα, σε όνειρα κλπ.).

Η συμβολή της μεταφοράς στις λειτουργίες της γλώσσας είναι κατά τον Le Guern (1973) κυρίως εκφραστική και κατευθυντική (η μεταφορά χρησιμεύει στην έκφραση ή μετάδοση ενός συναισθήματος), ενώ μετριάζει την αναφορική λειτουργία και συμβάλλει στην επιχειρηματολογική (πείθει, προκαλεί κατάλληλες ή ακατάλληλες αντιδράσεις) κλπ.

7) Μετατροπισμοί

Ένα νοηματικό περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους, από τους οποίους ο ένας μπορεί να εμφανιστεί ως μεταφορικός μετατροπισμός του άλλου, π.χ. —*Αυτό ήταν σάν καταστροφή.* —*Τί «σάν»!* *Ήταν καταστροφή* (κυριολεξία) / *Ήταν Βατερλό* (μεταφορά). Η δυνατότητα μετατροπισμού δείχνει αν η μεταφορά είναι δημιουργική ή νεκρή, π.χ. *ο Ν. είναι γουρούνι, αχρείος* (κατά τον P. Valéry η κατανοητή διαισθητικά μεταφορά μόνο με εκτενέστερη αφήγηση και άχαρο κείμενο μπορεί να ερμηνευτεί, βλ. Eco 1993).

8) Καθολικά χαρακτηριστικά

Η μεταφορά περιορίζει την αυθαιρετότητα της γλώσσας και συμβάλλει στην οικονομία της έκφρασης. Εκφράζει τη δυσαρμονία που εμφανίζεται κάποτε μεταξύ της σημασίας μίας πρότασης και του εκφωνήματος του ομιλητή. Με τη μεταφορά ξεπερνούμε τη γραμμικότητα του λόγου, εφόσον λέμε δύο πράγματα ταυτόχρονα, υποβάλουμε δύο καταστάσεις ταυτόχρονα με την αναλογία / ομολογία τους (πρβ. περιπτώσεις επιτόνισης) στις χρήσεις εκτός καθαρής ονοματοθεσίας.

9) Ιστορική διάσταση

Η μεταφορά είναι πηγή νεολογισμών (με πρόσθεση, αφαίρεση σημασιών), που, όταν επικρατήσουν (τυποποίηση), μπορούν να οδηγήσουν σε νεκρές μεταφορές (πρβ. ότι το *Δούρειος Ίππος* ήταν κυριολεξία στη γλώσσα του έπους, ενώ σήμερα έχει πάρει και τη μεταφορική σημασία ‘ένεδρα, πλεκτάνη’). Η λαϊκή ετυμολογία παρουσιάζει μεταφορική σκέψη, π.χ. *θησαυρός* > *thesaurus* > γαλλ. *trésor* ‘θησαυρός’ (πρβ. γαλλ. *très* ‘πολύ’ και *or* ‘χρυσός’).

2.6.2 Μεταφορά και ρητορική

Όπως είναι γνωστό από τα παραδοσιακά εγχειρίδια (π.χ. Τζάρτζανος 1946–1953), η μεταφορά περιλαμβάνεται στα σχήματα λόγου και ειδικότερα στους λεκτικούς τρόπους, με χαρακτηριστικό την επέκταση της σημασίας των λέξεων (π.χ. *φύλλο δέντρου* → *φύλλο χαρτιού*, *πέτρινο άγαλμα* → *πέτρινη καρδιά*, *ανήμερος σκύλος* → *ο σκύλος Κατσαντώνης*, *το πουλί πέταξε* → *η ευκαιρία πέταξε*, *νοικοκύρης χωραφιού* → *νοικοκύρης άνθρωπος*), που μπορεί να γίνει και με βάση ασήμαντες ομοιότητες μεταξύ δύο εννοιών (πρβ. σχήμα κατάχρησης, π.χ. *στόμα ανθρώπου* → *στόμα πηγαδιού*, *σιδερένια πόρτα* → *σιδερένια χέρια*, *θέλουν να φάνε ψωμί* → *θέλουν να φάνε ο ένας τον άλλο*). Κατά την παραδοσιακή έννοια της ρητορικής, η μεταφορά είναι αναλογική αντικατάσταση μίας λέξης και συμβάλλει στην έκφραση των συναισθημάτων και στην επιρροή του ακροατή. Η σημασία της στη λογοτεχνία είναι γνωστή (πρβ. την πολυϊσοτοπία κειμένου με μεταφορές, που εξηγεί τη χαρακτηριστική πυκνότητα μορφών της ποίησης, πρβ. συνδηλώσεις, φορτίσεις).

2.6.2.1 Σχέση μεταφοράς με άλλα σχήματα λόγου

Εξετάζοντας τη σχέση της μεταφοράς με άλλα σχήματα λόγου (ορισμένοι, όπως ο Paul de Man [1979] αναρωτιούνται αν η συνολική σημασιακή, σημειωτική και επιτελεστική περιοχή της γλώσσας δέν καλύπτεται απο τροπολογικά πρότυπα), συναντούμε προβλήματα και τίθεται το θέμα της διάκρισής τους, εφόσον συχνά η μεταφορά συνδυάζεται αποτελεσματικά με κάποια σχήματα (η μεταφορά εμφανίζεται με μορφή άλλου σχήματος λόγου, το ίδιο σήμημα μπορεί να οριστεί κατ' ακολουθία ως μεταφορά, μετωνυμία, συνεκδοχή, σε σχέση με γειτονικές ισοτοπίες, βλ. Groupe μ, 1990), όπως με τα:

- σχήμα κατεξοχήν, π.χ. *οι κλέφτες – οι Κλέφτες* (οι οποίοι ήταν κάτι διαφορετικό απο τους κοινούς κλέφτες), *η Πόλη* (= *η Κωνσταντινούπολη*, με κοινά χαρακτηριστικά άλλων πόλεων αλλά και εντελώς ιδιαίτερη θέση και φυσιογνωμία)·
- φθορά – βελτίωση – απλή αλλαγή: *αγαθός* → *αγαθός / αγαθούλης* ('αφελής, κουτός'), *λεβέντης* (απο 'άτακτος στρατιώτης / ναύτης' → 'παλικάρι'), *πένα* (απο 'φτερό' → 'όργανο γραφής')·
- συνεκδοχή, π.χ. *τα μαύρα μάτια* (= *η μαυρομάτα*), πρβ. και το συνθετότερο *τον σκότωσαν* (υπερβολή) *στο ξύλο* (συνεκδοχή)· κατα το Groupe μ (1990), η μεταφορά (όπως και η μετωνυμία) αποτελείται απο τον συνδυασμό δύο συμπληρωματικών συνεκδοχών (είδος → γένος → είδος και όλο → μέρος → όλο, όπου διαγράφονται και προστίθενται σημασιακά χαρακτηριστικά), που λειτουργούν αντιστροφικά και καθορίζουν μιά διατομή μεταξύ βαθμού δεδομένου και βαθμών κατασκευασμένων, ενώ αλλού η συνεκδοχή χαρακτηρίζεται ως συνταγματική και η μεταφορά ως παραδειγματική αντικατάσταση (πρβ. παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις γλωσσικών στοιχείων)·
- αντονομασία, π.χ. *στη φωτιά* (= *στη μάχη*), *θα χρειαστεί νυστέρι* (= *εγχείριση*)·
- προσωποποίηση, πρβ. τον Α. Κάλβο για τη *διχόνοια* των Ελλήνων, λέξεις ή φράσεις, π.χ. *κάνω τον σταυρό μου* (= *το σημείο του σταυρού*), καθώς και μή εικονική μεταφορά: πρβ. συνώνυμα, κατατάκτες, προσδιοριστές·

Ιδιαίτερη είναι η σχέση της μεταφοράς με τα εξής:

1) Μετωνυμία / υπαλλαγή (βλ. Le Guern 1973· Henry 1971)

Η μεταφορά και η μετωνυμία, οι αντιθετικές σχέσεις τους κλπ., απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία στη σημερινή κειμενογλωσσολογία (βλ. Jakobson 1960), όπου η μεταφορά σημαίνει αντικατάσταση (που δηλώνει λειτουργικές σχέσεις όπως αιτίας – αποτελέσματος κλπ.) ενός όρου με κάτι που ανήκει σε άλλη νοηματική περιοχή (π.χ. *στα πόδια του βουνού*, πρβ. παραδειγματικό άξονα) και η μετωνυμία αποτελεί προβολή των στοιχείων του παραδειγματικού άξονα στον συνταγματικό (π.χ. έκφραση μιάς έννοιας θετικά και αρνητικά, με συνώνυμα κλπ., αλλά πάντα κυριολεκτικά, πρβ. και υπαλλαγή, π.χ. με γραμματικά μορφήματα), όπως το *αίμα* (με πολλές μετωνυμικές χρήσεις: υποβάλλει τη ζωή, τη ράτσα, την κληρονομικότητα, τη δύναμη, τη βία, τον θάνατο κλπ.), *λευκό βουνάκι πρόβατα* (= 'ένα μικρό βουνό λευκό απο πρόβατα', Δ. Σολωμός, *Ελεύθεροι πολιορκημένοι Β' Σχεδιάσμα* κλπ.). Κατα τη μετωνυμία χρησιμοποιείται ένα μή οργανικό μέρος ή ένα πραγματικό όλο (πρβ. αντίθετα συνεκδοχή: οργανικό μέρος αντί του όλου, π.χ. *πέντε χέρια* = *πέντε εργάτες*) αντί ενός διαφορετικού όλου (π.χ. ο

Λευκός Οίκος = ο Πρόεδρος (των Ηνωμένων Πολιτειών) κλπ.), ενώ η μεταφορά αναφέρεται σε ένα αναλογικό όλο και το σύμβολο σε ένα μεγαλύτερο και ευρύτερο όλο (π.χ. ο Σταυρός = ο χριστιανισμός). Η μεταφορά και η μετωνυμία δέν μεταβάλλουν το επίπεδο γενικότητας του εκφωνήματος. Η μετωνυμία αποτελεί λεκτικό τρόπο με σταθερό επίπεδο, αναπληρώνοντας τις προσθήκες με διαγραφές και αντίστροφα. Κατά τον Leach (1976), η μετωνυμία είναι ένας φυσικός ενδείκτης, ενώ η μεταφορά είναι ένα *ponce symbol* (κατασκευή ειδικά για την περίπτωση).

2) Παρομοίωση (βλ. 3)

Όπως η μεταφορά έτσι και η παρομοίωση (που αντιπροσωπεύει μιά βασική ψυχολογική λειτουργία) αποτελεί σχήμα λόγου, με λειτουργίες που μοιάζουν με της μεταφοράς, έτσι ώστε μερικοί ερευνητές να τις ταυτίζουν ή να ορίζουν τη μεταφορά ως «παρομοίωση χωρίς το *σάν*» (πρβ. και συνδυασμό τους στην ίδια φρασεολογική ενότητα, όπως *τρώγονται [μεταφορά] σάν τη γάτα με τον σκύλο [παρομοίωση]*), π.χ. *σκοτάδι πίσσα – σκοτάδι σάν πίσσα* (πρβ. όμως *μυρίζει σάν θάλασσα – μυρίζει θάλασσα*, όπου η έλλειψη του *σάν* δέν δημιουργεί μεταφορά). Άλλοι μελετητές διακρίνουν τα δύο φαινόμενα, όπως άλλωστε τα διακρίνουν και διαισθητικά οι ομιλητές (*σκοτάδι μαύρο πίσσα* = που είναι πίσσα – *σκοτάδι μαύρο σάν πίσσα* = που θυμίζει, παραπέμπει κλπ. στην πίσσα, βλ. και 2.6.3 στο 1). Η παρομοίωση είναι απλή (προσδιορισμός, π.χ. *είναι έξυπνος σάν τον πατέρα του*) ή συνθετότερη (π.χ. *είναι έξυπνη σάν μαιμού*, που λέγεται κυρίως για παιδιά, πρβ. και τυποποιημένες παρομοιώσεις όπως *είναι έξυπνος σάν διάβολος*), με ανάπτυξη σχημάτων, π.χ. το *σάν* με προσδιορισμούς και κατηγορήματα, όπως *πέρασε μιά κοπέλα, ζωντανή και γρήγορη σάν πουλί· έξυπνος σάν τον πατέρα του* αλλά *πιό πεισματάρης* (= *σάν τον πεισματάρη πατέρα του* αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό).

Εξετάζοντας τις εκφορές της γλώσσας, παρατηρούμε ότι δέν εμφανίζονται πάντα και τα δύο σχήματα με την ίδια αντιθετική σχέση, π.χ. *κάθεται σάν βλάκας και δέν...* (πρβ. και *κάθεται σάν τον βλάκα και δέν...*) – **κάθεται βλάκας και δέν...* (αλλά πρβ. *κάθεται ο βλάκας και δέν...*)· *σάν τα χιόνια* (παρομοίωση) – *σα³ τα χιόνια!* (μεταφορά)· *θα σε φάει λάχανο* – ? *θα σε φάει σάν λάχανο* κλπ. Υπάρχουν και περιπτώσεις σύνθετες, π.χ. *άν μίλησε ο τοίχος, μίλησε κι αυτή*, όπου στην υποθετική πρόταση έχουμε μεταφορά, ενώ η συνολική πρόταση αντιστοιχεί με την πρόταση *όπως μίλησε ο τοίχος μίλησε κι αυτή*. Η λειτουργία επιτονισμού είναι καθοριστική σε ορισμένες περιπτώσεις, π.χ. *μέσα ήταν πι²σσα* (= περιείχε πίσσα) – *μέσα ήταν πι³σσα* (= σκοτάδι) – *μέσα ήταν σάν πι²σσα* (= κάτι σάν πίσσα). Διακρίνουμε λοιπόν κυριολεξία (σχέτιση του γλωσσικού σημείου με το αντικείμενο αναφοράς), παρομοίωση (σχέτιση ενός γλωσσικού σημείου προς άλλο που το θυμίζει, απο μιά αφετηρία κατευθυνόμεστε προς κάτι που της μοιάζει), μεταφορά (ταύτιση ενός γλωσσικού σημείου με άλλο, αλλά βλ. και 2.3, ονομαστική μεταφορά).

Παρομοιώσεις και μεταφορές παρουσιάζουν κλίμακα αποδεκτότητας. Με την παρομοίωση έχουμε χρήση γνωστών γλωσσικών σημείων για χαρακτηρισμό του ενός απο αυτά, γι' αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί και με ουσιαστικά, επίθετα, αντωνυμίες, αριθμητικά, ρήματα, επιρρήματα, επιφωνήματα (ως σημεία, φρασεολογικές ενότητες ή προτάσεις). Με τη μεταφορά έχουμε χρήση (με ακυρολεξία) γνωστού γλωσσικού σημείου για νέο *designatum* (ή *denotatum*) ή γνωστών σημείων για επιμέρους χαρακτηριστικά. Οι παραδεδομένες και καθιερωμένες παρομοιώσεις και μεταφορές (που συχνά χάνουν την αρχική τους διαφάνεια) αποτελούν την αρχή της κλίμακας, οι και-

νοτόμες παρομοιώσεις και μεταφορές (πρβ. στη χρήση γλωσσικών στοιχείων) είναι νεολογισμοί και οι τολμηρές και δυσεξηγήτες μεταφορές πλησιάζουν τα σύμβολα (ως προς την αυθαιρεσία της ονοματοθεσίας) αλλά στηρίζονται κι αυτές στα ερμηνεύοντα (έστω και ιδιολεκτικά), π.χ. *σάν πόδι / μύτη (του) ελέφαντα – πόδι τραπεζιού, ράχη / κοιλιά βιβλίου, κεφαλή δέντρου, ψάρεμα της αλήθειας, έξυπνος σάν διάβολος – έξυπνος δια³βολος, το σπίτι σου είναι σάν το σπίτι μου* (και ως κυριολεξία: ο ίδιος τύπος) – *το σπίτι σου είναι σάν σπίτι μου* (παρομοίωση) – *το σπίτι σου είναι σπίτι μου* (μεταφορά: η ίδια ατμόσφαιρα, άνεση κλπ.), *αναίσθητος σάν πέτρα / σάν ζώο / σάν γάιδαρος* κλπ.

Υπάρχουν και ‘αντιθετικές’ παρομοιώσεις (π.χ. *γελώντας / χαμογελώντας σάν λύκος, γρήγορος σάν χελώνα, αργός σάν λαγός*) και μεταφορές (ιδίως στη λογοτεχνία).

«Η διατέμνουσα δομή της μεταφοράς την κάνει το κατεξοχήν συνδετικό σχήμα λόγου: συσχετίζει δύο σημασιακά σύνολα, διαφορετικά βάσει ορισμένων στοιχείων και αναλογικά βάσει άλλων, και πραγματοποιεί μία δομή που διαβάζεται σε δύο ισοτοπίες και τις συνδέει εξασφαλίζοντας το πέρασμα από τη μία στην άλλη.» (Groupe μ 1990, 80) Η μεταφορά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αναγωγή, ρητή ή υπονοούμενη, κάθε σχήματος λόγου σε μία κοινή δομή, σε έναν τρόπο ασαφή και κακά ορισμένο, που κυμαίνεται από την ομοιότητα ως την πλήρη ταυτότητα (βλ. Edeline [1986, 549]: η μεταφορά συνεπάγεται μία σημασιακή καταστολή προς ακαθοριστία, πράγμα που εξηγεί το ότι το ήθος της μεταφοράς προάγει την ευφορία, πρβ. το εξωτικό αποτέλεσμα του συνδυασμού δύο μονάδων που απέχουν υπερβολικά στον σημασιακό κόσμο, δημιουργώντας ίλιγγο και πλησιάζοντας την ανοησία, τη «σταθερή δυνατότητα ενός παραληρήματος», κατά τον O. Mannoni).

Η μεταφορά γίνεται δυνατή με τη μείωση των διακριτικών σημασιακών χαρακτηριστικών του σημήματος (η μεταφορική χρήση ισοδυναμεί με τμήμα της σημασιακής μήτρας, πρβ. Cohen 1979, με διαγραφή μη ειδικών και διακριτικών σημασιακών χαρακτηριστικών), π.χ. *πόδι* (άκρο για στήριγμα σώματος ανθρώπου για βάδισμα κλπ.) → *πόδι τραπεζιού* (άκρο για στήριγμα σώματος τραπεζιού κλπ.). Ο περιορισμός αυτός των σημασιακών χαρακτηριστικών κάνει το περιεχόμενο της λέξης (*πόδι*) γενικότερο (πρβ. πυρηνικά σημασιακά χαρακτηριστικά, επιτρέποντας μία ευρύτερη χρήση (μετασχηματισμός του περιεχομένου). Η παρομοίωση *σάν πόδι ανθρώπου*, αν αναφέρεται σε τραπέζι, θα σημαίνει ‘με μορφή ποδιού ανθρώπου’, εκτός αν τη συναντούμε σε μία περιγραφή ή ορισμό του τραπεζιού, όπου θα υπήρχε η φράση *τα τραπέζια έχουν κάτι σάν πόδι / πόδια ανθρώπου*, δηλαδή ξύλα κτλ. που στηρίζουν το τραπέζι, ή καλύτερα την επίπεδη επιφάνεια του τραπεζιού.

Οι παρομοιώσεις εμφανίζονται με ποικίλες γλωσσικές μορφές (βλ. και 3.1), π.χ. *σάν + ουσιαστικό / επίθετο / να + ρήμα, όπως + άρθρο + ουσιαστικό, όταν + ρήμα, δέν αισθάνεσαι ότι + ρήμα, έ τέτοιο (περίπου), όμοιος με + όνομα, κάτι σάν + α* (με τα χαρακτηριστικά του α), *προσποιείται τον + όνομα, θα έλεγε κανείς ότι...*, (*να τιμωρηθεί*) *ο κάθε κύριος Α. κλπ.*, που αντιστοιχούν στα στοιχεία που παρομοιάζονται (πρβ. και *μοιάζει + (με) όνομα / να + ρήμα*, καθώς και εκτενείς παρομοιώσεις, π.χ. τις ομηρικές, με ολόκληρες φράσεις ή κείμενο ή με μορφή σκηνικής πράξης, π.χ. με διάλογο). Οι παρομοιώσεις μπορούν να οδηγούν σε μεταφορές και να συνδυάζονται με αυτές, π.χ. *το σπίτι από την πλευρά εκείνη έμοιαζε σάν ένα τεράστιο χλωμό πρόσωπο, είχε ένα μάτι κλειστό και ένα ανοιχτό*.

3) Αλληγορία

Η αλληγορία κατα τον Τζάρτζανο (1946–1953, 2, 317) είναι λεκτικός τρόπος που χρησιμοποιεί «με χάρη μεγάλες και τολμηρές μεταφορές». Κατα τον Thöming (1973), είναι ένα αυστηρά στιλιζαρισμένο μοντέλο κόσμου, με πυκνό εσωτερικό σύστημα σημασιικών σχέσεων και με δρώμενα άνευ σημασίας. Το Groupe μ (1970) την εντάσσει στους μεταλογισμούς (με πλήρη αφαίρεση και πρόσθεση, όπως η παραβολή και ο μύθος). Η αλληγορία δέν είναι εικονική αλλά συμβολική, π.χ. *ένας αϊτός περήφανος, ένας αϊτός λεβέντης...* (= Κλέφτης ανυπότακτος και τολμηρός που...), όπου εμφανίζεται ή υποβάλλεται ένας λογικός παραλληλισμός δύο καταστάσεων, ενώ η μεταφορά ο *Κλέφτης ήταν αϊτο*³ υποβάλλει μιά εικονική ταύτιση. Εδώ ανήκουν και οι προσωποποιήσεις αφύχων και οι αντικειμενοποιήσεις εμψύχων, π.χ. ο *Όλυμπος κι ο Κίσαβος τα δυό βουνά μαλώνουν* ή *κι αυτός στέκεται βράχος ακίνητος*. Κατα τον U. Eco, όταν αναγνωριστεί η αλληγορία, οι ίδιες οι εικόνες αποκτούν μεταφορική διάσταση και όχι τα λεκτικά σημεία που αντανακλούν αυτές τις εικόνες (π.χ. στους πρώτους στίχους της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη).

4) Σύμβολο

Ο μνηχανισμός του συμβόλου, κατα τον Le Guern (1973), στηρίζεται σε μιά συνήθως πολύπλοκη αναλογία, που συλλαμβάνεται νοητικά, ενώ η μεταφορά ικανοποιείται απο τη σύλληψη μιάς αναλογίας με φαντασία και αισθαντικότητα. Το σύμβολο συντρίβει τα πλαίσια της γλώσσας και επιτρέπει όλες τις μετατοπίσεις, ενώ η μεταφορά μένει στη γλώσσα, της οποίας αποτελεί ένα απο τα κλειδιά. Τα σύμβολα είναι ομόλογα της μεταφοράς στον εξωγλωσσικό χώρο και βρίσκονται ανάμεσα στη μεταφορά και την παρομοίωση (βλ. 2.6.2.2). Τα βασικά πολιτισμικά σύμβολα «δέν είναι αναφορικά ή δηλωτικά, αλλα συνδηλωτικά ή μεταφορικά (figurative)», «είναι ένα κατασκευάσμα που έχει πέρα απο τον εαυτό του μεταφορική σημασία και χρησιμοποιείται στην παραγωγή ενός συστήματος συσχετιζόμενων σημασιών» (Foster 1994, 377–380).

5) Πρότυπα (βλ. Eco 1993)

Η λειτουργία ενός σημειωτικού συστήματος μπορεί να θεωρηθεί πρότυπο για την έρευνα ενός άλλου σημειωτικού συστήματος, π.χ. η γλώσσα μπορεί να θεωρηθεί πρότυπο για τη θεώρηση βιολογικών συστημάτων (ομόλογα φαινόμενα), αλλα και αντίστροφα, πρβ. *δέντρο ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, οικογενειακό δέντρο κλπ.*

6) Συνδυασμοί

Οι συνδυασμοί παρομοίωσης και μεταφοράς είναι συχνοί, π.χ. *σπίτι σάν κουτί / κύβος· σπίτι κουτί, σάν κύβος· σπίτι κουτί, κύβος σωστός· σπίτι σάν κουτί, σάν κύβος· *σπίτι σάν κουτί, σάν κύβος· αναίσθητος σάν πεθαμένος / νεκρός· αναίσθητος, πεθαμένος / νεκρός* (υπερβολή) κλπ.

2.6.2.2 Διάκριση παρομοίωσης, μεταφοράς και άλλων σχημάτων

Η διάκριση των σχημάτων λόγου έχει απασχολήσει τη ρητορική (π.χ. κατα τον Δημήτριο τον Φαληρέα, η παρομοίωση, ιδίως η τυποποιημένη, είναι μιά επεκταμένη μεταφορά, που καθιερώνεται απο την τέχνη ή τη φύση, ενώ κατα τον Αριστοτέλη η μεταφορά είναι μιά παρομοίωση χωρίς ρητούς όρους), τη φιλοσοφία (π.χ. κατα τον Leibniz [1923, 277–278], «Et his tribus relationum speciebus (ut obiter dicam) respondent tres

figurae rhetoricae primariae, nempe metaphora comparationi; synecdoche coniunctioni simplici, metonymia connexioni») κλπ., πρβ. και το Groupe μ (1970), κατα το οποίο η μεταφορά είναι ένα μετασχήμμα με μερική διαγραφή και προσθήκη (βλ. 2.6.2.1 στο 3), η παρομοίωση ένα μετασχήμμα με μερική διαγραφή, η μετωνυμία ένα μετασχήμμα με πλήρη διαγραφή και προσθήκη, η γενικευτική συνεκδοχή ένα μετασχήμμα με πλήρη διαγραφή και προσθήκη, η ειδική συνεκδοχή ένα μετασχήμμα με απλή προσθήκη, βάσει μετακίνησης κατα μήκος προσδιοριστικών ή κατανεμητικών σειρών (πρβ. 2.6.2.1 στο 2)· άλλοι θεωρούν την παρομοίωση υφολογική διαφοροποίηση της μεταφοράς κλπ. ή διακρίνουν σχήματα συνεπτυγμένα και διακεχυμένα: σχήμα συμπυκμένης αναλογίας (μεταφορά), σχήμα διακεχυμένο συνεκτικό (αλληγορία), σχήμα διακεχυμένο αντιφατικό (αλληγορισμός) κλπ.

Σε ορισμένες σύνθετες εκφορές, η μεταφορά μπορεί να μετατρέπεται σε κρυφή παρομοίωση, π.χ. «Χαρτομάντιλο μιάς χρήσης» κατάντησαν τη Θεσσαλονίκη, όπου το ρήμα υποβάλλει την ανάγνωση σάν χαρτομάντιλο... Η παρομοίωση εξάλλου μπορεί να πλησιάζει τη συνεκδοχή, π.χ. όλοι οι δρόμοι της συνοικίας είναι σάν αυτόν: τα σπίτια μοιάζουν με χρηματοκιβώτια (= σπίτια μικροαστών, που περιέχουν χρήματα, δηλαδή η παρομοίωση λαμβάνεται απο τα συμφραζόμενα, βλ. Lodge 1977) Κατα τον Le Guern (1973, 57), μπορούμε να διακρίνουμε τα διαφορετικά αποτελέσματα παρομοίωσης και μεταφοράς, λέγοντας ότι «η παρομοίωση απευθύνεται στη φαντασία διαμέσου της νόησης, ενώ η μεταφορά στοχεύει στην αισθαντικότητα διαμέσου της φαντασίας».

2.6.2.3 Μεταφορά και μύθος ή σύμβολο

Η πολιτισμική ανθρωπολογία έχει ασχοληθεί με το θέμα της μεταφοράς σε συσχετισμό με τα πολιτισμικά φαινόμενα των μύθων, του τοτεμισμού, της μαγείας, των τελετών κλπ. Έτσι, αναφορικά με τη σχέση μεταφοράς – μύθου, συναντούμε (βλ. Weiner 1994: Ingold 1994) τη διάκριση δύο ειδών μεταφορών: αυτές που βασίζονται στις ομοιότητες μεταξύ των όντων που ήδη είναι διαφοροποιημένες ‘έξω’ στον κόσμο (παράδοση δυτικής σκέψης) και εκείνες που χρησιμοποιούνται για να διακρίνουν σε ανεξάρτητες περιοχές έναν κόσμο που είναι συνεχής, αδιαφοροποίητος και που περικλείει τα πάντα (πολιτισμοί εξωτικών λαών). «Το συνηθισμένο νοητικό σύστημα βάσει του οποίου σκεφτόμαστε και ενεργούμε είναι στη βάση μεταφορικής φύσεως» (Lakoff & Johnson 1981 στον DeBernardi 1994, 863), πρβ. την έννοια του χρόνου που κρύβεται στην έκφραση «ο χρόνος είναι χρήμα» με εκείνη του «cattle clock» των Nuer (συντονισμός γεγονότων αντί αφηρημένου συστήματος χρόνου).

Κατα τον Παλαμά (1972, 442), «η επική και πλατιά ξαπλωμένη παρομοίωση συμπεκνώνεται και πλάθεται και γίνεται το άγαλμα της λυρικής μεταφοράς. Η μεταφορά είναι εικόνα, η εικόνα ξετυλίγεται σε ολόκληρο πίνακα· ύστερα ξεπροβάλλει μέσ’ απο κεί ο μύθος, ακρότατο αποτέλεσμα της ποιητικής δημιουργίας· βαθαίνεται απο νόημα, και νά το σύμβολο».

Ο T. Mann γράφει για τον Ναπολέοντα: «[...] als er sich fürs Abendland entschieden hatte, erklärte er: “Ich bin Karl der Große.” Wohl gemerkt – nicht etwa: “Ich erinnere an ihn”; nicht: “Meine Stellung ist der seinen ähnlich”. Auch nicht: “Ich bin wie er”; sondern einfach: “Ich bin’s.” Das ist die Formel des Mythos. Das Leben [...] war

also in antiken Zeiten die Wiederherstellung des Mythos in Fleisch und Blut [...]. Der Mythos ist die Legitimation des Lebens» (1974, 496). Και αλλού «Mythos ist Lebensgründung; er ist das zeitlose Schema, die fromme Formel, in die das Leben eingeht, indem es aus dem Unbewußten seine Züge reproduziert» (1974, 493).

Μεταφορά και μύθος έχουν κοινό στοιχείο την ονοματοθεσία περιεχομένου. Η μεταφορά είναι η μή αληθινή πραγματικότητα που δηλώνει την απτή πραγματικότητα, ενώ ο μύθος είναι η απτή πραγματικότητα που δηλώνει την πέρα απο αυτήν πραγματικότητα της αλήθειας του κόσμου.

2.6.3 Μεταφορά και σημειολογία

Εξετάζοντας απο σημειολογική άποψη τη μεταφορά παρατηρούμε τα εξής:

1) Σημεία

Κατα τη γνωστή διαίρεση των σημείων σε εικόνες, ενδείκτες και σύμβολα, τα γλωσσικά σημεία στο μεγαλύτερο ποσοστό τους αποτελούν σύμβολα (πρβ. την αυθαιρέτοτητα των γλωσσικών σημείων και τις σχέσεις περιεχομένου / έννοιας κλπ. – αντικείμενου αναφοράς, έκφρασης – περιεχομένου), ελάχιστα εικόνες (πρβ. ηχομιμητικές λέξεις κλπ.) και ενδείκτες (πρβ. αντωνυμίες, ορισμένα επιρρήματα κλπ.), σε σχέση με την εξωγλωσσική πραγματικότητα, την οποία δηλώνουν. Η ίδια διάκριση μπορεί να εμφανιστεί και έμμεσα στο σύστημα της γλώσσας (ενδογλωσσικά, δευτερογενώς) με τη μεταφορά (εικονικό σημείο, πρβ. την αντιστοιχία χαρτών, διαγραμμάτων, φωτογραφιών και ρεαλιστικών πινάκων ζωγραφικής με την πραγματικότητα), την παρομοίωση (ενδείκτης) και τον συμβολισμό (σύμβολα, π.χ. *η κυανόλευκη*, αλλά και ονοματεπώνυμα, κρυπτογραφικά γλωσσικά σημεία, αριθμοί τηλεφώνων κλπ.). Κατα την έμμεση αυτή σχέση, ομοιότητες στα αντικείμενα αναφοράς (π.χ. μέλος σώματος ως στήριγμα ανθρώπου ή ζώου και στήριγμα οριζόντιας επιφάνειας τραπέζιου ή καρέκλας) οδηγούν σε επέκταση της χρήσης ενός γλωσσικού σημείου, που δηλώνει το ένα απο αυτά (π.χ. *πόδι ανθρώπου* / *ζώου*), στην έκφραση του άλλου (π.χ. *πόδι τραπέζιου* / *καρέκλας*), δηλαδή σε μεταφορική χρήση, κατα την οποία το γλωσσικό σημείο αποκτά νέες σημασίες ή χρήσεις (πρβ. άπλωμα σημασίας) με γενίκευση (βάσει κοινών σημασιολογικών χαρακτηριστικών). Η παρομοίωση κατέχει ενδιάμεση θέση, εφόσον δέν ταυτίζει το αντικείμενο αναφοράς, αλλά δείχνει μιά ομοιότητα (πρβ. *η πλάκα του τραπέζιού στηριζόταν σε κάτι σαν πόδι ζώου*). Μπορεί να υποθέσει κανείς οτι η παρομοίωση αποτελεί μιά λογικότερη μεταφορά (η σημασία της λέξης παραμένει στα όριά της) ή οτι η μεταφορά στηρίζεται σε μιά υποσυνείδητη παρομοίωση (πρβ. οτι μπορούν να χρησιμοποιούνται μαζί, π.χ. *τα πόδια του τραπέζιού ήταν σαν πόδια ζώου*). Η παρομοίωση (πρβ. αναλογία) συσχετίζει ή οδηγεί έμμεσα, η μεταφορά (πρβ. ταυτότητα, ισοδυναμία) ταυτίζει ή παρουσιάζει άμεσα, το σύμβολο (πρβ. ομολογία· κατα τον Thöming [1973], τα σύμβολα είναι εικονικά εκτυπώματα μοτίβων, που δέν προϋποθέτουν έναν αρμονικά κλειστό κόσμο παραστάσεων και μιά ορισμένη θεώρηση κόσμου, ενώ ο Weiner [1994, 605] θεωρεί οτι «metaphor seals symbolic representation off from unlimited semantic expansion», βλ. και 2.6.2.3) αντικαθιστά ή καθιερώνει και συμβολίζει.

Υπάρχουν ποικίλες θεωρίες για τη μεταφορά απο σημειολογική άποψη, π.χ. κατα τον Eco (1993, 183), «Η μεταφορά δε συνίσταται στη σχέση παρομοιότητας ανάμεσα

στα αντικείμενα αναφοράς, αλλά σημικής ταυτότητας ανάμεσα στα περιεχόμενα των εκφράσεων», και μόνο εμμέσως μπορεί να αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τα αντικείμενα της αναφοράς: ο Greimas (1966) χρησιμοποιεί την έννοια της ισοτοπίας του κειμένου για να την ορίσει (μεταφορά είναι οι συνδυασμοί λεξημάτων που εμφανίζουν διαφορετικό επίπεδο από το επίπεδο ισοτοπίας που επικρατεί), και ο Bense (1969) χρησιμοποιεί την έννοια της μεταγλώσσας (η μεταφορά δέν μεταβάλλει το αντικείμενο αναφοράς που εισάγεται με ένδειξη αλλά μόνο το ερμηνεύει), και θεωρεί ότι η μεταφορά αποτελεί υπερεικόνα (τοποθέτηση μεμονωμένων δηλώσεων σε μία ανώτερη εικονική συσχέτιση λέξεων). Κατά τον Frye (1969), η μεταφορά μπορεί να είναι η σχέση δύο συμβόλων (‘κατά λέξη’ μεταφορά), ρητορική βεβαίωση ομοιότητας (παραγραφική μεταφορά), αναλογία συμμετρίας μεταξύ τεσσάρων όρων (τυπική μεταφορά), ταυτότητα ατόμου με την κατηγορία / τάξη του (συγκεκριμένη, καθολική ή αρχετυπική μεταφορά) και υποθετική βεβαίωση ταυτότητας (αναλογική μεταφορά). Ο Wheelwright (1962, 29^ο πρβ. 2.2, 2.3) θεωρεί τη μεταφορά προσέγγιση ενός πράγματος μέσω άλλου, περιλαμβάνοντας στη διευρυμένη έννοια της γλώσσας «κάθε στοιχείο της ανθρώπινης εμπειρίας που δέν αποτελεί από μόνο του αντικείμενο στοχασμού, αλλά που χρησιμοποιείται για να εννοεί, για να σκοπεύει, να αντικαθιστά κάτι πέρα από αυτό το ίδιο». Ο Leach (1976, 12) θεωρεί τη μεταφορά ως *ponce symbol* (ατομικά σύμβολα όπως σε όνειρα, σκοτεινή ποίηση, ιδιοτροπίες του πομπού), διακρίνοντάς την από τη μετωνυμία (φυσικός ενδείκτης). Η μεταφορά μπορεί να θεωρηθεί ως σημείωση δευτέρου βαθμού: το ‘πόδι’ ως παράσταση του νού συμβολίζει εικονικά το ‘πόδι’ του τραπέζιου και το γλωσσικό σημείο *πόδι* αντανakλά αυτό τον συμβολισμό. Αντιστοιχεί με εικόνα, με κάτι που ‘βλέπεται’ (πρβ. εικονικά σημεία), δηλαδή κάτι το οποίο χρησιμοποιείται στη θέση άλλου ορατού ή αόρατου, αλλά πρβ. και *έχει φωνή γλυκιά* (γεύση), *κοιμήθηκα βαριά* (αφή), *η συνέλευση μύριζε μπαρούτι* (όσφρηση), *το ρυάκι έτρεχε μουρμουρίζοντας* (ακοή).

2) Έκφραση και περιεχόμενο

Αντίθετα από ρητορικά σχήματα όπως έλλειψη, ζεύγμα, τμήση, χασμωδία, αφαίρεση, αναγραμματισμό, ορισμένα λογοπαίγνια κλπ., που αφορούν την έκφραση, η μεταφορά ανήκει στο περιεχόμενο (στα μετασημήματα), όπως και η παρομοίωση, η μετωνυμία, η συνεκδοχή, η αντονομασία, το οξύμωρο κλπ. (ενώ η λιτότητα, η υπερβολή, ο ευφημισμός, η αλληγορία, η ειρωνεία, το παράδοξο κλπ. ανήκουν στους μεταλογισμούς, βλ. Groupe μ 1970).

Η μεταφορά στη γλώσσα σημαίνει σύνδεση ενός γλωσσικού σημαίνοντος με περιεχόμενο που δέν έχει ‘σημειωθεί’ ακόμη και που παρουσιάζει ομοιότητες (κατά τη γενική αλλά και ατομική αντίληψη) με το σημαίνόμενο ενός υπαρκτού στη γλώσσα σημείου. Η μεταφορά *πόδι* (τραπέζιου) θα μπορούσε να ονομαστεί *υποστήριγμα* (τραπέζιου), αλλά η λέξη αυτή δέν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί μόνη της και είναι ασαφής. Η ομοιότητα (που κάποτε είναι μεγάλη, αν π.χ. παριστάνει το πόδι κάποιου ζώου) με το πόδι εμψύχου (και έχει σημασία ποιανού εμψύχου) μας επιτρέπει να μεταφέρουμε το σημαίνον του εμψύχου σε νέα χρήση, διευρύνοντας το περιεχόμενο του γλωσσικού σημείου (και κάνοντας οικονομία ενός νέου, πρόσθετου σημείου). Από την άποψη αυτή, η μεταφορά είναι του σημαίνοντος. Το ότι βλέπουμε το *στήριγμα* του τραπέζιου ως ‘πόδι’ ζώου, ανθρώπου κλπ. δέν αποτελεί σημειωτική πράξη, εφόσον δέν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε το σημείο αυτό για να δηλώσουμε το πόδι. Στη νόη-

σή μας μπορεί να παραπέμπει, να ανακαλεί το πόδι εμψύχου (ενώ το πόδι εμψύχου δέν ανακαλεί συνήθως το *στήριγμα*, γιατί είναι πρωταρχικό δεδομένο στα βιώματα του ανθρώπου), αλλά όχι υποχρεωτικά (ένδειξη: οι νεκρές μεταφορές). Έχουμε εδώ ίσως τη σημασία της σιγματικής σημειωτικής διάστασης, του κόσμου των φαινομένων, αντικειμένων, όντων κλπ., αλλά και των σχέσεών τους, και του τρόπου με τον οποίο η νόηση τα οικειοποιείται, τα κατακτά, διακρίνοντας σχήματα, μορφές κλπ., συγκρίνοντας τα με άλλες που έχουν ήδη ενσωματωθεί στο σημειωτικό σύστημα και βλέποντάς τα ‘σάν’ (παρομοίωση) ή ‘ως’ (έχει σημασία και το ότι δέν είναι / ήταν γνωστή η ουσία των πραγμάτων). Οι (παρομοιώσεις και οι) μεταφορές μπορεί να μὴν έχουν ως πρωταρχική την ονομαστική λειτουργία, αλλά άλλες, π.χ. τοπογραφική (*η μύτη του βράχου*, για να κατευθύνει εκεί την προσοχή), χρονογραφική (πρβ. τα χρονικά επιρρήματα, που προέρχονται κάποτε απο τοπικά, π.χ. *στο αναμεταξύ*), ποσοτική (*σαράντα οκάδες είναι* = είναι πολύ βαρύ) λειτουργία. Η εικονικότητα της μεταφοράς και η δεικτικότητα της παρομοίωσης ανήκουν στην πραγματολογική χρήση της γλώσσας, σε έμμεση σημείωση, εφόσον τα σημαίνοντα είναι σύμβολα, τα σημαινόμενα έχουν κοινά στοιχεία (σημασιακά χαρακτηριστικά) και τα αντικείμενα αναφοράς μοιάζουν.

3) Ερμηνεύον / ερμηνεύμα

Τα ερμηνεύοντα (interpretant) αποτελούν σε τελική ανάλυση τις βασικές μονάδες της σημείωσης (διασυνδέτες του σημειωτικού πλέγματος, βλ. Σετάτος 2024), όπως φαίνεται ιδιαίτερα απο τις λειτουργίες της μεταφοράς και παρομοίωσης (ερμηνευτικά σημεία). Πολλά στοιχεία του κόσμου στον οποίο ζούμε (ψυχοβιολογικά, κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον και εμπειρίες του, κόσμος της νόησης, ενόρασης και φαντασίας) δέν μπορούν να εκφραστούν γλωσσικά (πρβ. *le non-dit*), επειδή δέν υπάρχουν αντίστοιχα σημεία (ή αν υπάρχουν τα αγνοούμε) ή είναι εξαιρετικά σύνθετα, ανεπαίσθητα, αινιγματικά, δυσνόητα κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές, για να ονοματίσουμε το περιεχόμενο, καταφεύγουμε σε χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων, π.χ. κινηματικά (όπως στο παράδειγμα: —*Πού ήταν η βλάβη*; —*Στης μηχανής το + κινηματικό σημείο δείξης στον αστράγαλο κλπ.*), αλλά συνήθως σε παρομοιώσεις (πρβ. *ήταν ένα... σάν... πώς να σου πώ;!... + βλέμματα γύρω σε αναζήτηση αντικειμένου που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως παρομοίωση... νά σάν κι αυτό + δείξη ή ...σάν μανιτάρι κλπ.*) και μεταφορές (π.χ. *η μύτη του βράχου*).

Ο κόσμος ο ίδιος (βασικές εμπειρίες της ζωής κλπ.) δίνει αφορμή για τη δημιουργία της παρομοίωσης και της μεταφοράς. Τα ερμηνεύοντα (άμεσα, δυναμικά, τελικά, πρβ. Ch. Peirce) ως αντιδράσεις του ερμηνευτή (δέκτη) στα σήματα και στα σημεία του περιβάλλοντος οδηγούν, βάσει της γενικευτικής, αφαιρετικής ικανότητας της νόησης, της αναλογικής σκέψης (αναλογίες, ομολογίες κλπ., φαντασίες κλπ.) κλπ., στη δημιουργία σημείων όπως η μεταφορά (πρβ. *είναι τίγρη σωστή*), η παρομοίωση (πρβ. *μοιάζει με τίγρη / είναι σάν τίγρη*) και άλλα ρητορικά σχήματα (π.χ. το οξύμωρο μπορεί να προβάλλει απο βιοτικές εμπειρίες, όπως σε κεντρικό δρόμο οικισμού δύο καταστήματα πλάι πλάι με πινακίδες *ΚΡΕΟΠΩΛΕΙΟ – ΚΤΗΝΙΑΤΡΕΙΟ* αντίστοιχα).

Με τη μεταφορά χρησιμοποιούμε τα στοιχεία στα οποία κατέληξε μιά προηγούμενη ανάλυση του κόσμου (πρβ. ερμηνεύοντα: η μεταφορική σημασία εργάζεται με ερμηνεύματα, δηλαδή με σημειακές συναρτήσεις, που περιγράφουν το περιεχόμενο άλλων σημειακών συναρτήσεων, βλ. Eco 1986) για να συνεχίσουμε την ανάλυσή του

(διερεύνηση δυνατοτήτων της καθημερινής γλώσσας) ή για να μπορέσουμε να μιλήσουμε για αυτόν (πρβ. τη δυσκολία έκφρασης των αισθημάτων και συναισθημάτων που δοκιμάζουμε μπροστά στα φαινόμενα του κόσμου, π.χ. σχετικά με ένα άρωμα, μιά γεύση, το φεγγάρι μιά καλοκαιρινή νύχτα, ακατάπαυστη βροχή κλπ.). Έτσι δημιουργούνται οι βασικές παγκόσμιες μεταφορές (σύμβολα πανανθρώπινα, πρβ. και θεωρίες αρχετύπων όπως των C. Jung, G. Bachelard κλπ.), που σήμερα, με την υπόταξη της φύσης ή καλύτερα με τη δημιουργία ενός καθαρά ανθρώπινου (πλασμένου απο τον άνθρωπο) περιβάλλοντος, χάνουν τη δύναμή τους (πρβ. μεταφορές και παρομοιώσεις απο τον τεχνολογικό πολιτισμό· ίσως έτσι εξηγείται και η έλλξη των έργων επιστημονικής φαντασίας). Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε μεταφορές αναγκαστικές ή μόνιμες (με βάση σταθερά σημασιακά χαρακτηριστικά, π.χ. *το πόδι του τραπεζίου*), προαιρετικές (όταν υπάρχει γλωσσικό σημείο για την έκφραση του περιεχομένου, π.χ. *άσπρες δαντέλες της θάλασσας = αφρός, ο ουρανός κλαίει = βρέχει*) ή επικαιρικές (για μιά μορφή του αντικειμένου αναφοράς, π.χ. *κυμάτων | ανήριθμον γέλασμα*, Αισχύλος, *Προμηθεύς Δεσμώτης* 89–90) και νεκρές (π.χ. *υπερασπίζομαι*).

Η μεταφορά έχει ποικίλες αφετηρίες. Μπροστά σε ένα φαινόμενο, αντικείμενο, όν που μας σταματά, αναζητούμε κάτι άλλο για να το παρομοιάσουμε ή για να το αντικαταστήσουμε με εκείνο προς αποτελεσματικότερη έκφρασή του, ή αναζητούμε εξακολουθητικά με τί να το παρομοιάσουμε ή τί μας θυμίζει, για να το κατανοήσουμε, δέν το χρησιμοποιούμε δηλαδή εκείνη τη στιγμή ως μεταφορά κάποιου άλλου, εκτός αν ένα συνηθισμένο ή ασυνήθιστο γεγονός μας θυμίζει κάτι άλλο, που συνήθως μένει στο μυαλό μας (και εκείνη τη στιγμή εξακολουθούμε να το σκεφτόμαστε ή το ανακαλούμε αμέσως στη μνήμη μας), ή αν η παρουσία κάποιας αναφοράς μας αφήνει αδιάφορους (απλή αναγνώριση) κλπ.

Μεταφορά και παρομοίωση καλύπτουν ανάγκες έκφρασης (πρβ. ονοματοθεσία, παραστατικότητα, μετάδοση σύνθετων καταστάσεων, λεπτών αποχρώσεων, ευφάνταστη σύνθεση, φαντασία κλπ.). Με τα μέσα αυτά η γλώσσα λύνει το πρόβλημα της περιγραφής της πραγματικότητας στις περιπτώσεις όπου αυτή είναι πολύ δύσκολη, π.χ. σε περιγραφή γευστικής εμπειρίας, όπως με τις παρομοιώσεις *σάν λεμόνι, σάν σάπιο κρέας* κλπ., που απλώς παραπέμπουν σε κοινές εμπειρίες των ανθρώπων ή ακόμη στη φαντασία τους (με αφετηρία τις εμπειρίες τους). Τα ερμηνεύματα με τις διασυνδέσεις και συσχετίσεις τους συνθέτουν τον κόσμο του ομιλητή και των συνομιλητών του. Η προσέγγιση και βίωση, η σηματοδότηση και ονομασία, η νοητική ή φαντασιακή αντιμετώπιση, η βιολογική ή συναισθηματική εκτόνωση κλπ. ξεκινούν κάθε φορά απο μιά ή περισσότερες συγκεκριμένες εμπειρίες, που ανακαλούν ποικίλες περιοχές της μνήμης, τα ερμηνεύοντα της οποίας χρησιμοποιούνται για την κάλυψη των άμεσων εκφραστικών αναγκών (διαφορετικές και ασύνδετες συχνά εμπειρίες συνδέονται και αλληλοεμπλουτίζονται σε περιεχόμενο). Έτσι χρησιμοποιούνται διάφορα σημειωτικά συστήματα (μόνα τους ή σε συνδυασμό) μαζί με τη γλώσσα, με ποικίλους τρόπους: φορτίσεις, περιγραφές, δείξεις (πρβ. παρομοιώσεις), εικόνες (πρβ. μεταφορές) κλπ., π.χ. ο ψαλμός του *Χριστός ανε³στη!*, όπου κάθε επανάληψη άδεται ή πρέπει να άδεται σε ψηλότερο τόνο, υποβάλλοντας έτσι την Ανάσταση.

4) Σημειωτικές διαστάσεις

Η κυριολεκτική, μή μεταφορική εκφορά (σκέψη, διαλογισμός κλπ.), θα μπορού-

σαμε να υποστηρίξουμε, αναφέρεται στη συντακτική σημειωτική διάσταση, η παρομοίωση (παρατήρηση, αναλογία, ομολογία) στη σημαντική και η μεταφορά (φαντασία, διαίσθηση, ενόραση κλπ.) στην πραγματολογική. Η κυριολεκτική χρήση αποκρούεται ευκολότερα από τη μεταφορική, που μπορεί να ανοίγει ορίζοντες σκέψης (πρβ. τη δημιουργία ιδιωτισμών και φρασεολογιών με μεταφορές, π.χ. *κάνει τον καμπόσο*).

5) Σημειωτικά συστήματα

Στη θέση της γλώσσας ή και παράλληλα με αυτή μπορούν να χρησιμοποιηθούν άλλα σημειωτικά συστήματα (π.χ. κινηματικά, όπως κινηματικό σημείο της κεφαλής παράλληλα με το *όχι*, οπτικά, όπως σκίτσα άντρα και γυναίκας στις πόρτες αποχωρητηρίων διεθνών σταθμών, κλπ.).

Θρησκευτικές τελετές, αναπαραστάσεις εγκλημάτων κλπ. μπορούν να μοιάζουν με θεατρικές παραστάσεις κλπ., αλλά δεν προσφέρονται όπως αυτές για διασκέδαση και ψυχαγωγία.

Σχετικά με τα στοιχεία που εξετάζουμε, παρατηρούμε ότι:

- η παρομοίωση μπορεί να χρησιμοποιήσει σημεία διαφορετικών συστημάτων, π.χ. *ήταν τόσο μακρύ + κινηματικό σημείο με τα δύο χέρια* (πρβ. *ήταν μακρύ σαν μιά παλάμη*, πρβ. και συναισθησία).
- η μεταφορά χρησιμοποιεί σημεία του ίδιου συστήματος και στηρίζεται έμμεσα σε παρομοίωση (βλ. 2.6.3 στο 1), π.χ. *ένα τραπέζι με πόδια σε σχήμα ποδιών ζώου*, πρβ. τη γλώσσα των Ελλήνων κωφαλάλων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1987· 1997· πρβ. και Παπασπύρου 1998) όπου «παλάμη κλειστή με τον αντίχειρα στην άκρη της μύτης, τον δείκτη προς τα πάνω και το βλέμμα προς τον δέκτη» σημαίνει ‘υπερήφανος’, δηλαδή *ψηλομύτης*, σύνθετη λέξη στην οποία υπάρχει και μεταφορά, όπως και το νέυμα του *P* δηλώνει και *Pωσία* = ενδείκτης / παρομοίωση, πρβ. και άλλες περιοχές, π.χ. τη ‘γλώσσα’ του χρήματος (βλ. Μαρμαρίδου 1998).

Η διάκριση παρομοίωσης – μεταφοράς φαίνεται σαφέστερα στα συστήματα απτικών, οσφρητικών, γευστικών σημείων, π.χ. *όταν το πιάνεις έχεις ένα αίσθημα σαν αυτό + αντικείμενο που πρέπει να πιάσει ο συνομιλητής, είχε μιά μυρωδιά σαν αυτό + αντικείμενο, είχε μιά γεύση σαν αυτό + φρούτο που πρέπει να δοκιμάσει ο συνομιλητής* κλπ. Στη χρήση ενός συστήματος αντί άλλου έχουμε ενδείκτες, πρβ. ότι η μυρωδιά λεμονιού φέρνει ξινίλα στο στόμα (κάποτε και η σκέψη απλώς του λεμονιού) ή ακόμη περισσότερο η γεύση των κουλουριών στο μυθιστόρημα του Μ. Proust φέρνει αναμνήσεις, ανακαλεί όλο τον «χαμένο χρόνο». Κάτι ξινό μπορεί να θυμίσει το λεμόνι, που με τη σειρά του μπορεί να χρησιμοποιηθεί, ως γλωσσικό σημείο, για να υποδηλώσει, να παραπέμψει σε αίσθημα χωρίς ονομασία (πρβ. *το βατόμουρο είχε μιά γεύση σαν λεμόνι, έχει μιά γεύση σαν παραγινωμένο λεμόνι, είναι σκέτο λεμό³νι, πικρό σαν δηλητήριο, σκέτο πικραμύγδαλο* κλπ.), πρβ. και *χέρι σαν μετάξι, μαλλιά μετα³ξι* κλπ.

Η μεταφορά, όπως και άλλα σχήματα λόγου, «έχουν αντίστοιχα και σε άλλες περιοχές της συμπεριφοράς» (βλ. Sadock 1979, 46), σε άλλα σημειωτικά συστήματα εκτός της γλώσσας, που απευθύνονται στην όραση (π.χ. όταν τα πόδια ενός τραπεζίου είναι ξυλόγλυπτες απομιμήσεις ποδιών ζώου, πρβ. και ζωγραφική, χορό κλπ.), στην ακοή (π.χ. η μίμηση σφυρίγματος ατμομηχανής κλπ. σε παιγνίδια παιδιών, κορνάρισμα αυ-

τοκινήτου με ήχο παρμένο απο συνθήματα ποδοσφαίρου, πρβ. μουσική κλπ.), στη γεύση (π.χ. καφές Ersatz), στην όσφρηση (π.χ. αρωματικά φυτά, λουλούδια κλπ., άρωμα στην ατμόσφαιρα εσωτερικού χώρου, πρβ. σαλόνι σάν τροπικό δάσος), στην αφή (π.χ. επιφάνεια σαν δέρμα κλπ.). Οι μεταφορές για βιολογικούς λόγους είναι ανεπτυγμένες κυρίως στα σημειωτικά συστήματα ακοής και όρασης (πρβ. γλωσσική μεταφορά, π.χ. *είναι λιοντάρι*, και σύμβολα της τέχνης, π.χ. το λιοντάρι ως σύμβολο της δύναμης, της ηγεμονίας κλπ.), οι άλλες αισθήσεις χρησιμοποιούνται έμμεσα (π.χ. *γλυκά λόγια*, *βρομερά λόγια*, *δηκτικά λόγια*, που γίνονται αισθητά απο την ακοή, αλλά θεωρούνται οτι ενεργούν σάν σημεία γευστικά, οσφρητικά, αφής, βλ. Diller 1991).

Η χρήση ενός αντικειμένου που δίνεται απο τη φύση και δέν δημιουργείται επιτόυτο θυμίζει τη χρήση στοιχείων της γλώσσας ως μεταφορών, π.χ. η χρήση πέτρας για το σπάσιμο ενός κελύφους θυμίζει τη χρήση της λέξης *πέτρα* στο *η καρδιά του είναι πέτρα*. Συνεπώς θα μπορούσαμε να υποθέσουμε οτι απο τη μίμηση κραυγών, θορύβων κλπ. οδηγηθήκαμε σε σύμβολα (γλωσσικά σημεία) και απο αυτά σε μεταφορές (ως όργανα της γλώσσας, με αύξηση του λεξιλογίου πέρα απο τη μίμηση).

2.7 Ειδικά θέματα και προβλήματα

Απο τον μεγάλο αριθμό επιμέρους θεμάτων τίγονται εδώ ορισμένα, όπως τα παρακάτω.

2.7.1 Κλίμακα μεταφορών και παρομοιώσεων

Οι ποικίλες γλωσσικές μορφές μεταφορών και παρομοιώσεων (όπως και οι συνδυασμοί, μεταξύ τους και με άλλα ρητορικά σχήματα και συντάξεις) δημιουργούν αποτελέσματα που διαφέρουν μεταξύ τους (πλέγμα στενότερων – χαλαρότερων σχέσεων, φορτίσεις διάφορες κλπ., πρβ. emphatic μεταφορές, που απαιτούν τη συνεργασία του δέκτη, και ανέμφατες, που είναι διακοσμητικές, προαιρετικές κλπ.) και που παίρνουν θέση σε μιά κλίμακα, π.χ. με ονόματα (α , β) όπως:

- α ή καλύτερα / θα έλεγα β ·
- α σάν β / β σάν α (= που θυμίζει, μοιάζει)·
- α σχεδόν β / α πάνω κάτω β ·
- α πραγματικό β / β πραγματικό α (= υπόνοια μιάς απόλυτης ταύτισης)·
- α σωστό / αληθινό β , α ίδιο το β ·
- α + παύση + β (= απόλυτη ταύτιση)·

πρβ. με γενική ουσιαστικού: *είναι τα λόγια του αέρα* (= αυτά λέει ο αέρας), *είναι λόγια σάν του αέρα* (= τα λόγια αυτά μοιάζουν με τα λόγια του αέρα), *είναι σάν λόγια του αέρα* (= σάν αερολογίες), *είναι λόγια του αέρα* (φρασεολογική ενότητα, τυποποιημένη μεταφορά, η γενική κάνει σαφέστερη και πιό αδύνατη τη μεταφορά, πρβ. *είναι αερολογίες* = εξασθενημένη μεταφορά), πρβ. αντίθετα την ενισχυμένη, emphatic μεταφορά με emphatic τονισμό και αλλαγή σειράς όρων: *είναι του αε³ρα λόγια ή φτερα³ έκαναν τρείς ταχυδρομικοί σάκοι*·

πρβ. ακόμη (σε αντιφωναπαρτική γαλλική εφημερίδα της εποχής ειδήσεις μιάς σειράς ημερών) *το ανθρωπόμορφο κτήνος αποβιβάστηκε στην... → το τέρας προχώρησε στο... → ο δολοφόνος έφτασε στο... → ο κακούργος είναι στο... → ο Ναπολέων ήρθε*

στο... → ο Βοναπάρτης είναι έξω από το Παρίσι → ο αυτοκράτωρ είναι μεταξύ των πιστών υπηκόων του.

Όσο τυποποιούνται οι μεταφορές τόσο εξασθενούν (οι νεκρές γίνονται αντιληπτές μόνο με την ετυμολογική ανάλυση, γιατί έχουν πιά άλλη σημασία, π.χ. διασκεδάω), πρβ. και τα κλισέ.

Έτσι η μεταφορά, σε γενική θεώρηση, μπορεί να παρουσιάζει μιά σταδιακή διαφοροποίηση από την παρομοίωση (της οποίας το βασικό χαρακτηριστικό είναι η χρήση ενός λειτουργικού γλωσσικού στοιχείου: *σάν, όπως* κλπ.), πρβ. και προτάσεις όπως *θα έλεγε ότι ήταν ένα άλλο Βατερλό*, όπου τα *θα έλεγε* και *ένα άλλο* κάνουν τη φράση να ισοδυναμεί μάλλον με παρομοίωση.

Εξετάζοντας περαιτέρω τις εκφραστικές δυνατότητες της ΚΝΕ, μπορούμε να παρατηρήσουμε ισοδυναμίες (βλ. και 3.3) και σταδιακές μεταβάσεις σε άλλα φαινόμενα, όπως φαίνεται π.χ. στα εξής: *είναι Ηρακλής* (μεταφορά), *είναι σάν Ηρακλής* (παρομοίωση), *είναι Ηρακλής, παιδί μου* (αυτονόητο, κατηγορηματικό), *είναι Ηρακλής και τίποτε παρακάτω* (ενίσχυση), *είναι Ηρακλής και τίποτε λιγότερο* (απόλυτη ταύτιση)· με επίθετα και αντωνυμίες (υποβολή έννοιας ομοιότητας και όχι ταυτότητας): *είναι σωστός Ηρακλής* (κατηγορηματικότητα)· *είναι ένας σωστός Ηρακλής* (λιγότερο κατηγορηματικό)· *είναι αληθινός Ηρακλής* (πρβ. το *ράμφος του αρπάγη κανονική*: επιβεβαίωση)· *είναι (σάν) άλλος Ηρακλής* (μεταξύ μεταφοράς και παρομοίωσης, πρβ. στερεότυπα)· *είναι ο ίδιος ο Ηρακλής* (σχεδόν ταύτιση)· με άλλες εκφράσεις: *ο Ηρακλής κι αυτός είναι ένα και το αυτό* (υπερβολή ταύτισης)· *είτε Ηρακλής πείς είτε Α. είναι το ίδιο* (ταυτότητα, υπερβολή)· *είναιαι... πώς να τον περιγράψω; ...Ηρακλής* (αναζήτηση προτύπου)· *είναι δυνατός σάν τον Ηρακλή / είναι δυνατός, Ηρακλής* (παρομοίωση, με σχετιστές, κατατάκτες, πρβ. πρότυπα)· *έχει δύναμη Ηρακλή / έχει τη δύναμη του Ηρακλή / έχει δύναμη (σάν) του Ηρακλή* (τον γνωστό από τη μυθολογία ήρωα) / *έχει δύναμη ενός Ηρακλή* (συσχετιστές, πρβ. και λειτουργίες άρθρων)· *έχει ηράκλεια δύναμη* (προσδιορισμός)· *μοιάζει τον Ηρακλή στη δύναμη* (πρβ. παρομοίωση)· *πλησιάζει τον Ηρακλή στη δύναμη* (πρβ. βαθμός παρομοίωσης, κλίμακα)· *ξέρεις τον Ηρακλή της μυθολογίας; έ αυτός είναι!*· πρβ. και *είναι δυνατός σάν Ηρακλής / είναι Ηρακλής στη δύναμη* κλπ.

Μεταφορές υπάρχουν ισχυρές και αδύναμες, ανάλογα με το επεξηγηματικό τους δυναμικό, π.χ. ορισμένες μεταφορές παρέχουν μόνο το ευχάριστο συναίσθημα ότι κάτι εξηγήθηκε (βλ. Pylyshyn 1979). Η αντίθεση μεταξύ αισθητικής ευχαρίστησης και κατανοητότητας χαρακτηρίζει μιά επιτυχή μεταφορά (μεγιστοποίηση της απόστασης μεταξύ των νοηματικών περιοχών των δύο όρων με ελαχιστοποίηση της διαφοράς στη θέση που κατέχει κάθε όρος στην περιοχή του, βλ. Sternberg κ.ά. 1979). Η εικονικότητα εξασφαλίζει την ευλυγισία της διαδικασίας, αποθήκευσης, ανάκτησης της πληροφορίας κλπ., αλλά η κατανοητότητα μπορεί να δυσχεραίνεται.

2.7.2 Επιτυχημένες και αποτυχημένες μεταφορές

Η αποτελεσματικότητα της μεταφοράς δέν είναι σταθερή. Ακόμη και οι τυποποιημένες μεταφορές δέν έχουν πάντα το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, γιατί εξασθενούν με τη χρήση (πρβ. νεκρές μεταφορές, οι οποίες μπορούν να ξαναζωντανέψουν, π.χ. στη λο-

γοτεχνία, φιλοσοφία) και πρέπει να χρησιμοποιούνται με μέτρο και βάσει του επιπέδου της γλώσσας (πρβ. στη γλώσσα τις τυποποιημένες εκφράσεις και παρομοιώσεις του αρχαίου ελληνικού έπους, τις συνώνυμες μεταφορές κλπ.). Οι τολμηρές μεταφορές είναι ιδιαίτερα εμφανείς σε ορισμένα είδη λόγου, όπως στην τέχνη (ιδιαίτερα τη σουρεαλιστική, πρβ. τη γνωστή ποιητική έκφραση του P. Celan *Schwarze Milch der Frühe* [απο το ποίημα *Todesfuge*] ή *Η γή είναι μπλέ σαν πορτοκάλι* [τίτλος ντοκιμαντέρ]), σε προσωπικό υβρεολόγιο κλπ., με αμφισβητούμενα συχνά αποτελέσματα (πρβ. ορισμένα ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά). Υπάρχουν και αδόκιμες χρήσεις μεταφορών, π.χ. σε περιπτώσεις λανθασμένης επιλογής του επιπέδου γλώσσας, λήθης των όρων που χρησιμοποιούνται (πρβ. περιφράσεις, παραφράσεις) κλπ.

Οι μεταφορές μπορούν να δεχτούν διαφορετικές ερμηνείες (η αμφισημία είναι συχνά ένα απο τα αποτελέσματα της υποβλητικότητας των μεταφορών) και η ερμηνεία τους εμφανίζει όρια (πρβ. τα κωμικά αποτελέσματα στην κατα γράμμα ερμηνεία τους, βλ. παράδειγμα στο 2.7.9).

Ορισμένες μεικτές μεταφορές δημιουργούν σύγχυση ή αβεβαιότητα και θα πρέπει να διακρίνονται (βλ. Partridge 1973), π.χ. *ανάβω τον σπόρο της διχόνοιας* (πρβ. *σπέρνω τον σπόρο της διχόνοιας* και *ανάβω τη φωτιά της διχόνοιας*), πρβ. οτι η τυχαία σύνθεση γλωσσικών στοιχείων, όπως σε ορισμένα είδη σουρεαλιστικής ποίησης, δέν δημιουργεί αποδεκτά (αισθητικά κλπ.) αποτελέσματα, επειδή δέν ανακαλούνται ερμηνεύματα αλλά αντικείμενα και έννοιες που υποβάλλονται ασύνδετα· παρ' όλα αυτά γίνεται προσπάθεια σηματοδότησής τους απο τον δέκτη. «Η αποδοχή μιάς μεταφοράς όπως “argument is war” με τις συνακόλουθες εκφράσεις “attack a position” και “indefensible” αλλάζει στην πραγματικότητα το πώς συζητούν και το πώς σκέφτονται» οι άνθρωποι (βλ. Lakoff & Johnson 1981 στον Dewitt 1994). Ως ένα σημείο, όσο λιγότερο κατανοητή είναι μιά μεταφορά τόσο καλύτερη είναι (πρβ. οτι κατα τον Δημήτριο Φαληρέα το δυναμικό ύφος θέλγει με τη μεγαλοπρέπεια μοναδικών λέξεων, αλλά και την άποψη του Κικέρωνα οτι η παρομοίωση που δέν είναι πολύ απομακρυσμένη ή της λείπει η ομοιότητα κάνει εντύπωση), εκφράζοντας αυτό για το οποίο δέν υπάρχουν κυριολεκτικοί όροι. Η ιδιολεκτική χρειά των μεταφορών τονίζεται απο τον Αριστοτέλη: «πολύ δέ μέγιστον τὸ μεταφορικὸν εἶναι. μόνον γὰρ τοῦτο οὔτε παρ' ἄλλων ἔστι λαβεῖν, εὐφυΐας τε σημείον ἔστιν» (*Ποιητική* XXII 1459a 5–7)· «καὶ τὸ σαφὲς καὶ τὸ ἡδὺ καὶ τὸ ξενικὸν ἔχει μάλιστα ἡ μεταφορά» (*Ρητορική* III 2 1405a 8–9).

Γνήσιες και πλαστές μεταφορές (σε περιπτώσεις όπως είναι *πληγή απο φρικτό μαχαίρι* έχουμε στην ουσία το σχήμα της υπαλλαγής, πρβ. όμως [απο τη λειτουργία των Αγίων Πέτρου και Παύλου] *τὰ τὴν ἀθεότητα σφάττοντα, καὶ μὴ ἀμβλυνόμενα στόματα, τῆς φρικτῆς τοῦ Πνεύματος μαχαίρας*), αληθινές ή λανθασμένες, καταλήγουν να γίνονται αποδεκτές, όταν ορισμένες τουλάχιστον απο τις συνεπαγωγές που ανακαλούν είναι αληθινές (βλ. Reboul & Meschler 1998). Υπάρχουν, τέλος, αποτυχημένες ή λανθασμένες μεταφορές και παρομοιώσεις και οδηγίες για τη σωστή χρήση τους, όπως αναφέρονται απο παλιά (E. du Perron βλ. Brereton 1973 κλπ.), π.χ. οτι πρέπει να προτιμούμε ως μεταφορές τις γενικές εκφράσεις και όχι τις ειδικές (π.χ. *οι φλόγες της αγάπης* και όχι *οι δαυλοί / το φανάρι / το φωτίλι της αγάπης*), να μὴν είναι πολύ εκτεταμένες καταλήγοντας να μοιάζουν με αινίγματα κλπ.

Κανόνες για την παραγωγή μεταφορών λείπουν, πρβ. και τη δυσκολία της παρά-

φρασης του νοητικού περιεχομένου των μεταφορών, πράγμα που αποτελεί μιά αντίρρηση στη σημασιακή σύλληψη της μεταφοράς (βλ. Davidson 1978).

2.7.3 Εκφραστικές ισοδυναμίες

Εκτός από τις επεκτάσεις μεταφορών στο σημασιακό πεδίο (π.χ. *βρόμικο χρήμα* → *πλύσιμο χρήματος*), ορισμένα σχήματα λόγου και γλωσσικές εκφράσεις παρουσιάζουν ομοιότητες με τη μεταφορά, όπως είναι η περίφραση, ο ορισμός κλπ. Η περίφραση μπορεί να πάρει τη μορφή της αντονομασίας (π.χ. *ο Γιός της Καλογριάς* = *ο Καραϊσκάκης*) ή μιάς αναλυτικότερης έκφρασης (πρβ. ορισμό, ο οποίος περιλαμβάνει τα σημασιακά και διακριτικά χαρακτηριστικά μιάς έννοιας, σε αντίθεση με την αντονομασία, που δηλώνει ένα από τα χαρακτηριστικά της έννοιας και αποτελεί άλλη ονομασία της), που μπορεί τελικά να αποτελεί μιά περιγραφή. Η διαφορά μεταξύ τους έγκειται στο ότι τα στοιχεία που συγκρίνονται ανήκουν σε διαφορετικές σημασιακές κατηγορίες.

2.7.4 Γραφή

Τα συστήματα γραφής παρουσιάζουν περιπτώσεις μεταφορών, όπως στην ιδεογραφική (π.χ. στην κινεζική τα 中 *zhong*¹ = μέσα, 上 *shang*⁴ = πάνω κλπ), στην αλφαβητική (Α [ανεστραμμένο άλφα] = κεφαλή βοδιού, *alef* 'βόδι' → Α, Δ = παράσταση πόρτας σκηνής νομάδων, *daleth* 'πόρτα' →, πρβ. αριθμητικά: λατινικοί αριθμοί Ι, ΙΙ κλπ.), πρβ. και αρκτικόλεξα όπως ΟΤΕ κλπ.

Οι μεταφορές μπορούν να δηλωθούν με γραφηματικά σημεία, ιδιαίτερα όταν δεν είναι τυποποιημένες, π.χ. *ο «σκούφος» του βουνού παντοτινά λευκός* (με εισαγωγικά, πρβ. *ο γιός της καλογριάς* – *ο Γιός της Καλογριάς*, με κεφαλαία), με ενσυνείδητα ορθογραφικά λάθη που οδηγούν σε άλλες ερμηνείες, π.χ. *καπιταλιστές*, πρβ. και *μισέλλην ημισέληνος*: παρωνυμική παρήχηση. Ορισμένες μεταφορές (ημμεταφορές) είναι αμφίσημες στον προφορικό λόγο και σαφείς στον γραπτό, π.χ. *αναζητά το χάπι της ευτυχίας* – *αναζητά «το χάπι της ευτυχίας»*, *τα πάρε, δώσε* – *τα «πάρε δώσε»*.

2.7.5 Μονολεκτικές – πολυλεκτικές μεταφορές

Εξετάζοντας τις συνταγματικές ενότητες στο *στόμα της σπηλιάς* και στο *στόμα του λύκου*, παρατηρούμε ότι στην πρώτη η μεταφορά περιορίζεται στο *στόμα* ενώ στη δεύτερη περιλαμβάνει ολόκληρη την ενότητα (η οποία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και κυριολεκτικά), όπως φαίνεται από εκφορές όπως στο *στόμα του λύκου αυτών των περιστάσεων* / *αυτής της υπόθεσης* κλπ. (δηλαδή στο *πιό επικίνδυνο (σημείο αυτών...)*, πρβ. ότι κατά τον Δημήτριο Φαληρέα η μεταφορά επιβεβαιώνεται με προσθήκη προσδιορισμού, π.χ. *λύρα χωρίς χορδές* = *τόξο*, πρβ. και *σωστός* + ουσιαστικό). Το *tertium comparationis* (το σημείο ομοιότητας) εκφράζεται με μιά λέξη (πρβ. *στόμα ανθρώπου* / *ζώου* – *στόμα σπηλιάς*) ή περισσότερες (πρβ. *στόμα του λύκου*, που αποτελεί εξειδίκευση της γενικότερης έννοιας 'στόμα' και μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως φρασολογισμός), πρβ. και τις παρομοιώσεις *λυσσασμένος* (*σάν σκύλος*) και *κλειστός* *σάν τάφος*. Μεταφορές παρουσιάζονται και ως σύνθετες λέξεις, π.χ. *καμηλοπάρδαλη* (αθροιστικό σύνθετο, θεωρείται ως 'ένωση' καμήλας και λεοπάρδαλης), *θαλασσοπνίγομαι*

(προσδιοριστικό), *τρυποχέρης* (κτητικό), *μυγοχάφτης* (αντικειμενικό) (βλ. και 2.6.1 στο 3 και στο 5).

Οι μεταφορές μπορεί να είναι τόσο εκτενείς που μόνο τα ευρύτερα συμφραζόμενα ή το όλο κείμενο με την ισοτοπία του να μας επιτρέπει να τις διαπιστώσουμε, όπως στο *Le cimetière marin* του P. Valéry (βλ. Eco 1993). Σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για σύνολο μεταφορών που σκοπός τους είναι όχι να περιγράψουν κάτι που αλλιώς δέν θα περιγραφόταν, αλλά να δώσουν περισσότερα στοιχεία μαζί με την περιγραφή, δηλαδή να παρουσιαστεί η ολική πραγματικότητα και πώς τη βλέπει ο ομιλητής, τί ανακαλεί μέσα του (π.χ. *το σώμα του κάστρου, η κεφαλή του πύργου* κλπ.). Οι μεταφορικοί νεολογισμοί εκτείνονται συχνά σε πολλές λέξεις, που αποτελούν μέρος του ίδιου συνειρμικού πεδίου.

2.7.6 Στατιστική θεώρηση και θεωρία πληροφοριών

Θα ήταν χρήσιμο να συγκεντρωθούν τα ποσοστά των νεκρών, τυποποιημένων και ημιτυποποιημένων μεταφορών στη γλώσσα (λεξιλόγιο, φρασεολογία), στον λόγο (πραγματώσεις της γλώσσας), σε επίπεδα της γλώσσας (πρβ. λογοτεχνία – επιστήμη, λογοτεχνικά είδη κλπ., όπου μπορούν να εμφανίζονται μεταφορές ειδικής μορφής και προέλευσης κλπ.), στο πλάτος της έννοιας (π.χ. μεταφορές για ένα αντικείμενο αναφοράς, όπως ο *Ιερός Βράχος* = η *Ακρόπολη*). Αυτό απαιτεί εξαντλητικές αποδελτιώσεις γλωσσικού υλικού, μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε προκαταρκτικά ότι οι συνηθισμένες μεταφορές αντλούνται από περιοχές του βασικού λεξιλογίου (κοινές λέξεις και νοήματα από την εμπειρία όλων), π.χ. από μέρη του σώματος (π.χ. *πόδια του βουνού, χέρια της καρέκλας, γλώσσα παπουτσιού, μάτι κυκλώνα, ράχη βουνού* κλπ.), όρους συγγένειας (π.χ. *μητέρα-γλώσσα, αδελφές γλώσσες* κλπ.), χώρο (π.χ. *διαλύθηκαν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, όλο βουνά και χαράδρες έχει αυτή η υπόθεση* κλπ.), χρόνο (π.χ. *το έλυσε σε ένα δευτερόλεπτο* κλπ.), κύρια ονόματα και τοπωνύμια (γνωστά από την ιστορία κλπ., π.χ. *είναι ο Ναπολέων της οικονομίας, Βατερλό δύο γελοίων σε τίτλο* κλπ.), ουσιαστικά (π.χ. *φλόγα της καρδιάς, κρασί της επιτυχίας, δάσος περιπτώσεων, βράχος υπομονής, είναι σιγανό ποτάμι* κλπ.), επίθετα (π.χ. *μαύρη ζωή, βαθιά γνώση* κλπ.) κλπ. Η διφυΐα του λεξιλογίου της ΚΝΕ (δημοτικά – λόγια στοιχεία) εμφανίζεται και στις μεταφορές, π.χ. *κεφάλι καρφίτσας – κεφαλή στασιαστών* (πρβ. δημοτικό *χείλια* – λόγιο *χείλη της αβύσσου / χείλος του τάφου*), *άσπρη μέρα* – *λευκός θάνατος*. Η αναλογική επέκταση των χρήσεων διαποτίζει όλο το λεξιλόγιο της γλώσσας, όπως και η ποικιλία των μορφών, η οποία επίσης πρέπει να ερευνηθεί εξαντλητικά. Οι μεταφορές επεκτείνονται στο σημασιακό πεδίο τους (π.χ. αντώνυμα: *βγήκε ασπροπρόσωπος* → *βγήκε μαυροπρόσωπος*, συνώνυμα: *βγήκε λευκοπρόσωπος*, ομώνυμα: *πτώση των φύλων*, πρβ. *πτώση των φύλλων*), πολλαπλασιάζονται για λόγους πρωτοτυπίας (π.χ. *είναι σωστό ψάρι* → *είναι το πραγματικό υδρόβιο*), αυτοσχολιασμού ή συνειδητοποίησης (*τί τα θέλεις!*, *είμαι ξερό στην πραγματικότητα κεφάλι*), ενώ μπορεί να φέρουν διάφορες φορτίσεις (π.χ. *είναι σιγανό ποταμάκι*, με υποκοριστικό), να είναι παιγνιώδεις (π.χ. *σιδεροκέφαλος* → *σιδεροκάζανος*), σκοτεινές ή περίπλοκες, για ειδικούς κλπ. (πρβ. αινίγματα όπως *έχω ένα βαρελάκι πῶχει δυό λογίων κρασάκι* = το αβγό, *kenning* κλπ.), και να παρουσιάζουν συνθετότητα και πολυπλοκότητα (με συντάγμα-

τα, φράσεις κλπ.), π.χ. για ολόκληρη κατάσταση πραγμάτων (πρβ. παροιμίες και παροιμιακές φράσεις: *μου έγινε κουνούπι*, γνωμικά: *κάλλιο γιά το, παρά πού 'ν' το*, αινίγματα: *το σχοινί πίνει και το μοσχάρι μεγαλώνει* = το πεπόνι, περιφράσεις: *το Περιβόλι της Παναγίας* = το Άγιο Όρος, ξόρκια: *πίσω μου σ' έχω Σατανά!*).

Η παρατήρηση δείχνει ότι οι μεταφορές είναι πιά συχνές και ποικίλες με ορισμένα στοιχεία του λεξιλογίου, π.χ. *γλώσσα ροδάνι / ψαλίδι* κλπ., *μύτη πεπόνι / πατάτα* κλπ., *μυαλό ξυράφι / κουκούτσι* κλπ.

Ορισμένα κείμενα παρουσιάζουν υπερφόρτωση μεταφορών (πρβ. 2.6.1 στο 3, ποιητική γλώσσα κλπ.) και θέτουν το ερώτημα, πόσες μεταφορές μπορούν να γίνουν δεκτές σε ένα κείμενο και με ποιές προϋποθέσεις. Το πλήθος των μεταφορών γίνεται αποδεκτό και κατανοητό, όταν το κείμενο παρουσιάζει ενότητα περιεχομένου και επιπέδου γλώσσας (πρβ. ενότητα ύφους), ενότητα περιοχών από όπου αντλούνται οι μεταφορές (πρβ. πολιτισμική γνώση και κοινότητα), ενώ η αποκατάσταση του 'κυριολεκτικού' κειμένου πρέπει να έχει νοηματική συνοχή, έστω και αν οι μεταφορές προέρχονται από διάφορες περιοχές. Η υπαινικτική ομιλία με συνεχείς μεταφορές δημιουργεί προβλήματα κατανόησης, π.χ. στη σουρεαλιστική ποίηση, στα κρυπτογραφικά μηνύματα κλπ. Ο υπερμεταφορισμός (μεταφορές επι μεταφορών, ιδίως ατυποποίητες, μεταφορές με ανώτερες γλωσσικές μονάδες: συντάγματα, φράσεις, προτάσεις, κείμενα) επιδρά στον υπόλοιπο λόγο / κείμενο, κάποτε με καταστροφικά αποτελέσματα, αποσυνθέτοντάς τον, δημιουργώντας ασάφεια, δυνατότητες πολλών ερμηνειών κλπ. (πρβ. ερμηνεία, π.χ. του *Altazor* του V. Huidobro, για το οποίο ο Yurkievich [1988, 101–102], γράφει: «[...] la métaphore, avec ses condensations et ses déplacements, ses transports et ses transpositions, ses ubiquités et ses simultanités, avec ses tropismes extravagés, ses anachronismes et ses anatopismes, ses regressions temporelles et spatiales, est la messagère de la pressante pluralité pulsionnelle. [...] *Altazor* déjoue les relations admises entre sujet, corps, langage et société. Allant jusqu'au bout de son pouvoir discordant, elle provoquera d'abord une subversion référentielle, puis lexicale, puis syntaxique et phonétique pour atteindre, par un chambardement libérateur, les fondements mêmes de la production signifiante.»)

Η μικρή πιθανότητα εμφάνισης μιάς λέξης ή φράσης σε ένα ιδιαίτερο γλωσσικό περιβάλλον υποδηλώνει ότι φέρει υψηλό ποσοστό σημασίας (βλ. Martin 2012) και αποτελεί ένδειξη πιθανής μεταφοράς.

2.7.7 Σχήματα λόγου, φρασεολογία και γλωσσική ανάλυση

Ο μεγάλος αριθμός των σχημάτων λόγου, όπου εντάσσονται μεταφορά και παρομοίωση και όπου πολλά παρουσιάζουν ποικίλες ομοιότητες με τα δύο αυτά σχήματα (βλ. και 2.3), απαιτεί τη λεπτομερή έρευνά τους στο σύνολο και συγκριτικά μεταξύ τους (διάκριση μεταφορών από άλλα σχήματα, π.χ. από την ειρωνεία, πρβ. κριτική μεταφορών), στην κειμενική διάσταση της γλώσσας (βλ. Σετάτος 2024). Αυτό φαίνεται και από τη δυνατότητα συνδυασμού τους, π.χ. στη φράση *αγαπούσε την καθαριότητα που ήταν το έμβλημα του ήθους του* βλέπουμε να χρησιμοποιείται μεταφορικά ο όρος *έμβλημα*.

Η συνεξέταση πρέπει να περιλάβει και άλλα στοιχεία, όπως παροιμιακές φράσεις (π.χ. *μου έψησε το ψάρι στα χείλη, το έδεσε στο ψιλό μαντίλι, οι τοίχοι έχουν αφτιά, ανε-*

μομαζώματα διαβολοσκορπίσματα, της νύχτας τα καμώματα τα βλέπει η μέρα και γελά, λογαριάζω χωρίς τον ξενοδόχο, φωνή βοώντος εν τη ερήμω κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδης 1947), παράδοξες εκφράσεις (π.χ. πράσινα άλογα, μάρκος ήλιος κλπ., βλ. 2.3), αινίγματα, υπαινιγμούς (μεταφορά και μετωνυμία μπορούν να λειτουργήσουν υπαινικτικά), κλπ. (πρβ. και μύθους).

Η μεταφορά μπορεί να δημιουργήσει φρασεολογισμούς, π.χ. *αχίλλειος πτέρνα* (πρβ. τυποποιημένες μεταφορές, ρητορικούς τόπους, *kenning*, όπως και το *Plato's problem* στον Ν. Chomsky: αρχική κυριολεξία → μεταφορά και ανάλογα προβλήματα). Σε μερικές περιοχές της φρασεολογίας, που δηλώνουν κοινωνιογλωσσικά, πολιτισμικά, πολιτικά κλπ. *realia*, μπορούν να ανακύψουν νέες δυνατές σημασίες, που συνδέονται με τις ενδογλωσσικές διαδικασίες / λειτουργίες των φρασεολογικών ενοτήτων (Cherdantseva 1988). Λέξεις όπως *αίμα*, *μάτι* κλπ. σε πολλές γλώσσες δεν έχουν δευτερεύουσες σημασίες, αλλά ακριβώς τέτοιες λέξεις φαίνεται να έχουν πλούσιες εν δυνάμει σημασίες-σύμβολα, που η επιστημονική ταξινόμησή τους οδηγεί σε συστηματοποίησή τους και σε θεωρήσεις σημαντικές για την κοινωνιολογία, εθνογραφία και πολιτισμική ανθρωπολογία της ζωής και των παραδόσεων διαφόρων λαών, πρβ. *του ήρθε το αίμα στο κεφάλι*, *βράζει το αίμα μέσα του*, *τραβώ τα μαλλιά μου απο* (πρβ. και τη Βίβλο), *χτυπά το στήθος μου απο* κλπ. ('κινητική' φρασεολογία). Η διάκριση ποιητικού συμβόλου και μεταφορικής λειτουργίας δεν είναι πάντα εύκολη (το σύμβολο «αντικαθιστά πραγματικά», ενώ η μεταφορά «σχηματίζει νέα σημασιακά περιεχόμενα του ονόματος», πρβ. και τον μύθο ως «παραμύθι που μιμείται την παραγματικότητα»).

2.7.8 Κυριολεκτικοποίηση τυποποιημένων μεταφορών

Οι νεκρές μεταφορές αποβαίνουν κυριολεξίες, ενώ η χρήση μεταφοράς ως κυριολεξία αποτελεί σχήμα λόγου (πρβ. και ετυμολογικό σχήμα), π.χ. (προς μικρό κορίτσι που θέλει να μαζέψει τα ρούχα της μπουγάδας, αλλά δεν φτάνει) — *Άφησέ τα κρεμαστά-ρια!* (καθώς ο οικοδεσπότης προσφέρει τη σούπα που ετοίμασε)· — *Νά το ζουμί των σκέψεων του Γιώργου!* (υποβάλλει έμμεσα αυτοκριτική, με ειρωνική διάθεση, αστεϊσμό κλπ.)· *οι τρεις κεφαλές της οροσειράς* (καθιερωμένη μεταφορά) — *τα τρία κεφάλια της οροσειράς* (μή καθιερωμένη, πρβ. κατα τα άλλα *κεφάλι* = ουδέτερο, δημοτικό, *κεφαλή* = φορτισμένο, λόγιο).

2.7.9 Μεταφορά και συνομιλητές

Ποιοί, πώς και πότε χρησιμοποιούν ή ερμηνεύουν τις μεταφορές; Φαίνεται ότι παίζει ρόλο η ηλικία (σχετικά με το αν τα μικρά παιδιά χρησιμοποιούν μεταφορές όπως οι μεγάλοι ή διαφέρουν σε χρήσεις τους, οι Clark & Clark [1977] μιλούν για «υπερεπέκταση» και «υποεπέκταση» των χρήσεων απο τα παιδιά, π.χ. της λέξης *moon* και με την έννοια 'φλούδα' [ονομασία ενός όντος → άλλα όμοια όντα], πρβ. ότι η 'λανθασμένη' χρήση του λεξιλογίου που διαθέτουν τα μικρά παιδιά μπορεί να σημαίνει μεταφορικές χρήσεις εκεί όπου αγνοούν τον κατάλληλο όρο [βλ. 2.4]), το φύλο, το επάγγελμα.

Παρατηρούνται μεταφορές στα ζώα; Πιθανώς ναι, όπως θα μπορούσα να συμπεράνω, αν πάρω υπόψη μου ότι ο σκύλος μου, ο Μάγκας, αγαπάει να παίζει μαζί μου

στον κήπο με κουκουνάρια που του πετώ και, όταν είναι μέσα στο σπίτι και θέλει να παίξει, παίρνει δυο κουκουνάρια στο στόμα και πλησιάζει την πόρτα, ένδειξη ότι πρέπει να βγούμε έξω (πρβ. παρομοίωση): το ίδιο όμως κάνει και αργά το βράδυ, όταν όπως ξέρει δεν παίζουμε ποτέ ούτε είναι δυνατό το παιχνίδι, ένδειξη ότι εννοεί απλώς ότι θέλει να βγεί (= μεταφορική χρήση του σημείου, εξάλλου διαθέτει και συνώνυμο σημείο, το άγγιγμα του χεριού μου με τη μύτη του και το πλησίασμα της πόρτας).

Απο την άποψη των ερμηνευτών (ακροατών, δεκτών), μιά κυριολεξία μπορεί να εκληφθεί ως μεταφορά (πρβ. *πόδι δράκου (σάν) φίδι*, που μπορεί να ερμηνευτεί και κυριολεκτικά, ανάλογα με τις αντιλήψεις για δράκους, όπως και *πόδι καρέκλας (σάν) φίδι*, αν έχει σχήμα φιδιού ή μοιάζει με φίδι: κυριολεκτικότερο – μεταφορικότερο), όπως επίσης μπορεί μιά μεταφορά να εκτιμηθεί θετικά ή αρνητικά (προσανατολισμός στην ερμηνεία της κλπ.). Ένας χρήστης της γλώσσας μπορεί να ισχυριστεί ότι θα θεωρεί μεταφορά οποιαδήποτε εκφορά, εφόσον το επιτρέπει η εγκυκλοπαιδική του επάρκεια και η περίπτωση επικοινωνίας, π.χ. *το ρολόι σταμάτησε να δουλεύει* = πέθανε (κάποιος), *ο Α τρώει το μήλο κάθε πρωί* = διαπράττει το προπατορικό αμάρτημα (Eco 1993), πρβ. και είδη αστεϊσμών, πνεύματος κλπ. Αντίθετα, σε λογοπαίγνια, εμφανίζεται άρνηση μεταφοράς, π.χ. —*Τί προβάλλει αυτό το άγαλμα;* —*Το δεξί πόδι* (βλ. και 2.4).

2.7.10 Φόρτιση και μεταφορές

Όταν η μεταφορά χρησιμοποιείται στη θέση της κυριολεξίας, τότε η μεταφορική έκφραση διακρίνεται από την κυριολεκτική ως προς τη φόρτιση, π.χ. *ανόητα λόγια / ανοησίες / φλυαρίες – λόγια του αέρα*. Σε περιπτώσεις συνωνυμικών μεταφορών η φόρτιση μπορεί να διαφέρει ως προς το επίπεδο της γλώσσας, την ένταση κλπ., πρβ. με τα *λόγια του αέρα / λόγια του ανέμου τα κούφια λόγια* (δημοτικό) – *κενά λόγια* (λόγιο) – *άνεμώλια* *έπη* (αρχαία έκφραση), *λόγια της καραβάνας* (δημοτικό), *αερολογήματα* (λόγιο), *κολοκύθια με τη ρίγανη / μπόσικες κουβέντες* (λαϊκά), *μπουρμπουλήθρες* κλπ. Όλες αυτές οι μεταφορές αποτελούν συνώνυμα, από τα οποία ο ομιλητής επιλέγει (ένα ή περισσότερα) κατά την περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας ή μπορεί να δημιουργήσει καινούργια (βλ. 2.4). Ορισμένες μεταφορές γίνονται ασαφώς αισθητές, π.χ. *ξυλοσχίστης* (που δεν χρησιμοποιείται κυριολεκτικά ως συνώνυμο του *ξυλοκόπος*).

Η μεταφορική χρήση μπορεί να φορτιστεί περισσότερο ή λιγότερο με διάφορους τρόπους, π.χ. *χτύπησε στο πόδι του τραπεζιού ή καλύτερα στο ποδάρι / στην ποδάρα του τραπεζιού*, ενώ το *χτύπησε στο παπούτσι του τραπεζιού* θα αποτελούσε ακριβολογία. Στο ερώτημα αν υπάρχουν μεταφορές μεταφορών (ερμηνεύσιμες μόνο με επαρκή διακειμενική γνώση, πρβ. και παιχνίδι επάνω σε προηγούμενες μεταφορές, ‘ανοιχτές’ μεταφορές και ‘κλειστές’, που μπορούν να ανανεωθούν, βλ. U. Eco) ο ποιητής W. Stevens απαντά αρνητικά, αλλά στα ισλανδικά *kenning* μπορούμε να έχουμε π.χ. *Laufi* = το όνομα του ξίφους του ήρωα Böðvar Bjarki και έπειτα ‘ξίφος’, *tár* ‘δάκρυ’, *launggl* = κρυφές αγριόχηνες και έπειτα ‘πηνά’ → *Laufa tár* ‘αίμα’ (αλλιώς *blóðs*) και *Laufa társ launggl* ‘βέλη’ (‘πηνά του αίματος’).

Η συσώρευση μεταφορών περιορίζει την περιοχή διατομών των σημνημάτων, οπότε το αποτέλεσμα της αναλογίας δεν είναι το ‘φλού’ αλλά η ακριβέστερη έκφραση. Θα πρέπει πάντως να αποφεύγεται η ασυναρτησία μεταξύ καθιερωμένων μεταφορών.

Μεταφορές και κυριολεκτικές χρήσεις μπορούν να εμφανιστούν στην ίδια πρόταση, π.χ. *χτύπησα το πόδι μου στο πόδι του τραπεζιού*, ή ταυτόχρονα στην ίδια λέξη (όταν δέν διευκρινίζονται απο το περβάλλον), π.χ. *αυτός έχει ξύλινο πόδι, no man is an island* (βλ. Cohen 1979).

Αρχαίοι συγγραφείς (Αριστοτέλης, Θεόφραστος → Λογγίνος, Cicero) μιλούν για απάλυνση μεταφορών με στοιχεία όπως «σάν να» κλπ. (πρβ. παρομοιώσεις με *σάν να* πούμε... κλπ., π.χ. *η σύγκλητος σάν να πούμε ορφανή λόγω...*).

2.7.11 Επιστημονικές θεωρίες και μεταφορές

Όπως είναι φυσικό, οι ποικίλες απόψεις για τη μεταφορά επηρεάζονται απο τις επιστημονικές θεωρίες και θέσεις, π.χ. η μετασχηματιστική γλωσσολογία παρατηρεί κανονικότητες και ομοιότητες κάτω απο την επιφάνεια, η θεωρία των πληροφοριών εξετάζει τη συχνότητα και πιθανότητα εμφάνισης, την παραθετικότητα και τον βαθμό του δυναμικού, η θεωρία της σχετικότητας της γλώσσας (E. Sapir, B. L. Whorf) δέχεται οτι οι ομιλητές βλέπουν τον κόσμο μέσω της μητρικής γλώσσας τους (πρβ. αντίθετα τον F. Boas, που δέν δέχεται 'σχετική' πραγματικότητα, αλλα διαφορετική ταξινόμηση απο διαφορετικούς πολιτισμούς), η ανθρωπολογική θεωρία του Cl. Lévi-Strauss δέχεται οτι φύση και πολιτισμός καθρεφτίζουν το ένα το άλλο· επίσης, τη μεταφορά εξετάζουν η ερμηνευτική ιερών κειμένων, η επιστημονική γλώσσα (χρήση μοντέλων κλπ.), οι επιστήμες της νόησης, οι θεωρίες της λογοτεχνίας (κεντρικό χαρακτηριστικό τους η μέθοδος των ποιητικών κειμένων), η ψυχανάλυση (μηχανισμοί μετατόπισης ως σημαντική υποσυνείδητη στρατηγική της ανθρώπινης προσωπικότητας, πρβ. οτι για τη φροϋδική θεωρία οι μεταφορές είναι κυριολεξίες – έτσι τις ζει ο ονειρευόμενος – που κρύβουν άλλο, απωθημένο, νόημα, θυμίζοντας την κρυπτογραφία), ο 'κοινός λόγος' κλπ.

Η μεταφορά θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα για το νοητικό μας σύστημα (πρβ. Jackendoff 1983, κατα τον οποίο υπάρχει ένα και μόνο επίπεδο νοητικής αντιπροσώπευσης, νοητικής δομής, με την οποία είναι συμβιβαστές πληροφορίες γλωσσικές, αισθητικές, κινητικές), θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί ως βήμα προς τη γένεση της γλώσσας, εφόσον η αυθαιρετότητα των γλωσσικών σημείων σημαίνει κάποια 'μεταφορά' απο την πραγματικότητα των αντικειμένων αναφοράς. Η δημιουργική γνωστική λειτουργία της μεταφοράς φαίνεται απο περιπτώσεις όπως ο *άνθρωπος είναι λύκος / homo homini lupus*, που περικλείουν και εκφράζουν μιά θεωρία για τη φύση του ανθρώπου. Η αντίρρηση οτι αυτό μπορεί να εκφραστεί με μή μεταφορικό τρόπο (με κυριολεκτικούς όρους) δέν παίρνει υπόψη της οτι την πηγή της θεωρίας μπορεί να αποτέλεσε η μεταφορική σύλληψη, ως αρχική νοητική κατάσταση.

Η μεταφορά εξετάζεται συχνά απο τις εξής οπτικές γωνίες (βλ. Black 1979):

- αντικατάσταση (substitution): ολόκληρη πρόταση αντικαθιστά ένα σύνολο κυριολεκτικών προτάσεων, π.χ. *ο ουρανός φταρνίστηκε = ο ουρανός έριξε ξαφνικά αχτίδες απο άνοιγμα που δημιουργήθηκε μέσα στα σύννεφα*·
- σύγκριση (comparison): διατύπωση κάποιας ομοιότητας ή αναλογίας (συμπυκνωμένη / ελλειπτική παρομοίωση)·
- αλληλενέργεια (interaction): ένα δευτερεύον αντικείμενο προβάλλεται επάνω στο

πρωτεύον ως σύνολο συνεταιρικών συνεπαγωγών, γεγονός που απαιτεί δημιουργική αντίδραση ενός ικανού δέκτη.

Διακρίνεται επίσης σε μεταφορά που στηρίζεται στην παρουσία μίας κοινής ιδιότητας στους δύο όρους (αναλογία θετική, αρνητική, ουδέτερη) και σε μεταφορά που στηρίζεται σε σχέση ή ενέργεια μεταξύ δύο σειρών (πρβ. συναισθησία, π.χ. *ένα ζεστό χρώμα*).

Κατα τον Ricœur (1975, που χρησιμοποιεί την έννοια της έντασης [tension]), η μεταφορά δέν αφορά τη μορφή και τη σημασία, αλλά αποτελεί ρητορική διαδικασία κατά την οποία ο λόγος ελευθερώνει τη δύναμη που έχουν μερικά πλάσματα της φαντασίας να επαναπεριγράφουν την πραγματικότητα (πρβ. Αριστοτέλης: η ποίηση της γλώσσας προέρχεται από την ένωση μύθου και μίμησης), διατηρώντας και αναπτύσσοντας τη δημιουργική δύναμη της γλώσσας και την ευριστική δύναμη της φαντασίας (πρβ. επινοητική μεταφορά με σημασιακό νεολογισμό).

2.7.12 Κατανόηση μεταφορών

Οι θεωρίες της μεταφοράς (αντικατάσταση, σύγκριση, αλληλεπίδραση κλπ., βλ. 2.7.11), οι σημασιολογικές ή πραγματολογικές προσεγγίσεις (Cohen [1979]: συστηματική παρουσίαση σημασιακών κανόνων που καθορίζουν τη διαγραφή σημασιακών χαρακτηριστικών ως μέσο άμεσης προσέγγισης της μεταφορικής σημασίας από την κυριολεκτική· Searle [1979]: έμμεσες πράξεις λόγου, κατά τις οποίες ο ομιλητής επιδιώκει να μεταδώσει την προτασιακή και την έμμεση σημασία, και μεταφορά με την οποία ο ομιλητής προτίθεται να μεταδώσει μόνο την έμμεση σημασία, σε αντίθεση με τον Black [1979], που ακολουθεί τον I. A. Richards: η μεταφορά ίσως σχετίζεται με «οικογενειακές ομοιότητες», δηλαδή δέν υπάρχει αναγκαία και ικανή συνθήκη για κάτι ώστε να αποτελέσει μεταφορά, αλλά αναγνωρίζεται ως μεταφορά από τους χρήστες σε ιδιαίτερα περιβάλλοντα και προσφέρει διάφορους τρόπους αντίληψης, με δημιουργία ομοιοτήτων και ανάλυση του καινούργιου που αναδύεται κλπ.· η αντίθεση μπορεί, κατά τον Ortony [1979], να αρθεί με μετασχηματιστικούς μηχανισμούς, πρβ. και το ερώτημα αν η μεταφορά είναι θέμα της γλωσσολογίας ή της θεωρίας πληροφοριών), οι εκτιμήσεις των μεταφορών (βλ. 2.7.2) κλπ. παίζουν ρόλο και στο θέμα της κατανόησης των μεταφορών (οι ερευνητές εξετάζουν συνήθως τα αποτελέσματα και όχι τον τρόπο κατά τον οποίο ενεργεί η μεταφορά).

Κατά τον Fraser (1979) υπάρχει μικρός βαθμός συμφωνίας μεταξύ ομιλητών επί των μεταφορών (συμφωνούν περισσότερο για φυσικές / υλικές μεταφορές). Ο Ortony (1979), απορρίπτοντας την άποψη ότι η μεταφορά αποτελεί έμμεση παρομοίωση, τονίζει τον ρόλο της ομοιότητας. Ο Miller (1979) υποστηρίζει την κατασκευή ενός κοσμικού μοντέλου που να ταιριάζει στη μεταφορά, μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο κατανόησης του κειμένου. Ο Schön (1979) στηρίζεται σε μία σύγκρουση και σε μία αναδόμηση πλαισίων.

Οι «κατασκευαστικές» (constructivist) απόψεις (βλ. Ortony 1979) αντιτίθενται σε μία καθαρή διάκριση μεταξύ σημασιολογικών – πραγματολογικών – νοητικών προσεγγίσεων, πρβ. προσεγγίσεις με βάση την τυπική λογική, την ερμηνευτική (π.χ. Katz & Fodor 1963) ή τη γενετική σημασιολογία (Lakoff 1992), που δέν είναι κατάλληλες να εξηγήσουν την ικανότητα να καταλαβαίνουμε το ίδιο πράγμα από διαφορετικές οπτικές γωνίες. Οι «προοπτικές» προσεγγίσεις (perspectival, βλ. Kittay 1987) θεωρούν ότι η

λειτουργία της μεταφοράς προσφέρει μιά προοπτική, απο την οποία κατανοούμε αυτό που εικονογραφείται μεταφορικά (νοητικός ρόλος με γλωσσική πραγμάτωση και με οργάνωση της περιοχής με γλωσσικά μέσα, για την κατανόηση μιάς άλλης περoχής).

2.7.13 Κυριολεξία και μεταφορά

Συνήθως γίνεται διάκριση κυριολεκτικής και μεταφορικής σημασίας, γενικευμένης και περιορισμένης, εμφανούς κυριολεξίας και κρυπτής, αφηρημένης σχέσης και ομοιότη-
τας (πρβ. και άξονες της μεταφοράς, λέξη και λόγος).

Ορισμένοι ερευνητές δέν δέχονται δύο είδη σημασίας, κυριολεκτική και μεταφο-
ρική. Έτσι ο Davidson (1978) υποστηρίζει ότι η μεταφορά ανήκει αποκλειστικά στην
περιοχή της χρήσης, στην επινοητική χρησιμοποίηση λέξεων και φράσεων, και στη-
ρίζεται τελείως στις συνηθισμένες και κυριολεκτικές σημασίες τους και στη σημασία
των προτάσεων στις οποίες εμφανίζονται, ιδίως εκείνων των προτάσεων που είναι εμ-
φανώς λανθασμένες (με όχι πραγματικό – κυριολεκτικό θέμα, πρβ. ηθοποιία), για να
προβληθούν (με επέκταση σημασιών) διαφορετικές ιδέες των προτάσεων, να γίνουν
ιδίως τολμηρές συγκρίσεις (νέες εντυπωσιακές ομοιότητες) μεταξύ πραγμάτων και
καταστάσεων, με εμφάνιση αισθητικών χαρακτηριστικών στον δέκτη, που μπορούμε
να αισθανθούμε επανειλημμένως. «Intimation is not a meaning» (Davidson 1979, 39)
και στις παραφράσεις μεταφορών προσπαθούμε να ανακαλέσουμε ό,τι φέρνει η με-
ταφορά στην προσοχή μας (ό,τι παρατηρούμε δέν έχει προτασιακό χαρακτήρα, μας
κάνει να δούμε κάτι ως διαφορετικό, εμπνέοντας μιά ενόραση). Κατα τον Rumelhart
(1979), τα δύο είδη σημασιών δέν διαφέρουν στις βαθύτερες διαδικασίες της κατα-
νόησής τους και η μεταφορά παίζει σημαντικό ρόλο στην απόκτηση της γλώσσας
(πρβ. *ανοίγω το στόμα – ανοίγω την πόρτα – ανοίγω τον διακόπτη* κλπ.), ενώ αντίθετα
ο Levin (1979) πιστεύει ότι αυτό που μεταφέρεται στη μεταφορά δέν είναι η γλώσσα
αλλά ο κόσμος. Ο Sadock (1979) υποστηρίζει ότι δέν υπάρχει όριο στη δυνατότητα
μεταφορικής (figurative) χρήσης οποιοσδήποτε εκφωνήματος (κάθε εκφώνημα είναι
λίγο πολύ συμβατικό και μεταφορικό κατά το περιβάλλον του, πρβ. την έκφραση *τέρμα
τα δίφραγκα*, που χρησιμοποιούνταν κυριολεκτικά στο τράμ και μεταφορικά σε άλλο
περιβάλλον, π.χ. για τερματισμό παραχωρήσεων κλπ.). Κατα τον Quine (1979, 160): «It
is a mistake, then, to think of linguistic usage as literalistic in its main body and meta-
phorical in its trimming. Metaphor, or something like it, governs both the growth of
language and our acquisition of it. What comes as a subsequent refinement is rather
cognitive discourse itself, at its most dryly literal. The neatly worked inner stretches
of science are an open space in the tropical jungle, created by clearing tropes away.»

Κατα τον Searle (1979), η μεταφορά αποτελεί σημασία του εκφωνήματος και όχι
της πρότασης με την οποία την προσεγγίζουμε (απλή και ανοιχτή, με μιά απροσδιό-
ριστη έκταση σημασίας). Διακρίνει επίσης ειρωνική μεταφορά, όταν εννοείται το αντί-
θετο απο αυτό που λέγεται, και νεκρή μεταφορά, όταν έχουμε μιά νέα κυριολεκτική
σημασία, ταυτόσημη με προηγούμενη μεταφορική σημασία λόγου / εκφωνήματος.
Κατα τον Fogelin (1989), ο υπολογισμός μιάς μεταφοράς βαδίζει σε αντίθετη κατεύ-
θυνση απο τον υπολογισμό της ομοιότητας στην περίπτωση της κυριολεξίας (όπου ο
αριθμός των κοινών χαρακτηριστικών ξεπερνά τον αριθμό των μή κοινών). Σε κρίσεις

ομοιότητας, υποθέτουμε κάποια χαρακτηριστικά και υπολογίζουμε την ομοιότητα σχετικά με αυτά, ενώ στη μεταφορά υποθέτουμε την ομοιότητα και υπολογίζουμε τα χαρακτηριστικά βάσει αυτής.

Η κυριολεξία σχετίζεται με την αντίληψη και τη λογική (πρβ. περιγραφικούς και λειτουργικούς ορισμούς, π.χ. σε λεξικά, ενώ είναι αντιοικονομικοί σε άλλες χρήσεις), η μεταφορά με τη φαντασία, άν και αντίληψη και φαντασία δέν ξεχωρίζουν πάντοτε (πρβ. παραστάσεις που χρησιμοποιεί η σκέψη ως ‘αντιπροσώπους’ της, αλλά και το γεγονός ότι οι γλώσσες μπορεί να διαφέρουν σε παραστατικότητα, ή ακόμη τα όνειρα και φανταστικές ικανοποιήσεις επιθυμιών, παραστατικές εικόνες του μυαλού, συναισθησίες: ένωση οπτικών με ακουστικές παραστάσεις και αντίστροφα, υποθέσεις, κινηματική φαντασία: δυνητικές κινήσεις, π.χ. στην αρχιτεκτονική, πολιτική κλπ., τέχνη, αυτιστική σκέψη, ψέματα κλπ.), συνήθως όμως οι ρητορικές χρήσεις αποτελούν αλόγιστη δαπάνη σε σχέση με την κανονική οικονομία της αναφορικής λειτουργίας.

Η κυριολεξία μπορεί να μετατραπεί σε μεταφορά (και παρομοίωση) και αυτή σε κυριολεξία (ή σε παρομοίωση) μέσα απο ποικίλα στάδια και εκφράσεις, π.χ. *τα πόδια του είναι τα φτερά του* (πρβ. *τί πόδια τί φτερά*) → *φτεροπόδαρος· είναι σάν μαύρο τσουκάλι* → *είναι μαυροτσούκαλο· ξέρεις τη ζωή του κόρακα;* → *κορακοζώητος· ξηγήθηκε φίλος* (ασαφές ως εδώ) *όπως είναι* (κυριολεξία) → *ξηγήθηκε φίλος αν και δέν είναι* (μεταφορά): πρβ. και νεκρές μεταφορές. Ο Black (1979, 25–27) διακρίνει μεταφορές αδρανείς (πρβ. *ετυμολογία των μύς / ποντίκι, ουσία, τα τίναξε [τα πέταλα]*), λανθάνουσες (συμβατική σημασία: *χαζοκούτι, ζούγκλα της ασφάλτου*), ενεργές / πρωτότυπες / δημιουργικές (διαφανείς: καθαρές μεταφορές, αδιαφανείς: γλωσσικά αμφίσημες, με περίπλοκη χρήση της γλώσσας) και μέσα ανάλυσης ψυχολογικά, σημασιολογικά, πραγματολογικά, αλληλεπιδράσεων και πλαισίων.

Κυριολεξίες και μεταφορές (τυποποιημένες ή και τολμηρές) ή παρομοιώσεις δημιουργούν κλίμακες και πλουτίζουν τις εκφραστικές δυνατότητες της γλώσσας, π.χ. *θάνατος – τέρμα ζωής / τέλος του βίου – μοιραίο τέλος – το κοινό χρέος / η κοινή μοίρα – αιώνιος ύπνος / αιώνια ανάπαυση – ανεξύπνητος ύπνος – αγύριστο ταξίδι – αιώνιο σκότος* κλπ., πρβ. και *τελευταία – αποβίωση – θανά – αποθαμός – εκπνοή – ξεψύχισμα – κακάρωμα – ψόφος – κοίμιση (αγίου)* κλπ.

2.7.14 Μίμηση και αναλογία

Μεταφορές μπορούν να παρουσιάζουν ομοιότητες με μιμητικά σημεία, π.χ. ένα κινηματικό σημείο όπως «η ανύψωση του δεξιού χεριού σε στάση κράτησης ποτηριού + μίμηση πόσης απ’ αυτό» ερμηνεύεται ως *θέλεις κρασί; πάμε για ένα ποτήρι;* κλπ. (πρβ. και μίμηση ιδιολέκτου ή επιπέδου γλώσσας στο θέατρο απο ηθοποιούς κλπ.).

Ομοιότητες εμφανίζονται και μεταξύ μεταφορών και αναλογιών (πρβ. αναλογική σκέψη: *ό,τι είναι το πόδι στα ζώα είναι και το πόδι τούτο στο τραπέζι*), γλωσσικών και μή, πρβ. το φαινόμενο της αναλογίας στην εξέλιξη των γλωσσών (π.χ. *πατέρα, μητέρα* → *πατέραν, μητέραν* → *ο πατέρας, η μητέρα* κατα τα *ταμίαν, χώραν* ή *τον λέγω* κατα το *τον φωνάζω, αείποτε* κατα το *ουδέποτε* κλπ.) ή άλλων σημειωτικών συστημάτων (π.χ. η αντίληψη της χρήσης ενός ‘χαλιού’ αντί ενός ‘αδιάβροχου’). Η ικανότητα της αναλογικής σκέψης αποτελεί ψυχολογική ικανότητα, που ενεργεί σε πολλές περιοχές της

ανθρώπινης ζωής (πρβ. ανάγκη γενικής εξέτασης της νοητικής ικανότητας της αναλογίας). «Κάθε μεταφορά υποβάλλει μιά αναλογία ή δομική αντιστοιχία» (Black 1979, 31), για την έκφραση και κατανόηση μη αισθητών νοημάτων, επειδή το πρόβλημα εύρεσης μιάς κατάλληλης σημασίας σε μιά μεταφορά δέν διαφέρει απο τις περιπτώσεις κυριολεκτικής χρήσης (πρβ. και την ευκολία τυποποίησης και κυριολεκτικής χρήσης των μεταφορών, βλ. Miller [1979, 246] κατα τον οποίο η μεταφορά είναι πηγή πολυσημίας).

2.7.15 Δυνατότητες μεταφορών

Οι μεταφορές δέν είναι πάντα δυνατές. Ορισμένες μορφές της φύσης (ομορφιά, επιβλητικότητα κλπ.) είναι ασύλληπτες, ακατάληπτες, 'αχώνευτες' κλπ. (π.χ. φεγγάρι σε ξάστερο καλοκαιρινό ουρανό), επειδή δέν είναι εύκολο να αποδοθεί με μεταφορά η εντύπωση που προκαλούν και αρκούμαστε σε περιγραφή (πρβ. αντίθετα ζωγραφική, μουσική κλπ., αλλά και λογοτεχνία), π.χ. *σύννεφο σάν γίγαντας σε κατα τα άλλα ανέφελο ουρανό, με τον ήλιο απο πίσω του να δύει και να το φωτίζει, προβάλλοντάς το ή ήλιος που δύει κατακόκκινος ανάμεσα απο παράλληλα σύννεφα, σάν μάτι* κλπ. (πρβ. τη συχνή χρήση παρομοιώσεων). Σε άλλες περιπτώσεις η αδυναμία είναι της στιγμής και αντιμετωπίζεται με πρόχειρα μέσα, π.χ. με αντιτύπους (π.χ. *το αυτό, αυτώνω*), με περιγραφές (π.χ. *το πάνω μέρος των δέντρων / οι κορυφές των δέντρων*, πρβ. *οι κεφαλές των δέντρων*), με αρνητικούς προσδιορισμούς (έκθεση του προβλήματος, π.χ. *αυτό που δέν...*). Πρβ. «Μιά φορά, ένα τέλος του φθινοπώρου, μου φάνηκε πως με κεραυνοβόλα ενάργεια πέρασε ο Θεός [...] κοντά μου. Και είπα "κατα βάθος είμαι ζήτημα φωτός". Ήταν μιά εμπειρία που πρέπει να έρχεται πραγματικά πολύ σπάνια στη ζωή μας και τη φωτίζει ολόκληρη· δέν μπορεί κανείς ρηματικά να τη μεταδώσει.» (Σεφέρης 1974, 246), «*Η θάλασσα δέν είχε επιφάνεια [...]* (Γράφω δύσκολα, [...]) προσπαθώντας να περιγράψω αυτό το απερίγραπτο» (Σεφέρης 1973, 67). Η ιστορία της λογοτεχνίας διαφόρων χωρών προσφέρει πολλά παραδείγματα: οι 'κατάλογοι' ονομάτων του W. Whitman, τα ιαπωνικά haiku κλπ. Παρομοιώσεις μπορούν να εκφράσουν κατα κάποιο τρόπο και το ανέκφραστο, π.χ. με αρνητικές παρομοιώσεις (*αισθάνθηκα κάτι όπως όταν δέν... και..., σάν τίποτε*).

2.7.16 Άρνηση μεταφορών

Οι μεταφορές μπορούν να μεταβληθούν σε κυριολεξίες (με κάποια επινόηση ή προσημαστική αφέλεια), π.χ. *έπεσε πραγματικά απο τα σύννεφα με το καινούργιο του αεροπλάνο* (πρβ. *πέφτω απο τα σύννεφα*), *έπεσε πραγματικά έξω... απο την ταράτσα, γιατί δέν υπολόγισε σωστά τις κινήσεις του*, όπου η χρήση του *πραγματικά* και της παύσης υποβάλλει την ύπαρξη της τυποποιημένης μεταφοράς *έπεσε έξω* στο μυαλό του ομιλητή, πρβ. μεταγλωσσική χρήση, ενώ στο *ο άνθρωπος δέν είναι λύκος αλλά στρουθοκάμηλος* η μεταφορά παραμένει (πρβ. την παρατήρηση οτι η στρουθοκάμηλος κρύβει το κεφάλι της στην άμμο για να μήν τη δούν), πρβ. και αναζωπύρωση νεκρών μεταφορών με υπαινιγμούς στην ετυμολογία (π.χ. *διαφώνησε με φωνές*). Ο J. L. Borges στο ποίημα *La Luna*, αφού αναφέρει περίφημες μεταφορές που δοξάζουν τη σελήνη, καταλήγει οτι μιά μόνο λέξη τη δοξάζει, η λέξη *luna*, ενώ στο ποίημα *Hippopotamus* του T. S. Eliot η *True Church* και ο *hippopotamus* συγκρίνονται αντιθετικά αλλά η μεταφορά εξακολουθεί να υπάρχει (Davidson 1978, 40–41).

Υπάρχουν κυριολεκτικές χρήσεις μεταφορών με φόρτιση (παικτική διάθεση κλπ.), π.χ. *φάγωμεν πίωμεν άριον γάρ αποθνήσκομεν* σε ευωχία (υποβάλλεται το «γιατί αν δέν τραφούμε θα πεθάνουμε»), αίσθηση του περιέργου κλπ.

2.7.17 Κατευθυντικότητα μεταφορών

Ο Levin (1979) διακρίνει κατευθυντικότητα (directionality) στη μεταφορά, π.χ. στη φράση *το ρυάκι χαμογελούσε* παρατηρούμε ανθρώπινα χαρακτηριστικά (προσωποποίηση του ρυακιού και συγχώνευση με ανθρώπινα χαρακτηριστικά), ενώ στη φράση *το ρυάκι χαμογελούσε, λαμποκοπούσε, σπινθηροβολούσε* έχουμε αποπροσωποποίηση του χαμογελούσε (σε σχέση με υγρό αντικείμενο) και μετατόπιση. Το θέμα όμως είναι τί δέν κυριολεκτείται και συνεπώς η μεταφορά είναι στο *χαμογελούσε* (πρβ. εξάλλου οτι δέν υπάρχει έκφραση που θα απέδιδε κυριολεκτικά την κατάσταση του ρυακιού ή υπάρχει αλλά δέν ικανοποιεί, επειδή ο ομιλητής / συγγραφέας θέλει να υποβάλει την προσωπική του αντίληψη: τί του θυμίζει, με τί νομίζει οτι μοιάζει κλπ.), εκτός αν με το *ρυάκι* εννοείται κάποιο 'σιγανό ποταμάκι', πρβ. τη φράση *the wolf finally got married* (Levin 1979, 130). Ο Cohen (1979) τονίζει τη σημασία της κατεύθυνσης στη διαγραφή χαρακτηριστικών (ανάγκη διατήρησης της δυνατότητας αναγνώρισης του θέματος ομιλίας).

2.7.18 Λεξικογραφία μεταφορών και παρομοιώσεων

Λεξικό ή θησαυρός μεταφορών; Το ερώτημα αυτό τίθεται διότι παρατηρούμε θέματα μεταφορών: το σχήμα «η μεταφορά του Α ως Β» προσφέρεται για επαναλαμβανόμενη χρήση, προσαρμογή, τροποποίηση (μερικοί απαντούν οτι χρειάζεται θησαυρός και όχι λεξικό).

Στα λεξικά βρίσκει κανείς συνήθως τις τυποποιημένες μεταφορές και παρομοιώσεις, όπως οι συχνές *πεινασμένος σάν λύκος, μάγουλα κόκκινα σάν μήλα, μυαλό κουκούτσι / κουκου³τσι μυαλό, φρύδια γαϊτάνι, δόντια μαργαριτάρι, μάτια φωτιά, φωνή καμπάνα, καρδιά μάλαμα, μαλλιά μετάξι, σώμα λάστιχο, νερό κρύσταλλο, κοιλιά μπαλόνι, πνεμόνια σίδερο* κλπ. και οι λιγότερο συχνές *μάγουλα σάν μήλα, κρασί νέκταρ, κορμί σπαθί* κλπ., πρβ. και παροιμιακές φράσεις (π.χ. *στήθος μάρμαρο καρδιά πατάτα*), *kenning*, ιδιωτισμούς κλπ. Σπάνιες είναι στα λεξικά οι μή τυποποιημένες μεταφορές, όπως της λογοτεχνίας κλπ.

Τα λεξικά διακρίνουν κυριολεκτικές και μεταφορικές σημασίες (κατα τον Sadock [1979], οι μεταφορικές σημασίες είναι χαρακτηριστικά της χρήσης και όχι της γλώσσας, κατα τον Davidson [1978], αποτελούν νέες ή 'επεκταμένες' σημασίες, οδηγώντας τον δέκτη στην παρατήρηση μιάς ομοιότητας, π.χ. *στόμα μπουκαλιού*, ενώ για άλλους πολλές λέξεις έχουν μιά fuzzy, 'θυσανώδη', σημασία, που καθορίζεται απο τα συμφραζόμενα). Μεταφορές εμφανίζονται στα λεξικά στο επίπεδο της λέξης, αλλά και της πρότασης, και ως συστήματα ή πρότυπα μεταφορών (σχήματα μεταφορών, πρβ. φρασεολογήματα).

3. Παρομοίωση

3.1 Ορισμός

Η παρομοίωση «στοχεύει όχι μόνο σε μιά διασαφηνιστική αναλογία, αλλά και σε μιά σύντηξη του κοινού περιεχομένου δύο περιοχών» (Braak 1966, 34). Αποτελεί «μιά ασυ-

νάρτητη, δοκιμαστική σύγκριση, στην οποία τα *σάν...*, *όπως...*, *έτσι...* υποβάλλουν, απο την πλευρά της λογικής, τον διαχωρισμό των συγκρινόμενων όρων, ενώ η μεταφορά υποβάλλει μιά δραματική, απόλυτη και ενορατική ταυτοποίηση δύο φαινομένων» (Fowler 1973, 172). Απο σημειολογική άποψη η παρομοίωση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενδείκτης (index) και η μεταφορά ως εικόνα (icon).

Η σύγκριση δύο πραγμάτων, κατα τον Beardsley (1989), «μπορεί να εμφανίσει δύο είδη χαρακτηριστικών: ποιότητες και σχέσεις (σημειώνει μιά αναλογία, π.χ. μιά εκτεταμένη παρομοίωση). Η αναλογία δέν αποδεικνύει κάτι, αλλά φέρνει στον νου μιά δυνατότητα», πρβ. αναλογία στη γλωσσολογία (αλλαγή γλωσσικού στοιχείου βάσει προτύπου που ήδη υπάρχει στο γλωσσικό σύστημα).

Η εξέταση της παρομοίωσης επιβάλλει και την αναφορά σε άλλα φαινόμενα του ίδιου πλαισίου (πρβ. αντίληψη), δηλαδή:

- συνωνυμία: βλ. 3.3.3·
- παράφραση: πρβ. *όπως θα λέγαμε...*·
- περίφραση: πρβ. *όπως όταν...*·
- κατα προσέγγιση λόγος / έκφραση: πρβ. *..., κάπως έτσι*·
- προσδιορισμός: πρβ. *το οχυρωμένο σπίτι τους – το σάν οχυρό σπίτι τους*·
- κατατάκτες: βλ. 3.5.3 στο 4, πρβ. *δάκρυα βροχή – δάκρυα σάν βροχή, μύτη γερακιού – μύτη σάν του γερακιού – γερακομύτης*·
- κύρια ονόματα: πρβ. *μπήκε στην αίθουσα σάν τον Μεγάλο Ναπολέοντα*·
- αναλογία: βλ. 3.3.2·
- δανεισμός: πρβ. *το μιντέρι, κάτι σάν τους δικούς μας καναπέδες· η φάβα των Αιγυπτίων, κάτι σάν τη δική μας φασολάδα*·
- μεταφορά: βλ. 3.5.1 και 2·
- όνομα / ονομασία: πρβ. επιστημονικούς όρους, ακριβολογία κλπ.

3.2 Δομή

Η παρομοίωση παίρνει μέρος σε συνταγματικές δομές δύο όρων, όπου σε έναν πρώτο όρο (1) κατηγορείται, αποδίδεται ως προσδιορισμός ένας δεύτερος όρος (2), που εισάγεται με το *σάν* ή άλλα, λίγο πολύ, ισοδύναμα δεικτικά στοιχεία, απαραίτητα για την έκφραση της παρομοίωσης. Η πλήρης αυτή δομή μπορεί να παρουσιάσει ελλειπτικές μορφές, όπως και διαφορές στη σειρά των όρων, π.χ. *έχτισε ένα σπίτι* (1) *σάν πύργο* (2) – *έχτισε ένα σπίτι που είναι σάν πύργος, το σπίτι του είναι σάν πύργος – σάν πύργος είναι το σπίτι του* (έμφαση) κλπ. Η σημασιολογική ανάλυση προϋποθέτει ένα αντίστοιχο στοιχείο με τον πρώτο όρο, π.χ. *είναι ψηλός σάν κυπαρίσσι – είναι τόσο ψηλός όπως / σάν ένα κυπαρίσσι* κλπ.

3.2.1 Όροι της παρομοίωσης

Στη σειρά των όρων η θέση της παρομοίωσης είναι συνήθως αμέσως μετά τον 1ο όρο (ή αμέσως πριν, με κάποια φόρτιση, πρβ. τη θέση της γενικής με ουσιαστικό, π.χ. *τα βάσανα της ξενιτιάς – της ξενιτιάς τα βάσανα*), μπορεί όμως να απομακρύνεται απο αυτόν επειδή μεσολαβούν άλλα στοιχεία, π.χ. *ψηλός, όπως μου φάνηκε, σάν κυπαρίσσι*.

1) Ως πρώτος όρος μπορεί να εμφανιστεί:

- ουσιαστικό, π.χ. *ένα δέντρο σάν τη συκιά·*
- επίθετο, π.χ. *ψηλός σάν κυπαρίσσι·*
- αντωνυμία, π.χ. *κάποιος σάν εσένα, σάν ποιός / τί·*
- αριθμητικό, π.χ. *τριαντατρία σάν τα χρόνια του Χριστού·*
- ρήμα, π.χ. *κοιτάζει σάν να χάσκει·*
- επίρρημα, π.χ. *μιλά ωραία σάν το βιβλίο·*
- επιφώνημα, π.χ. *άκουσα ένα άχ σάν το σχίσσιμο ξύλου.*

Προθέσεις και σύνδεσμοι δέν εμφανίζονται, ενώ το άρθρο εμφανίζεται ως ουσιαστικοποιητικό στοιχείο, π.χ. *το σάν φρούριο σπίτι, η σάν να μήν καταλαβαίνει συμπεριφορά του κλπ.*

Εξετάζοντας μονάδες ανώτερων βαθμίδων, παρατηρούμε:

- σύνταγμα, π.χ. *με σχισμένα ρούχα σάν ζητιάνος·*
- φράση, π.χ. *περπατώντας καμαρωτά σάν στρατηγός·*
- πρόταση, π.χ. *έτρεχε στο λιβάδι σάν λαγός·*

πρβ. και αποσιωπήσεις, π.χ. *ήταν κάτι σάν... σάν τοίχος.*

2) Ως δεύτερος όρος εμφανίζονται απο τα μέρη του λόγου:

- ουσιαστικό, π.χ. *μαύρο σάν (την) πίσσα, με εμφάνιση σάν άτομο απο άλλο πλανήτη·*
- επίθετο, π.χ. *αυτή τη φορά φέρθηκε σάν έξυπνος·*
- αντωνυμία, π.χ. *ψηλός σάν εσένα, το έβλεπα σάν κάτι άλλο·*
- αριθμητικό, π.χ. *όλοι σάν ένας, πρβ. κάτι σάν ένα 3 ή 8·*
- ρήμα, π.χ. *φέρονταν σάν να το ξέρει, φαίνεται σάν να βρέχει·*
- επίρρημα, π.χ. *τα ίδια σάν πέρυσι, σάν γρήγορα ήρθατε·*
- πρόθεση, π.χ. *τον ήρθε σάν απο τον ουρανό, παίζει σάν χωρίς όρεξη·*
- σύνδεσμος, π.χ. *χαλασμός σάν όταν πέφτει βροχή χαλάζι, πρβ. σάν κι εμένα·*

πρβ. και πτωτικές μορφές σε περιπτώσεις έλλειψης, π.χ. *μάτια σάν της κουκουβάγιας, ποιήματα σάν του Παλαμά, σπίτια σάν των ιθαγενών.*

Εξετάζοντας ανώτερες γλωσσικές μονάδες, παρατηρούμε:

- σύνταγμα, π.χ. *κορίτσια σάν το κρύο νερό, αναταραχή σάν τα κύματα της θάλασσας·*
- φράση, π.χ. *κάνει σάν να μή μας ακούει, θόρυβος σάν να έρχεται κάποιος (χροιά αιτιολογική), πρβ. σάν που..., σάν για να... (χροιά φαινομενικού)·*
- πρόταση, π.χ. *κινείται στην πόλη μας σάν «λάθε βιώσας»·*

πρβ. και αποσιώπηση, π.χ. *κάτι σάν... (όπως και με προσθήκη κινηματικού σημείου + αυτό).*

Με το σάν δημιουργούνται και φρασεολογικές ενότητες, π.χ. *σάν τα χιόνια!*

3.2.2 Σειρά των όρων και φορτίσεις

Η θέση της παρομοίωσης, μαζί με προσωδιακά κάποτε στοιχεία, δηλώνει ποικίλες φορτίσεις, όπως *ψηλό σπίτι, σάν φρούριο* (αναφορά στη συνολική έννοια 'ψηλό σπίτι') – *ψηλό σάν φρούριο σπίτι* (σύνθετη έννοια) – *ψηλό, σάν φρούριο, σπίτι* (ψηλό όπως είναι το φρούριο, αναφορά στο ψηλό) – *σάν φρούριο ψηλό σπίτι* (έτσι το βλέπω ?) – *σάν φρούριο σπίτι ψηλό* (ένδειξη ταραχής, πρβ. ουδέτερες και μή συνηθισμένες θέσεις γλωσσ-

σικών στοιχείων) – *σπίτι ψηλό σάν φρούριο* (ιαμβικός ρυθμός, δέν υποβάλλει συνέχεια) – *σπίτι σάν φρούριο ψηλό* (ιαμβικός ρυθμός, υποβάλλεται κάποια συνέχεια) – *σπίτι ψηλό, σάν φρούριο* (έμφαση στον κατηγορηματικό προσδιορισμό) – *ψηλό σάν φρούριο σπίτι* (έμφαση στο *ψηλό* της σύνθετης έννοιας που ακολουθεί) κλπ.

3.2.3 Προσδιορισμοί της παρομοίωσης

Εκτός των προεκτάσεων ή επεκτάσεων που επιδέχονται οι παρομοιώσεις (βλ. 3.4.1), τα εισαγωγικά στοιχεία τους (*σάν, όπως* κλπ., βλ. 3.2.4) μπορούν να προσδιορίζονται ποικιλοτρόπως, π.χ. *είναι ψηλός περίπου / σχεδόν σάν εμένα, φέρθηκε περίπου όπως θα τον συμβουλευάμε* κλπ., κάποτε και με άλλη παρομοίωση, π.χ. *κοκκίνισε σάν να λέμε σάν μικρό παιδί* κλπ.

3.2.4 Εισαγωγείς παρομοιώσεων

Οι παρομοιώσεις (2ος όρος) εισάγονται και δηλώνονται με ποικίλα μέσα:

1) Ειδικοί δείκτες:

- *σάν*: (το πίο συνηθισμένο) + άρθρο + αιτιατική / ονομαστική, + γενική, + συγκριτικό (π.χ. *σάν ψηλότερος μου φαίνεται*), *σάν αυτόν που, σάν να + ρήμα*.
- *όπως*: αναφορική παρομοίωση, εισάγει πρώτο σκέλος κλασικής παρομοίωσης, ή προσθετική (π.χ. *τον ευχαρίστησε προσωπικά όπως επίσης και τους...*), + άρθρο + ονομαστική, *όπως ακριβώς* (π.χ. *πάνε όλα μιά χαρά όπως ακριβώς τα ουράνια σώματα*), *όπως πρώτα* (= *σάν πρώτα*) / *τον παλιό καιρό, όπως και να έχει*.
- *σάμπως*: παρομοιαστικό (*μιλούσαν σάμπως να γνωρίζονταν χρόνια*), δηλώνει γνώμη ομιλητή, π.χ. *σάμπως να τα παραλές, καημένε· σάμπως για να ελαφρώσει απο κανένα βάρος*.
- *κάπως*: + 2ος όρος, π.χ. *φέρθηκε κάπως απότομα* (πρβ. το σημερινό κάπου πολλών ομιλητών), πρβ. *το περίπου* (π.χ. *ήταν περίπου ανεξάρτητος*).
- *καθώς*, π.χ. *θάνατος οι γυναίκες π' αγαπιούνται | καθώς να καθαρίζουνε κρεμμύδια* (Κ. Καρυωτάκης, *Πρέβεζα*, στ. 3–4).
- συνδυασμοί: *σάν όπως όταν...*

2) Ειδικές εκφράσεις:

- *λές και, θα έλεγες ότι*, π.χ. *λές και τον είπαμε στραβό· έτσι που φωνάζει θα έλεγες ότι του σφάζουν τον πατέρα· τρώνε με τέτοια όρεξη λές και δέν έφαγαν εδώ και μιά εβδομάδα / πρίν μιά ώρα* (πρβ. *σάν να μίν έφαγαν εδώ και μιά ώρα*).
- *πές πως*, π.χ. *μίν το σκέφτεσαι!; πές πώς δέν το άκουσες*, πρβ. *καταπώς*.
- *εν είδει, ένα είδος*, π.χ. *μας εμφανίστηκε εν είδει Μεσσία*.
- *σάν να λέμε, έτσι να πούμε*, π.χ. *δέν λέει τίποτε κι αυτός, σάν να λέμε αδιαφορεί*.
- *τρόπον τινά*, π.χ. *προσποιείται ότι δέν με βλέπει, τρόπον τινά με αποφεύγει*.
- *που λέει ο λόγος*, π.χ. *λέει άλλ' αντ' άλλων, που λέει ο λόγος δέν σκαμπάζει απο...*
- *κατα τα φαινόμενα*, π.χ. *δέν θα έρθει κατα τα φαινόμενα*.
- *οπωσδήποτε, σχετικά*, π.χ. *βολεύτηκαν οπωσδήποτε καλά* (πρβ. **βολεύτηκαν σάν καλά, αλλά σάν καλά βολεύτηκαν*).

3) Εκφράσεις ομοιότητας, αναλογίας κλπ.:

- *ίδιος* (κι *απαράλλαχτος με*), *άλλος*, π.χ. *ήταν τεραστίας δυνάμεως, ίδιος / άλλος Ηρακλής· ίδιος κι απαράλλαχτος με τον πατέρα του*·
- *όμοιος, παρόμοιος, παρεμφερής, παραπλήσιος, τέτοιου είδους* κλπ., πρβ. *κάτι όμοιο με*·
- *αντίστοιχος, ανάλογος, ομόλογος*, π.χ. *ένας φύλακας αντίστοιχος με στρατιωτικό φρουρό*·
- *το ίδιο, έν(α) και το αυτό, ε²να πράμα*, π.χ. *σημαία και πατρίδα είναι ένα και το αυτό*, πρβ. *ο Α και ο Β ίδιο πράγμα*·
- *πανομοιότυπο*, π.χ. *είναι πανομοιότυπο του υπαλλήλου που αντικατέστησε*·
- *(πιστό) αντίγραφο*, π.χ. *είναι πιστό αντίγραφο του πατέρα του*·
- *μοιάζει με, φαίνεται σάν / πως, θυμίζει, κάτι που να μοιάζει με*, π.χ. *μου φάνηκε πως ήταν ένας ξένος*·
- *παίρνω για, νομίζω πως*, π.χ. *τον πήρε για ξένο· νομίζω πως τά 'χασε*·
- *παριστάνει τον, κάνει τον*, π.χ. *παριστάνει τον τρελό, κάνει τον ανίδεο*·
- *ντύθηκε, στάθηκε* κλπ. + ουσιαστικό, π.χ. *ντύθηκε αρκούδα*·
- *τί... τί..., π.χ. τί Λωζάνη τί Κοζάνη, τί Γιάννης τί Γιαννάκης, τί σήμερα τί αύριο*·
- *ρήμα + σάν να*, π.χ. *κάθεται αμέριμνος σάν να μήν ακούει που τον φωνάζουν*.

Οι εκφράσεις πολλαπλασιάζονται, άν πάρει κανείς υπόψη και τις συνωνυμικές εκφορές, π.χ. *περίπου / σχεδόν / πάνω κάτω, είναι ιστορία της ίδιας / παρόμοιας* κλπ. *κατηγορίας, είναι το ίδιο / το αυτό / ε²να πράμα* (π.χ. «*θα το σκεφτώ*» στην περίπτωση αυτή και «*δέν θέλω*» είναι το ίδιο πράγμα), *πανομοιότυπο / φωτογραφία / στάμπα, ει-κόνα / απεικόνιση / απομίμηση, όμοιος / ομοιότυπος / ομοιοειδής / ομοιοφυής* κλπ.

4) Εκφράσεις ανομοιότητας, άρνησης κλπ.:

- *με αρνητικά μόρια*, π.χ. *δέν μοιάζει με, δέν είναι σάν, μοιάζει σάν να μή, είναι σάν να μή, δέν είναι σάν, μήν κάνεις σάν να* κλπ.·
- *με στοιχεία όπως διαφορετικός, διάφορος* (υποβάλλει κάποιες ομοιότητες)·
- *διαφέρει (κάπως) απο, πρβ. δέν διαφέρει πολύ / καθόλου απο*.

5) Εκφράσεις περιορισμού – υπερβολής και προσέγγισης:

- *μισο-, π.χ. μισοτελειωμένος (= σάν να τελείωσε και να μήν τελείωσε), μισοπεθαμένος*·
- *ποσοτικές, π.χ. είμαι ενενήντα τοις εκατό βέβαιος (σχεδόν, σάν 100%)*·
- *δυσδιάκριτος, αξεχώριστος*, π.χ. *κάτι δυσδιάκριτο, σταυρός*·
- *σωστός, φτυστός, ολόιδιος, ατόφιος*, π.χ. *είναι σωστός γίγαντας· είναι φτυστός ο πατέρας του*.

6) Παροιμιακές φράσεις: σε χαρακτηρισμούς κλπ., π.χ. *το έξυπνο πουλί απο τη μύτη πιάνεται* κλπ.

3.3 Λειτουργία

3.3.1 Εξετάζοντας τις ποικίλες χρήσεις των παρομοιώσεων, παρατηρούμε τις εξής λειτουργίες:

- *κάλυψη κενών του λεξιλογίου της νόρμας της κοινής γλώσσας*, π.χ. *κρατούσε κάτι σάν κοπίδι* (για κάποιο ειδικό εργαλείο ξένης κατασκευής ή ειδικού λεξιλογίου)·

- κάλυψη κενών του λεξιλογίου του ομιλητή, της στιγμής (δυσκολίες ανάκλησης σε περιπτώσεις επικοινωνίας) ή μόνιμες (λεξιλογική άγνοια)·
- κάλυψη αναγκών κατά την περίπτωση (συνθήκες) λόγου, π.χ. χρήση παρομοίωσης όταν ο ομιλητής βλέπει ή προβλέπει ότι ο συνομιλητής του (οι ακροατές του) δεν γνωρίζει κάποιον ειδικό όρο κλπ·
- προτίμηση, για ειδικούς λόγους, μίας ακαθόριστης έκφρασης, π.χ. *τον πήρε η θάλασσα* (πρβ. *τον κέρδισε / τον άρπαξε στα βάθη της*)·
- έκφραση προσωπικής σκέψης, αντίληψης, θεώρησης: ιδεολεκτικές παρομοιώσεις στην ποίηση κλπ·
- έκφραση επιφανειακής εντύπωσης, ενέργειας, π.χ. *στέκεται σάν άγαλμα*, πρβ. *σάν να / σάν να μή(ν)*·
- έκφραση κατα προσέγγιση λόγω αβεβαιότητας κλπ., αδυναμία κυριολεξίας, π.χ. *φορούσε κάτι σάν μανδύα*·
- συσχέτιση όντων και καταστάσεων, ενεργειών, π.χ. *ένα βουνό σάν κώνος / σάν γυναικείο στήθος*·
- έκφραση ανομοίωσης (με αρνητική παρομοίωση, βλ. 3.4.1)·
- προβολή ερμηνειών, π.χ. *έκανε τον αδιάφορο σάν να μήν κατάλαβε ότι το είπα γι' αυτόν· όπως και να έχει το πράγμα, εγώ...*·
- άρνηση αυτονόητου, π.χ. *δέν φέρεται σάν άνθρωπος (= ως), δέν μοιάζει με άνθρωπο / δέν μοιάζει άνθρωπος* (ενώ επιφανειακά είναι άνθρωπος)·
- μετριασμός βεβαιότητας, π.χ. *σάν να έχουμε γνωριστεί, σάν πολλά δε μας τα λές!; σά δε ντρέπεται!; σάν κάπως απρόσεκτα*·
- έκφραση αδιαφορίας για λόγια συνομιλητή, π.χ. —*Νύχτωσε —Και σάν;* (βλ. 3.5).

3.3.2 Τρόποι έκφρασης περιεχομένου

Ένα περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους ανάλογα με τις ανάγκες της γλωσσικής επικοινωνίας, όπως με κυριολεξία (άμεση δήλωση) – υποσημάνση (έμμεση δήλωση, πρβ. και υποδήλωση, παρέμφαση κλπ.), κατάδειξη (ατομικά χαρακτηριστικά) – υπόδειξη (έμμεσα, πλάγια), ένδειξη (παρομοίωση) – νύξη (υπαινιγμός), ακριβολογία – ανακριβολογία, σαφήνεια (ορθοέπεια κλπ.) – ασάφεια (κακή, αδόκιμη έκφραση, σολοικισμός, ακυρολεξία), ταυτοσημία (πρβ. *ο διευθυντής ως διευθυντής καθόταν στην κορυφή του τραπεζιού*) – υποδήλωση (χωρίς κυριολεξία, την οποία μπορεί να αγνοεί ο συνομιλητής ή να μή θυμάται), αναλογία (π.χ. *ο Πέτρος καθόταν στην άκρη του τραπεζιού σάν διευθυντής*) – ομολογία (π.χ. *σάν έτοιμος απο καιρό, σά θαρραλέος, | σάν που ταιριάζει...*, Κ. Καβάφης, *Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον*, στ. 12–13), συμμετρία (π.χ. *όπως... έτσι...*) – ομοιότητα (σάν), πρβ. και μεταφράσεις εννοιών ξένων πολιτισμών (π.χ. το ινδικό *dharma* = κάτι αντίστοιχο του 'δίκαιο', 'ηθική', 'αρετή' κλπ.).

Οι παρομοιώσεις είναι συχνές στην καθημερινή ομιλία, σκοπός της οποίας είναι η οικονομική κατανόηση και πληροφόρηση και όχι η ιδεώδης έκφραση.

3.3.3 Συνωνυμία και παρομοιώσεις

Ο πρώτος όρος κατευθύνει σημασιακά την επιλογή της σημασίας του μέρους λόγου της παρομοίωσης (δεύτερου όρου), η οποία όμως μπορεί να εκφραστεί με αξιολογικές

διαφορές (φορτίσεις κατα το επίπεδο της γλώσσας), δημιουργώντας συνωνυμικές παρομοιώσεις, π.χ. *τρώνει σάν γουρούνι* (αδιάφορο τί) / *κτήνος* (σάν να ενδιαφέρεται μόνο για αυτό) / *πεινασμένος* (με βουλιμία) / *σάν πουλάκι* (ελάχιστη ποσότητα) / *να έχει ένα μίγνα να φάει* (σάν στερημένος τροφής)· *χοντρός σάν γουρούνι* (μειωτικό) / *βαρέλι* (σχήμα) / *ελέφαντας* (επιβλητικό)· *έγινε σάν σκελετός* / *τσίρος*· *περπατά σάν μεθυσμένος* (ταλαντευόμενος) / *υπνοβάτης* (μηχανικά, ασυναίσθητα) κλπ. Η παρομοίωση καλεί σε παράλληλη εξέταση της κατάστασης, για την οποία γίνεται λόγος, με μία λέξη που συμβάλλει στη σύλληψη της ιδιοτυπίας της, αποφεύγοντας τις μακρές και λεπτομερειακές περιγραφές, που θα κατέληγαν σε αξιολογικά συμπεράσματα ανάλογα της παρομοίωσης, πρβ. — *Έτρωγε πιάνοντας τα φαγητά με τα χέρια*. — Δηλαδή θέλεις να πείς πως έτρωγε σάν γουρούνι.

Η παρομοίωση είναι υποτιθέμενη (γνωστή ή διάφορη) συνωνυμία.

Οι συνωνυμικές σχέσεις των στοιχείων των παρομοιώσεων μπορεί να αντιστοιχιστούν και με τις συνωνυμικές σχέσεις των στοιχείων που εμφανίζονται στη θέση του πρώτου όρου, π.χ. *τρώνει* / *μασάει* / *καταβροχθίζει* κλπ. *σάν γουρούνι* κλπ., *μοιάζει* / *δέν παραλλάζει* *διόλου* / *εξομοιώνεται* / *συμπίπτει με* / *προσομοιάζει* / *-φέρνει* / *είναι* *απαράλληλος* / *είναι σωστός ο Α* κλπ. Τέλος συνώνυμα εμφανίζει και ο εισαγωγέας *σάν* (βλ. 3.1).

3.3.4 Σημασιακές αντιστοιχίες πρώτου και δεύτερου όρου

Επειδή τα γλωσσικά σημεία είναι συνήθως πολυσύνθετου σημασιακού περιεχομένου, είναι δυνατόν:

- ένας πρώτος όρος να έχει διαφορετικές σημασιακά παρομοιώσεις, π.χ. *κοιτάζει σάν άγαλμα* / *σάν αποβλακωμένος*·
- μία παρομοίωση (δεύτερος όρος) να αποδίδεται σε διαφορετικούς σημασιακά πρώτους όρους, π.χ. *όμορφος* / *δρoσερός* / *χείλη* / *μάγουλα* *σάν τριαντάφυλλο*·
- να λείπει ο πρώτος ή ο δεύτερος όρος, π.χ. *Σάν παραμύθι* (τίτλος αφηγηματικού έργου)· — *Σε ζήτησε ο διευθυντής*. — *Και σάν;* (= — *Και σάν με ζήτησε τί μ'ενδιαφέρει;*, *τίποτε*, βλ. και 3.5.3 στο 4).

3.3.5 Επίπεδα της γλώσσας και παρομοιώσεις

Η αξία των παρομοιώσεων ποικίλλει κατα τα επίπεδα της γλώσσας (βλ. και 3.3.3), όπως:

- λεξιλογικό (κλίμακες), π.χ. *(μαύρο) σάν πίσσα* (δημοτικό) / *σάν κατράμι* (λαϊκό) / *κόρακας* (σπανιότερο)·
- υφολογικό (διαβαθμίσεις), π.χ. *(γυρίζει) σάν την άδικη κατάρα*, *(περιμένει) σάν τη σπίθα κρυμμένη στη στάχτη*·
- κειμενογλωσσικό (είδη λόγου), π.χ. *(αδύνατος) σάν σκελετός* (δημοτικό) / *σάν τσίρος* (λαϊκό) / *φάντασμα* (σπανιότερο)·
- κοινωνιογλωσσικό (στρώματα), π.χ. *σάν πολλά δε μας τα λές!* (λαϊκό), *σάν καλά βολεύτηκες!* (φιλικό), *σάν να μή σας βλέπω καλά, τί έχετε;* (ευγενικό)·
- πολιτισμικό (κώδικες), π.χ. *φωνή σάν του αηδονιού* / *σάν ντίβας*·
- ψυχολογικό, π.χ. *σα³ δε ντρέπεσαι!*·
- ιστορικό (παραθέματα κλπ.), π.χ. *και σάν πρώτα ανδρειωμένη*, | *χαίρε, ώ χαίρε, Ελευθεριά!* (Δ. Σολωμός, *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, στ. 7–8)·

- ιδιολεκτικό, πρβ. συνεχή δημιουργία παρομοιώσεων για ατομικές ανάγκες των ομιλητών.

3.4 Είδη παρομοιώσεων

3.4.1 Οι παρομοιώσεις μπορούν να καταταγούν σε διάφορα είδη, όπως:

- καθιερωμένες (πρβ. φρασεολογία), π.χ. *ψηλός σάν κυπαρίσσι, μαύρος σάν πίσσα, μόνος / έρημος σάν την καλαμιά στον κάμπο, τρώγονται σάν τη γάτα με τον σκύλο, του ήρθε σάν φάντης μπαστούνι, τρέμει σάν λαγός, σκαρφαλώνει σάν κατσίκα, τρέχει σάν ζαρκάδι, λάμπει σάν τον ήλιο, φαίνεται σάν τη μύγα μες στο γάλα, σάν γύφτικο σκεπάρνι, σάν της τρελής τα μαλλιά, σάν το κύμα στον γιαλό, πρβ. και μου ήρθε ο ουρανός σφοντύλι, κάνει την πάπια / τον ψόφιο κοριό·*
- τυποποιημένες κατα τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *ψηλός σάν κατάρτι (ευρηματικό), μαύρος σάν κατράμι (λαϊκό)·*
- νεολογικές, π.χ. *ψηλός σάν τον Πύργο του Αιφελ·*
- ιδιολεκτικές: συγγραφέων (πρβ. προσωπικό ύφος), π.χ. της σουρεαλιστικής ποίησης·
- δάνειες (αυτούσιες ή μεταφρασμένες κλπ.), π.χ. *ως κάρφος εν τω οφθαλμώ· ενδυμασία comme il faut·*
- επιτυχημένες – αποτυχημένες, π.χ. *τα ινδικά γράμματα είναι σάν τα ρούχα στο σχοινί της μπουγάδας· χοντρός σάν γήινη σφαίρα·*
- της στιγμής, π.χ. *ήταν κάτι σάν... νά σάν αυτό το χρώμα· λιγνές σάν σύρμα·*
- ακαθόριστες, π.χ. *μιά εικόνα σάν τέτοια, σάν να έμοιαζε με, σάν κάτι που δέν έχω ξαναδεί ποτέ (στην τηλεόραση για εξωγήινο, που τον έδειξε ο φακός), σάν τί να σου πώ;!, σάν κι εγώ δεν ξέρω τί!, σάν κάτι άλλο, σάν τίποτε δέν μοιάζει, σάν απο άλλο κόσμο·*
- επιφυλακτικές, π.χ. *είναι κάπως καμπούρης, είναι μισοπαλιάτσος, είναι αποτέτοιος·*
- αμφισβητούμενες, πρβ. *είναι ευκολότερο να περάσει μιά καμήλα απο την τρύπα μιάς βελόνας παρά...·*
- επεκταμένες, πρβ. *επικές παρομοιώσεις (π.χ. ομηρικές)·*
- συνεπτυγμένες / ημιτελείς, π.χ. *κάτι σάν...·, σάν κάτι...·*
- αυτοαναιρούμενες, π.χ. *καλός σάν τον διάβολο, ψηλός σάν νάνος·*
- παράδοξες, π.χ. *ευτυχείς σάν τα βουνά (πρβ. καλότυχά 'ναι τα βουνά...·)*
- παιγνιώδεις, π.χ. *διπρόσωπος σάν αρχιφώνημα·*
- ειρωνικές, καταδικαστικές – αθωωτικές κλπ., π.χ. *μπήκε σάν ταύρος εν υαλοπωλείω, μύτη σάν προβοσκίδα·*
- πρωτότυπες, π.χ. *Μισεύγω σου και χάνεις με σά χιόνι όντα λύσει | κι ωσάν όντα κρατείς κερί κι άνεμος σου το σβήσει (Β. Κορνάρος, Η θυσία του Αβραάμ, στ. 901–902, πρβ. λογοτεχνία)·*
- κρυμμένες, π.χ. *παριστάνει τον δικαστή των πάντων = φέρεται σάν δικαστής των πάντων·*
- αντιθετικές / αρνητικές: *ανομοιώσεις, δηλαδή διαφοροποιήσεις ομοίων, απομακρύνσεις απο δυνατές ή πιθανές παρομοιώσεις με δείκτες όπως: διαφέρει (πολύ, τελείως κλπ.), ούτε σύγκριση, έτερον εκάτερον, ούτε το ένα ούτε το άλλο, άλλο κε-*

φάλαιο / άλλη ιστορία, ανόμοια / αλλιώς / αλλιώςτικά, κατα διαφορετικό / άλλο τρόπο, τελείως διαφορετικά κλπ., π.χ. *κάπως αλλιώς το περίμενε*, πρβ. *είναι σάν το αντίθετο του...* κλπ., πρβ. και *τον πήρε γιά / το είδε σάν, του φάνηκε σάν* (αρνητικό αποτέλεσμα: σφάλμα αναγνώρισης, σύγχυση, εξομοίωση κλπ.).

Τα είδη των παρομοιώσεων μπορούν να ανήκουν και να χαρακτηρίζουν ορισμένα επίπεδα της γλώσσας (πρβ. επικές παρομοιώσεις), αλλά και να συνδυάζονται μεταξύ τους (αλλά και με άλλα σχήματα λόγου κλπ.), δημιουργώντας ποικιλία υφών (πρβ. και ιδιολεκτικές παρομοιώσεις, στατιστική διαφοροποίηση κειμένων κλπ.). Έτσι μπορούμε να έχουμε παρομοιώσεις στη δημοτική (π.χ. *σάν άντρας*), λόγια (π.χ. *ως εκ περισσού*), λαϊκή (π.χ. *σά να λέμε*), διαλεκτική (π.χ. *σά σκέλεθρο*), ξένη (π.χ. *comme il faut*), αρχαία ελληνική (π.χ. *ως εν κατόπτρῳ*) γλώσσα.

3.4.2 Ποικιλία παρομοιώσεων

Μία παρομοίωση μπορεί να εκφραστεί (πρβ. 3.4) με ποικιλία εκφράσεων και αποχρώσεων, π.χ. *απέφυγε να απαντήσει σάν πονηρός* (= σάν κάποιος που είναι πονηρός, πρβ. αντίθετα *ως πονηρός* = μιάς και είναι πονηρός), αλλά και *σάν πονηρός που είναι* (= σάν κάποιον πονηρό, αλλά και ο ίδιος είναι πονηρός), *σάν να ήταν πονηρός* (= ενώ δέν είναι), *ο πονηρός* (= είναι ή αποκαλύπτεται εδώ πονηρός), *πονηρός όπως είναι* (= αφού είναι), *πονηρός* (= στην περίπτωση αυτή) κλπ.

Η ποικιλία των εκφράσεων και των φρασεολογιών με παρομοιώσεις είναι μεγάλη και εκφράζει ποικίλες φορτίσεις (αξίες, βλ. 3.3), όπως:

- *δέν μάχονται οι Έλληνες σάν ήρωες, αλλά οι ήρωες σάν Έλληνες*·
- *είναι πονηρός τί να σου πώ;! ο λαγός τό 'σκάσε όχι σάν λαγός, αλλά σάν κι εγώ δεν ξέρω τί!*· *μυστήριος ή τί να σου πώ;!*
- *είναι έξυπνος, τίποτε παραπάνω! / τίποτ' άλλο!*·
- *πηδά όπως κανείς άλλος*·
- *τρώει σάν να μήν έφαγε πρίν δέκα λεπτά*·
- *ο λαγός τό 'σκάσε σάν λαγός* (= τί περίμενες;), πρβ. *σάν λαγός που ήταν*, αντί *ως λαγός που ήταν*·
- *πέντε σάν δεκαπέντε*·

πρβ. με παρομοιώσεις και μεταφορές (βλ. και 2.6.2.1 στο 2): *έχει καρδιά λιοντάρι / έχει καρδιά σωστό λιοντάρι / έχει καρδιά σάν λιοντάρι / έχει καρδιά λιονταριού / είναι λεοντόκαρδος* (πρβ. *είναι γενναίος*) κλπ.

3.4.3 Τροποποιήσεις παρομοιώσεων

Οι παρομοιώσεις μπορούν να τροποποιηθούν με:

- αλλαγές: ειδικεύσεις – γενικεύσεις, διορθώσεις (π.χ. *δέν είναι ψηλός σάν θάμνος, είναι κοντός σάν θάμνος*; διόρθωση του πρώτου, ειρωνικού, όρου, ενώ στο *δέν είναι ψηλός σάν θάμνος, αλλά σάν κυπαρίσσι* έχουμε διόρθωση του δεύτερου όρου)·
- προσθήκες: προσδιορισμοί, φορτίσεις (π.χ. *είναι ψηλός σάν τί να σου πώ, σάν κυπαρίσσι*, πρβ. και αναζήτηση παρομοίωσης), π.χ. *έφυγε σάν λαγός, όταν τον κυνήγησα* (εξειδικευμένη περίπτωση)·

- έμμεσες εκφράσεις: *κάνει την πάπια* (το *κάνει* υποβάλλει την *πάπια*, ενώ *κάνει σάν την πάπια* αποτελεί κανονική παρομοίωση)· *μοιάζει με ταύρο* – *μοιάζει σάν ταύρος*· *δέν θα πάρει μέρος κατα τα φαινόμενα* (= όπως δείχνουν τα πράγματα)·
- απαντήσεις σε παρομοιώσεις, π.χ. —*Παίζει σάν μικρό παιδί* (παρομοίωση) —*Μα ει³ναι μικρό παιδί* (μεταφορά)·
- υποβολές παρομοιώσεων, π.χ. *μήν τρώς σάν χτήνος!* / *σάν ζώο!* (→ *φάε σάν άνθρωπος!*) – *φάε σάν άνθρωπος!* (υπονοείται: *τρώς σάν ζώο*)·
- παρομοιώσεις σε απηχητικές εκφορές, π.χ. —*Τρώει σάν λύκος*. —*Δέν τρώει σάν λύκος, πού το είδες;* —*Φέρεται σάν γουρούνι*. —*Δέ φέρεται σάν γουρούνι, είναι μιά συκοφαντία*.

3.5 Η φύση της παρομοίωσης

3.5.1 Παρομοίωση και σχήματα λόγου

Η παρομοίωση εντάσσεται στα σχήματα λόγου και συνήθως συνεξετάζεται με τη μεταφορά (πρβ. ότι μερικοί θεωρούν τη μεταφορά ως παρομοίωση χωρίς το *σάν*). Παρομοίωση και μεταφορά εμφανίζονται παράλληλα με άλλα σχήματα λόγου, π.χ. *έχει λαγού ποδάρι* (συνεκδοχή αλλά και μεταφορά), *διάβαζε Σολωμό* (μετωνυμία αλλά και μεταφορά), *έμεινε εκεί όχι λίγη ώρα* (λιτότητα και παρομοίωση, πρβ. *σάν λίγη ώρα*), *σάν κάστρο η κεφαλή του* (υπερβολή και παρομοίωση), *στο έμπα μπήκε σάν αϊτός στο έβγα σάν πετρίτης* (σχήμα εξ αντιθέτου και παρομοιώσεις). Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στη συνεξέταση παρομοιώσεων και μεταφορών με άλλα σχήματα λόγου και με γενικότερες κατηγορίες, όπως η κυριολεξία, το γένος και είδος (πρβ. *μήν έπαθε τίποτε;*; ευφημισμός αλλά και γένος, ενώ *χτύπησε, έπεσε, πληγώθηκε* κλπ.: είδη), στενότητα – πλάτος, φθορά – βελτίωση σημασίας.

Η λειτουργική διαφορά παρομοίωσης – μεταφοράς έγκειται στο ότι χρησιμοποιούνται αυτά αντί γλωσσικών σημείων που υπάρχουν ή δέν υπάρχουν (κάλυψη κενών του γλωσσικού συστήματος) και αντιστοιχούν με επίθετο – ουσιαστικό. Η παρομοίωση έχει ενδεικτική λειτουργία και η μεταφορά εικονική, κατα τη σημειωτική θεώρηση (βλ. 2), πρβ. *είναι πονηρός σάν (την) αλεπού* (= *πάρε υπόψη σου την αλεπού για να καταλάβεις πόσο πονηρός είναι*) – *είναι πονηρός αλεπού* (= *είτε αλεπού πείς είτε Γιώργος / το όνομά του, είναι το ίδιο*). Η μεταφορά είναι συμβολική αλληγορία και η παρομοίωση «διατυπωμένη» (formulated) αλληγορία (πρβ. κατα τον Richards [1936, 116]: «a process in which we perceive, think or feel about one thing in terms of another»). Η ποικιλία των γλωσσικών πραγματώσεων οδηγεί στην καταγραφή ποικίλων εκφράσεων, των οποίων πρέπει να αναζητηθεί η συστηματική διαφοροποίηση των λειτουργιών στο σύστημα της γλώσσας, πρβ. *σάν εμένα* – *σάν κι εμένα*: *κάνει την πάπια* – *κάνει σάν την πάπια*: *αυτός δέν είναι ποδοσφαιριστής είναι το κάτι άλλο* (όπως και αν θέλουν να τον ονομάσουν) – *αυτός είναι ποδοσφαιριστής, μα τί ποδοσφαιριστής / με τα όλα του / με πί κεφαλαίο* – *αυτός είναι ο³ ποδοσφαιριστής* – *αυτός κι αν είναι ποδοσφαιριστής* – *ποδοσφαιριστής είναι αυτός όχι ο Γ.* – *ποδοσφαιριστή θέλεις;*, *νά αυτός!* – *αυτός είναι ποδοσφαιριστής, το λέω και το ξαναλέω* κλπ.

Παρομοίωση και μεταφορά μπορούν να συνδυάζονται, με ποικίλα αποτελέσματα, π.χ. *μου κόλλησε* (μεταφορά) *σάν βεντούζα* (παρομοίωση), ενώ στο *μου κόλλησε* βε-

ντούζα έχουμε διπλή μεταφορά, του ήρθε σάν λουκούμι (ενώ στο του ήρθε λουκούμι το ρήμα εξασθενεί τη μεταφορά).

3.5.2 Η κυριολεξία – ακυριολεξία στην παρομοίωση και μεταφορά

Η εξέταση κυριολεξίας – ακυριολεξίας, παρομοίωσης και μεταφοράς δείχνει τις εξής δυνατότητες αλλαγών μεταξύ τους:

- κυριολεξία → μεταφορά, π.χ. *πένα* (‘φτερό’ → ‘όργανο γραφής’).
- μεταφορά → κυριολεξία, πρβ. νεκρές μεταφορές, π.χ. *αριβάρω* (‘καταπλέω’ → ‘έρχομαι, φτάνω απρόσκλητος’).
- παρομοίωση → μεταφορά, π.χ. *γλυκό σάν μέλι* → *γλυκό μέλι*.
- μεταφορά → παρομοίωση, π.χ. *γλυκό ζάχαρη* → *γλυκό σάν ζάχαρη*.
- κυριολεξία → παρομοίωση: κλίμακα δυνατών παρομοιώσεων.
- ακυριολεξία → μεταφορά: κλίμακα δυνατών μεταφορών.

Η παρομοίωση αποτελεί μερική κατάργηση της κυριολεξίας, η μεταφορά είναι μερική κατάργηση της αυθαιρετότητας του γλωσσικού σημείου. Η παρομοίωση διακρίνει, η μεταφορά ταυτίζει. Η παρομοίωση είναι επιφανειακή θεώρηση και ανεπτυγμένη, επεκταμένη και διεσταλμένη ομοίωση, με επεξηγηματική ή παραδειγματική λειτουργία, ενώ η μεταφορά είναι συνεπτυγμένο βλέμμα σε βάθος, που κλονίζει την πραγματικότητα, εισάγοντας διαφορετικά αντικείμενα, πρβ. *ο παραμελημένος κήπος, σάν ζούγκλα γύρω από το σπίτι* – *ο παραμελημένος κήπος, ζούγκλα γύρω από το σπίτι*. Από τις καρτεσιανές αρετές της σαφήνειας και ακρίβειας η παρομοίωση στοχεύει στη σαφήνεια, η παρομοίωση χρησιμοποιεί την υποβολή (ποικίλα ερμηνεύματα).

3.5.3 Λειτουργικές διαφορές, κλίμακες και οργανώσεις

Η εξέταση των γλωσσικών δεικτών οδηγεί σε διακρίσεις μεταξύ:

1) ως – σάν: το σάν εισάγει παρομοίωση (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 2), για πραγματική σχέση, κατάσταση, ιδιότητα ως αιτιολογία, ενώ το ως υπογραμμίζει την κυριολεξία (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 251) «για μια πραγματική κατάσταση ή ιδιότητα», εισάγει κατηγορηματικό προσδιορισμό άλλου ουσιαστικού ή αντωνυμίας (άποψη εξέτασης, χρόνο, αιτία σχετικά με αυτό), π.χ. *εργάστηκε σάν διευθυντής μερικούς μήνες* (= χωρίς να είναι) – *εργάστηκε ως διευθυντής...* (= διορισμένος κλπ.), πρβ. *μου μιλάτε ως διευθυντής ή σάν διευθυντής;*, *πήρε μέρος σάν ειδικός, που δέν ήταν* (παρόμοιο, ανάλογο) – *πήρε μέρος ως ειδικός που ήταν* (μέλος συνόλου στοιχείων με όμοια χαρακτηριστικά, τα ατομικά όντα διαφέρουν αλλά εντάσσονται σε είδη και γένη), υπάρχει όμως η τάση να συγχέονται οι δύο λειτουργίες, π.χ. *φάε σάν άνθρωπος όχι σάν γουρούνι!* – **φάε ως άνθρωπος...!* Το σάν μπορεί να είναι (βλ. Τζάρτζανος, 1946–1953, 2, 243–245) και αιτιολογικό (π.χ. *σάν είδε πώς = αφού, επειδή*), υποθετικό (π.χ. *σάν θέλεις πήγαινε*), χρονικό (π.χ. *σάν πήγαν στη σπηλιά*), εναντιωματικό (π.χ. *σάν ντρεπόταν και λίγο*), πρβ. και τα *όπως* (διαφέρει όταν δηλώνει συμφωνία, τρόπο, τόπο, κατάσταση, απαρίθμηση, παραχώρηση), *σάμπως* (διαφέρει ως διστακτικό). Οι εκφορές του σάν και παρουσιάζουν κάποια αντίθεση με το απλό σάν, π.χ. *ψηλός σάν εσένα* (του ίδιου ύψους, τόσο ψηλός) – *ψηλός σάν κι εσένα* (που είσαι ψηλός), πρβ. *ψηλός όπως εσύ* – *ψηλός όπως κι εσύ, δέν υπάρχει άλλος σάν αυτόν* – *δέν υπάρχει άλλος σάν κι αυτόν* (που να

σταθεί δίπλα του), και κάποτε είναι αμφίβολες ή μή δυνατές, π.χ. ? *βραχνή φωνή σάν και της κίσσας*, **σάν και + όνομα / ρήμα*, **σάν και κάποιος να του το είπε*, **σάν και δικό μας αρνί φαίνεται*, **σάν και όποιο πάρεις* (πρβ. αντίθετα *σάν όποιο και να πάρεις*) κλπ.

2) *σωστός + όνομα*, *ουσιαστικό + μονάχο*: μεγάλη προσέγγιση, αλλά όχι ταύτιση όπως στις μεταφορές, π.χ. *μιά ενέργεια σωστή κλεψιά* (= μπορείς να τη θεωρήσεις ως κλεψιά), *κρασί ξίδι μονάχο* (φρασεολογισμός = σχεδόν ξίδι), πρβ. και *πραγματικός / αληθινός / γνήσιος – κάλπικος / πλαστός / ψεύτικος / φανταστικός* κλπ.

3) αντίτυποι: *αοριστία*, π.χ. *το αύτωσε το αυτό, το τέτοιο, το θερμοσίφωνο*.

4) κατατάκτες (βλ. Σετάτος 1992).

Εξετάζοντας την παρομοίωση, τη μεταφορά κλπ. στην ΚΝΕ, παρατηρούμε τις εξής διακρίσεις:

- *άνθρωπος σάν μηχανή*: παρομοιαστής·
- *άνθρωπος μηχανή*²: παρομοιαστής (πρβ. παρομοίωση)·
- *μηχανή*³ *άνθρωπος*: εξισωτής (πρβ. μεταφορά)·
- *άνθρωπος σωστή μηχανή / μηχανή σωστή*: προσεγγιστής, εκτιμητής·
πρβ. και
- *δάκρυα βροχή*: ενισχυτής·
- *μαθητής αληταρία*: εκτιμητής·
- *ο άνθρωπος, αυτή η μηχανή*: επεξηγητής.

5) Κλίμακες

Οι παρομοιώσεις μπορούν να εμφανίσουν κλίμακες, με τη χρήση γλωσσικών στοιχείων (προσδιορισμών δεικτών παρομοίωσης) όπως: *ώς ένα βαθμό* → *πάνω κάτω* → *περίπου / σχεδόν* *τέτοιος* → *παρόμοιος* → *όμοιος* → *ολόιδιος / πανόμοιος* → *ο ίδιος* *τέτοιος* → *αντίστοιχος* → *ανάλογος* → *ομόλογος* κλπ.

3.5.4 Λογική οργάνωσης

Τα γλωσσικά στοιχεία που εξετάστηκαν παραπάνω θα μπορούσαν να συστηματοποιηθούν στα εξής λογικά τετράγωνα:

1) Ενδείκτες

(ταξινόμοι)

οι εργάτες, πέντε μηχανές (μεταφορά)

άνθρωποι σαν μηχανή (παρομοίωση)

X

(εκτιμητές)

άνθρωπος σωστή μηχανή

ο άνθρωπος, αυτή η μηχανή (επεξηγητής)
ο άνθρωπος ως μηχανή

2) Συγκριτές

(εξισωτές)

*μηχανή*³ *άνθρωπος*

άνθρωπος μηχανή (παρομοιαστής)

X

(χαρακτηριστές)

σωστή μηχανή άνθρωπος

α³ άνθρωπος όχι μηχανή (ενισχυτές)

3) Γενικές κατηγορίες

εμποδίζει την είσοδο (κυριολεξία)

ως φύλακας

σάν φύλακας (παρομοίωση)

X

(μεταφορά) κε³ρβερους

όπως ο Κέρβερος (διαφορά, ακυρολεξία)

4) Σημειολογικές κατηγορίες

(μεταφορά) εικονικό σημείο

ενδεικτής (σάν, παρομοίωση)

X

(σωστός, συνειδητή αντικατάσταση)

σύμβολο

εικονικό σημείο

(αυθαίρετο σημείο)

5) Σημασιολογικές σχέσεις και σχήματα λόγου

κυριολεξία

συνωνυμία

X

παρομοίωση

μεταφορά

3.5.5 Η γλωσσική φύση του σάν

Η φύση του σάν ως στοιχείου ενός γλωσσικού συστήματος αποτελεί πρόβλημα, εφόσον μπορεί να θεωρηθεί:

1) Πρόθεση

- ομοιότητες: σάν + αιτιατική, σάν + πρόταση·
- ανομοιότητες: προϋποθέτει πρώτο και δεύτερο όρο, μπορεί να λείπει (π.χ. γλυκό, μέλι, πρβ. μεταφορά, κατατάκτες), συνδυάζεται με πρόθεση (σάν + πρόθεση, π.χ. σάν απο κούραση, όχι όμως πρόθεση + σάν), συντάσσεται και με ονομαστική (π.χ. μου φέρθηκε σάν εχθρός).

2) Μόριο

- παρομοιαστικό: ενώ το ως είναι κυριολεκτικό·
- ενδεικτικό: ενώ η μεταφορά είναι εικονική, λειτουργεί ως σημείο αντικατάστασης, το σωστός + ουσιαστικό δηλώνει συνειδητή αντικατάσταση.

3) Ενδεικτικό γλωσσικό σημείο (πρβ. το σημείο →), π.χ. γελά σάν χαζός = πρβ. πώς γελά ο χαζός, έτσι περίπου (το πρόβλημα έγκειται στο αν το σάν ή το σάν χαζός αποτελεί ενδεικτικό σημείο: δείκτης παρομοίωσης – παρομοίωση με).

4) Επίρρημα (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 152): αναφορικά παρομοιαστικό = όπως, καθώς, όμοια με, πρβ. —Θα βρέξει πολύ. —Και σάν; (= και με κάτι όπως αυτό, και σάν βρέξει;), αλλά και τρέχει σάν... (αμηχανία εύρεσης της κατάλληλης παρομοίωσης).

3.6 Σημειολογική εξέταση

Εκτός από τη γλωσσική παρομοίωση, η εξέταση των σημειωτικών συστημάτων αναγνωρίζει και άλλου παρομοιώσεις, όπως:

- μεταμπίηση, π.χ. μεταμπίηση κυνηγών σε ζώα για να πλησιάσουν το θήραμα, μάσκες κλπ., πρβ. ντύθηκε (σάν) τσολιάς·

- κινήσεις, στάσεις σώματος, κινηματικά σημεία (μορφασμοί κλπ.), πρβ. *στάθηκε έτσι: προσοχή* (όπως ο στρατιώτης, σε στάση προσοχής)·
- μιμήσεις ενεργειών προσώπων κλπ., πρβ. *κάνω τον τροχονόμο, το έπαιξε τροχονόμος κλπ.*·
- παιχνίδια παιδιών, π.χ. σπιτάκια κλπ.·
- προσποιήσεις, πρβ. *κάνει σαν να λιποθύμησε / κάνει τον λιπόθυμο*·
- σκηνοθεσία, ρόλοι, ηθοποιία (θέατρο κλπ.), πρβ. *έπαιξε τον Άμλετ*·
- ζωγραφική, πρβ. *άνθρωπος σαν πλατύ δέντρο*·
- εμβλήματα και σύμβολα, π.χ. σημαίες, θυρεοί κλπ.·
- σημεία ενδείκτες, π.χ. βέλος (→), δάχτυλο που δείχνει (πρβ. και *σαν αυτό* + κινηματικό σημείο δείξης)·
- σκίτσα, αφηρημένη τέχνη, μουσική, κινηματογράφος·
- απομιμήσεις έργων τέχνης, μεταφράσεις.

4. Συμπεράσματα

Η μεταφορά και η παρομοίωση δέν αποτελούν απλώς ρητορικά σχήματα λόγου, αλλά βασικές και απαραίτητες όψεις της γλώσσας (πρβ. Richards 1936), τρόπους λειτουργίας της, που εξυπηρετούν ποικίλες ανάγκες: ονομαστικές, εκφραστικές (πραγματικότητα όπως τη βλέπουν ή τη φαντάζονται οι άνθρωποι, πρβ. ανεξαρτησία σκέψης και πλουτισμό αντιλήψεως του κόσμου, κατανόηση της φύσης της γλώσσας και του ανθρώπου), νοητικές (κατα τον W. Empson, επιτρέπουν την εμβάθυνση και τον εμπλουτισμό μιάς έννοιας), με οικονομικό (σύνδεση, συσχέτιση) αλλά και δημιουργικά συνθετικό τρόπο (σύνθετο μήνυμα και μεγάλη ταχύτητα). Η μεταφορά είναι έμμεσο εικονικό σημείο της γλώσσας, η παρομοίωση ενδεικτικό, και στηρίζονται, όπως και άλλα είδη ρητορικών σχημάτων, στα ερμηνεύματα των ομιλητών, δηλαδή στη χρησιμοποίηση κάθε είδους εμπειριών.

Η αναγκαιότητα μεταφοράς και παρομοίωσης στηρίζεται στη βασική θέση που έχουν για τον *homo symbolicus* τα ερμηνεύματα (κυριολεξία = αντικείμενο αναφοράς – μεταφορά = αντικείμενο αναφοράς + άλλα στοιχεία, τα ερμηνεύοντα / ερμηνεύματα). Αυτά αποτελούν το πλαίσιο αλλά και τους συνδετικούς κρίκους των εμπειριών και απομνημονεύσεων, των γνώσεων (πληροφοριών) και φαντασιών του. Άν η σημασία (ο ορισμός κλπ.) αποτελεί κατα τον Ch. Peirce ένα άμεσο ερμηνεύμα, τα δυναμικά ερμηνεύοντα (πραγματικό αποτέλεσμα του σημείου στον δέκτη, κάθε προσωπική ερμηνεία στη δεδομένη κατάσταση) και τα τελικά (ολικό αποτέλεσμα του σημείου, μέγιστη προσωπική σημασία στη δεδομένη κατάσταση / περίσταση, με τις πιό απομακρυσμένες συνέπειές της) περιλαμβάνουν μεγαλύτερες ενότητες (πρβ. παραφράσεις, εγκυκλοπαιδικά άρθρα ως συγκεντρωμένη γνώση της επιστημονικής κοινότητας, λογοτεχνικά έργα ως οργανωμένα ή μή σύνολα, πολιτισμό και εφαρμογές του, αντιπροσωπευτικά έργα ανθρώπου κλπ.), αλλά και τις απειράριθμες και ποικίλες εμπειρίες που καθορίζουν ένα πρόσωπο και τον κόσμο του (εσωτερικές εμπειρίες, συναισθηματικές διαδικασίες κλπ.).

Μεταφορά και παρομοίωση αποτελούν σημεία σημείων και ανήκουν στα εικονικά και ενδεικτικά γλωσσικά σημεία αντίστοιχα. Το συμπέρασμα αυτό οδηγεί στο ερώτημα

τί αντιστοιχεί στα συμβολικά σημεία. Απο σημασιολογική και σημειολογική άποψη, εξετάζοντας τα σχήματα λόγου, παρατηρούμε ότι η μεταφορά παρουσιάζει επέκταση της σημασίας, ενώ περιορισμός και στένεμα της σημασίας παρουσιάζονται αλλού (πρβ. σχήμα κατεξοχήν, π.χ. *η Πόλη = η Κωνσταντινούπολη*, έμφαση, π.χ. *το³ απορρυπαντικό* = το κατεξοχήν, το μοναδικό), όπως και αξιολογική αλλαγή της σημασίας (επιδείνωση – βελτίωση της σημασίας, π.χ. *δημιουργεί καταστάσεις* = κακές καταστάσεις, *είσαι μάγκας!* = *είσαι εξαιρετικός*). Ως μεταφορές μπορούν να θεωρηθούν η συνεκδοχή (π.χ. *έχει λαγού ποδάρι* = γι' αυτό τρέχει γρήγορα), η μετωνυμία (π.χ. *τον θέλει όλη η χώρα* = όλοι οι κάτοικοί της, *διαβάζει Σολωμό* = τα έργα του), η υπερβολή (π.χ. *το αίμα τρέχει ποτάμι* = άφθονο όπως το νερό του ποταμού), η αλληγορία (π.χ. *τ' άσπρισε τα γένια του ο Άι-Νικόλας* = χιόνισε τη μέρα της γιορτής του). Η αντονομασία (παράγωγη λέξη αντί για πρωτότυπη, π.χ. *τα Ελληνόπουλα* = οι Έλληνες), η περίφραση (π.χ. *ο γέρος του Μοριά* = ο Κολοκοτρώνης) και η αντίφραση (με τα είδη της: λιτότητα, π.χ. *πέρασε όχι λίγη ώρα* = πέρασε αρκετή ώρα, ειρωνεία, π.χ. *έξυπνος που είσαι!* = *τί κουτός που είσαι!*, ευφημισμός, π.χ. *γλυκάδι* = ξίδι, προσωποποίηση, π.χ. *όσο χιονίζουν τα βουνά Τούρκους μήν προσκυνάμε* = *όσο πέφτει χιόνι στα βουνά*, πρβ. αξιολογική αλλαγή σημασίας) μπορούν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στα συμβολικά σημεία γλωσσικών σημείων (πρβ. και συνωνυμία), όπως και τα παρατσούκλια (π.χ. *ο Στασουλναιός* = αυτός που λέει πολύ συχνά *στάσου να δείς!*), οι κατατάκτες (π.χ. *πέντε κεφάλια πρόβατα* = πέντε ατομικά πρόβατα, πρβ. το λόγιο *πρόβατα πέντε τον αριθμό*), τα παραθέματα (π.χ. *ένας ψηλός κατέβα να φάμε, ένα σπίτι μπάτε σκύλοι αλέστε κι αλεστικά μή δώστε*).

Μεταφορά και παρομοίωση αποτελούν γλωσσικά σημειωτικά μέσα για την έκφραση περιεχομένου και εντάσσονται έτσι σε έναν ευρύτερο κύκλο, όπου ανήκουν και τα εξής: συνώνυμα – αντώνυμα (αντίθετα – αντιφατικά, κλίμακες, πρβ. επίπεδα της γλώσσας), αντίτυποι, κατατάκτες, σχήματα λόγου (αναδίπλωση, ομοιοτέλετο, διπλότητα / ταυτολογία, στένεμα σημασίας / κατεξοχήν, φθορά, αντίφραση: λιτότητα – ειρωνεία – ευφημισμός κλπ.), παραφράσεις, περιφράσεις, ισοδυναμίες, διαιρέσεις γένους – είδους κλπ., σιωπή – κενά – αποσιωπήσεις, φρασεολογικές ενότητες (ιδιωτισμοί, παροιμιακές φράσεις κλπ.), υποβολή βιωμάτων και συναισθηματικών καταστάσεων (πρβ. λογοτεχνικά μέσα κλπ.), ορισμοί, ηχομίμηση, παρήχηση. Τα μέσα αυτά χρησιμοποιούνται, όταν δέν υπάρχουν στο γλωσσικό σύστημα συμβολικά σημεία για τις συγκεκριμένες χρήσεις (αποτελούν έμμεσα σημεία), π.χ. *ένα δέντρο σάν κυπαρίσσι* (= μοιάζει με κυπαρίσσι), *ένας άνθρωπος σάν κυπαρίσσι* (= κοίταξε ένα λεπτό κυπαρίσσι και θα καταλάβεις τί θέλω να πώ), *ένας άνθρωπος κυπαρίσσι* (= πολύ ψηλός, ορθοτενής και σοβαρός), δηλαδή το *κυπαρίσσι* ως ερμηνευμα επιστρατεύεται για να δηλωθεί η ιδιαίτερη εντύπωση που προκαλεί ο άνθρωπος αυτός, πρβ. και *στέκονταν κυπαρίσσι³ απο πάνω του* (= θύμιζε κυπαρίσσι δίπλα σε τάφο κλπ.), πρβ. και *ένα φύλλο χαρτιού σάν αυτό + δείξη*, με κινηματικό σημείο ή παρουσίαση / προσαγωγή / προσφορά χαρτιού (ο ομιλητής καλεί τον δέκτη να δεί και να ανακαλέσει παρόμοια ερμηνεύματα απο τη μνήμη του) – *ένα φύλλο χαρτιού μετα³ξι* (ο ομιλητής καλεί τον δέκτη να ανακαλέσει απο τη μνήμη του αισθήματα αφής μεταξιού) κλπ.

Κυριολεξία, μεταφορά και παρομοίωση μπορούν να συνδυαστούν, π.χ. *τη φυλάει σάν Κέρβερος / Κε³ρβερος* (για μιά γυναίκα, κυριολεξία + παρομοίωση / μεταφορά),

έφτασε το Μαγιάπριλό μου, σάν την άνοιξη! (όταν λέγεται για μιά γυναίκα), ήρθε θυελλώδης σάν τυφώνας (παρομοίωση μεταφοράς), ήρθε σάν τη θύελλα / λαίλαπα (μεταφορά παρομοίωσης), όρμησε στη μάχη σάν τον Λεωνίδα – όρμησε στη φωτιά – όρμησε σάν Σπαρτιάτης στη φωτιά κλπ. Η προέλευση των μεταφορών και παρομοιώσεων είναι ποικίλη, πρβ. *φώς μου!* – *μανούλα μου!* – *ψυχή μου!* – *άγγελέ μου!* – *χρυσό μου!* κλπ. (πρβ. συνώνυμα, προτιμήσεις και επιλογές ομιλητών), *σάν τα χιόνια!* (= αραιότατα, πρβ. *σάν κομήτης*) αλλά *σάν το κύρο το νερό* (= ωραιότατη) κλπ.

Η κυριολεκτική χρήση (αυθαίρετα σύμβολα) καθιερώνεται απο το πολιτισμικό σύστημα, η μή κυριολεκτική (μεταφορές = εικονικά σημεία, παρομοιώσεις = ενδείκτες) ερμηνεύεται απο το περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Adank, H. 1939. *Essai sur les fondements psychologiques et linguistiques de la métaphore affective*. Διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Γενεύης.
- Ardener, E. 1971. *Social Anthropology and Language*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Tavistock.
- Arnold, H. L. & V. Sinemus (επιμ.). 1973. *Grundzüge der Literatur – und Sprachwissenschaft*. Μόναχο: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Baym, M. 1961. «The Present State of the Study of Metaphor», *Books Abroad* 35 (3), 215–219.
- Beardsley, M. C. 1989. *Ιστορία των αισθητικών θεωριών. Από την κλασική αρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ. Αθήνα: Νεφέλη.
- Bense, M. 1969. *Einführung in die informationstheoretische Ästhetik. Grundlegung und Anwendung in der Texttheorie*. Reinbek: Rowohlt.
- БЭСЯ = Большой Энциклопедический Словарь Языкознание. 1998. Μόσχα: Большая Российская Энциклопедия.
- Bickerton, D. 1969. «Prolegomena to a Linguistic Theory of Metaphor», *Foundation of Language* 5 (1), 34–52.
- Biese, A. 1893. *Die Philosophie des Metaphorischen*. Αμβούργο & Λειψία: L. Voss.
- Black, M. 1962. *Models and Metaphors. Studies in Language and Philosophy*. Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- . 1979. «More about Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 19–45.
- Blumenberg, H. 1960. «Paradigmen zu einer Metaphorologie», *Archiv für Begriffsgeschichte* 6, 7–142.
- Booth, W. C. 1979. «Metaphor as Rhetoric: The Problem of Evaluation», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 47–70.
- Boyd, R. 1979. «Metaphor and Theory Change: What is 'Metaphor' a Metaphor for?», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 356–408.
- Braak, I. (επιμ.). 1966. *Poetik in Stichworten. Literaturwissenschaftliche Grundbegriffe. Eine Einführung*. Βιέννη: Hirt.
- Brereton, G. 1973. *An Introduction to the French Poets. Villon to the Present Days*. Λονδίνο: Methuen.
- Brooke-Rose, Ch. 1965. *A Grammar of Metaphor*. Λονδίνο: Secker & Warburg.
- Bussmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Charaudeau, P. & D. Maingueneau. 2002. *Dictionnaire d'analyse du discours*. Παρίσι: Seuil.
- Cherdantseva, T. Z. 1988. «Metafora i simvol vo frazeologicheskikh yedinitakh», στο V. G. Gak, V. Teliya κ.ά. (επιμ.), *Metafora v yazyke i tekste*. Μόσχα: Nauka, 78–92.
- Clark, H. H. & E. V. Clark. 1977. *Psychology and Language: An Introduction to Psycholinguistics*. Νέα Υόρκη: Harcourt Brace Jovanovich.

- Cohen, L. J. 1979. «The Semantics of Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 64–77.
- Cooper, D. E. 1986. *Metaphor*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Coseriu, E. 1991. «La creación metafórica en el lenguaje», στο E. Coseriu, *El hombre y su lenguaje: estudios de teoría y metodología lingüística*. Μαδρίτη: Gredos, 66–102.
- Δημητρακοπούλου, Ι. & Α. Μόζερ. 1990. «Προκαταρκτικές σκέψεις για τη μεταφορά», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 10, 461–476.
- Davidson, D. 1978. «What Metaphors Mean», *Critical Enquiry* 5, 31–47.
- . 1979. «What Metaphors Mean», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 29–46.
- DeBernardi, J. 1994. «Social Aspects of Language Use», στο T. Ingold (επιμ.), *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 861–890.
- De Man, P. 1979. «The Epistemology of Metaphor», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 11–28.
- Dewitt, Ph. E. 1994. «How Mac changed the World». Στο διαδίκτυο: [<https://time.com/archive/6724648/how-mac-changed-the-world>].
- Diller, A.-M. 1991. «Cohérence métaphorique, action verbale et action mentale en français», *Communications* 53, 209–228.
- Dupriez, B. 1984. *Gradus: Les procédés littéraires*. Παρίσι: 10/18.
- Eco, U. 1986. «Metaphor», στο Th. A. Sebeok (επιμ.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Βερολίνο, Νέα Υόρκη & Άμστερνταμ: Gruyter, 534–543.
- . 1993. *Τα όρια της ερμηνείας*. Μτφρ. Μ. Κονδύλη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Edeline, F. 1986. «Metaphor», στο Th. A. Sebeok (επιμ.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Βερολίνο, Νέα Υόρκη & Άμστερνταμ: Gruyter, 549.
- Fogelin, R. 1989. *Figuratively Speaking*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- Foster LeCron, M. 1994. «Symbolism: the Foundation of Culture», στο T. Ingold (επιμ.), *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 366–395.
- Fowler, R. (επιμ.). 1973. *Dictionary of Modern Critical Terms*. Λονδίνο: Routledge.
- Fraser, B. 1979. «The Interpretation of Novel Metaphors», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 178–185.
- Frye, N. 1969. *Anatomia della critica*. Τορίνο: Einaudi.
- Gak, V. G. 1988. «Metafora: universal'noje i spetsifičeskoje», στο V. G. Gak, V. Teliya κ.ά. (επιμ.), *Metafora v yazyke i tekste*. Μόσχα: Nauka, 11–25.
- Gardner, H. & E. Winner. 1979. «The Development of Metaphoric Competence: Implications for Humanistic Disciplines», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: University of Chicago Press, 121–140.
- Genette, G. 1969. *Figures III*. Παρίσι: Seuil.
- Greene, R. κ.ά. (επιμ.). 2012. *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 4η έκδ. Princeton: Princeton University Press.
- Greimas, A. J. 1966. *Sémantique structurale. Recherche de méthode*. Παρίσι: Larousse.
- Groupe μ. 1970. *Rhétorique générale*. Παρίσι: Larousse.
- . 1990. *Rhétorique de la poésie*. Παρίσι: Seuil.
- Havercamp, A. 1983. «Bibliographie zur Theorie der Metapher», στο A. Havercamp (επιμ.), *Theorie der Metapher*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 455–492.
- Hawkes, T. 1978. *Μεταφορά. Η γλώσσα της κριτικής*. Μτφρ. Γ.-Ν. Πεντζίκης. Αθήνα: Ερμής.
- Henle, P. 1958. *Language, Thought and Culture*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Henry, A. 1971. *Métonymie et métaphore*. Παρίσι: Klincksieck.

- Ingold, T. (επιμ.). 1994. *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.
- Jackendorff, R. 1983. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Jakobson, R. 1960. «Closing Statement: Linguistics and Poetics», στο Th. A. Sebeok (επιμ.), *Style in Language*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Kassel, R. (επιμ.). 1965. *Aristotelis. De Arte Poetica Liber* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Katz, J. J. & J. A. Fodor. 1963. «The Structure of a Semantic Theory», *Language* 39, 170–210.
- Kittay, E. F. 1987. *Metaphor, its Cognitive Force and Linguistic Structure*. Λονδίνο: Clarendon Press.
- Knights, L. C. & B. Cottle (επιμ.). 1960. *Metaphor and Symbol*. Λονδίνο: Butterworths Scientific Publications.
- Konrad, H. 1958. *Étude sur la métaphore*. Παρίσι: Vrin.
- Kuhn, T. S. 1979. «Metaphor in Science», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 409–419.
- Lakoff, G. 1992. «The Contemporary Theory of Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*, 2η έκδ. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 202–251.
- Lakoff, G. & M. Johnson. 1981. *Metaphors We Live By*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Leach, E. 1976. *Culture and Communication*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Le Guern, M. 1973. *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Παρίσι: Larousse.
- Leibniz, G. W. 1923. «Nova Methodus», στο G. W. Leibniz, *Sämtliche Schriften und Briefe. Reihe VI: Philosophische Schriften. 1er Band 1663–1672*. Βερολίνο: Akademie Verlag.
- Levin, S. R. 1979. «Literary Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 124–135.
- . 1992. «Language, Concepts, and Words. Three Domains of Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*, 2η έκδ. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 112–123.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Lewandowski, T. 1994. *Linguistisches Wörterbuch*, τ. 2. Χαϊδελβέργη & Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Lodge, D. 1977. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. Νέα Υόρκη: Cornell University Press.
- Mandel'shtam, O. E. [1921] 1975. «Osip Mandelstam: The Word and Culture», *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, νέα σειρά 2 (4), 527–532.
- Mann, Th. 1974. «Freud und die Zukunft», στο Th. Mann, *Gesammelte Werke in dreizehn Bänden. Band 9: Reden und Aufsätze. Teil 1*. Φρανκφούρτη: Fischer, 478–501.
- Μαρμαρίδου, Σ. 1998. «Η 'γλώσσα' του χρήματος. Νοητική δομή και κοινωνική υπόσταση του χρηματιστηριακού λόγου», εφημ. *Το ΒΗΜΑ της Κυριακής* (12 Απριλίου 1998).
- Martin, W. 2012. «Metaphor», στο R. Greene κ.ά. (επιμ.), *The Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 4η έκδ. Princeton: Princeton University Press, 863–870.
- Meier, H. 1963. *Die Metapher*. Winterthur: Keller.
- Miller, C. 1979. «Images and Models, Similes and Metaphors», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 202–252.
- Molino, J. (επιμ.). 1979. *La métaphore*, στο *Langages* 54.
- Morgan, J. L. 1979. «Observations on the Pragmatics of Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 136–149.
- Morin, E. 1979. *Le Paradigme perdu: La nature humaine*. Παρίσι: Seuil.
- Niclas, U. 1986. «Metaphor», στο Th. A. Sebeok (επιμ.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics, Tome I: A-M*. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Gruyter, 543–549.
- Noppen van, J. P., S. de Knop & R. Jongen. 1985. *Metaphor. A Bibliography of post-1970 Publications*. Άμστερνταμ & Φιλαδέλφεια: Benjamins.

- Nooij, J. J. A. 1976. *A Study of Metaphor*. Άμστερνταμ & Νέα Υόρκη: North Holland.
- Oparina, E. O. 1988. «Kontseptual'naja metafora», στο V. G. Gak, V. Teliya κ.ά. (επιμ.), *Metafora v yazyke i tekste*. Μόσχα: Nauka, 65–77.
- Ortony, A. (επιμ.). 1979. *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Παλαμάς, Κ. 1972. «Η ποιητική μου: Το μάθημα του καθηγητή», στο *Κωστή Παλαμά Άπαντα*, τ. 10. Αθήνα: Μπίρης.
- Παπασπύρου, Χρ. 1998. *Κινηματική γλώσσα και καθολική γλωσσική θεωρία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Partridge, E. 1973. *Usage and Abusage. A Guide to Good English*. Λονδίνο: Book Club Associates.
- Paul, H. 1966. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Tübingen: Niemeyer.
- Petrie, H. G. 1979. «Metaphor and Learning», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 438–461.
- Pylyshyn, Z. W. 1979. «Metaphorical Imprecision and the 'Top-Down' Research Strategy», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 420–437.
- Quine, W. V. 1979. «A Postscript on Metaphor», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 159–161.
- Reboul, A. & I. Meschler. 1998. *La pragmatique aujourd'hui*. Παρίσι: Seuil.
- Richards, I. A. 1936. *The Philosophy of Rhetoric*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ricœur, P. 1975. *La métaphore vive*. Παρίσι: Seuil.
- Ross, W. D. (επιμ.). 1964. *Aristotelis. Ars Rhetorica* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Rumelhart, D. E. 1979. «Some Problems with the Notion of Literal Meaning», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 78–91.
- Sacks, Sh. (επιμ.). 1979. *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press.
- Sadock, J. M. 1979. «Figurative Speech and Linguistics», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 46–63.
- Schön, D. A. 1979. «Generative Metaphor. A Perspective on Problem-Setting in Social Policy», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 254–283.
- Searle, J. R. 1979. «Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 92–123.
- Sebeok, Th. A. (επιμ.). 1960. *Style in Language*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- . (επιμ.). 1986. *Encyclopedic Dictionary of Semiotics, Tome I: A-M*. Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Gruyter.
- Σετάτος, Μ. 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–370.
- . 2024. «Το ερμηνεύον ή ερμήνευμα», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 313–341.
- Σεφέρης, Γ. 1973. *Μέρες του 1945–1951*. Αθήνα: Ίκαρος.
- . 1974. *Δοκιμές*, τ. Β'. Αθήνα: Ίκαρος.
- Shibles, W. A. 1971. *Metaphor: an Annotated Bibliography and History*. Wisconsin: The Language Press.
- Sternberg, R. J., R. Tourangeau & G. Nigro. 1979. «Metaphor, Induction and Social Policy: The Convergence of Macroscopic and Microscopic Views», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 325–355.
- Sticht, Th. 1979. «Educational Uses of Metaphor», στο A. Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 474–485.

- Suhamy, H., 1981. *Les figures du style*. Παρίσι: P.U.F.
- Swanson, Don R. 1979. «Towards a Psychology of Metaphor», στο Sh. Sacks (επιμ.), *On Metaphor*. Σικάγο & Λονδίνο: The University of Chicago Press, 161–163.
- Thöming, J. C. 1973. «Bildlichkeit», στο H. L. Arnold & V. Sinemus (επιμ.), *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft. Bd.1: Literaturwissenschaft*. Μόναχο: Deutscher Taschenbuch Verlag, 187–200.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Γ. Αρχιμ. 1987. *Σύστημα ελληνικών νευμάτων*. Θεσσαλονίκη.
- . 1997. *Ο λόγος των νευμάτων*. Θεσσαλονίκη: Σωματείο «Οι φίλοι των κωφαλάλων Θεσσαλονίκης».
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1947. *Παροιμιακές φράσεις από την ιστορία και τη λογοτεχνία*. Αθήνα.
- . 1975α. *Λεξιλογικές ασκήσεις για τη μέση παιδεία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1975β. *Λεξιλογικές ασκήσεις για την 5η και την 6η δημοτικού*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1995. *Τα οικογενειακά μας ονόματα*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Vaihinger, H. 1922. *Philosophie des Als Ob*. Λειψία: Felix Meiner.
- Vol'f, E. M. 1988. «Metafora i otsenka», στο V. G. Gak, V. Teliya κ.ά. (επιμ.), *Metafora v yazyke i tekste*. Μόσχα: Nauka, 52–64.
- Way, E. C. 1991. *Knowledge, Representation and Metaphor*. Dordrecht: Kluwer.
- Weiner, J. F. 1994. «Myth and Metaphor», στο T. Ingold (επιμ.), *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 591–612.
- Weinrich, H. 1967. «Semantik der Metapher», *Folia Linguistica* 1, 3–17.
- Wellek, R. & A. Warren. 1963. *Theory of Literature*. Harmondsworth: Penguin.
- Wheelwright, Ph. 1962. *Metaphor and Reality*. Bloomington: Indiana University Press.
- Wilkins, A. S. (επιμ.). 1963. *M. Tulli Ciceronis Rhetorica* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Yurkievich, S. 1988. *Littérature latino-américaine: traces et trajets*. Παρίσι: Gallimard.

Νέες παρατηρήσεις στον παρακείμενο της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Ο νεοελληνικός παρακείμενος της μορφής *έχω γράψει* έχει απασχολήσει απο παλιά τους γλωσσολόγους (Χατζιδάκις 1905· Jannaris 1897 κλπ.), σήμερα μάλιστα φαίνεται οτι αποτελεί ένα απο τα πιο ενδιαφέροντα θέματα της γλωσσολογικής ανάλυσης της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), πρβ. και γενικά το θέμα του παρακειμένου σε άλλες γλώσσες, όπως και το θέμα γενικά των ρηματικών κατηγοριών (πρβ. στον S. Beckett, *Molloy* [βλ. Beckett 1976, 252]: «[...] for at the same time it is over and it goes on, and is there any tense for that?»). Τα τελευταία χρόνια έχουν ασχοληθεί με τον παρακείμενο ο Βελούδης (1989· 1990α· 1990β· 1992· 1993), που τον θεωρεί ως έκφραση του συναγόμενου, του δεδομένου: «how its linguistic context at the moment of utterance is related to the portion of the universe created up to that moment, [...] it makes anaphoric reference to the universe of discourse, it expresses a pragmatic inference of givenness drawn up from (past or current) situation considered to belong to the universe of discourse» (Veloudis 1994, 130)· επίσης, η Hedin (1987, 108), που τον θεωρεί ως «experiential, [...] situations located in the present frame, but detached from the immediate present», ο Mackridge (1985, 116), που τον χαρακτηρίζει ως «hardly ever obligatory [...] refers to a time anterior to another time», η Μόζερ (1986· 1989, για την ιστορία του) κ.ά. (βλ. Σετάτος 1984· 1993).

Η χρήση και λειτουργία των ρηματικών τύπων (όψη, χρόνοι, εγκλίσεις), κατηγοριών (διαθέσεις) κλπ. θέτει συχνά το πρόβλημα της μεθόδου εξέτασης, όπως φαίνεται ιδιαίτερα στις ‘κρυφές’ κατηγορίες (π.χ. διαθέσεις, βλ. Σετάτος 1996) και σε ισοδύναμους τύπους σε πολλές περιπτώσεις χρήσεων, όπως η περίπτωση αορίστου – παρακειμένου (*έγραφα* – *έχω γράψει*).

Οι δυσκολίες της εξέτασης στην περίπτωση αυτή συνίστανται στα εξής:

- δέν είναι πάντα εύκολη η απόδειξη διαφορών μεταξύ τους, διότι οι χρήσεις και οι λειτουργίες φαίνονται όμοιες και οι διάφορες εκτιμήσεις υποκειμενικές·
- ορισμένοι ισοδύναμοι τύποι θέτουν το πρόβλημα της πιθανής διαφοράς τους, π.χ. *έχω γράψει* – *έχω γραμμένο* (παρακείμενοι α΄ και β΄· κατα τον Τζάρτζανο, 1946–1953, τ. 1, ο α΄ τονίζει την πράξη, ο β΄ το αποτέλεσμα της, ενώ και οι δύο δηλώνουν το τετελεσμένο στο παρόν)·
- παρατηρείται επικάλυψη ορισμένων χρήσεων·
- υπάρχει λογική σχέση μεταξύ διαφορετικών ερμηνειών, π.χ. ο παρακείμενος α΄ ως δήλωση του δεδομένου (Γ. Βελούδης) – του προτερόχρονου του παρόντος (Μ. Σετάτος)·
- υπάρχουν πιθανές αντιφατικές χρήσεις, πιθανές εξελικτικές φάσεις, ξένες επιδράσεις, διαφορές μεταξύ ομιλητών ως προς τις αποδεκτές χρήσεις, περιπτώσεις αδύνατων χρήσεων αορίστου ή παρακειμένου α΄·
- χρειάζεται εξαντλητική συγκέντρωση του γλωσσικού υλικού: κάθε επίπεδο γλώσσας, κάθε συνδυασμό με άλλα γλωσσικά στοιχεία στο ίδιο κείμενο, ομιλητών κάθε ηλικίας κλπ.

Αντίστοιχα η εξέταση πρέπει να περιλάβει ποικιλότατα θέματα και οπτικές γωνίες, π.χ. ανάλογα με περιοχές της γλώσσας: φωνολογία / φωνητική (επιτονίσεις τύπων κλπ.), μορφολογία (ελλείψεις και κενά σχηματισμού ρημάτων), σύνταξη (χρήσεις αορίστου – παρακειμένου α΄ – παρακειμένου β΄, συνδυασμοί τύπων, χρόνοι με τύπους σε -οντας, σε -(σ)ει, ακολουθία χρόνων, εγκλίσεων κλπ. / φράσεων / προτάσεων, συνδυασμοί με τροπικά ρήματα), λεξιλόγιο / φρασεολογία (σύνθετα ρήματα κλπ.), πραγματολογία (απαντήσεις, αντιδράσεις, αναφωνήσεις, συνδυασμοί με επιρρήματα και μόρια), επίπεδα της γλώσσας (λογοτεχνικά είδη, π.χ. ημερολόγιο, αφήγηση), μετάφραση (π.χ. από τα τουρκικά, συγκριτικά με τον τουρκικό ρηματικό τύπο σε -miş κλπ.), ιστορία της γλώσσας (προέλευση παρακειμένου α΄, εμφανίσεις κατά περιόδους, πιθανές επιδράσεις, παράλληλα φαινόμενα, πρβ. βαλκανικές γλώσσες), βιβλιογραφία (εκτεταμένη).

2. Παρακείμενος α΄ και παρακείμενος β΄

Η διαφορά μεταξύ των έχω γράψει / γραφεί / γραφτεί και έχω γραμμένο / είμαι γραμμένος είναι ότι ο παρακείμενος α΄ δηλώνει το προτερόχρονο σε σχέση με τον ενεστώτα / το παρόν της εκφώνησης και ο παρακείμενος β΄ το συντελεσμένο / τετελεσμένο στον ενεστώτα / στο παρόν (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1, αποτέλεσμα στο παρόν), όπως φαίνεται από παραδείγματα σαν τα εξής:

- εις φυλακήν μ΄ εβάλασιν κι είμαι φυλακισμένος και ότι σφιχτοκλειδώνουν τον κι έχουν τον κλειδωμένον (Σαχλίκης, Γραφαί και στίχοι στ. 214, 284, βλ. Wagner 1874), αλλά μ΄ έβαλαν φυλακή κι έχω φυλακιστεί (ξεχωριστές ενέργειες), με σφιχτοκλειδώνουν και μ΄ έχουν κλειδώσει (?), θα έπρεπε να υπάρχει κάτι σαν ...και άλλη φορά κλπ.)·
- αυτό τό 'χω ξανακούσει – *αυτό το 'χω ξανακουσμένο • έχει ξεμάθει ό,τι άκουσε – *έχει ξεμαθημένο ό,τι άκουσε (ξε- και ξανα- δέν ταιριάζουν με το συντελεσμένο στο παρόν) • σε έχω ξεγράψει (απο καιρό) – σε έχω ξεγραμμένο (σε θεωρώ ως ξεγραμμένο) – σε ξέγραψα • αν δέν μου κάνεις αυτή τη χάρη, σ' έχω ξεγραμμένο απο τον κατάλογο των φίλων – *αν δέν μου κάνεις αυτή τη χάρη, σ' έχω ξεγράψει... (πρβ. αν δέν μου κάνεις αυτή τη χάρη, σε ξέγραψα..., το θεωρεί σαν να έγινε ήδη)·
- τρεχάτε, μήν ξυπνήσει ο Αράπης κι είσαστε χαμένοι – *τρεχάτε, μήν ξυπνήσει ο Αράπης κι έχετε χαθεί·
- τά 'χουνε μιλημένα (είναι σύμφωνοι τί θα πούν, τί θα κάνουν) – τά 'χουνε μιλήσει (συζητήσκει) • οι ένορκοι είναι μιλημένοι (γι' αυτό συμφώνησαν στην απόφαση), πρβ. οι ένορκοι είχαν μιληθεί (αλλά δέν επηρεάστηκαν κλπ.)·
- η φάκα έχει πιάσει πολλούς ποντικούς (ως τώρα) – η φάκα έχει πιασμένους πολλούς ποντικούς (που είναι τώρα μέσα σε αυτή)·
- έχει δεμένα τα χέρια (πρβ. και μεταφορικά: αδυνατεί να ενεργήσει) – έχει δέσει τα χέρια (κάποιου) • του έχω μαζεμένα πολλά (μεταφορικά: 'έχω παράπονα') – του έχω μαζέψει πολλά (κυριολεξία, π.χ. γραμματόσημα, πρβ. του έχω πολλά μαζεμένα: και τον περιμένω να του τα δώσω) • τά 'χει χαμένα (τ' αδελφια του, μεταφορικά: τα μυαλά του) – τά 'χει χάσει (τ' αδελφια του αλλά ίσως τα ξαναβρεί, τα χρήματα, μεταφορικά: τα μυαλά του, γι' αυτό τον βλέπεις έτσι)·

- *έχε με παρατημένο!* – **έχε με παρατήσει!* (αλλα πρβ. *έχε με παρατήσει μιά φορά και θα δείς!:* προτερόχρονο μέλλοντος)·
- *το 'χω σημειώσει κάπου* (αλλα τώρα δέν το βρίσκω) – *το 'χω σημειωμένο κάπου* (εδώ).

3. Αόριστος και παρακείμενος α΄

1) Η διαφορά αορίστου και παρακειμένου α΄ (βλ. Σετάτος 1993) συνίσταται στο ότι ο αόριστος είναι ανεξάρτητος, στιγμικός, παρελθοντικός χρόνος και ο παρακείμενος α΄ συσχετιστικός (στιγμικός) χρόνος του προτερόχρονου του παρόντος, όπως φαίνεται απο τα πρόσθετα χαρακτηριστικά παραδείγματα που ακολουθούν:

- —*Έλα, κάτσε να φάμε!* —*Α μπά, έχω φάει.* —*Έφαγες; Πότε κιόλας!;* (εδώ δέν ταιριάζει η έννοια του 'δεδομένου' για τον παρακείμενο α΄ [πρβ. Γ. Βελούδης], αλλα του προτερόχρονου του παρόντος), πρβ. και —*Έλα, κάτσε να φάμε!* —*Α όχι. Έφαγα.* —*Τόσο ωρίς;*
- (στο παρόν) *Πείνασα. Τί θα φάμε;* – *Έχω πεινάσει. Δέ θα φάμε;*, πρβ. και *Είμαι πεινασμένος· δέν έφαγα τίποτε απο το πρωί.*
- (κοιτάζοντας το ρολόι) *Έχω αργήσει* (= δέν προλαβαίνω πιά, εφόσον ο ομιλητής δέν πήγε εδώ και ώρα) – *Αργησα* (= πρέπει να φύγω αμέσως, πρβ. *Βρέε άργησα* = τώρα το αντιλαμβάνομαι).
- *Δέν ήρθε. Λές να το ξεχάσε;* (τον θεωρεί ακόμη κοντά) – *Δέν ήρθε. Λές να το έχει ξεχάσει;* (τον θεωρεί πιά μακριά).
- —*Δέν είναι εκεί;* —*Όχι. Βγήκε να αγοράσει εφημερίδα* (= όπου νά 'ναι θα γυρίσει) αλλα —*Όχι. Έχει βγει να αγοράσει εφημερίδα* (= και ακόμη δέν γύρισε).
- *Του τηλεφώνησες;* (όπως είπαμε, δέν πήγες να τον δείς κλπ.) – *Του έχεις τηλεφωνήσει;* (= πώς περιμένεις να..., εφόσον δέν του έχεις τηλεφωνήσει, αν του είχες τηλεφωνήσει τότε μόνο θα έπρεπε να απορείς κλπ.).
- *Του έγραψα πολλές φορές* (γεγονός) – *Του έχω γράψει πολλές φορές* (αλλα δέν πήρα απάντηση κλπ.).
- (μέλος σε συζήτηση στρογγυλής τράπεζας, τελειώνοντας όσα είχε να πεί) ...*Έχω τελειώσει* (= μήν περιμένετε περισσότερα, δέν θα συνεχίσω και τώρα είμαι ελεύθερος να ακούσω) – ...*Τέλειωσα* (= αυτό ήταν!) / *Τελείωσα* (= εδώ σταματώ, είπα ότι είχα να πώ), πρβ. —*Τελειώσαμε;* —*Ναί αλλα —Έχουμε τελειώσει;* —*Φυσικά.*
- (στο βιβλιοπωλείο, πωλήτρια προς πελάτη) —*Αυτό το είδατε;* —*Ναί, το είδα.* —*Α, τό 'χετε δει.*
- *Έχεις διαβάσει την εφημερίδα;* (= μπορώ να την πάρω κλπ.) – *Διάβασες την εφημερίδα;* (πρβ. *Τη διάβασα. Γιατί ρωτάς;*).
- *Τα έμαθες;* (για κάτι καινούργιο) – *Τα έχεις μάθει;* (για κάτι που είχε τον καιρό να το μάθει).
- *Έχει περάσει όλη τη ζωή του χαρτοπαίζοντας* (ζεί ακόμη) – *Πέρασε όλη τη ζωή του χαρτοπαίζοντας* (μπορεί και να μή ζεί πιά).
- *Σε βοήθησα στο παρελθόν* (μήν το ξεχνάς, θα σε βοηθήσω και τώρα κλπ.) – *Σε έχω βοηθήσει στο παρελθόν* (κι εσύ δέν κάνεις τίποτε τώρα).
- *Κάτι έπαθε και δέν μπορεί να έρθει* (ξαφνικά τώρα) – *Κάτι έχει πάθει και δέν μπορεί να έρθει* (απο καιρό, εδώ και κάποιο χρονικό διάστημα).

- —Τό 'χω γράψει σου λέω! —Τί τό 'χεις γράψει, τώρα το έγραψες.
- —Θέλεις να φύγεις; —Δέν το αποφάσισα (= όχι) / —Δέν το έχω αποφασίσει (ακόμη) (= ως τώρα).

2) Η διαφορά αορίστου – παρακειμένου α' (και β') οδηγεί σε διακριτικές λειτουργικές χρήσεις όπως:

- Εγώ το βρήκα! (άφησέ το κάτω! κλπ.) (= εγώ το βρήκα πρώτος) αλλά Εγώ τό 'χω βρεί! (τί μου λές τώρα!;), πρβ. και εγώ το βρήκα πρώτος (τώρα) – εγώ τό 'χω βρεί πρώτος (απο καιρό).
- Τον είδα να βγαίνει απο το υπουργείο (απλή πληροφορία) – τον είχα δει να βγαίνει απο το υπουργείο (ήπια βεβαίωση, πρβ. δεδομένο) • τον γνώρισα – τον έχω γνωρίσει • τον συνάντησα πολλές φορές – τον έχω συναντήσει πολλές φορές. —Το είδες; —Το είδα / βλέπω αλλά —Δέν το είδες. —Το έχω δει σου λέω, εφόσον με τον παρακείμενο α' δηλώνεται το προτερόχρονο του παρόντος, δηλαδή οτι δέν πρόκειται για εντελώς πρόσφατη εμπειρία, αλλά για εμπειρία κατασταλαγμένη απο καιρό.
- Λησμονήσατε πώς αποδεικνύεται η συγγένεια δύο γλωσσών (τώρα τελευταία, στην πρόσφατη επιχειρηματολογία σας = είναι παράλειψή σας) – έχετε λησμονήσει πώς... (πιθανώς δέν το ξανασκεφτήκατε = ηπιότερη έκφραση της παράλειψης), γενικά ο αόριστος είναι πιό 'απότομος', ο παρακείμενος α' πιό 'προσηνής', πρβ. δέν τον χώνεψα αυτό τον άνθρωπο – δέν τον έχω χωνέψει αυτό τον άνθρωπο • (στο τηλέφωνο) —Ο κύριος Α; —Ο πατέρας μου έχει πεθάνει πρίν τρείς μήνες.
- Την πλησιάζει. Στέκεται. Την έφτασε (αφού κοντοστάθηκε) – Την πλησιάζει. Την έχει φτάσει (εδώ και λίγο, είναι δεδομένο πιά).
- Στο σημείο αυτό έχει ολοκληρωθεί η φάση της έρευνάς μας, στην οποία... (ο παρακείμενος α' δηλώνει οτι αυτό άρχισε πρωτύτερα, πρβ. ως εδώ έχει ολοκληρωθεί...).
- Αν καθυστερήσετε την πληρωμή τρείς μέρες έχετε φύγει (= θα πρέπει να φύγετε, θα σας διώξω) – ...φύγατε (θα σας διώξω οπωσδήποτε).
- —Γκαρσόν! —Έφτασα! / *—Έχω φτάσει!
- Τί συνέβη; (και δέν τον βλέπω) – τί έχει συμβεί; (και δέν είναι ακόμη εδώ), πρβ. και τί συμβαίνει; (και δέν είναι εδώ).
- ...με προπονητή τον Α έχει πεθάνει (προπονητή που έχει τώρα) – ...με προπονητή τον Α πέθανε (προπονητή που θα πάρει).

Πρβ. και τους συνδυασμούς:

- Το διάβασα αλλά δέν κατάλαβα τίποτε (ουδέτερο) – το διάβασα αλλά δέν έχω καταλάβει τίποτε (εδώ βρίσκομαι) – το έχω διαβάσει αλλά δέν κατάλαβα τίποτε (είναι γεγονός οτι το διάβασα, το διάβασα απο καιρό) – το έχω διαβάσει αλλά δέν έχω καταλάβει τίποτε (τώρα τί γίνεται;).
- Είδε τα όνειρά του να χάνονται και απελπίστηκε τελείως (γεγονός) – είδε τα όνειρά του να χάνονται και έχει απελπιστεί τελείως (έτσι το βλέπω) – έχει δει τα όνειρά του να χάνονται και απελπίστηκε τελείως (τώρα τελευταία), πρβ. και έχει δει τα όνειρά του να χάνονται και είναι τελείως απελπισμένος (τώρα που μιλώ).
- Έχω ακούσει πολλές βλακείες στη ζωή μου αλλά σάν αυτή δέν άκουσα ποτέ (σάν την τελευταία αυτή) – ...δέν έχω ακούσει ποτέ (δέν είχα ποτέ τέτοια εμπειρία).
- Πολύ μ' έχει πειράξει που με περιφρόνησαν οι άνθρωποι, που μου φέρονται έτσι, που

μου στέρησαν και μου στερούν τα πάντα, που δέν θέλησαν ποτέ να μου δώσουν... (Α. Λευκός) (αυτή είναι απο καιρό η εμπειρία μου).

- Ποιός σε γέννησε, τί μάνα σ' έχει κάμει; (άμεσος και κατοπινός προβληματισμός).
- Θα γελούσα αν έχουν στήσει ανδριάντα μου στην Ιθάκη (Στ. Ξεφλούδας, Οδυσσέας χωρίς Ιθάκη).
- Βλέπω τη γάτα που σκαρφάλωσε στο δέντρο (= την εικόνα αυτή) / ...που έχει σκαρφαλώσει στο δέντρο (εδώ και κάποιο χρονικό διάστημα) / ...να έχει σκαρφαλώσει... / *...να σκαρφαλώσει... (αλλα δέ βλέπω τη γάτα να σκαρφαλώσει στο δέντρο = νομίζω οτι δέν μπορεί να σκαρφαλώσει).
- Το έγγραψε και το έστειλε – το έγγραψε και το έχει στείλει (δέν το έγγραψε απλώς αλλα και το έστειλε) – το έχει γράψει και το έχει στείλει (και οι δύο ενέργειες έχουν ήδη γίνει) – το έχει γράψει και το έστειλε (βεβαίωση και προσθήκη πληροφορίας) – *το έχει στείλει και το έγγραψε (αλλα το έχει στείλει και το έγγραψε προσεκτικά = πρόσθετη φράση) – *το έστειλε και το έγγραψε – το έστειλε και το έχει γράψει (όπως βλέπω ο ίδιος) – το έχει στείλει και τό 'χει γράψει (όπως βλέπω ο ίδιος).
- Πήγα Αθήνα και γύρισα σε μιά μέρα (πρόσφατα) – έχω πάει Αθήνα και έχω γυρίσει σε μιά μέρα (έχω την εμπειρία αυτή του παρελθόντος).
- Νομίζω πως το έμαθε / το έχει μάθει (ήδη) – νόμισα πως το έμαθε (ουδέτερο) / το έχει μάθει (τώρα νόμισα) – νόμιζα πως το έμαθε (στο παρελθόν) / το έχει μάθει (μετάβαση στην τότε χρονική περίοδο) – *έχω νομίσσει πως το έμαθε / το έχει μάθει (αλλα πρβ. είχα νομίσσει πως το έμαθε / το είχε μάθει).
- (τίτλος είδησης σε εφημερίδα) Πνίγηκε ζεύγος κολυμβητών που αψήφησε ανέμους οκτώ μποφόρ στο Ηράκλειο (πρόσφατη είδηση). Ευτυχώς δέν είχε πάει (προτερόχρονο παρελθόντος) χθές μαζί τους για μπάνιο ο εικοσάχρονος γιός, ενώ εξαφανισμένος είναι (τωρινή κατάσταση) ο άλλος γιός.
- Δέν σου έχω πεί οτι τον είδα στο...; – Δέν σου έχω πεί οτι τον έχω δει στο ...;
- Μήν ανησυχείς! Τά 'χω κανονίσει όλα. – Μήν ανησυχείς! Τα κανόνισα όλα.
- Σάς είδα που περνούσατε (καθώς περνούσατε) / να περνάτε (καθώς περνούσατε ή πολλές φορές) – σας έχω δει που περνούσατε πρίν απο λίγο (και το συγκράτησα) / ...να περνάτε (όταν περνούσατε).
- Και όχι τώρα που απογίναμε και έχουμε πέσει στη μεγάλη φαγωμάρα παρά και πρίν (ο αόριστος του σύνθετου ρήματος απογίναμε φαίνεται να συμφωνεί σημασιακά με τον παρακείμενο που ακολουθεί).

4. Αδύνατες εκφορές

Οι δυνατότητες εμφάνισης αορίστου και παρακειμένου α' στην ίδια θέση θέτουν το πρόβλημα της ισοδυναμίας ή της λειτουργικής τους αντίθεσης (βλ. 2, και αμφίβολες ερμηνείες, βλ. 1), εξίσου όμως σημαντική και ιδιαίτερα αποδεικτική είναι η αδυναμία εμφάνισης ενός εκ των δύο στο ίδιο περιβάλλον. Στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν σε προηγούμενες εργασίες (βλ. 1) θα μπορούσαν να προστεθούν και οι εξής:

- Αναφωνήσεις (βλ. και 8.8): τί καλά περάσαμε! – *τί καλά έχουμε περάσει! (το συναίσθημα βασίζεται σε πρόσφατο γεγονός) • τώρα δέν μου είπες πως του έγγραψες!;

- *τώρα δέν μου έχεις πεί πως του έγγραφες;! • είπα κι εγώ! (μέσα μου, καθώς μιλούσες, πρβ. έλεγα κι εγώ!) – έχω πεί κι εγώ! (δέν υπάρχει όριο, χάσμα, κενό μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, όπως αντίθετα στην περίπτωση που γίνεται αποδεκτός ο παρακείμενος: έχω πει³ κι εγώ τέτοια) • σε γέλασαν! (= κάνεις λάθος υπολογισμό) / αυτός νομίζει οτι θα του το αφήσω... έ όχι, τον γέλασαν! – *σε έχουν γελάσει! / *...έ όχι, τον έχουν γελάσει! (μόνο κυριολεκτικά = σε κοροΐδεψαν, π.χ. σε γέλασαν και δέν το κατάλαβες! – σε έχουν γελάσει και δέν το κατάλαβες / δέν το πήρες χαμπάρι!) • (μητέρα προς μικρό κοριτσάκι) Γρήγορα στο σπίτι! Αυτή τη στιγμή! Μίλησα! – *... Έχω μιλήσει! (πρβ. μι³λησα, τελεία και παύλα!) • (στο λεωφορείο μιά κυρία σε άλλη) Καλημέρα! Τί γίνεστε; Δέν σας γνώρισα καθόλου! – *...Δέν σας έχω γνωρίσει καθόλου! (πρβ. οτι το περιεχόμενο είναι δεδομένο ή τουλάχιστο επιμένει να το παρουσιάζει έτσι) • εγώ σας χαιρέτησα! (= σας χαιρετώ και φεύγω) – *εγώ σας έχω χαιρετήσει! (μόνο με τη σημασία ‘και σείς δέν με χαιρετήσατε τότε’ κλπ.) • — Έλα καμιά μέρα να πιούμε καφέ! — Εντάξει, έγινε! (= σύμφωνοι!) / *— Εντάξει, έχει γίνει (πρβ. όμως Έχει γίνει κιόλας!) / — Εντάξει, θα γίνει / *— Εντάξει, θα έχει γίνει.
- Τροπικά ρήματα: κάθισε και τα σκέφτηκε όλα αυτά; – *έχει καθίσει και τα σκέφτηκε / έχει σκεφτεί όλα αυτά; (ο παρακείμενος δέν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως τροπικό ρήμα) • ο κόσμος μας-έχει ξεπεράσει· πρέπει να το έχουμε καταλάβει – *ο κόσμος μας-έχει ξεπεράσει· πρέπει να το καταλάβουμε (εκτός αν εννοείται: ύστερα απο αυτά τα τελευταία γεγονότα).
 - Φρασεολογία: — Πιές κάτι! — Είμαι σε υπηρεσία. — Και τί έγινε;! (= και τί μ’ αυτό;!) / *— Και τί έχει γίνει;! • πώς σε είπαμε; – *πώς σε έχουμε πεί; • την έχεις βάψει! (δεδομένο, αναλλοίωτο) – την έβαψες! • οι δουλειές έχουν κόψει – οι δουλειές έκοψαν • — Τον κόβεις αυτόνα; — Αν τον κόβω! Εδώ και δυό χρόνια τον έχω κόψει για εισαγγελέα.
 - Περιγραφές ενεργειών που βρίσκονται σε εξέλιξη: (περιγραφή αγώνα στίβου) και οι δρομείς έφυγαν – *και οι δρομείς έχουν φύγει (ο αόριστος για το πρόσφατο παρελθόν) • (περιγραφή ποδοσφαιρικού αγώνα στην τηλεόραση) ...ε²γινε το λα¹θος... – *...έχει γίνει το λάθος... (πρβ. αντίθετα: νομίζω ο διαιτητής έχει κάνει λάθος... ελπίζω να μας δείξουν τη φάση) • όλοι σώπαιναν όταν έξαφνα ακούστηκε ένας πυροβολισμός – *...όταν έξαφνα έχει ακουστεί ένας πυροβολισμός, πρβ. και γύρισα στο σπίτι μου, όταν έξαφνα αντικρίζω έναν ασπρομάλλη γέρο.
 - Πρόσφατο παρελθόν: (στο τηλέφωνο) — Τον κύριο Α. — Είναι στη δουλειά του. — Έγινε, ευχαριστώ. / *— Έχει γίνει, ευχαριστώ. • Όταν έχεις περάσει τα εξήντα δέν μπορείς να περιμένεις να... (εννοείται: όπως εγώ και το αναλογίζεσαι αυτό το δεδομένο) – *Όταν πέρασες τα εξήντα..., πρβ. και όταν περάσεις τα εξήντα (= στην περίπτωση που)· Όποιος έχει περάσει τα εξήντα... (όποιος έχει περάσει πιά...) – Όποιος πέρασε τα εξήντα... (αφού περάσει το όριο) – Όποιος περάσει... (κανονικά μετά τα εξήντα) – Όποιος περνά... (γενικός κανόνας) • Τα τελευταία νέα: έγινε μεγάλος σεισμός στην Τουρκία. – *Τα τελευταία νέα: Έχει γίνει..., πρβ. σε ρεκλάμα: ΑΛΛΑΞΑ! + σχήμα τσιγάρου + KARELIA ULTRA (ο παρακείμενος είναι εδώ δυνατός μόνο με κάτι σάν: έχω αλλάξει και καπνίζω τώρα αυτό + σχήμα τσιγάρου + KARELIA ULTRA).
 - Εγκλίσεις (βλ. και 6): μήν του το πείς! – *μήν του το έχεις πεί! • ως το πρωί θα ηρε-

μήσει – ώς το πρωί θα έχει ηρεμήσει (πρίν απο αυτό το όριο, προτερόχρονο του μέλλοντος) • η λέξη αυτή μπορεί να έχει προέλθει απο... – *η λέξη αυτή μπορεί να προέλθει απο...

- Ταυτόχρονες ενέργειες: έπεσε_καθώς έτρεχε (η πτώση έγινε κατα τη διάρκεια του τρεξίματος) – *έχει πέσει_καθώς έτρεχε (εφόσον ο παρακείμενος α' δηλώνει το προτερόχρονο, δέν μπορεί να χρησιμοποιηθεί εδώ), αλλα πρβ. ? έχει πέσει (φαίνεται) καθώς έτρεχε, γιατι τα ρούχα του είναι σκονισμένα (το γεγονός οτι έχει σκόνη στα ρούχα του δείχνει οτι έχει πέσει καθώς έτρεχε) – έπεσε τρέχοντας – ? έχει πέσει τρέχοντας (τότε που έπεσε έτρεχε) – έχει πέσει... καθώς έτρεχε (προσθήκη).
- Βέβαιο μέλλον: αν σας δεί εδώ σας κρέμασε! (θεωρήστε οτι ήδη σας κρέμασε, είναι σάν να σας κρέμασε) – *αν σας δεί εδώ σας έχει κρεμάσει! (πρβ. οτι δέν είναι δεδομένο).
- Αν γίνει, έγινε (τί να κάνουμε;!) – *αν γίνει, έχει γίνει (τί να κάνουμε;!), αλλα πρβ. εντάξει· πές οτι έγινε· και τί μ' αυτό; – εντάξει· πές οτι έχει γίνει· και τί μ' αυτό; • —Πάμε για έναν καφέ; —Έχω αργήσει. / *—Άργησα. • εάν έχεις ζήσει όμως, ζήσει είπαμε, ας πά νά ρθει (ο θάνατος) – *εάν έζησες...
- (καθώς είναι μπροστά και τον βλέπει) Γύρισε; (απο το ταξίδι) – *Έχεις γυρίσει; (αλλα πρβ. Έχεις γυρίσει και δέν το ήξερα!) • (ενώ είναι μπροστά του) Δέν άκουσες τί σου είπα; – *Δέν έχεις ακούσει τί σου είπα; • Είπες τίποτε; (ενώ δέν έχει πει τίποτε, αλλα φαίνεται να διστάζει, να αμφιβάλλει κλπ., πρβ. έχεις σκεφτεί τίποτε και δέν μιλάς;) – *Έχεις πεί τίποτε; • (πρόεδρος της Βουλής σε βουλευτή που συνεχίζει να μιλά παρά τις υποδείξεις οτι έληξε ο χρόνος του) Κύριε... τελειώσατε – *Κύριε... έχετε τελειώσει (πρβ. οτι ο επιτονισμός δέν είναι του λόγιου τελειώσατε!).

5. Αμφίβολες διαφοροποιήσεις

Μια βασική δυσκολία της εξέτασης αποτελούν οι περιπτώσεις όπου είναι δύσκολη η απόδειξη της διαφοράς που καθορίζει η βασική μας υπόθεση, όπως στα εξής παραδείγματα:

- Τί έπαθε; – τί έχει πάθει; (μπορούν να χρησιμοποιηθούν και τα δύο, π.χ. σε μία περίπτωση ατυχήματος, ως ερώτηση προς τους παρισταμένους στο ξαπλωμένο άτομο· η διαφορά έγκειται μάλλον στην αμεσότητα ή υποβολή κάποιας αποστασιοποίησης, πρβ. τί έπαθες; Είσαι καλά; – τί έχεις πάθει; Ποτέ δεν ήσουν έτσι).
- (στο τηλέφωνο) —Τον κύριο Δημητρίου; / Δημητρίου! —Δέν είναι εδώ. Έχει βγεί. / —Δέν είναι εδώ. Βγήκε. (? , πρβ. όμως —Μόλις βγήκε.).
- Το έχω πεί δέκα φορές ως τώρα (στο παρελθόν, πρίν απο τη στιγμή αυτή) – το είπα δέκα φορές ως τώρα (? , υποβάλλει τη μέτρηση: το επανέλαβα δέκα φορές).
- Ο κόσμος βγήκε στους δρόμους πρίν απο λίγο – ο κόσμος έχει βγεί στους δρόμους πρίν απο λίγο (? , το πρίν απο λίγο φαίνεται σάν προσθήκη).
- Την έπαθε (σά βλάκας)! – την έχει πάθει (σά βλάκας)! (?), αλλα πρβ. την έχει πάθει κι άλλη φορά σά βλάκας· την έχει πάθει κι αυτός.
- Πόσον καιρό έχει πεθάνει; (? , όχι σωστό, αλλα υποβάλλει διάρκεια απο την οπτική γωνία του σήμερα) – *πόσον καιρό πέθανε; , πρβ. και πόσος καιρός είναι που έχει πεθάνει; – πόσος καιρός είναι που πέθανε; (τώρα το ακούω).

- (σε ξενοδοχείο) Λέγομαι... Έχω κλείσει δωμάτιο (απο πριν, όπως συνηθίζεται) – Λέγομαι... Έκλεισα δωμάτιο (? , εξαρτάται απο τον υποτονισμό: μήν απορείτε! κλπ.).
- (νεοαφικνούμενος σε στάση λεωφορείων ρωτά ένα γνωστό του που περιμένει) —Ακόμα εδώ είσαι; —Δέν το πρόλαβα / —Δέν το έχω προλάβει (?), ενώ —(Δέν) πέ-
ρασε το λεωφορείο; —Δέν το πρόλαβα / —Δέν το έχω προλάβει (ο παρακείμενος
υποβάλλει κάποιο χρόνο αναμονής, πρβ. —Δέν έχεις προλάβει το λεωφορείο;).
- Τι έχεις πάθει; (δέν σε βλέπω καλά όπως πριν) – τί έχεις πάθει ξαφνικά; (? , απο πολύ
καιρό ήσουν καλά), πρβ. τί έπαθες πάλι; (ξανά, όπως πριν απο λίγο) – τί έπαθες
ξαφνικά; (αυτή τη στιγμή) – τι_ε'παθες; (τί συμβαίνει); – τί έχεις πάθει πάλι; (και
μου ήρθες τόσο νωρίς κλπ.) – τί έπαθες; , δέν σε βλέπω καλά (υποβάλλεται παλιό
γεγονός).
- Έχεις φάει σήμερα; (απάντηση: δέν έχω φάει σήμερα) – έφαγες σήμερα; (? , απάντη-
ση: έφαγα), αλλα πρβ. έφαγες τίποτε σήμερα; , έχεις φάει ποτέ τσαπάτι; (απάντηση:
δέν έχω φάει / δέν έφαγα).
- —Πάρε ένα τσιγάρο! —Τό 'χω κόψει (απο καιρό) / —Τό 'κοψα (τώρα ?).
- Οι πόνοι έρχονται και φεύγουν. Τώρα έχουν περάσει – ... Τώρα πέρασαν (? , αλλα
... Τω³ρα πέρασαν).
- Είναι η πιό ανόητη ιδέα που έχω ακούσει (ως τώρα, με όριο το τώρα, πρβ. και υπερ-
θετικό) – ... που άκουσα (? , τώρα τελευταία, τώρα που μιλάμε).
- Εδώ και δέκα χρόνια που τον είδα στο Παρίσι δέν τον έχω ξαναδεί – ... δέν τον ξα-
ναείδα (?).
- Απο το 1930 περίπου όλοι οι ειδικοί της Αυστραλίας έχουν πεί και έχουν επαναλάβει
πως... – ...είπαν και επανέλαβαν πως...
- (σε διαφημιστικό έντυπο) Επειδή σίγουρα σας έχει συμβεί... – Επειδή σίγουρα σας
συνέβη... (ο παρακείμενος φαίνεται να δηλώνει το δεδομένο λόγω της ύπαρξης
του σίγουρα, ενώ δηλώνει κανονικά το προτερόχρονο, την εμπειρία).
- Εσύ το θέλησες – εσύ το έχεις θελήσει (?).

6. Χρόνοι και εγκλίσεις

Οι διαφοροποιήσεις αορίστου – παρακειμένου α' σε σύνθετες προτάσεις παρουσιάζουν τις ίδιες αντιθέσεις, πρέπει όμως να πάρουμε υπόψη τους συνδυασμούς χρόνων και εγκλίσεων και την ακολουθία των χρόνων, όπως:

- Άμα σε πιάσω θα πεθάνεις! (φυσικό, σίγουρο, εύλογο) – ...πέθανες! (τη στιγμή εκεί-
νη, στη στιγμή) – ...έχεις πεθάνει! (θεώρησέ το απο τώρα οτι έχεις πεθάνει).
- Τακτοποιούσε τα χαρτιά του, όταν τον επισκέφθηκα (τη στιγμή εκείνη) – *τακτο-
ποιούσε τα χαρτιά του, όταν τον έχω επισκεφθεί (δέν λέγεται για το παρόν της εκ-
φώνησης, πρβ. τακτοποιεί τα χαρτιά του, όταν τον επισκέπτομαι, *τακτοποιεί τα
χαρτιά του, όταν τον έχω επισκεφθεί).
- Έχει συναντήσει πολλά εμπόδια και απελπίστηκε (πιά) – έχει συναντήσει πολλά
εμπόδια και έχει απελπιστεί (απο καιρό τώρα είναι δεδομένο) – συνάντησε πολλά
εμπόδια και απελπίστηκε (τώρα τελευταία ή στη ζωή του) – συνάντησε πολλά εμπό-
δια και έχει απελπιστεί (στη ζωή του, έτσι ώστε απο καιρό έχει απελπιστεί).
- (επιστολή δωδεκάχρονου) Αφού αγόρασα το πρώτο απο αυτά τα βιβλία και το διά-

βασα, εντυπωσιάστηκα και σιγά σιγά αγόρασα και τα άλλα πέντε. Ύστερα ρώτησα και για τα άλλα τέσσερα και μου είπαν πως δέν έχουν βγεί (μεταφορά στη στιγμή της απάντησης με το νόημα: ακόμη, πρβ. ...πως δέν είχαν βγεί = προηγουμένως στο παρελθόν, τότε), πρβ. *...και μου έχουν πεί...

- (Γ. Σεφέρης) Τώρα το όριο που έχω βάλει μπροστά μου είναι να έχω φύγει οριστικά απ' εδώ πρίν απο τα ερχόμενα Χριστούγεννα (απόφαση απο καιρό και όριο = προτερόχρονο).
- Όσπου να το διαβάσεις αυτό θα έχω φύγει (ώσπου να τελειώσεις το διάβασμά του ή ως τη στιγμή που θα το διαβάσεις).
- Υποσχέθηκε να το γράψει - *υποσχέθηκε να το έχει γράψει, αλλα πρβ. υποσχέθηκε να το έχει γράψει ως αύριο το βράδυ (πρβ. αύριο το βράδυ, αν ψάξεις, θα δείς οτι το έχει γράψει): ο παρακειμενος α' απαιτεί την οπτική γωνία μιάς χρονικής στιγμής, συνήθως του ενεστώτα (περιοχή προτερόχρονου κάποιας χρονικής στιγμής, που λαμβάνεται ως το τότε παρόν, πρβ. θα τον δώ αύριο - θα τον έχω δει αύριο [ως αύριο] / ...το βράδυ).
- Να τό 'χει γράψει πολύ απίθανο - να τό 'γραψε πολύ απίθανο (?).
- Θέλω να έχω ξεμπερδέψει μαζί του προτού πετάξω - θέλω να ξεμπερδέσω μαζί του...
- Πέθανε χωρίς νά 'χει υπάρξει - πέθανε χωρίς να υπάρξει (?).

6.1 Αντιθέσεις και συνδυασμοί

Η αντίθεση παρακειμένου α' και παρακειμένου β' (προτερόχρονο - συντελεσμένο) μπορεί να εξαλειφεται σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε φρασεολογισμούς, π.χ. τά 'χει χάσει - τά 'χει χαμένα • τά 'χει σουρώσει - είναι σουρωμένος, πρβ. αντίθετα τον έχουν αποφασισμένο - *τον έχουν αποφασίσει, αλλα και την έχει βαμμένη (και εξακολουθεί) - την έχει βάψει (δέν ξέρω τί έκανε μετά) - την έβαψε (κυριολεξία) • χτύπησε το χέρι του και τό 'χει δεμένο - χτύπησε το χέρι του και τό 'χει δέσει (?), αλλα και ...τό 'χει δέσει μ' ένα τσιρότο • (Γ. Βιζυηνός, Ο Μοσκόβ Σελήμ) κοίταξε καλά, του είπα, αν μάθω πως εφλυάρησες τίποτε σ' έχω σκοτωμένο! (πρβ. ? ...σ' έχω σκοτώσει! / ...σε σκότωσα!).

Η αντίθεση παρακειμένου α' και υπερσυντέλικου α' παρουσιάζει ομοιότητες εκφορών, όπως θα έπρεπε να έχει έρθει ως τώρα - θα έπρεπε να είχε έρθει ως τώρα (υπερσυντέλικος λόγω του θα έπρεπε), πρβ. αντίθετα θα έπρεπε να έχει έρθει - *θα πρέπει να είχε έρθει ως τώρα - *πρέπει να είχε έρθει ως τώρα / έπρεπε να είχε έρθει ως τώρα - *έπρεπε να είχε έρθει ως τότε (πρβ. όμως σε αφήγηση: επειδή έπρεπε να είχε έρθει ως τότε) • ο Παλαμάς έγραψε πολλά κριτικά δοκίμια (ουδέτερο, π.χ. σε πληροφόρηση) - ο Παλαμάς έχει γράψει... (απο την προοπτική του παρόντος) - ο Παλαμάς είχε γράψει... (απο την προοπτική του παρελθόντος, π.χ. θα μπορούσε να το αναγνωρίσει κανείς ήδη πρίν τριάντα χρόνια κλπ.) - ο Παλαμάς έχει γραμμένα... (υπάρχουν στον 'λογαριασμό' του) - ο Παλαμάς είχε γραμμένα... (τότε).

Οι συνδυασμοί των χρόνων εμφανίζουν ποικίλες δυνατότητες, π.χ. με είχε πιάσει πανικός αλλα τώρα έχω λογικευτεί (όλα φαίνονται παρωχημένα του προτερόχρονου) - με είχε πιάσει πανικός αλλα τώρα λογικεύτηκα (πρόσφατα) - μ' έπιασε πανικός αλλα λογικεύτηκα (αυτά έγιναν) • (ποδοσφαιριστής στην τηλεόραση) Το θυμάμαι καλά. Παίξαμε καλά στη Λάρισα. Είχαμε κερδίσει (μεταφέρεται στην εποχή του παρελθόντος

και μιλά απο εκείνη την οπτική γωνία) • (Δ. Σολωμός, *Η καταστροφή των Ψαρών*) *Στων Ψαρών την ολόμαυρη ράχη [...]* | και στον ώμο στεφάνι φορεί | γεναμένο απο λίγα χορτάρια | που είχαν μείνει στην έρημη γή (ο υπερσυντέλικος υποβάλλει οτι δέν υπάρχουν πιά άλλα χορτάρια: προτερόχρονο του παρελθόντος).

7. Ενδείξεις επιρρημάτων και μορίων

Η διαφοροποίηση αορίστου – παρακειμένου α' γίνεται σαφέστερη και δικαιολογείται με τη χρήση επιρρημάτων και μορίων, όπως:

- *Επιτέλους το βρήκα!* (αναφώνηση του ομιλητή καθώς το βρίσκει) – **επιτέλους το 'χω βρεί!*, πρβ. και *επιτέλους!* (= τέλος πάντων) *το έχω βρεί!* (τί με ταλαιπωρείς με το ένα και το άλλο, λάβε υπόψη σου οτι το έχω βρεί) • *ήρθε επιτέλους το καλοκαίρι!* – **έχει έρθει επιτέλους το καλοκαίρι!*
- *Οι οπαδοί έχουν δημιουργήσει καμιά φορά την εντύπωση οτι...* – **οι οπαδοί δημιούργησαν καμιά φορά την εντύπωση οτι...*, πρβ. όμως αυτός μιά φορά έχει τακτοποιηθεί – αυτός μιά φορά τακτοποιήθηκε.
- *Έχει γραφεί σήμερα στις δέλτους της ιστορίας (όχι τη σημερινή μέρα, αλλά απο την προοπτική του σήμερα: στην εποχή μας βλέπουμε οτι..., πρβ. και σήμερα ο ανταγωνισμός έχει περάσει και στο ραδιόφωνο και στην τηλεόραση: σήμερα η λογοτεχνική αγορά έχει κατακλυστεί απο...)* – **γράφκε σήμερα στις δέλτους...* (το δέλτους αποκλείει την κυριολεκτική ερμηνεία του σήμερα) – *είναι γραμμένο σήμερα στις δέλτους...*
- (περιγραφή αγώνα στην τηλεόραση) *Δέν έχει περάσει ποτέ η μπάλα στον κυνηγό (το ποτέ υποβάλλει διάρκεια: κατα την ως τώρα διάρκεια του ποδοσφαιρικού αγώνα κλπ.) – δέν πέρασε ποτέ... (?), η συνηθισμένη αυτή έκφραση στους εκφωνητές της τηλεόρασης ξενίζει, γιατί ο αόριστος υποβάλλει το αμέσως προηγούμενο, πρόσφατο παρελθόν και θα περίμενε κανείς τη χρήση άλλων μορίων, όπως του καθόλου ή δέν πέρασε τελικά..., δέν έχει φτάσει ποτέ στα πόδια του... απο τη στιγμή που του έδωσε πάσα ο..., αλλά πρβ. πάλι οτι η περιγραφή είναι σχεδόν ταυτόχρονη με τα γεγονότα, παρακολουθεί τα γεγονότα, βλ. Σετάτος 2002).*
- *Τί έχεις πάθει τώρα τελευταία;* – **τί έπαθες τώρα τελευταία;* (εκτός αν σημαίνει 'εφόσον λές οτι πάντα κάτι παθαίνεις') • *έχει πεθάνει τόσα χρόνια τώρα* – **πέθανε τόσα χρόνια τώρα* πρβ. — *Τό 'χω γράψει σου λέω.* — *Τί τό 'χεις γράψει, τώρα το έγραψες!*
- *Τί έπαθες πάλι;* – *τί έχεις πάθει πάλι;* (?).
- *Δέν είναι εδώ, μόλις βγήκε* – **δέν είναι εδώ, μόλις έχει βγει.*
- *Έχει γίνει ως τώρα, ελπίζω, πολύ καθαρά, η διάκριση...* – *έγινε ως τώρα... και απο δώ αρχίζει...*
- ..., όπως επανειλημμένα έχω δηλώσει... – ..., όπως δήλωσα επανειλημμένα...
- *Σίγουρα τίποτε δέν είναι πίο ανεπιθύμητο για έναν επιστήμονα απο το να δεί να καταρρίπτονται τα θεμέλια του έργου του αμέσως μόλις το έχει τελειώσει* – **...το τελείωσε.*
- *Έχουν περάσει τριάντα χρόνια απο τις πρώτες εκείνες εντυπώσεις = οι πρώτες εκείνες εντυπώσεις έχουν γίνει τριάντα χρόνια πριν (ένα σύνολο τριάντα χρόνων έχει περάσει, δηλαδή κάθε ένας απο τους τριάντα χρόνους ξεκινώντας απο τις πρώτες εκείνες εντυπώσεις έχει περάσει, όπως και ο τελευταίος και προηγούμενος του σήμερα).*

- *Καθώς είπαμε αμέσως μόλις...* (Τ. Άγρας), πρβ. **καθώς έχουμε πεί αμέσως μόλις...*
- *Ακόμη δέν την έχω δει • πώς δέν έχει κρεπάρει ακόμα, δέν λές, έχουν περάσει μήνες κι ακόμα δέν έχω καταλάβει τί συμβαίνει.*

Με αυτά μπορεί να παραβάλει κανείς στη γλώσσα νευμάτων των Ελλήνων κωφάλαλων: ρήμα + 'τέλος' (ενέργεια που ολοκληρώθηκε στο παρελθόν μόλις πρίν απο λίγο και είναι σάν να μήν ανήκει στο παρελθόν) – ρήμα + 'έληξε' (ενέργεια ολοκληρωμένη στο παρελθόν και μεσολάβηση αρκετού χρονικού διαστήματος ως το παρόν) – 'χθές' + ρήμα + 'συνεχής' (συνεχής ενέργεια, πρβ. παρατατικό) – 'αυτός' + ρήμα + 'ακόμα' (συνέχεια ενέργειας).

8. Ειδικά θέματα

Κατα την εξέταση του παρακειμένου α' της ΚΝΕ προκύπτουν ορισμένα επιμέρους θέματα, που δείχνουν τις ποικίλες διασυνδέσεις του μέσα στο σύστημα της γλώσσας.

8.1 Έλλειψη παρακειμένου α'

Σε ορισμένα ρήματα λείπει ο παρακείμενος α', όπως είμαι, έχω κλπ., και αναπληρώνεται απο άλλα ρήματα, πρβ. *στάθηκα / έχω σταθεί, απέκτησα / έχω αποκτήσει* κλπ. (βλ. 8.3). Σε άλλα είναι σπάνιος ή δέν χρησιμοποιείται, π.χ. *υπήρξε πρόεδρος του...* – *έχει υπάρξει πρόεδρος του...* (?) • *δέν στάθηκε δυνατό αλλά έχει σταθεί δυνατό* (? , για το ρήμα *μπορεί*, βλ. 8.3). Σε άλλες περιπτώσεις λείπει ο παρακείμενος β' και τον αντικαθιστά ο παρακείμενος α', π.χ. *λέξεις που έχουν παραμείνει αυτούσιες απο την αρχαιότητα*.

8.2 Σύνθετα ρήματα με ξανα-

Λόγω της σημασίας των ρημάτων αυτών, δέν είναι δυνατές κάποιες εκφορές, π.χ. *κάπου σ' έχω ξαναδεί* – *κάπου σε ξαναείδα*, ενώ *δέν τον ξαναείδα (πιά)* – *δέν τον έχω ξαναδεί (*πιά)* • *αν τον έχω ξαναδεί! εκατό φορές!* – *αν τον ξαναείδα; εκατό φορές.* • *μήπως τον ξαναείδες;* – *μήπως τον έχεις ξαναδεί;* • *το έχετε ξαναδεί πουθενά γραμμένο;* – *το ξαναείδατε πουθενά γραμμένο;* • *το έχετε ξανακούσει ποτέ;* – *το ξανακούσατε ποτέ;* • *το 'χει ξανακάνει* (δέν το έκανε τώρα ή τώρα τελευταία) – *το ξανάκανε* (ύστερα απο εκείνη τη φορά) • *όπως έχω ξαναγράψει και άλλες φορές* (όπως τώρα που γράφω, στο παρελθόν) – *όπως ξανάγραψα και άλλες φορές* (?) • *τέτοιο πράγμα δέν έχει ξαναγίνει!* – *δέν ξανάγινε!* • *τέτοιο πράγμα δέν έχω ξαναδεί!* – *δέν ξαναείδα!* • *δέν τον έχω ξαναδεί απο τότε* (συνεπώς μήν περιμένεις κλπ.) – *δέν τον ξαναείδα απο τότε* (αυτό μπορώ να σου πώ), πρβ. και *δέν έχω ξαναδεί τέτοιο πράγμα* – *δέν έχω δει ποτέ / δέν είδα ποτέ τέτοιο πράγμα / δέν είδα άλλη φορά τέτοιο πράγμα* = *τώρα πρωτοβλέπω τέτοιο πράγμα* (πρβ. ** δέν έχω πρωτοδεί τέτοιο πράγμα*).

8.3 Τροπικά ρήματα

Ορισμένα τροπικά ρήματα (βλ. Σετάτος 1985), όπως *είναι να, πάει να, μέλλει να, φτάνει να, αρκεί να*, δέν έχουν παρακείμενο α', γιατί αντιτίθενται σε αυτόν (υστερόχρονο

κλπ.). Τριτοπρόσωπα και απρόσωπα ρήματα της ΚΝΕ χρησιμοποιούν κάποτε ορισμένες εκφράσεις για παρακείμενο, π.χ. *στάθηκε δυνατό, είναι αδύνατο* (πρβ. *μπορεί*), *είναι χρήσιμο* (πρβ. *χρειάζεται*), *φάνηκε αναγκαίο* (πρβ. *πρέπει*) κλπ. Σε προσωπικές χρήσεις συναντούμε βέβαια παρακείμενο α', π.χ. *δέν έχω μπορέσει· δέν έχει μπορέσει να δείξει αυτό που αξίζει* (περιμένω ακόμη να δείξει) – *δέν μπόρεσε να δείξει αυτό που αξίζει* (σε αυτή την περίπτωση)· *έχει χρειαστεί· έχει ταιριάσει* κλπ.

Τροπικά ρήματα δημιουργούν φρασεολογήματα, όπως *πάνε / πήγαν χαμένοι τόσο κόποι* (πρβ. *είναι χαμένοι τόσο κόποι, έχουν χαθεί τόσο κόποι*).

Σε εκφορές όπως *πήγες / πήρες το χαρτί*; (πρβ. *πάς / παίρνεις το χαρτί και...*) ο παρακείμενος χρησιμοποιείται σπάνια, με παύση: *έχεις πάει, έχεις πάρει το χαρτί ή όχι*;

Οι συνδυασμοί με τροπικά ρήματα είναι κάποτε απροσδόκητοι, π.χ. *δέν μπόρεσα να αποφασίσω για κάποιον παίκτη μέχρι την ημέρα που έχω φύγει* (ο προπονητής εννοεί: από τη Σλοβακία, όπου πήγε να βρεί παίκτες για την ομάδα του, = όπως το βλέπω τώρα) – ...*μέχρι που έφυγα* (γεγονός χωρίς συσχέτιση με το παρόν της εκφώνησης) • *θα μπορούσε ίσως και να μὴν υπάρξει ποτέ* (Νικολαΐδης 1991, 24), πρβ. *θα μπορούσε ίσως και να μὴν έχει / είχε υπάρξει ποτέ* (μέλλον – παρελθόν) και *μπορεί να μὴν υπάρξει ποτέ* (στο μέλλον) – ...*υπήρξε ποτέ* (στο παρελθόν) – ...*έχει υπάρξει ποτέ* (ως σήμερα που ανασκοπώ τα γεγονότα) – ...*είχε υπάρξει ποτέ* (πρίν από κάποια στιγμή στο παρελθόν) • *δέν ήθελα να καταστρέψω εγώ τον φάκελο* – ...*να έχω καταστρέψει...* (θεώρηση του μέλλοντος από το παρόν – θεώρηση του παρελθόντος από το μέλλον).

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο ρήμα *φτάνω* λόγω της σημασίας του, πρβ. *έχει φτάσει στο έσχατο σημείο παρακμής* (και παραμένει εκεί, δέν υπήρξε καμιά μεταβολή ως σήμερα, δέν γίνεται τίποτε!) – *έφτασε ...* (αλλά από τότε ή τώρα τελευταία πήρε τον καλό δρόμο) και *έχει φτάσει να μὴν τρώει τίποτε* – *έφτασε να μὴν τρώει τίποτε*.

8.4 Ισοδύναμες εκφορές

Σε ορισμένες περιπτώσεις η διαφορά αορίστου – παρακειμένου α' είναι δυσδιάκριτη, π.χ. *έψαξα αλλά δέν βρήκα τίποτε* – *έχω ψάξει αλλά δέν βρήκα τίποτε* (πρβ. έμφαση, ιδίως χωρίς επιτονισμούς) • *ο κόσμος βγήκε στους δρόμους πρίν από λίγο* – ...*έχει βγει...* • *έτσι αποφάσισε* – *έτσι έχει αποφασίσει* • *θα ρθεί αν δεν το ξέχασε* (μόνο τότε) / *θα ρθεί αν δέν το ξέχασε* (όπως υποπτεύομαι) – *αν δέν το έχει ξεχάσει* (πρβ. και *αν δέν το ξεχάσει* / *αν δέν το έχει ξεχάσει* / *θα ρθεί αν δεν θα το ξεχάσει*) • *βρισκόταν στα πρώτα φύλλα του χειρογράφου που έχουν στο μεταξύ χαθεί* – ...*που χάθηκαν στο μεταξύ* • *δέν ξέρω τί έπαθα* / *έχω πάθει και δέν μπορώ να θυμηθώ* • *τα βιβλία που χάθηκαν* – *τα βιβλία που έχουν χαθεί βρίσκονται όλα σ' αυτό τον πίνακα* (πρβ. και *τα βιβλία που είναι χαμένα...*) • *βρήκα τον μπελά μου μ' αυτόν* – *έχω βρεί τον μπελά μου μ' αυτόν*, πρβ. *όποτε δοκίμασα να τον πείσω βρήκα πάντα τον μπελά μου* – ...*έχω βρεί πάντα τον μπελά μου* (αυτό είναι το τελικό συμπέρασμα) • *τί τον έπιασε δέν ξέρω* – *τί τον έχει πιάσει δέν ξέρω*, πρβ. *όμως τί σ' έχει πιάσει*; (φρασεολογισμός) – *τί σ' έπιασε*; (και κυριολεξία) • *σου το είπα, δέ σου το είπα*; – *σου το έχω πεί, δέ σου το έχω πεί*;

8.5 Παρόμοια και ομόλογα

Κοντά στους παρακειμένους α' και β' της ΚΝΕ, υπάρχουν και άλλες εκφράσεις που παρουσιάζουν συστηματικές αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις, όπως:

- επιρρήματα απο ρηματικά επίθετα σε -τός, π.χ. *το άκουσα – το έχω ακούσει – το έχω ακουσμένο* (το θυμάμαι και τώρα) – *το έχω ακουστά* (υπάρχει αυτή η φήμη)·
- ρηματικά επίθετα σε -άτος, π.χ. *τώρα πιά έχει φύγει – τώρα πιά είναι φευγάτος*, πρβ. *έφυγε τρεχάτος* (= *έφυγε τρέχοντας*) – *έχει φύγει τρεχάτος* (?)·
- *έχω αποφασίσει να – είμαι αποφασισμένος να*, πρβ. και *έχω αποφασισμένο να, είναι απόφασή μου να*·
- *ο Α πέθανε* (στο παρελθόν / πριν από λίγο / πρόσφατα) – *ο Α έχει πεθάνει* (εδώ και...) – *ο Α είναι νεκρός* (τον εξέτασαν και ήταν νεκρός, τον σκότωσαν)·

αλλα πρβ. με διαφορετικά ρήματα: *τά 'χει ψήσει μαζί της – τά 'χει φτιαγμένα μαζί της*.

Οι σημασιακές διαστάσεις της διαφοράς αορίστου – παρακειμένου α' υποκρύπτονται και αλλού, όπως:

- (λεζάντα παλιάς φωτογραφίας) *ο καταστραφείς καθεδρικός ναός* – **ο καταστραμμένος καθεδρικός ναός* (εκτός αν στη φωτογραφία εμφανίζεται καταστραμμένος) – *ο καταστραμμένος σήμερα καθεδρικός ναός* (πρβ. ότι τα ρηματικά επίθετα / μετοχές σε -μένος δηλώνουν παροδική ιδιότητα, βλ. Σετάτος 1993· 1996)·
- *η Μάντσεστερ Γιουνάιτεντ έχει τρεις νίκες ως τώρα. Αυτή με την...* (πρβ. αόριστο) – *...Εκείνη με την...* (πρβ. παρακείμενο α').

8.6 Όψη

Ο παρακείμενος α' (*έχω γράψει*) παρουσιάζει τον συνδυασμό δύο ρηματικών τύπων διαφορετικής όψης: *έχω* (εξακολουθητική, διαρκής) + *γράφει* (στιγμική) και θέτει το πρόβλημα του χαρακτηρισμού του σχετικά με την κατηγορία της όψης.

Ο παρακείμενος β' (*έχω γραμμένο*) φαίνεται να δηλώνει όψη στιγμική, εφόσον ανήκει στην έκφραση του σύγχρονου (ως αποτέλεσμα: συντελεσμένο), στην οποία η εκφορά προσωπικού ρήματος + ρηματικό absolutivum σε -οντας δηλώνει την εξακολουθητική όψη. Ο παρακείμενος α' μπορεί να θεωρηθεί στιγμικής όψεως στην έκφραση του προτερόχρονου, ενώ ο παρακείμενος β' υποδηλώνει τη συνεχή κτήση, μέσω της δήλωσης του αποτελέσματος στο παρόν.

Οι παρακείμενοι και υπερσυντέλικοι α' και β' δέν δηλώνουν τις διακρίσεις της όψης, εφόσον το *έχω* δέν σχηματίζει αόριστο, αλλα σε μιά άλλη διάκριση όψης, τη συσχέτιση χρόνων, το προτερόχρονο, πρβ. και τη χρήση του *έχοντας γράψει*, που δέν μπορεί να δηλώνει το σύγχρονο, όπως το *έχοντας γραμμένο* (πρβ. και τη λειτουργία του -οντας), π.χ. *έχοντας γραμμένη μαζί μου την ομιλία δέν ανησυχούσα* – **έχοντας γράψει μαζί μου την ομιλία δέν ανησυχούσα* · *ήρθε έχοντας γράψει μαζί του* (με τον προαναφερόμενο) *τα μαθήματά του* – *ήρθε έχοντας γραμμένα μαζί του* (με τον προαναφερόμενο, αλλα και μεταφέροντάς τα) *τα μαθήματά του* (πρβ. και υστερόχρονο με *είναι να* + ρήμα).

8.7 Υπερθετικά

Ο υπερθετικός βαθμός και ομολογες εκφράσεις συνδυάζονται με παρακείμενο α', π.χ. *είναι το πιό ανόητο πράγμα που έχω ακούσει* (τώρα που το αναλογίζομαι) – *είναι το πιό ανόητο πράγμα που άκουσα* (τώρα; πρόσφατα; αλλά πρβ. ...που άκουσα ποτέ) • *το ωραιότερο βιβλίο που έχω διαβάσει* – *το ωραιότερο βιβλίο που διάβασα ποτέ* • *καλύτερα που δέν μας έχει δει* – *καλύτερα που δέν μας είδε* (προηγούμενως πρέπει να έχει λεχθεί: —Δέν σας είδε;) • *το μόνο πράγμα που δέν έχω ακόμα δει είναι...*

8.8 Αναφωνήσεις

Οι αναφωνήσεις αποτελούν χαρακτηριστική περίπτωση για τη διάκριση αορίστου – παρακειμένου α', όπως φαίνεται απο τα εξής:

- Η μετάφραση του αρχαίου ελληνικού *νενικήκαμεν!* δέν γίνεται με τον παρακείμενο της ΚΝΕ αλλά με τον αόριστο *νικήσαμε!*, πρβ. και *νικήσαμε!... έχουμε νικήσει σου λέω!* (...τόση ώρα, δηλαδή η αγγελία της νίκης είναι πιά προτερόχρονο για το παρόν, όσο μικρό και αν είναι το διάστημα που μεσολάβησε → είναι δεδομένο) – *έχουμε νικήσει... νικήσαμε σου λέω!* (αν δέν το άκουσες, σου λέω το νέο), πρβ. και *τετέλεσται!* = *τελειώσει!* Και όχι *έχει τελειώσει!*
- *Βρήκε τη μέρα να ρθεί!* – **έχει βρεί τη μέρα να ρθεί!*, αλλά *έχει μαζέψει αυτός λεφτά!* • *έχουν δει τα μάτια μου εμένα!*
- Απηχητικότητα: ... —*Δε σου το είπα!* (είναι και πρόσφατο) —... —*Δε σου το έχω πει!* (είναι καιρός που σου το είπα και θα έπρεπε να ετοιμαστείς κλπ.).
- Υποβολή μέσω αναφωνήσης: *βρέ μυστήριο!*, *πού τό 'βαλα;* *πού τό 'βαλα;* – *βρέ μυστήριο!*, *πού τό 'χω βάλει;* *πού τό 'χω βάλει;* • *μας έχεις πέ-θά-νεί, τέλος!* (οριστικό, τελειωτικό δεδομένο, αναντίρρητο, βαρέθηκα να το επαναλαμβάνω, σου το είπα τόσες φορές) • *μωρε τί μου λές τώρα!...* *του το είπες ή δέν του το είπες;* – *τί συζητάμε!* ...*του το έχεις πει ή δέν του το έχεις πει;* (εννοείται η σχέση με το παρόν).
- *Λοιπόν, έγινε!* (κατακλείδα ή περίπου απότομο τέλος, διότι περνάει ο χρόνος κλπ.).

8.9 Αφήγηση

Λόγω των διαφορών που είδαμε, οι χρόνοι σε ένα αφηγηματικό τμήμα λογοτεχνικού έργου είναι συνήθως ο αόριστος για τον συγγραφέα και ο παρακείμενος για τον αφηγητή (συσχέτιση με το παρόν της αφήγησης, πρβ. και ενεστώτα, μέλλοντα στον προφορικό λόγο, π.χ. *Μόλις φάμε το βράδυ και δέν έχει ανοιχτεί καμιά συζήτηση απ' αυτές που λέω, θα πάρει το παιδί και θα πάει να πέσει*), π.χ. *έχει ζαρώσει το μούτρο μου λές κι είμαι εξήντα χρονώ!* (παραδείγματα απο το έργο *Κρίσις* του Α. Λευκού, σ. 70, 87).

Η ουδέτερη αφήγηση χρησιμοποιεί αόριστο, π.χ. σε ιστορικά έργα, και παρακείμενο όταν φορτίζεται υφολογικά (πρβ. και μέλλοντα), π.χ. *Το 1871 έχει δημοσιεύσει το πρώτο του μυθιστόρημα* (σε λεξικογραφικό λήμμα κλπ.) αντί ...*δημοσίευσε ήδη / είχε δημοσιεύσει κιόλας* (η φόρτιση μπορεί να σημαίνει οτι 'είναι άγνωστο πότε ακριβώς το δημοσίευσε, πάντως πρίν απο το 1871, ως terminus ante quem, ή έμμεσα, αν είναι γνωστοί οι χρόνοι της δημοσίευσης, 'πολύ νέος', ή ακόμη κάτι σάν προοίμιο: *το 1871*

έχει δημοσιεύσει το πρώτο του μυθιστόρημα και...) • η *editio princeps* του κειμένου δέν ήρθε νωρίτερα απο το 1513... – ...δέν έχει έρθει νωρίτερα... (υποβάλλεται «για να σκεφτούμε οτι...»).

Στην αρχή της αφήγησης συναντούμε αόριστο, π.χ. Έκανα πολλά ταξίδια αλλα... (συνομιλία) – Έχω κάνει πολλά ταξίδια, αλλα ... (αφήγηση), πρβ. Πρίν ένα μήνα έχω απολυθεί... (= πρίν απο ένα μήνα βρισκόμουν στην κατάσταση να έχω απολυθεί, αλλιώς θα έλεγε ...ήμουν απολυμένος ή ...είχα μόλις απολυθεί), ενώ αν έλεγε έχω απολυθεί πρίν ένα μήνα θα είχαμε το ύφος της εκμυστήρευσης.

8.10 Μεταφράσεις

Οι μεταφράσεις προσφέρουν υλικό για να απαντήσουμε σε διάφορες υποθέσεις, επειδή πολλές ξένες γλώσσες έχουν χρόνους αντίστοιχους και μπορούμε να παρατηρήσουμε με ποιούς χρόνους της ΚΝΕ τους αποδίδει ο (καλός) μεταφραστής. Απο την άλλη όμως μεριά, η επιφανειακή αντιστοιχία (διότι ο παρακειμένος σε κάθε περίπτωση είναι μέρος του εκάστοτε συνολικού ρηματικού και γλωσσικού συστήματος) μπορεί να οδηγήσει ένα μεταφραστή σε εύκολη απόδοση με παρακειμένο της ΚΝΕ. Έτσι είναι χρήσιμο να εξετάσουμε περιπτώσεις όπως:

- Πώς μεταφράζονται γερμανικά ρήματα με *ver-*, ρωσικά με *za-*, ο τουρκικός παρελθοντικός χρόνος με *-miş* (πρβ. *Ah Çalikuşu sen beni adeta dertli etmişsin. Meğer ben seni ne kadar severmişim* [R. N. Güntekin, *Çalikuşu*]) που μεταφράζονται με παρακειμένο α', πρβ. και αγγλικό και γαλλικό παρακειμένο.
- Μεταφράσεις όπως *Μεγαλειοτάτη, έχετε σερβιριστεί!* < αγγλ. *you are served!* (πρβ. γαλλ. *Madame est servie*, που η κατα λέξη μετάφρασή του θα είχε κωμικό αποτέλεσμα) αντί *Μεγαλειοτάτη, το σερβίρισμα είναι έτοιμο* κλπ.
- Τάση μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών παρακειμένων με παρακειμένο α' στην ΚΝΕ, που οφείλεται στην υποσυνείδητη πιά (μετά τη διδασκαλία του αρχαίου ελληνικού παρακειμένου) αντιστοιχίση των παρακειμένων, π.χ. (Αισχύλος, *Αγαμέμνων* 36–37): *βοῦς ἐπὶ γλώσση μέγας | βέβηκεν* = ...έχει σταθεί ή στάθηκε.
- *Είναι προφανές πως αν έχω πέντε πορτοκάλια σε μιά φρουτιέρα και αφαιρέσω τρία, θα έχουν μείνει δύο* (Powers 1995, 18), αντί ...θα μείνουν.

Πολλές περιπτώσεις εμφανίζονται στον προφορικό λόγο, καθώς παρατηρούνται πολλές ελλείψεις, συγχύσεις κλπ., π.χ. *κάθε φορά που φτάσεις αυτός έχει φύγει* (αντί *που φτάνεις, που θα φτάσεις*).

9. Γένεση παρακειμένου α'

Η αρχαία ελληνική εμφανίζει μονολεκτικό και περιφραστικό παρακειμένο (βλ. Schwyzer 1953).

Η γένεση του παρακειμένου του τύπου *έχω γράψει, έχω γραφεί* είναι σκοτεινή και πρόσφατη (βλ. Σετάτος 1984). Η θεωρία του Α. Γιάνναρη (Jannaris 1897), οτι αποτελεί δημιούργημα των λογίων, δέν ευσταθεί, γιατί δέν εξηγεί τις μορφές που παίρνει και την εξάπλωσή τους (π.χ. λείπει απο τα ποντιακά, που απο την άλλη μεριά ζούν μέσα σε γλώσσες με απαρέμφατο: τουρκική, αρμενική, περσική κλπ.).

Στα αρχαία ελληνικά συναντούμε *ἔχων* + ρήμα (π.χ. *ἔχων ἀτίταλλε* [Ιλ. Ω, 280] ‘φρόντιζε πολύ’), *ἔχω γῆρας* = *γηράσκω*, *ἔχω* + απαρέμφατο ‘ἔχω τα μέσα, τη δύναμη να, είμαι ικανός να’), *ἔχω* + μετοχή αορίστου = κάποτε ενεστωτική σημασία (*θαυμάσας ἔχω* = *θαυμάζω*), *ἔχων* + ενεστώτας = έννοια διάρκειας (Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 509 *τί κυπτάξεις ἔχων περί τήν θύραν*; ‘τι παραμένεις διστακτικός μπροστά στην πόρτα;’).

Πώς προήλθε η κατηγορία του προτερόχρονου; Κατα την εξήγηση του Χατζιδάκι (1905), μπορούμε να υποθέσουμε την εξής εξέλιξη: *αν είχε γράψαι* (τότε το *γράμμα*, *δέν θα...* = αν είχε τα μέσα να γράψει..., αν ήταν σε θέση να γράψει..., αν μπορούσε να γράψει ...) → *αν είχε προηγηθεί*, *αν είχε υπάρξει* η δυνατότητα, *δέν θα...* → *αν είχε υπάρξει* (απλώς), δηλαδή *αν είχε προηγηθεί* το γράψιμο (υπόθεση του απραγματοποίητου, εφόσον *δέν είχε προηγηθεί*) → και για το προτερόχρονο του ενεστώτα = *άν έχει προηγουμένως γράψει* → *έχει γράψει*.

Θα μπορούσαμε ακόμη να υποθέσουμε ότι, όπως έχουμε για το μέλλον *θέλω* / *θέλεις* κλπ. *ίνα γράψω* / *γράψεις* κλπ. → *θέλω γράψει*, *θα μπορούσε να σχηματιστεί* και για το παρελθόν *ἔχω γράψει* (πρβ. *είναι γραμμένο*), πρβ. και *θέλω γράψει* → *θα γράψω* (εύλογο, τυπικό), *μπορώ να γράψω* (δυνατότητα), *ίσως γράψω* (ενδεχόμενο), *γράψω δεν γράψω* (πιθανότητα).

Απο τη μεσαιωνική γραμματεία (Σετάτος 1984) συναντούμε: *στραφήν ήθελαν άπρακτοι και μ' εντροπήν μεγάλην | ούτε να φύγουν είχασιν· μέλλουσιν ν' αποθάνουν* (Διήγησις Βελισσαρίου στ. 204–205)· *άν τό 'χεν μάθει πρότερον, άν τό 'χεν εγροικήσειν, | την βασιλείαν των Ρωμαιών κληρονομήσειν είχε* (στ. 354–355)· *γράψειν είχα και πλεότερα...* (Γεωργιλάς, *Ιστορική εξήγησις περί Βελισσαρίου* στ. 45)· *εί ούτως ποίσεις, βασιλεύς, εξαλαφρώσειν έχεις | τους πόνους του πτωχού, τυφλού αβελισσαριού σου* (στ. 557–558)· πρβ. και *κι ο φθόνος τον εκρήμνισεν κ' έχει το φώς χαϊμένον* (στ. 698–699)· *άν είχαν έχει κάτεργα, καιρόν να τους εβγάλει, | απο του φόβου εφεύγασιν με εντροπή μεγάλη* (Ριμάδα περί Βελισσαρίου στ. 323–324)· *άν τό 'χε μάθει πρότερον, άν τό 'χεν εγνωρίσει | την βασιλείαν τότε ούν είχε κληρονομήσει* (στ. 618–619)· πρβ. *το κάστρον το καθολικόν ού δύναται παρθήναι* (στ. 313)· *κάλλιον νά 'χα ξορισθήν και νά 'χα πάν στα ξένα* (Σαχλίκης, *Γραφαί και σίχοι* στ. 307) κλπ. (βλ. Wagner 1874).

Απο τη νεοελληνική γραμματεία: *σάν ήθελες, μανούλα μου, νά 'χεις και γιό και νύφη | όντας σου πρωτοχτύπησε ας είχες της ανοίξει* (Της Λιογέννητης στ. 219–220, βλ. Πολίτης 1925, 105) • *και άν δέν τον εμπόδιζαν, ως ο Θεός γνωρίζει | βέβαια την κατέβαζε κι είχε το ξεφωνίσει | βέβαια την κρέμαζε κι είχε το φοβερίσει, επρόσταζε και άρραυτα την είχανε κρεμάσει* (Κ. Δαπόντες) • *Σ' ευχαριστώ! Κι αυτήν απόψε την βραδιά | μ' ελάφρυνες τα στήθη μου λιγάκι | Γιατι μου άδειασε η γεμάτη μου καρδιά | σάν σ' έχω γράψ' αυτό το τραγουδάκι!* (Γ. Βιζυηνός, *Προς την Σελήνην*)

Παρά την αμφισβητούμενη γνήσια δημόδη φύση του παρακειμένου α' (Α. Πιάνναρης κλπ.) και την απουσία του απο τις γραμματικές του Σ. Πορτίου και του Ν. Σοφianού, αυτός εμφανίζεται σε κείμενα χωρίς σχολειακή (λόγια) επίδραση, όπως στην κρητική δραματουργία, στον *Ερωτόκριτο*, σε μακεδονικές διαλέκτους (π.χ. του Βελβεντού: *σ' έχω δει τώρα*), σε ηπειρωτικές (π.χ. *πόσα κακά 'χεις κάμει*).

Απο τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι η δημιουργία ενός ρηματικού τύπου για μιά σύγχρονη, ταυτόχρονη ενέργεια (ρηματικός τύπος σε -οντας, π.χ. *γράφο-*

ντας) οδήγησε στη δημιουργία και αντίστοιχων τύπων για το προτερόχρονο (έχω γράψει) και υστερόχρονο (είναι να γράψω), πρβ. και χρονολογία εμφάνισης.

10. Συμπεράσματα

Η βασική σημασία – λειτουργία του παρακειμένου α' της ΚΝΕ φαίνεται στις αντιθέσεις γράφοντας – έχοντας γράψει: σύγχρονο – προτερόχρονο (πρβ. και όντας γραμμένος – έχοντας γραφτεί), ενώ λείπει αντίστοιχος τύπος από το θέμα του αορίστου (παρά τους τύπους του Γ. Σκαρίμπα, όπως γράψαντας κλπ.), γι' αυτό και η διάκριση της όψης δέν επεκτείνεται και εδώ. Η σημασία του προτερόχρονου προστίθεται στη σημασία του υστερόχρονου, που εκφράζεται με το είναι να + ρήμα, και έτσι οργανώνονται οι συσχετιστικοί χρόνοι, αν θεωρήσουμε και τον παρακείμενο β' ως συγχρονική συσχέτιση. Η έκφραση συνεπώς της όψης στην ΚΝΕ εμφανίζει δύο βασικές κατηγορίες: την όψη της ρηματικής ενέργειας (γράφω / έγγραφα – έγραψα, θα γράφω – θα γράψω) και την όψη του συσχετισμού (προτερόχρονο – σύγχρονο / ταυτόχρονο – υστερόχρονο: έχω γράψει / έχω γραφτεί – έχω γραμμένο / είμαι γραμμένος – είναι να γράψω / είναι να γραφτώ).

Συμπεραίνοντας, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι ο παρακείμενος α' είναι συσχετιστικός χρόνος του προτερόχρονου του παρόντος της εκφώνησης (και ο υπερσυντέλικος α' του προτερόχρονου του παρελθόντος, π.χ. είχα βρεί τη λύση όταν αυτός έψαχνε, όπως και το θα έχω + απαρέμφατο το προτερόχρονο του μέλλοντος π.χ. θα το έχω γράψει όταν θα γυρίσεις), προς τον οποίο ο αόριστος, ως ανεξάρτητος στιγμικός χρόνος του παρελθόντος (εκτός των ιστορικών και διηγηματικών του λειτουργιών), βρίσκεται σε αντίθεση, εκφράζοντας το πρόσφατο, το σχεδόν ταυτόχρονο, την κατακλείδα (πρβ. τον οριστικό, επιβεβαιωτικό αόριστο) κλπ. Η ιδιαίτερη όψη του παρακειμένου και υπερσυντέλικου α' (ο παρακείμενος και υπερσυντέλικος β' δηλώνει, σε αντίθεση με αυτόν, το ταυτόχρονο και σύγχρονο και η έκφραση είναι να + ρήμα το υστερόχρονο) υποβάλλει χρονική αποστασιοποίηση (προοπτική του σήμερα: 'τώρα που το αναλογίζομαι'), το προτερόχρονο ιστορικής στιγμής ως προς το εκάστοτε παρόν (πρβ. αν δέν μου το πείς, σ' έχω ξεγράψει κλπ.), εμπειρία, τον χρόνο του αφηγητή, υφολογική φόρτιση (κυριολεξία – μεταφορά), πρβ. (κυρία στο λεωφορείο) Ανοίξτε παρακαλώ! Αφου έχω πατημένο το... (φώς)... / αφου το πάτησα, δέν το έχω πατήσει; (παραμένει το φώς πατημένο... έκανα την ενέργεια πρόσφατα... έχει προηγηθεί η ενέργειά μου, δέν είναι δεδομένο;) • (στην τηλεόραση) αν βάλουν 1% στα προϊόντα τους, τα έχουν βγάλει τα λεφτά (για κατασκευή έργου) • τα... βρήκαν... τα έχουν βρεί (κατηγορηματικότητα).

Βιβλιογραφία

- Beckett, S. 1976. *I can't go on I'll go on. A Selection from Samuel Beckett's Work*. Επιμ. R. W. Siever. Νέα Υόρκη: Grove Press.
- Βελούδης, Γ. 1989. «Ο μεταγλωσσικός χαρακτήρας του παρακειμένου: παρακείμενος α'», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 10, 359–378.
- . 1990α. «Η απώλεια του σύνθετου παρακειμένου. Μια εναλλακτική υπόθεση», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 10, Παράρτημα, 143–154.
- . 1990β. «Ο μεταγλωσσικός χαρακτήρας του παρακειμένου: παρακείμενος β'», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 11, 195–214.

- . 1992. «Τα συστήματα 'χρόνου – τρόπου – όψης' και η υποκειμενικότητα», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 485–504.
Βλ. και Veloudis.
- Jannaris, A. 1897. *An Historical Greek Grammar*. Λονδίνο: Macmillan.
- Hedin, E. M. 1987. *On the Use of the Perfect and the Pluperfect in Modern Greek*. Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Στοκχόλμης.
- Mackridge, P. 1985. *The Modern Greek Language*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Μόξερ, A. 1986. «Προβλήματα που προκύπτουν από τη χρονολογική εξέλιξη και τη συγχρονική χρήση του παρακειμένου», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 7, 149–161.
- . 1989. «Από τη σύνθεση στην ανάλυση: παρατηρήσεις στη διαχρονική εξέλιξη του παρακειμένου», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 9, 99–112.
- Νικολαΐδης, A. 1991. «Γιώργος Βουγιουκλάκης: η παράδοση έκλειψη ενός σημαντικού συγγραφέως», *Διαβάζω* 263, 19–24.
- Πολίτης, Ν. Γ. 1925. *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού*. Αθήνα: Εστία.
- Powers, J. 1995. *Φιλοσοφία και νέα φυσική*. Μτφρ. Τ. Κυπριανίδης & Τ. Τσιαντούλας. Επιμ. Α. Μπαλτάς. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Schwyzler, E. 1953. *Griechische Grammatik*, τ. 1. Μόναχο: Beck.
- Σετάτος, Μ. 1984. «Ο παρακείμενος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 4, 101–113.
- . 1993. «Ο νεοελληνικός παρακείμενος και η εξέλιξη του ρηματικού συστήματος», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 3. Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 483–522.
- . 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1996. «Οι διαθέσεις στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 17, 202–215.
- . 2002. «Μιά περίπτωση γλωσσικής προοπτικής όταν η γλώσσα παρακολουθεί τα γεγονότα», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 22, 566–572.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Veloudis, G. 1994. «The Pragmatic Category Perfect», στο I. Philippaki-Warbuton κ.ά. (επιμ.), *Themes in Greek Linguistics: Papers from the First International Conference on Greek Linguistics, Reading, September 1993*. Άμστερνταμ & Φιλαδέλφεια: Benjamins, 129–136.
- Wagner, G. 1974. *Carmina Graeca Medii Aevi*. Λιψία: Teubner.
- Χατζιδάκης, Γ. 1905. *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά*, τ. 1. Αθήνα: Σακελλάριος.

Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής: μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου

1. Εισαγωγικά

Σε άλλη μελέτη (βλ. Σετάτος 1994α) είχα εξετάσει σε γενικές γραμμές τις διαφοροποιητικές λειτουργίες προσωδιακών στοιχείων της κοινής νεοελληνικής (KNE), διακρίνοντας λέξεις τονικές και άτονες (πρωτοτονικές, δευτεροτονικές, άτονες, εμφατικές), δίτονες και πολύτονες, διπλοτονικές και αλλοτονικές, χασοτονικές, ακίνητου (σταθερού) και μετακινούμενου τόνου. Τα φαινόμενα όμως του τονισμού της KNE, και γενικότερα τα προσωδιακά της φαινόμενα (βλ. και Σετάτος 1982· 1985), παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία μορφών και λειτουργιών. Ορισμένα απο τα θέματα αυτά, συμπληρωματικά των ανωτέρω, θα εξεταστούν παρακάτω.

2. Είδη τόνων

Η KNE διαθέτει τέσσερις τονικές καταστάσεις και διαφοροποιήσεις: ατονία (τόνος 0, μηδενικός) – υποτονία (τόνος 1, αδύνατος, δευτερεύων) – τονικότητα / πρωτοτονία (τόνος 2, βασικός, κανονικός) – υπερτονία (τόνος 3, εμφατικός / αντιδιαστολής / υπογράμμισης). Στην κλίμακα αυτή θα μπορούσαν να προστεθούν: στην αρχή της κλίμακας η τονική διαγραφή (τόνος 0, απώλεια συλλαβής και τόνου) και στο τέλος η τονική ακρότητα (τόνοι 4 κ.ε., έντονοι τόνοι μέχρι κραυγές). Η παραδοσιακή γραμματική διακρίνει δύο κυρίως καταστάσεις, τις άτονες και τις τονισμένες λέξεις, και περιπτώσιακά κάνει λόγο για εμφατικό τονισμό. Αυτό που λείπει είναι η διάκριση των τόνων 2 και 1, που έχει διακριτική λειτουργία (πρβ. *δέ συναντήσαμε κανε¹να τρελό = ε¹να τρελό = κάποιο τρελό – δέ συναντήσαμε κανε²να τρελό = ούτε ε²να τρελό· τι¹ποτε νέα; – τι²ποτε νέα;*), όπως και η θέση του τόνου (π.χ. *γέρος – γερός*).

3. Σταθερότητα και μετακίνηση τόνου

Η KNE εμφανίζει κατα περιπτώσεις σταθερότητα ή μετακίνηση τόνου ή ακόμη σταθερότητα και μετακίνηση.

3.1 Σταθερότητα / αμετακίνησις

Η σταθερότητα ή αμετακίνησις του τόνου θεωρήθηκε ως μιά τάση της δημοτικής κατά την κλίση ονομάτων (κανονικά των επιθέτων), π.χ. *σίδερο, σίδερον* και όχι **σιδέρου* (πρβ. όμως το λόγιο *σίδηρος, σιδήρου* και όχι **σίδηρου*), αλλά και *άρρωστων* (επίθετο) – *αρρώστων* (ουσιαστικό), πρβ. *των άρρωστων πραγματικά αρρώστων πρόσωπο*, γεν. *προσώπου / πρόσωπου* (λαϊκότερο, πρβ. και τη μεταφορική χρήση *το πρόσωπο* = ο περιού ο λόγος, ο αγαπητικός κλπ., *τα προσώπατα* = τα σπουδαία πρόσωπα, και ειρωνικά).

Η εμφάνιση της αμετακινήσις στην εξέλιξη της ελληνικής (πρβ. στα αρχαία ελληνικά μόνο *πρόσωπο, προσώπου* κλπ., φαινόμενα όπως *πολέμοι*, που σχετίστηκαν στο

παρελθόν με αρχαίες ελληνικές διαλέκτους) απαιτεί μία εξήγηση και πρέπει να συνεξεταστεί μαζί με άλλα φαινόμενα (βλ. παρακάτω 3.2 στο 1 και στο 2, 4.3).

3.2 Μετακίνηση τόνου

Η μετακίνηση τόνου στην ΚΝΕ μπορεί να εξεταστεί ιστορικά (βλ. 3.1) και συγχρονικά, ως καταβιβασμός και αναβιβασμός (με αφετηρία τον βασικό τόνο, που παραδοσιακά είναι της ονομαστικής του ενικού και του πρώτου ενικού προσώπου του ενεστώτα της οριστικής της ενεργητικής φωνής), στο πλαίσιο της λέξης ή του συντάγματος (π.χ. *άνθρωπος, ανθρώπου· ξερόβηχας· νά_ητανε*).

1) Καταβιβασμός τόνου

Ο καταβιβασμός του τόνου σημαίνει μετακίνηση του τόνου προς το τέλος της λέξης (στα αρχαία ελληνικά υπάκουε στον κανόνα «μεταξύ του χρόνου που φέρει τον τόνο και του τελικού χρόνου της λέξης δεν μπορούν να μεσολαβούν δύο χρόνοι, εκτός αν ανήκουν στην ίδια συλλαβή»: *πόλεμος, πολέμου· άνθρωπος, ανθρώπου*).

Η ΚΝΕ (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991) ακολουθεί τα εξής:

- τον κανόνα της τρισυλλαβίας, π.χ. *κέρασμα, κεράσματα· κοίταγμα, κοιτάγματος·*
- τον αρχαίο ελληνικό τονισμό, π.χ. *άνθρωπος, ανθρώπου / ανθρώπων·*
- τους κανόνες της ΚΝΕ, π.χ. *παιδί, παιδι_ού, παιδι_ά· πατέρας, πατέρες* αλλά και *πατεράδες·*
- φρασεολογικούς κανόνες, π.χ. *χρόνος, χρόνων* αλλά και *χρονώ(ν)* (π.χ. *είναι πέντε χρονών· δέκα χρονώ άρχισε να μαθαίνει μουσική*).
- κανόνες της παραγωγής, π.χ. *άνθρωπος → ανθρωπάκι·*
- κανόνες λαϊκής φόρτισης, π.χ. *γάιδαρος, γάιδαροι* αλλά και *γαϊδάροι· α(ν)θρώποι· πολέμοι· διαβόλοι* (πρβ. *διαβόλοι τριβόλοι*).

2) Αναβιβασμός του τόνου

Αναβιβασμός του τόνου, δηλαδή μετακίνηση του τόνου προς την αρχή της λέξης, εμφανίζεται:

- σε περιπτώσεις όπως *ν' ανεβώ / ν' ανέβω·*
- σε παράγωγα όπως *ζεστός → ζέστη* (πρβ. *είναι ζεστή ημέρα σήμερα – είναι ζέστη σήμερα*), *αναφτός → άναφτος (= ανάναφτος), κοντός → Κόντος, χρηστός / Χριστός → Χρίστος·*
- σε σύνθετα όπως *νέα πόλη → Νεάπολη* (πρβ. *πήγε στη νέα πόλη – πήγε στη Νεάπολη*), *ξερός βήχας → ξερόβηχας, ξερόβουνο και ξεροβούνι* (πρβ. *ξερό βουνό*), πρβ. δημοτικά και λαϊκά σύνθετα με λόγια, π.χ. *αερόπλανο και αεροπλάνο*.

3) Βάση εξακρίβωσης καταβιβασμού ή αναβιβασμού

Για να χαρακτηρίσουμε μία μετακίνηση τόνου ως καταβιβασμό ή αναβιβασμό, χρειαζόμαστε έναν τύπο που να μπορεί να θεωρηθεί βασικός ή κάποια κριτήρια (βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, ιστορική εξέλιξη κλπ.), όπως στις περιπτώσεις:

- αρχαίο ελληνικό *καταβῶ > κατεβῶ > κατέβω* (ίσως επειδή θεωρήθηκε σύνθετη λέξη).
- *κοντός > Κόντος* (προϋπήρξε το προσηγορικό του κύριου ονόματος).
- *έγραψα – γράψαμε* (η αύξηση διασώθηκε όταν τονίζονταν, αλλιώς χάνεται [πρβ.

απώλεια πολλών άτονων αρκτικών φωνηέντων, π.χ. *εύρίσκω > βρίσκω*) και εφαρμόζεται ο νόμος της τρισυλλαβίας (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 42).

Σε άλλες περιπτώσεις δέν είναι εύκολη η εξακρίβωση βασικού τύπου, όπως:

- κριτήριο κλιτικής βάσης: αιτιατικής ή ονομαστικής για τα ονόματα (πρβ. τονική εξίσωση, βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 41· 228)·
- πιθανή αναλογική επέκταση τονισμού πλάγιων πτώσεων πληθυντικού:
*άνθρωπος / *ανθρώπος, άνθρωπου / ανθρώπου, άνθρωπο / *ανθρώπο* (πρβ. όμως το λαϊκό *ανθρώπω*), *άνθρωπε! / *ανθρώπε! / *άνθρωπο! / *ανθρώπο!, άνθρωποι / ανθρώποι* (λαϊκό), *ανθρώπων / ανθρώπων* (? για αποφυγή ανάλυσης ως *άνθρωπο*) / *ανθρώπω, άνθρωπους / ανθρώπους*·
- σύγχυση: *ανθρώπων* (? , λόγω αποφυγής σύγχυσης με τον τύπο *άνθρωπο*)·
- επιδράσεις άλλων τύπων: *κάβουρας, κάβουρες* αλλά και *καβούροι*, πρβ. *καβούρι, καβούρια· κότσυφας / κότσυφος, κότσυφες / κοτσύφοι / κοτσύφηδες* (αλλά *κόλακας, μόνο κόλακες / *κολάκοι*).

3.4 Λειτουργίες αμετακινήσιας και μετακίνησης του τόνου

Η αμετακινήσις του τόνου φέρνει σε αντίθεση λεξιλογικά στοιχεία, η μετακίνηση τις κλιτικές μορφές, όπως:

- διάκριση όμοιων κατα τα άλλα λέξεων (ελάχιστα ζεύγη): *ζέστη – ζεστή· μη – μή, ε'νας – ε'νας· δίνω – δεινό· πίνω – πεινώ· κάλλος – καλός* κλπ·
- διάκριση τύπων της ίδιας λέξης (κλιτικές μορφές): *περνά – πέρνα· χρόνω – χρονώ* κλπ. (αλλά πρβ. και *φάκελοι – φακέλοι· πέρασε – πέρασε!* κλπ.)·
- συντακτικές εκφορές: συνταγματικές ενότητες (π.χ. *έγκλιση – πρόκληση: το χειρόγραφο του δάνεισε – το χειρόγραφο του δάνεισε*), *ευθύς – πλάγιος λόγος* (π.χ. *με ρώτησε «τι² κάνει ο φίλος του;» – με ρώτησε τι¹ κάνει ο φίλος του*)·
- λεξιλόγιο: παραγωγή (νέα, συγγενής της ριζικής, σημασία, καταβιβασμός του τόνου: *άλογο → αλογάκι*, πρβ. και κλίση: *μέρη, μερών· άλογο, αλόγων· πέρασα, περάσαμε*), σύνθεση (ένωση δυό λέξεων / σημασιών, αναβιβασμός του τόνου: *παλιό σπίτι → παλιόσπιτο· γέρος λύκος → γερόλυκος*, πρβ. και φορτίσεις των συνθέτων)·
- φορτίσεις: επίπεδα της γλώσσας (π.χ. *άνθρωποι – ανθρώποι: ουδέτερο – λαϊκό· σιδηροδρόμου – σιδηρόδρομο: δημοτικό – λαϊκό· τερακότα – τέρα κότα: λόγιο – ξενικό· ξερόβουνο – ξεροβούνι: ουδέτερο – φορτισμένο·* πρβ. και *παλιόσκουπα – παλιοσκούπα*, όπου καί τα δυό είναι φορτισμένα, αλλά το δεύτερο είναι εντονότερο, διότι αφορά τη στάση του ομιλητή)·
- αντίθεση δημοτικών – λόγιων: τονική εξίσωση (σταθερότητα τόνου) στη δημοτική – μετακίνηση τόνου στη λόγια κλίση ονομάτων.

4. Τροποποιήσεις του τόνου και λειτουργίες τους

Οι τόνοι της KNE (βλ. 2) μπορούν να τροποποιηθούν (πρβ. μετατονισμούς, βλ. Σετάτος 1994β) στη θέση που βρίσκονται, για να εκτελέσουν ποικίλες λειτουργίες. Συχνά στις τροποποιήσεις αυτές και στις λειτουργίες τους συμβάλλουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (βλ. 4.3).

4.1 Μεταβολές τόνων κατα τις τροποποιήσεις

Οι μεταβολές των τόνων κατα τις τροποποιήσεις μπορούν να διαιρεθούν σε δύο ομάδες:

1) Αναβίβαση (εξύψωση, ανύψωση) της βαθμίδας του τόνου:

Κατα την αναβίβαση (έξαρση, υπογράμμιση, αντιδιαστολή) παρουσιάζονται οι εξής περιπτώσεις:

- τόνος 0 $\rightarrow$ τόνος 1, π.χ. *είναι για¹ τη Μαρία όχι απο¹ τη Μαρία* (βλ. και 1, 2).
- τόνος 1 $\rightarrow$ 2, π.χ. *είσαι για² την εκδρομή ή κατα² της εκδρομής*
- τόνος 2 $\rightarrow$ 3, π.χ. *είναι για τη Μαρι³α* (και όχι για τον Πέτρο). *είσαι για την εκδρομ³η*; (ή τίποτε άλλο);
- τόνος 3 $\rightarrow$ 4, π.χ. *θέλουμε εκδρομή⁴η!*

2) Καταβίβαση της βαθμίδας του τόνου:

Κατα την καταβίβαση (ατονία, χαλαρότητα, ασθενικότητα) παρουσιάζονται οι εξής περιπτώσεις:

- τόνος 0 $\rightarrow$ $\emptyset$: απώλεια άτονης συλλαβής, πρβ. *κανε¹να φρούτο $\rightarrow$ κανα φρούτο*· πόσες φορές θα σ' το πώ;! (αντί πόσες φορές θα σου το πώ;!)
- τόνος 1 $\rightarrow$ 0, π.χ. *κανε¹να φρούτο $\rightarrow$ καν'να φρούτο*
- τόνος 2 $\rightarrow$ 1, π.χ. σε συντακτικές εκφορές, πρβ. *καινου²ργιο, ψηλο² σπίτι $\rightarrow$ και-νου¹ργιο_ψηλο² σπίτι*
- τόνος 3 $\rightarrow$ 2: μεταγλωσσική χρήση, π.χ. το «α²χ» (κανονικά α³χ!) *είναι επιφώνημα*.
- τόνος 4 $\rightarrow$ 3: σε ασκήσεις, π.χ. *οπλίσατε, σκοπεύσατε, «πυ³ρ»* (αντίθετα στην πραγματικότητα της μάχης: *πυ⁴υρ!*).

4.2 Κλίμακα τροποποιήσεων

Οι τροποποιήσεις όμως μπορούν να εμφανιστούν σε όλη την κλίμακα κάθε φορά, δηλαδή:

1) Τόνος μηδενικός (τόνος 0)

Ο τόνος αυτός, που εμφανίζεται στις άτονες συλλαβές (έλλειψη τόνου), μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνος 0: έκθλιψη (π.χ. *τ' αέρι < το αέρι*).
- τόνος 1: διάκριση ομωνύμων (π.χ. *προλογικός* = του προλόγου, αλλά *προ¹λογικο²ς* = πρίν απο την ανάπτυξη της λογικής, πρβ. *πα¹ραδω²σανε* = παρέδωσαν, αλλά ? *πα²ραδω²σανε* = έδωσαν υπερβολικά), τονική διόρθωση (π.χ. *διόρθωση* του α²ρ-χισα... σε α²ρχισαμε¹), πρίν απο παύση (π.χ. *μη¹ν...*, ξέρεις, *αρχίσει* πάλι *τα ίδια*: ενδοιαστικό *μην*), σε αντιθέσεις (π.χ. *υ¹πολογισμο²ς και α¹πολογισμο²ς*).
- τόνος 2: έγκλιση (π.χ. *το αυτοκι²νητο² μας χάλασε*), αποκοπή και αφαίρεση (π.χ. *το² 'πες*), αλλαγή μέρους λόγου (π.χ. *αυτός είναι υπε²ρ*, πρβ. *υπερ της εκλογής*), ευθυγράμμιση (π.χ. *και² ψηλός και² χοντρός*: *είναι και² αυτό* = κοντά στα άλλα), σε αποσιώπηση (π.χ. *ήθελα να σου πώ να²αα...*, πρβ. *νά σου πώ!* = *έλα να σου πώ!*), μεταγλωσσική χρήση (π.χ. το «απο²» *είναι πρόθεση*), συλλαβισμός (π.χ. *η²-συ²-νο²-δο²ς...*).
- τόνος 3: έμφαση (π.χ. *πήραν και³ ρούχα και³ έπιπλα, όλα τους τα κλέσαν*: το βιβλίο μου³. το³ απορρυπαντικό), αντιδιαστολή (π.χ. *ο Γιω³ργος ήταν, όχι ο Νι²κος*), αναφώνηση (π.χ. *προ³σεχε!*).

2) Τόνος υποτονικός / υπότονος / ημίτονος (τόνος 1)

Ο τόνος αυτός έχει διακριτική λειτουργία σε ζεύγη λέξεων (πρβ. *ε¹να παιδι² περίμενε στη στάση* – *ε²να παιδι² περίμενε στη στάση*, μπορεί όμως να ερμηνευτεί ως τόνος εξάρτησης, βλ. παρακάτω το 3) και μπορεί να τροποποιηθεί επιφανειακά σε:

- τόνο 2: πρβ. *παλια¹ σκού²πα* → *παλιο²σκουπα* (αναγκαστικά, γιατί μεταβάλλεται σε τόνο σύνθετης λέξης).

Δέν τροποποιείται όμως σε τόνο 3.

3) Τόνος βασικός (τόνος 2)

Ο βασικός τόνος μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνο 0: έγκλιση (π.χ. *σάν νά_ητανε*, πρβ. *σάν να ήτανε*), αφαίρεση (π.χ. *τό_πες*), συντακτικά σχήματα (π.χ. *έρθει_δεν_έρθει*, πρβ. *έρθει, δε²ν έρθει*), απηχητικές εκφορές (π.χ. —*Πού το βρήκες*; —*Που_το βρήκα*;!), τονικές διορθώσεις (π.χ. *α²ρχισαμε¹* αντί *αρχι²σαμε*), παραγωγή (π.χ. *πο²δι* → *ποδα²ρι* κλπ.), σύνθεση (π.χ. *παλια² σκού²πα* → *παλιο²σκουπα* κλπ.), υποτέλεια (π.χ. *ήταν ψηλός σα²ν κι εμένα* – *ήταν ψηλός_σαν κι εμένα*: *σα²ν είδε πως...* – *σαν_είδε πως...*: πρβ. *η φωνή του έτρεμε, μόνο που δε²ν έκλαιγε* – *η φωνή του έτρεμε, μόνο που δεν_έκλαιγε* = λίγο έλειψε να κλάψει).
- τόνο 1: συντακτική ενότητα (όπως σε υποτέλεια στοιχείων, π.χ. *τερα²στιο, ψηλο²σπίτι* → *τερα¹στιο ψηλο²σπίτι* κλπ., σε σύνδεση στοιχείων, π.χ. *το αυτοκι³νητο¹ μας* = το δικό μας αυτοκίνητο), φρασεολογική ενότητα (π.χ. με τροπικά ρήματα: *ε¹κανε_χρη²ματα*: *πη¹ρε τηλε²φωνο*: *πα¹ει_να πεί_στι*), αλλαγή μέρους λόγου (π.χ. *αυτός_που λε¹ς έφυγε και...* = αυτός, άν θέλεις να μάθεις... – *αυτός που λε²ς έφυγε και...* = αυτός τον οποίο αναφέρεις...).
- τόνο 3: έμφαση, αντιδιαστολή, αναφώνηση, προσφώνηση κλπ. (π.χ. *το³ απορρυπαντικό*, πρβ. *το απορρυπαντικό [σου λέω = αντιδιαστολή] και μόνο αυτό [= έμφαση], Μαρι³α!*), πρίν απο παύση (π.χ. *μη³ν...*, *ξέρεις, αρχίσει_πάλι τα ίδια!*: αρνητικό μή).

4) Τόνος υπερτονικός (τόνος 3)

Ο τόνος αυτός εμφανίζεται κανονικά σε επιφωνήματα (όπου παρουσιάζονται και άλλοι τόνοι, π.χ. *σι²α και αράξαμε!*, πρβ. *σι¹τ! – σου³τ!*), σπάνια σε ελάχιστα ζεύγη της μορφής ο ατελει²ωτος αυτός δρόμος με κούρασε (δέν βλέπω να τελειώνει η κατασκευή του κλπ.) – ο ατελει³ωτος αυτός δρόμος με κούρασε (πότε θα φτάσουμε); ατελει³ωτο τέλος πάντων αυτό το μυθιστόρημα σε συνέχειες! – αυτό το μυθιστόρημα σε συνέχειες έμεινε ατελει²ωτο, και μπορεί να τροποποιηθεί σε:

- τόνο 1: *που¹φ_τί_ταν αυτό*;! (εξασθένηση του *που³φ!*): *α¹ να χαθείς_δεν_ντρέπεσαι!* (πρβ. *α³ να χαθείς!*).
- τόνο 2: μεταγλωσσική χρήση (π.χ. *άρχισε τα α²χ και τα βα²χ*, πρβ. *α³χ!*, *βα³χ!*), μεταφορική χρήση (π.χ. *εμπρο²ς μα²ρς, μήν καθυστερήσουμε*, πρβ. αντίθετα τα παραγγέλματα *εμπρο³ς!*, *μα³ρς!*).
- τόνο 4: *α⁴ααχ!*

4.3 Συνδυασμοί με άλλα προσωδιακά στοιχεία

Οι τροποποιήσεις συνδυάζονται συχνά με άλλα προσωδιακά στοιχεία και μπορούν να εμφανίσουν παρόμοιες κλίμακες (π.χ. παύσεις, βλ. Σετάτος 1985), όπως:

- συνεκφορά σε συντακτικό σχήμα: *ήρθε_δεν_ήρθε και...*
- emphaticός (υπερτονικός) τόνος με παύση: *α³_παραίτητο!_τι³_ποτε δεν_ξέρει_ο³λλ-λα τα καταστρέφει!*
- ελλειψη παύσης: *μηχανή³_α¹νθρωπος* (παύση 1) – *α²νθρωπος μηχανή* (παύση 2) – *ανθρωπομηχανή* (παύση 0, αρμός σύνθετης λέξης στο *ανθρωπο+μηχανή*)· *ήρθε πολυ³νωρίς_για να μπορέσω να φύγω – ήρθε πολυ²νωρίς, για να μπορέσω να φύγω_μήνες τώρα προβάλλετε, ο²ταν δέ βρίζετε ο ίδιος, τις δυσμενείς κρίσεις των αντιπάλων μου* (σε κάθε περίπτωση που δέν βρίζετε) – *μήνες τώρα προβάλλετε_ο¹ταν δέ βρίζετε ο ίδιος τις...* (παρόλο που θα θέλατε κι εσείς να βρίζετε)·
- επιτονίσεις: απηχητικός λόγος (π.χ. —*Δε²ν του_το_ει²πες; —Δεν_του_το_ει³πας!;*), εστίαση έμφασης (π.χ. *α²ς έρθει = ποιός τον λογαριάζει; – ας_ε³ρθει! = ποιός τον εμποδίζει; και τί_δέν έγραψε αυτός; – και τί_δεν_ε³γραψε αυτός! = έγραψε τα πάντα·*
- μακρύνσεις: *φε³ερ' τα επιτέλους!* (έμφαση) – *φε³ρ' τα είπα!* (αντιδιαστολή) – *φέρ' τα όλα!* (καθημερινή ομιλία) – *φέρ' τα ο³λλα!* (έμφαση στο όλα)· *φφφ³γε! μή σου πώ τίποτε – «φ³γε» μου είπε, τί μου λές τώρα!;*
- συλλαβισμός: *τι³-πο³-τε³!_μήν επιμένεις!* (πρβ. *τι²-πο²-τε²*: συλλαβισμός σε υπαγόρευση κλπ.)·
- ρυθμός εκφοράς: *ο γιατρο²ς και φιλο²σοφος Α – ο γιατρο¹ς και φιλο²σοφος Α, πρβ. και ο ιατροφιλόσοφος Α· το λεωφορείο ήταν; – το λεωφορείο η¹τανε²;_ποτε^{2/3}_δεν τον ει¹χα δει² έτσι – ποτε² δε¹ν τον είχα δει έτσι – δε²ν τον ει¹χα δει² έτσι ποτε².*
- χασμωδία: η KNE δέν δέχεται χασμωδίες εντός των μορφημάτων (εκτός των λόγιων στοιχείων, όταν δέν προσαρμόζονται στη δημοτική φωνητική λόγω συχνής χρήσης, πρβ. *δι_άθεση* 'κέφι' – *δι_άθεση*, όταν δέν εμφανίζεται τάση μονοσυλλαβισμού, π.χ. *ποιήμα* → *ρίμα*) αλλά μεταξύ τους, π.χ. *λέω* (πρβ. *λέγεις* → *λές_αγαπάω και αγαπώ_πάει και πά_ει_θηρίο, θηρία* αλλά *παιδί, παιδι_ά*), πρβ. *χά_ιδι / χάδι, βο-η-θώ / βό_ηθα Παναγιά!* (συνίζηση ως τάση αποφυγής της χασμωδίας στο γλωσσικό αίσθημα της δημοτικής).

4.4 Λειτουργίες των τροποποιήσεων του τόνου

Οι λειτουργίες είναι πολυπληθείς και λίγο ερευνημένες. Ορισμένες έχουν παρατηρηθεί απο παλιά, όπως οι επιτονισμοί της έμφασης, της υπογράμμισης, της αντιδιαστολής, των επιφωνημάτων, άλλες μόλις άρχισαν να γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης, όπως οι τόνοι και οι επιτονίσεις, οι παύσεις, οι επιμηκύνσεις και συντμήσεις κλπ., και οι συνδυασμοί μεταξύ τους και με άλλα στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά δέν είναι περιθωριακά αλλά εντελώς βασικά και προσφέρουν στη γλώσσα ανεξάντλητες δυνατότητες για δημιουργική χρήση και αντιμετώπιση των αναγκών κοινωνίας και προσώπων, για διάκριση φορτίσεων και φρασσεολογικών ενοτήτων, για έκφραση συναισθηματικών και ψυχολογικών καταστάσεων, για εμπλουτισμό των επιπέδων της γλώσσας.

Έτσι μπορούμε να έχουμε:

- αντιθετικές διαφοροποιήσεις με εναλλαγές τόνων, π.χ. δε²ν πα¹ει να... (= δέν ταιριάζει να) – δε¹ν πα²ει να (= δέν με ενδιαφέρει αν)· πρβ. και δε²εε μπα¹ να κάνει ό,τι θέλει – δε μπα² να κάνει ό,τι θέλει· κάποιες ε²κτακτες κινήσεις των αθλητών (= εκτός προγράμματος) – κάποιες ε³κτακτες κινήσεις των αθλητών (= εξαιρετικές)·
- φρασεολογισμούς, π.χ. πα να πεί οτι... (πρβ. αντίθετα πάει / πηγαίνει να πεί οτι...), πρβ. και το έκανε μο³νο και μο¹νο για να μας πεισμώνσει, ενώ θα περιμέναμε το έκανε μο²νο και μο³νο για... (πρβ. το έκανε μο²νο για να...)
- μεταφορικές χρήσεις σε αντίθεση με ουδέτερες, π.χ. χαλα²ει ο κο²σμος (= διαφθείρεται κλπ.) – χαλα¹ει ο κο³σμος (= γίνεται φασαρία), πρβ. δέ χα²λασ' ο κόσμος! (= δέν είναι τίποτα, μήν ανησυχείς!) – δέ χα¹λασε (ακόμη) ο κόσμος·
- έμφαση, υπογράμμιση και αντιδιαστολή, π.χ. ε¹χεις δουλεια²; (τώρα που σε θέλω κλπ.) – ε^{2/3}χεις δουλεια¹; (εργάζεσαι κάπου;), πρβ. —Ε²χει κα³τι μάτια, κα³τι χείλη, ε³να πόδι... —Ε²να πόδι; (ειρωνικά)· ε¹κλέγω δέν συλλέγω·
- πλάγιο ή έμμεσο λόγο, π.χ. τι² φέρνει μιά ξαφνική βροχή; (ερωτηματική πρόταση) – τι¹ φέρνει μιά ξαφνική βροχή (τίτλος κλπ.)· πρβ. τι² κα³λά περάσαμε! (αναφώνηση) – του είπα τι¹ κα³λά περάσαμε (δευτερεύουσα πρόταση)· τι² σημαίνει να ζείς μόνος; – τι¹ σημαίνει να ζείς μόνος – κα³τάλαβε τι¹ σημαίνει να ζείς μόνος – τι³ σημαίνει να ζείς μόνος!; νά σου πώ! / άκου να σου πώ! (το να παίρνει τον τονισμό του άκου)
- λεπτές αντιθέσεις κλπ., π.χ. γει²τονες να σου πετύχουν! (= δέν είναι σωστοί γείτονες) – γει³τονες να σου πετύχουν! (= όχι αυτοί, που δέν είναι πραγματικοί γείτονες)· παίζουν το ε²να δυ²ο (= εναλλάσσουν μεταξύ τους την μπάλα) – ε¹να δυ²ο (= ένα «2», αόριστο άρθρο) – ε²να δυ²ο (= ένα «2», αριθμητικό) – ε²να, δυ²ο... (μέτρηση πραγμάτων) – ε³να δυ²ο (όχι δύο «2» κλπ.), πρβ. και ε²ν, δυο² – ε²ν δυο² – ε²ν δυ²ο ε²ν (ποικίλες προσταγές), δυ²ο... τρει²ς... (αρίθμηση όντων καθώς διακρίνονται – δυο¹ τρει²ς (περίπου)· Μια² φορα² κι ε¹ναν καιρο²... (αρχή πρότασης και παραμυθιού) – Μια¹ βροχερή μέρα του 19... (αρχή μυθιστορήματος)·
- φρασεολογήματα, π.χ. ει²ναι που ει²ναι βλάκας (= σε αυτό οφείλεται) – ει³ναι που ει¹ναι βλάκας κάνει και τον έξυπνο (= δέν φτάνει που είναι βλάκας κάνει...)· ει¹ναι να μη²ν ει²ναι κανείς μαζί του όταν... (= δέν συμφέρει να είναι κανείς...)· αυτό²ς είναι – (ουδέτερο) – αυτό³ς ει²ναι κι αν ει¹ναι – (= δέν τον ξεπερνά κανείς σε...) – αυτό³ς κι αν ει¹ναι χαζός... (= αν είναι κάποιος χαζός, αυτός είναι)· ε²λα όμως που σε θέλω! – (μα) ε³λα όμως που σε θέλω! (= έτσι είναι, αλλά εγώ σε θέλω)·
- συνδυασμό γλωσσικών μέσων, π.χ. α¹α-φοτο²ς είν' ο κόσμος (= τί περιμένεις)· ναι²αιαι↑ – ναι¹↓ (= έτσι ακριβώς είναι, μήν αμφιβάλλετε!)· αλλα τι² νομίζεις; (= μήπως νομίζεις κάτι άλλο;) – αλλα³, τι² νομίζεις! (= εμ έτσι είναι, τί φαντάζεσαι!;)· πρβ. και δεν ντρε³πεςαι! (επιφωνηματικά, ενώ δέν ντρέπεσαι; απορία)·
- διαφοροποιήσεις λόγιων στοιχείων, π.χ. μετά + αιτιατική (μετά το Πάσχα, πρβ. και θα σε δώ μετά) – μετα + γενική (μετα χαράς / βίας), υπέρ + αιτιατική (υπέρ το μέτρο / δέον) – υπερ + γενική (υπερ πατρίδος), παρά + αιτιατική (παρά τον θόρυβο / τη θέληση / τον ειδικό απεσταλμένο) – παρα + δοτική (σύμβουλος παρα τω ειδικώ απεσταλμένω / τω πρωθυπουργώ), πρβ. και πάρα (πάρα πολύ), παρά (καλύτερα

αδύνατος παρά χοντρός· καλύτερα λίγο παρά πολύ), παρα μία τεσσαράκοντα, παρ' όλα αυτά·

- διαφοροποιήσεις μερών λόγου, π.χ. αυτός πα²λι όλο αντιρρήσεις (= ξανά, επίρρημα) – αυτός πα¹λι όλο αντιρρήσεις (= απο την πλευρά του, μόριο)· αυτός μα²λιστα – αυτός μα¹λιστα... (= επιπλέον)· τράβα εκεί πέρα που σου λέω – τράβα_εκειπε¹ρα που θα μου πείς... (απο κυριολεξία επιρρηματικού προσδιορισμού το εκεί πέρα κατέληξε μόριο περιφρόνησης)·
- αντιθέσεις φορτίσεων, π.χ. ανθρώπιнос (ουδέτερο) – α(ν)θρωπινός (φορτισμένο)· ρωσικός / τουρκικός (ουδέτερα) – ρώσικος / τούρκικος (φορτισμένα)· γυναικείος (λόγιο) – γυναικίος (δημοτικό)· πρβ. και ανδρικός – αντρίκιος, οικονομικός – οικονομίστικος κλπ.

Υπάρχουν και διαφοροποιήσεις απο λανθασμένες εκφορές, π.χ. (απο την τηλεόραση) για να μην παραμιλάω πάλι σήμερα αντί για να μην πα¹ραμιλα²ω πάλι σήμερα· δεσμευ³τηκε να προκηρυ²ξει εκλογές αντί δεσμευ²τηκε να προκηρυ³ξει εκλογές (η έμφαση αφορούσε την προκήρυξη) κλπ.

5. Ποικιλία τονισμού

Μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνων δημιουργούν, όπως είδαμε, ποικιλίες τονισμού και λειτουργιών. Η ποικιλία όμως του τονισμού είναι μεγαλύτερη και τείνει να ακολουθήσει τυποποιημένες κατηγορίες, σχήματα και πρότυπα (π.χ. οι επιρρηματικές χρήσεις προθέσεων τονίζονται), αλλά μπορεί να εμφανίζει και ακαθόριστες ή αμφίβολες καταστάσεις, όπως είναι:

- συνδυασμοί μετακινήσεων και τροποποιήσεων, π.χ. η προ¹λογικο²τητα¹ τους·
- πρό των εκλογών / πρό του φαγητού κλπ., αλλά προ καιρού / προ τριών ετών / προ δύο εβδομάδων / προ πέντε λεπτών, πρβ. και προπαντός / προπάντων αλλά και πρό του κινδύνου – προ του κινδύνου να...·
- κατα τον εχθρό – κατά των εχθρών αλλά και κατα διαβόλου, κατά της συμβάσεως, πρβ. κατα πάνω – είμαι κατά·
- (εδώ) παρακάτω – πάρα κάτω (= ακόμη πιο κάτω)·
- υπο την εξουσία του... / υπο τον όρο / μορφή / υπ' ατμόν / υπ' αριθμόν, πρβ. υπόψη – θέλει να με έχει υπό·
- έφυγε αφού την είδε (= όταν) – έφυγε αφου τον είδε (= επειδή), αλλά και έφυγε αφου¹ τον είδε, πρβ. αφου / αφου¹ / αφου² το λές εσύ έτσι θα είναι·
- με ρώτησε_γιατι ήρθε να τον δεί (ερωτηματικό γιατι) – με ρώτησε, γιατι ήρθε να τον δεί (αιτιολογικός σύνδεσμος = επειδή), αλλά και με ρώτησε γιατι¹ ήρθε να τον δεί (?)·
- τα μάτια σου δεκατέσσερα, δεκατέσσερις μαθητές – δέκα τέσσερα, δέκα πέντε... (αρίθμηση)·
- ει²τε θέλεις ει²τε δε² θέλεις αυτός θα... (λογική εκτίμηση) – ει¹τε_θέλεις_ει¹τε_δε_θέλεις αυτός θα... (αδιάφορο, πρβ. θε²λεις_δε_θε¹λεις)·
- το κάνεις αυτό επειδη² δε² θέλεις; (σε ρωτώ) – το κάνεις αυτό επειδη¹_δε_θέλεις; (ή κάτι άλλο συμβαίνει, πές μου!)·
- ούτε πέντε λεπτά δέν άργησα και θύμωσε (είμαι βέβαιος οτι άργησα λιγότερο απο πέντε λεπτά) – ουτε_πέντε_λεπτά_δεν_άργησα και θύμωσε (πρβ. ρυθμό, 4.3)·

- *εμπρός!*: [embrós!] (παρακελευσματικό) – [embróos!] (όταν δέν ακούστηκε το προηγούμενο embrós!) – [embróss!] (επιτιμητικά κλπ.) – [embró_ís!] (μάγκικα)·
- *τί μου λές;* [tʰi mulés?] (= δέν είναι τίποτα να το προσέξει κανείς, πρβ. *μπά!*).

6. Συμπεράσματα

Η ΚΝΕ διαθέτει άτονα, υπότονα, υπέρτονα στοιχεία (λέξεις κλπ.). Ο τόνος μπορεί να μετακινείται κατα την κλίση, παραγωγή, σύνθεση, σύνταξη. Τονίζονται οι ουσιώδεις, βασικές λέξεις (μέρη του λόγου) και είναι άτονες πολλές βοηθητικές (γραμματικοί δείκτες, μόρια κλπ.). Η μετακίνηση του τόνου σε ονόματα και ρήματα γίνεται για λόγους συστήματος (πρβ. νόμο τρισυλλαβίας, π.χ. *έλυσα* – *λύσαμε* κλπ.), ιστορικής συνέχειας (π.χ. κλίση ουσιαστικών, όπως *άνθρώπου*, ρημάτων, όπως *έλυσαν*), επιπέδων της γλώσσας (π.χ. *άνθρωποι* – *ανθρώποι*), διακριτικής λειτουργίας (πρβ. *άνθρωπο* – *ανθρώπω*(ν), *γράφει* – *γραφεί*). Η αμετακίνησία του τόνου φέρνει σε αντίθεση λεξιλογικά στοιχεία, η μετακίνηση κλιτικές μορφές και σύνθετες λέξεις (καταβιβασμός στην παραγωγή, αναβιβασμός στη σύνθεση, όπου έχουμε και αμετακίνησία, πρβ. *παλιόσκουπα* – *παλιοσκούπα*).

Οι τόνοι μπορεί να τροποποιούνται στην ίδια θέση, κατα μήκος της κλίμακας 0–1–2–3–4. Οι τόνοι 0, 1, 3 αντιτίθενται στον τόνο 2 (διακριτική λειτουργία σε ελάχιστα ζεύγη: ω^0 – ω^2 , ϵ^1 νας – ϵ^2 νας, ϵ^3 λα! (= *λέγε!*, *σε άκουσα*) – ϵ^2 λα! (θα μπορούσαν όμως να θεωρηθούν αποτελέσματα των γενικότερων χαρακτηριστικών της εξάρτησης / υποτέλειας και έντασης, πρβ. ϵ^2 να *παιδί έπαιζε στον κήπο* – ϵ^1 να *παιδί έπαιζε στον κήπο*: αριθμητικό – αόριστο άρθρο), αλλά μπορούν να τροποποιηθούν σε τόνο 2. Ο τόνος 2 (βασικός) μπορεί να τροποποιηθεί σε τόνο 0, 1, 3, όταν δέν αντιτίθεται σε αυτούς. Ο τόνος 3 μπορεί να τροποποιηθεί σε τόνο 2 (μεταγλωσσική χρήση) και 4. Οι τροποποιήσεις των τόνων, στις οποίες μπορούν να συμβάλουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (προσωδιακά κλπ.), παρουσιάζουν συστηματικότητα (π.χ. υποτέλεια με καταβίβαση, ανεξαρτησία με αναβίβαση, απηχητικότητα, μεταγλωσσική χρήση, συλλαβισμός, υπογράμμιση κλπ.) και εκτελούν ποικίλες λειτουργίες (γενικές: εξύψωση / ανύψωση, ατονία / χαλαρότητα, ειδικές: συντακτικές, επίπεδα γλώσσας, έμφαση, αντιδιαστολή, μεταφορικές χρήσεις κλπ.).

Η εξέλιξη μιάς ζωντανής γλώσσας, όπως η ΚΝΕ, παρουσιάζει συνεχή δημιουργία νέων τύπων, σχημάτων, φρασεολογιών, συντάξεων κλπ. με βάση τα στοιχεία του τόνισμού και συνήθως / συχνά μαζί με άλλα γλωσσικά στοιχεία.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1982. «Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 1–16.
- . 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1994α. «Διαφοροποιητικές λειτουργίες προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 33–58.
- . 1994β. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέ-*

τες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 39–54.

Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Οι αριθμοί στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Η γλώσσα πρέπει να διαθέτει στοιχεία που να εκφράζουν απαραίτητες διακρίσεις της ανθρώπινης πραγματικότητας, όπως είναι και οι εκφράσεις που δηλώνουν ποσότητα, αριθμό, ενότητα, τμήμα, διαβάθμιση, επανάληψη κλπ. Η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) διακρίνει αριθμούς, αριθμητικά, διαβαθμίσεις κλπ., από τα οποία θα εξεταστούν στη συνέχεια οι αριθμοί, δηλαδή οι μορφές τους, οι σημασίες και λειτουργίες τους και οι διασυνδέσεις τους με άλλες γλωσσικές κατηγορίες.

Η έννοια του αριθμού στη γλώσσα είναι διαφορετική από τα μαθηματικά και τη φιλοσοφία, διότι είναι «μιά καθαρά γραμματική κατηγορία, βασισμένη σε γενικές ιδιότητες της γραμματικής αφαίρεσης, με όλα τα αναγκαία χαρακτηριστικά του γραμματικού στρώματος της γλωσσικής δομής, εκφρασμένη αναγκαστικά με κάποιο γραμματικό μηχανισμό και έχοντας μιά γραμματική μορφή» (Reformatskij 1987, 91). Έτσι διακρίνουμε γλωσσολογικά αριθμούς ονομάτων, ρημάτων κλπ. (ενικό, πληθυντικό, δυϊκό, *singularia* και *pluralia tantum* κλπ.), περιληπτικά και περιεκτικά ουσιαστικά, λέξεις που δηλώνουν τη μάζα, ενικό ή πληθυντικό του είδους, ποσοτικά επιρρήματα, αριθμητικά κλπ.

2. Οι αριθμοί στην ΚΝΕ

Οι αριθμοί στην ΚΝΕ είναι δύο: ενικός και πληθυντικός. Ο δυϊκός της αρχαίας ελληνικής (ΑΕ), κυρίως της αττικής, έχει χαθεί και εκφράζεται, όταν χρειαστεί, με στοιχεία λεξιλογικά (π.χ. με τα: *το ζευγάρι*, και οι *δύο*, *αμφότεροι* κλπ. ή με σύνθετα με πρώτο συνθετικό αριθμητικό, π.χ. *δίκυκλο*, *διμοιρία* κλπ., πρβ. και *τρίπλευρο*, *τετράγωνο*, *τετράστιχο*, *πένταθλο*, *πεντάλφα* κλπ.) ή φρασεολογικά (π.χ. *καλώς τα μάτια μου τα δύο*, *το έχει δίπορτο* κλπ.). Μηδενικά, τέλος, ή ουδέτερου αριθμού θα μπορούσαν να θεωρηθούν άκλιτα ουσιαστικά όπως *σπόρ* = *το σπόρ* / *τα σπόρ*).

Η γραμματική κατηγορία του αριθμού διαφέρει από την έννοια του αριθμήσιμου ή του πλήθους και της μονάδας, που δηλώνεται με τα αριθμητικά (βλ. Σετάτος 2024), με παραγωγή (παραγωγικά επιθήματα), με σύνθεση (πρβ. *πολυαγορά* κλπ.) και με φρασεολογικές μονάδες (πρβ. *κόσμος και κόσμος*, *κόσμος και κοσμάκης* κλπ.).

3. Ελλείψεις και πολυτυπία

Κλιτά γλωσσικά στοιχεία παρουσιάζουν κάποτε ελλείψεις και πολυτυπίες.

3.1 Ελλείψεις

Παρατηρούνται ελλείψεις σε διάφορες κατηγορίες όπως:

- σε *singularia tantum* (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 222–224): (α) μερικά συγκεκριμένα, πολλά περιληπτικά και αφηρημένα ουσιαστικά: *οικουμένη*, *ανθρωπότητα*, με-

σαίωνας, πλουσιόκοσμος, χάος, άνθισμα, κύρος, καθισιό κλπ.: (β) ονόματα επιστημών, επαγγεμάτων κλπ.: γλυπτική, καλογερική κλπ.: (γ) στοιχεία, μέταλλα, προϊόντα κλπ.: ράδιο, υδρογόνο, ασήμι κλπ.: (δ) κύρια ονόματα: Λαμπρή, Ελλάδα, Αντρέας, Φρόσω κλπ.: (ε) αντωνυμίες: ένας, κανείς / κανένας, καθένας, τί, ο δείνα / ο τάδε: (ς) υποκοριστικά όπως δασκαλάκος – ? δασκαλάκοι (πρβ. όμως δασκαλάκια), ναυτάκος – *ναυτάκοι (πρβ. όμως ναυτάκια).

- σε pluralia tantum (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 224–225): (α) κοινά ονόματα με περιληπτική συχνά σημασία: βαφτίσια, γεράματα, έγκατα, εκατόχρονα, κάλαντα, μάγια, μεσάνυχτα, περίχωρα, πεθερικά, προικιά, σωθικά, τάρταρα, τρεχάματα κλπ.: (β) κατεξοχήν περιληπτικά: πουλερικά, χορταρικά κλπ.: (γ) σύνθετα αντικείμενα: γυαλιά, κιάλια: (δ) παρατακτικά σύνθετα: γιδοπρόβατα: (δ) ουσιαστικοποιημένα επίθετα: λιανά, ρηχά, φράγκικα κλπ.: (ε) αμοιβή για εργασία: ασφάλιστρα κλπ.: (ς) γλώσσα: ελληνικά κλπ.: (ζ) κύρια ονόματα: γιορτές, π.χ. Φώτα, τοπωνυμίες, π.χ. Δελφοί, Σέρρες, Άγραφα κλπ.:
- σε απρόσωπα και τριτοπρόσωπα ρήματα: μόνο στο γ' ενικό πρόσωπο:
- σε πτώσεις, π.χ. έλλειψη γενικής πληθυντικού, όπως ζάχαρη, πληθ. ζάχαρες, –, πρβ. των ειδών ζάχαρης.

Οι ελλείψεις καλύπτονται με άλλα γλωσσικά μέσα, π.χ. με συνώνυμα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 223, π.χ. ηχώ – αντίλαλοι, νούς – κεφάλια, μυαλά, διάνοιες κλπ.).

3.2 Πολυτυπία

Η πολυτυπία εμφανίζει ποικίλες μορφές, όπως:

- διπλόκλητα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 257–258): διαφορετικό γένος στον πληθυντικό (π.χ. πλούτος – πλούτη, σανός – σανά), διπλό γένος στον πληθυντικό (π.χ. βράχος – βράχοι / βράχια):
- διπλόμορφα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 258): στον ενικό (π.χ. γίγαντας / γίγας, Αίαντας / Αίας), στον πληθυντικό (π.χ. χάρη – χάρες / Χάριτες), στους δύο αριθμούς (π.χ. γέροντας / γέρος – γέροντες / γέροι):
- διπλοκατάληκτα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 259–260): στον πληθυντικό (π.χ. φουρνάρηδες / φουρναραίοι):
- καταλήξεων προσώπων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 324–325· 334· 340 σημ. 1): δένουν / δένουνε, δενόταν(ε) / δένονταν, δενόμουν / δενόμουνα, δένονταν / δενόντουσαν, περνούσαν / πέρναγαν κλπ.

3.3 Διαφορές σημασιών και λειτουργιών

Έλλειψη και πολυτυπία πρέπει να εξεταστούν σε συνάρτηση με τη σημασιακή και λειτουργική πλευρά των λέξεων (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 225· και πρβ. 5, 6), π.χ. μαλί – μαλλιά, νεύρο – νεύρα, γυαλί – γυαλιά, τσάκισμα – τσακίσματα κλπ., όπου παρατηρούμε περιορισμούς στις χρήσεις των αριθμών, οι οποίοι δημιουργούν την εμφάνιση έλλειψης ή πολυτυπίας.

4. Αριθμοί και μέρη του λόγου

Τα άκλιτα μέρη του λόγου δέν εμφανίζουν μορφολογικά τις γνωστές απο τα κλιτά μέρη χρήσεις ενικού – πληθυντικού (εκτός απο τις περιπτώσεις ουσιαστικοποίησης ή μεταγλωσσικής χρήσης, π.χ. *τα υπέρ και τα κατά: το «αφού» ως χρονικός σύνδεσμος κλπ.*), αλλά απο την άποψη του σχηματισμού τους (ετυμολογικά) συνάπτονται συχνά με τις μορφολογικές διακρίσεις των αριθμών, όπως φαίνεται απο τα εξής:

- επιρρήματα: τοπικά όπως *δεξιά – αριστερά, ψηλά – χαμηλά* (αλλά *πλάι κλπ.*), *βόρεια, μεσουρανίς, κατακέφαλα κλπ.*, χρονικά όπως *συχνά, εξαρχής, αργά, τέλος, του χρόνου κλπ.*, τροπικά όπως αυτά σε *-α, διαμιάς, επικεφαλής, προπάντων κλπ.*, ποσοτικά όπως *τόσο, μόνο, πολύ, παλιά κλπ.*, βεβαιωτικά όπως *βέβαια, πιθανόν κλπ.*, πρβ. και επιρρηματικές εκφράσεις όπως *μιά για πάντα, μιά χαρά, στα τυφλά, τις προάλλες κλπ.*, επιρρηματική χρήση ουσιαστικών όπως *πάω σχολείο / σπίτι κλπ.* και φρασεολογισμούς όπως *καλού κακού, άκρη άκρη κλπ.*, πρβ. και τους ρηματικούς τύπους σε *-οντας*
- προθέσεις: *ίσαμε*, εκφράσεις όπως *προς τα πάνω*
- σύνδεσμοι: *μόνο (να), αφότου, προτού, όσο που, μιά και, λοιπόν, επομένως, διότι*, όχι όμως *αλλά < ΑΕ αλλά < ἄλλα*, που σήμερα έχει επισκοτιστεί
- επιφωνήματα: επιφωνηματικές εκφράσεις (ευχετικές κλπ.) όπως *ωραία!, χρόνια πολλά!, με τις υγείες σας! κλπ., όπαλάκια!* (γίνεται αισθητό ως πληθυντικός ουδετέρου).

Τα κλιτά μέρη του λόγου εμφανίζουν όλα τη μορφολογική διάκριση ενικού – πληθυντικού, με ιδιαίτερες συχνά μορφές κατα είδος και διαφοροποιήσεις κατα τη φρασεολογία, λειτουργία και σύνταξη:

- άρθρα: έλλειψη πληθυντικού στο αόριστο άρθρο *ε'νας / μια' / ε'να'*
- ονόματα: βασική κατηγορία της κλίσης των ουσιαστικών και των επιθέτων, εκτός των ελλειπτικών ουσιαστικών (κανονικά *δείλι, επίχειρα, ήπατα, όφελος, προάλλες, πρωί, σέλας, σέβας, σύγκαλα, τάραχος κλπ.*, βλ. και 3) ή σε ορισμένες σημασίες τους (π.χ. *κόσμος* = πλήθος ανθρώπων, χωρίς πληθυντικό), πρβ. και κύρια ονόματα (π.χ. *Αθήνα, Ζάκυνθος, Γαρδίκι και Κύθηρα, Γρεβενά κλπ.*)
- αντωνυμίες: προσωπικές με διαφορετικές ρίζες (ινδοευρωπαϊκό χαρακτηριστικό, παλιά ακλισία που τροποποιείται σε κλιτές μορφές και διπτωτισμό), άλλες σύμφωνα με τα ονόματα, πρβ. και *την πάτησε, τα βρήκαν μεταξύ τους, δέν τα πήγαν καλά, νά τα μας!, εγώ με τον εαυτό μου, τα δύο του «εγώ», και άλλες είναι άκλιτες*, π.χ. *που, κάθε, ο δείνα / ο τάδε* (πρβ. όμως το λαϊκό *ο τάδες, του τάδε*), *τίποτε, κάθετί*, ή παρουσιάζουν ελλείψεις, π.χ. *τίνος* = *ποιού* (**τίς* αλλά *τί, *τίνες* αλλά *τίνων*), *μερικοί* (*μερικός* = επίθετο), *κανένας / καθένας* (λείπει ο πληθυντικός)
- αριθμητικά: περιορισμένη κλίση στα απόλυτα (των *ένas και μηδέν* μόνο στον ενικό, των *δύo, τρείς, τέσσερις* στον πληθυντικό)
- ρήματα: διάκριση αριθμών εκτός των απρόσωπων ρημάτων (*ξημερώνει, πρέπει κλπ.*) και τριτοπρόσωπων (*βρέχει, αξίζει, κοντεύει, πειράζει κλπ.*), κοινοί τύποι για γ' πρόσωπο ενικού και πληθυντικού στον παρατατικό (*γράφονταν*: ενικός και πληθυντικός, αλλά πρβ. *γραφόταν – γράφονταν*)

- παράγωγες λέξεις: δηλώνουν με παραγωγικά επιθήματα ένα ή περισσότερα όντα, ενέργειες κλπ. (βλ. 5.1 στο 1)·
- σύνθετες λέξεις: δηλώνουν ένα ή πολλά ομοειδή, π.χ. *μονοφωνία* – *πολυφωνία* κλπ., αλλά και ανόμοια που αποτελούν ενότητα, π.χ. παρατακτικά όπως *ψωμοτύρι*, *χιονόνερο*, *ζευγαρωτά* όπως *αντρόγυνο* κλπ. (ο πληθυντικός, όταν υπάρχει, δηλώνει περισσότερες ενότητες, π.χ. *αντρόγυνα* κλπ., αλλά **ψωμοτύρια*), καθώς και έλλειψη όπως *απιστία* (ο πληθυντικός δηλώνει περισσότερες περιπτώσεις, π.χ. *απιστίες*).

5. Χρήσεις και λειτουργίες αριθμών

5.1 Λειτουργίες αριθμών

Οι αριθμοί χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991· Τζάρτζανος 1946–1953) στα:

1) Ονόματα:

- αριθμητικότητα (*numerosity*): ένα όν (ενικός) – πολλά ομοειδή όντα (πληθυντικός)·
- περιεκτικότητα: ενικός που δηλώνει πολλά όμοια όντα στο ίδιο μέρος (π.χ. *πενικιάς*, *αμμουδιά*, *αμπελώνας*, *αχερώνας*, *ψαριά* κλπ.), το ποσό που χωράει ένας τόπος (π.χ. *καραβιά*, *μπουκιά*, *πιρουνιά*, *φουρνιά* κλπ.)·
- περιληπτικότητα: σύνολο (ενωμένων όμοιων) προσώπων ή πραγμάτων, στον ενικό, π.χ. *κόσμος*, *λαός*, *εργατιά*, *στρατός*, *συγγενολό(γ)ι*, *κλεφτουριά*· παραγωγικά επιθήματα *-θέμι*, *-μάνι*, *-λάσι*, *-ουριά* κλπ. (πρβ. αντίθετα τους πληθυντικούς *άνθρωποι*, *εργάτες*, *στρατιώτες*, *συγγενείς* κλπ., που δηλώνουν τα πολλά όμοια το καθένα ξεχωριστά, πρβ. τα κατεξοχήν περιληπτικά όπως *ασημικά*, *γυαλικά*, *ζυμαρικά*, *χορταρικά* κλπ.)· μονάδες που συναπαρτίζουν κάτι, π.χ. αριθμητικά σε *-άδα* (*τριάδα*), *-αριά* (*δεκαριά*)· μονάδα ως βάση μέτρησης σε *-ίδι* (*πριονίδι*, *στολίδι*)·
- μοναδικότητα: πράξη κλπ. συχνή – πράξη μιάς φορές, π.χ. *βρισίδι* – *βρισιά*, *σπρωξίδι* – *σπρωξιά*, *κανονίδι* – *κανονιά* (πρβ. και πληθυντικό: *τουφεκίδι* – *τουφεκίες* κλπ. για όμοια χωριστά), *καθισιό* – *καθισιά*, πρβ. και *τρεξίδι* – *τρεξιά* – *τρεχάλα*, παράγωγα σε *-ιμο* (*βρίσιμο*, *τρέξιμο*) και *-μός* (*κατατρεγμός*)·
- επανάληψη, συχνότητα: με πληθυντικό, π.χ. (στην τηλεόραση) *παρατηρήσαμε ιλαρές* (= περιπτώσεις ιλαράς)· με ουσιαστικά σε *-ίδι*, *-ιά*, *-μός* (*τουφεκίες*, *κανονίες*, *κατατρεγμοί*)·
- προσέγγιση: ενικός περιληπτικών αριθμητικών σε (*καμιά*) *-αριά* (*καμιά δεκαριά* = περίπου δέκα), *τρακοσαριά* (= πάνω κάτω τριακόσιοι)·
- μάζα: στον ενικό για στοιχεία, μέταλλα, ορυκτά, προϊόντα, π.χ. *ασήμι*, *κοκκινόχωμα*, *ράδιο*, *υδρογόνο*·
- κύρια ονόματα: στον ενικό ονόματα γιορτών (*Λαμπρή*), τοπωνυμίων, ανθρωπωνυμίων, στον πληθυντικό για πρόσωπα με το ίδιο βαφτιστικό (*έχουμε δύο Γιάννηδες στην οικογένεια*), γιορτές (*Χριστούγεννα*), τοπωνυμίες (*Σφακιά*, πρβ. και *Θήβα* – *Θήβες*), οικογένειες (*οι Κολοκοτρωναίοι*), βλ. και 6.3·
- είδη της ίδιας ύλης ή αντικείμενα απο το ίδιο υλικό: στον πληθυντικό (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 223), π.χ. *χαλκώματα*, *τρία μελάνια*· πρβ. και *υπάρχουν δύο χημείες, ενόργανη και ανόργανη· αγόρασα δύο αριθμητικές* (= δύο βιβλία αριθμητικής)·

- εκδηλώσεις ιδιότητας: στον πληθυντικό (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 222–223), π.χ. *ας λείπουν οι ευγένειες!*· *κάνει πολλές χωριατιές· τί ανοστίες είν' αυτές!*
- γενικότητα – περιπτώσεις: *ο καλός – οι καλοί* (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 50), *είδη ή περιπτώσεις ενέργειας* (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 93), π.χ. *γέλασε το τα-νταχτό γέλιο του – γελούσε τρανταχτά γέλια*.

2) Αντωνυμίες: γενίκευση – καταμερισμός, π.χ. *η εξέταση του εαυτού μας – η εξέ-ταση των εαυτών μας*.

3) Αριθμητικά: εκφράσεις απεριόριστα μεγάλου αριθμού με πληθυντικό, π.χ. *χιλιά-δες, μυριάδες κλπ.* (= αμέτρητο πλήθος).

4) Ρήματα:

- ένα ή πολλά υποκείμενα με ενικό ή πληθυντικό αντίστοιχα·
- μέσα αλληλοπαθή σε πληθυντικό, π.χ. *γνωριστήκαμε με τη Μαρία πέρυσι* (πρβ. *γνωρίστηκα με τη Μαρία πέρυσι*)·
- απρόσωπα και τριτοπρόσωπα σε γ' πρόσωπο του ενικού.

5.2 Συνδυασμοί αριθμών

Η συντακτική χρήση των αριθμών (συμφωνία όρων κλπ.) παρουσιάζει ποικιλία περι-πτώσεων, με παράλληλες συχνά δυνατότητες σύνταξης και διαφορά φορτίσεων και λειτουργιών, όπως (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1):

- συμφωνία αριθμών: επιθετικός προσδιορισμός + ουσιαστικό, υποκείμενο + ρήμα (+ κατηγορούμενο)·
- ασυμφωνία αριθμών: ρήμα σε γ' ενικό πρόσωπο + υποκείμενα σε παράταξη (π.χ. *πέθανε ο βασιλιάς, η βασίλισσα και ο δούλος*), υποκείμενα σε παράταξη + ρήμα στο γ' πληθυντικό πρόσωπο (π.χ. *ο βασιλιάς, η βασίλισσα και ο δούλος πέθαναν*), πρβ. όμως και με το ρήμα στο γ' πληθυντικό: *πέθαναν ο βασιλιάς, η βασίλισσα και ο δού-λος*, ή με το ρήμα στο γ' ενικό: *ο βασιλιάς, η βασίλισσα και ο δούλος πέθανε*·
- σύνθετη πρόταση ως προς το υποκείμενο + κατηγορούμενο στον πληθυντικό, π.χ. *ο Γιάννης και η Μαρία είναι γιατροί*·
- όνομα περιληπτικό + ρήμα σε ενικό ή πληθυντικό (κατα το νοούμενο), π.χ. *το συγ-γενολόι τον φοβερίζουν οτι...*·
- παραθετικός προσδιορισμός σε πληθυντικό, όταν τα προσδιοριζόμενα είναι δύο ή περισσότερα, π.χ. *ο Όλυμπος κι ο Κίσαβος, τα δύο βουνά, μαλώνουν*·
- προσδιορισμός αρσενικού γένους στον πληθυντικό σε δύο ή περισσότερα ουσια-στικά, αν αυτά είναι διαφορετικού γένους, π.χ. *άντρας και γυναίκα αθλητές*·
- η επιθετική αντωνυμία *τίποτε* + πληθυντικό σε ερωτηματικές προτάσεις, π.χ. *έχεις τίποτε γαλλικά βιβλία να...* (σπάνια και με ενικό, π.χ. *σου βρίσκεται τίποτε παξι-μάδι*).

6. Πραγματολογικές χρήσεις αριθμών

Οι ομιλητές έχουν στη διάθεσή τους ένα φάσμα δυνατοτήτων για τη χρήση των αριθ-μών, με ιδιαίτερες φορτίσεις η καθεμιά, ανάλογα με τα επίπεδα της γλώσσας, όπως:

1) Φορτίσεις

Οι φορτίσεις δηλώνουν επίπεδα της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1994), όπως με την πολυτυπία (βλ. 3.2) ενικού και πληθυντικού, π.χ. *γέροντας / γέρος*, *πληθ. γέροντες / γέροι / γερόντοι / γεροντάδες*· *τα ταξί / τα ταξιά* (λαϊκό)· *τα πέναλτι / τα μπέναλτι* (λαϊκό) / *τα πέναλτις* (ιδιολεκτικό)· *ουρανοί / ουράνια* (ποιητικό, σε φρασεολογίες κλπ.)· *έμπορος / έμπορας* (λαϊκό), *πληθ. έμποροι / έμπορες* (λαϊκό) / *εμπόροι* (λαϊκό)· *πρβ. μαθητούδια, τί μαθητές και κουροφέξαλα*· *ποιός μαθητής, ένας μαθητάκος εκεί πέρα*.

2) Ενίσχυση – υποβάθμιση

Οι αριθμοί μπορούν να ενισχυθούν ή να υποβαθμιστούν με τη χρήση αναδιπλώσεων και άλλων μέσων, π.χ. *δέντρα, δέντρα, δέντρα, παντού δέντρα*· *σπίτια, σπιτάκια, σπιτάρες, σπιταρόνες*· *μαθητές και μαθήτριες, μαθητούδια και μαθητριούλες*· *μαθηταί και μαθητάδες* (λόγιο και λαϊκό: περιφρονητικά κλπ.)· *γραφείς και γραφιάδες* (λόγιο και λαϊκό: επίσημο και λαϊκό)· *αφέντες και αφεντάδες* (δημοτικό και λαϊκό = κάθε είδος)· *άνθρωποι και ανθρώποι* (δημοτικό και λαϊκό, *πρβ. μεγάλοι και τρανοί*)· *άνδρες* (λόγιο) / *άντρες* (δημοτικό) / *άντρηδες* (λαϊκό)· με πληθυντικό σε μεγεθυντική ή επιτατική σημασία (π.χ. *τί καμώματα είναι αυτά;! ντροπές! απο τα βάθη της ψυχής μου*) ή σε δήλωση δυσάρεστου / ενοχλητικού, ευχάριστου κλπ. *κατα τη γενική σημασία της πρότασης* (π.χ. *έφτασαν οι ξέστες*· *χύθηκαν γάλατα / αίματα*· *είναι ανυπόφορος όταν αρχίζει τις συζητήσεις του / είναι απολαυστικός στις συζητήσεις του*).

3) Συντάξεις

Η ποικιλία των συντάξεων με ενικό και πληθυντικό είναι μεγάλη και κανονικά δηλώνει διαφορετικές σημασίες και φορτίσεις, π.χ. *ο έμπορος και ο υπάλληλος πρέπει να είναι τίμιος* (υποβάλλεται: αλλά αυτός δέν είναι), *ο έμπορος και ο υπάλληλος πρέπει να είναι τίμιοι* (άνθρωποι), *οι έμποροι και οι υπάλληλοι πρέπει να είναι τίμιοι* (λειτουργία ένα προς ένα), *πρβ. και έμποροι και υπάλληλοι πρέπει να είναι τίμιοι* (τουλάχιστον αυτοί), *κάθε έμπορος και κάθε υπάλληλος πρέπει να είναι τίμιος* (οποιοσδήποτε...)· *όλοι οι στρατιώτες πήγαν (ο καθένας) στις μονάδες τους (στη μονάδα του)* (διανεμητικός πληθυντικός, *πρβ. ο κάθε στρατιώτης πήγε στη μονάδα του*)· *κυρίαρχος της θάλασσας* (του υδάτινου στοιχείου) / *των θαλασσών* (ενισχυτικά: κάθε υγρής επιφάνειας)· *ο δέκατος όγδοος και ο δέκατος ένατος αιώνας* (τους θεωρώ μαζί σάν μιά ενότητα) – *ο δέκατος όγδοος αιώνας και ο δέκατος ένατος αιώνας* (τους θεωρώ ξεχωριστά)· *ο Έλληνας και ο Τούρκος αντιπρόσωπος* (μαζί, στην περίπτωση συνομιλίας κλπ.) – *ο Έλληνας και ο Τούρκος αντιπρόσωποι* (*πρβ. κατατάκτες*)· *κάποιος ή κάποια αποφάσισε* (ένα άτομο) – *κάποιος ή κάποια αποφάσισαν* (μπορεί και οι δύο)· *χτυπιούνταν* – *χτυπιούνταν μεταξύ τους / οι μέν τους δέ / χτυπούσε ο ένας τον άλλο και όλοι μεταξύ τους / πέφταν χτυπήματα απο τον ένα στον άλλο / απο τους μέν στους δέ / απο τον ένα στους άλλους / απο τον καθένα τους προς όλους τους άλλους χωριστά και μαζί / χτυπιούνταν αναμεταξύ τους κλπ.*

4) Εκφράσεις με τον έναν αριθμό αντί του άλλου (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 45· 51–52· 133· 172· 241· 246):

- *ενικός αντί πληθυντικού*: για δήλωση ολόκληρου του είδους (το ένα απο τα ομοειδή λαμβάνεται ως εκπρόσωπος όλων ή του είδους, με ειδοποιό άρθρο, σε παραστατικότερο λόγο, π.χ. *ο Έλληνας αγαπά την πατρίδα του*· *ο στρατιώτης πρέπει να*

πειθαρχεί· ο σκύλος είναι πιστό ζώο, πρβ. οι σκύλοι είναι πιστά ζώα κλπ.), της ύλης (π.χ. τα παπούτσια είναι απο ξύλο)·

- πληθυντικός αντί ενικού: για ποιητική έκφραση (π.χ. *ὦ Ἑλλάδων δειλινά!· τη γῇ των Διγενήδων*), για άτομα με το ίδιο όνομα ή με τις ίδιες αρετές ή κακίες γνωστού ατόμου, που λαμβάνεται ως αντιπροσωπευτικό είδος (π.χ. *σήμερα γιορτάζουν οι Γιάννηδες· Σολωμοί δὲν υπάρχουν σήμερα*), για έκφραση συμπάθειας, λεπτότητας ή μετριασμού (π.χ. *λοιπόν τότε φεύγουμε;· το μάθαμε το μάθημά μας;*, βλ. και Τριανταφυλλίδης 1991, 317), απο σεβασμό (πληθυντικός ευγενείας προς ζωντανά, μή οικεία πρόσωπα κλπ., π.χ. *τί θέλετε κύριε;*), για δήλωση κοινωνίας (π.χ. *δὲ ντρεπόμαστε!*), αίγλης (π.χ. *οι γάμοι τους· να μάθουν οι Αθήνες τί σημαίνουν κλπ.*, σε περιπτώσεις όπως *οι Δελφοί εμφανίζονται εκφράσεις όπως να μάθουν οι Δελφοί του κόσμου τί σημαίνουν*), μεγαλοπρέπειας (π.χ. *αποφασίζουμε και διατάσσουμε απο το λόγιο αποφασίζομεν και διατάσσομεν που επίσης λέγεται ως φρασεολογισμός*), διακριτικότητας ή μετριοφροσύνης (π.χ. *μπορούμε να σας ενοχλήσουμε μιά στιγμή;· θα μας γράφεις;· είπαμε παραπάνω*), συνόλου απο πολλά (π.χ. *τρέχουν οι μύτες = η μύτη και τα ρουθούνια· οι αρραβώνες*), ειδών ή βαθμού εμφάνισης ενός φυσικού φαινομένου ή αφηρημένης έννοιας (π.χ. *μας βρήκαν αρρώστιες· πρέπει να γίνουν οικονομίες = συγκεκριμένες ενέργειες οικονομίας*).

5) Σύνδεση με ακροατή ή ομιλητή

Οι αριθμοί, όπως και τα πρόσωπα, των ρημάτων υποβάλλουν ιδιαίτερες οπτικές γωνίες, που αφορούν τον ακροατή ή τον ομιλητή, όπως:

- ενικός για θεία πρόσωπα: για ή προς τον Θεό, την Παναγία, τον Χριστό, τους αγίους ή προς νεκρούς (πρβ. αποχαιρετισμούς νεκρών σε β' ενικό πρόσωπο)·
- ως προς τον ακροατή ή τους ακροατές: πρβ. *ο μαθητής πρέπει να...* (εννοείται και εσύ είσαι μαθητής) – *οι μαθητές πρέπει να...* (εννοείται όχι μόνο εσύ) – *ένας μαθητής πρέπει να...* (εννοείται δὲν ξέρω τί κάνουν οι άλλοι, αλλα...) με τα *ο μαθητής πρέπει να...* (η φύση των μαθητών όπως εσείς) – *οι μαθητές πρέπει να...* (εννοείται κι εσείς είστε μαθητές) – *ε'νας μαθητής πρέπει να...* (εννοείται αφήστε τους άλλους)·
- ως προς τους ομιλητές: ένταξη ομιλητή σε ομάδα κλπ. με το *α'* πληθυντικό πρόσωπο ή πληθυντικό ονόματος, π.χ. *οι Έλληνες...* (οι σημερινοί και επομένως και εγώ) – *ο Έλληνας...* (ανέκαθεν, η φύση του Έλληνα).

6) Σχέση με ομιλητή – ακροατή – άλλα πρόσωπα

Οι αριθμοί σε συνδυασμό με τα πρόσωπα του ρήματος υποβάλλουν ποικίλες φορτίσεις, π.χ. *δὲν ξέρω τί μπορεί να συμβεί* (προσωπική γνώμη) / *δὲν ξέρεις τί...* (ο κάθε συνομιλητής μου) / *δὲν ξέρει κανείς τί...* (γενίκευση και αοριστία) / *δὲν ξέρουμε τί...* (εσύ / εσείς και εγώ / εμείς = όσοι συνομιλούμε) / *δὲν ξέρετε τί...* (διαπίστωση κλπ.) / *δὲν ξέρουν τί...* (γνώση κλπ.).

7) Φρασεολογία

Φρασεολογισμοί εκφέρονται άλλοτε στον ενικό αριθμό (π.χ. *κόσμος και κοσμάκης, χέρι χέρι, πεθαίνω της πείνας, λίγο λίγο, τό και τό, του είτε αυτό κι αυτό κλπ.*), άλλοτε σε πληθυντικό (π.χ. *ώρες ώρες κλπ.*, βλ. και 6.2) και άλλοτε και στους δύο (π.χ. *άκρη άκρη: τοπικά, άκρες άκρες: μεταφορικά, τέτοιοι και τέτοιοι αλλα είδε μιά γίδα τέτοια και τέτοια*).

Οι τυποποιημένες εκφράσεις των φρασεολογημάτων και φρασεολογισμών μπορούν να αντιτίθενται σε άλλες, κανονικές και συνηθισμένες, χρήσεις του γλωσσικού στστήματος, παρουσιάζοντας αντιθέσεις στους αριθμούς, π.χ. *συφορά μου! – οι συφορές που με βρήκαν· μεσονύχτι – μεσάνυχτα· κάνει / κάνουν τον μεθυσμένο / τον αδιάφορο – κάνουν τους μεθυσμένους / αδιάφορους· πήγε φυλακή – πήγε στη φυλακή· αβγά της ημέρας – αβγά πολλών ημερών· καράβια του πολέμου – καράβια των πολέμων του δεκατάσσερα και σαράντα· φρούτα της εποχής – φρούτα των εποχών· έχει πολύ ψάρι – έχει πολλά ψάρια· τά 'χει χαμένα / φτιαγμένα (με) – τό 'χει χαμένο / φτιαγμένο (απο)·* πρβ. και *θές... θές... – θέλετε... θέλετε...*

Τα ίδια παρατηρούμε και σε παροιμιακές φράσεις, πρβ. *Γιάννης κερνά και Γιάννης πίνει* (χαρακτηριστικό ατόμου) – *σαρανταπέντε Γιάννηδες ενός κοκόρου γνώση*.

8) Επίπεδα της γλώσσας (ύφος, ρητορικά σχήματα κλπ.)

Η χρήση των αριθμών αντιστοιχεί συχνά στα επίπεδα της γλώσσας, όπως:

- ρητορικά σχήματα (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 2): έλξη (π.χ. *τα Κλαυδιανά, παλιό βυζαντινό χωριό, κοιμάται αντί κοιμούνται*), αναδίπλωση (π.χ. *παρέες παρέες, παρέες παρέες παρέες*: πλήθος σε έκταση, αναπεπταμένο χώρο – *παρέες παρέες και παρέες*: υποδήλωση κάπως δυσάρεστης υπερβολής στον ομιλητή – *παρέες, παρέες, παρέες*: όλο αυτό βλέπουμε / βλέπαμε), ταυτολογία (π.χ. *μ' άνη και με λουλούδια*), έν δια δυοίν (π.χ. *πέρασε ράχες και βουνά*), καθ' όλο και μέρος (π.χ. *στην άκρη στο ποτάμι*), πρβ. και μεταφορά, συνεκδοχή, επαναφορά, επαναστροφή, αντιστροφή, συμπλοκή, υποφορά και ανθυποφορά, ειρωνεία κλπ. (π.χ. *απο δημαρχαίους μέχρι...· είναι κλέφτηδες· αυτά συμβαίνουν και εις Παρισίους*, πρβ. *αυτά συμβαίνουν στο Παρίσι*).
- συνδυασμός αριθμών με πλεοναστική χρήση του και, π.χ. *πατήσανε τα Γιάννενα και τη μεγάλη χώρα*
- ποικιλίες του τύπου *μερόνυχτα – μερόνυχτο* (σπάνιο) / *ημερονύκτιο – ημερονύκτια· κλάματα / γέλια* (ενέργεια στα μέρη της) – *κλάμα / γέλιο* (ενέργεια στο σύνολό της).

7. Οι αριθμοί διαχρονικά

Η γραμματική κατηγορία του αριθμού συνεχίζεται απο την αρχαία στη νέα ελληνική, με την απώλεια του δυϊκού αριθμού. Παρά τις αλλαγές στην κλίση, η διάκριση γίνεται παντού, εκτός των άκλιτων ονομάτων (ουσιαστικών και επιθέτων, π.χ. *στάρ, σίκ* κλπ.), που είναι περισσότερα στη νέα ελληνική απο την αρχαία (τὸ χρεών, τὸ ὑμεῖς, τὸ ἄλφα, βλ. Smyth 1958, 46).

Ενικός και πληθυντικός εμφανίζονται έμμεσα στα άκλιτα, που όπως δείχνει η ετυμολογία τους προέρχονται απο κλιτές μορφές, ιδιαίτερα στα επιρρήματα της ΚΝΕ (πρβ. όμως και την προθέση *ίσαμε*), η εξέταση των οποίων δείχνει οτι τα ποσοτικά (τόσο, πόσο, όσο, μόνο, πολύ, λίγο, κομμάτι, καμπόσο, τουλάχιστο, μέρος... μέρος... κλπ.) και πολλά χρονικά (γύρω, όσο, τέλος, φέτος, του χρόνου, ολημερίς κλπ.) προέρχονται απο κλιτούς τύπους του ενικού αριθμού, ενώ τα τροπικά και τοπικά απο τύπους του πληθυντικού (π.χ. σε -α < σύστοιχα αντικείμενα της αρχαίας ελληνικής, π.χ. *ψηλά, κοντά, δεξιά, μακριά, απόμερα, ολόγυρα, ανάμεσα, βόρεια, καλά, σιγά, ίσια, ωραία, χω-*

ριστά, ακουστά, μπρούμυτα, ανάσκελα, χεροπόδαρα, ελληνικά, ίσια ίσια κλπ.). Αυτή η κατανομή εξηγείται απο το οτι τα ποσοτικά δηλώνουν ένα ορισμένο ποσό, πολλά χρονικά μιά ορισμένη στιγμή (αλλα υπάρχουν και εκείνα που δηλώνουν διάρκεια, δηλαδή σειρά στιγμών, π.χ. πάντα, συχνά, αδιάκοπα, απόλαμπρα, σύνναυα = ξημερώματα), τα τροπικά σε -α μιά κατάσταση πραγμάτων (αλλα υπάρχουν και άλλα όπως διαμιάς, επίσης, επικεφαλής, εξάλλου, του κάκου, τυχόν) και τα τοπικά σε -α περιοχή, δηλαδή πολλά σημεία μαζί (υπάρχουν και τα λίγα όπως αλλού = σε άλλο μέρος, παντού = σε κάθε μέρος χωριστά). Έτσι και στα πió (< πλέον, πρβ. ποσοτικά σε -ο) και πιά (< πλέα, πρβ. τροπικά σε -α), πρβ. είναι πió κουρασμένος – είναι πιά κουρασμένος.

8. Συμπεράσματα

Ο ενικός αριθμός δηλώνει στην ΚΝΕ ένα όν, μιά έννοια, μιά ενότητα κλπ., ο πληθυντικός δηλώνει πολλαπλασιασμό του ενικού, δηλαδή δύο ή περισσότερα ομοειδή όντα, ενέργειες κλπ., με όλες τις ιδιαίτερες σημασίες του (βλ. 5).

Πολλές σημασίες και λειτουργίες των αριθμών, εκτός της αριθμητικότητας (μονάδα – πλήθος μονάδων), εξηγούνται απο τις σημασιακές μεταφορές προς τα άκρα ενός άξονα, όπως:

- ο μεγάλος αριθμός που υποβάλλεται με τον πληθυντικό μπορεί να υποδηλώνει αφθονία υλικών ή πνευματικών στοιχείων (αγαθών κλπ.), απομάκρυνση απο ατομικές επιδιώξεις, απόψεις, θεωρίες·
- ενικός και πληθυντικός υποβάλλουν αντιθέσεις συγκεκριμένου – συγκεκριμένου, γνωστού – άγνωστου, ατομικού – ομαδικού·
- ενικός και πληθυντικός ρημάτων υποβάλλουν, σε συνδυασμό με το γ' πρόσωπο, διάφορες φορτίσεις·
- ενικός και πληθυντικός εμφανίζουν κλίμακα συντακτικής συμφωνίας: επίθετο + ουσιαστικό, αριθμητικό + ουσιαστικό – ουσιαστικό / ουσιαστικά + ρήμα + όνομα / ονόματα·
- ενικός και πληθυντικός μπορούν να ενισχυθούν, να διαφοροποιηθούν κλπ. με ποικίλους τρόπους: αναδιπλώσεις και προσωδιακά μέσα, π.χ. πέτρα πέτρα πέτρα περάσαμε το ποταμάκι – πέτρες, πέτρες, πέτρες, παντού πέτρες· έφαγε ψωμί κι ελιά για να σπουδάσει (φρασεολογισμός) – έφαγε ψωμί κι ελιές αλλα δέν μπόρεσε να σπουδάσει (= κυριολεκτικά όπως λέει η έκφραση ψωμί κι ελιά)· πε³τρες και πε²τρες κλπ.

Η γραμματική κατηγορία του αριθμού στην ΚΝΕ σχετίζεται με άλλες κατηγορίες και στοιχεία της, που δηλώνουν αριθμό (αριθμητικά, ποσότητα, ενότητα κλπ.), και πρέπει να συνεξεταστεί με αυτά.

Βιβλιογραφία

- Reformatskij, A. 1988. «Number and Grammar», στο *Selected Writings: Philology, Linguistics, Semiotics*. Επιμ. V. Vinogradov. Μόσχα: Progress Publishers, 80–91.
- Σετάτος, Μ. 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

- . 2024. «Τα αριθμητικά στην κοινή νεοελληνική», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 297–306.
- Smyth, H. W. 1971. *Greek Grammar*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Οικονομία και αφθονία στη γλώσσα

1. Εισαγωγικά

Το θέμα της οικονομικής και μή οικονομικής χρήσης της γλώσσας, όπως κρίνεται από τα αποτελέσματά της (γλωσσικές πραγματώσεις κατά τις περιπτώσεις γλωσσικής επικοινωνίας κλπ.) είναι γνωστό και στο ευρύ κοινό, που δέν ασχολείται ειδικά με την εξέταση της γλώσσας και των εκφορών της (κυρίως ενδιαφέρει τους πολλούς η γραπτή μορφή, πρβ. μελέτη ύφους), όπως φαίνεται και από το λεξιλόγιο της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ): ολιγολογία, βραχυλογία, λακωνικότητα, συνοπτικότητα κλπ. – πολυλογία, μακρηγορία, απεραντοσύνη, αμετροέπεια κλπ. (βλ. Βοσταντζόγλου 1962).

Το θέμα όμως αφορά και την ίδια τη φύση της γλώσσας, όπως φαίνεται από το βασικό και καθολικό χαρακτηριστικό της, την ‘περιττολογία’ (redundancy), που αναγνωρίζεται και ισχύει συνήθως στην κατασκευή μορφών και λέξεων, αλλά από κεί και πέρα, στην καθημερινή ιδίως ομιλία, λέγεται μόνο ό,τι είναι απαραίτητο (πρβ. *ναι – όχι* – *Ποιός ήταν εκεί*; – *Η Μαρία*. – *Τί αγόρασες*; – *Γυαλιά ηλίου* κλπ.). Οικονομία και αφθονία έχουν σχέση και με τη συνοπτικότητα και αναλυτικότητα της γλώσσας (βλ. Σετάτος 2004). Η έκτασή τους μπορεί να διαφέρει κατά γλώσσες, ανάλογα με τη δομή και τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς (π.χ. στα κινεζικά γίνονται σύνθετες λέξεις με τις ακραίες συλλαβές-λέξεις της πλήρους έκφρασης).

Αντίκτυποι της βιολογικής, κοινωνικής, πολιτιστικής ζωής μπορούν να επηρεάζουν την οικονομία της γλώσσας.

2. Οι έννοιες οικονομία και αφθονία στη γλώσσα

Οι όροι *οικονομία* και *αφθονία* εκφράζουν έννοιες σχετικές με τη φύση γενικά της γλώσσας (πρβ. αναγκαστικά οικονομικά στοιχεία, όπως τα καθολικά χαρακτηριστικά), με τη φύση κάθε γλώσσας σε σύγκριση με τις άλλες (πρβ. τυπολογικές διαφορές μεταξύ γλωσσών, π.χ. πολυσυνθετικές – αναλυτικές κλπ. γλώσσες), με τις λειτουργικές διαφοροποιήσεις της ίδιας γλώσσας (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, π.χ. ποικιλία υφών), με τα ιδιόλεκτα και τις ιδιολεκτικές χρήσεις των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. ελεύθερες επιλογές, π.χ. πολυλογία, επαναλήψεις κλπ. – ολιγολογία κλπ., ανακολουθίες, σφάλματα κλπ.).

Η οικονομία του συστήματος, της δομής μιάς γλώσσας συνάπτεται με τις νοητικές λειτουργίες του εγκεφάλου (αφαίρεση, κατηγοριοποίηση, κατάταξη, οργάνωση με κανόνες κλπ.), όπως φαίνεται γενικά στη συμπεριφορά και αντίληψη του ανθρώπου (πρβ. *habit*, καθολικά χαρακτηριστικά). Για να λειτουργήσει αποτελεσματικά ένα σημειωτικό σύστημα, όπως η γλώσσα, πρέπει να είναι οικονομικά οργανωμένο. Παρόμοια και στο ιδιολεκτικό επίπεδο, παρά τις ατομικές ποικιλίες προφοράς, πλούτου λεξιλογίου, επιμέλειας στην έκφραση κλπ., η επικοινωνία επιτυγχάνεται απρόσκοπτα βάσει των διακριτικών χαρακτηριστικών και κανόνων οργάνωσης του συστήματος.

Οι έννοιες *οικονομία* και *αφθονία* απαιτούν κάθε φορά συγκριτική εξέταση και ι-διαίτερα κριτήρια, καθώς:

- δέν δηλώνουν πάντα αντίθεση θετικών – αρνητικών γλωσσικών πραγματώσεων,

εφόσον υπάρχουν περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητη η μία από αυτές και περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητες και οι δύο, π.χ. σε υπομνηματισμούς κειμένων, με παραφράσεις, αναλυτικές εκθέσεις κλπ.

- μπορούν να υπάρξουν όμοιες οικονομικά αλλά ανόμοιες εκφραστικά πραγματώσεις της γλώσσας, π.χ. του ίδιου περιεχομένου σε πολλές καταγραφές του ίδιου επιπέδου της γλώσσας, όπου επίσης ισχύει η έλλειψη απόλυτης συνωνυμίας
- λάθη στην τήρηση των αρχών και των κανόνων των επιπέδων της γλώσσας οδηγούν στη διαπίστωση της οικονομίας της γλώσσας.

2.1 Οικονομία και αφθονία από την άποψη των καθολικών χαρακτηριστικών

Η γλώσσα του ανθρώπου (ικανότητα ομιλίας) παρουσιάζει καθολικά χαρακτηριστικά, που τα συναντούμε σε όλες τις γλώσσες, μεταξύ των οποίων παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις ως προς την οικονομία των στοιχείων που εμφανίζουν, όπως:

- γλωσσικές σταθερές (βλ. Κποροζον στους Ιβανον & Τορογον 1981, 59 κ.ε., στατιστική για αποκρυπτογράφηση κειμένων): φωνήματα $10-10^2$ (συνήθως λιγότερα από 80), συλλαβές 10^2-10^3 , μορφήματα 10^3-10^4 , λέξεις 10^4-10^5 (πρβ. και μεγαλύτερες γλωσσικές μονάδες: προτάσεις κλπ.)
- μέρη του λόγου: ονόματα, ρήματα – επιρρήματα, μόρια – άρθρα, αντωνυμίες προσωπικές, αντίτυποι (αντωνυμίες δεικτικές κλπ.) – προθέσεις, σύνδεσμοι
- επιφωνήματα – αναφωνήσεις – προτάσεις
- κύρια ονόματα: βαφτιστικά – επώνυμα, ονόματα ηπείρων – χωρών – τοπωνύμια – μικροτοπωνύμια
- παραγωγή / σύνθεση αντί νέων λεξημάτων.

2.2 Οικονομία και αφθονία από δομική άποψη

Εξετάζοντας τα συστήματα των γλωσσών από τυπολογική άποψη και συγκρίνοντάς τα μεταξύ τους, διαπιστώνουμε:

- πολυσυνθετικές – αναλυτικές γλώσσες (π.χ. γλώσσες Ινδιάνων κλπ. – κινεζική, αγγλική κλπ.) ή συνθετικότερες – αναλυτικότερες (π.χ. αρχαία ελληνική – νέα ελληνική), πρβ. και τεχνητές γλώσσες (εσπεράντο κλπ., Basic English)
- δομικές διαφοροποιήσεις: γλώσσες με λίγες εξαιρέσεις των γραμματικών κανόνων – γλώσσες με πολλές εξαιρέσεις (πρβ. και ομαλοποίηση των εξαιρέσεων στην εξέλιξη των γλωσσών, με νέες αναλύσεις, π.χ. οι ποικίλες εκφράσεις της μεσαιωνικής ελληνικής για τη δήλωση του μέλλοντα εξελίχθηκαν στο σημερινό σύστημα δύο μορφών του μέλλοντα [βλ. Lightfoot 1979]), κλιτική απλοποίηση (πρβ. κλίση γενών, δηλαδή αρσενικών – θηλυκών – ουδετέρων στη νέα ελληνική, καταλήξεις αρκτικών – ιστορικών χρόνων, όψη, περιπτώσεις όπως του τύπου *είναι* και για τους δύο αριθμούς, διάκριση των αρσενικών και θηλυκών ονομάτων στην ονομαστική και τη γενική του ενικού αλλά όχι στην αιτιατική και την κλητική στην ΚΝΕ, πρβ. και πληθυντικό σε -ες για αρσενικά και θηλυκά, με εξαίρεση την κλίση των ονομάτων σε -ος κλπ.), ποικιλία στα σχήματα φράσεων και προτάσεων, στις μορφές παράγωγων και σύνθετων λέξεων κλπ.

- περιοχές της γλώσσας: γλώσσες πλούσιες ή φτωχές στη φωνολογία (π.χ. γεωργιανή, που είναι φτωχή σε φωνήεντα αλλά πλούσια σε σύμφωνα, πρβ. και διαφορές στο συνταγματικό μήκος των λέξεων, τους στιγμικούς τόνους ορισμένων γλωσσών κλπ.), μορφολογία (π.χ. γεωργιανή, με φτωχή μορφολογία ονομάτων και πλούσια ρημάτων), σύνταξη (απλή ή σύνθετη, σε συνάρτηση συχνά με την αντίστοιχη μορφολογία) κλπ., πλούσιες και φτωχές περιοχές λεξιλογίου (π.χ. περισσότερα συνώνυμα αρνητικού περιεχομένου παρά θετικού, όπως στην αντίθεση *βλάκας* – *έξυπνος*), λέξεις με πολλές σημασίες ή με πολλές μορφές, μόρια με ποικίλες χρήσεις και λειτουργίες·
- διαφορές γλωσσών κατα περιοχές της γλώσσας: παραγωγή – σύνθεση (π.χ. φτωχή σύνθεση στην αραβική, λατινική κλπ., πλούσια στη σανσκριτική, αρχαία ελληνική κλπ.), ειδικά λεξιλόγια (πρβ. Εσκιμώους, Βεδουίνους κλπ. για λεξιλόγια που αφορούν το χιόνι και τα άλογα ή τις καμήλες αντίστοιχα), ιδιωτισμοί (άφθονοι στην τουρκική, αγγλική κλπ.), πλούτος και διαφοροποίηση του λεξιλογίου (ανάλογα με τον πολιτισμό: βασικό λεξιλόγιο για την καθημερινή χρήση και ειδικά λεξιλόγια για επαγγελματική, επιστημονική κλπ., χρήσεις απο σύνολα ομιλητών, που μπορεί να ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, αντίστοιχες εκφραστικές ελλείψεις γλωσσών που εκφράζουν διαφορετικούς πολιτισμούς, πρβ. και επίπεδα της γλώσσας), ανεπτυγμένη ή μη πολυσημία (π.χ. στην κινεζική), ομωνυμία – πολυμορφία (πρβ. τα πολλά ομώνυμα της κινεζικής κλπ.)·
- βασικό και ειδικό λεξιλόγιο, π.χ. *ντομάτα* – *σιλανόν το λυκοπερσικόν* (ειδική, επιστημονική ονομασία), που μπορούν να εμφανιστούν μαζί σε λήμμα λεξικού.

2.3 Οικονομία και αφθονία απο την άποψη της πραγμάτωσης της γλώσσας

Εξετάζοντας και συγκρίνοντας τις πραγματώσεις μιάς γλώσσας, παρατηρούμε διαφοροποιήσεις προς την οικονομία της γλώσσας, σχετικά με:

- ομιλητές: σιωπηλοί – ομιλητικοί – φλύαροι·
- ακροατές: πρβ. διαμόρφωση του λόγου προς μικρά παιδιά, προς αλλόγλωσσους ή προς ομότεχνους, συγγενείς, φίλους κλπ.·
- πραγματώσεις: συνοπτικές – ανεπτυγμένες·
- περιπτώσεις, συνθήκες: βιασύνη – άνεση, περιορισμός χρόνου των ομιλητών (π.χ. σε συνέδρια, συνεδριάσεις κλπ.)·
- προφορικό – γραπτό λόγο: εκτός απο τη γενική αντίθεση χαλαρού – σύντονου, υπάρχουν κατα περιστάσεις διαφοροποιήσεις στην κάθε μία απο τις μορφές αυτές, π.χ. προφορικός που περιορίζεται στα εντελώς απαραίτητα για τη συνεννόηση, γραπτός που επεκτείνεται και σε άλλους χώρους με παρεκβάσεις κλπ., πρβ. και γενικά τα επίπεδα της γλώσσας (είδος λόγου κλπ., π.χ. σε γνωμικά, σε επιστημονικό λόγο, σε 'ροή συνειδήσεως', πρβ. και αριθμό εντύπων στο παρελθόν και σήμερα)·
- ρητορικά σχήματα: έλλειψη – πλεονασμός (πρβ. αντίθετα μετριασμό – μεγέθυνση), τρόποι για οικονομική και 'εκφραστική' δήλωση μιάς σύνθετης εμπειρικής κατάστασης·
- εκφορά: φωνητικές παραλείψεις κλπ., απλολογία, πρβ. και αποσιωπήσεις·
- συχνότητα χρήσης: πρβ. στατιστική γλωσσικών στοιχείων (φωνητικών, μορφολο-

γικών, συντακτικών, λεξιλογικών κλπ.), αποτελέσματα συχνών χρήσεων όπως η ελάττωση του συνταγματικού μήκους (π.χ. γαλλ. *professeur* > *prof*, αγγλ. *mathematics* > *maths* κλπ.), συντομογραφίες (π.χ. κλπ. / κτλ., κ.τ.ά. / κ.ά. κλπ.).

- αποτελεσματικότητα: η γλώσσα επιτυγχάνει τη συνεννόηση, όχι όμως πάντα με την ίδια οικονομία, πρβ. περιφράσεις, επαναλήψεις, παρεκβολές κλπ., που δέν είναι όμως πάντοτε αρνητικής φύσεως, πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας, όπως τα γραμματειακά είδη κειμένων, όπου άλλοτε επιβάλλεται συνοπτικότητα (π.χ. σε ορισμούς, περιλήψεις κλπ.) και άλλοτε αναλυτικότητα (πρβ. παραφράσεις, περιφράσεις, αναπτύξεις κλπ.). έτσι οι επαναλήψεις μπορεί να συμβάλλουν στην έμφαση ή σε άλλες λειτουργίες της έκφρασης·
- πληθωρική έκφραση ή περιεχόμενο: πρβ. γενικά τους F. Rabelais, Hegel, Πίνδαρο κ.ά. με τους Θουκυδίδη, Αριστοτέλη, E. Kant κ.ά., όπως και την ‘κλασική’ μορφή στους Όμηρο, Πλάτωνα, G. Flaubert κ.ά., ιδεολογικές τυποποιήσεις (εκκλησιαστική θεολογία, μαρξιστική-λενινιστική φιλοσοφία, επιστημονική γλώσσα κλπ.), έκφραση που εντυπωσιάζει χωρίς σαφές περιεχόμενο (πρβ. σχολές κριτικής της λογοτεχνίας όπως η αποδόμηση κλπ.).

2.4 Αξιολόγηση διαφορών μεταξύ γλωσσών ως προς την οικονομία της γλώσσας

Η σύγκριση των γλωσσών μεταξύ τους και η αξιολόγησή τους απολύτως, με διάφορα κριτήρια, π.χ. ευφωνία, πλούτο λεξιλογίου κλπ., συνηθίζονται σε ποικίλους κύκλους, εξαιτίας διαφόρων συγχύσεων (π.χ. συστήματος γλώσσας και γραμματείας γραμμένης στη γλώσσα αυτή, όπως συμβαίνει με την αρχαία ελληνική, ή γλώσσας και ιδεολογικών απόψεων, π.χ. η γλώσσα του Κορανίου για τους Μουσουλμάνους θεωρείται ανυπέρβλητης τελειότητας), όχι όμως στη γλωσσολογία, η οποία διακρίνει σύστημα γλώσσας, που μπορεί να καλύψει και συνήθως καλύπτει όλες τις εκφραστικές κλπ. ανάγκες μίας κοινωνίας σε μία ορισμένη εποχή, και καλλιέργεια της γλώσσας, ανάπτυξη των δυνατοτήτων της σε όλα τα μέλη της (παρά τις ατομικές διαφορές, γιατί ορισμένοι ομιλητές φαίνεται να είναι περισσότερο προικισμένοι βιολογικά για τη γλώσσα, όπως και για άλλες δραστηριότητες, π.χ. για τη μουσική).

Αυτό φαίνεται απο τα εξής στοιχεία:

- την εκμάθηση της μητρικής γλώσσας, που φαίνεται το ίδιο εύκολη σε όλες τις γλώσσες·
- την εκμάθηση μίας ξένης γλώσσας, σε περιπτώσεις διαφορετικές απο καταστάσεις διγλωσσίας (bilingualism) και πολυγλωσσίας: Η εκμάθηση δέν είναι το ίδιο εύκολη για όλες τις ξένες γλώσσες, γιατί παίζουν σημαντικό ρόλο η δομή της μητρικής (αναλυτική – συνθετική κλπ.), η συγγένεια των γλωσσών (πρβ. τευτονικές, σλαβικές γλώσσες, παρά τα προβλήματα των *faux-amis* κλπ.), η ηλικία, ο τρόπος της εκμάθησης κλπ. Οι αξιολογήσεις αυτές αποτελούν διαπιστώσεις που ερμηνεύονται εύκολα και δέν αφορούν τις ίδιες τις γλώσσες (σύστημα, δομή κλπ.). Για την αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών (αλλά και την εκμάθηση μόνο μίας ξένης γλώσσας) προτάθηκαν κατα καιρούς τεχνητές γλώσσες, με λίγους κανόνες και χωρίς εξαιρέσεις, ορισμένες απο τις οποίες, όπως τα Basic English, παρουσιάζουν αντιστοι-

κονομικές πλευρές (π.χ. το συνταγματικό μήκος των προτάσεων στα Basic English είναι μεγάλο).

3. Οικονομία της γλώσσας σε σύγκριση με άλλα σημειωτικά συστήματα

Η γλώσσα, το κατεξοχήν χαρακτηριστικό του ανθρώπου, μπορεί να αντικαταστήσει με μεγαλύτερη ή μικρότερη αποτελεσματικότητα άλλα σημειωτικά συστήματα του ανθρώπου (πρβ. και ότι με αυτή μιλούμε για τα άλλα συστήματα), που χρησιμοποιούνται συνήθως σε ειδικές περιπτώσεις (π.χ. τα σήματα τροχαίας κλπ., μίμοι κλπ., χοροί κλπ., τέχνη, μουσική κλπ.), και συχνά χρησιμοποιείται παράλληλα με αυτά (π.χ. τα κινηματικά σημεία: νεύματα, χειρονομίες, σημεία προσώπου κλπ., πρβ. και θέατρο, όπερα) ή σε συνδυασμούς με αυτά (π.χ. εικόνα και επιγραφή κλπ.), κάποτε και μόνη της (π.χ. τηλεφωνική ομιλία, τυπογραφικό κείμενο, αλλά πρβ. είδος τυπογραφικών στοιχείων κλπ.).

Συγκρίνοντας τη γλώσσα με άλλα σημειωτικά συστήματα στο γενικό πλαίσιο του πολιτισμού, παρατηρούμε κατά τον Sapir (1963, 95) ότι: «Θα μπορούσε να δεχτεί κανείς μία αντίστροφη συσχέτιση και να υποστηρίξει ότι η μορφολογική ανάπτυξη τείνει να μειωθεί με την αύξηση της πολιτισμικής πολυπλοκότητας [...] αλλά πολλά δέν πρέπει να περιμένει κανείς από αυτό.» Άλλοι, όπως ο K. Vöblér, παραλληλίζουν στοιχεία μεταξύ γλωσσών και άλλων πολιτισμικών περιοχών, π.χ. τους πολλούς τρόπους και τόπους της ισπανικής για την έκφραση του δυνατού και υποθετικού με έναν ουτοπισμό σε ποίηση και λογοτεχνία. Στις γλώσσες πρωτόγονων λαών η περιπλοκότητα φαίνεται στην κατηγοριοποίηση της πραγματικότητας, ενώ σε προηγμένους τεχνολογικά λαούς η περιπλοκότητα υπάρχει στο πολιτισμικό σύστημα.

Η γλώσσα διαφέρει από τα άλλα συστήματα σε πολλές πλευρές, όπως στον αριθμό σημείων και συνδυασμών σημείων (παρα το πλήθος των κινηματικών), πομπών και δεκτών (όλοι οι άνθρωποι τη χρησιμοποιούν, με σπάνιες και μη χαρακτηριστικές εξαιρέσεις όπως οι μοναχοί Trapistes κλπ.).

4. Γενικές παρατηρήσεις ως προς την οικονομία και αφθονία της γλώσσας

4.1 Λόγοι που συντελούν στην οικονομικότερη ή μή οικονομική έκφραση

Οικονομία και αφθονία δέν είναι απόλυτες κατηγορίες στη γλώσσα (πρβ. τα καθολικά χαρακτηριστικά, βλ. 2.1), αλλά σχετίζονται με τις περιστάσεις γλωσσικής επικοινωνίας και τα αντίστοιχα επίπεδα της γλώσσας, τις λειτουργίες της και τα μέσα που διαθέτει μία ορισμένη χρονική στιγμή.

4.1.1 Οικονομικότερη έκφραση

Στην οικονομικότερη έκφραση συντελούν και παίρνουν μέρος ποικίλοι λόγοι, όπως οι ανάγκες επικοινωνίας, η επιδίωξη ύφους (π.χ. περιεκτικό και συνοπτικό, πρβ. Θουκυδίδη, υπαινικτικό, πρβ. είδη ποίησης, κλπ., με τις δυσκολίες και τα όριά τους, π.χ. ερμητικό ύφος, πρβ. Ηράκλειτο), η διαφοροποίηση λειτουργιών (πρβ. παράταξη – πα-

ράθεση – υπόταξη), τα επίπεδα της γλώσσας (πρβ. σημειώσεις ημερολογίου, καταλόγους και πίνακες, ανακοινώσεις, δείκτες), οι ανάγκες δημοσιευμάτων (λεξικά, εγκυκλοπαίδειες, οδηγοί κλπ.), η έλλειψη χρόνου (βιαστική πληροφόρηση, πρβ. περισσότερο περιεχόμενο με λιγότερα μέσα) και χώρου (γραπτή γλώσσα), ιδεολογικά ή ιδιολεκτικά στοιχεία (λακωνικότητα κλπ.), η χρήση κοινών γνώσεων, της περιστασης επικοινωνίας κλπ., η αποφυγή προσβλητικών και άλλων στοιχείων με έμμεση έκφραση του περιεχομένου (πρβ. αποσιωπήσεις) κλπ.

4.1.2 Μή οικονομική έκφραση

Στη μή οικονομική έκφραση συντελούν διάφοροι λόγοι, όπως οι ανάγκες επικοινωνίας (εξασφάλιση πληροφόρησης και κατανόησης, π.χ. *είναι ένας μπούσουλας, με την καλή έννοια του όρου*, αντί *είναι μιά πυξίδα...*), η άγνοια ή ασαφής γνώση περιεχομένου, η αμηχανία έκφρασης ενός δυσάρεστου για τον ακροατή περιεχομένου, η έλλειψη εξάσκησης στα επίπεδα της γλώσσας, η έλλειψη προσοχής και προσήλωσης στο πληροφοριακό περιεχόμενο, η προσπάθεια διατήρησης καλού κλίματος επικοινωνίας, η αποφυγή δυσμενών κρίσεων (ακαταδεξίας, αδιαφορίας, αγένειας κλπ.), η επιδειξιμανία, η αυταρχική κατοχή του λόγου σε συνομιλία, η έλλειψη γλωσσικής επικοινωνίας (μοναξιά, διαμονή στο εξωτερικό κλπ.), θεματικές μονομανίες κλπ.

4.1.3 Ακραίες καταστάσεις

Οι αρχές της γλωσσικής επικοινωνίας (πρβ. τα αξιώματα του Grice) παραβιάζονται σε πολλές περιπτώσεις, κάτι που μπορεί να αξιολογηθεί αρνητικά (π.χ. ως ερμητικότητα, σκοτεινότητα, σχολαστική επανάληψη, φλυαρία, πρβ. κρυπτογραφική χρήση για μνημόνους κλπ.), αλλά δέν αποκλείονται ενσυνείδητα επιλεγμένες χρήσεις τους, π.χ. σε ορισμένα είδη ποιήσεως, σε μονολόγους παιδιών κλπ.

4.2 Δυσκολίες εκμάθησης και χρήσης

4.2.1 Δυσκολίες εκμάθησης ξένης γλώσσας

Παρά την κοινή εμπειρία, κατα την οποία μιά ξένη γλώσσα είναι ευκολότερη απο μιά άλλη (βλ. 2.4), δικαιούμαστε να αναρωτηθούμε αν πράγματι η εκμάθηση μιάς ορισμένης ξένης γλώσσας είναι δυσκολότερη απο την εκμάθηση μιάς άλλης, και αυτό γιατί οι δυσκολίες μπορεί να περιορίζονται σε μιά περιοχή, π.χ. στην κλίση του γεωργιανού ρήματος σε αντίθεση με την κλίση του ονόματος (αριθμός και ποικιλία τύπων, κανονικότητες και ανωμαλίες), στη ρωσική μορφολογία σε αντίθεση με τη σύνταξη, στην ιδεογραφική γραφή και τους στιγμικούς τόνους της κινεζικής σε αντίθεση με την αναλυτικότητά της, στην πλούσια φρασεολογία της τουρκικής σε αντίθεση με τη μορφολογική κανονικότητά της κλπ.

Είναι εξαιρετικά σπάνιες, αν όχι ανύπαρκτες, οι γλώσσες που είναι σε όλες τις περιοχές τους εξαιρετικά δύσκολες, επειδή οι γλώσσες αυτές δέν θα ήταν κατάλληλες για αποτελεσματικής χρήσης νοητικές λειτουργίες, εύκολη εκμάθηση κλπ., π.χ. αν κάθε πρόσωπο, κάθε ρήματος, κάθε χρόνου κλπ. αποτελούσε ένα διαφορετικό λέξημα.

4.2.2 Δυσκολίες εκμάθησης της μητρικής γλώσσας

Οι δυσκολίες στην περίπτωση αυτή εμφανίζονται στην ποικιλία και τον αριθμό των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. και περιπλοκότητα του πολιτισμικού συστήματος), στη διφυΐα του γλωσσικού συστήματος (πρβ. δημοτικά και λόγια στοιχεία στην ΚΝΕ: φωνητικά, π.χ. *φταίω* – *πταίσμα*, μορφολογικά, π.χ. *θέσης* – *θέσεως*, συντακτικά, π.χ. *στερείται τη μητρική φροντίδα* – *στερείται των απαιτούμενων μέσων*, λεξιλογικά, π.χ. *κέφι* – *διάθεση*).

4.3 Στατιστικές αναλύσεις και εφαρμογές

Η στατιστική των γλωσσικών στοιχείων, όπως εμφανίζονται στις ποικίλες πραγματώσεις της γλώσσας, συμβάλλει στην αντικειμενικότερη εξέταση της οικονομίας και αφθονίας στη γλώσσα, χρειάζεται όμως η προσεκτική εξέταση, κάθε φορά, των συνθηκών της περίπτωσης της γλωσσικής επικοινωνίας, των επιπέδων της γλώσσας και των ιδιολεξτών.

Τα αποτελέσματα των ερευνών μπορούν να έχουν και πρακτική χρησιμότητα σε ποικίλες εφαρμογές, όπως στη διαπίστωση του βασικού καθημερινού λεξιλογίου, των βασικών συντακτικών δομών κλπ. για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, π.χ. στη διδασκαλία των στοιχείων αυτών στα πρώτα στάδια της εκμάθησης.

4.4 Επάρκεια και ανεπάρκεια της γλώσσας

Παράλληλα με την οικονομία και την αφθονία χρησιμοποιούνται και οι όροι *επάρκεια* και *ανεπάρκεια*, με διαφορετικό συνήθως περιεχόμενο.

Επάρκεια και ανεπάρκεια είναι διαφορετικές απο γενική άποψη στη γλώσσα ως γλωσσικό σύστημα και απο ειδική άποψη στη γλώσσα ως εφαρμογή και πραγμάτωση του γλωσσικού συστήματος. Η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας σκοπεύει στη βελτίωση, καλλιέργεια και άσκηση των ομιλητών σε όλες τις μορφές λόγου (επίπεδα της γλώσσας) κλπ., έτσι ώστε, όπου στον λόγο τους παρατηρούνται ανεπάρκειες, να εξαλειφθούν βαθμιαία. Ανεπάρκειες μπορεί να εμφανίζει ένα γλωσσικό σύστημα, όταν κληθεί ξαφνικά να καλύψει, απο τη μιά στιγμή στην άλλη, πολλές και ποικίλες ανάγκες, π.χ. επιστημονικής ορολογίας κλπ., με το άνοιγμα στη σημερινή παγκόσμια επικοινωνία μιάς κλειστής και πρωτογονικής, απομακρυσμένης και παραδοσιακής κοινωνίας κλπ.

Οι γλώσσες παρακολουθούν την εξέλιξη του πολιτισμού που εκφράζουν στο λεξιλόγιο και τη φρασεολογία τους (όροι, έννοιες κλπ.), όχι όμως αναγκαστικά στο γλωσσικό σύστημα (πρβ. το γραμματικό γένος της ΚΝΕ). Ικανοποιούν τις ανάγκες επικοινωνίας, έκφρασης, σκέψης και φαντασίας με αποτελεσματικό τρόπο, δηλαδή εμφανίζουν επάρκεια. Οι ομιλητές όμως διαφέρουν στην ικανότητα χρήσης της μητρικής τους γλώσσας, πάντα ή σε ορισμένες περιπτώσεις και περιοχές χρήσης της (πρβ. ενεργητική και παθητική [μόνο ανάγνωση και κατανόηση] γνώση μιάς γλώσσας), δηλαδή εμφανίζουν ανεπάρκειες (πρβ. και ιδιαίτερα γλωσσικά χαρίσματα κάποιων ομιλητών, που μπορεί να είναι και αγράμματοι, όπως λαϊκοί αφηγητές, περιπτώσεις προσωπικής χρήσης της γλώσσας κλπ.).

Η επάρκεια ή ανεπάρκεια μίας γλώσσας (ή διαλέκτου) κρίνεται απο την αντιμετώπιση των αναγκών που καλείται να καλύψει. Με τη γλωσσολογική αυτή άποψη δέν συμφωνούν συχνά απόψεις φιλολόγων, λογοτεχνών, κοινών ομιλητών. Οι ανεπάρκειες και τα κενά καλύπτονται με ποικίλους τρόπους: ξένα δάνεια (αυτούσια, μεταφραστικά, *calques*, πρβ. και πρόβλημα ξένων λέξεων για έννοιες, προϊόντα, επαγγέλματα κλπ.), λόγια δάνεια (πρβ. το πρόβλημα δημιουργίας θηλυκών ουσιαστικών για τη δήλωση νέων γυναικείων επαγγελμάτων στην ΚΝΕ), παραγωγή και σύνθεση, φρασολογήματα, νεολογισμούς, εμπλουτισμό των επιπέδων γλώσσας (κλίμακες λεξιλογίου, διαβαθμίσεις ύφους, κοινωνιογλωσσικά στρώματα, είδη λόγου, κειμενογλωσσικοί κώδικες κλπ., πρβ. διεθνή επιστημονική ορολογία, π.χ. χημικών όρων κλπ.). Οι ανεπάρκειες των ιδιολέκτων, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και διαφορές, καλύπτονται απο την εγκύκλια εκπαίδευση και την προσωπική προσπάθεια.

Παρά τις διαφορές μεταξύ οικονομίας – αφθονίας και επάρκειας – ανεπάρκειας στη γλώσσα, υπάρχουν κάποιες οπτικές γωνίες, απο τις οποίες μπορούν να συνεξεταστούν, π.χ. η ανομοιομορφία στον αριθμό των θετικών και των αρνητικών συνωνύμων, όπου π.χ. τα αρνητικά γλωσσικά στοιχεία υπερτερούν αριθμητικά (βλ. 2.2), θέτει το θέμα της ερμηνείας μίας τέτοιας ‘ανεπάρκειας’ των ‘θετικών’ εννοιών.

5. Συμπεράσματα

Με βάση τις έννοιες *οικονομία* – *αφθονία* μπορεί κανείς να συγκρίνει περιοχές μίας γλώσσας, αλλα και γλώσσες μεταξύ τους. Η σύγκριση αυτή δέν καταλήγει σε θετικές – αρνητικές αξιολογήσεις, άν και υπάρχουν περιπτώσεις που τη δικαιολογούν (παθολογικές καταστάσεις λακωνισμού ή φλυαρίας κλπ., όπου υπάρχει ψυχολογική εξήγηση), αλλα στη διαπίστωση οργάνωσης βάσει κανόνων και ανάλογα με τα επίπεδα της γλώσσας, κατα τις περιπτώσεις γλωσσικής επικοινωνίας. Ακόμη και η τυπολογική πλευρά των γλωσσών μπορεί να ερμηνευθεί διαχρονικά ως προς την οικονομική της πλευρά, θεωρίες όμως όπως του Ο. Jespersen, οτι οι γλώσσες βαδίζουν προς αναλυτικές μορφές, παρουσιάζουν εξαιρέσεις. Το πρόβλημα φαίνεται οτι έχει σχέση με τις νοητικές διαδικασίες του ανθρώπου και τη συγκρότηση του εγκεφάλου, όπως δείχνουν και άλλα σημειωτικά συστήματα.

Βιβλιογραφία

- Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσης*. Αθήνα.
- Ivanov, V. V. & V. M. Toporov. 1981. «Postanovka zadaci rekonstrukcii teksta i rekonstrukcii znakovoj sistemy», στο L. Matejka (επιμ.), *Readings in Soviet Semiotics (Russian Texts)*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 53–76.
- Lightfoot, D. W. 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Sapir, E. 1963. «Language and environment», στο D. G. Mandelbaum (επιμ.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, Personality*. Berkeley, CA: University of California Press, 89–103.
- Σετάτος, Μ. 2004. «Συνοπτικότητα και αναλυτικότητα στη γλώσσα», *Φιλολόγος* 116, 213–223.

Παρατηρήσεις στη γλωσσική εξέλιξη

1. Εισαγωγικά

Η ιστορία του παγκόσμιου πολιτισμού, που βασίζεται σε μεγάλο μέρος στη μελέτη των μνημείων, δείχνει ότι οι γλώσσες εξελίσσονται διαχρονικά (πρβ. την ελληνική γλώσσα από τα κρητομυκηναϊκά ως σήμερα) σε ποικίλους ρυθμούς. Η γλωσσική αλλαγή αποτελεί χαρακτηριστικό της ζωντανής γλώσσας, που καλείται να αντιμετωπίσει τις ανάγκες του κοινωνικού και πολιτισμικού συστήματος, το οποίο τη χρησιμοποιεί ως μητρική, γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας, αλλά και της σκέψης, φαντασίας, παικτικής διάθεσης, μετάφρασης κλπ.

2. Γλωσσική αλλαγή

Οι γλωσσικές αλλαγές και εξελίξεις εμφανίζονται στο πλαίσιο των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας παρουσιάζοντας:

1) Αιτίες και αφορμές

Οι αιτίες (πρβ. φιλοσοφικά προβλήματα όπως οι αιτίες ως κανονικό σχήμα των φαινομένων, οι αιτίες και τα αποτελέσματα ως συνένωση αλλά ποτέ ως σύνδεση [D. Hume], η τροπική ταυτότητα αιτίας και αποτελέσματος, όπου η αιτία δίνει στο αποτέλεσμα ταυτότητα μέσα στον χρόνο [κυκλικότητα] κλπ.), μπορούν να ενεργούν ταυτόχρονα, ετερόχρονα, διαδοχικά κλπ. και περιλαμβάνουν:

- ανάγκες γλωσσικής επικοινωνίας κλπ. της κοινωνικής και προσωπικής ζωής, περιορισμό στο ελάχιστο της νοητικής και φυσικής ενέργειας·
- πλεονεκτικότητα (πρβ. optimality, Prince & Smolensky 1993): η γραμματική αποτελεί ένα σύνολο καταναγκασμών και ένα σύστημα καλύτερης λύσης των συγκρούσεών τους, γι' αυτό και οι φωνητικές αλλαγές έχουν χαρακτήρα τυχαίο και συμπτωματικό·
- επιδράσεις παρεμβολών, αναμειγξών πληθυσμών, δανεισμών κλπ. μεταξύ διαφορετικών, συγγενών ή μη, γλωσσών και διαλέκτων (πρβ. διγλωσσία / bilingualism) και μορφών της ίδιας γλώσσας (κοινή, επιχώριες ποικιλίες κοινής, διάλεκτοι, υποδιάλεκτοι)·
- δημιουργικότητα: νεολογισμοί, ιδιολεκτισμοί κλπ., που μπορούν να εξαπλωθούν, αλλά συχνά η επικοινωνιακή ένταση συντελεί στην απομάκρυνση των ιδιοτυπιών και οργάνωση, στο πλαίσιο πάντα των καθολικών χαρακτηριστικών·
- τάση λειτουργικής διαφοροποίησης της ποικιλίας, επειδή η αφθονία ισότιμων, συνώνυμων κλπ. στοιχείων σε ένα σύστημα είναι αντιοικονομική, οδηγώντας στη διαφοροποίηση των σημασιών, των συντακτικών χρήσεων κλπ., κάποτε και χωρίς άμεση ανάγκη, εφόσον οι νέες χρήσεις (πρβ. εργαλεία και όργανα) μπορεί να έχουν και χαρακτήρα τυχαίο, απροσδόκητο, παικτικό, αν και βρίσκονται δυνάμει σε αυτό (δέν αποκλείεται η ποικιλία των εκφράσεων να είναι ελκυστική στο μυαλό, γιατί έτσι αυτό εξασκείται, ετοιμάζεται για την πολυπλοκότητα του κόσμου, αλλά πρβ. τους λόγων λαβυρίνθους των φιλοσόφων στον Λουκιανό (*Ικαρομένιππος* 29.14)).

2) Παράγοντες

Στις αλλαγές μπορούν να συμβάλλουν:

- ο νόμος της μικρότερης προσπάθειας, π.χ. γενικό χαλάρωμα της άρθρωσης (μή ακριβής άρθρωση, μή τελειωμένη, μή εμφατική κλπ.)·
- παρεκκλίσεις και δυσαρμονίες, π.χ. μιά παράταιρη, ασυνήθιστη κλπ. επιτόνιση μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει κάτι καινούργιο και να διαδοθεί (πρβ. και παιγνιώδη χρήση της γλώσσας) εισάγοντας νέα στοιχεία. Η σύγκρουση δύο γλωσσικών μορφών μπορεί να δημιουργήσει ασυναρτησία, που οφείλεται σε κάποια αιτία, π.χ. έλλειψη ταιριαστής εναλλακτικής έκφρασης, υφολογικές αιτίες, μεταφορά κλπ., οδηγεί προς νέες κατευθύνσεις και δημιουργεί αρμονικές τελικά μορφές (π.χ. σε επιτονισμούς, βλ. Gardiner 1932)·
- λάθη: σε ένα γραμματικό φαινόμενο (π.χ. διάκριση μορφημάτων) τα λάθη μπορούν να καταλήξουν σε μορφολογικές αλλαγές, αποφεύγοντας έτσι συγχύσεις, παρανοήσεις κλπ., π.χ. της *διαρκής προσπάθειας* (ένταξη των λόγιων επιθέτων σε -ής / -ές στο σύστημα της δημοτικής), ενώ ατομικά λάθη μπορούν να οδηγήσουν σε αλλαγές (πρβ. και λαϊκές ετυμολογίες όπως λατ. *thesaurus* > γαλλ. *trésor*, από τα *très* και *or*)·
- βοηθητικά στοιχεία, π.χ. σε περιπτώσεις περιορισμού της υποκείμενης δεσμευτικής κατηγορίας (πρβ. περιορισμούς στη μετασχηματιστική γραμματική, όπως του J. Ross, βλ. Φιλιππάκη-Warburton 1992), όπως *τί άκουσες τις διαδόσεις ότι βρήκανε;*, τα προσωδιακά στοιχεία βοηθούν στην υπερκέραση των περιορισμών και μπορούν να οδηγήσουν σε άλλους κανόνες·
- κινήματα: κλασικισμός – νεοτερισμός (πρβ. διπλογλωσσία / diglossia κλπ.)·
- εκμάθηση γλώσσας: η εκμάθηση κάποτε δέν συντελείται, σε πείσμα των προσπαθειών μας, π.χ. στην εκμάθηση ξένων γλωσσών (πρβ. άσκηση στη χρήση μιάς γλώσσας: υποσυνείδητη διαδικασία προς αφομοίωση)·
- λήθη και ακατανοησία: ως θετικοί και δημιουργικοί παράγοντες λειτουργούν νεοτεριστικές ωθήσεις προς ασύνειδες συνθέσεις σε νέες κατευθύνσεις (πρβ. B. de Courtenay και S. Karchevsky στον Jakobson 1973), δηλαδή η εξαφάνιση είναι μιά αναγκαία προϋπόθεση της εξέλιξης (πρβ. βιολογία) και οι παράγοντες της καταστροφής είναι σε μεγάλο βαθμό ευεργετικοί για τη γλώσσα· χρειάζεται όμως να ερευνηθεί η δημιουργία των συνθηκών για την εφαρμογή τους·
- οικονομία: συνεχής αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ δύο μορφών πιέσεων, των συνταγματικών και των παραδειγματικών (πρβ. φωνολογικά συστήματα στα οποία επιδιώκεται μεγαλύτερη διαφοροποίηση των φωνημάτων με ίση όμως απόσταση μεταξύ τους και έτσι διατήρηση των μονάδων ευδιάκριτων, σταθερών και χρήσιμων, την πλήρωση κενών κλπ.)·
- οργανωτικές αλλαγές: προς μεγαλύτερη συστηματοποίηση των επιμέρους δομών, εφόσον το σύστημα με μεγαλύτερη και απλούστερη οργάνωση είναι πίο εύχρηστο, πρβ. χρυσή τομή μεταξύ υπερβολικού αριθμού σημείων και απλούστερου συστήματος, π.χ. μεταξύ πολυσυνθετικών γλωσσών και αναλυτικών, όπως η κινεζική· υπάρχουν περιπτώσεις όπου αλλάζει κατηγορία ολόκληρο το γλωσσικό σύστημα, π.χ. η κινεζική, αλλά συνήθως η οργάνωση γίνεται σε μικρότερες περιοχές· κατα

τον Jakobson (1971) η ρήξη της ισορροπίας οφείλεται στη συναισθηματική γλώσσα και η αποκατάστασή της στη νοητική·

- διαφορές γενεών, ομάδων κλπ.: πρβ. συγχρονική κατάσταση της ζωής των γλωσσών, αλλά και πρότυπα, συρμό, τάση αλλαγής συμπεριφοράς ως στοιχείο μεγαλύτερης συνοχής των κοινωνικών ομάδων κλπ.·
- ασυμμετρία φωνητικών οργάνων, π.χ. τα σαγόνια κατα την ομιλία ανοίγουν σχηματίζοντας γωνία και όχι παράλληλα, με αποτέλεσμα ο πισινός άξονας των φωνηέντων να είναι μικρότερος, κατάσταση που επηρεάζει τις θέσεις αρθρώσεως·
- παρέκκλιση (ενδογλωσσική, πρβ. drift του E. Sapir, και εξωγλωσσική, του Ch. Hockett): πιθανώς οι γλωσσικές διαστάσεις (εκτός απο ποικίλες αναμείξεις κλπ.) οδηγούν το σύστημα σε νέα ριζική αναδιοργάνωση (πρβ. στην ιστορία της αγγλικής την ανάπτυξη των βοηθητικών ρημάτων, βλ. Lightfoot 1979, τη διαμόρφωση του νεοελληνικού μέλλοντα κλπ.)· γενικά η οργάνωση του συνολικού γλωσσικού συστήματος είναι απαραίτητη για τη διαπίστωση των εσωτερικών πιέσεων και τάσεων και την ερμηνεία των διαχρονικών μεταβολών·
- ιδιολεκτικές πραγματώσεις: ιδιόλεκτα επι των οποίων επιδρούν άλλα ιδιόλεκτα, κανονιστικές μορφές (πρβ. επιδράσεις σχολείου, λογοτεχνίας κλπ.), άλλες γλώσσες, διάλεκτοι, περασμένες, παλιές, αρχαίες μορφές, ποικιλίες γενεών κλπ. και στιγμιαίες, μοναδικές πραγματώσεις, που δημιουργούνται και, αν δέν γραφούν, χάνονται, μπορούν να παίζουν κάποιο ρόλο (πρβ. και ατομικές, μοναδικές πράξεις και ενέργειες).

3) Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα μπορούν να είναι:

- διάσπαση: διαλεκτοποίηση, απομόνωση (πρβ. αρχαίες και νέες ελληνικές διαλέκτους·
- διεθνοποίηση, π.χ. ελληνιστική Κοινή, σημερινή αγγλική·
- αναβίωση νεκρών γλωσσών, π.χ. εβραϊκή·
- συνεχής οργάνωση της γλώσσας: σε υποσυστήματα, που εμφανίζονται για να βοηθήσουν τη γλώσσα στην καλύτερη λειτουργία, αλλά μπορεί να είναι πρόσκαιρα, εφόσον μπορούν να τροποποιηθούν με άλλη οργανωτική βάση (διάσπαση και κατάταξη σε άλλα υποσυστήματα, ένταξη με μικροτροποποιήσεις σε ανώτερο υποσύστημα κλπ., για λόγους κοινωνιογλωσσολογικούς, πραγματολογικούς, υφολογικούς κλπ.).

4) Μέθοδος

Για τη γλωσσολογική μέθοδο μελέτης των εξελίξεων (ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία, βλ. Attila 1972, κ.ά.) χρειάζονται: εξέταση στοιχείων του παρελθόντος (κείμενα που διασώθηκαν, έμμεσες πληροφορίες απο άλλα κείμενα κλπ.), αυτοπαρατήρηση (πρβ. οτι ένα ιδιόλεκτο μπορεί να αλλάζει μορφή στη διάρκεια μιάς ανθρώπινης ζωής), ερωτηματολόγια και χρήση μηχανημάτων (π.χ. έρευνες με τους ίδιους πληροφοριοδότες, ύστερα απο παρέλευση μεγάλου χρονικού διαστήματος κλπ.), γλωσσική πολιτική (πρβ. γλωσσικό ζήτημα: αρχές καθαρεύουσας και δημοτικισμού κλπ.), βιολογική κατάσταση κατα την εκφώνηση (πρβ. γενική φωνητική, βλ. Grammont 1950).

3. Είδη αλλαγών

Οι γλωσσικές αλλαγές κατά την εξέλιξη των γλωσσικών στοιχείων παρουσιάζουν ποικίλα είδη και μορφές: απώλεια (π.χ. αρχ. *οἶδα* → *γνωρίζω* / *ξέρω*, *πράγμα* > *πράμα*, *οκά* → *κικό*), προσθήκη (π.χ. *οικοκύρης* > *νοικοκύρης*), απλοποίηση (π.χ. *γεγραμμένος* > *γραμμένος*), μετακίνηση (π.χ. *άνθρωποι* > *ανθρώποι*), επανάληψη (π.χ. *εμέ* > *εμέν* > *εμένα* > *εμέναν(ε)*), αντικατάσταση από παρόμοιο (π.χ. *φοβερός* → *τρομερός* κλπ. ως έντονος χαρακτηρισμός), αντικατάσταση από ανόμοιο (π.χ. *αδελφές* > *αδερφές*), έκφραση με κάτι άλλο: γραμματικό με συντακτικό ή συντακτικό με γραμματικό (π.χ. δοτική με εμπρόθετο ή γενική, *πάω στην Αθήνα* → *πάω Αθήνα*), απώλεια με έκταση (π.χ. αναπληρωματική έκταση: αρχ. *τόνς* > *τούς*), φώνημα με τόνο (πρβ. ιστορία κινεζικής), γραμματικό με επιτόνιση και αντίστροφα (π.χ. *Πέτρο* – *Πέτρε!* → κλητική *Πέτρο!*), σύμπτωση (π.χ. αρχαία ελληνικά *ι, υ, η, οι, ει, υι, ηι* > [i], και συνδυασμοί των προηγούμενων).

Οι γλωσσικές αλλαγές μπορεί να είναι ασύνειδες και συνειδητές, π.χ. οι νέες γενεές ομιλητών μπορούν να κάνουν: (α) ασυνειδητοποιήτα διαφορετικές αναλύσεις της μητρικής γλώσσας, που οδηγούν σε κάπως διαφορετικές δομές και χαρακτηριστικά, χωρίς να αλλάζουν ριζικά τη δομική ανάλυση και κατανόηση, πρβ. ελεύθερη θέση στοιχείων → προτίμηση σταθερών θέσεων ανάλογα με νέες φορτίσεις → διαφορετικές χρήσεις και σημασίες, καθώς και νέες αναλύσεις κλιτών τύπων, που αφήνουν ανεξήγητες κάποιες περιπτώσεις (που μαθαίνονται όπως οι εξαιρέσεις), ή αναδιοργάνωση κανόνων και εξαιρέσεων, πρβ. και την εκμάθηση ξένων γλωσσών (π.χ. η λειτουργία των τουρκικών *-miş, -dik* κλπ. για ελληνόφωνους), αλλά και (β) συνειδητοποιημένα, πρβ. γραμματικές τροποποιήσεις της κοινής νεοελληνικής, όπως η εισαγωγή των λόγιων επιθέτων σε *-ης* / *-εσ*.

4. Εξέλιξη και γλωσσικές περιοχές

Εξετάζοντας τις γλωσσικές εξελίξεις κατά γλωσσικές περιοχές, μπορούμε να τις κατατάξουμε σε:

- φωνολογικές / φωνητικές: αλλαγές σε άρθρωση και εκφορά (π.χ. ΙΕ **dh* > αρχ. *th* > ΝΕ [θ], *εἰς το* > *στο*, *εἰς ἐμένα* > *σ' ἐμένα*), ρυθμό (βλ. Σετάτος 2024α), τονικότητα (accent, βλ. Σετάτος 1999), υπερτμηματικά ή προσωδιακά στοιχεία (αρχαίος ελληνικός μουσικός τόνος → νεοελληνικός δυναμικός), με ποικίλα αποτελέσματα, π.χ. επισκότιση διακρίσεων → μορφολογικές αλλαγές·
- μορφολογικές: *ἀνέβηκα* → *ανεβαίνω* (πρβ. απώλεια εσωτερικής αύξησης), αρχ. *μήτηρ* > *μητέρα*, αρχ. άρθρο *αἱ* > *οι*, *ἀνέμελος* κατά το *ἀνέγγιχτος* κλπ., πρβ. Givón (1971, 413) «today's morphology is yesterday's syntax» (πρβ. την άποψη ότι οι καταλήξεις του ρήματος προέρχονται από παλιές ανεξάρτητες αντωνυμίες)·
- συντακτικές: συντακτικές δομές (προτιμήσεις), νέες συντάξεις (π.χ. *πάω* + *άναρθρη* αιτιατική τοπωνυμίου: *πάω Κρήτη*)·
- εξελίξεις σε πραγματολογικά στοιχεία: νέες χρήσεις και λειτουργίες·
- εξελίξεις με σημασιακές διαστάσεις: αρχ. *ἐκκλησία* 'συνέλευση του δήμου' > *εκκλησία* / *εκκλησιά* κλπ.·

- λεξιλογικές: παραγωγή (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 115–142), σύνθεση (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 142–183), φρασεολογία (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 197–201), δάνεια (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 92–98)·
- εξελίξεις σε κείμενο: όσο πιο σύντομα είναι τα κείμενα τόσο πιο εύκολα προσαρμόζονται στη γλωσσική εξέλιξη (τα μακρά κείμενα πρέπει να κρατήσουν τη γλωσσική δομή, πράγμα που δυσκολεύει), μπορεί όμως κανείς να υποθέσει ότι εξαιρετικά σύνθετες και ποικίλες μορφές διαφοροποιούνται για να εκφράσουν ποικίλες καταστάσεις, όπου η ομοιότητα των καταστάσεων οδηγεί σε κάποια τυποποίηση με κοινά χαρακτηριστικά.

5. Διαδικασίες

Οι γλωσσικές αλλαγές προέρχονται συχνά από σύνθετες καταστάσεις (ανισορροπία κλπ.). Οι γλωσσικές κατηγορίες δεν δηλώνονται πάντα με στοιχεία ένα προς ένα, π.χ. *γράφεις*, όπου το *γραφ-* δηλώνει την εξακολουθητική όψη του ρήματος *γράφω* και το *-εις* το β' ενικό πρόσωπο μὴ παρελθοντικού χρόνου, αλλά με πλήθος στοιχείων, πολλά από τα οποία είναι άχρηστα, π.χ. η αύξηση στο *έ-γραφα*, εφόσον δέν προσφέρει τίποτε περισσότερο από το *γράψ-* και το *-α* (στιγμική όψη, παρελθοντικός χρόνος, α' ενικό πρόσωπο), πρβ. και το γνωστό λάθος *παρήγγειλε!*, όπου η εσωτερική αύξηση δηλώνει μάλλον τη φόρτιση του λόγιου τύπου *παρήγγειλα* αντί του δημοτικού *παράγγειλα* (αλλά πρβ. ότι η εσωτερική αύξηση δέν ανήκει στο γλωσσικό αίσθημα της δημοτικής, παρά τα *ξανάφερα* / *ξανάφερα*). Έτσι, όταν εμφανίζονται φωνολογικές αλλαγές από φωνητικές ποικιλίες (αλλόφωνα), υπάρχουν πολλά άλλα στοιχεία που βοηθούν στη διάκριση των ταυτώσεων πιά τύπων, π.χ. *θέλω να ευτυχείς* < *θέλω ίνα ευτυχείς* < *θέλω ίνα εύτυχῃς*.

Η αλλαγή (C. J. Bailey) μπορεί να συντελείται με τρόπους όπως: επιτέλεση (π.χ. απώλεια της χασμωδίας στη ρίζα των λέξεων στη δημοτική, πρβ. όμως την επανεμφάνισή της στην κοινή νεοελληνική, π.χ. *γι_ατρικό* – *ιατρικό*), προσθήκη κανόνων, αλλαγή κανόνων (π.χ. στη σειρά των λέξεων από ελεύθερη σε καθορισμένη), πολυλεκτική γραμματική (πρβ. *μηνός* > *μήνα* / *μηνός*), ανατοποθέτηση κανόνων (αλλαγή στη θέση εφαρμογής, πρβ. μετασχηματιστική γραμματική), αντιληπτικές στρατηγικές (πρβ. ανάπτυξη αγγλικών βοηθητικών ρημάτων, βλ. Lightfoot 1979), επίδραση της γραμματικής στη φωνητική αλλαγή (π.χ. απώλεια δεύτερου αορίστου → απώλεια άτονης αύξησης), επίδραση φωνητικής αλλαγής στη σύνταξη (ασαφής προφορά καταλήξεων → εμφάνιση εμπρόθετων στην ιστορία της ελληνικής, πρβ. απώλεια της δοτικής, κλπ.), ατημέλητο ύφος (μπορεί να οδηγήσει σε απώλεια μικροδιακρίσεων κλπ.), λεξική διάχυση (μπορεί να φέρει αλλαγές σημασίας, π.χ. προεκτάσεις κλπ.), φυσικοί φωνητικοί κανόνες (βλ. 2 στο 2, για ασυμμετρία φωνητικών οργάνων, πρβ. και Σετάτος 1987).

Κοντά σε αυτά μπορούν να αναφερθούν και τα εξής:

- νέα ανάλυση, που εκδιώκει την αδιαφάνεια (βλ. Lightfoot 1979): εμφάνιση νέων κατηγοριών, χωρίς απομάκρυνση από την προηγούμενη κατάσταση και χωρίς την υπέρβαση ορισμένων ορίων (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά), αλλά με εισαγωγή στοιχείου που δέν υπήρχε πριν, πράγμα που δείχνει μάλλον την ύπαρξη βιολογικών καθορισμών της σκέψης·

- παρεμβολές: ξένα δάνεια, μεταφραστικά δάνεια κλπ. και δάνεια απο παλαιότερες εποχές (πρβ. λόγια επίδραση, με ποικίλες μορφές και αποτελέσματα, στη νέα ελληνική, διπλογλωσσία / diglossia) και διαλέκτους (πρβ. γλώσσα νεοελληνικής λογοτεχνίας)·
- αλλαγές συχνότητας: σπάνια αρχαία στοιχεία γίνονται κοινά σε μεταγενέστερα χρόνια (ίσως ήταν λαϊκές λέξεις και εκφράσεις με έντονο συναισθηματικό τονισμό, λέξεις του συρμού της εποχής, ‘φανταχτερές’ κλπ.).

Οι γλωσσικές αλλαγές μπορούν να συνεργούν ως προς το αποτέλεσμα (διαδοχικές, ταυτόχρονες κλπ. επενέργειες).

6. Γλώσσα και άλλες επιστημονικές περιοχές

Εξετάζοντας την εξέλιξη της γλώσσας και τα είδη των αλλαγών σε σύγκριση με άλλες επιστημονικές περιοχές και δραστηριότητες του ανθρώπου, παρατηρούμε ομοιότητες και διαφορές, π.χ. σε άλλα σημειωτικά συστήματα (βλ. παρακάτω).

Η δομή του ανθρώπινου εγκεφάλου επιτρέπει και εκτελεί αυτόματα και ασύνειδα την οργάνωση των εμπειριών με κριτήριο τα πραγματολογικά αποτελέσματα, π.χ. η πορεία μέσα στην πόλη μπορεί να εξαρτάται απο τη συντομότερη διαδρομή, την ώρα της ημέρας (πρβ. σκοτάδι, κίνδυνος κλπ.), την κίνηση και κυκλοφορία, την αποφυγή ή την επιδίωξη συναντήσεων, τις καιρικές συνθήκες (πρβ. προστασία απο βροχή, αέρα κλπ.), την άφιξη σε ορισμένη ώρα (οπότε μπορεί κανείς να διαλέξει μακρύτερη διαδρομή για να μην περιμένει στο τέρμα κλπ.), δηλαδή απο ένα σύνολο μικροσεναρίων, που μπορούν να μεταβάλλονται στον χρόνο λόγω αλλαγών στην επικοινωνία, ρυμοτομία, βιοτικές συνθήκες ατόμου κλπ.

6.1 Κοινωνικά συστήματα

Η γλώσσα είναι το απαραίτητο όργανο των ανθρώπινων κοινωνιών, η εξέλιξη του οποίου μπορεί να επηρεάζεται απο τις εξελίξεις της κοινωνίας, πρβ. κοινωνικές και γεωγραφικές διαφοροποιήσεις της γλώσσας (επίπεδα γλώσσας, βλ. Σετάτος 1994, διάλεκτοι και κοινή κλπ.) με αντίστοιχες διακρίσεις οργανωμένων ομάδων, ιδρυμάτων και θεσμών, δεσμεύσεων και νόμων (πρβ. Έ. Durkheim) κλπ. Ο G. Tarde διακρίνει τρεις αρχές στους κοινωνικούς κανόνες εξελίξεων: επανάληψη κοινωνικών χαρακτηριστικών (πρβ. διατήρηση χαρακτηριστικών του γλωσσικού συστήματος), εναντίωση κοινωνικών τάσεων, ομάδων κλπ. (πρβ. πάλη γλωσσικών τύπων κλπ.), προσαρμογή ποικιλίας μορφών (πρβ. δημιουργία κοινής γλώσσας και του προτύπου / της νόρμας της).

6.2 Πολιτισμικά συστήματα

Ο κόσμος, και το σύμπαν γενικά, εξελίσσονται μετά απο την αρχική έκρηξη και η εξέλιξη αυτή γίνεται βάσει (αιτίες, συνθήκες) χαρακτηριστικών των όντων, τυχαίων αλλαγών και επικράτησης των καταλληλότερων (βλ. 6.3), βαθμού ελευθερίας και ενεργειών των όντων, επιρροών μικρών και μεγάλων γεγονότων κλπ.

Ο άνθρωπος και τα δημιουργήματά του, οι κοινωνίες και οι πολιτισμοί παρουσιά-

ζουν επίσης εξέλιξη, που γι' αυτόν είναι συνειδητή ή ασύνειδη, τυχαία ή αναγκαστική. Οι πολιτισμοί που δημιουργεί βρίσκονται σε εξέλιξη (πρβ. τεχνολογία, τέχνη, λογοτεχνία, μουσική, επιστήμη, θρησκεία, νοοτροπία κλπ.), που εμφανίζει ποικίλες σχέσεις με την εξέλιξη της γλώσσας, όπως φαίνεται απο παράλληλα σημεία και πιθανές ερμηνείες τους, π.χ. δέν αλλάζουν αλματικά ολόκληρα τα συστήματα (συγχρονικά), αλλά μέρη τους, πρβ. γλώσσες με φυλές και λαούς, θεσμούς κλπ., που αποτελούν ανεξάρτητες λιγότερο ή περισσότερο περιοχές πολιτισμικών στοιχείων και αξιών (βλ. Le-roï-Gourhan 1945, 211–213). Οι αλλαγές ακολουθούν άνισους ρυθμούς: εποχές στασιμότητας και εποχές μετατροπικών αντικανονικοτήτων, π.χ. στις τεχνικές του ενδύματος παρουσιάζονται βραδείες (τεχνική αδράνεια, εξωτερικό επίπεδο) και ταχείες αλλαγές (π.χ. στο στολίδι, στην αισθητική κλπ.), πρβ. και τα στοιχεία του λεξιλογίου που τις δηλώνουν. Οι αλλαγές μπορεί να οφείλονται και σε επιδρομές και κατακτήσεις (πρβ. ιστορία ανθρώπινων κοινωνιών και τις μεταξύ τους σχέσεις).

Η γλώσσα ως όργανο μπορεί να συγκριθεί με εξέλιξη εργαλείων και οργάνων, αλλά και εξέλιξη γνώσεων και εμπειριών (πρβ. μαθηματικές και λογικές έννοιες), δίαιτας και σωματικής διάπλασης, περιβάλλοντος κλπ., πρβ. και επιδράσεις όλων των παραγόντων επι των άλλων με διαφορές κατα καιρούς και περιστάσεις (πρβ. και περιοχές της γλώσσας).

Μιά γλώσσα είναι μιά όψη και μιά στιγμή της ανάπτυξης του πνεύματος και του πολιτισμού· οι γλώσσες εξελίσσονται μεταξύ του χάους και του κόσμου (Delacroix 1924, 127· 131).

6.3 Βιολογικά συστήματα

Η εξέλιξη του ανθρώπου και η εξέλιξη της γλώσσας συνδέονται, εφόσον η εμφάνιση της γλώσσας αποτελεί και εμφάνιση του ανθρώπου (σημειωτική φύση του ανθρώπου → γένεση της γλώσσας), και είναι στο εξής συνδεδεμένα σε μελλοντικές προοπτικές (εξέλιξη της γλώσσας με εξέλιξη του ανθρώπου, πρβ. εξέλιξη προς λογική, μαθηματικά κλπ.).

Οι βιολογικές θεωρίες της εξέλιξης: μεταλλαγές (γενετική παροχέτευση, μεταναστεύσεις, επιλογή), μικρομεταλλαγές (ποικιλίες, φυσική και τεχνητή επιλογή ποσοτικών χαρακτηριστικών), απόλυτη διαβάθμιση και κλιμάκωση (μακροεξέλιξη μορφών), μεταμορφισμοί (εξαφάνιση και εμφάνιση οργάνων μόνο μέσω μικροεξελικτικών τροποποιήσεων της συχνότητας γονιδίων), αλματικές αλλαγές, γενετικός κώδικας (χρωμοσωμικές φόρμουλες, κύρια και οργανωτικά γονίδια), μεταφορές 'οριζόντιες' γονιδίων μεταξύ ατόμων της ίδιας γενεάς, πρβ. και θεωρίες κλαδικής / αντικλαδικής επιλογής – ουδετεροποίησης, φυσικές – μοριακές, περιοριστικές – συστηματικές, και μεταξύ ατόμων διαφορετικών ειδών) δίνουν την ευκαιρία σύγκρισης με γλωσσολογικές θεωρίες.

Η ερμηνευτική εμβέλεια βιολογικών θεωριών (π.χ. της θεωρίας του Δαρβίνου) στην εξέλιξη της γλώσσας πρέπει να εξεταστεί βάσει ποικίλων διαπιστώσεων και ερωτημάτων, όπως:

1) Η γλώσσα επιβιώνει με την επιβίωση των ομιλητών της, αλλά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι:

- τα καθολικά χαρακτηριστικά δέν αλλάζουν·

- η εξέλιξη των γλωσσών δέν δείχνει να επικρατούν οι ‘καταλληλότερες’ (π.χ. κατα πολλούς γλωσσολόγους οι αναλυτικότερες γλώσσες), εφόσον εμφανίζονται σε μία γλώσσα κυκλικές εξελίξεις (π.χ. απο αναλυτικό σε συνθετικό τύπο κλπ.) και γενικά διαφορετικές κατευθύνσεις (πρβ. και ανάμεικτους τύπους γλωσσών)·
- η επιβίωση κοινωνιών και λαών (ιστορικές τύχες: οικονομική και επιστημοτεχνολογική ανάπτυξη κλπ.) φέρνει συνήθως επιβίωση και εξάπλωση των γλωσσών που μιλούν, με γλωσσικές επαφές (πρβ. ανάπτυξη διεθνών γλωσσών, όπως κατα καιρούς η ελληνική στη μετακλασική εποχή, η λατινική τον Μεσαίωνα, η *lingua franca* στη Μεσόγειο, η αγγλική σήμερα) και δημιουργίες γλωσσών μιγαδοποιημένων (*sabir*, *pidgin*, πρβ. αναμείξεις πληθυσμών ύστερα απο κατακτήσεις, μετακινήσεις, εμπορικές επαφές κλπ.).

2) Η παράλληλη εξέταση της γλώσσας και άλλων βιολογικών υποσυστημάτων μπορεί να παρουσιάσει διάφορες περιπτώσεις:

- εξέλιξη μελών / οργάνων του σώματος και εξέλιξη ειδικών χαρακτηριστικών της γλώσσας, π.χ. μεταξύ ‘συνώνυμων’ χαρακτηριστικών, χαρακτηριστικών με όμοιες λειτουργίες, η παρατήρηση δείχνει ότι στη γλώσσα η διαφοροποίηση δέν οδηγεί πάντα σε επικράτηση του ενός, μπορεί να οδηγήσει και σε λειτουργική διαφοροποίηση, δηλαδή εκμετάλλευση όλων·
- εμφάνιση νέων χαρακτηριστικών: πρβ. τις μεταλλάξεις στη βιολογία·
- δομικές πιέσεις: αλληλεπιδράσεις γλωσσικών στοιχείων, αλυσιδωτές εξελίξεις, διογκωτικές εξελίξεις προς ορισμένες κατευθύνσεις (π.χ. αναλυτικότητα)·
- ενσωματώσεις: ένα νεότερο βιολογικό υποσύστημα μπορεί να ενσωματωθεί σε ένα παλαιότερο (βλ. Portmann 1978, για πουλιά που κατα την εποχή των παγετώνων κατέβηκαν νοτιότερα και κατα την υποχώρηση των πάγων επέστρεψαν στα παλιά τους μέρη, αλλα τον χειμώνα κατεβαίνουν πάλι νοτιότερα), όπως και στη γλώσσα (π.χ. το υποσύστημα του μέλλοντος της νέας ελληνικής στον ενεστώτα, παρατατικό και αόριστο).

Τα τοπικά και χρονικά όρια των επιμέρους αλλαγών είναι συχνά δύσκολο να εξακριβωθούν (πρβ. όσα παρατηρήθηκαν κατα καιρούς για τους φωνητικούς νόμους).

3) Συγκρίνοντας τις γλώσσες των οποίων γνωρίζουμε λίγο πολύ την ιστορία, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν:

- υπάρχουν καθολικές αλλαγές (αλλαγές ως καθολικά χαρακτηριστικά, πέρα απο το ότι εφόσον χρησιμοποιείται μία γλώσσα αλλάζει μέσα στον χρόνο) ή δυνατά σχήματα εξέλιξης·
- υπάρχει πιθανός κοινός βαθμός / αριθμός αλλαγών: μερικές αλλαγές σε μία περιοχή της γλώσσας, άλλες σε άλλη.

4) Γλωσσικές εξελίξεις ως ‘κακές’ λύσεις: οι γλωσσικές αλλαγές κρίνονται κάποτε ποιοτικά, π.χ. η απώλεια του απαρεμφάτου στη νέα ελληνική (παρά την ύπαρξη των τύπων *δεί*, *γράψει* κλπ.), ενώ γίνονται προσπάθειες βελτίωσης της γλωσσικής κατάστασης, π.χ. στο γλωσσικό ζήτημα στη νέα ελληνική προτάθηκε η πλήρης ή ενμέρει επιστροφή σε παλαιότερη μορφή της ελληνικής, την κλασική αττική διάλεκτο ή σε πολλά χαρακτηριστικά της.

Η ενσυνείδητη αλλαγή της γλώσσας παίρνει ποικίλες μορφές: σχολική διδασκαλία

στην εγκύκλια εκπαίδευση (κοινή γλώσσα: κανονιστική γραμματική κλπ., πρβ. όμως και απόψεις που επιζητούν την ανεξαρτησία των ομιλητών, παρά τα λάθη και τις ήδη στιγματισμένες μορφές, με τα αρνητικά αποτελέσματα αυτών των χρήσεων στην επι-κοινωνία).

6.4 Οικονομικές θεωρίες

Παράλληλα με τις βιολογικές μπορούν να εξεταστούν (βλ. και Σετάτος 2024β) και οι-κονομικές θεωρίες (πρβ. A. Smith, Th. R. Malthus κ.ά.), που έχουν επηρεάσει τις πρώ-τες, όπως και εκείνες με τον δαρβινισμό επηρέασαν την πολιτική θεωρία, την κοινω-νιολογία, την ηθική ψυχολογία, την επιστημολογία κλπ. Βάσει των θεωριών αυτών μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής έννοιες: πλεονέκτημα και όφελος (πρβ. γλωσσική μόρφωση: εξάσκηση, εφαρμογή, επιρροή κλπ.), συναγωνισμός (προσαρμοστική αξία μεταξύ ατόμων και ομάδων, πρβ. ποικιλία και πάλη γλωσσικών στοιχείων), μέσα / πό-ροι (πρβ. δυνατότητες χρήσης των γλωσσικών στοιχείων), πολιτισμική εξέλιξη (κλη-ρονομικότητα των έξεων και ρουτινών, πρβ. συνέχιση γλωσσικών στοιχείων), πρότυ-πα / μοντέλα της βελτιστοποίησης (optimalisation), της κατανομής πόρων (πρβ. δια-φοροποιήσεις ομιλητών), και της θεωρίας των παιγνίων (πρβ. δυναμικότητα γλωσσι-κών στοιχείων και μέσων), συμπεριφορά των πρακτόρων (πρβ. γλωσσικές προσαρμο-γές στην κοινή γλώσσα, πρότυπα ομιλίας κλπ.), οργάνωση ικανοτήτων και κανόνων (πρβ. γλωσσικό σύστημα: κοινή, νόρμα, υποποικιλίες, διάλεκτοι κλπ.), τροποποίηση και καθιέρωση κανόνων απο την αγορά (πρβ. πάλη και συναγωνισμό ποικίλων ισο-δύναμων γλωσσικών στοιχείων).

6.5 Νόηση

Η εξέταση των εξελίξεων και αλλαγών της γλώσσας απο την άποψη των νοητικών διαδικασιών παρουσιάζει ποικίλες περιοχές, θέματα, ερωτήματα, όπως:

- Συμβαίνουν αλλαγές σε κατηγορίες, διαστάσεις κλπ., π.χ. η κατεύθυνση προς την αναλυτικότητα ή αντίστροφα, ο περιορισμός των μελών ενός συνόλου (π.χ. των προθέσεων, της κλίσης, ορισμένων ειδών σύνθετων λέξεων στη νέα ελληνική, πρβ. αντίθετα την αύξηση των αθροιστικών συνθέτων σε αυτήν), και τα ερωτήματα που τίθενται: τί σημαίνουν αυτές οι αλλαγές, ποιος ο ρόλος των νοητικών διαδικασιών κλπ.).
- Συμβαίνουν αλλαγές στον τρόπο σκέψης, ιδεολογίας, νοοτροπίας, π.χ. νοηματικές επινοήσεις (στο πλαίσιο πάντα των καθολικών χαρακτηριστικών, δηλαδή σε ό,τι επιτρέπουν αυτά), πραγματολογικές αλλαγές που επικρατούν, π.χ. *εντάξει*: αρχικά ‘σε τάξη, (σωστή) θέση, παράταξη κλπ.’ και έπειτα ‘τέλος πάντων, δέν έχει και τόσο σημασία, το πήρα υπόψη αλλα τίποτε ουσιαστικό δέν αλλάζει’. Ορισμένοι (όπως ο B. Pottier, βλ. Henry 1966) υποστηρίζουν οτι «η εξέλιξη των γλωσσών βασίζεται ουσιαστικά σε μιά τροποποίηση της σημασιακής θεώρησης (ταξινομία του κόσμου), π.χ. η δημιουργία της κατηγορίας του άρθρου ή η εξαφάνιση του ουδέτερου γέ-νους», οτι «δέν φαίνεται σαφώς τί θα αποτελούσαν καθαρά ‘συντακτικοί’ λόγοι» (πρβ. όμως φωνητικές / αλλοφωνικές αλλαγές και συντακτικές, όπως η εργαστική

σύνταξη, στην ιστορία της ινδοευρωπαϊκής). Οι ιδεολογικές θέσεις μπορούν να εισαγάγουν αλλαγές που οφείλονται σε συνεχή εξέλιξη στο στόμα των ομιλητών, π.χ. λόγιων στοιχείων απο παλαιότερο στάδιο της γλώσσας (πρβ. σταθερότητα των λόγιων στοιχείων και συνεχή λάθη στην κοινή νεοελληνική, αλλά και περιπτώσεις αφομοίωσης, π.χ. αφηρημένα ουσιαστικά σε *-σις*), ξένων στοιχείων απο ξενομανία (πρβ. σταθερότητα των άκλιτων ξένων δανείων στην κοινή νεοελληνική, αλλά και αφομοιώσεις στη λαϊκή δημοτική, π.χ. *ταξιά*), πρβ. και την ποικιλία και εξελίξεις στη χρήση λαϊκών στοιχείων, αλλά και πρόσκαιρες 'μόδες' στη χρήση της μητρικής (δημοτικής), π.χ. στη φρασεολογία και το λεξιλόγιο.

- Η διάδοση μιάς γλώσσας μπορεί να επιφέρει σε αυτήν αλλαγές, π.χ. έντονη αναλυτικότητα.
- Συμβαίνουν αλλαγές ανεξάρτητες απο συγκεκριμένες ανάγκες επικοινωνίας κλπ., π.χ. το *drift* του Sapir (βλ. 2 στο 2).
- Ως προς την πρακτικότητα αλλαγών, η άμεση αντιμετώπιση επικοινωνιακών αλλαγών, βάσει της νόρμας ή του γλωσσικού συστήματος, μπορεί να μὴ επιδιώκει πάντοτε τη μεγαλύτερη συστηματικότητα, π.χ. η πιό απομακρυσμένη αναλογία είναι κάποτε η πρώτη εμφανιζόμενη κατα την ομιλία λύση, που επικρατεί.

7. Προβληματισμοί

Οι θεωρίες σχετικά με τις αιτίες και τους παράγοντες της γλωσσικής εξέλιξης, με τις μορφές και τις περιοχές της γλώσσας στις οποίες εμφανίζεται κλπ. δημιουργούν πολλά επιστημολογικά και γλωσσολογικά προβλήματα (πρβ. το παλιό και γνωστό πρόβλημα της φύσης των φωνητικών νόμων απο τους Νεογραμματικούς και μετά), αλλά θέτουν και γενικότερους προβληματισμούς, των οποίων η εξέταση μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές ανακαλύψεις σχετικά με τη φύση της γλώσσας, όπως τους εξής:

1) Τί μπορεί να αλλάξει και ως ποιο σημείο στη γλώσσα

Γλωσσικές μονάδες μπορούν να εξελιχθούν μέχρι απώλειας (π.χ. το δασύ πνεύμα στην ιστορία της ελληνικής), βαθμού μηδέν (π.χ. *την θέλω* > *τηὸ θέλω*, *έδωσα* – *δώσαμε*), με αντιπροσώπευση με κάτι άλλο (π.χ. *τον πατέρα* > [to batéra], ηχηροποίηση του [p]), αντικατάσταση (π.χ. αρχ. *οἶκος* > *σπίτι*) κλπ., εκτός απο τις φωνητικές και σημασιακές αλλαγές, για τις οποίες μας πληροφορεί η σύγκριση των διαδοχικών συγχρονικών καταστάσεων στη διαχρονία.

Ανάλογα είναι και τα ερωτήματα σχετικά με το τί μπορεί να χαθεί και πώς (πότε, με ποιές προϋποθέσεις, για ποιές αιτίες), ποιές κατηγορίες εμφανίζονται στην εξέλιξη ως επικρατέστερες (αναλυτικότητα, πρακτικότητα: πίεση αναγκών περιβάλλοντος, επιβίωσης κλπ.).

2) Διαδικασίες της εξέλιξης

Η εξέταση των διαδικασιών της γλωσσικής εξέλιξης με τους μηχανισμούς της (πρβ. Lévi-Strauss [1990, 37]: «η έννοια της διαφορικής απόληξης υποκαθίσταται απο την έννοια της προοδευτικής εξέλιξης, και, στη σειρά της εξέλιξης, η εξέταση του μηχανισμού της εξέλιξης αποκαλύπτει, όπως στη βιολογία, πιό θεμελιώδης απο την εξέταση των εμφανών χαρακτηριστικών») παρουσιάζεται άλλοτε απλή (π.χ. αλλαγές όπως *οκά* → *κιλό*, με την αλλαγή των μέτρων βάρους) και άλλοτε εξαιρετικά περίπλοκη (π.χ. το

σύστημα κλίσης απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά ή γενικότερες σημασιακές αλλαγές, αλλαγές διαστάσεων κλπ.). Η γλωσσολογική έρευνα απο παλιά έχει συγκεντρώσει πολύ υλικό παρατηρήσεων και θεωριών, π.χ. γίνεται αναφορά στην προτίμηση εμφατικών στοιχείων μεταξύ συνωνύμων, που αργότερα μετατρέπονται σε ουδέτερα στοιχεία (π.χ. *οὐκ εἶδον* – *οὐδὲν εἶδον* > *δὲν εἶδα*), αλλά αυτό δέν είναι εύκολο να εφαρμοστεί πάντα (π.χ. γιατί το *δύσκολος* αντικατέστησε το *χαλεπός*, που ανήκε στο καθημερινό και απαραίτητο λεξιλόγιο και στην ίδια κατηγορία κλίσης;). Δυσκολοπαρακολούθητες είναι και οι πλευρές της πρώτης εμφάνισης (πρβ. στη νέα γενιά: νέες αναλύσεις, νέες ισοδυναμίες, νέες γενικεύσεις, απώλειες διακρίσεων, νέες ιεραρχήσεις στις γλωσσικές κατηγορίες, νέες επιδράσεις διαλέκτων, συγγενών και άλλων ξένων γλωσσών, συγκλίσεις με άλλες γλώσσες της ίδιας περιοχής, νέα πρότυπα) και των συνθηκών διάδοσης (πρβ. τί εξελίσσεται ταχύτερα: το βασικό λεξιλόγιο ή η γραμματική δομή, η φωνητική μορφή και φωνολογία ή η πραγματολογία, η συντακτική ή η σημασιακή δομή;), επέκτασης και επικράτησης των αλλαγών. Πρέπει επίσης να εξεταστούν η καλλιέργεια και δημιουργία νέων ειδών, πρβ. διασταυρώσεις (κτηνοτροφία, πειραματισμοί, επιλογές κλπ.) με τεχνητές γλώσσες (πρβ. όρους εξάπλωσης: δομή, διαφήμιση κλπ.).

3) Διάσπαση αρχικής γλώσσας

Η διάσπαση κοινωνιών και η ανεξάρτητη ανάπτυξη των χωρισμένων πιά τμημάτων (π.χ. των Ινδοευρωπαίων) εμφανίζεται και στη διάσπαση της αρχικής γλώσσας (με τις διαλέκτους της) σε μεταγενέστερες συγγενείς γλώσσες, που τη συνεχίζουν εξελισσόμενες διαφορετικά (π.χ. οι ινδοευρωπαϊκές γλώσσες). Για τις γλώσσες αυτής της περίπτωσης παρατηρούμε:

- αλλαγές απο τη φύση της γλώσσας και συνθήκες χρήσης·
- μακροϊστορικές – μεσοϊστορικές – μικροϊστορικές εξελίξεις: αλλαγές της δομής (κατηγοριών, διαστάσεων, προσωδιακών και φωνητικών χαρακτηριστικών κλπ., δημιουργία γλωσσών και διαλέκτων) – αλλαγές του *usus* και της νόρμας (πρβ. αρχαία ελληνικά της κλασικής εποχής με τοπικές διαλέκτους και γραμματειακές γλώσσες απο τη μιά με τη νεοελληνική κοινή γλώσσα και τις νεοελληνικές διαλέκτους απο την άλλη) – αλλαγές λεξιλογίου, φρασεολογίας, αλλοφώνων κλπ.·
- αρχαιότερες – νεοτεριστικότερες γλώσσες: καμιά γλώσσα δέν διατηρεί την αρχική μορφή (π.χ. την αρχική ινδοευρωπαϊκή) ούτε επανέρχεται σε αυτή (πρβ. όμως αναβίωση γλωσσών, όπως της εβραϊκής, επανεμφάνιση παλαιών κατηγοριών κλίσης κλπ., μετά απο μεσοπερίοδο ακλισίας, π.χ. στη σημερινή κινεζική κλπ.)·
- διαλεκτικές διαφοροποιήσεις σε ομάδες, υποομάδες (πρβ. και ισόγλωσσα κλπ.)·
- εμφάνιση αλλαγών περισσότερο ή ιδίως σε ορισμένες περιοχές της γλώσσας·
- περιπτώσεις ανεξάρτητων κοινών αλλαγών·
- επιδράσεις μιάς γλώσσας ή μερικών γλωσσών σε άλλη ή σε άλλες, αλληλεπιδράσεις, επιδράσεις απο μή συγγενική ή μή συγγενικές γλώσσες, επιδράσεις σε διαφορετικές γλώσσες και διαλέκτους (πρβ. αναμειγνύσεις λαών)·
- επιδράσεις απο παλαιότερες μορφές: δάνεια αρχαϊστικά στοιχεία, λόγια δάνεια.

4) Ανεξαρτησία και εξάρτηση αλλαγών

Η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία αλλά και νεότερες γλωσσολογικές θεωρίες (δομική ανάλυση κλπ.) έδειξαν οτι συχνά οι αλλαγές είναι εξαρτημένες, δηλαδή αλ-

λαγές σε μία γλωσσική περιοχή μπορούν να επιφέρουν αλλαγές σε μία άλλη, π.χ. η ασαφής προφορά και διάκριση των καταλήξεων (εφόσον το εκφώνημα γίνεται σαφές απο άλλα συμφραστικά στοιχεία) μπορεί να επιφέρει την έκφραση των κατηγοριών των πτώσεων με άλλα μέσα, π.χ. με εμπρόθετες εκφράσεις, που αρχικά ήταν ισοδύναμες και φορτισμένες. Οι περιπτώσεις είναι ποικίλες, π.χ. αλλαγές μπορεί να οφείλονται σε αναλογικές χρήσεις ή σε ομόλογες (πρβ. μεταφορές και άλλα σχήματα λόγου).

Τα ερωτήματα που εμφανίζονται εδώ αναφέρονται στην ύπαρξη ανεξάρτητων αλλαγών, π.χ. αν οι λεξιλογικές αλλαγές είναι ανεξάρτητες απο τη δομή της γλώσσας, πρβ. τις αλλαγές λεξιλογίου κατα την εποχή της ελληνιστικής Κοινής (θρησκευτικός χρωματισμός λεξιλογίου, π.χ. *εκκλησία*, *άγγελος* κλπ.).

5) Συγχρονία και διαχρονία

Πολλές φορές η συγχρονική εξέταση μίας γλώσσας θέτει προβλήματα που η λύση τους απαιτεί διαχρονική εξέταση, ιδίως αν η συγχρονική εξέταση γίνεται με το σύστημα της μετασχηματιστικής γραμματικής, για την ανεύρεση των κανόνων που εξηγούν τις πραγματώσεις της γλώσσας, π.χ. το ερώτημα γιατί έχουμε διαφορετική θέση στις αρνήσεις της κοινής νεοελληνικής (*δέν θα έρθει – να μὴν έρθει – ας μὴν έρθει – —Είπε «δεν έρχομαι».* — *Ας μὴ δεν έρθει και του λέω εγώ*, αλλα πρβ. και *οτι δέν του το είπε – ας μὴν του το πεί*) μπορεί να αναφερθεί στην αρχαία ελληνική (*οὐδὲν θέλω – ἵνα μὴ – ἄφες μὴ*), όπου η εξέταση δείχνει οτι υπάρχει διαχρονική συνέχεια της σειράς των ὀρων, με φωνητικές μόνο αλλαγές. Παρατηρούμε επίσης οτι υπάρχει ποικιλία στη συγχρονία (ιδιολεκτική, των χρήσεων κλπ.) και μετατροπισμοί (βλ. Σετάτος 1994) με δυνατότητες που διαφέρουν σημασιακά, στατιστικά, σε επίπεδα της γλώσσας (πρβ. μόδα, νεοτερισμούς) και οι οποίες μπορούν να μειώνονται ή να εκλείπουν διαχρονικά, π.χ. δοτική και ισοδύναμα με αυτήν εμπρόθετα στα αρχαία ελληνικά → εμπρόθετα και κάποτε γενική στα νέα ελληνικά, πρβ. και διαφορές μεταξύ των γενεών, π.χ. *σήμερα απλώς / απλά*, γενική και σε *-εως* στους ηλικιωμένους – μόνο *απλά*, γενική σε *-ης* στους νέους.

Ο δυναμισμός που συνήθως θεωρείται χαρακτηριστικό μίας διαχρονικής θεώρησης της γλώσσας μπορεί να ενσωματωθεί στα συγχρονικά χαρακτηριστικά των λεξικών νοημάτων, πρβ. οτι οι νοηματικές κατηγορίες μπορούν να χρησιμοποιούνται με μεγάλη ελαστικότητα (που συνυπάρχει στις κατηγορίες που σώζονται σε πρωτοτυπικές μορφές), εφόσον χαρακτηρίζονται απο ομοιότητα παρά απο ταυτότητα (βλ. Geeraerts 1991).

6) Ανθρωπολογικές και γλωσσολογικές θεωρίες εξέλιξης (βλ. 2)

Είδαμε (βλ. 6.3) οτι η γλώσσα εμφανίζεται μαζί με τον άνθρωπο (η έρευνα της κατάστασης που προηγήθηκε και γενικά της γένεσης της γλώσσας είναι δύσκολη, πρβ. ποικίλες γλωσσολογικές θεωρίες αλλα και λογοτεχνικά έργα όπως οι *Inheritors* του W. Golding κλπ.) και, αν διακρίνουμε στάδια στην εξέλιξη του ανθρώπου, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν είναι δυνατή η διάκριση αντίστοιχων σταδίων στην εξέλιξη της γλώσσας (πρβ. την αρχή που δέχονται πολλοί οτι η οντογένεση επαναλαμβάνει τη φυλογένεση, όπως και τα στάδια εκμάθησης της γλώσσας απο το παιδί). Απο ανθρωπολογική άποψη μπορούμε να εξετάσουμε τη γλώσσα σε σύγκριση με τις εξελίξεις οργάνων του σώματος, εργαλείων του ανθρώπου, πολιτισμού, με αντίστοιχα ερωτήματα, όπως:

- Η εξέλιξη βοηθά στην επιβίωση, αλλα σε ορισμένες περιοχές είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς οτι υπήρξε ουσιαστική πρόοδος, π.χ. στο θέμα της ηθικής (προ-

σπάθειες ατόμων στην προσωπική τους ζωή, ορισμένων ομάδων και κοινωνιών, πτώσεις και ανατάσεις), πρβ. και τη φροντίδα για τη γλώσσα.

- Ποικιλία, επιλογή και επιβίωση ειδών θα μπορούσαμε να δεχτούμε και στη γλώσσα: ιδιόλεκτα σε εξέλιξη (επικράτηση και διάδοση ιδιολέκτων ως προτύπων ομιλίας κλπ.), γλωσσικά χαρακτηριστικά σε εξέλιξη (πρβ. καταλήξεις όπως στο *άντρας* – *άντρα* και *αντρός*, που έχει υποχωρήσει), γλωσσικά υποσυστήματα σε εξέλιξη (π.χ. κλιτικά συστήματα ονομάτων, ρημάτων κλπ.), γλωσσικά συστήματα σε εξέλιξη (π.χ. ινδοευρωπαϊκή > αρχαία ελληνική > νέα ελληνική, όπου ανήκει και η κοινή νεοελληνική), επιδράσεις (παρεμβολές, δανεισμός, αναμειγείς, π.χ. στοιχείων λαϊκών, λόγιων, διαλεκτικών, ξένων στη δημοτική κατά τη δημιουργία της κοινής νεοελληνικής, πρβ. ανάμεικτους γάμους στην ανθρωπολογία).
- Ως προς την αξιολόγηση: Η επιβίωση των ικανότερων αποτελεί απλώς συνεχή διαδικασία απέναντι στις δυνάμεις της εντροπίας και δέν υπάρχει τίποτε το θετικά αξιολογικό σε αυτήν, εφόσον η φυσική επιλογή σημαίνει απλώς παράταση και συνέχεια (βλ. παρακάτω McGinn [1995] για D. C. Dennett). Η τάση προς πολυπλοκότητα δέν ερμηνεύεται απο τη θεωρία του Δαρβίνου. Τα επίκτητα χαρακτηριστικά δέν κληρονομούνται, όπως πίστευε ο J.-B. Lamarck, αν και δέν φαίνεται φυσικά αδύνατο, πρβ. όμως οτι στη γλώσσα ένα ιδιόλεκτο (πρβ. βιολογικά άτομα, συγγενικές ομοιότητες, όπως και ομιλία των μελών μίας οικογένειας, που τείνει σε ομοιομορφία) μπορεί να αλλάξει (π.χ. απο μίμηση της γλώσσας άλλων) και να μεταδοθούν οι αλλαγές στη γλώσσα των παιδιών, όχι όμως βιολογικά. Δύσκολη είναι και η απάντηση στο αν η δημιουργία πολιτισμών (μοναδικών πολιτισμικών συστημάτων) είναι πάντα θετικά εξελικτική (πρβ. έπος → μυθιστόρημα, λυρική ποίηση → ?).
- Εργαλεία, όργανα τροποποιούν ριζικά [:] τον χρήστη: η εμφάνιση της γλώσσας ‘δημιούργησε’ τον άνθρωπο, πρβ. και χρήση χεριών.
- Ως προς την απώλεια ειδών: Η πάλη για επιβίωση μπορεί να επιφέρει την απώλεια ζωικών ειδών (σήμερα και απο επιδράσεις των ενεργειών του ανθρώπου) με την οποία μπορούμε να συγκρίνουμε την ‘πάλη’ και απώλεια, εξαφάνιση, γλωσσών (δηλαδή αντίστοιχα των φορέων της, πρβ. νεκρούς πολιτισμούς και γλώσσες, αφομοιώσεις πληθυσμών κλπ.). Η πάλη αυτή μπορεί να θεωρηθεί οτι εμφανίζεται και μεταξύ γλωσσικών στοιχείων, π.χ. μεταξύ συνώνυμων στοιχείων, ισοδύναμων εκφράσεων κλπ., όταν η εξαφάνιση κάποιων δέν είναι το μόνο δυνατό αποτέλεσμα, εφόσον υπάρχει και η λύση της λειτουργικής διαφοροποίησης (βλ. 2 στο 1).
- Ως προς μελλοντικές προοπτικές: Η περαιτέρω εξέλιξη του ανθρώπου είναι ένα θέμα που περιλαμβάνει και την εξέλιξη της γλώσσας. Όπως και αλλού (πρβ. το ερώτημα αν μπορούν οι υπολογιστές, τα κομπιούτερ, να δημιουργήσουν νέες μορφές ζωής: αβεβαιότητα για το ερώτημα αν πρόκειται πραγματικά για ‘παιγνίδια’ της φύσης, που απεικονίζονται στις ποικίλες μιμήσεις, ή αν πρόκειται για αυτόνομα παιγνίδια μίας ανεξάρτητης μαθηματικής σφαίρας στην οποία δίνεται ζωή) τίθεται το ερώτημα (υπόθεση) απο πού θα προέλθει η νέα εξελικτική βαθμίδα και ποιά θα είναι τα χαρακτηριστικά της (το θέμα αφορά την εύρεση ενός κατάλληλου χώρου ζωής για να μὴν εξαφανιστεί αυτή απο τη γή, ενώ για τη γλώσσα ισχύει οτι δέν πρόκειται να αλλάξει αν δέν αλλάξει ο περίγυρος, πρβ. όμως και ανακαλύψεις

με απρόβλεπτες συνέπειες). Σχετικά με τα αυτοτελή συστήματα, τις γλώσσες κάθε μία χωριστά, μπορούμε να αναρωτηθούμε πώς θα εξελιχθούν στο μέλλον (απαντήσεις βάσει ενδείξεων πιθανών εξελίξεων, π.χ. ότι η κοινή νεοελληνική βαδίζει προς ανοιχτές συλλαβές, συνίτηση χασμωδιών σε λόγια στοιχεία κλπ.) ή τί αποτελέσματα μπορεί να έχει η απώλεια ενός στοιχείου (πρβ. στον βιολογικό χώρο την έκλειψη κάποιου είδους και τον αντίκτυπο στην τροφική αλυσίδα κλπ.).

- Ως προς την ποικιλία και πολυπλοκότητα της εσωτερικής ζωής: Η διασταύρωση προθέσεων με στοιχεία που δέν περιλαμβάνονται σε αυτές μπορεί να έχει απρόβλεπτες συνέπειες στην ανθρώπινη πράξη, επειδή οι ατομικές ενέργειες των ανθρώπων εμφανίζονται στο πλαίσιο κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων, αλλά και λόγω του ότι συνειδητά και ασύνειδα κίνητρα των πράξεων έχουν κοινωνικά επακόλουθα (πρβ. το πρότυπο του F. de Saussure: γλώσσα και λόγος :: κοινωνική συσχέτιση και ατομική πράξη).
- Η έννοια του μιμήματος (meme, βλ. Dennett 1995): Τα μιμήματα είναι μονάδες πληροφόρησης, που διαδίδονται και υπόκεινται σε φυσική επιλογή (όπως τα γονίδια) και μπορούν να επαναστατούν κατά των εγωιστικών γονιδίων, γιατί ακολουθούν διαφορετική εξέλιξη (αλλά πώς αυτό επιτρέπει την ύπαρξη ηθικών αξιών;). Κατά τον McGinn (1995, κριτική του Dennett), τα γονίδια είναι ένα είδος meme, γιατί μπορούν να οριστούν ως μονάδες-φορείς οδηγιών για την κατασκευή του σώματος, και κάποια εξαπλώνονται με πρόθεση επικοινωνιακή (τα πολιτισμικά), ενώ άλλα αφορούν τη βιολογική αναπαραγωγή (DNA). Η διαδικασία βιολογικής και πολιτισμικής εξέλιξης οδηγείται από την πληροφόρηση (αντιγραφή πληροφοριών από ένα μέρος σε άλλο), ενώ τα σώματα προστατεύουν αυτό το είδος αρχείου, πρβ. όμως και ελευθερία, σκέψη, φαντασία και τις εξελίξεις γλωσσών από σύνθετες σε απλές και πάλι σε σύνθετες με τα καθολικά χαρακτηριστικά.
- Τα καθολικά χαρακτηριστικά είναι δομικά και λειτουργικά, που δημιουργούν το ένα το άλλο, αν και τα λειτουργικά είναι βασικότερα (πρβ. σημασιακά και σημειωτικά χαρακτηριστικά βάθους, που δημιουργούν ολοένα νέα γλωσσικά χαρακτηριστικά).

Βιβλιογραφία

- Attila, R. 1972. *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. Νέα Υόρκη: McMillan.
- Delacroix, H. 1924. *Le langage et la pensée*. Παρίσι: Félix Alcan.
- Dennett, D. C. 1995. *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.
- Gardiner, A. H. 1932. *Theory of Speech and Language*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Givón, T. 1971. «Historical Syntax and Synchronic Morphology: An Archaeologist's Field Trip», *Chicago Linguistic Society* 7, 394–415.
- Geeraerts, D. 1991. «La grammaire cognitive et l'histoire de la sémantique lexical», *Communications* 53, 17–50.
- Grammont, M. 1950. *Traité de phonétique*. Παρίσι: Librairie Delagrave.
- Henry, A. 1966. «A propos de certains 'nombrants' selon B. Pottier», στο *Mélanges de linguistique et de philologie romanes offerts à Pierre Gardette*. Παρίσι: Klincksieck, 245–252.
- Jakobson, R. 1971. «Principles of Historical Phonology», στο A. R. Keiler (επιμ.), *A Reader in Historical and Diachronic Linguistics*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Winston, 121–138.

- . 1973. «L'importance de Kruszewski dans le développement de la linguistique générale», στο R. Jakobson, *Essais de linguistique générale II*. Παρίσι: Minuit, 238–257.
- Leroi-Gourhan, A. 1945. *Milieu et techniques*. Παρίσι: Albin Michel.
- Lévi-Strauss, Cl. 1990. *Ανθρωπολογία και μύθος (Πρώτος τόμος)*. Μτφρ. Α. Παρίση. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Lightfoot, D. W. 1979. *Principles of Diachronic Syntax*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- McGinn, C. 1995. «Consciousness Evaded: Comments on Dennett», *Philosophical Perspectives* 9, 241–249.
- Portmann, A. 1978. *Biologie und Geist*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- Prince, A. & P. Smolensky. 1993. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar (Technical Report RuCCS-TR-2)*. New Brunswick, NJ: Rutgers University.
- Σετάτος, Μ. 1987. «Απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά. Φωνολογικές αλλαγές», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 8, 187–192.
- . 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες*. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- . 1999. «Η τονικότητα», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 15, 71–78.
- . 2024α. «Προσωδιακά χαρακτηριστικά στην κοινή νεοελληνική», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία I*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 275–281.
- . 2024β. «Γλώσσα και οικονομία», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία I*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 45–59.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Φιλιππάκη-Warburton, Ει. 1992. *Εισαγωγή στη θεωρητική γλωσσολογία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Παρατηρήσεις στη μορφολογία ονομάτων και ρημάτων της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Η μορφολογία κατά τον Sapir (1963, 97) «συγκροτείται από κάποιες λογικές ή ψυχολογικές κατηγορίες της σκέψης, που δέχονται γραμματική επεξεργασία, και από τις τυπικές μεθόδους έκφρασής τους». Η μορφολογία περιλαμβάνει την κλίση, την παραγωγή και τη σύνθεση μίας γλώσσας.

Η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) είναι κλιτή γλώσσα και τα γλωσσικά στοιχεία της πρώτης άρθρωσης παρουσιάζουν το φαινόμενο της κλίσης στα επίπεδα της ανεξάρτητης λέξης, του συντάγματος και της φράσης: Θεός, Θεού κλπ. – θεό-τρελος, θεο-σκοτωμένος κλπ.· το ταξί, του ταξί κλπ. – ταξί, ταξιού, ταξιά κλπ. (λαϊκά)· τα πάρε δώσε· το να μή γνωρίζει ξένες γλώσσες... κλπ.

Στην κλίση της ΚΝΕ διακρίνουμε τα εξής γλωσσικά στοιχεία (γλωσσικές μονάδες, κατηγορίες κλπ.):

- λέξημα: ένα ή περισσότερα για μία σημασία (π.χ. διαφορετικά λεξήματα στην κλίση ρημάτων όπως βλέπω – είδα)·
- μέρος λόγου: ονόματα / ρήματα – αντωνυμίες (προσωπικές κλπ.)·
- ρίζα (και τροποποιήσεις της), θέμα, χαρακτήρας ρίζας / θέματος, θεματικό φωνήεν, συνδετικό φωνήεν, πρόσφυμα (πρόθημα, επίθημα), παράγωγα, σύνθετα·
- τέρμα, κατάληξη (πτωτική, προσωπική)·
- αριθμοί, πτώσεις, παραθετικά·
- γένος·
- διαθέσεις, φωνές, εγκλίσεις, όψεις (τρόποι), χρόνοι·
- βοηθητικά στοιχεία σχηματισμού: μονολεκτικά – περιφραστικά (αντωνυμίες, ρήματα)·
- κλίσεις, συζυγίες (πρώτη και δεύτερη), συνηρημένα ρήματα·
- κλιτά – άκλιτα (πρβ. ξένα ονόματα όπως το στόρι – το σπόρ, επιφωνήματα), ιδιόκλιτα·
- αδύνατοι – δυνατοί τύποι: αντωνυμίες (πρβ. εμένα – με)·
- ελλείψεις και ποικιλία: κενά σχηματισμών (π.χ. δέιλι – δειλινά, σέβας – σέβη / σεβάσματα), αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων – διαλεκτικών στοιχείων.

Έτσι αναλύουμε: μέρ-ος, μέρ-ους, -η, -ών, επι-μέρ-ους, επι-μερ-ίζ-ω, μερ-ικ-ό-ς, μερ-ο-ληπ-τικ-ό-ς, μερ-ιά, χασ-ο-μέρ-η-ς / -δες, αλλά και μέρ-α, -ας, -ες, μερ-ο-δούλ-ι, μερ-ο-φάγ-ι (πρβ. και ημερ-ήσι-ο-ς, ημερ-ο-λόγ-ι-ο κλπ., όπου έχουμε λόγιους τύπους) κλπ., έχουμε δηλαδή δύο (διαφορετικής σημασίας) λεξήματα μερ- κλπ. Η ανάλυση οδηγεί στη διάκριση αντιθέσεων όπως:

- ρίζα / θέμα: τρώ-γ-ου-με – τρώ-με· καί-ου-με – καί-με· να γράψ-ο-με / γράψ-ου-με – να φά-γ-ου-με / φά-με· χασομέρ-η-ς, χασομέρ-η-δες· χασομερ-ώ / χασομερ-άω·
- ρίζα – κατάληξη: πατέρ-α-ς, πατέρ-ες· γράφ-ω, -εις, -ει· αντρό-γυν-ο, παπαδο-παίδ-ι (σύνθετα με δύο θέματα / ρίζες)·
- διαφορετικά λεξήματα: βλέπω – είδα, ένας – πρώτος·

- διαφορετικά θέματα: γράψιμ-ο – γραψίματ-ος· φέρν-ω, έφερν-α – έφερ-α· πολύς – πολλοί (ορθογραφία)· σέβας – σεβάσματ-α· δεκανέ-ας – δεκαν-είς· πρβ. διπλόκλιτα, διπλόμορφα, διπλοκατάληκτα, ιδιόκλιτα·
- παραγωγικό επίθημα – κατάληξη: γυρευτ-ής ή γυρευτ-ής (ως προς την παραγωγή -της και όχι -τ-, αλλά ως προς την κλίση θέμα με χαρακτήρα -τ-)·
- θεματικό φωνήεν + πρόσφυμα: ονόματα όπως *πραματευτ-ή/ά-δες* (-δ-)·
- πρόσφυμα + θεματικό φωνήεν: ρήματα όπως *γράφομε* = [*γράφ-σ-ο-με*]·
- θεματικό φωνήεν – συνθετικό φωνήεν: *χάσ-ο-με* – *χασ-ο-μέρης*, *σφηκ-ο-φωλιά* (πρβ. *σφήκα*), *συχν-ο-ρωτώ* (πρβ. *συχν-ός*)·
- βαθμός μηδέν μορφήματος – φωνητική έκφραση μορφήματος: *έ-γιν-α* – *έ-γραψ-α* [*έ-γραπ-σ-α*]·
- χαρακτήρας θέματος – παραγωγικό επίθημα: *γραφ-ι-άς* (;), *γυρευτ-ής* (βλ. παραπάνω)·
- ποικιλία μορφών: *έκανα* (αόριστος αλλά και παρατατικός) / *έκαμα*· *έφαγ-α* – *φά(γ)-ω*· *τραβιούνται* / *τραβιένται*· *γράφομε* / *γράφουμε* (ποικιλία θεματικού φωνήεντος)· *α΄* πληθυντικό πρόσωπο παρατατικού *καθόμαστε* – *καθόμασταν* (ποικιλία τέρματος με σαφέστερο τον δεύτερο τύπο)· *κοιμόμουν* – *κοιμόμουνα* και *γράφουν* – *γράφουνε* (οι δεύτεροι τύποι είναι λαϊκοί, φορτισμένοι κλπ.)·

2. Καταλήξεις και τέρματα

Η διάκριση και χρήση του όρου ‘τέρμα’ είναι χρήσιμη εκεί όπου είναι δύσκολη η μορφολογική ανάλυση (π.χ. *μέρος* – *μέρους* – *μέρη*), αλλά και γενικά η εξέταση των κλιτών μερών του λόγου και ιδιαίτερα ονομάτων και ρημάτων. Παρουσιάζεται η εξής (φωνητική) εικόνα:

1) Τέρματα

Κλιτά στοιχεία: -Φ (-i / -e / -a / -o / -u), -Φς (-is / -es / -as / -os / -us), -Φν (-en / -an / -on / -un / -in). Άκλιτα: λόγια και ξένα στοιχεία, όπως και επιφωνήματα, εμφανίζουν και άλλα τέρματα, π.χ. -β (*μόβ, γάβ*), -γ (*μιλφείγ*), -δ (*φιόρδ*), -ζ (*ρόζ, πλάζ*), -θ (*ζενίθ, μαμούθ*), -κ (*σόκ, αμόκ*, πρβ. και το λόγιο *εκ*), -λ (*στίλ, γκόλ*), -μ (*τράμ, φίλμ*), -ξ (*σφίγξ, κόμπλεξ*, πρβ. και το λόγιο *εξ*), -π (*στόπ*), -ρ (*στάρ*, πρβ. και λόγια όπως *ύδωρ*), -τ (*τάκτ, σούτ*), -φ (*χάφ, ούφ!*), -χ (*κίχ, άχ*), -b (*κλάμπ*), -d (*σπρίντ*), -g (*τζόκιγκ*), πρβ. και επιρρήματα σε -ως (*ακριβώς, αμέσως*), -α (*ωραία*), -ς (*αποβραδίσ*).

2) Καταλήξεις:

Οι καταλήξεις της ΚΝΕ, δημοτικής ή λόγιας προέλευσης, εμφανίζουν τις εξής μορφές:

α) Ονόματα (μονόπτωτα, π.χ. πληθ. *ζάχαρες*, δίπτωτα – τρίπτωτα – τετράπτωτα): ενικός: -a, -e, -i, -o, -u, -as, -es, -is, -os, -us, -eas, -eos, -ea, -atos·

πληθυντικός: -i, -a, -es, -is, -us, -on, -eon, -ea, -Φdes, -Φdes, -Φdon, -ata, -aton.

Οι καταλήξεις -es, -i, -a, -is, -ea, -us εμφανίζονται και στους δύο αριθμούς, όχι όμως στην κλίση του ίδιου ονόματος, δηλαδή δεν είναι δυνατή η ίδια κατάληξη στους δύο αριθμούς κλίσης του ίδιου ονόματος (του ίδιου γένους, πρβ. αλλιώς η *φίλη* – *οι φίλοι* κλπ.). Ίσως εδώ (αποφυγή ομωνυμίας) οφείλεται και η δημιουργία του τύπου *χρονώ*, επειδή ο τύπος *χρόνω(ν)* θα συνέπιπτε με την αιτιατική ενικού (πρβ. όμως και τα λόγια *ευγενής* – *ευγενείς*, τα ποιητικά *ουρανό* – *ουρανώ(ν)* κλπ.). Η φωνητική σύμπτωση

είναι δυνατή στους πτωτικούς τύπους του ίδιου αριθμού ή αριθμών, όταν η διαφοροποίηση των ομάδων κλίσεως, δηλαδή δίπτωτα (π.χ. *-s* / *-Ø*, *-Ø* / *-s*, *-Φ* / *-Φs*, *-Φs* / *-Φ*, *-es* / *-on*, *-is* / *-on*, *-ðes* / *-ðon*) – τρίπτωτα (πληθ. *-i*, *-on*, *-us*) – τετράπτωτα (εν. *-os*, *-u*, *-o*, *-e*), οφείλεται στη διατήρηση διακρίσεων γένους (πρβ. επίθετα, βλ. Σετάτος 1983–1984), ενώ η κλητική σε *-e* φαίνεται εκτός κλιτικού συστήματος στα ουσιαστικά (αλλά πρβ. στα επίθετα *καλέ μου* – *καλή μου* – *καλό μου*, την προστακτική, όπως και τους τύπους *γέρο!*, *Πέτρο!*, *Γιώργο!* αλλά και *Γιώργος!* κλπ. αντί *γέρε!*, περιφρονητικά κλπ., *Πέτρε!*, ειρωνικά ή παικτικά, **Γιώργε!* κλπ.).

Η κλίση των ονομάτων παρουσιάζει στο τέρμα λέξεων στοιχεία που επιτρέπουν περαιτέρω ανάλυση σε προσφύματα (βλ. 3.1.5 στο 1, 3.2.1 στο 2): *-δ-*, *-τ-*.

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις παρατηρούμε (βλ. Σετάτος 1983–1984, για τις λειτουργίες των πτώσεων):

- ονομαστική και γενική του ίδιου αριθμού πρέπει να διακρίνονται, εφόσον η ονομαστική δηλώνει ανεξαρτησία και η γενική σημασιακή σχέση δύο ονομάτων·
- ονομαστική και αιτιατική μπορούν να παρουσιάζουν όμοιο τύπο (πρβ. ουδέτερα, θηλυκά), διαφορετικό τύπο (*-ος* / *-o*, *-oi* / *-ους*, πρβ. διάκριση γένους / φύλου επιθέτων)·
- ονομαστική και κλητική παρουσιάζουν όμοιο τύπο (θηλυκά, ουδέτερα, αρσενικά σε *-ος!*), διαφορετικό (αρσενικά) ή και τα δύο (*-ο!*, *-ος!* και *-ε!*)·
- γενική και αιτιατική μπορούν να παρουσιάζουν όμοιο τύπο (αρσενικά σε *-ας*)·

β) Ρήματα

Τα ρήματα παρουσιάζουν τις καταλήξεις:

-o / *-ό* / *-áo*, *-is* / *-ás* / *-ís*, *-i* / *-ά(i)* / *-ί*, *-ume* / *-ome* / *-úme* / *-áme*, *-ete* / *-áte* / *-íte*, *-un(e)* / *-ún(e)* / *-án(e)*·

-a, *-es*, *-e*, *-ame*, *-ate*, *-an(e)*·

-e / *-a* / *-s*, *-(e)te* / *-áte* / *-íte*·

-ome / *-ième* / *-úme* / *-óme* / *-áme*, *-ese* / *-iése* / *-áse* / *-úse* / *-íse*, *-ete* / *-iété* / *-úte* / *-áte* / *-íte*, *-(i)ómaste* / *-úmaste*, *-este* / *-iósaste* / *-iéste* / *-úsaste* / *-áste* / *-íste*, *-(i)únde* / *-onde* / *-(i)ómun* / *-úmun*, *-(i)ósun* / *-úsun*, *-(i)ótan* / *-iórdan* / *-(i)úndan*, *-(i)ómaste* / *-(i)ómastan* / *-úmastan*, *-(i)ósaste* / *-(i)ósastan* / *-úsaste* / *-úsastan*, *-ondan* / *-iórdan* / *-(i)úndan*·

-nu / *-su*, *-ste*.

Οι καταλήξεις των ρημάτων διακρίνουν τα πρόσωπα, τους αριθμούς, τις φωνές, τις εγκλίσεις και τους χρόνους, χωρίς να συμπίπτουν μεταξύ τους σε ένα παράδειγμα κλίσης με έξι πρόσωπα / δύο αριθμούς, με τις εξαιρέσεις των *είναι* (γ' ενικό και πληθυντικό), και *-ονταν* (γ' ενικό και πληθυντικό, π.χ. *η φίλη* / *οι φίλοι έρχονταν*, πρβ. τον τύπο *ερχόντουσαν*, που το διαφοροποιεί και πιθανώς γι' αυτό τον λόγο εξαπλώνεται η χρήση του, και τον τύπο *ερχόταν*).

Η ανάλυση των ρηματικών τύπων καταλήγει στη διάκριση των εξής στοιχείων:

- ρίζες: διαφορετικές σε ανώμαλα ρήματα, π.χ. *βλέπ-ω* – *είδ-α*·
- θέματα: διαφορετικά για τη δήλωση της όψης (θέμα ενεστώτα – αορίστου) με σπάνιες εξαιρέσεις (βλ. 3.2.2 στο 1)·
- προσφύματα: για τον σχηματισμό όψεων, χρόνων·

- θεματικό φωνήεν: για διάκριση ασυναίρετων – συνηρημένων ρημάτων
- χαρακτήρας θέματος: *γράφ-ω* – *έγραψα* [*έγραπ-σα*].
- αύξηση: *έ-φερα* – *φέραμε*, αλλά *άφησα* – *αφήσαμε*.
- σύνθετες μορφές: με βοηθητικά ρήματα (π.χ. *έχω* + *απαρέμφατο*, *έχω* / *είμαι* + *παθητική μετοχή*, βλ. Σετάτος 1993) και μόρια (*θα*, *να*, *ας*, *ίσως*).

3. Ειδικά θέματα και προβλήματα

3.1 Γενικά

Η μορφολογία εξετάζει (βλ. Bussmann 1990 λ. *Morphologie*) τη μορφή, τους τύπους, την εσωτερική δομή, τη λειτουργία και τη χρήση των μορφημάτων ως τις μικρότερες σημασιακές ενότητες / μονάδες της γλώσσας (φορείς σημασιών), τους συνδυασμούς τους, τη μορφοφωνολογία τους κλπ. Ορισμένα ειδικά θέματά της στην ΚΝΕ εξετάζονται παρακάτω.

3.1.1 Επικαλύψεις κατηγοριών και τύπων

Το σύστημα καταλήξεων του ρήματος παρουσιάζει γραμματικά μορφήματα όμοια με των ονομάτων (πρβ. 2), αλλά δέν παρατηρείται σύμπτωση μεταξύ ρήματος και υποκειμένου ή αντικειμένου, με την εξαίρεση περιπτώσεων όπως *Γκλαβάν-ε*, *γράφ-ε* / *γράφ-ε και μήν αργείς!* (ίσως η κλητική *Γκλαβάνο*, ...! και μερικών άλλων κύριων ονομάτων να οφείλεται σε αυτό)· το *χιόν-ι πέφτ-ει* *αυτ-ή διαβάζ-ει* *ξαπλωμέν-η*· η *δίκ-η τελειών-ει* *εγ-ώ πον-ώ* (αλλά το *εγώ* είναι άκλιτος τύπος, βλ. 3.1.4). Κυρίως πρέπει να εξεταστούν μόνο τα γ' πρόσωπα, αλλά πρβ. και *συμφώνησε!* (β' ενικό πρόσωπο) – *συμφώνησε* (γ' ενικό), ενώ τα ονόματα δέν διακρίνουν α' και β' πρόσωπο. Η κλίση ονομάτων και ρημάτων παρουσιάζει γενικά τα εξής τερματικά σχήματα: -Φ, -Σ (-s, -n), -ΦΣ (-ΦΦΣ, -ΦΣΦΣ, βλ. 2). Ως χαρακτήρας ρίζας εμφανίζονται όλα τα φωνήματα (στα ρήματα λείπουν τα -τσ- / -τζ-, που δείχνει μαζί με άλλα στοιχεία ότι δέν πρέπει να θεωρηθούν φωνήματα), ενώ στις καταλήξεις εμφανίζονται τα -σ-, -ν-, -ντ-, -μ-, -τ- (και ως προσφύματα τα -θ-, -κ-, -σ-, στα ονόματα και το -δ-).

3.1.2 Συμφωνία

Η συμφωνία όρων δέν είναι αυτόματη, αλλά βασίζεται στις λειτουργίες των καταλήξεων, π.χ. επίθετο + ουσιαστικό: *καλ-οί παίκτ-ες*, *καλ-ός καναπ-ές*, *καλ-ή πρόοδ-ος*, υποκείμενο + ρήμα + κατηγορούμενο: *αυτ-ή διαβάζ-ει* *ξαπλωμέν-η* (πρβ. *αυτή διαβάζει* *ξαπλώνοντας*, με άκλιτο ρηματικό επιρρηματικό στοιχείο).

3.1.3 Μετατροπισμοί

Ρηματικοί τύποι και φράσεις μπορούν να μεταβληθούν σε ονόματα (π.χ. *τα πάρε δώσε*, *το να* + ρήμα, *αυτός που* + ρήμα, *τον ποίσο τον δείξο* κλπ.), ενώ τα ονόματα σχηματίζουν με βοηθητικά ρήματα φρασεολογικές μονάδες (π.χ. *κάνω εμπόριο*, *κάνω νερά* κλπ.), πρβ. και *έχω* + *απαρέμφατο*, *είμαι* + *μετοχή*.

3.1.4 Ακλισία

Η ακλισία εμφανίζεται διαφορετικά στα κλιτά μέρη του λόγου, π.χ. στα απόλυτα αριθμητικά απο 5 ως 100 υπάρχει ακλισία, στις προσωπικές αντωνυμίες έχουμε πτωτικές μορφές χωρίς καταλήξεις (κλίση ριζών, π.χ. *με*), στα ονόματα (ακλισία πτώσεων και αριθμών) έχουμε άκλιτα ξένα ονόματα (βλ. 3.2.1 στο 4, π.χ. *γκόλ, σίκ*) και επιρρήματα που παράγονται απο ονόματα (πρβ. και απολιθωμένες πτώσεις ως επιρρήματα, π.χ. *λογής λογής*), και στα ρήματα ακλισία (προσώπων και αριθμών) εμφανίζεται μόνο σε άκλιτους ρηματικούς τύπους όπως *-οντας*, *απαρέμφατα* (*γράφει* κλπ.), ενώ υπάρχει ασάφεια αριθμού σε τύπους όπως *έρχονταν*, [*ísaste*] = *είσαστε* και *ήσαστε* αντί *ήσασταν*.

Η έλλειψη γραμματικών δεικτών της κλίσης δεν είναι δυνατή στα ρήματα, εφόσον πρέπει απαραίτητα να δηλωθεί το πρόσωπο, που συχνά δεν δηλώνεται επιπλέον (π.χ. *δέν πήγες να τον δείς – εσύ δέν πήγες να τον δείς*), ενώ το άκλιτο όνομα μπορεί να δηλωθεί ως σημασία απλώς και η συντακτική του λειτουργία με άρθρο ή με τη συντακτική του θέση (πρβ. εκφράσεις με βοηθητικά ρήματα, π.χ. *κάνει / κάνουν ρεκόρ*). Οι φράσεις ουσιαστικοποιούνται με τη χρήση άρθρου, π.χ. *το να μή μου μιλάει με πειράζει πολύ*.

3.1.5 Εξέλιξη

1) Εξαλείψεις διακρίσεων

Συγκρίνοντας τα νέα ελληνικά (στη μορφή της ΚΝΕ) με τα αρχαία, παρατηρούμε ότι διακρίσεις που φαίνονται απαραίτητες δηλώνονται με έναν τύπο (π.χ. αρχ. *ἐστί, εἰσί* → *είναι*), ενώ άλλες με τις παλιές ή νέες μορφές (π.χ. *γράφεται, γράφονται*, αρχ. *ἡμεῖς – ὑμεῖς* → *εμείς – εσείς*, πρβ. τη νεοελληνική προφορά των αρχαίων ή της καθαρεύουσας, που δεν διακρίνει κάτι που πρέπει οπωσδήποτε να διακρίνεται σε μιά γλώσσα, τις προσωπικές αντωνυμίες α' και β' προσώπου). Έτσι δημιουργήθηκαν φωνητικές ομοιότητες τύπων όπως του άρθρου (εν. *ο – η – το*) πληθ. *οι – οι – τα* κλπ. (πρβ. σε διαλέκτους *ἰ Κωσταντής* κλπ., που θυμίζει το αγγλ. *the*, αλλά και διακρίσεις όπως αρσενικό / θηλυκό *τέσσερις* αλλά και αρσενικό *τέσσεροι*, θηλυκό *τέσσερες*, ουδέτερο *τέσσερα* (πρβ. και διαλεκτικό *τρίο* αντί *τρία* κατα το δύο).

Η εξάλειψη των ανωμαλιών της κλίσης στα νέα ελληνικά σε σχέση με τα αρχαία είναι εμφανής στα ονόματα (πρβ. αρχ. *θρίξ – τριχός* με το *τρίχα – τρίχας*), ενώ τα ρήματα εξακολουθούν να εμφανίζουν ανωμαλίες κυρίως στα θέματα των χρόνων, εφόσον αυτό αποτελεί βασικό στοιχείο και στην αρχαία ελληνική (δήλωση των όψεων: *βλέπω – είδα* όπως *γράφω – έγραψα*), πρβ. και τις προσωπικές αντωνυμίες με διαφορετικά θέματα κατα πτώσεις και αριθμούς).

2) Λειτουργικές διαφοροποιήσεις

Ποικιλίες διαφοροποιούνται κατα επίπεδα της γλώσσας (σημασίες, φορτίσεις κλπ.), π.χ. *πραγματευτές* (δημοτικό) – *πραγματευτάδες* (λαϊκό), *άνθρωποι* (δημοτικό) – *α(ν)θρώποι* (λαϊκό), *λόγος* *λόγια* (δημοτικό) – *λόγοι* (λόγιο), *άλογα* (δημοτικό) – *αλόγατα* (λαϊκό) κλπ. Έτσι εμφανίζεται εκμετάλλευση της πολυτυπίας (βλ. για ονόματα 3.2.1, για ρήματα 3.2.2).

Τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ έφεραν νέες χρήσιμες διαφοροποιήσεις, π.χ. *δουλεία*

– δουλειά (πρβ. αντίστροφα σκλαβιά – εργασία), ανοίξεις – άνοιξες, δια-κόπτω – κόβω – κόφτω (δέν του κόφτει), συνέβη – συνέβηκε, συν-ομιλεί – μιλά – μιλάει (λόγιο – δημοτικό – λαϊκό).

3) Τάσεις και κατευθύνσεις εξέλιξης

Στην εξέλιξη εμφανίζονται στη νέα ελληνική τάσεις όπως η δήλωση του φυσικού γένους (φύλου, βλ. Σετάτος 1983–1984), η αμετακινήσια του τόνου (π.χ. στα επίθετα, βλ. 3.2.1 στο 5) κλπ.

Είναι περίεργο το ότι στην εξέλιξη από τα αρχαία στα νέα ελληνικά χάθηκε η κλίση που διέκρινε καλύτερα τις καταλήξεις (συμφωνικά θέματα). Ίσως οφείλεται στην επίδραση της κλίσης των επιθέτων ή στην κλίση απλοποιημένων καταλήξεων με αντίθεση ανοιχτών και κλειστών συλλαβών: -Φ – -Φs/n (πρβ. και την αύξηση του αριθμού των ουδετέρων στα νέα ελληνικά).

3.2 Ειδικά

3.2.1 Κλίση ονομάτων

1) Ιεραρχία κατηγοριών: ρίζα (πρβ. τη διατήρηση του καταληκτικού φωνήεντος του ενικού στον πληθυντικό σε -άδες κλπ.) → γένος → αριθμός → πτώση → κατάληξη.

2) Κανονικό σχήμα:

δίπτωτα: ουδέτερα, αρσενικά -Φs / -Φ, θηλυκά -Φ / -Φs, πληθ. -es / -on·

πολύπτωτα: αρσενικά -ος / -ον / -ο / -ε / -οι / -ων / -ους.

Το κανονικό σχήμα δίνεται από τα επίθετα (και μετοχές) με ενικό -ος / -η (-α) / -ο (-ιος / -ια / -ιο), -υς / -ια / -υ, -ης / -α / -ικο, και πληθυντικό -οι / -ες / -α, με εξαίρεση την κοινή κατάληξη -ες για τα δίπτωτα ουσιαστικά (πρβ. και τις λαϊκές καταλήξεις -δες, -ατα), πρβ. και:

Αντωνυμίες: δεικτικές (αυτός, εκείνος, τούτος, τέτοιος, τόσο), κτητικές (ο δικός μου κλπ.), οριστικές (ίδιος, μόνος, μοναχός / μονάχος), ερωτηματικές (ποιός / ποιά / ποίο, πόσος κλπ.), αναφορικές (ο οποίος κλπ.), αόριστες (κάποιος, κανένας, μερικοί, κάμποσοι, άλλοι), αυτοπαθείς (εαυτό / εαυτού μου), αλλά όχι που, κάτι, κάθε, τίποτε, κάτιτις, ο δείνα κλπ. (βλ. άκλιτα, παρακάτω στο 4).

Αντωνυμίες προσωπικές: κλίση ρίζας και θεμάτων (πρβ. ινδοευρωπαϊκή), αλλά και εγκλιτικές τος / τη / το / τοι / τες / τα κλπ. (πρβ. και αδύνατους τύπους μου κλπ.).

3) Εξέλιξη

Η κλίση στην ΚΝΕ απλοποιείται σε σχέση με την αρχαία ελληνική, με σταθεροποίηση του χαρακτήρα και με δυαδικές αντιθέσεις καταλήξεων, και μόνο στα σε -ος διατηρούνται επτά πτώσεις, γιατί η διάκριση των γενών είναι απαραίτητη (ιδίως στα επίθετα και σε αντωνυμίες, όπου αλλιώς θα εμφανίζονταν συγχύσεις, πρβ. καλέ μου! – καλό μου!, τρελέ! – τρελό! (παιδί)), εφόσον η δίπτωτη κλίση, στην οποία θα συνέπιπτε η γενική με την αιτιατική (όπως στα [του] πατέρα – [τον] πατέρα), δεν θα διέκρινε τα φτωχό ντύσιμο – φτωχού ντύσιμο, πόδι χοντρό – πόδι χοντρού κλπ.

Οι λόγιες λέξεις που ενσωματώθηκαν στην ΚΝΕ έφεραν και κλιτικά παραδείγματα που δεν ανήκουν στη δημοτική, π.χ. τα ιδιόκλιτα (φωνήεν, γεγονός κλπ.), τα δικατάκληκτα ουσιαστικά (ο / η συγγενής, ο / η φιλόλογος) και τα επίθετα σε -ης / -ης / -ες,

μετοχές σε -ων / -ουσα / -ον, που γι' αυτό τον λόγο οδηγούν σε λάθη (π.χ. *την οδό*, η γείτονα χώρα αντί η γειτονική, της σαφής δήλωσης, τις επείγοντες διαδικασίες) και πρέπει να μαθευτούν με συνεχή άσκηση, όταν δέν εντάσσονται στο σύστημα της δημοτικής (βλ. παρακάτω το 4, πρβ. και ο *άμμος*, η *άβυσσος*, οι *δύναμεις*, οι *εγκύκλιες* κλπ.). Άκλιτες ξένες λέξεις μετατρέπονται σε κλιτές στη λαϊκή γλώσσα, π.χ. *του ταξί* / *τα ταξιά* → *του ταξιού* / *τα ταξιά*, *σοφέρ* → *σοφέρης*, αλλά και αντίστροφα, π.χ. *τρία* → *διαλεκτικό τρία*. Πρβ. επίσης τις κλητικές *γέρο*, *Πέτρος*, τις γενικές όπως *Αργυρώς*, τα διαλεκτικά *τς ανθρώπ* κλπ. Ορισμένες λόγιες λέξεις δημιουργούν προβλήματα, π.χ. τα θηλυκά σε -έας, όπως η *γραμματέας*, έχουν την τάση να σχηματίζουν γενική σε -έας, π.χ. της *γραμματέας*, κατα τον γενικό κανόνα της δημοτικής (βλ. παραπάνω το 2).

4) Ανωμαλίες

Η κλίση των ονομάτων παρουσιάζει αποκλίσεις κλπ. απο τα κανονικά σχήματα, όπως:

- **Άκλιτα** (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 254–255): συνήθως ξένες λέξεις, που 'κλίνονται' συχνά με τη βοήθεια του άρθρου (δείκτης πτώσης, π.χ. *το σπόρ* / *του σπόρ* / *τα σπόρ* / *των σπόρ*, *το διάβα* / *του διάβα*, *το έχει του* / ? *του έχει του*, *το Πάσχα*, ο *Μιχαήλ*, αλλά και ο *Μιχάλης*), της συντακτικής λειτουργίας (π.χ. *πάτερ Βασίλειε*, η *κυρία Μελά* / *της κυρίας Μελά*) ή βοηθητικών στοιχείων (π.χ. *σίκ άνθρωπος* / *σίκ γυναίκα*).
- **Ελλειπτικά** (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 255–256): Κενά σχηματισμών παρουσιάζονται κάποτε και θέτουν το ερώτημα της ερμηνείας τους: μπορεί να οφείλονται στη σημασία τους (η κατάσταση των πραγμάτων δέν επιτρέπει κυριολεξία, π.χ. *ανατέλλω* μόνο μεταφορικά: *ειρωνεία* κλπ.), σε πληροφοριακές ανάγκες κλπ. Τα κενά παρατηρούνται περισσότερο σε ορισμένες γραμματικές κατηγορίες, όπως έλλειψη τύπων της γενικής πληθυντικού (βλ. και 3.2.2 στο 4). Ο ομιλητής έχει το αίσθημα ότι δέν τα άκουσε ποτέ και όσα σχηματίζει κατα τα πρότυπα των κανόνων του φαίνονται ελαττωματικά ή αδύνατα, π.χ. *δροσιών* (?), *αγαπών*, ενώ κάποτε έχει το αίσθημα αβεβαιότητας, π.χ. *του πολλού* / *του πολύ* (λόγιο / δημοτικό) *λαού*, *φτερούγων* (?), πρβ. αντίθετα *φτερών*). Πρβ. ακόμη *ζάρια* / *ζαριών* αλλά *πούλια* / **πούλιων* (το **πουλιών* θα συνέπιπτε με το *πουλί* / *πουλιών*), *κάμποσε* αλλά **άλλε*, **κάποιε*.

Τα κενά μπορούν να αναπληρωθούν με άλλα γλωσσικά στοιχεία, π.χ. με συνώνυμα (π.χ. *καμάτων* αντί ? *κουρασμάτων*, ? *αποκαμωμάτων*, **κουράσεων*), με λόγια στοιχεία (π.χ. *σακχάρων* αντί **ζαχάρων*, πρβ. *ζάχαρη* / *ζάχαρες*), με αναλογικούς σχηματισμούς (π.χ. *ο νούς* / *οι νόες*, πρβ. *ο ρούς* / *οι ρόες*), με περιφράσεις (π.χ. *όσοι μοιάζουν τον Χριστό* / *τον Ιησού*, πρβ. όμως *οι Ναπολέοντες*, ? *οι Μεγάλοι Αλέξανδροι* κλπ.). Συγκεκριμένες ελλείψεις, εκτός της γενικής, εμφανίζονται στην ονομαστική (αδύνατοι τύποι προσωπικών αντωνυμιών α' και β' προσώπου, ιδιόπαθων: **η λογή*), αιτιατική (π.χ. **τη λογή*, **τον θανατά*), κλητική (π.χ. του άρθρου, των προσωπικών, ιδιόπαθων, ερωτηματικών και αόριστων αντωνυμιών κλπ., όπου χρησιμοποιείται κάποτε η ονομαστική (π.χ. *εσύ!* / *(βρέ) σύ!*, *εσείς οι πολλοί!*, *εσείς οι άλλοι!*, *φιλόλογε Κωσταντίνου!* – *φιλόλογος Κωσταντίνου!* κάποτε για διάκριση του φύλου, αλλά *εγκύκλιε!*, λόγω σημασίας, πρβ. *γράψιμο!* (θέλω *γράψιμο* κλπ.)).

Σε άλλες περιπτώσεις πρόκειται για τύπους 'απολιθωμένους' σε φρασεολογισμούς

(π.χ. του θανατά), λαϊκές εκφράσεις (π.χ. η γής), επιρρηματικές χρήσεις (π.χ. τί λογής / τί λογίων φαγητό / φαγητά), λόγια στοιχεία (π.χ. πράγματι, πάση θυσία, σωτηριολογία της θείας χάριτος, πρβ. η θεία χάρις, αλλα χάρη – χάρης).

Τα κενά του συστήματος κλίσης της ΚΝΕ αποτελούν συχνά ενδείξεις για την ιστορία και την κατασκευή των γλωσσικών στοιχείων (πρβ. και νεοελληνικές διαλέκτους).

5) Ποικιλία

Η ποικιλία των ισοδύναμων σχηματισμών φορτίζεται συνήθως διαφορετικά (πρβ. συνώνυμα), π.χ. σε αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων μορφών (πρβ. επτά αντί εφτά, για να δηλωθεί κάτι με επισημότητα, σοβαρότητα ή για σαφήνεια, π.χ. αν δείς κανένα ωραίο...: ασαφές, ενώ αν δείς κανένα(ν) ωραίον: σαφές, της ολυμπιονίκου αντί ολυμπιονίκη, που θα ήταν αντίθετο και με το σύστημα της δημοτικής, βλ. παραπάνω το 2) ή δημοτικών – λαϊκών / διαλεκτικών (πρβ. μπελιάς αντί μπελάς, ο στόμας μου αντί το στόμα μου, έβορος αντί έμβορος). Η ποικιλία είναι ένδειξη της δημιουργικής πλευράς της γλώσσας.

Ιδιαίτερες κατηγορίες διακρίνονται, όπως:

- διπλόκλιτα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 257–258): πλούτος / πλούτη, άντρα / αντρός, γυναίκα / γυναικός (πρβ. και τονισμό), του Μάη / του Μαγιού, βράχος – βράχη / βράχια, λόγος – λόγια / λόγοι, χρόνος – χρόνια / χρόνοι
- διπλόμορφα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 258–259): ενικός γέροντας / γέρος, δράκοντας / δράκος, γίγαντας / γίγας, ελέφαντας / ελέφας, Χάροντας / Χάρος, γόητας / γόης, πληθυντικός συνήθως με πολυσύλλαβους τύπους· φωνητικά διπλόμορφα: (η)μέρα, πρά(γ)μα
- διπλοκατάληκτα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 259–260): γονείς / γονιοί (λαϊκό), φουρνάρηδες (λαϊκό, επάγγελμα) / φουρναραίοι (οικογενειακό, επάγγελμα)· διπλοκατάληκτα ζεύγη: αράπηδες (με μαύρο χρώμα) / αραπάδες (της Αιγύπτου), πραγματευτές (δημοτικό / λόγιο) / πραγματευτάδες / πραγματευτήδες (λαϊκά), βλ. 4·
- σπάνια: εκείνου του παχύ (ουσιαστικό), πρβ. παχιού (επίθετο), του πιά πολύ κόσμου (πρβ. λόγιο πολλού), του γλυκού / του γλυκύ·
- ασαφή: [todíni] (τον ντύνει και το ντύνει στην προφορά όσων προφέρουν *d* στη θέση του *nd*), κουρεύουμε και όχι κουρεύομε για να διακριθεί από το κουρεύομαι, πρβ. και απλά (= απλώς και απλά σε πολλούς ομιλητές της ΚΝΕ), είδα ένα μικρό (= ένα / έναν, γι' αυτό και λέγεται είδα έναν μικρό κλπ.)·
- θέμα: φωνολογικοί κανόνες εξηγούν τη διαφορά τύπων όπως τσάι – τσαγιού / τσάγια (πρβ. τσαγάκι) και όχι *τσάγι (αλλα πρβ. ουσιαστικό πλάγι / πλάι – επίρρημα πλάι κλπ.), επειδή δέν είναι δεκτή η διαδοχή τσα-ιού (χασμωδία, πρβ. ότι το αρχ. #ιΦ- > #γιΦ-, π.χ. ιατρική – γιατρικό στην ΚΝΕ). Στα γέλιο, μπάνιο κλπ. – γελ-άκι, μπαν-άκι κλπ. φαίνεται ότι η ρίζα είναι [γελ-] και όχι [γελ'], πρβ. παιδ-ί, παιδ-άκι < αρχ. παιδ-ιον, αλλα και σύνθετα όπως παιδ-ο-μάζωμα (συνδετικό φωνήεν -ο-)·
- τονισμός: του ανθρώπου / του ανθρώπου, όπου η μετακίνηση του τόνου διακρίνει πτώσεις, π.χ. των ανθρώπων ή το λαϊκό των ανθρώπω θα συνέπιπτε αλλιώς με τον άνθρωπο, πρβ. και τον όμορφο(ν) + ουσιαστικό στον ενικό – των όμορφων + ουσιαστικό στον πληθυντικό, ενώ των άρρωστων (επίθετο) – των αρρώστων (ουσιαστικό). Τα επίθετα παρουσιάζουν αμετακινήσι τόνου, εκτός ορισμένων λόγιων εκφορών, π.χ. λόγω εντίμου βίου. Ορισμένα λόγια ονόματα παρουσιάζουν αμετα-

κίνητο τόνο απο επίδραση του δημοτικού κανόνα, π.χ. *σιδηρόδρομου*, ή για άλλους λόγους, π.χ. *του παλίμψηστου* αντί *παλιμψήστου*.

- εξαιρέσεις: *νύφη* – *νυφάδων* αντί **νυφών* (αλλά *νύμφη* – *νυμφών*) κλπ.

3.2.2 Κλίση ρημάτων

Η κλίση των ρημάτων παρουσιάζει προβλήματα παρόμοια με των ονομάτων (βλ. 3.2.1) αλλά και ιδιαίτερα, όπως:

1) Ρίζες και θέματα

Η ινδοευρωπαϊκή και αρχαία ελληνική μετάπτωση της ρίζας είναι νεκρή στα νέα ελληνικά (πρβ. *μέν-ω* – *έ-μειν-α*), όπου έχει βασική σημασία η διάκριση στη μορφή ριζών ή θεμάτων ενεστώτα – αορίστου (διάκριση όψεων, π.χ. *πέφτ-ω* – *έ-πεσ-α*, *φέρν-ω* – *έ-φερ-α*, *σέρν-ω* – *έ-συρ-α*, *δίν-ω* – *έ-δωσ-α* κλπ.), απο τα οποία σχηματίζονται όλοι οι ρηματικοί τύποι (πρβ. και ιδιομορφίες, βλ. παρακάτω στο 5). Η διάκριση ενεστώτα – αορίστου μπορεί να γίνει και με διαφορετικές ρίζες (πρβ. ανώμαλα ρήματα, π.χ. *βλέπ-ω* – *είδα*), ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις εμφανίζεται κοινό θέμα (π.χ. *κλίν-ω* – *έ-κλιν-α*, βλ. παρακάτω στο 5).

Μορφολογικά η διάκριση των δύο θεμάτων γίνεται, εκτός απο τις διαφορετικές ρίζες (που ιστορικά μπορούν να αναλύονται σε πρωταρχικές ρίζες + προσφύματα, π.χ. *φέρ-ν-ω*), με προσφύματα (π.χ. *-σ-*, *-θη-* / *-τη-* για τον μέλλοντα ή τον αόριστο, π.χ. **γράφ-σ-ω* > *γράψ-ω*, *γράφ-τη-κα*), αλλά και με τις καταλήξεις (βλ. παρακάτω στο 2) και την αύξηση (π.χ. *έ-γραψ-α*, *γράψ-αμε*), ιδίως στον άσιγμο αόριστο (π.χ. *έ-μειν-α*).

2) Καταλήξεις

Οι καταλήξεις διακρίνονται και διακρίνουν φωνές (αντίθετα οι διαθέσεις δέν δηλώνονται γραμματικά, χρησιμοποιούν τους τύπους των δύο φωνών και εξαρτώνται απο τη σημασία του ρήματος και την ευκολία αλλαγής ενός μεταβατικού ρήματος σε αμετάβατο και αντίστροφα), χρόνους (π.χ. είναι κοινές στον αόριστο και παρατατικό), εγκλίσεις (π.χ. είναι κοινές για τον ενεστώτα της οριστικής και τον ενεστώτα και αόριστο της υποτακτικής).

Στα συνηρημένα ρήματα έχουμε τύπους που προήλθαν απο συναίρεση θεματικών φωνηέντων και φωνηέντων της κατάληξης, π.χ. *λέμε* (πρβ. *λέγουμε*), *λέτε* (πρβ. *λέγετε*), *φυλάτε* (πρβ. *φυλάγετε*), *φάν(ε)* (πρβ. *φάγουν*).

3) Αύξηση (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 319–322)

Η αύξηση είναι υποχρεωτική όταν τονίζεται και προαιρετική (με συγκεκριμένες φορτίσεις) όταν είναι άτονη, π.χ. *έ-φερα* (όχι **φέρα*) – *φέραμε* / *ε-φέραμε* (για λόγους ευφωνίας, ρυθμού και σαφήνειας, πρβ. *του(ς) στρώσαμε* – *τους εστρώσαμε*). Ρήματα που αρχίζουν απο φωνήεν δέν παίρνουν αύξηση (βλ. και ανώμαλα όπως *έχω* – *είχα*). Σε ορισμένες περιπτώσεις η αύξηση παρουσιάζει ανωμαλίες, π.χ. *πίνω* – *ήπια*.

Η αύξηση είναι εσωτερική σε σύνθετα ρήματα, δημοτικά (π.χ. *παρ-τρώω* – *παρ-έ-φαγα*, *πολυ-βλέπω* – *πολυ-έ-βλεπα*) και λόγια (τα περισσότερα: *εγ-κρίνω* – *εν-έ-κρινα*, *εκ-φράζω* – *εξ-έ-φρασα*, *υπ-άρχω* – *υπ-ήρξα* κλπ.), των οποίων η εσωτερική αύξηση διατηρείται κάποτε και στην προστακτική, π.χ. *παρ-ήγγειλέ μου έναν καφέ!*, *επαν-έ-λαβέ το!*, *συν-έ-λαβέ τον!*, *επ-έ-στρεφε!* κλπ., ενώ οι 'ορθοί' σχηματισμοί φαίνονται για το δημοτικό γλωσσικό αίσθημα αφύσικοι, π.χ. *? σύλλαβέ τον!*, *? επίστρεφε!* (κατα τον Τριανταφυλλίδη, λόγω αναζήτησης του χρονικού θέματος σε όλες τις εγκλίσεις).

Λόγια είναι και η αύξηση σε περιπτώσεις όπως ήλπισε αντί έλπισε (πρβ. έλπισε... ήλπισε...: διόρθωση ομιλητή, πρβ. όμως παλαιότερα έμπνευσε, εσύνθεσα κλπ.), αλλά και έλεγξα / ήλεγξα.

Η ποικιλία των σχηματισμών και χρήσεων είναι αξιοπαρατήρητη, πρβ. επιθυμώ – επιθυμούσα (?? επεθυμούσα) – επεθύμησα (επιθύμησα), υπόφερε πολύ (συνήθως αόριστος) – υπέφερε απο τα δόντια του (αόριστος ή παρατατικό).

4) Ανωμαλίες

Η κλίση των ρημάτων παρουσιάζει ποικίλες ανωμαλίες, όπως:

- ανώμαλα ρήματα: με διαφορετικές ρίζες, π.χ. λέγω – είπα, έρχομαι – ήρθα·
- ελλειπτικά ρήματα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 306· 368–369): όσα συνηθίζονται μόνο στους συνοπτικούς χρόνους (π.χ. έδραμα, έμασα, κορέστηκε) ή σε μερικούς τύπους των εξακολουθητικών χρόνων (π.χ. είμαι, έχω, ξέρω, ανήκω, κοιτόμαι, χάσκω κλπ.) ή σε μιά μόνο φωνή (π.χ. ζώ, τρέχω, φαίνομαι, γίνομαι, ντρέπομαι, φοβούμαι, σκέφτομαι, κάθομαι, εργάζομαι, μάχομαι κλπ.), τα απρόσωπα (π.χ. βολεί, μέλει, πρέπει, πρόκειται, συμφέρει) και τριτοπρόσωπα (π.χ. βρέχει, φέγγει, αξίζει, πρβ. και ρίχνει χαλάζι, κάνει ζέστη κλπ., βλ. Σετάτος 1994β). Πρβ. ακόμη το αρέσει – άρεξε – άρεσε – έχει αρέσει με το αξίζει – άξιζε – Ø – Ø, λόγιους τύπους όπως συνέβη, ελήφθησαν, είχε εκληφθεί κλπ.
- εξαιρέσεις και ιδιορρυθμίες, π.χ. ρούφηξα (ξ αντί σ στον αόριστο), χαίρ-ομαι – χαρ-ούμενος / φαίν-ομαι – κακο-φαν-ισμένος, πείτε / δείτε (πρβ. πέστε / δέστε και πέστε / πείτε του να ρθεί), πήρα – πάρω, τρελάθηκα αλλά ? τρελάσου!

Οι ανωμαλίες αυτές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ενδείξεις του γενικότερου συστήματος, π.χ. της βασικής σημασίας των όψεων (πρβ. αντίθετα την εμφάνιση των διαθέσεων).

5) Ποικιλία

Ως προς την ποικιλία σχηματισμών στην κλίση των ρημάτων παρατηρούνται διαφορετικές περιπτώσεις, όπως:

- ποικιλία ριζών ή θεμάτων: παράλληλα ρήματα (π.χ. ανακατεύω – ανακατώνω, ξαφνιάζω – ξαφνίζω, ισιάζω – ισιώνω, χλωμιάζω – χλωμαίνω, σιωπώ – σωπαίνω, ξενίζω – αποξενώνω, και με διαφορετική σημασία ή διάθεση: κονταίνω – κοντεύω, πικρίζω – πικραίνω κλπ., πρβ. και μεταβιβαστικά ρήματα: θυμούμαι – θυμίζω κλπ.), διπλοσχημάτιστα (σταθερό αοριστικό θέμα, διχασμένο ενεστωτικό, π.χ. ξεφωνίζω – ξεφωνώ, γυρίζω – γυρνώ, σκορπίζω – σκορπώ, κοιτώ – κοιτάζω, παρκάρω – παρκέρνω – πάρκαρα κλπ., πρβ. και με διαφορετική σημασία σώνω – σώζω κλπ., σταθερό ενεστωτικό, διπλό αοριστικό, π.χ. πήδησα – πήδηξα, βρήκα – ήβρα, κάθισα – έκατσα, πρβ. και κάθισα του καθίζω, έκαμα – έκανα, γίνηκα – έγινα, πρβ. και διπλό παρατατικό, π.χ. περνούσα – πέρναγα, πρβ. και φυλάγω / φυλάω / *φυλώ, αλλά φύλ-αγα και φυλ-ούσα, αν και αποφεύγονται οι τύποι που συμπίπτουν με το φιλώ).
- σύντομοι και εκτενείς τύποι: λέμε – λέγουμε, λένε – λένουν, κρατώ – κρατάω·
- ποικιλία καταλήξεων (βλ. 2): θυμούμαι – θυμάμαι, λέγουμε – λέγομε, αγαπάμε – αγαπούμε, κοιμόμουν – κοιμόμουνα κλπ. Ορισμένοι σχηματισμοί παρουσιάζουν εκτός της ποικιλίας και αβεβαιότητα, π.χ. τύποι του παρατατικού της παθητικής φωνής (π.χ. κοντά στα κοιμόταν – κοιμόνταν, κοιμόνταν – κοιμόντουσαν κλπ. τα

τραβιούνται – ? τραβιούνται κλπ.), πρβ. και ποικιλίες της ΚΝΕ όπως περνούσα – πέρανα. Ποικιλίες δημιουργούνται και από τα πρόσθετα -ε των τρίτων προσώπων (π.χ. τα λαϊκότερα *ερχόντανε, έχουνε, κρατούν – κρατούνε – κρατάν – κρατάνε, πάνε* (γ' πληθυντικό αλλά και β' ενικό προστακτικής) και τα -α των πρώτων προσώπων (π.χ. *ερχόμουννα*).

- ποικιλία για αποφυγή σύμπτωσης: *αποβάλλω – απόβαλλα / ? απόβαλνα – απόβαλα, πλύνω – έπλυνα – έπλυσα κοντά στα πλένω – έπλενα – έπλυνα, πρβ. και κλίνω – έκλινω (κρίνω – έκρινα, περιμένω – περίμενα, κάνω – έκανα* αλλά και μόνο αόριστος *έκαμα*) με το *κλείνω – έκλεινα – έκλεισα, μου αρέσει – άρεξε (*αρέζω) – άρεσε*.
- ποικιλίες επιπέδων της γλώσσας (βλ. 4): *μιλάς – (συν)ομιλείς, πήγαινε! – πάνε!* (οικογενειακή γλώσσα) – *άμε* (λαϊκό), *ρίξτε – ρίχτε* (λαϊκό, πρβ. και *ρίχνω / ρίχτω / απορρίπτω*), *επιτρέψτε μου – επιτρέψτε μου* (επίσημο), *δές – ιδέ* (λογιότερο), *πιές – πιέ* (λαϊκό / διαλεκτικό) κλπ. Σε άλλες περιπτώσεις οι διαφοροποιήσεις έχουν εξαλειφθεί, π.χ. *δένουμε* (αρχικά λαϊκό) – *δένομε* (δημοτικό ορισμένων περιοχών, π.χ. Κρήτη), ή παρουσιάζουν λεπτές φορτίσεις, π.χ. *φεύγα!* (λαϊκό) – *φεύγε!* (ψυχρότερο), *βγές* (ουδέτερο) – *έβγα* (λαϊκότερο) κλπ. Περιπτώσεις όπως *εκτιμεί* αντί *εκτιμά* είναι χαρακτηριστικές, γιατί δείχνουν τη διάκριση δημοτικών – λόγιων (ο ομιλητής θέλησε να δώσει επισημότητα στον λόγο του).
- τροπικότητες: *πηγαίνω – πάω + ουσιαστικό* (π.χ. *πάω βόλτα, πάω σχολείο* κλπ.).
- ιδιομορφίες: *σήκω!* (β' πρόσωπο της προστακτικής του *σηκώνομαι*, πρβ. *σηκώνσου!*).
- τονισμός: μετακίνηση τόνου σε περιπτώσεις όπως *θα ρθώ – θά ρθω, θα κατεβώ – θα κατέβω*, πρβ. και *γίνω – γενώ* (λαϊκό).

6) Σύνθετοι τύποι

Η κλίση του ρήματος παρουσιάζει σύνθετους τύπους με τη χρήση βοηθητικών ρημάτων (*έχω, είμαι*) + απαρέμφατο / μετοχή.

7) Εξέλιξη

Η εξέλιξη της ρηματικής κλίσης στην ιστορία της ελληνικής είναι θέμα της ιστορίας της, ορισμένες όμως περιπτώσεις είναι ενδεικτικές του συστήματος της ΚΝΕ, π.χ. ο τύπος *πλένω* πιθανώς δημιουργήθηκε για να διακριθούν τα δύο θέματα (πρβ. *πλύνω – έπλυνα*), πρβ. *φέρν-ω – έ-φερ-α*, ενώ το *κάμνω > κάνω* κλίνεται σήμερα *κάνω – έκανα – έκανα / έκαμα* (το οποίο, παρόλο που διαφοροποιεί τον αόριστο από τον παρατατικό, δέν είναι πολύ συχνό). Η τάση διαφοροποίησης φαίνεται και αλλού, π.χ. ο ενεστώτας σε *-έρνω* έχει την τάση να καθιερώνεται σε βάρος του *-άρω* για διάκριση θεμάτων ενεστώτα – αορίστου (σε *-αρα* και όχι σε **-ερα*).

4. Επίπεδα της γλώσσας και κλίση της ΚΝΕ

Η ΚΝΕ έχει ενσωματώσει πολλά λόγια στοιχεία (κυρίως στο λεξιλόγιο και τη φρασεολογία, αλλά και στην κλίση), που χαρακτηρίζουν ορισμένα επίπεδα της γλώσσας, όπως άλλωστε και άλλα μη δημοτικά στοιχεία (λαϊκά, ξένα, ακόμη και διαλεκτικά). Δημιουργούνται έτσι αντιθέσεις ισότιμων στοιχείων, που διαφοροποιούνται λειτουργικά (βλ. και Σετάτος 1992), όπως (βλ. παραδείγματα και παραπάνω):

- δημοτικά – λόγια: *νύφη – νύμφη, δουλειά – δουλεία, μιλώ – (συν)ομιλώ, Γιώργος – Γεώργιος, Αίαντας – Αίας, απορρίχνω – απορρίπτω*.

- δημοτικά – λαϊκά: *εγγόνι – αγγόνι, βδέλλα – αβδέλλα, πήδησα – πήδηξα, περνούν – περνούνε, βάζω – βάνω*
- ξένα – λαϊκά: *τα ταξί – τα ταξιά, πέναλτι – μπέναλτι*
- δημοτικά – διαλεκτικά: *ήταν – ήσαντε*
- δημοτικά – λόγια – λαϊκά κλπ.: *πραματευτές* (δημοτικό, λόγιο) – *πραματευτάδες* (λαϊκό) – *πραματευτήδες* (λαϊκό φορτισμένο).

Ενώ τα ξένα στοιχεία, ως άκλιτα (πρβ. όμως και περιπτώσεις χρήσεων όπως τα *πέναλτις*) δέν δημιουργούν δυσκολίες, τα λόγια στοιχεία απαιτούν συχνά γνώσεις που δέν στηρίζονται στο δημοτικό γλωσσικό αίσθημα και γι' αυτό γίνονται λάθη ή υπάρχει αβεβαιότητα, όπως δείχνουν οι μιγαδικοί τύποι (π.χ. *πρόκειται – πρόκεινταν* για να αποφευχθεί το *επρόκειτο*, πρβ. όμως τη συνώνυμη έκφραση *ήταν να + ρήμα*) και η ποικιλία σχηματισμών (π.χ. *τραβιούνται / ? τραβιένται* κλπ.).

5. Συμπεράσματα

Η ΚΝΕ περιλαμβάνει κλιτά (ονόματα, ρήματα, αντωνυμίες) και άκλιτα στοιχεία, με καταλήξεις και προλήξεις (π.χ. *α- / αν-, ξε-* κλπ.).

Η αρχαία ελληνική θεματική και αθέματη κλίση ονομάτων και ρημάτων εξελίχθηκε στη δημοτική στα ονόματα σε κλίση γενών, με δυαδικές αντιθέσεις καταλήξεων των πώσεων (που εμφανίζονται κατα τους αριθμούς τέσσερις και τρεις μόνο στα ονόματα σε *-ος*) και στα ρήματα με διάκριση δύο θεμάτων (πρβ. και δύο φωνές, δύο συζυγίες), που δηλώνουν όψεις (ενεστωτικό και αοριστικό θέμα). Νέοι τύποι δημιουργήθηκαν για μεγαλύτερη σαφήνεια, πρβ. θηλ. *αδελφές – αδελφών* και *αδελφάδων* (λαϊκό) με αρσ. *αδελφοί – αδελφών*.

Τα λόγια στοιχεία που εισήλθαν στην ΚΝΕ έχουν συσκοτίσει κάπως την καθαρότητα του δημοτικού συστήματος (πρβ. συνεχή 'λάθη' στην κλίση των επιθέτων σε *-ης / -ες*, των θηλυκών σε *-έας* κλπ., την προστακτική με αύξηση, τη χρήση της κατάληξης *-αι* για επισημότερο λόγο απο ορισμένους ομιλητές, π.χ. *οι ποδοσφαιρισταί* κλπ.), αλλά συνέβαλαν στην εκφραστική δύναμη της ΚΝΕ (λεπτές διακρίσεις στη λειτουργική χρήση των ποικίλων τύπων, πρβ. επίπεδα της γλώσσας, βλ. Σετάτος 1994α). Προς την ίδια κατεύθυνση συνέβαλε και η ποικιλία των τύπων της δημοτικής (πολυτυπία κλπ.), έτσι ώστε στα επίπεδα γλώσσας της ΚΝΕ να συναντούμε τις αντιθέσεις δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά, όπως και ιδιολεκτικούς νεολογισμούς, που συνήθως διαφοροποιούνται λειτουργικά.

Ελλείψεις και κενά σχηματισμών έρχονται σε αντίθεση με την ποικιλία άλλων (πολυτυπία) και, παρόλο που καλύπτονται απο τη χρήση άλλων γλωσσικών στοιχείων, αποτελούν ίσως ένδειξη μελλοντικών εξελίξεων του συστήματος (πρβ. κενά στον σχηματισμό της γενικής πληθυντικού κλπ.), που έχει δεχτεί απο την άλλη μεριά πολλές ξένες λέξεις, συνήθως άκλιτες.

Η μορφολογία της ΚΝΕ δέν διαθέτει απόλυτη κανονικότητα και δέχεται επιδράσεις απο λόγιες, λαϊκές, ξένες, διαλεκτικές γλωσσικές μορφές, τις οποίες κατορθώνει να αφομοιώσει, ιδίως στην περιοχή των λειτουργικών διαφοροποιήσεων, δηλαδή στα επίπεδα της γλωσσικής χρήσης, γεγονός που αποτελεί και τη σαφέστερη ένδειξη των εκφραστικών δυνατοτήτων.

Βιβλιογραφία

- Bussmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Sapir, E. 1963. «Language and environment», στο D. G. Mandelbaum (επιμ.), *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, Personality*. Berkeley, CA: University of California Press, 89–103.
- Σετάτος, Μ. 1983–1984. «Παρατηρήσεις στις πτώσεις της νέας ελληνικής», *Γλωσσολογία* 2–3, 69–74.
- . 1992. «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 2. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 337–382.
- . 1993. «Ο νεοελληνικός παρακείμενος και η εξέλιξη του ρηματικού συστήματος», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 3. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 483–522.
- . 1994α. «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες*. *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα* 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 11–38.
- . 1994β. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Παρατηρήσεις στους συνδυασμούς και τις ακολουθίες ρημάτων της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Η σχέση δύο γλωσσικών μονάδων στη γραμμικότητα του λόγου μπορεί να αφορά:

1) το περιεχόμενο, όπως στις περιπτώσεις σημασιακών σχέσεων (ισοτοπία κειμένου, συνώνυμα – αντώνυμα, υπερώνυμα – υπώνυμα) και λογικής ακολουθίας (πρβ. πρωθύστερο)·

2) την έκφραση, όπως στις περιπτώσεις θέσης των όρων (πρβ. *Με του βοριά τα κύματα* [τίτλος έργου του Α. Μωραϊτίδη] – *με τα κύματα του βοριά*), πραγμάτωσης της εκφώνησης του λόγου (πρβ. ψυχολογικές αιτίες που τροποποιούν τον λόγο, π.χ. στην προφορά κλπ.)·

3) τη χρήση (πραγματολογία), όπως σε ιδιοτυπικές μορφές (π.χ. *το ξέρεις αφού!*, πρβ. τη θέση του *αφού*, ειρωνικές κλπ. χρήσεις, π.χ. *η αφεντιά σου, του λόγου σου*, σχήματα λόγου, π.χ. κύκλος, επαναφορά κλπ.), σε δημιουργικές χρήσεις του γλωσσικού συστήματος (ενσυνείδητη νεολογία, πρβ. επίπεδα της γλώσσας: λογοτεχνία, προφορικός – γραπτός λόγος κλπ.), σε ανεξάρτητες χρήσεις (εκτός των γλωσσικών κανόνων της νόρμας ή του συστήματος, π.χ. ξενισμοί)·

4) το πλαίσιο εμφάνισης: λέξη – φρασεολογική μονάδα – συνταγματική ενότητα – πρόταση – κείμενο·

5) την ομοιότητα των μονάδων: τεμαχιακά – υπερτεμαχιακά – παύσεις κλπ. (πρβ. προσωδιακά στοιχεία), π.χ. συνδυασμοί τεμαχιακών στοιχείων, συνδυασμοί τεμαχιακών και υπερτεμαχιακών στοιχείων (π.χ. φωνήεντος και τόνου, πρότασης και οροθετικών περιγραμμάτων)·

6) το πλήθος των όμοιων ή ανόμοιων στοιχείων, π.χ. σειρά συνώνυμων λέξεων.

Ταυτόχρονοι και ετερόχρονοι συνδυασμοί (ακολουθίες στοιχείων) εκτελούν ποιτικές λειτουργίες κατά τους κανόνες του συστήματος, πρβ. σχήματα λόγου, συντακτική σειρά όρων, συνδυασμούς επιπέδων της γλώσσας (π.χ. σε κείμενα του Α. Παπαδιαμάντη: αρχαϊκά στοιχεία σε λυρικές κ.ά. περιγραφές, απλή καθαρεύουσα σε αφήγηση, δημοτική σε έμμεσο πλάγιο λόγο, διαλεκτικά χαρακτηριστικά σε διάλογο, πρβ. λαϊκά χαρακτηριστικά της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) όπως ο τονισμός *α(ν)θρώποι*, ιδιολεκτικά, όπως σε ειρωνική χρήση του *λ* αντί *ρ*, με υπαινιγμό στην ομιλία προσώπου που παρουσιάζει αυτή την ελαττωματική προφορά κλπ.).

Συνδυασμοί και ακολουθίες εμφανίζονται αναγκαστικά και προαιρετικά σε ποικίλους βαθμούς, εντάσσονται στη γραμμικότητα του λόγου και τα όρια της πρότασης, και δημιουργούν τα ποικίλα συντακτικά σχήματα. Οι ακολουθίες των γραμματικών κατηγοριών υποτάσσονται στους κανόνες και τις αποδεκτές ποικιλίες των συντακτικών σχημάτων. Έχουν όμως οι γλωσσικές χρήσεις ακριβή όρια; Ποιά είναι τα όρια της σημαντικότητας (σημαντικής διάστασης) της γλώσσας; Τί εξασφαλίζεται όταν δέν έχουν; Οι γλωσσικές μονάδες της πρώτης άρθρωσης δηλώνουν αντικείμενα αναφοράς και σχέσεις τους (υπαρκτά – μη υπαρκτά – φανταστικά). Στις περιπτώσεις όμως ακαθόριστων καταστάσεων (πρβ. αμφισημίες, διαισθήσεις κλπ.) ή συνεχών και περί-

πλοκων συνδυασμών, το τί είναι δυνατό να πραγματώσει ο λόγος και να κατανοήσει ο δέκτης (καταστάσεις του κόσμου που αντιστοιχούν στην πληροφόρηση) χρειάζεται ειδική εξέταση, π.χ. τί κατανοούν (και αν συμφωνούν) σε εκφορές όπως θα ήθελε να *μπόρεσε να είχε τρέξει να τον δει* (πρβ. *δέν μπόρεσε να τρέξει να τον δει, αν και θα το ήθελε*). Σε άλλες περιπτώσεις είναι χρήσιμη η έρευνα όλων των δυνατών συνδυασμών των ίδιων ή ισοδύναμων στοιχείων, π.χ. *καλός και κακός – καλός και μή καλός – καλός και μή – καλός ναί και όχι* (θέμα + σχόλιο) – *ναί και όχι «καλός»* (απηχητική κρίση κλπ.), πρβ. και *όχι μη καλός – *μη² μη¹ καλός*, ή σειρά γενικών όπως η *ζωή των κατοίκων των ορεινών περιοχών της επαρχίας του νοτίου τμήματος της χώρας* (λογική διαίρεση: υποδιαιρέσεις, πρβ. και τη χρήση άρθρων) – *η σημασία διαστάσεων ύπαρξης κατοίκων ορεινών περιοχών επαρχίας νοτίου τμήματος της χώρας* (σειρά άναρθρων γενικών, ποικίλες σχέσεις εννοιών: δυσκολία παρακολούθησης του νοήματος) – *η σημασία της ύπαρξης των διαστάσεων της, των κατοίκων, του νοτίου τμήματος, της επαρχίας της χώρας* (χάωδης έκφραση, σάν προσθήκες κατα την πορεία της σκέψης).

2. Συνδυασμοί και ακολουθίες ρημάτων

Κάθε πρόταση, εκτός των ονοματικών, περιλαμβάνει ένα ρηματικό στοιχείο. Το κείμενο παρουσιάζει έτσι ακολουθία ρηματικών στοιχείων, που εξαρτώνται κανονικά απο το περιεχόμενο. Μιά πρόταση της KNE μπορεί να περιλάβει περισσότερα του ενός ρηματικά στοιχεία, που βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέσεις ανεξαρτησίας ή υποτέλειας (εξάρτησης). Η ανεξαρτησία μπορεί να είναι όχι μόνο συντακτική αλλά και σημασιακή, πρβ. *πήγε και τον είδε – πήγε να τον δει – πήγε στο νησί και έμεινε δυό μήνες*.

Συνδυασμοί και ακολουθίες ρημάτων μπορούν να εμφανιστούν σε προτάσεις (ιδιαίτερα σε περιόδους) κύριες, δευτερεύουσες, κύριες + δευτερεύουσες, όπου μπορούν να παρατίθενται, να συνδέονται κατα παράταξη με συμπλεκτικούς, αντιθετικούς και διαζευκτικούς συνδέσμους ή κατα υπόταξη (η μία στην άλλη) με υποτακτικούς συνδέσμους. Σε αυτές τις δυνατότητες προστίθενται οι ακολουθίες ρημάτων σε μία σύνθετη λέξη και οι συνδυασμοί ρηματικών άκλιτων τύπων σε -οντας και ρηματικών ονομάτων (μετοχών, ρηματικών ουσιαστικών και επιθέτων) με προσωπικά ρήματα.

Η εξέταση των δυνατών συνδυασμών και ακολουθιών και των λειτουργιών τους περιλαμβάνει μεγάλο μέρος των συντακτικών κανόνων και χρήσεων σε συνάρτηση με την εξωγλωσσική πραγματικότητα (πρβ. σχέσεις ρηματικών χρόνων στην πρόταση και γεγονότων κλπ. στον χρόνο κλπ.). Στους συνδυασμούς παίρνουν συχνά μέρος και άλλα γλωσσικά στοιχεία που επηρεάζουν τις εκφορές και μπορούν μαζί με τα ρηματικά να δηλώσουν λεπτές διακρίσεις και φορτίσεις, όπως:

- φωνολογικά: π.χ. προσωδιακά, όπως στις αντιθέσεις *είδε ήρθε και άρχισε να φωνάζει* (= είδε οτι ο Α ήρθε, πρβ. τη γραφή *είδε «ήρθε» και άρχισε να φωνάζει*) – *είδε, ήρθε και άρχισε να φωνάζει* (τρεις επακόλουθες ενέργειες)· *κοίταξε μην κάνεις κανένα λάθος* (= πρόσεξε μήπως...) – *κοίταξε, μὴν κάνεις κανένα λάθος* (= ρίξε μιά ματιά και μὴν κάνεις..., αλλά και = άκουσε, μὴν κάνεις...)· *γράφει, δέν γράφει, πρέπει να μάθουμε* (αν γράφει ή αν δέν γράφει) – *γράφει δε γράφει πρέπει να μάθουμε* (είτε γράφει είτε δέν γράφει αυτός, εμείς πρέπει...)
- μορφολογικά: τριτοπρόσωπα (πρβ. και απρόσωπα) ρήματα, π.χ. *βρέχει*

- συντακτικά: πλάγιος λόγος κλπ. (βλ. 3.5), πρβ. συνδέτες (συνδέσμους κλπ.), π.χ. *ήρθε να παίζουνε* – **ήρθε να παίζουνε, ήρθε και παίζουνε* – **ήρθε και παίζουνε*· *τρέχει τον φτάνει του λέει* – *τρέχει και τον φτάνει και του λέει* – *τρέχει να τον φτάσει και του λέει* – *τρέχει να τον φτάσει και να του πεί*·
- επιρρήματα και επιρρηματικοί προσδιορισμοί: **ήρθε να με βλέπει* – *ήρθε να με βλέπει χωρίς να μιλά· δέν ξέρω τί να κάνω*·
- μόρια: *έρθει δεν έρθει· γράφεις που γράφεις*·
- βοηθητικά ρήματα: *έχει γράψει / *έχει γράφει, έχει γραμμένο, έχει γραφεί* – *είναι γραμμένος, πρβ. και έχει τρέξει, έχει βρεί, έχει διαβάσει του κόσμου τις μελέτες* (έμφαση στο πλήθος των ενεργειών) – *έχει τρέξει, βρεί, διαβάσει του κόσμου τις μελέτες* (έμφαση στην ταχύτητα των ενεργειών)·
- τροπικά ρήματα: *πρέπει να τρέχει / πρέπει να τρέξει, άρχισε να τρέχει / *άρχισε να τρέξει, χρειάστηκε να τρέχει / χρειάστηκε να τρέξει*·
- σημασίες ρημάτων: *έμεινε να τον κοιτάζει* (= απόμεινε να τον κοιτάζει απορημένος, έκπληκτος κλπ.) – *έμεινε να τον κοιτάζει* (= παρέμεινε για να τον περιποιηθεί, πρβ. και όψη)· *του ήρθε να με κοιτάζει* (= του κατέβηκε)· πρβ. *τρώει να χορτάσει* (όχι να ξεγελάσει την πείνα του κλπ.) – **τρώει να πεινάσει* (αντίφαση πραγμάτων) – ? *τρώει να κοιμηθεί* (αν το φαγητό του φέρνει ύπνο, πρβ. στα μωρά)·
- συνθετότερες προτάσεις: *ήρθε να με δει* = **ήρθε να με βλέπει* αλλά και *ήρθε να με βλέπει να ζωγραφίζω*.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις αδύνατων (λόγοι πραγματικοί αλλά και γραμματικοί) ή συζητήσιμων (δυνατές ερμηνείες) συνδυασμών, αλλά και οι αμφίσημες, π.χ. *τον είδε και έρχεται*, όπου τα συμφραζόμενα του κειμένου θα δείξουν αν τα ρήματα έχουν το ίδιο υποκείμενο.

Οι συνδυασμοί ρηματικών μορφών μπορούν να εξεταστούν με διαφορετική βάση κάθε φορά, π.χ. σε σχέση με τη σημασία τους (βλ. Σετάτος 1994α) ή με την τροπική χρήση τους (βλ. Σετάτος 1985), αλλά και απο ποικίλες οπτικές γωνίες, όπως απο την άποψη των όψεων, των χρόνων, των εγκλίσεων κλπ. ή πίο ειδικών κατηγοριών, όπως:

- τα πρόσωπα: πρβ. *σας τα λέω όλα αυτά, για να σας προετοιμάσω, γιατί δέν μπορείς να ξέρεις τί θα συμβεί κάποια στιγμή* (πληθυντικός ευγενείας και ενικός β' προσώπου αντί γ' = *δέν μπορεί κανείς να ξέρει*)· *Δέν μπορώ να το δεχτώ αυτό. Ο Πέτρος Δημητριάδης δέν το δέχεται* (= εγώ που λέγομαι Π. Δ.)·
- οι αριθμοί: πρβ. *Πήγαμε να τον δούμε· πήγα εγώ, πήγε η Μαρία· πήγε και η Ελένη*·
- τύποι (καταλήξεων κλπ.): *σ' αγαπώ, σ' αγαπώ, σ' αγαπάω*·
- φρασεολογικές ενότητες: *όποιος βιάζεται σκοντάφτει* – *όποιος σκοντάφτει βιάζεται* (ιδιολεκτικά, που προϋποθέτει το πρώτο), πρβ. *κάλλιο γαιδουρόδενο παρά γαιδουρογύρευε*·
- σχήματα λόγου: *έδερνε και έγδερνε, έγδερνε και έδερνε* (κύκλος) κλπ.

3. Επιμέρους θέματα

Οι συνδυασμοί και οι ακολουθίες ρημάτων μπορούν να εξεταστούν απο ποικίλες οπτικές γωνίες (κατηγορίες του ρήματος, σειρά όρων και άλλα συντακτικά φαινόμενα).

3.1 Όψη

Η λειτουργία των όψεων του ρήματος στην ΚΝΕ είναι εντελώς βασική και έχει εξεταστεί απο ποικίλες πλευρές. Συνδυασμοί και ακολουθίες όψεων στην πρόταση παρουσιάζουν εκτεταμένες χρήσεις και μεγάλη ποικιλία, απο τις οποίες θα αναφερθούν εδώ μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα και κάποιοι προβληματισμοί, όπως αν είναι δυνατή η ανεξάρτητη απο τα άλλα γλωσσικά στοιχεία εξέτασή τους.

Συνδυασμοί και ακολουθίες όψεων εμφανίζονται σε παραθέσεις, παρατάξεις και υποτάξεις, π.χ. *πήγαινε παίξε!* – *πήγαινε και παίξε!* – *πήγαινε να παίξεις!*· *ήρθε και παίζουμε* – *ήρθε και παίζαμε* αλλα *ήρθε να παίζουμε* – **ήρθε να παίζουμε* (αλλα πρβ. *ήρθε να παίζουνε και να μὴν τελειώνουνε*)· *ήρθε δεν ήρθε* / *έρχεται δεν έρχεται* αλλα **ήρθε δεν έρχεται*.

Ορισμένοι συνδυασμοί είναι αδύνατοι, π.χ. **αρχίσαμε να παίζουμε*· **πήγε να τον βρίσκει* (ο σκοπός εμφανίζεται ως συνεχιζόμενη ενέργεια, ενώ δέν έχει ακόμη αρχίσει) – *πήγε να τον βρεί* (βρισκόμαστε μεταξύ προθέσεως και σκοπού ως συνολικής ενέργειας)· *πήγε να παίξει* (συνολική πράξη / ενέργεια, πήγε με σκοπό το παιχνίδι) – **πήγε να παίξει* (αλλα πρβ. *πήγε να παίξει και να μὴ χορταίνει*). Πώς θα εκφραστεί η επιθυμία συνεχούς ή συνεχιζόμενου παιχνιδιού σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι ένα ερώτημα που για να απαντηθεί πρέπει να εξετάσουμε και άλλες δυνατότητες της ΚΝΕ, π.χ. *πήγε για να παίξει μαζί του ή πήγε να παίξει μαζί του ώσπου να βαρεθεί* (που προϋποθέτει οτι το γεγονός έχει συμβεί επανειλημμένα στο παρελθόν), *πήγε με την πρόθεση να παίξει μαζί του όλο το απόγευμα* (προσθήκη επιρρηματικού προσδιορισμού που ενισχύει την όψη).

Άλλοι συνδυασμοί είναι αποδεκτοί με επιφύλαξη, π.χ. *έρχεται να παίζουμε* (τώρα, συχνά κλπ.) – ? *έρχεται να παίζουμε* (**τώρα, συχνά, κάθε μέρα*) – *έρχεται συχνά να παίζουμε* / *παίζουμε*.

3.2 Χρόνος

Οι συνδυασμοί και οι ακολουθίες των χρόνων στην ΚΝΕ παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία (βλ. Υυ 1983). Ερευνώντας τους δυνατούς συνδυασμούς, μπορούμε να σχηματίσουμε πίνακες όπως κοιμήθηκε το μεσημέρι και ήρθε να παίζουμε / έχει έρθει... / θα έρθει... / έρχεται... / ερχόταν... (= ενώ εγώ ήξερα οτι ερχόταν...), έχει κοιμηθεί και ήρθε να παίζουμε / έρχεται... / θα έρθει... / έχει έρθει... / ερχόταν..., είχε κοιμηθεί και ήρθε να παίζουμε / έχει έρθει... / έρχεται... / θα έρθει... / ερχόταν... κλπ., ή θα το έγγραφε αν το ήξερε / *ξέρει / *έμαθε / *έχει μάθει / *θα το ξέρει / *θα το ήξερε / *θα το έμαθε, θα το έγγραφε αν το ήξερε / ξέρει / έμαθε / έχει μάθει / θα το ξέρει / θα το έμαθε κλπ. Σε αυτές και παρόμοιες περιπτώσεις, η αποδεκτότητα των συνδυασμών εξαρτάται απο τα χαρακτηριστικά (σημασιακά, μορφολογικά, συντακτικά κλπ.) των ρημάτων που παίρνουν μέρος, αλλα και απο άλλα γλωσσικά στοιχεία (βλ. 4 στο 5), πρβ. *τον είδε και τον έχει πληροφορήσει* (και επιπλέον) – *τον είδε και τον πληροφορήσε* (ενότητα ενεργειών) – *τον έχει δει και τον πληροφορήσε* (προηγήθηκε και είναι δεδομένο οτι τον είδε και μετά / τότε τον πληροφορήσε) – *τον έχει δει και τον έχει πληροφορήσει* (όλα αυτά προηγήθηκαν) – *τον είδε και τον πληροφορεί* (σε αφήγηση) – **τον έχει δει και τον πληροφορεί*.

3.3 Χρόνος και όψη, προτερόχρονο κλπ. σε συνδυασμούς

Χρόνος και όψη εμφανίζονται συνήθως μαζί, με τον ίδιο γραμματικό τύπο (εκτός των σύνθετων τύπων έχω γράψει, είμαι γραμμένος κλπ.), π.χ. φέρν-ω / έ-φερν-α – έ-φερ-α / φέρ-ω, και παίρνουν μέρος σε πολυπληθείς συνδυασμούς, όπως:

- ήρθα να σε δώ να γράφεις – *ήρθα να σε δώ να γράψεις – ήρθα να σε βλέπω να γράφεις και να χαίρομαι ήρθε να μας δεί και να μας βρίσει (μόλις μας είδε μας έβρισε) – ήρθε να μας βλέπει και να μας βρίζει (αυτό κάνει απο τότε που ήρθε) – ήρθε να μας δεί και να μας βρίζει (μόλις μας είδε άρχισε να μας βρίζει) – ? ήρθε να μας βλέπει και να μας βρίσει (τελικά)·
- πήγε να παίζει και να λερώνεται (συσώρευση) – πήγε να παίξει και να λερώνεται (αλλα η ουσία είναι οτι λερώνεται) – πήγε να παίξει και να λερωθεί (σαν να το είχε σκοπό, έτσι το βλέπω εγώ) – ? πήγε να παίζει και να λερωθεί (τελικά)·
- προσπάθησε να πηδήξει απο το παράθυρο – *προσπάθησε να πηδά απο το παράθυρο· προσπάθησε να γράψει την αίτηση – *προσπάθησε να γράφει την αίτηση·
- ήρθα σ' αυτή την πόλη να δουλέψουμε μαζί – ? ήρθα σ' αυτή την πόλη να δουλεύουμε μαζί – ήρθα σ' αυτή την πόλη να δουλεύουμε πιά μαζί·
- θέλω να φύγουμε – *θέλω να φεύγουμε – θέλω να φεύγουμε όταν έρχεται αυτός, πρβ. όμως και λέω να φύγουμε – λέω να φεύγουμε (= είναι καιρός να φύγουμε)·
- βαρέθηκε να τρέχει να τον βρεί (τότε, πρβ. ...και γύρισε πίσω) / βρίσκει (κάθε φορά) – βαρέθηκε να τρέξει να τον βρεί (βαρέθηκε να κάνει την προσπάθεια) / βαρέθηκε να τρέχει να τον βρεί (που τρέχει συνεχώς για να τον βρεί) – βαριέται να τρέχει να τον βρεί (βαριέται γι' αυτό) / βαριέται να τρέξει να τον βρεί (βαριέται να κάνει την προσπάθεια)·
- έχω γράψει και ήρθα / έρχομαι / θα έρθω / έχω έρθει / *ερχόμουν – ήρθα και έχω γράψει (σχετιζόμενες ενέργειες με τον παρόν) – έγραψα και ήρθα (μπορεί να είναι και αδιάφορες, άσχετες ενέργειες)·
- δέν βλέπω να βρέχει (διαπιστώνω αυτή τη στιγμή οτι δέν βρέχει) – δέν βλέπω να βρέξει (δέν το θεωρώ πιθανό οτι θα βρέξει)·
- μπορείς να ρθείς όποτε θέλεις (μιά φορά που θα θελήσεις) – μπορείς να έρχεσαι όποτε θέλεις (κάθε φορά που θα θέλεις) – μπορείς να έρχεσαι όποτε θελήσεις (κάθε φορά που θα θελήσεις) – μπορείς να ρθείς όποτε θελήσεις (μιά φορά που θα θελήσεις)· μπορούσες να ρθείς όποτε ήθελες / *θέλεις / *θέλησες – μπορούσες να έρχεσαι όποτε ήθελες / *θέλεις / *θέλησες – μπόρεσες να ρθείς όποτε *ήθελες / *θέλεις / θέλησες·
- δέν τον βλέπω να γράφει ποτέ ποιήματα (δέν έτυχε να τον δώ να γράφει) / δέν τον βλέπω ποτέ να γράφει ποιήματα (τον βλέπω αλλα δέν γράφει ποιήματα) – δέν τον βλέπω να γράψει ποτέ ποιήματα (ούτε μιά φορά δέν θα γράφει κατα τη γνώμη μου)· *τον βλέπω να γράψει ποιήματα (αντίφαση όψεων) – τον βλέπω να γράψει κάποτε (και) ποιήματα (προβλέπω οτι θα γράφει κάποτε ποιήματα) – τον βλέπω να γράφει ποιήματα (καθώς γράφει / προβλέπω οτι θα γράφει ποιήματα)·
- είδε / βλέπει / έβλεπε / ? έχει δεί οτι ήρθε / έρχεται / ερχόταν / έχει έρθει να του πεί λέει πως δέν ξέρει / ήξερε / έμαθε που πήγε να τον ? δεί / *βλέπει.

3.4 Εγκλίσεις

Εγκλίσεις στη ΚΝΕ εμφανίζονται στη διάκριση προστακτικής – οριστικής (βλ. Σετάτος 1998). Συνδυασμούς και ακολουθίες με προστακτική έχουμε σε περιπτώσεις όπως: *δίνε του να πιεί!* (και άσε τα λόγια) – *δίνε του να πίνει!* (όταν σου το ζητήσει) – *δώσε του να πιεί!* (διψάει) – ? *δώσε του να πίνει!* (πρβ. *δώσε του να πίνει και μετά θα σου πω εγώ!*) – ? *έχε του δώσει να πιεί!* (...και θα δείς αν μεθάει ή όχι!) – **έχε του δώσει να πίνει!*

3.5 Πλάγιος λόγος

Οι προτάσεις σε πλάγιο λόγο (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 122–130) διαμορφώνονται ως προς το ρήμα βάσει της οπτικής γωνίας, δηλαδή βάσει του ομιλητή ή του υποκειμένου της κύριας πρότασης, όπως φαίνεται όταν έχουμε εξάρτηση ευθέως λόγου από ρήμα ιστορικού χρόνου, π.χ. *νόμισε ότι θα κρατήσει τον λόγο του* (το υποκείμενο του νόμισε) – *νόμισε ότι θα κρατούσε τον λόγο του* (όπως το βλέπει αυτός που μιλά ή αφηγείται)· *έλεγε ότι αυτός είχε στείλει το τηλεγράφημα* (ο παρακείμενος δηλώνει το προτερόχρονο της στιγμής της ομιλίας του) – *έλεγε ότι αυτός είχε στείλει το τηλεγράφημα* (τότε που μιλούσε κατά τον αφηγητή)· *τον παρακάλεσε να μείνει να γίνει ο γάμος και έπειτα έφευγε / να φύγει* (= μπορούσε να φύγει, ο ευθύς λόγος έχει τη μορφή σε παρακαλώ μείνε για να γίνει ο γάμος και έπειτα φεύγεις / μπορείς να φύγεις ή σε παρακαλώ να μείνεις για να γίνει ο γάμος και έπειτα να φύγεις).

3.6 Έλξη

Ο Τζάρτζανος (1946–1953, τ. 2) χαρακτηρίζει ως έλξη περιπτώσεις τελικών (π.χ. *δέν είχες γυναίκα για να σ' έκλαιγε* αντί ...για να σε κλάψει), βουλευτικών (π.χ. *ήθελα να είχα τα φαγητά που θα έχουν σήμερα στο παλάτι* αντί ...να έχω...· *θα ήθελα να σας έδειχνα* αντί ...να σας δείξω, πρβ. *θέλω να σας δείξω· θα θέλατε να σας δείξω / έδειχνα*), αποτελεσματικών (π.χ. *νά 'χες μυαλό να μ' αφήνες* αντί ...μ' αφήσεις), ειδικών (π.χ. *μου φαινόταν πως έχω χαθεί* αντί ...είχα χαθεί· *υποσχέθηκε πως θα πάει* αντί ...θα πήγαινε), αιτιολογικών (π.χ. *λυπόταν που θα άφηνε την Αθήνα* αντί ...θα αφήσει...) προτάσεων.

Σε αυτές όμως και παρόμοιες περιπτώσεις η 'έλξη' μπορεί να είναι συνειδητή, να δικαιολογείται δηλαδή η επιλογή της λόγω φορτίσεως (ζωντανότερη έκφραση με χρονική τοποθέτηση στο παρόν, με έκφραση δυνατότητας κλπ.).

3.7 Σειρά όρων

Η σειρά των όρων μπορεί να καθορίζεται από εξωγλωσσικούς παράγοντες (ακολουθία ενεργειών στην πραγματικότητα), αλλά και από άλλες αιτίες, πρβ. *διαβάξει και τρώει* (βασικά διαβάξει) – *τρώει και διαβάξει* (βασικά τρώει) – *διαβάξει τρώγοντας / τρώει διαβάζοντας* (βασική έννοια στο ρήμα) – *τρώγοντας διαβάξει / διαβάζοντας τρώει* (έμφαση έννοιας στο -οντας).

4. Προβλήματα

Η εξέταση συνδυασμών και ακολουθιών των ρημάτων στην πρόταση αντιμετωπίζει σειρά προβλημάτων, όπως:

1) Ποικιλία εξαρτημένων προτάσεων και ρημάτων

Πρβ. την εξαίρεση των αναφορικών και αποτελεσματικών προτάσεων από την εξέταση του Υυ (1983), επειδή τις θεωρεί προτάσεις κατά παράταξη στη βαθιά δομή.

2) Σημασία αδύνατων συνδυασμών

Η συγκέντρωση των αδύνατων συνδυασμών (βλ. παρακάτω το 5) επιτρέπει τη διαπίστωση νομοτελειών, π.χ. *άρχισε να τρέχει* – **άρχισε να τρέξει* (το *άρχισε* εισάγει εξακολουθητική ενέργεια)· *είδες τί ωραία περάσαμε;!* – **έχεις δει τί ωραία περάσαμε;!* (ο παρακείμενος δηλώνει το προτερόχρονο του παρόντος)· *ήρθα να σε δώ* / *βλέπω να εργαζέσαι* / **να εργαστείς* (αλλά ...*να εργαστείς* κι εσύ *καμιά φορά*)· *ήρθε να παίξουμε σκάκι* – **ήρθε να παίζουμε σκάκι* (αλλά ...*και τίποτε άλλο*).

3) Σημασία προβληματικής αποδεκτότητας συνδυασμών

Η αποδεκτότητα των παραγματώσεων δεν καθορίζεται μόνο από τους κανόνες του γλωσσικού συστήματος αλλά και από άλλα στοιχεία, όπως είναι το θέμα της συνομιλίας ή εκφοράς του λόγου (γνωστό στους ομιλητές κλπ.), οι προσπάθειες ερμηνείας ενός ασαφούς εκφωνήματος με υποθέσεις μεταφορικών χρήσεων, ελλειπτικών μορφών κλπ., οι ακραίες δυνατότητες του γλωσσικού συστήματος και της γλώσσας γενικά ως σημειωτικού συστήματος, π.χ. *δέν τον βλέπω να εργαστεί* (= δέν νομίζω ότι θα εργαστεί).

4) Ερμηνευτική ισχύς των γενικών κανόνων

Οι βασικές ρηματικές κατηγορίες της ΚΝΕ συμβάλλουν στην ανάλυση και ερμηνεία εκφορών που μπορούν να θεωρηθούν συζητήσεις, π.χ. *δέν τον είδες ποτέ να γράψει ποιήματα* (πρβ. ...*να γράφει*...), όπου η στιγμική όψη του *γράφει* υποβάλλει την έννοια 'έστω και μιά φορά'. Το ίδιο βοηθητικά μπορούν να λειτουργήσουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία, πρβ. *δέν ήρθε να παίξει μαζί σου* – *δέν ήρθε να παίξει μαζί σου* αλλά *δέν ήρθε να παίξει μαζί σου* αλλά *να βοηθήσει στο μάξιμα της ελιάς*· *γύρισε με πονώντας τα πλευρά του* (αντί *γύρισε πονώντας τα πλευρά του*: αποφυγή απόλυτης έκφρασης)· *φοβήθηκε μην τον κυνηγήσει κανείς* (ενδεχόμενο) / ...*κυνηγά*... (πραγματικό), αλλά *φοβήθηκε μην πάθει τίποτε το παιδί* / **...μην παθαίνει*... / ...*μην παθαίνει* έτσι το παιδί όταν...· *δέν περίμενα να μου γράψει «καλά έπαθες»* / ...*να μου γράφει «καλά έπαθες»*· *δυνάμωσε ώστε να παίρνει τα πόδια του* (στο εξής) / ...*να πάρει*... (εκείνη τη φορά)· *δέν είχε γυναίκα για να τον κλαίει* / ...*κλάψει*, αλλά *έφυγε για να μὴν ξαναγυρίσει* (= και δέν ξαναγύρισε) / **...ξαναγυρίζει*· *ήταν σε θέση να κυβερνήσει το σπίτι* / ...*κυβερνά*..., αλλά *υπήρχε φόβος να χαθεί* / **χάνεται*. Γενικά οι μετατροπισμοί (βλ. Σετάτος 1994β) μπορούν να αλλάξουν τους συνδυασμούς ρημάτων με παραπλήσια σημασιακά στοιχεία, π.χ. *έτρεξε και ήρθε* ↔ *ήρθε τρέχοντας*· *το τετράδιο που σχίστηκε* ↔ *το σχισμένο τετράδιο*· *έμαθε την απάντηση της Μαρίας* ↔ *έμαθε τί απάντησε η Μαρία* (πρβ. και η *Μαρία απάντησε και το έμαθε* κλπ.).

5) Περιορισμοί

Η δυνατότητα συνδυασμών περιορίζεται από στοιχεία ή συνδυασμό στοιχείων, όπως:

- σημασία ρημάτων (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1): *θελήσεως* (*θέλω, εύχομαι, σκέ-*

φομαι κλπ.), οφειλής / ανάγκης (χρωστώ, αναγκάζομαι κλπ.), δύναμης (μπορώ, αξίζω, ξέρω, αργώ κλπ.), γνώσης (ξέρω, γνωρίζω, αγνοώ κλπ.), αίσθησης (βλέπω, νιώθω, βαρύνομαι, χορταίνω κλπ.), σταδίου (αρχίζω, αφήνω, πλησιάζω, καταντώ κλπ.), ψυχικού παθήματος (χάρηκα που, ξημεροβραδιάζομαι να κλπ.), ουδέτερα (ζει και βασιλεύει), συνδυετικά / κατηγορηματικά (μένω, μοιάζω, εκλέγομαι κλπ.), λεκτικά (λέγω, κατηγορώ κλπ.), δεικτικά (δείχνω, δηλώνω κλπ.), δοξαστικά (νομίζω, υποθέτω, φαίνομαι κλπ.), παθηματικά (ζαλίζομαι κλπ.): π.χ. θέλησε να φύγει / *...φεύγει· αναγκάστηκε να μείνει στο σπίτι / ...μένει...· δέν μπόρεσε να βρεί μιιά θέση / *...βρίσκει...· έμαθε να γράφει αραβικά / *...γράφει...· δέ χόρτασε να τρώει γλυκά / *...φάει...· άφησε να μπαίνει αέρας / ...μπεί...· τον άφησε να μπεί / *...μπαίνει (αλλα τον άφησε να μπαينوβγαίνει κλπ.)· φοβήθηκε να βγει έξω / *...βγαίνει έξω (αλλα ...να βγαίνει έξω το βράδυ)· είπα να βρώ έναν αρμόδιο / *...βρίσκω...· εννοεί να λέει ψέματα / ? ...πέι...· δέν βλέπω να έρχεται / *...έρθει (αλλα δέν βλέπω... = περιμένω)· αργεί να έρθει / *...να έρχεται

- σύνταξη ρημάτων (πρβ. arguments): του έδειξε να γράφει ωραία / *του έδειξε να γράψει ωραία – ? του έδειξε να γράφει το γράμμα ωραία (τα γράμματα) / του έδειξε να γράψει το γράμμα ωραία (τη διατύπωση)· βαρέθηκε να τρώει γλυκά / βαρέθηκε να φάει γλυκά
- γραμματικό δείκτες (μόρια κλπ.): βλέπω να / που / οτι / πως / και / ∅ έρχεται / ...να έρθει – δέν βλέπω να έρθει (πρβ. φαίνεται να έρχεται κλπ. – δέν φαίνεται να έρχεται / ...να ρθει)· ζαλίστηκε να / που βλέπει απο ψηλά· τρελάθηκε που είδε τον... / ? ...να δεί...(= έκανε το πάν για να δεί τον...)· υποσχέθηκε πως θα του έγγραφε / γράφει / γράψει / *έγραψε – υποσχέθηκε να του γράφει / γράψει / *έγραφε / *έγραψε· ρήμα + πριν / ώσπου να φύγει / *φεύγει
- τροπικότητα ρημάτων (βλ. Σετάτος 1985): άρχισε να βρέχει / *να βρέξει – άρχισε και βρέχει / και έβρεχε / *και έβρεξε· προλαβαίνεις να κόψεις εισιτήριο / *...κόβεις... (πρβ. πρόλαβε να κόψει εισιτήριο / ...και έκοψε...)· πρβ. και τους τύπους λέω, άσε, πάω κλπ., αντί λέγω, άφησε, πηγαίνω κλπ., σε τέτοιες χρήσεις, π.χ. πάω_να δώ, τίποτε – πηγαίνω να δώ αλλα δέν βρίσκω τίποτε.

6) Ενίσχυση, διασάφηση και τροποποίηση

Γλωσσικά στοιχεία της πρότασης συμβάλλουν στη διασάφηση και ενίσχυση των συνδυασμών ρημάτων, κάποτε τροποποιώντας τη λειτουργία ρηματικών κατηγοριών, π.χ. ερχόταν να με δεί κάθε Τρίτη / ...συχνά – ήρθε να με δεί αυτή την Τρίτη και κάθε Τρίτη / *ήρθε να με βλέπει... (αλλα ήρθε να με βλέπει να ζωγραφίζω)· αύριο που θα πάς ρώτησε στο σπουδαστήριο αν ήρθα (το επίρρημα αύριο τοποθετεί στον χρόνο και με την προοπτική αυτή εμφανίζεται ο αόριστος του πλάγιου λόγου, πρβ. ήρθε ο...; βλ. 3.5).

7) Διαχρονία

Στην εξέλιξη της ελληνικής συναντούμε και εκφορές διαφορετικές απο της ΚΝΕ, π.χ. με το να εκόπασεν ο άνεμος και άνοιξεν η ατμόσφαιρα, εσηκώθημεν (Π. Κοδρικάς, Εφημερίδες) – με το που κόπασε... (ΚΝΕ), πρβ. και νεοελληνικές διαλέκτους.

4. Συμπεράσματα

Οι συνδυασμοί ρημάτων και οι ακολουθίες τους, που αποτελούν μέρος των συνδυασμών, παρουσιάζουν στην ΚΝΕ ποικίλες μορφές και τυποποιημένες χρήσεις, με διαφορές συχνότητας και αποδεκτότητας (και σε ιδιολεκτικό επίπεδο, πρβ. λογοτέχνες), στις οποίες συμβάλλουν οι γλωσσικές κατηγορίες που παίρνουν μέρος (κατηγορίες κλίσης και σημασίας του ρήματος, ποικίλα γλωσσικά στοιχεία όπως επιρρήματα, μόρια κλπ.). Έτσι συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις κάποιοι συνδυασμοί να γίνονται ανεκτοί (πρβ. και ανωμαλίες του προφορικού λόγου), αντίθετα από άλλους που αποτελούν ανελλήνιστα χαρακτηριστικά (π.χ. **άρχισα να γράψω* κλπ.), δημιουργώντας κάποια νέα γλωσσική κατάσταση, που μπορεί στο μέλλον να διαδοθεί και να επικρατήσει, προσφέροντας νέες δυνατότητες έκφρασης.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1994α. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- . 1994β. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 11–38.
- . 1998. «Η προστακτική στην κοινή νεοελληνική», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου. ΕΕΦΣΠΘ. Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 189–204.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Yu, J. 1983. *Η ακολουθία των χρόνων στη νέα ελληνική: Σημασιολογική ανάλυση*. Διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ.

Προσωδιακά χαρακτηριστικά στην κοινή νεοελληνική

1. Προσωδιακά στοιχεία

Κάθε γλώσσα διαθέτει ως προς την έκφραση στοιχεία αρθρωτικά (φωνήματα, συλλαβές) και προσωδιακά (τόνος / τόνοι, επιτονίσεις και επιτονισμοί, παύσεις, οροθετικά περιγράμματα), και ως προς το περιεχόμενο στοιχεία σημασιολογικά. Τα στοιχεία αυτά διακρίνονται σε τεμαχιακά (φωνήματα, συλλαβές, παύσεις) και υπερτεμαχιακά (τόνοι, επιτονίσεις, οροθετικά περιγράμματα), αισθητά και μηδενικά (παύσεις – αρμοί). Σύμφωνα με αυτά θα μπορούσαμε να παραστήσουμε οπτικά τα γλωσσικά στοιχεία ως εξής (πρβ. Σετάτος 1985· 1994· 2024):

	φωνολογία / φωνητική	μορφολογία	σύνταξη	σημασία
υπερτεμαχιακά				επιτονίσεις
επιτεμαχιακά		τόνοι		
τεμαχιακά	αλλόφωνα	καταλήξεις	παύσεις	σημασίες λέξεων
	συμπλέγματα φθόγγων	προλήξεις	οροθετικά περιγράμματα	συνώνυμα
			σύνθετες λέξεις	αντώνυμα
			συντάγματα	νόημα

Μαζί με τη γλώσσα μπορούν να χρησιμοποιηθούν συνδυαστικά (παράλληλα ή πρόσθετα) και άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. κινηματικά (νεύματα, χειρονομίες κλπ.), προσώπου (μορφασμοί, κλείσιμο ματιού κλπ.), κραυγές, θόρυβοι κλπ., ενισχύοντας ή αποδυναμώνοντας, τροποποιώντας τη γλωσσική έκφραση με παρόμοιες λειτουργίες, δηλαδή με φορτίσεις (συναισθήματα κλπ.), ενδείξεις (πρβ. κινηματικά σημεία), αναιρέσεις (αντιθέσεις, αντιφάσεις κλπ.) κλπ.

Οι ομιλητές μπορούν να χρησιμοποιούν δημιουργικά το γλωσσικό σύστημα (ή και άλλα γλωσσικά συστήματα μαζί με τη μητρική γλώσσα, π.χ. επιτονισμούς + κινηματικά σημεία), για την αποτελεσματικότερη έκφραση των περιεχομένων της ομιλίας τους, π.χ. με νέες λέξεις (παραγωγή, σύνθεση), νέες χρήσεις, νέα φρασεολογία κλπ., κατά τις λειτουργίες της γλώσσας (π.χ. μεταγλωσσικά, παικτικά κλπ.).

Η χρήση του γλωσσικού συστήματος μπορεί να είναι προφορική ή γραπτή, αποτοπική ή χρονική απόσταση κλπ., και οι συνθήκες αυτές εισάγουν και δημιουργούν νέες δυνατότητες έκφρασης, στα πλαίσιά τους η καθεμιά.

2. Καθολικότητα προσωδιακών στοιχείων

Η καθολικότητα των προσωδιακών χαρακτηριστικών δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, εφόσον αυτά αποτελούν ένα από τα έκδηλα χαρακτηριστικά κάθε γλώσσας, ιδίως στους ακροατές που δεν γνωρίζουν την εκφωνούμενη γλώσσα και τα βιώματά τους

είναι καθαρά ακουστικά (σε σύγκριση με τα αντίστοιχα της μητρικής γλώσσας). Έτσι στη γραμμικότητα του λόγου μπορεί να διακρίνουν, διαδοχικά ή και ταυτόχρονα, τονισμούς, επιτονισμούς, τονικότητα (accent), παύσεις κλπ., συχνά με λανθασμένες αναλύσεις, λόγω διαφορών κατα γλώσσα (πρβ. δυναμικούς – μουσικούς – στιγμικούς τόνους, επιτονισμούς, συλλαβισμούς κλπ.).

Οι λόγοι και οι αιτίες της καθολικής εμφάνισης των προσωδιακών χαρακτηριστικών μπορεί να είναι:

- βιολογικοί: εκδήλωση αισθημάτων, εκτόνωση·
- ψυχολογικοί: συναισθήματα·
- φυσιολογικοί: οι τόνοι δέν εμφανίζονται μόνοι τους, επειδή χρειάζονται κάποιο υπόβαθρο (πρβ. μурμουρητό ή έρρινο λόγο με τους τόνους)· είναι αδύνατη η προφορά μεγάλων γλωσσικών ενοτήτων χωρίς τονισμό και παύσεις (ακόμη και μικρές ενότητες απαιτούν προσωδιακά στοιχεία, π.χ. μεταγλωσσικές χρήσεις όπως το «η» [i] είναι άρθρο και όχι σύνδεσμος, όπου το άτονο κανονικά άρθρο τονίζεται, πρβ. και επίπεδα εκφοράς λόγου: παρενθέσεις, παρεκβολές κλπ.)·
- γλωσσικοί: το γλωσσικό σύστημα εκμεταλλεύεται τα προσωδιακά χαρακτηριστικά: διακριτική λειτουργία (π.χ. αρχ. φῶς /fôs/ ‘φώς’ – φῶς /fôs/ ‘άνθρωπος’, κινεζικά *mai*² ‘θάβω’ – *mai*³ ‘αγοράζω’ – *mai*⁴ ‘πουλώ’, γέρος – γερός κλπ.), άτονες – τονισμένες λέξεις (π.χ. η – ή, πως – πώς, πρβ. το έμαθε – τό ‘μαθε, να ήταν – νά ‘ηταν κλπ.), αντιδιαστολή (π.χ. για τη σχολική³ μιλάω, εννοείται εκδρομή), έμφαση (π.χ. πέερα εκεί), οριομετρική λειτουργία (νόμος τρισυλλαβίας, τόνος στην πρώτη, στην τελευταία κλπ. συλλαβή κατα γλώσσες).

3. Είδη προσωδιακών χαρακτηριστικών

Μπορούν να διακριθούν καταρχήν τα εξής είδη προσωδιακών χαρακτηριστικών (σε συνάρτηση με τα αντίστοιχα τεμαχιακά) στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ):

- τόνοι: ο, 1, 2, 3, πρβ. λέξεις, υπογράμμιση·
- οροθετικά περιγράμματα: ο, ∨ (.), ↗ (:), → (!), πρβ. είδη πρότασης·
- παύσεις: ο (), /, //, ///, πρβ. συντάγματα σειράς όρων·
- αρμοί: ο, +, ‡, #, πρβ. σύνθεση, παραγωγή·
- επίπεδα εκφοράς λόγου: ο, —, ΓΓ, LL·
- σιωπή: ο, ...Φ/Σ, Φ/Σ..., Φ/Σ...Φ/Σ·
- ποσότητα: ο, Φ/Σ, Φ:/Σ·
- ένταση·
- επιτονισμός: πρβ. φορτίσεις, επίπεδα γλώσσας·
- πλαίσιο ομιλίας: προκαταρκτικά (βαθιά αναπνοή που δηλώνει πρόθεση ομιλίας, αρχή φράσης σε επανάληψη), καταρκτικά (έε..., πρβ. και κινηματικά σημεία, συνεχιστικά, π.χ. ...έε..., ...καιι...), τερματιστικά (...), πρβ. ευχαριστώ· τελειώνω με τη φράση...), πρόθεση συνέχειας (...), πρβ. μιά στιγμή· δέν τέλειωσα ακόμη, τελειώνω· συνεχίζω με...·
- δισταγμός: παύση, που σημαίνει οτι δέν ευθύνεται ο ομιλητής για ό,τι ακολουθεί, π.χ. του το είπε//ο Γιάννης (θα σε γελάσω, πρβ. μάλλον / φαίνεται κλπ.· λεξικοποίηση παύσης).

4. Λειτουργίες προσωδιακών χαρακτηριστικών

4.1 Λειτουργίες

Τα προσωδιακά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν τις εξής λειτουργίες:

- φωνητική: ηχηροποίηση – αηχοποίηση, αφομοιώσεις, συμπροφορά (απώλεια παύσης: έκθλιψη, αφαίρεση κλπ.)·
- λεξιλογική: *παίρνω* – *περνώ*, *μοναχός* – *μονάχος*, *χρόνο* – *χρονώ*, *Αμερικάνος* – *Αμερικανός*, πρβ. και αρμούς, π.χ. *δεκα+τρία*·
- γραμματική: *κερνά* – *κέρνα!*, *πέρασε* – *πέρασε!* (πρβ. οροθετικά περιγράμματα), *άνθρωπος* – *ανθρώπου* (αλλά και *άνθρωπου*, λαϊκότερο)·
- συντακτική: χωρισμός στοιχείων στην πρόταση με παύσεις, οροθετικά περιγράμματα, έγκλιση – πρόκληση, π.χ. *ξανά παίρνω* – *ξαναπαίρνω*: *βιβλία πολύ ακριβά για να τ' αγοράσει κάποιος* – *βιβλία πολύ φτηνά, για να τ' αγοράσει κάποιος*: *οι μαθητές που γράφουν καλά είναι λίγοι* – *οι μαθητές, που γράφουν καλά, είναι λίγοι*·
- έμφαση / αντιδιαστολή: *ο Γιω³ργος τους το είπε*· *ο Γιω³ργος τί γίνεται* (άσε τον Κώστα!)·
- φορτίσεις: *παλιόσκουπα* – *παλιοσκούπα*, *λεβε³ντης*, *ρεζι³λι*·
- επίπεδα της γλώσσας: *καλόγρια* – *καλογριά*, *γυναικείος* – *γυναικείος*, *τελείωσε* – *τέλειωσε*·
- επιφωνήματα με κυρίως προσωδιακά στοιχεία: (γονέας) — *Έλα σου είπα, να διαβάσεις!* (παιδί που παίζει) — *Μμ³!* — *Το βρήκες*; — *Μ²!* — *Τί μου και ξεμού, μίλα καθαρά!*·
- 'μασημένα' λόγια·
- επιτονισμός που προδίδει την πραγματική στάση ή διάθεση, σε αντίθεση κάποτε με τα τεμαχιακά στοιχεία·
- μίμηση ηθοποιών·
- ατελής ακρόαση (π.χ. αποσπασματική), όπου βγαίνουν γενικά συμπεράσματα για το πιθανό είδος συνομιλίας ή λόγου·
- αντιτυπικές: *μήπως είδες / ξέρεις πού είναι τόσο...* (καθώς ψάχνει) *όσο... πώς τον λένε, όο.., ο Δεληκώστας*·
- σε αναζήτηση λόγου: σε απροετοίμαστη ομιλία μπορεί ο ομιλητής να κοντοστέκεται, αλλά και να καλύπτει τις διακοπές με ...έεε... (πρβ. επαναλήψεις).

4.2 Προβληματισμοί λειτουργιών

Η εξαντλητική εξέταση των προσωδιακών χαρακτηριστικών παρουσιάζει δυσκολίες, που οφείλονται σε:

- χρήση θετική (εμφάνιση) και αρνητική (εξαφάνιση, απώλεια)·
- μεγάλη ποικιλία συνδυασμών: όση και των αντίστοιχων προτάσεων (βλ. 4.1), που είναι ανεξάντλητη·
- λεπτές αποχρώσεις, χρωματισμούς: η ποικιλία των διαφοροποιήσεων που δημιουργούν οδηγεί στη γλωσσική εκμετάλλευσή τους και στον εμπλουτισμό της εκφραστικότητας·

- ποικιλία πραγματολογικών χρήσεων: διαδεδομένο ή βασικό χαρακτηριστικό της ιδιολεκτικής ομιλίας·
- επιδράσεις σε άλλα στοιχεία και αλληλεπιδράσεις: τα προσωδιακά χαρακτηριστικά μπορούν να μεταβληθούν απο ανεξάρτητα σε εξαρτημένα (π.χ. κατάργηση παύσεων, οροθετικών περιγραμμάτων, επιφωνημάτων / αναφωνήσεων → βιασύνη) και απο εξαρτημένα σε ανεξάρτητα (π.χ. τόνοι → υπερτόνοι και κραυγές, ή → ψίθυροι / υποπροφορά και σιωπή)·
- εξελίξεις: γλωσσικές εξελίξεις εμφανίζονται με προσωδιακά χαρακτηριστικά, π.χ. τα αρχαία ελληνικά μακρά φωνήεντα και σύμφωνα (διπλά) → βραχέα φωνήεντα και απλά σύμφωνα στην KNE (πρβ. αρμό συλλαβής), εφόσον η αντίθεση μακρότητας – βραχύτητας μετατρέπεται σε αντίθεση απλής – εμφατικής / διστακτικής προφοράς·
- αδυναμία χρήσης: δέν χρησιμοποιούνται προσωδιακά χαρακτηριστικά για τη δήλωση της άρνησης (πρβ. και φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά), επειδή φαίνεται ότι η άρνηση, ως καθολικό χαρακτηριστικό της γλώσσας, πρέπει να είναι ανεξάρτητη, δηλαδή λέξη + μόρφημα (έστω και ένα φώνημα) και όχι χαρακτηριστικό λέξης ή μορφήματος, δηλαδή προσωδιακό χαρακτηριστικό.

5. Προσωδιακά και τεμαχιακά χαρακτηριστικά

5.1 Σύγκριση με τεμαχιακά

Συγκρίνοντας τα προσωδιακά χαρακτηριστικά με τα τεμαχιακά, παρατηρούμε τα εξής φαινόμενα:

- φωνητική: τα προσωδιακά χαρακτηριστικά συνήθως είναι εξαρτημένα (πλὴν παύσεων, οροθετικών περιγραμμάτων, επιπέδων εκφοράς λόγου, σιωπής), όπως οι τόνοι, οι επιτονίσεις, οι επιτονισμοί, οι μακρότητες και βραχύτητες, η ένταση, ενώ τα τεμαχιακά είναι ανεξάρτητα·
- μορφολογία: ἐγκλιση – πρόκληση τόνου, αναβιβασμός – καταβιβασμός τόνου, π.χ. δέν είχε κανε¹να βιβλίο, είχε ολόκληρη βιβλιοθήκη – δέν είχε κανε²να βιβλίο, είχε μόνο την εγκυκλοπαίδεια (πρβ. είχε ολόκληρη βιβλιοθήκη εκεί, αλλά ήταν μόνο νομικά συγγράμματα)·
- σύνταξη (μέρη λόγου και συνδυασμοί τους): συντάγματα, φράσεις, προτάσεις διακρίνονται με παύσεις, οροθετικά περιγράμματα, επίπεδα εκφοράς λόγου, τόνους κλπ., όπως ο^ο μεγα²λος κη²πος (πρβ. τίτλους κλπ.) – μεγα¹λος κη²πος, μεγάλα πάρκα (ενότητας)· δε²ν ε¹χει γρα²ψει τι²ποτε – δε²ν ε²χει γραμμε²νο τι²ποτε· θέλει, δέν θέλει, δέν μ' ενδιαφέρει, θα πάει να τον δει! – θέλει_δε_θέλει, θα πάει να τον δει! (η συντακτική διαφοροποίηση δηλώνεται αποκλειστικά με προσωδιακά χαρακτηριστικά)·
- λεξιλόγιο (σημασία): γέρος – γερός (ελάχιστα ζεύγη)· κανε¹να_φρούτο; (= θα πάρετε;) – κανε²να_φρούτο; (= δέν θα πάρετε;)·
- μόρια: φορτίσεις, πρβ. επιτονίσεις·
- επίπεδα της γλώσσας: φορτίσεις, πρβ. επιτονίσεις, επιτονισμοί.

5.2 Αντιστοιχίες

Το σύστημα των προσωδιακών χαρακτηριστικών αντιστοιχεί στο σύστημα των τεμαχικών χαρακτηριστικών, με το οποίο συνδυάζεται στην πραγμάτωση του γλωσσικού συστήματος, πρβ. φράσεις και κόμματα (παύσεις), προτάσεις και τελείες (οροθετικά περιγράμματα). Υπάρχει μεταξύ τους μιά αντίστιξη, καθώς εκφωνούνται παράλληλα, θα μπορούσε μάλιστα κανείς να υποστηρίξει ότι περιβάλλουν τα τεμαχικά χαρακτηριστικά. Πρβ.:

0 ↗ → /// 2 ↗ → // 2 3 / 2 2 ↘ ///
 Δεν μπορούσε;! Τί μου λές τώρα;! μπορούσε και παραμπορούσε, αλλά δέν ήθελε
 [± κινήματικά σημεία]

Η ‘παράλληλη εκφώνηση’ είναι ίσως παραπειστική έκφραση για ορισμένα προσωδιακά στοιχεία, όπως φαίνεται σε ηχοφασματοσκοπικές εικόνες, που εμφανίζουν τροποποιημένα φωνήματα (τονισμένα φωνήεντα, μακρά φωνήεντα και σύμφωνα, πρβ. στιγμικούς τόνους, μουσικούς τόνους), συλλαβές (δυναμικούς τόνους), μορφήματα (λεξιλόγιο: επιθήματα, καταλήξεις), λέξεις (τόνος) κλπ., συντάγματα (τόνος: έγκλιση, πρόκληση), προτάσεις (οροθετικά περιγράμματα: ‘, ; , ! , ; !), όπως στα εξής παραδείγματα:

- *τρρρέχα!* (= ακόμα κάθεται;) – *τρε²χα²αα!* (= κακομοίρη)·
- *ά-πέ-τύ-χέ!* (συλλαβισμός, δηλώνει το κατηγορηματικό και αναμφισβήτητο)·
- *ά_στο_δι_άολο!* (δυσάρεστη έκπληξη) – *σσοτο³ δι_α¹ολο!* (‘μετα βδελυγμίας’)·
- *έτρεξε_κι_ήρθε* (μιά ενέργεια) – *έτρεξε//και_έπεσε* (δύο ενέργειες)·
- *Γράφε!* *ό#κάτωθι#υπο+γεγραμμένος//γραμμένος#*
- *του είπε//οτι δέν τον είδε* (επισημότερο) – *του είπε_πως δέν τον είδε* (φυσικότερο) – *του είπε_που δέν τον είδε* (το γεγονός) – *του είπε//δέν τον είδε* (έμμεσος πλάγιος λόγος), πρβ. *του είπε_να μήν τον δεί*·
- *δέκα τρία* (επισημότερο) – *δεκατρία* (φυσικότερο, κανονικό), *κάθε ένας* – *καθένας*·
- *συντμήσεις: μία* – *μιά, πά-ει – πά_ει* (πρβ. παύση συλλαβών: *δώσε μου > δώσ’ μου*).

6. Συνεπαγωγές προσωδιακών

Συνεξετάζοντας τα προσωδιακά / υπερτεμαχικά στοιχεία της ΚΝΕ, παρατηρούμε ότι:

- τόννοι σε γειτονικές συλλαβές προϋποθέτουν ενδιάμεση παύση: *ξανά/παίρνω* – *ξαναπαίρνω* (πρβ. όμως και *ά-δύνατο* με εμφατικό τόνο στο α³-), *εκεί μέσα* – *εκειμέσα*·
- τόννοι στην ίδια λέξη προϋποθέτουν έγκλιση τόνου (κατάργηση παύσης), π.χ. *ξέχασέ τον!* (πρβ. και *ξε²χασε¹ τονε¹!*)·
- όμοιος βαθμός παύσεων συνεπάγεται παράταξη όμοιων στοιχείων, π.χ. *στον κήπο του είδαμε μηλιές, αχλαδιές, βερικοκιές, συκιές/και άλλα οπωροφόρα δέντρα*·
- ανόμοιος βαθμός παύσεων συνεπάγεται υποτακτικές σχέσεις στοιχείων, π.χ. *είδαμε εκειμέσα//όταν τους επισκεφτήκαμε//μηλιές/απιδιές/και άλλα δέντρα*·
- τα επόμενα καθορίζουν τη λειτουργία των προηγούμενων: σχολιάζουν (πρβ. θέμα + σχόλιο), π.χ. *τι ↗ είναι δημοκρατι ↗ α* (= ερώτηση επι ερωτηματικού στοιχείου) – *τι ↗ είναι δημοκρατι ↘ α* (π.χ. τίτλος = απόφαση επι ερωτηματικού στοιχείου).

7. Συνδυασμοί προσωδιακών στοιχείων

Τα προσωδιακά στοιχεία συνήθως συνδυάζονται μέσα στην πρόταση, δημιουργώντας σχήματα πολυπληθή, διαφορετικής συχνότητας και λειτουργίας, μερικά απο τα οποία αναφέρονται παρακάτω ως παραδείγματα:

- παύση ± τόνοι: *με ρώτησε γιατί δεν ήρθε* (= για ποιό λόγο δεν ήρθε) – *με ρώτησε/γιατί δεν ήρθε* (= επειδή δεν ήρθε)· *θα σου γράψω/αν το αποφασίσω* (= αν αποφασίσω να σου γράψω) – *θα σου γράψω αν το αποφασίσω* (= αν αποφασίσω να το κάνω)· *θα σου έγραφα/αφού το αποφάσισα* (= μετά την απόφασή μου, δευτερεύουσα χρονική πρόταση) – *θα σου έγραφα αφού το αποφάσισα* (= μιά και το αποφάσισα, δευτερεύουσα αποτελεσματική πρόταση)·
- συνδυασμός τόνων σε συντάγματα και προτάσεις:
κύριος τόνος + ατονία: 2 + 0 / 0 + 2, π.χ. *η^ο απερι²γραπτη^η*·
κύριος τόνος + έγκλιση: 2 + 1, π.χ. *η^ο απερι²γραπτη¹ μας (λύπη)*·
πρόκλιση + κύριος τόνος: 1 + 2, π.χ. *η^ο απερι¹γραπτη λυ²πη του*·
κύριος τόνος + κύριος τόνος: 2 + 2, π.χ. *η απερι²γραπτη/λυ²πη του*·
κύριος τόνος + emphatic τόνος: 2 + 3 / 3 + 2, π.χ. *η α³περι²γραπτη (λύπη του)*·
- έκθλιψη/αποκοπή: *μ⁰ ε²φερε, το² φ⁰φερε*·
- παύσεις + οροθετικά περιγράμματα: *να σας πώ κάτι; άδικα περιμέναμε* (αν θέλετε) – *να σας πώ κάτι, άδικα περιμέναμε* (αν θέλετε τη γνώμη μου) – *να σας πώ κάτι άδικα περιμέναμε* (αυτή είναι η γνώμη μου)·
- συνδυασμοί οροθετικών περιγραμμάτων κ.ά.: *δεν το ξέρεις;!* (απορία, έκπληξη).

8. Προσωδιακά χαρακτηριστικά και γραφή

Η γραφή των προσωδιακών χαρακτηριστικών συνήθως δεν είναι πλήρης, για πρακτικούς (οικονομία), αισθητικούς (φόρτωση κειμένου με σημάδια) και αντικειμενικούς (γλωσσολογική γνώση, πρβ. θέση κομμάτων) λόγους, αλλά διαφέρει και κατα γραφικά συστήματα. Συνήθως σημειώνονται με ιδιαίτερα σημεία:

- τόνοι λέξεων: π.χ. στην KNE (σε αντίθεση με την κλασική αρχαία ελληνική γραφή και τη γραφή πολλών άλλων γλωσσών), στην ισπανική (ιδιαίτεροι οικονομικοί κανόνες) κλπ., ενώ σε άλλες γλώσσες, όπως η ρωσική, σπάνια, εκεί όπου μπορεί να δημιουργηθεί σύγχυση·
- κόμμα (,), άνω τελεία (·), τελεία (.), ερωτηματικό (;), θαυμαστικό (!), διπλή τελεία (:), παρένθεση [(...)], παύλα (–...–) κλπ·
- αποσιωπητικά: ...·
- εισαγωγικά: π.χ. *το «τό» [τό] είναι άρθρο* (πρβ. και τον τονισμό), πρβ. οτι συχνά δεν εκφράζονται με προσωδιακά στοιχεία, γι' αυτό δηλώνονται κάποτε με τεμαχικά, π.χ. *ο ε^οπότης σε εισαγωγικά* (στη γραφή: *ο «ε^οπότης»*).

Επίσης, τα προσωδιακά χαρακτηριστικά μπορούν να αποδοθούν με:

- επανάληψη γραφημάτων·
- παχιά τυπογραφικά στοιχεία·
- πλάγια τυπογραφικά στοιχεία·

- υπογραμμίσεις·
- κεφαλαία, μέγεθος γραφημάτων·
- χρήση διαφορετικών γραμματοσειρών.

Εκεί όπου υστερεί η γραφή είναι κυρίως οι ποικίλες επιτονίσεις που δηλώνουν συναισθηματικές φορτίσεις. Γι' αυτό χρειάζεται να περιγραφούν με ποικίλους τρόπους στην καθημερινή πράξη (πρβ. οδηγίες θεατρικών συγγραφέων σε παρενθέσεις, μετά ή πριν από τα λόγια των προσώπων), ενώ η επιστημονική γλωσσολογία διαθέτει περισσότερα γραφήματα για αυτά στη φωνητική καταγραφή.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1994. «Διαφοροποιητικές λειτουργίες προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 15, 33–58.
- . 2024. «Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής (μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου)», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία Ι. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη]*, 207–216.

Πρόσωπα και άτομα στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγή

Οι εμπειρίες και γνώσεις, οι ερμηνείες και υποθέσεις των ανθρώπων σχετικά με τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούν δηλώνονται ως ένα βαθμό και απο τις κατηγορίες της γλώσσας τους. Έτσι η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) διαθέτει στοιχεία και τρόπους για την έκφραση μεταξύ άλλων και των εξής διακρίσεων:

- ύπαρξη – ανυπαρξία·
- πλήθος: ένας – όλοι, λίγοι – πολλοί, μονάδα – ομάδα, αριθμός·
- μέγεθος: μικρός – μεγάλος (και σε ηλικία)·
- γενικότητα – ειδικότητα·
- ονομασία – ανωνυμία: γνωστός – άγνωστος, ονομασμένος – ανώνυμος, δηλωμένος – αδήλωτος·
- όντα – αντικείμενα: έμψυχα – άψυχα, συγκεκριμένα – αφηρημένα·
- οριστικότητα – αοριστία.

Οι κατηγορίες αυτές μπορούν να διαιρούνται περαιτέρω κατα περίπτωση, π.χ. έμψυχα: άνθρωποι – ζώα – φυτά, άνθρωποι: πρόσωπα – άτομα, με ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ τους, π.χ. μή ατομικό → ομαδικό. Στην πραγματολογική διάσταση του γλωσσικού συστήματος είναι δυνατοί μετατροπισμοί κατηγοριών (βλ. 3), ενώ τα επίπεδα της γλώσσας διαφοροποιούν ισοδύναμα στοιχεία με ιδιαίτερες φορτίσεις κλπ.

2. Πρόσωπα και άτομα

Η διάκριση προσώπων και ατόμων είναι συχνή και γνωστή απο διάφορες περιοχές του επιστητού, πρβ. τη θρησκευτική έννοια του προσώπου με τα ‘άνωνυμα’ άτομα σύγχρονων κοινωνιών, τη σημασία του *visage* στον E. Lévinas με την πρακτική χρησιμότητα της φωτογραφίας στις ταυτότητες των πολιτών κλπ.

Στη γλωσσολογία είναι γνωστοί οι όροι ‘πρόσωπα’ του ρήματος (αλλα πρβ. και ‘απρόσωπα’ ρήματα), ‘προσωπικές’ αντωνυμίες κλπ., όχι όμως οι όροι *άτομα*, *ατομικός* κλπ. (πρβ. όμως την άποψη του Έ. Benveniste, ο οποίος θεωρεί προσωπικές μόνο τις αντωνυμίες α’ και β’ προσώπου, δηλαδή αυτές που δηλώνουν τον ομιλητή και τον ακροατή / συνομιλητή, ενώ η αντωνυμία γ’ προσώπου αποτελεί άρνησή τους, καθώς δηλώνει το θέμα της εκφώνησης [πρόσωπο, πράγμα ή κατάσταση πραγμάτων]). Χρειάζεται πάντως μιά λεπτομερής εξέταση των στοιχείων και χρήσεων της ΚΝΕ για τη διαπίστωση των τρόπων με τους οποίους διαφοροποιούνται σε αυτή οι δύο κατηγορίες, καθώς και των σχέσεων και διασυνδέσεών τους με άλλες κατηγορίες.

2.1 Αντιθέσεις και συνθέσεις

Το προσωπικό δέν αντιτίθεται απλώς στο ατομικό (π.χ. *εσύ* – *η Μαρία Γεωργιάδη*), αλλα μπορούμε να έχουμε και αντιθέσεις προσώπων (π.χ. *εγώ* – *εσύ*) και ατόμων (π.χ. *ο Πέτρος* – *η Ελένη*), όπως και αντιθέσεις προσωπικού – απρόσωπου (πρβ. προσωπι-

κά – απρόσωπα ρήματα) και ατομικού – μή ατομικού. Οι διακρίσεις αυτές μπορούν να συνδυάζονται, όπως:

- προσωπικό + ατομικό: *εγώ ο άνθρωπος*·
- προσωπικό + μή ατομικό: *ο Θεός* (αλλά πρβ. και *Αγία Τριάδα*)·
- απρόσωπο + ατομικό: *το δέντρο της αυλής μας*·
- απρόσωπο + μή ατομικό: *το σύμπαν, το απόλυτο κενό*.

Ως προς τον αριθμό (πλήθος) μπορούμε να έχουμε:

- πολυπροσωπία: σχιζοφρενείς, πρβ. *Dr Jekyll and Mr Hyde*, όπως και τους όρους *διπρόσωπος / διπροσωπία, υποκριτικός* (πρβ. ηθοποιία)·
- πολυατομικότητα: *ο νικητής του Άουστερλιτς* – *ο νικημένος του Βατερλό* κλπ., διάφορες ονομασίες ενός ατόμου πρίν διαπιστωθεί η ταυτοπροσωπία ή ταυτατομικότητα·
- ταυτοπροσωπία: *Ελύτης* – *Αλεπουδέλης*·
- ταυτατομικότητα: *αποσπερίτης* – *αυγερινός* (= ο πλανήτης Αφροδίτη)·
- ημιπροσωπία: *Frankenstein*·
- ημιατομικότητα: ένα πετραδάκι ακαθόριστου σχήματος.

2.2 Μέρη του λόγου και γλωσσικές μονάδες

Η διάκριση προσώπου – ατόμου κλπ. (βλ. 2.1) μπορεί να εκφραστεί με τα εξής στοιχεία:

- ουσιαστικά: *τί κάνει ο ερίφης* (= ο πονηρός) / *ο φουκαράς* / *ο κακομοίρης* / *ο φιλαράκος* / *ο κατεργάρης* κλπ., πρβ. *η αφεντιά / η εξοχότητα / η ευγενεία / η υψηλότητα / η μεγαλειότητα / η μακαριότητα* κλπ. + κτητική αντωνυμία: πρβ. *η μούρη του / η μουτσουνάρα του* (με αρνητική φόρτιση), *τον λόγου σου* κλπ.· *τί φρονεί ο συνομιλητής μου;* (= *τί φρονείτε;*), *τί σκέπτεται ο κύριος Μιχαηλίδης;* (= *εσείς ο κ. Μιχαηλίδης*)· *αυτά τολμά να πεί ο δούλος σας...* *σας παρακαλώ να μὴν τον αγνοήσετε, να τον βοηθήσετε* (= *εγώ*, πρβ. και *εγώ ο δούλος σας*)· με αφηρημένα ουσιαστικά: *τί γίνεται, βρε πατρίδα!* (= *τί γίνεσαι; χάθηκες!* κλπ.)· *τί γίνεται, ρε μαγκιά;* (= *ρε μάγκα;*)· *βρέ χριστιανέ!* (συμπάθεια)· *βρέ μασκαρά!* (σκωπτικά), πρβ. *το εγώ*·
- επίθετα: *ο υποφαινόμενος* (= *εγώ*), *ο υπογεγραμμένος* (= *εγώ*), *ο ευλογημένος* (συμπάθεια), *ο λεγάμενος* (= *ξέρεις ποιός*), *ο ταλαίπωρος*·
- αντωνυμίες: βλ. 2.4·
- αριθμητικά: πρβ. *οι δύο μας* – *τα δύο μας*·
- ρήματα: βλ. 2.5·
- σύνδεσμοι: πρβ. *βλέπω πως έρχεται* (συμμετοχή του ομιλητή στο περιεχόμενο της δευτερεύουσας πρότασης) – *βλέπω ότι έρχεται* (ουδέτερο) κλπ.·
- επιφωνήματα (θαυμασμός, απορία, συναίσθημα κλπ.): σχέση με *α'* πρόσωπο: *ήμαρτον!*, *μά την αλήθεια!*, *διάβολε!* κλπ.· με *β'* πρόσωπο: *μπράβο!*, *εύγε!*, *άντε!*, *μάρς!*, *άλτ!*, *στόπ!*, *σούτ!*, *έλα!* (= *λέγε!*, *σ' ακούω, τί θέλεις;*), *έλεος!* κλπ.· με *γ'* πρόσωπο / άτομο: *ζήτω!*, *βοήθεια!*·
- τυποποιημένες εκφράσεις: *ο κύριος απο δώ!* (δείχνοντας τρίτον), *αυτός εδώ*, *ο περιού ο λόγος*, *ο εν λόγος*, *ο εν προκειμένω* (= εκείνος που), *η εμή ταπεινότης* (αυτοειρωνικά) κλπ.

2.3 Ρίζα, καταλήξεις και παραθήματα

Οι ρηματικές καταλήξεις δηλώνουν (μεταξύ άλλων) το πρόσωπο, οι ονοματικές το γένος.

Η παραγωγή των ονομάτων δηλώνει κάποτε, με ιδιαίτερα επιθήματα, το άτομο, όπως -τής / -τρια, -τορας / -τόρισα (‘ενεργούν πρόσωπο’, π.χ. ψάλτης / ψάλτρια, κοσμήτορας / κοσμητόρισα), -άς / -άρης (επαγγελματικά, π.χ. γαλατάς, βαρκάρης), -ίτης, -ινός κλπ. (εθνικά ή πατριδωνυμικά, π.χ. Ανατολίτης, Πατρινός), -αίνα (αντρωνυμικά, π.χ. Γιώργαίνα), -(ι)άρης (επίθετα, π.χ. μεροκαματιάρης) κλπ. (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991).

Η σύνθεση των ονομάτων και ρημάτων παρουσιάζει προθήματα και πρώτα συνθετικά που δηλώνουν πρόσωπο ή άτομο, όπως εγω- (εγωπαθής), αυτο- (αυτόκλητος, αυτοκτονία), αλληλο- (αλληλογραφία, αλληλοαναιρούμαι), αλλο- (αλλοεθνής), μονο- (μονοφυής), ιδιο- (ιδιόχειρος), ολο- (ολομέλεια), ομο- (ομόθρησκος), ανθρωπο- (ανθρωποφοβία), προσωπο- (προσωποπαγής) κλπ.

Πρόσωπο ή άτομο δηλώνεται και απο τις ρίζες ή τα θέματα των λέξεων, όπως στις προσωπικές αντωνυμίες (εγώ, εσύ, πρβ. και τα θέματα του πληθυντικού: εμείς, εσείς, αρχ. ήμεϊς – ύμεϊς), σε όρους συγγένειας (πατριός – μητριά, πρβ. ψυχοπατέρας / ψυχομάννα, σταυραδέρφι, γιαγιά / μπάμπω, κουμπάρος, βαφτιστικός κλπ.), σε επαγγελματικά (γιατρός) κλπ., ή σε παράγωγες λέξεις όπως εγωιστικός (εγώ / εμείς, πρβ. φατριαστικός, κομματικός, νεποτισμός, σφετεριστής, νοσφιστής, ατομικιστής, ιδιολάτρης) – μεροληπτικός, χαριστικός, φαβοριτισμός (πρβ. εσύ / εσείς) – αλτρουιστικός (πρβ. αυτός / αυτή) αλλά και αμερόληπτος, απροσωπολήπτης (μηδενικό πρόσωπο ή άτομο). Πρβ. και σύνθετα με ομο- (ομοϊδεάτης), πολυ- (πολυκοσμία, πολυάνθρωπος), λιγο- (λιγόλογος), ισο- (ισόχρονος), δι- (διλοχία), θεο- (θεόμορφος, θεοφιλής), παν- (πάμπτωχος), ψευτο- (ψευτογιατρός), οικειο- (οικειοθελής) κλπ.

2.4 Αντωνυμίες

Οι αντωνυμίες διαιρούνται σε αυτές που δηλώνουν:

1) Πρόσωπα

Οι αντωνυμίες που σχετίζονται με τον ομιλητή και συνομιλητή διακρίνονται σε:

- προσωπικές: εγώ – εσύ, μου – σου (και κτητικές)·
- ταυτοτικές – αντιθετικές: του εαυτού μου / σου κλπ. (ιδιόπαθες), ο ίδιος (οριστική) – δικός μου / σου (κτητικές), μόνος μου / σου, μοναχός μου / σου (οριστική).

2) Άτομα

Οι αντωνυμίες που σχετίζονται με το περιεχόμενο της ομιλίας διακρίνονται σε:

- δεικτικές: τούτος – αυτός – εκείνος, τέτοιος, τόσοσ, πρβ. και αυτός αυτότατος, αυτός δά κι αν... (φορτίσεις, έμφασης κλπ.)·
- ερωτηματικές: ποίος, τί, πόσος·
- ποσότητας (αριθμός, πλήθος): κανε²νας / κανει²ς – κάτι / κατιτί, μερικοί – κάμποσοι – αρκετοί – κάθε / καθένας / καθετί / όλοι, τίποτε, λίγοι – πολλοί, ε¹νας – κανε¹νας / κανει¹ς – κάποιος – τι¹ποτε (πρβ. αόριστες).

3) Αναφορά

Οι αντωνυμίες που σχετίζουν ένα περιεχόμενο με έναν όρο εκφωνήματος λέγονται αναφορικές: *που, ο οποίος, όποιος, όσος, όσος κι αν κλπ., -δήποτε.*

Οι αντωνυμίες μπορούν να καταταχθούν σε άξονες διαφόρων διαστάσεων, όπως:

- αλλοτριότητα – ετερότητα: ταυτοτικές – αντιθετικές (βλ. 2.1) σε αντίθεση με την άλλος (πρβ. *εμείς και οι άλλοι* = οι ξένοι, όπως και σε ονομασίες λαών, πρβ. ιρλανδικό *sinne féin* = εμείς οι ίδιοι, ινδικό *pare* = άλλοι)·
- οριστικότητα – προσέγγιση – αοριστία – μηδενικότητα: προσωπικές / κτητικές / ιδιόπαθες / οριστικές / δεικτικές: *όλοι – ο δέινα / ο τάδε*, ποσοτικές κλπ.: *κανε²νας / κανει²ς / τι²ποτε*·
- προληπτικότητα – επαναληπτικότητα: αντιτυπικές χρήσεις.

2.5 Ρήματα

Η κλίση του ρήματος στην ΚΝΕ παρουσιάζει τους λεγόμενους προσωπικούς τύπους (α', β', γ' πρόσωπο ενικού και πληθυντικού αριθμού): το α' και το β' πρόσωπο του ενικού αναφέρονται στον ομιλητή και συνομιλητή αντίστοιχα, το γ' 'πρόσωπο' στα άτομα του περιεχομένου της ομιλίας (για τον πληθυντικό βλ. 2.6).

Η κανονική αυτή χρήση των ρηματικών τύπων μπορεί να τροποποιηθεί κατά ποιότητες μορφές και ποικίλους κανόνες. Έτσι ο ομιλητής μπορεί να μην ακολουθήσει την κανονική χρήση για διάφορους λόγους, όπως:

1) Αποφυγή α' προσώπου

Για λόγους σεμνότητας, ευγένειας κλπ. αποφεύγεται το α' πρόσωπο του ενικού, όπως και σε μονολόγους (βλ. 3.1 στο 2), ενώ αντίθετα μπορεί να χρησιμοποιείται το α' πρόσωπο του πληθυντικού για δήλωση της μεγαλοπρέπειας (πρβ. τα παλαιότερα *ημείς ο βασιλεύς... αποφασίζομεν...*) ή παιγνιώδους διαθέσεως (*αν ρωτάς εμένα, εμείς δέν το δεχόμεθα!*).

2) Πλάγιος λόγος

Στον πλάγιο λόγο έχουμε αλλαγές 'προσώπου', π.χ. *τον ρώτησε αν διάβασε το έγγραφο* (ευθύς λόγος: *(σε ρωτώ) διάβασες το έγγραφο;*), δηλαδή μετατροπές προσώπων σε άτομα.

3) Πληθυντικός ευγενείας

Στην ΚΝΕ και βάσει πραγματολογικών κανόνων (ανάλυση της περίπτωσης επικοινωνίας και ανάλογη διαμόρφωση του λόγου) χρησιμοποιείται το β' πληθυντικό πρόσωπο (προς ηλικιωμένους, άγνωστους, ανώτερης θέσης ή τάξης κλπ., πρβ. *με το σείς και με το σάς*) ή το γ' ενικό πρόσωπο (λαϊκό: *η αφεντιά σου* κλπ., αλλιώς με φόρτιση ειρωνείας, π.χ. *τί θα κάνει λοιπόν η αφεντιά σου / η εξοχότητά σου;*, πρβ. και την κτητική αντωνυμία β' προσώπου ενικού αριθμού). Προς τον Θεό, την Παναγία κλπ. και σε επικήδειους λόγους χρησιμοποιείται το β' πρόσωπο του ενικού.

4) Το γ' πρόσωπο

Το γ' ενικό και γ' πληθυντικό πρόσωπο συμπίπτουν κάποτε στην ΚΝΕ, π.χ. *έρχονταν*, γεγονός που δείχνει ότι, αντίθετα από το α' και β' πρόσωπο του πληθυντικού, που αποτελούν πραγματικά πρόσωπα λόγω του χαρακτηριστικού της συνθετικότητας (complexity, βλ. Forchheimer 1953), έχει την ίδια ποιότητα στον ενικό και στον πληθυντικό.

2.6 Σύνολα προσώπων

Είναι γνωστό το πρόβλημα της σημασίας του πληθυντικού των προσωπικών αντωνυμιών (βλ. και 3.1). Έτσι το *εμείς* μπορεί να σημαίνει ανάλογα με τις καταστάσεις της γλωσσικής επικοινωνίας ‘εγώ και εσύ’, ‘εγώ και εσείς’ (και με πληθυντικό ευγενείας), ‘εγώ και όσοι είναι μαζί μου’, ‘εγώ κι εσείς και όσοι είναι παρόντες και τους θεωρώ δικούς μας’, ‘εγώ κι εσύ και άλλοι που δέν είναι παρόντες’, ‘εγώ και κάθε άτομο της ομάδας που θα έπαιρνε τη θέση μου για να μιλήσει’, ‘εγώ (σαν να υπάρχουν και άλλοι)’, ‘εγώ της μεγαλοπρέπειας’ κλπ. και το *εσείς*: ‘εσύ κι εσύ που είστε μπροστά μου’, ‘εσύ και η ομάδα σου’, ‘εσύ και οι άλλοι δικοί σου απόντες’, ‘εσύ πληθυντικού ευγενείας’, ‘αποστροφή σε απόντες’ (πρβ. *εσύ! / Εσύ!· Εσείς που επέσατε εις τον αγώνα ανδρείως*· πρβ. Α. Κάλβος, *Εις τον Ιερών Λόχον*), ‘εσύ και αυτοί, που μπορεί να μή συμφωνείτε, αλλά σας θεωρώ ένα σύνολο’ (πρβ. *δέ με παρατάτε!* = εσείς αλλά και όλοι εσείς που είστε εναντίον μου) κλπ., πρβ. και φρασεολογισμούς όπως *εμείς κι εμείς* (= εμείς οι λίγοι) κλπ. Φυσικά η έκφραση μπορεί να είναι σαφέστερη, emphaticότερη κλπ., π.χ. *εγώ κι εσύ, εμείς οι δύο, εσύ κι αυτός, εμείς που βλέπεις θα πάρουμε μέρος* κλπ., ή εξειδικευμένη ή συνολική (πρβ. ανοιχτή – κλειστή), π.χ. *ο καθένας γράφει* (εγώ κι εσύ κι αυτός και...) – *όλοι γράφουν* (εγώ κι εσύ κι αυτός κι αυτή και...).

2.7 Συνδυασμός προσώπων ή/και ατόμων

Πρόσωπα ή/και άτομα μπορούν να αλληλοσχετίζονται και να συνδυάζονται μέσω των γλωσσικών στοιχείων που τα εκφράζουν, όπως:

- (*—Ποιός το σχεδίασε αυτός;—Εγώ ο ίδιος / —Εγώ μόνος μου· Κανείς άλλος δέν ήταν εκεί, εγώ μόνος μου / ...μόνος εγώ* (πρβ. και *μόνο εγώ*)·
- *εμείς όλοι, όλοι εμείς που βλέπεις, εμείς αυτοί που βλέπεις, ο καθένας μας, εμείς ο καθένας*·
- *μοναχός σου (μονάχος σου) / μόνος σου*·
- *όλοι εσείς / όλοι σας, ο καθένας σας*·
- *αυτός ο ίδιος, αυτός ο άλλος*·
- *όλοι αυτοί / όλοι τους, ο καθένας τους*.

Σε πολλές περιπτώσεις οι συνδυασμοί είναι σταθεροί, π.χ. *εμείς κι εμείς* (**εμείς και εμείς*, πρβ. φρασεολογισμούς).

Πολλά πρόσωπα μπορούν να εμφανίζονται ως ένας ομιλητής, π.χ. σε ομαδικά άσματα, όρκους, εκφωνήσεις (σε διαδηλώσεις) κλπ., όπως και πολλά άτομα ως ένα άτομο, π.χ. *αγαπά τον άνθρωπο* (πρβ. έννοιες γένους).

Οι συνδυασμοί με ρήματα προσφέρουν μεγάλες εκφραστικές δυνατότητες στην ΚΝΕ, π.χ. *δέν πρέπει να κάθεται κανείς χωρίς να κάνει τίποτα – δέν πρέπει να κάθεται χωρίς να κάνεις τίποτα* (και σε λόγο σε πληθυντικό ευγενείας) – *δέν πρέπει να καθόμαστε χωρίς να κάνουμε τίποτα* (κυριολεκτούνται τα *δέν πρέπει να κάθεται χωρίς να κάνετε τίποτα, δέν πρέπει να κάθεται χωρίς να κάνω τίποτα*), πρβ. *δέν πρέπει να κάθονται οι άνθρωποι χωρίς να κάνουν τίποτα / δέν πρέπει να κάθεται ο άνθρωπος χωρίς να κάνει τίποτα· δέν ξέρω τί μπορεί να γίνει* (αν θέλετε τη γνώμη μου) – *δέν ξέρεις τί μπορεί να γίνει* (όπως θα συμφωνήσεις κι εσύ) – *δέν ξέρει κανείς τί μπορεί να γίνει* (όπως

θα συμφωνήσει ο καθένας) – *δέν ξέρουμε τί μπορεί να γίνει* (προσεταιρισμός συνομιλητή) – *δέν ξέρετε τί μπορεί να γίνει* (όπως θα συμφωνούσατε) – *δέν ξέρουν οι άνθρωποι τί μπορεί να γίνει* (εδώ θα συμφωνήσουν όλοι οι άνθρωποι).

Οι επιλογές του ομιλητή δηλώνουν τη στάση του (συμμετοχή, αποκλεισμός, αδιαφορία κλπ.) απέναντι στο περιεχόμενο, πρβ. *όλοι προσπαθούμε* (κι εσείς κι εγώ) – *όλοι προσπαθείτε* (εγώ όχι) – *όλοι προσπαθούν* (όλοι οι άνθρωποι κλπ.)· *τί να σου / του πώ τώρα;!* (κυριολεξία) – *τί του λές τώρα;!* (επίκληση συμμετοχής του συνομιλητή = *τί να του πώ τώρα;!* αλλά και *τί να σου πώ τώρα;!* = επίκληση προς υποτιθέμενο συνομιλητή) – *τί του λέει κανείς τώρα;!* (επίκληση προς όλους τους ανθρώπους αλλά και εννοώντας με τη σημασία 'σε αυτόν με τον οποίο συνομιλώ' = 'σε εσένα').

3. Μετατροπισμοί προσώπων και ατόμων

3.1 Περιπτώσεις

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω (βλ. 2.5), η χρήση ενός προσώπου ή ατόμου αντί άλλου είναι δυνατή. Εξετάζοντας όλες τις δυνατές περιπτώσεις παρατηρούμε (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 52–54):

1) Γ' ενικό πρόσωπο αντί:

- α' ενικό: *αυτά λέει ο υποφαινόμενος* (πρβ. *ο ομιλών, ο γράφων τις γραμμές αυτές*), *αυτό λέει η Μαρία* (= εγώ η Μαρία), *ο Πέτρος σας το λέει αυτό* (= εγώ ο Πέτρος), *πές του πως στον Πέτρο δέν περνούν αυτά* (= σε εμένα, αλλά πρβ. και πλάγιο λόγο), *ο Γιώργος σας παίρνει επάνω του* (= εγώ σας παίρνω επάνω μου), (δημοτικό τραγούδι) *όσο 'ναι ο Λιάκος ζωντανός πασά δέν προσκυνάει κλπ.* Κατα τον Τζάρτζανο δηλώνεται έτσι το 'εγώ' με έμφαση ή απο κάποιον με μεγάλη ιδέα για τον εαυτό του, πρβ. *Αυτά απο τον Πέτρο* (= απο εμένα)· *Δέν σε είπε κανείς στραβό!* (= Δέν σε είπα στραβό!)· *Ποιός το είπε αυτό; Εγώ;* (= *Είπα τέτοιο πράγμα;!*)·
- β' ενικό: *τί απαντά ο συνομιλητής μου;*· *τί λέει ο πρόεδρος;*· *τί σκέφτεται να κάνει ο Γεώργιος Δημητριάδης;* (= εσύ / εσείς): υπενθύμιση ρόλου, θέσης κλπ.· *τί αγαπά ο κύριος;* (υπάλληλος προς πελάτη, ανώτερος προς κατώτερο)· *Τί έκανε ο κύριος Δημητριάδης όταν...* (= εσείς)· *Έτσι κάνει ο κόσμος;* *Δέν τρέχουν άσκοπα εδώ κι εκεί* (έπρεπε να πάς κατευθείαν)· —*Ξέρω. Πολύ πλούσιος.* —*Πολύ πλούσιος! Λέει πολύ πλούσιος!* (= ακούστε τί λέει!, σαν να απευθύνεται σε τρίτο / τρίτους)· πρβ. *καλώς τον Χρόνη!*· *κυρία / κύριε Γεωργίου!* (σε υποδοχή)·
- γ' ενικό: *τότε μίλησε ο ειδικός* (όχι ο [κατα τα άλλα γνωστός μας] Γιάννης).

2) Β' ενικό πρόσωπο αντί:

- α' ενικό: *και αν πάς να του το πείς θα θυμώσει* (= αν πάω να του το πώ...)· *τί να πείς;* (= τί να πώ;), πρβ. και *τί να σου κάνει κι αυτός;!* (= τί να μου κάνει κι αυτός)· *εσύ (Γιώργο) τί κάνεις τώρα;* (μονόλογος προς εαυτό = εγώ τί κάνω τώρα)· *ανέβα κατέβα βαρέθηκα* (= ανέβηκα κατέβηκα πολλές φορές και βαρέθηκα)·
- γ' ενικό: *τί κάνεις τότε;* (= τί κάνει κανείς τότε;), σε αποφθέγματα, γνωμικά, παροιμίες, προσδίδοντας ζωηρότητα στον λόγο: *έχεις γρόσια έχεις γλώσσα κλπ.*, παρενθετικώς με «χροιά σημασίας δυννητικής εγκλίσεως», συχνά με τα *λές (και), νομίζεις, θαρρείς (και)* = *θα έλεγε κανείς πως κλπ.*·
- α' πληθυντικό πρόσωπο: *πές οτι δέν τον είδε...* (= *ας υποθέσουμε οτι*).

3) Α' ενικό πρόσωπο αντί:

- β' ενικό: *εγώ δέν θα πήγαινα* (= να μὴν πᾶς!, να μὴν πήγαινες!)· *εγώ θα σιωπούσα* (= σῶπα!, πρβ. *εγώ στη θέση σου θα σιωπούσα*)·
- γ' ενικό: *εγώ (στη θέση του) θα πήγαινα να τον δώ* (= να πᾶει να τον δει!)· *εγώ δέν θα πήγαινα* (= να μὴν πήγαινε!).

4) Γ' πληθυντικό πρόσωπο αντί:

- α' ενικό ή πληθυντικό: *αυτά δέν τα γράφουν οι γλωσσολόγοι* (= εμείς οι γλωσσολόγοι → *εγώ ο γλωσσολόγος*)·
- β' ενικό: *τί λένε, Λάκη, όταν τους χαρίζουν κάτι;* (= πρέπει να πείς «ευχαριστώ» κι εσύ)·
- γ' ενικό: γενικό και αόριστο υποκείμενο, π.χ. *πώς λένε αγγλικά το...* (= *πώς λέει κανείς...*, πρβ. *πώς λέγεται στα αγγλικά το...*).

5) Β' πληθυντικό πρόσωπο αντί:

- β' ενικό: πληθυντικός ευγενείας, αλλά και ενοχλημένα (ειρωνικά κλπ.) σε πολύ γνωστό πρόσωπο, επίσημα σε συνεδριάσεις κλπ., σε πολύ φιλικό πρόσωπο, παικτικά σε μικρής ηλικίας πρόσωπα·
- γ' πληθυντικό: *τί λέτε καλέ;!* (= *είναι απαράδεκτο!*, όταν ο ομιλητής δέν απευθύνεται στον συνομιλητή, που άλλωστε δέν λέει τίποτε, αλλά σάν να στρέφεται σε άλλα απόντα ή και παρόντα άτομα, πρβ. *τί ακούω;!*).

6) Α' πληθυντικό πρόσωπο αντί:

- α' ενικό: πληθυντικός μεγαλοπρέπειας, προσεταιρισμού (π.χ. *τί είπαμε;!*, *δέν είπαμε οτι δέν...* = *δέν σου είπα οτι δέν...*, υποβάλλεται: *και συμφώνησες*), υποστήριξης (π.χ. *δέν σε είπαμε και στραβό!* = *δέν σε είπα στραβό*, όπως και πολλοί άλλοι μαζί μου)·
- β' και γ' ενικό: «εκείνος που μιλά παρουσιάζεται ως μέτοχος σε πράξεις και σκέψεις ή λόγους εκείνου προς τον οποίο απευθύνεται ή εκείνου για τον οποίο γίνεται λόγος, δείχνοντας έτσι συμπαθητική διάθεση ή μετριάζεται ο τόνος επιστημονικής παρατήρησης, κατάκρισης με το να συμπεριλαμβάνει τον εαυτό του»: *λοιπόν το πήραμε πάλι το άριστα;* (πρβ. ..., *Πέτρο!*)· *δέ ντρεπόμαστε!*, *τα θέλουμε και τα παθαίνουμε*, *δέν πρέπει να κάνουμε τέτοια πράγματα* (= δέν πρέπει να κάνει κανείς τέτοια πράγματα, γενική κρίση), (προς παιδιά) *ήπιαμε το γαλατάκι μας;*, *τί κάνουμε τώρα;* (= *τί θα κάνεις τώρα;*)· (συγγραφέας) *Είδαμε παραπάνω...*, *ας υποθέσουμε οτι...*· *τί λέμε, Λάκη, όταν μας χαρίζουν κάτι;* (= πρέπει να πείς «ευχαριστώ»)·
- β' πληθυντικό: *τί κάνουμε τώρα;* (= τί κάνετε όλοι σας;).

Ο ομιλητής μπορεί να πάρει τη θέση άλλου προσώπου ή ατόμου, παρόντος, απόντος ή γενικού.

Στους μετατροπισμούς των προσωπικών τύπων του ρήματος μπορούν να συνεργαστούν και άλλες ρηματικές και συντακτικές κατηγορίες, όπως:

- η διάθεση (ενεργητική, παθητική κλπ., πρβ. πραγματολογία): *τον έβρισε;* – *βριστήκατε;* (παθηματική)· *έπεσαν βρισιές;* (καταστασιακή)· *δέν το ξέρεις;* – *σου είναι άγνωστο;* (ουδέτερη)· *θύμωσα* – *μ' έπιασε θυμός* (δραστική), *θύμωσες;* – *εγώ δέ θυμώνω* (παθηματική)· *τον διέγραψαν* – *διαγράφηκε* (που μπορεί να εκληφθεί και ως 'διέγραψε τον εαυτό του', πρβ. — *Τον διέγραψαν.* — *Διαγράφηκε!*)· *ελάτε να τα πού-*

με! – να σας περιμένω να τα πούμε (παθηματική), δέν το έγγραφες ακόμη; – δέν το γράψαμε ακόμη; (εκφράζει συμπάθεια), τί μου γίνεσαι; – τί γίνεται; (καταστασιακή) – τί γινόμαστε; (μέση) – τί (μου) γίνεστε;·

- η συμφωνία των όρων: αυτοί (όλοι) κι εγώ (μαζί) βρίσκονται στον κήπο του πανεπιστημίου (το 'εγώ' εκτός της ομάδας) – ...βρισκόμασταν... (το 'εγώ' μέσα στην ομάδα)· είτε εσύ είτε εγώ είμαστε απρόσεκτοι (πιθανώς και οι δύο) – είτε εσύ είτε εγώ είμαι απρόσεκτος (μάλλον εγώ) – είτε εγώ είτε εσύ είσαι απρόσεκτος (μάλλον εσύ)· εγώ και η Μαρία πήγαμε στα σπίτια μας (πρβ. έλξη) = ...πήγε ο καθένας στο σπίτι του·
- το επικρατέστερο πρόσωπο (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 1, 47): εγώ κι αυτοί βρισκόμασταν / *βρίσκονταν στο κτίριο του δημαρχείου· εσύ κι εγώ ξέρουμε / *ξέρετε πώς έγιναν τα πράγματα· θέλουμε εγώ κι εσύ· η θειά μου κι εγώ κλαίγαμε· εσύ κι ο ξάδελφός σου έχετε μεγάλο νού.

3.2 Πρόσωπα και άτομα

Τα στοιχεία που δηλώνουν πρόσωπα και άτομα (μονάδες, ομάδες, μηδενική έκφραση) μπορούν να συνδυαστούν στον λόγο, π.χ. *μου το έδωσες* (α', γ', β'), *μου το ανακοίνωσες μαζί τους* (α', γ' = μονάδα, β', γ' = ομάδα), *δέν σου πρέπει να...* (β', απρόσωπο, γ' = η φράση που αποτελεί υποκείμενο του απρόσωπου ρήματος) – *δέν σου πρέπει αυτά* (β', γ', γ', πρβ. *τέτοια καμώματα*, πρβ. και απρόσωπους τύπους ρήματος: *-οντας*, *(έχω) γράψει*), *πού είναι αυτή;* (β' πρόσωπο και άτομο, πρβ. *εσύ, πώς σε είπαμε;*).

Πρόσωπα και άτομα μπορούν να διαφοροποιούνται με αντιθέσεις όπως α' – β' πρόσωπο· *κάνει²ς – μερικοί – αρκετοί – πολλοί – όλοι μελετούν* κλπ. (αόριστες / ποσοτικές αντωνυμίες, βλ. και 4.1)· με προσωδιακά υπερτεμαχιακά στοιχεία όπως *δέν ήρθε κανε²νας να μου ζητήσει συγγνώμη* (ουδέτερο) – *δε³ν ήρθε κανε¹νας να...* (γιατί τότε θα...) – *δέν ήρθε ε³νας να...* (= ούτε ένας, πρβ. ούτε για δείγμα) – *δέν ήρθε κάποιος να...* (ήταν ο ίδιος ο διευθυντής κλπ.)· *ο ίδιος ο Γιάννης δέν το γνωρίζει* (ουδέτερο) – *ο ι³διος ο Γιάννης δέν το γνωρίζει* (πώς θα το ξέρει άλλος;), πρβ. και *ο ι³διος Γιάννης δέν το γνωρίζει* (δέν πρόκειται για άλλο Γιάννη)· με λεξιλογικά όπως *τί λές; – τί λές του λόγου σου;* (ειρωνικά ή μειωτικά, πρβ. και το λαϊκό *ελόγου σου*) – *τί λέει η αφεντιά σου;* (ειρωνικά) – *τί λέει η σεβασμιότητά σας;* (επισημότητα).

Πρόσωπα και άτομα μπορούν να εναλλάσσονται: αποστροφή προς έμψυχα ή άψυχα με το β' πρόσωπο του ενικού ή πληθυντικού, π.χ. *κι εσύ ελληνική θάλασσα πάντα γαλανή και ωραία· εσείς βουνά· ρέ πατρίδα!* (= *ρέ πατριώτη!*)· *τί είναι μάνα μου;!* (γονέας ή ηλικιωμένος προς παιδί ή ηλικιωμένο, πρβ. *τί θέλεις παιδί μου;*, που όταν δέν κυριολεκτούνται δηλώνουν συμπάθεια)· πρβ. και —*Είναι φοβητσιάρικο σκυλί*. —*Τί λές τώρα;!* *Ο άνθρωπος σκέφτεται τί θα κάνει*.

Στοιχεία που εκφράζουν το πρόσωπο (βλ. και 2.7) δέν διαφοροποιούν μόνο την έκφραση απο τα άτομα, αλλά και τη χρωματίζουν και τη φορτίζουν, π.χ. *Θεέ μου!* / *Χριστέ μου!* / *Παναγιά μου!* (προτιμούνται απο τα απλά *Θεέ!* κλπ., επειδή δηλώνουν σαφώς τη συμμετοχή του ομιλητή στην επίκληση), *στο θεό σου!* (ο ομιλητής επικαλείται τον Θεό για λογαριασμό του συνομιλητή), *δέν έχετε το θεό σας(;)!* (= σκεφτείτε τον!), ...*σου λέει ο άλλος* (= μπορεί να σου / μας πεί κάποιος) κλπ. Οι φορτίσεις αυτές

αποτελούν ένδειξη του προσωπικού ενδιαφέροντος, της προσωπικής σχέσης και επίπτωσης: μιά φράση μπορεί έτσι να διαποτίζεται απο προσωπικές αναφορές, ένα κείμενο να προσανατολίζεται προς πρόσωπο ή πρόσωπα.

Σχηματίζονται έτσι ποικίλες αντιθετικές εκφορές με διαφορετικές σημασίες και λειτουργίες, π.χ. *είμαι μόνος* (πρβ. *μόνος και μοναχός*, ένα άτομο) – *είμαι μόνος μου* (πρβ. *είμαι μόνος με τον εαυτό μου*, μιά ψυχή, ένα πρόσωπο)· *το έγραψες μόνος;* (χωρίς άλλον, χωρίς βοηθό;) – *το έγραψες μόνος σου;* (με τις προσωπικές δυνάμεις σου;); *τα παιδιά ήρθαν μόνά* (χωρίς τους γονείς τους) – *τα παιδιά ήρθαν μόνά τους* (χωρίς τη βοήθεια άλλου ατόμου)· *είναι γραμμένο με το ίδιο χέρι* (με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα) – *είναι γραμμένο με το ίδιο μου το χέρι* (όχι άλλου: το δικό σου, το δικό του κλπ., απο εμένα τον ίδιο)· *όλοι τρέξαμε στην παραλία* (όλοι ήμασταν εκεί) – *όλοι μας τρέξαμε στην παραλία* (όλοι εμείς, που αποτελούσαμε ομάδα)· *είναι όλος χαμόγελο* (πρβ. *είναι όλος ένα χαμόγελο*) – *είναι όλος του χαμόγελο* (είναι άτομο που χαμογελά και τίποτε άλλο), πρβ. και *είναι όλο χαμόγελα* (συνεχώς χαμογελά).

Η θέση των στοιχείων αυτών στην πρόταση μπορεί να εκτελεί πρόσθετες λειτουργίες, π.χ. *ο μόνος αντίπαλός μου είναι ο χρόνος* – *ο μόνος μου αντίπαλός μου είναι ο χρόνος* (λειτουργίες εστίασης, έμφασης, βλ. Σετάτος 1995).

Η σημασία των λέξεων κάποτε συνδέεται με πρόσωπα ή άτομα, π.χ. *έρχομαι* (α' και β' πρόσωπο) – *πηγαίνω* (γ' 'πρόσωπο' ή άτομο), πρβ. και *έρχομαι στον εαυτό μου* κλπ.

4. Ειδικά θέματα

4.1 Οριστικότητα – αοριστία

Η έκφραση των προσώπων είναι κάθε φορά καθορισμένη. Η κατάσταση γλωσσικής επικοινωνίας δείχνει ποιο πρόσωπο λέει «εγώ» ή «γράφω», σε ποιο πρόσωπο ή πρόσωπα απευθύνεται (πρβ. «εσύ», «γράφεις») κλπ. (βλ. όμως και 3).

Η δήλωση των ατόμων, αντίθετα, μπορεί να είναι οριστική (πρβ. δεικτικές αντωνυμίες *αυτός / εκείνος*, *όλοι + άρθρο + ουσιαστικό*), αόριστη (π.χ. *κάποιος / κάτι*), προσεγγιστική (π.χ. *αρκετοί*, πρβ. *λίγοι – πολλοί*), μηδενική (*κανείς / τίποτε*).

Στην έκφραση της οριστικότητας, αοριστίας κλπ. συμβάλλουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία (π.χ. αριθμητικά: απόλυτα: *πέντ' έξι – δεκαριά – μηδέν*, αριθμοί: ενικός – πληθυντικός) και ιδιαίτερα τα άρθρα (οριστικό – αόριστο – έλλειψη άρθρου: *ο / η / το – ε'νας / μια' / ε'να – ∅*), π.χ. *το ίδιο μου το χέρι* – **ίδιο μου χέρι* (πρβ. και *το ίδιο το χέρι – το ίδιο χέρι*), *καθένας μας ξέρει τί πρέπει να κάνει* (αορίστως και ασαφώς *όλοι*) – *ο καθένας μας ξέρει...* (το κάθε πρόσωπο απο εμάς), *του λόγου σου* – **λόγου σου*, *η αφεντιά σου* – **αφεντιά σου*, *όλοι εμείς – όλοι μας, όλοι αυτοί – όλοι τους, όλοι οι παίκτες – *όλοι παίκτες* (ένδειξη ότι το *όλοι* είναι οριστικό), πρβ. *το εγώ / τα εγώ* – **το εσύ* (αλλά το «εσύ») – *το αυτό* (πρβ. *το πώς το λένε*), *φορά σου και φορά μου!* (φρασεολογισμός), *ο φίλος / ο δικός σου / ο μάγκας* (= ο γνωστός μας, για τον οποίο ενδιαφέρεσαι κλπ.).

Στα ρήματα, όταν το υποκείμενο είναι αόριστο, δέν μπορεί να λείπει, π.χ. *κανείς δέν ήρθε*, όπως και στις περιπτώσεις β' και γ' ενικού προσώπου (που κανονικά δηλώνονται απο τη ρηματική κατάληξη), όταν πρέπει να υπάρξει διασάφηση (π.χ. *τρέχα, Γιάννη!* ή *τρέχα εσύ + δεικτικό κινηματικό σημείο*) ή δέν είναι παρόν οπτικά (π.χ. *εγώ είμαι, ο Γιάννης*, έξω απο την κλειστή είσοδο). Η ταυτόχρονη χρήση προσωπικής αντω-

νυμίας με ρηματικό τύπο α' και β' ενικού προσώπου (έμφαση, αντιδιαστολή κλπ.) δέν είναι δυνατή όταν αλλάξει η σημασία της χρήσης, π.χ. *τί του λές τώρα;!* (= *τί του λέει κανείς τώρα;*) – *εσύ τί του λές τώρα;!* (= *τί του ψιθυρίζεις; γιατί του μιλάς;*). Οι άκλιτοι ρηματικοί τύποι δέν δηλώνουν καθεαυτοί πρόσωπο ή άτομο, π.χ. *γράφοντας, γράψει* (απαρέμφατο).

4.2 Ελλείψεις και αδυναμίες εκφοράς σχηματισμών

Η προβληματική ή αδύνατη αποδεκτότητα ορισμένων εκφορών μπορεί να οδηγήσει σε χρήσιμες παρατηρήσεις και συμπεράσματα, όπως:

1) Ορισμένοι ομιλητές της ΚΝΕ χρησιμοποιούν προσωπική αντωνυμία αντί αυτοπαθούς, π.χ. *αλλά ο αποκλεισμός στον οποίο με υπέβαλα* (Φ. Πεσσόα, *Το βιβλίο της Ανησυχίας*, σ. 104· πρβ. και άλλα παραδείγματα απο το ίδιο κείμενο: *μα η χειρότερη φρίκη είναι πως την ίδια ώρα αισθανόμουν εμένα*, σ. 103· *κοιτώντας με απο απόσταση όπως σχεδόν πάντα με κοιτάζω*, σ. 26· *τώρα που αισθάνομαι εμένα πολύ πιό έντονα*, σ. 33· *αλλά και Γι' αυτό γνωρίζω τον εαυτό μου ολοκληρωτικά και γνωρίζοντάς με έτσι...*, σ. 27)· *θεωρούσα εμένα απόλυτα φυσιολογικό* (αλλά *θεωρούσα εμε³να...*, αντιδιαστολή απο άλλα πρόσωπα)· *εσύ φέρνεις τα διαμάντια εγώ μας γλιτώνω* (υπότιτλος ταινίας)· *στη θέση σας θα με πήγαινα στην αστυνομία* (μικρός προς απαγωγείς του σε υπότιτλο κινηματογραφικής ταινίας)· *ενώ είναι αποδεκτές εκφορές όπως δέ με βλέπω να πετυχαίνω* (βλ. Σετάτος 1995, 208, σάν να πρόκειται για άλλο άτομο, πρβ. *δέν τον βλέπω να πετυχαίνει*).

2) Ορισμένες εκφορές δέν είναι τόσο αποδεκτές ή τόσο συχνές, π.χ. *το γράψατε οι δυό σας μόνοι;* (υποβάλλει την έννοια 'χωρίς αυτόπτες μάρτυρες', 'απομονωμένοι'), πρβ. *το γράψατε οι δυό σας μόνοι σας;* (= χωρίς τη βοήθεια άλλου;)· *το σπίτι μόνο αξίζει μιά περιουσία* (χωρίς να υπολογίζουμε τα άλλα) – *το σπίτι μόνο του αξίζει μιά περιουσία* (σε σχέση και συνυπολογισμό με τα άλλα), *αλλά η υπογραφή μόνη της δέν φτάνει, θέλει και σφραγίδα* – *η υπογραφή μόνη δέν φτάνει...* (απομονωμένη), *πάντα μου / ποτέ μου – ? πότε μου;*

3) Άλλες εκφορές είναι αδύνατες, π.χ. **άλλος μου, *τέτοιος μου, κρίμα σου! – ? κρίμα του! – *κρίμα μου*, όπως επίσης η ασυμφωνία και η σύγκρουση προσώπων χωρίς υπόνοια τροποποιήσεων (π.χ. **εγώ δέν θέλεις, αλλά και εγώ... δέν θέλεις* = τί να σου πώ αφού δέν θέλεις, πρβ. ομιλία ξένων ή ενσυνείδητη μίμηση της ελληνικής τους απο κριτική ή παιγνιώδη διάθεση, π.χ. *ego dén téli*), καθώς και σημασίες που δέν κυριολεκτούνται σε κάποιο πρόσωπο (π.χ. *ανατέλλω*: μόνο μεταφορικά, αλλά αυτοειρωνικά: *να ανατείλω κι εγώ*).

4) Κενά σχηματισμών εμφανίζονται κάποτε για το γλωσσικό αίσθημα, π.χ. *η προσφορά δύο προσώπων, εσάς και του κυρίου Αθανασίου* (όπου οι ομιλητές προτιμούν την έκφραση *...η δική σας και του...*), πρβ. και *η προσφορά υμών* (με κινηματικό δεικτικό στοιχείο, γιατί αλλιώς θα μπορούσε να εκληφθεί και ως *ημών*) *και του κυρίου Αθανασίου*. Συνηθισμένα κενά εμφανίζονται σε απρόσωπα ρήματα, π.χ. *πρέπει, μέλει, τυχαίνει* κλπ. (πρβ. τροπικότητες), όπου το πρόσωπο δηλώνεται με αντωνυμία, π.χ. *δέν με / σε / τη μέλει*.

5) Ασάφειες κλπ., π.χ. *η γραπτή έκφραση εγώ και μιά άλλη Μαρία* μπορεί να ση-

μαίνει εγώ και μιά α^3 λλη Μαρία (= όχι αυτή που αναφέρεις) ή εγώ και μιά α^1 λλη Μαρία (= εγώ η Μαρία και μιά συνονομάτῃ μου)· της τις έδωσε (όπου η ομωνυμία γίνεται αποδεκτή λόγω του κανόνα που καθορίζει τη σειρά των προκλητικών αντωνυμιών: έμμεσο + άμεσο αντικείμενο, ενώ στο δώσ' της τες η φωνητική διαφορά είναι διευκρινιστική και κατα τα άλλα έχουμε δώσ' του το και δώσ' το του).

4.3 Άλλες επιστημονικές περιοχές

1) Γραμματεία και θεωρία λογοτεχνίας

Το θέμα προσώπου – ατόμου εμφανίζεται σε πολλές περιοχές της θεωρίας της λογοτεχνίας, π.χ. στην αφηγηματολογία (ποιός αφηγείται: συγγραφέας, αφηγητής, πρόσωπο / πρόσωπα κλπ., οπτική γωνία) κλπ. (βλ. Βελουδής 1994). Έτσι π.χ. στο «Il fallait les voir arriver chez nous. C'était un spectacle. Ils se battaient pour aller se fourrer dans la chéminée. Pas devant; dedans! Et je te tisonne, et je te mets des bûches, et je m'ennuie mes souliers, et je me frotte les pieds... Et puis alors là, ça commence: "Petite, Mademoiselle, Fillette, Fille, Madame, eh!, là, venez ici: du punch, du kirsch, du café..."» (Giono 1949, 94) ο αφηγητής, μετά την αρχική περιγραφή των ατόμων, παίρνει την οπτική γωνία ενός από αυτά και απευθύνεται σε β' πρόσωπο αντί σε α'. Η ποικιλία και οι δυνατότητες χρήσεων είναι εντυπωσιακές, ανάλογα και με τα γραμματειακά είδη (γένη), π.χ. στο *Borges y yo* (Borges 1970) ο συγγραφέας γράφει: «Δέν ξέρω ποιός από μάς έγραψε αυτή τη σελίδα.»

2) Ψυχολογία

Ορισμένες περιοχές της ψυχολογίας ασχολούνται με τη φύση του προσώπου, τις μορφές, τις εκδηλώσεις του κλπ., πρβ. στην ψυχανάλυση το εγώ, το υπερεγώ, το *id* κλπ., στην παθολογική ψυχολογία τη σχιζοφρένεια (πρβ. δύο εγώ αλλά όχι δύο εσύ, επειδή θεωρείται ως περίπτωση δύο εγώ), τον σολιψισμό κλπ., αλλά και έννοιες όπως διχασμένη προσωπικότητα, *alter ego*, σωσίας, *incognito*, ηθοποιία, διπλοπροσωπία (δύο άτομα με διαφορετικά ονόματα είναι κρυφά το ίδιο πρόσωπο), ομιλία προς εαυτό, θεοληψία, *tête à tête* κλπ. Πρβ. και την περίπτωση μονοζυγωτών διδύμων.

3) Φιλοσοφία

Στη νεότερη Ευρώπη επικρατεί η έννοια του προσώπου / εαυτού ως υποκειμένου της συνείδησης και φορέα δικαιωμάτων (πολιτική θεωρία). Άλλοι όμως είναι σκεπτικοί ως προς το επιστημολογικό, οντολογικό και αξιολογικό status του εαυτού (πρβ. το *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* του R. Musil).

4.4 Ατομικό – ομαδικό

Όπως φαίνεται και απο λεξιλογικά στοιχεία της ΚΝΕ (πρβ. τα *πράγμα, αντικείμενο, ατομικός, μονάχος, μοναχικός, ιδιώτης, μοναδικός, ασυνδύαστος, ψυχή, κεφάλι* κλπ. – *ομαδικός, συλλογικός, αγελαίος, συντροφικός, συνεταιρικός, συμπολίτης, συνάνθρωπος, συνάδελφος, σύντροφος, ο πλησίον, φυλή, αντρόγυνο* κλπ., αλλά και *σκόρπιος, αραιός, διεσπαρμένος, διάχυτος, νομάτοι* κλπ.), η γλώσσα διακρίνει με ποικίλους τρόπους την αντίθεση ατομικού – ομαδικού: αριθμοί (πρβ. λέξεις που υπάρχουν μόνο στον ενικό ή πληθυντικό, όπως *σέλας, τάραχος, ήπατα*, (τις) *προάλλες, σύγκαλα / συγκαλά, επί-*

χειρά· βλ. ελλειπτικά, Τριανταφυλλίδης 1991, 255), περιληπτικά ουσιαστικά (π.χ. *άρματα, βαφτίσια, εγκαίνια, λύτρα, μάγια, μεσάνυχτα, παρακάλια, πεθερικά, προικιά, ρέστα, τρεχάματα, υπάρχοντα* κλπ., παράγωγα με τα επιθήματα -ουριά, π.χ. *κλεφτουριά, -θέμι / -λάσι / -μάνι*, π.χ. *γυναικοθέμι, παιδομάνι* κλπ.· βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 127–128), αριθμητικά, π.χ. με τα επιθήματα -αριά, -άδα (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 302), περιληπτικά ουσιαστικά κατεξοχήν, π.χ. *διαμαντικά, χορταρικά* (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 224), ουσιαστικοποιημένα επίθετα, π.χ. *ψιλά, ρηχά, φράγκικα, βαρκαριάτικα, ελληνικά*, ονόματα εορτών, π.χ. *Χριστούγεννα*, και τοπωνυμίων, π.χ. *Σέρρες*, πρβ. και *Αθήναι / Αθήνα*.

Παραπλήσιες κατηγορίες, όπως μοναδικό – συνεχές κλπ., εκφράζονται με παραγωγικά επιθήματα (π.χ. -σιά, -ση, -σιμο, π.χ. *ριξιά – ρίξιμο* κλπ., πρβ. -μός, -ούρα κλπ., ρήματα σε -βολώ, -κοπώ, -λογώ, -μανώ, πολλαπλασιαστικά αριθμητικά σε -πλός, πρβ. και το λαϊκό *τρίδιπλος* κλπ.· βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 117–119· 281), με σύνθεση (π.χ. πρώτα συνθετικά όπως *μονο-, δι-, τρι-* κλπ., παρατακτικά, π.χ. *γιδοπρόβατα*· βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 159–147), πρβ. και διαφορές κατα τους αριθμούς (*γυαλί – γυαλιά, μαλλί – μαλλιά* κλπ.· βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 225), τις κατηγορίες πλήθους (*λαός – δράκα, συρφετός / μπουλούκι – τάγμα / σμήνος, κόσμος και κοσμάκης* κλπ.), μεγέθους κλπ.

4.5 Κύρια ονόματα

Πρόσωπα και άτομα μπορεί να είναι επώνυμα (το *επώνυμος* σήμερα έχει αναπτύξει τη σημασία ‘πολύ γνωστός’) ή ανώνυμα, όπως και ομώνυμα (πρβ. *συνονόματος, συνεπώνυμος, ταυτώνυμος – ετερώνυμος*), πολυνώνυμα (πρβ. *ιδιώνυμος, μονώνυμος, διώνυμος, τριώνυμος*) κλπ. Η εξέταση όλων των κατηγοριών ονομασίας και ανωνυμίας οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπως:

- διαφορές μεταξύ ονομασιών του ίδιου προσώπου: βαφτιστικό (πρβ. χαϊδευτικό – επίσημο: πρόσωπο – άτομο, π.χ. *(Μιχα)λάκης / Μιχάλαρος – Μιχάλης / Μιχαήλ*), επώνυμο / επίθετο / οικογενειακό (π.χ. *Παπαδοπουλαίοι – Παπαδόπουλοι*: πρόσωπα – άτομα, πρβ. και φορτίσεις), παρατσούκλι – ψευδώνυμο (πρόσωπο για πολύ γνωστούς κλπ. – άτομο), πρβ. και τα *κύριος / κυρία / δεσποινίδα Γεωργίου* (άτομα) – *Μπαρμπαγιώργο!, θείο (Γιώργο)!, παππού Γιώργο!* (συνήθως πρόσωπα)·
- μορφές ανωνυμίας: *αβάφτιστος / αβάφτιστη / αβάφτιστο* (πρόσωπα για συγγενείς), *άτιτλος* (άτομο), *ο δείνα / ο τάδε* (ο γνωστός που δέν τον ονομάζω), *ο πως τον λένε* (άτομο), πρβ. *ανωνυμογράφος*·
- μορφές φερωνυμίας: πατρώνυμο, μητρώνυμο, ανδρώνυμο, γυναικώνυμο, πρβ. *αυτοαποκαλούμενος, αυτοχειροτόνητος*·
- ψευδωνυμία: *κρυπτώνυμο, ο δήθεν λεγόμενος..., ο κατ’ όνομα...*·
- μετονομασία: *αυτονομασία*.

Πρβ. και εθνικά (πατριδωνυμικά, τοπωνυμικά) και ξενικά, επαγγελματικά κλπ., που συχνά καταλήγουν να γίνουν επώνυμα.

4.6 Τέταρτο πρόσωπο

Η ποικιλία των οπτικών γωνιών οδηγεί ορισμένους ερευνητές στη διάκριση τέταρτου προσώπου, όπως ο J. Narbeni (*Monde* 6–10–1995) για τον J. L. Godard: «Mais le narrateur a un statut très particulier, celui d'une sorte de présence non individuelle, quatrième personne du singulier qui ferait sauter la distinction entre l'objectif et le subjectif. Un "discours neutre", dans le sens travaillé jadis par Maurice Blanchot [...] n'est ni la voix des faits bruts qui "parleraient d'eux-mêmes", ni "moi J. L. Godard je vais vous dire ce..." , mais un "il" à la fois singulier et impersonnel.» Τέταρτο πρόσωπο θα μπορούσαν να αποτελούν θεατές συνομιλίας (πρβ. στο θέατρο, όπου οι ηθοποιοί μπορούν σε μία στιγμή να απευθύνουν τον λόγο στο κοινό, γέλια 'off' σε κινηματογραφικές ταινίες της τηλεόρασης κλπ.).

Άλλοι γλωσσολόγοι (βλ. Forchheimer 1953) διακρίνουν τρία απλά πρόσωπα (α', β', γ') και δύο σύνθετα (δ' = α' + γ', ε' = β' + γ').

5. Συμπεράσματα

Κανονικά (θετική έννοια), μόνο το α' και το β' πρόσωπο σε αντωνυμίες και ρήματα δηλώνουν πρόσωπα (ομιλητής = αυτός που λέει «εγώ» – συνομιλητής = ακροατής), ενώ το γ' δηλώνει άτομα (αρνητική έννοια προσώπου, θέμα ομιλίας ή αμέτοχος ακροατής).

Ένα πρόσωπο μπορεί να παρουσιαστεί, να ιδωθεί σάν άτομο, όπως και ένα άτομο ως πρόσωπο (πρβ. έμψυχα: α', β' και κάποτε γ', άψυχα: γ'). Πρόσωπα ή άτομα μπορούν να υποβάλλονται ρητώς με χρήση εγκλιτικών αντωνυμιών, που διαφοροποιούν την έκφραση, π.χ. *ήρθαμε όλοι* (= δέν έμεινε κανείς) – *ήρθαμε όλοι μας* (= όλοι εμείς)· *το λουλούδι φύτρωσε μόνο του* (χωρίς την ενέργεια άλλων)· *ζώ μόνος* (= μονάχος, χωρίς βοήθεια) – *ζώ μόνος μου* (χωρίς άλλα πρόσωπα).

Η χρήση άλλων προσώπων ή ατόμων αντί των αναμενόμενων υποβάλλει οπτικές γωνίες αντίστοιχες τους, με αποτέλεσμα λεπτές διακρίσεις σημασίας, λειτουργίας, χρήσεων. Κάποτε αποφεύγεται η δήλωση προσώπου, π.χ. *διαπιστώθηκαν παραλείψεις* (για να αποφύγει ο ομιλητής το *διαπίστωσα*, που θα έδινε ίσως την εντύπωση υπερβολικής προσωπικής ανάμειξης, πρβ. και *διαπιστώθηκαν παραλείψεις*; αντί του *διαπίστωσες παραλείψεις*);).

Βιβλιογραφία

- Βελουδής, Γ. 1994. *Γραμματολογία – Θεωρία Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Δωδώνη.
 Borges, J. L. 1970. *Sus mejores páginas*. New Jersey: Prentice – Hall.
 Forchheimer, P. 1953. *The Category of Person in Language*. Βερολίνο: Gruyter.
 Giono, J. 1949. *Les âmes fortes*. Παρίσι: Gallimard.
 Πεσσόα, Φ. 1980. *Το βιβλίο της Ανησυχίας*. Μτφρ. Α. Σπυράκου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
 Σετάτος, Μ. 1995. «Παρατηρήσεις στα άρθρα και στις αντωνυμίες της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 5, 181–214.
 Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
 Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Τα αριθμητικά στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Κάθε γλώσσα διαθέτει στοιχεία που ικανοποιούν τις ανάγκες έκφρασης της ποσότητας (πλήθος, επανάληψη, αύξηση – μείωση κλπ.) και του αριθμού (μονάδες, προσθήκη – αφαίρεση, πολλαπλασιασμός – διαίρεση, μέτρηση κλπ.), σε όλες τις περιοχές του πολιτισμικού συστήματος που η γλώσσα εξυπηρετεί (καθημερινή ζωή, κοινωνικές σχέσεις και λειτουργίες, πνευματικές απασχολήσεις κλπ.). Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελούν καθολικό χαρακτηριστικό, με διαφορετικές μορφές οργάνωσης και έκφρασης κατα γλώσσες (βλ. και 3.4).

Οι βιολογικές αρχές των αριθμητικών παρατηρούνται στην ιδιότητα της αντίληψης του ανθρώπου να ξεχωρίζει ατομικά αντικείμενα αλλά και συλλογές αντικειμένων, όπου κάθε αντικείμενο έχει τη δική του ταυτότητα (βλ. Clark & Clark 1977, 537), πρβ. τη βασική διάκριση ενικού και πληθυντικού αριθμού. Η μέτρηση των πραγμάτων και των όντων προϋποθέτει την ταξινόμησή τους, δηλαδή την ένταξή τους στην ίδια κατηγορία, βάσει της εμφάνισής τους ή βάσει θεωρητικών νοητικών αντιλήψεων (βλ. Gregory 1984, 546), και μπορεί να λάβει υπόψη της και τη σειρά, οπότε είναι συνθετότερη (πρβ. διάκριση απόλυτων και τακτικών αριθμητικών). Οι αριθμοί αποτελούν ένα συνδετικό μέλος μεταξύ χρονικών (πρβ. γραμμές στη σειρά πάνω σε προϊστορικά αντικείμενα, που δηλώνουν διαδοχικά ρυθμικά χτυπήματα) και χωρικών μεγεθών (βλ. Uexküll 1973). Απο τα προϊστορικά χρόνια ως τους Βαβυλώνιους, τους Αιγύπτιους και τους Έλληνες παρατηρούμε την ανάπτυξη διαφόρων μορφών μέτρησης: αντικειμένων – χαρακτηριστικών – γεγονότων και αυθαίρετων διαιρέσεων και σταθμών (βλ. Gregory 1984, πρβ. και τρόπους γραφής των αριθμών, που επιδρούν στη σχέση μαθηματικών και κόσμου, π.χ. στους Πυθαγόρειους τα $\therefore$, $\therefore$ κλπ.).

Στα μαθηματικά, παλαιότερα και νεότερα, διακρίνονται πολλά είδη αριθμών, όπως: φυσικοί, συγκεκριμένοι – αφηρημένοι, θετικοί – αρνητικοί (πρβ. περιουσία, χρέη κλπ.), ρητοί (πρβ. *περισσότερο* – *λιγότερο*), ασύμμετροι, πραγματικοί, φανταστικοί, υπερβατικοί, δεκαδικοί, ακέραιοι – κλασματικοί, μεικτοί, πρώτοι, αλγεβρικοί κλπ. Η αφηρημένη έννοια του αριθμού προέρχεται από σύγκριση με ένα υπόδειγμα (π.χ. τα δάχτυλα του χεριού) και δηλώνεται με γλωσσικά σημεία (λέξεις), πρβ. και γραφή: τομές σε ραβδί κλπ. → δεκάδες κλπ. με νέα σημεία κλπ.

Απο γλωσσολογική άποψη, η χρησιμότητα των αριθμών στη σκέψη είναι πολύ μεγάλη, γιατί η εκτίμηση των αριθμών εκτός γλώσσας είναι πολύ περιορισμένη (βλ. Bloomfield 1957, 25–29), ενώ με τους αριθμούς μπορούμε να αριθμήσουμε οποιοδήποτε σύνολο αντικειμένων και να διαπιστώσουμε αν δυό σύνολα έχουν τον ίδιο αριθμό αντικειμένων. Τα γλωσσικά σημεία σπανίως δηλώνουν ατομικά αντικείμενα ή όντα (αντικείμενα αναφοράς), διότι πρέπει να δηλώνουν την έννοια, κατηγορία κλπ., στην οποία ανήκουν επιμέρους αντικείμενα αναφοράς, ικανοποιώντας έτσι τις ανάγκες της ζωής. Απο την άλλη μεριά, η γλώσσα χρειάζεται εκφραστικά μέσα που να δηλώνουν το μέγεθος και τον αριθμό, όταν απαιτείται, π.χ. πληθυντικό ή δυϊκό κλπ. αριθμό αντί της επανάληψης του γλωσσικού σημείου (που σε ορισμένες γλώσσες χρησιμοποιείται

ως πληθυντικός αριθμός), π.χ. *δέντρα* αντί *δέντρο* (και) *δέντρο* (και) *δέντρο* (πρβ. και *τρία δέντρα*), δηλαδή χρειάζεται προηγούμενη μέτρηση ή ταυτόχρονη δείξη, ενώ ο ακαθόριστος, μεγάλος αριθμός είναι δύσκολο να μετρηθεί επακριβώς και συχνά η ακαθόριστη έκφραση λειτουργεί με πρακτική αποτελεσματικότητα.

Τα αριθμητικά στο γλωσσικό σύστημα σχετίζονται όχι μόνο με την έκφραση του μεγέθους και του αριθμού, αλλά και με άλλες σημασιακές κατηγορίες, όπως η ενότητα (ολότητα – τμήμα κλπ.), η διάσταση (μέγεθος – μικρότητα κλπ.), ο χώρος (έκταση κλπ.), ο χρόνος (συχνότητα κλπ.) κλπ., ή συντακτικές, όπως η συμφωνία των όρων κλπ., και λεξιλογικές, όπως η παραγωγή και η σύνθεση κλπ.

2. Θέση των αριθμητικών στο γλωσσικό σύστημα της κοινής νεοελληνικής

Τα αριθμητικά αποτελούν ένα απο τα παραδοσιακά μέρη του λόγου, με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι απαρτίζουν ένα σύνολο απο βασικές και παράγωγες αφηρημένες μονάδες άπειρης σειράς. Θα εξεταστούν ανάλογα με τις περιοχές της κοινής νεοελληνικής (KNE).

2.1 Μορφολογία

Απο μορφολογική άποψη παρατηρούμε τα εξής:

1) Κλίση

Τα αριθμητικά της KNE απο το 5 ως το 100 είναι άκλιτα. Κλιτά είναι τα υπόλοιπα (τα 200–1.000 μόνο στον πληθυντικό, τα *εκατομμύριο*, *δισεκατομμύριο*, *τρισεκατομμύριο* ως ουδέτερα), που εμφανίζουν και διακρίσεις γένους (εκτός του *δύο*): αρσενικού – θηλυκού – ουδετέρου (*ε²νας* – *μι²α* – *ε²να*, *διακόσιοι* – *διακόσιες* – *διακόσια* κλπ., *χίλιοι* – *χίλιες* – *χίλια*), αρσενικού / θηλυκού – ουδετέρου (*τρεις* – *τρία*, *τέσσερις* – *τέσσερα*).

2) Λεξιλόγιο

Για να καλυφθεί η άπειρη σειρά των αριθμών σχηματίζονται αριθμητικά βάσει κανόνων συνδυασμού των βασικών.

Κατα τα άλλα, τα αριθμητικά διακρίνονται σε:

- απόλυτα: *δύο*, *εκατό* κλπ.
- τακτικά: *δεύτερος*, *εκατοστός* κλπ.
- κλασματικά: *μισός* / *έν(α) δεύτερο* ($\frac{1}{2}$) κλπ.
- πολλαπλασιαστικά: με τα παραγωγικά επιθήματα -*πλός* / -*διπλος*, π.χ. *διπλή*, *τριπλή προσπάθεια*, *τρίδιπλος* κλπ.
- αναλογικά: με το παραγωγικό επίθημα -*πλάσιος*, π.χ. *διπλάσια*, *τριπλάσια ποσότητα* κλπ.
- περιληπτικά: με τα παραγωγικά επιθήματα -*αριά*, -*άδα*, π.χ. *εκατοσταριά*, *δυνάδα*.
- μέτρα: με τα παραγωγικά επιθήματα -*άρα* (ορισμένο σύνολο μονάδων, όροι σε παιχνίδια, μέτρο βάρους, π.χ. *πεντάρα*, *δεκάρα* κλπ.), -*άρι* (μέτρο βάρους, χαρτονόμισμα, χαρτοπαίγνιο, π.χ. *πεντάρι*), -*άρικο* (χαρτονόμισμα, νόμισμα, π.χ. *πεντηντάρικο*), -*άρης* / -*άρα* (ηλικία, π.χ. *πεντηντάρης* / *πεντηντάρα*, πρβ. και *πρωτάρης*, βλ. παρακάτω στο 3), σύνθετα ονόματα σε -*ετής* (π.χ. *δεκαετής* κλπ.).

- απαρχαιωμένα: τεταρταίος (πυρετός) κλπ.
- αριθμητική προσέγγιση: χίλια τόσα πρόβατα (βλ. 2.3).
- απερίοριστα μεγάλος αριθμός: χιλιάδες πρόβατα (βλ. 2.3).

3) Παραγωγή και σύνθεση

Εκτός απο τα παραγωγικά επιθήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σχηματίζονται παραγωγικά και άλλες μορφές αριθμητικών, π.χ. υποκοριστικά (πενταράκι / εφταράκι / δεκαράκι, πενηνταράκι, χιλιαρικάκι κλπ.), μεγεθυντικά (χιλιαρικάρα κλπ.), επίθετα σε -ικός (δυϊκός, δυαδικός, τριαδικός κλπ.), ουσιαστικά σε -σμός (δυσασμός), σε -άρης (πρωτάρης), πρβ. και πρώτιστος, πρωτιά, δεκάζω, διπλασιάζω κλπ.

Η χρήση αριθμητικών στη σύνθεση παρουσιάζει πολλές μορφές και σημασίες, όπως:

(α) πρώτο συνθετικό με κυριολεκτική σημασία ή μεταφορική σημασία 'πολύ' κλπ.: συνήθως το μονός ή απόλυτο αριθμητικό + ουσιαστικό, όπως:

- μον(ο)- (δέν υπάρχουν σύνθετα με τα ενα-, μια-, εκτός απο το έν-δεκα): μονό-πλευρος, μον-άκριβος, μονό-χνοτος, μονο-κόμματος κλπ., πρβ. και μονο-μιάς
- πρωτ(ο)-: πρωτο-βρόχια, πρωτό-βγαλτος, πρωτο-ετής, πρωτο-μηνιά, Πρωτο-μαγιά, πρωτ-αρχικός
- δι- / δισ- / δυ-: δί-βουλος, δι-πρόσωπος, δί-πορτο, δισ-έγγονος, δυ-αρχία
- διπλο- / δευτερο-: διπλο-κατοικία, δευτερο-ετής, δευτερο-λογία
- τρι- / τρις-: τρί-γωνο, τρί-μηνο, τρί-τομος, τρι-γύρω, τρις-άγιο, τρίς-βαθα, τρις-κατάρατος, τρις-άθλιος
- τριτ(ο)-: τριτο-ετής, τριτ-εξάδελφος
- τετρα-: τετρά-γωνο, τετρά-παχος, τετρα-πέρατος
- πεντ(α/ο)-: πεντά-μηνο, πεντα-κάθαρος, πεντά-μορφη, πεντά-ρφανος, πεντο-χίλιαρο, πέντ-αθλο, πεντ-άλφα, πεντά-δραχμο, πεντά-γραμμο
- πεμπτ(ο)-: πεμπτο-φαλαγγίτης, πεμπτ-ουσία
- εξα-: εξά-διπλος
- εφτα- / επτα-: εφτά-ψυχος, εφτα-μηνιάτικος, επτά-ζυμος (άρτος)
- οχτω- / οκτω- / οχτα- / οκτα-: οχτω-ήχι, οκτώ-ηχος, οχτα-σέλιδος, οκτά-πλευρος
- εννια-, εννεα-: εννιά-ψυχος, εννεά-τομος
- δεκα-: δεκά-λογος, δεκά-δραχμο, δεκα-ήμερο
- δεκατο-: δεκατό-μετρο
- ενδεκα-, εντεκα-: ενδεκα-σύλλαβος, εντεκά-χρονος
- δωδεκα-: δωδεκα-σύλλαβος
- δεκατετρία-, δεκατετρα-, δεκαπεντα- / δεκαπενθ-, δεκαεξα-, δεκαεφ/πτα-, δεκαοκτα- / δεκαοχτα- / δεκαοχτ(ω)-, δεκαεννια-: δεκατετρά-στιχο, δεκαπεντά-χρονος, Δεκαπενθ-ήμερο, δεκαεξα-σύλλαβος, δεκαεπτα-χρονος, δεκαοκτά-μηνο (πρβ. και δεκαοχτ-ούρα) κλπ.
- εικοσι/α/ο-: εικοσι-ετής, εικοσα-ετής, εικοσό-φραγκο
- τριαντα-, σαραντα-, πενήντα-, εξήντα- κλπ.: τριαντά-φυλλο, σαραντα-ποδαρούσα, πενήντά-δραχμο, εξήντα-βελόνης κλπ.
- εκατο(ντα)-: εκατό-φυλλο, εκατοντά-δραχμο
- εκατοστο-, εκατοστη-: εκατοστό-μετρο, εκατοστη-μόριο
- χιλι(ο)-: χιλιό-χρονα, χιλιο-ειπωμένος, χιλι-άκριβος

- χιλιοστο- / χιλιοστη-: χιλιοστό-μετρο, χιλιοστη-μόριο·
- μυρι(ο)-: μυριό-στομος, μυρι-άκριβος·
- μισο-: μισό-γυμνος, μισο-ντυμένος, μισο-στράτι, μισο-βλέπω κλπ.
(β) δεύτερο συνθετικό, όπως:
- σύνθετα αριθμητικά: δεκα-τρείς κλπ., εικοσι-δύο κλπ., αλλά μεγαλύτεροι αριθμοί έχουν πολλούς τόνους, π.χ. εκατόν σαρανταπέντε κλπ., πρβ. και έντεκα / έν-δεκα, δώ-δεκα, δίσ-εκτος, ενά-μισι·
- ολό-πρωτος, φιλό-πρωτος·
- πασα-ένας, καθ-ένας, καν-ένας (πρβ. και κάνας).

2.2 Σύνταξη

Στη γραμματική του Τριανταφυλλίδη (1991, 274) τα αριθμητικά ονομάζονται 'αριθμητικά επίθετα', αλλά η έλλειψη γένους και κλίσης, εκφράσεις όπως *το ένα, το πέντε, τα εννιάρια* δέν είναι καλογραμμένα, *το εφτά είναι μαγικός αριθμός, πήρε μονάδα στα αρχαία ελληνικά και εφτά στην έκθεση* κλπ. δείχνουν ότι τα απόλυτα αριθμητικά δέν παρουσιάζουν λειτουργίες επιθέτων αλλά μάλλον αριθμητικών κατατακτών (αριθμητικής κατηγορίας), πρβ. *οι δέκα μαθητές* (= μαθητές της αριθμητικής κατηγορίας του δέκα), *ο δέκατος μαθητής* (= επιθετικός προσδιορισμός, πρβ. συμφωνία όρων), *ήταν δέκα, μαθητές* (και όχι εργάτες κλπ., όπου δηλαδή το δεύτερο στοιχείο λειτουργεί ως κατατάκτης του δέκα), *το δέκα = το δεκάρι, μαθητής του δέκα*.

Η συμφωνία των όρων ενός συντάγματος ισχύει και στα αριθμητικά, κλιτά και άκλιτα, π.χ. *εκατόν πενήνταμία γυναίκες – η εκατοστή πενηκοστή πρώτη γυναίκα* κλπ. Το μεγάλο συνταγματικό μήκος ενός αριθμού και άλλοι λόγοι (π.χ. η γραπτή μορφή του) συντελούν στην εμφάνιση 'λανθασμένων' εκφορών, π.χ. *η σελίδα σαράντα εφτά, ο εκατόν τριανταπέντε (στρατιώτης) αντί ο εκατοστός τριακοστός πέμπτος (στρατιώτης) ή ο στρατιώτης με τον αριθμό εκατόν τριάντα πέντε* (πρβ. και καρφισωμένο αριθμό), ενώ *το ο εκατόν τριάντα πέντε* ισοδυναμεί με τις συντάξεις *ο επάνω* (που κάθεται επάνω κλπ., *ο επάνω κάτοικος* κλπ.), πρβ. ακόμη *τα απο τον εβδομηνταδύχρονο* (στην τηλεόραση, = *απο τον άνθρωπο των 72 ετών*), *οι εξήντα ένα επιβάτες απελευθερώθηκαν* (αντί *οι εξήντα ένας επιβάτες...*), *στη «δύο» εικόνα* (μεταγλωσσικές χρήσεις).

Ορισμένα αριθμητικά εμφανίζουν ποικιλία συντάξεων, π.χ. *δέκα αυτοκίνητα* αλλά και *μιά δεκάδα αυτοκίνητα* (περιληπτικά, *μιά δεκάδα* που ήταν αυτοκίνητα, πρβ. *κατατάκτες*) / *αυτοκινήτων* (η γενική δηλώνει σχέση εννοιών, = *μιά δεκάδα απο αυτοκίνητα*, ως προς τα αυτοκίνητα).

2.3 Σημασία

Τα απόλυτα αριθμητικά δηλώνουν μόνα τους αφηρημένα αντικείμενα αναφοράς σε άπειρη σειρά και λειτουργούν ως αριθμητικοί κατατάκτες μαζί με ουσιαστικά, π.χ. σε μέτρηση χρόνου (σε παιχνίδια: *ένα... δύο... τρία... είκοσι και αρχίζω να...*), *δέκα πρόβατα* (πρβ. όμως και *δέκα κεφάλια πρόβατα*: αριθμητικός + ζωικός κατατάκτης), *δέκα απο τα πρόβατα* (δέκα άτομα απο το σύνολο των προβάτων). Άλλες σειρές δηλώνονται στη γλώσσα βάσει της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, όπως την αντιλαμβάνο-

νται τα μέλη ενός πολιτισμικού συστήματος, π.χ. οι όροι συγγένειας (στην ΚΝΕ: *προπάππος – παππούς – πατέρας – γιός – εγγονός – δισέγγονος*), κλίμακες (π.χ. *καυτό – ζεστό – θερμό – χλιαρό* κλπ.), ουράνια σώματα (*Ήλιος – Ερμής – Αφροδίτη – Γή και Σελήνη* κλπ.) κλπ. Αφηρημένα αντικείμενα αναφοράς δηλώνονται και απο άλλα γλωσσικά στοιχεία, όπως απο τις προσωπικές αντωνυμίες, γεωμετρικές κλπ. έννοιες (π.χ. *τρίγωνο*, του οποίου υπάρχουν πολλά είδη), κατευθύνσεις του ορίζοντα, κύρια ονόματα (π.χ. *βαφτιστικά, επώνυμα* κλπ.), που συγκεκριμενοποιούνται στις ατομικές τους χρήσεις (πραγματώσεις της γλώσσας).

Με τα αριθμητικά δηλώνονται ποικίλες νοηματικές κατηγορίες (βλ. και 2.1 στο 2): αριθμός (απόλυτα), σειρά (τακτικά), διαίρεση (κλασματικά), πολλαπλασιασμός (πολλαπλασιαστικά), αναλογία (αναλογικά), περίληψη / σύνοψη (περιληπτικά), κατανομή (βλ. 5.1), προσέγγιση (βλ. 2.5 στο 1, πρβ. ...και *περισσότερο / λιγότερο, περίπου / σχεδόν...*), αοριστία (βλ. 3.3, πρβ. *αόριστες αντωνυμίες*, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αόριστα αριθμητικά, π.χ. *κάθε – όλοι*, πρβ. και *πολλοί – λίγοι*), μεγάλος αριθμός (βλ. 2.5), αρίθμηση (βλ. 2.5).

Η εκάστοτε σημασία ή λειτουργία τους ενισχύεται, διαφοροποιείται ή διασαφηνίζεται με πρόσθετα γλωσσικά στοιχεία, όπως *σχεδόν δέκα αυτοκίνητα* (παρολίγο δέκα) – *περίπου δέκα αυτοκίνητα* (= *πάνω κάτω δέκα*) – *δέκα τόσα αυτοκίνητα* (μιά τέτοια ποσότητα) – *δέκα δώδεκα αυτοκίνητα* (ούτε λιγότερα ούτε περισσότερα) – *δέκα και αυτοκίνητα* (οποσδήποτε πάνω απο δέκα) – *όχι πάνω απο δέκα αυτοκίνητα* (δέκα ή λιγότερα, πρβ. *δέκα το πολύ αυτοκίνητα*) – *όχι ένα και/ή δύο, δέκα αυτοκίνητα* (περισσότερα απο τα αναμενόμενα ή νομιζόμενα) κλπ.

2.4 Φρασεολογία και συνδυαστικές χρήσεις

1) Τα αριθμητικά συνδυάζονται με διάφορα γλωσσικά στοιχεία σε ποικίλες λειτουργικές χρήσεις (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953 και Δελιαλή-Δάπη 1997), όπως:

- *έναρθρα* απόλυτα αριθμητικά: *ενωμένο σύνολο προσώπων ή πραγμάτων* (π.χ. *οι δυό*, πρβ. και με διασαφηνική γενική: *οι δυό μας*, όπως και την έκφραση *τα δυό μας* = το ζευγάρι που αποτελούμε), *παραθετικοί προσδιορισμοί* (π.χ. *ριζίτικο κρητικό ένα πουλί θαλασσίνο κι ένα πουλί βουνίσιο, τα δυό πουλιά μαλώνανε*).
- *αντωνυμίες + αριθμητικά*: *κάθε + αριθμητικό + πληθυντικός ουσιαστικού* (π.χ. *κάθε τρία χρόνια*), *αριθμητικό + τόσος* (= και *κάτι ακόμη*, π.χ. *του έδωσε χίλια τόσα ευρώ, φτάσαμε στις δέκα και τόσο, πενήντα τόσα αυτοκίνητα είχαν μοπιλιαριστεί*), *κανείς + περιληπτικό αριθμητικό* (π.χ. *καμιά τρακοσαριά τάλαρα*).
- *επιρρήματα + αριθμητικά*: *σήμερα + αιτιατική αριθμητικού* (= διάστημα ως / απο σήμερα, π.χ. *σήμερα τρείς*), *ακόμη + ποσοτικό αριθμητικό* (= *εκτός απο αυτό, και επιπλέον*, π.χ. *πάρε ακόμα πέντε τάλαρα*), *κάπου + ποσοτικό αριθμητικό* (= *περίπου*, π.χ. *κάπου μιά ώρα*), *μόλις + αριθμητικό* (= *προσέγγιση, το μέγιστο δυνατό όριο*, π.χ. *μόλις τρία χρόνια έχουν περάσει που...*), *πλήν / μείον + αριθμητικό* (π.χ. *όλοι αυτοί πλήν δύο, δέκα μείον τρία*).
- *προθέσεις + αριθμητικά*: *απο + ποσοτικό αριθμητικό* (= *διανομή*, π.χ. *πήραν απο χίλια ευρώ, απο μισά*), *περισσότερο / λιγότερο + απο + αριθμητικό + ουσιαστικό* (= *σύγκριση*, π.χ. *θα μείνει εκεί περισσότερο απο δέκα μέρες*), *ώς + αριθμητικό* (= *πε-*

- ρίπου, προσέγγιση, π.χ. *ὡς δέκα χιλιάδες ευρώ*), αριθμητικό + *με* + αριθμητικό (= όρια εντός των οποίων, π.χ. *οκτώ με δέκα*, πρβ. *μεταξύ οκτώ με δέκα*), *προς / στο / δια* (π.χ. *ένα προς ένα*, *πέντε στα ογδόντα πέντε / ογδονταπέντε δια πέντε*), *συν* + αριθμητικό (διανεμητικά, σε δημοτικά τραγούδια, π.χ. *εκεί συν δυό δέν περπατούν...*).
- *σύνδεσμοι* + αριθμητικά: *καί* + σύναρthro αριθμητικό (π.χ. *μας πήρε καί τους δυό*), αριθμητικό + *καί* (π.χ. *ήταν χίλιοι καί*), πρβ. *και* + πρόθεση + έναρthro αριθμητικό (ενωμένο όλο, π.χ. *πήρε κι απ' τους δυό μας χρήματα*).
 - επανάληψη του ίδιου αριθμητικού: ασύνδετη (= χωρισμός ή κατανομή, π.χ. *δυό_δυό / δυό_δυό*, ως κατηγορηματικός προσδιορισμός υποκειμένου ή αντικειμένου προτάσεως, π.χ. *ανέβηκε δυό δυό τα σκαλοπάτια*, ακραίο όριο, π.χ. *πρώτος πρώτος / τελευταίος τελευταίος*), συνδεδεμένη (= έμφαση ή έννοια του 'εξίσου', ο καθένας χωριστά και όλοι ανεξαιρέτως μαζί, π.χ. *ψηλά φάνηκαν οι αστερισμοί ένας κι ένας· είναι το υλικό ένα_κι_ένα = εξαιρετικό*).
 - ασύνδετη ή συνδεδεμένη ακολουθία διαφορετικών αριθμητικών: συνήθως τονική ενότητα, όπου το πρώτο κυριολεκτείται, είναι εξακριβωμένο ως αρχή, π.χ. *σε δυό_τρεις ώρες* (= τουλάχιστο σε δύο αλλά μπορεί και σε τρεις ή περισσότερες, παραπλήσιες του 'τρεις'), *σε μιά_δυό βδομάδες, όχι είκοσι, τριάντα_σαράντα, πέντ' έξι, δέκα_δεκαπέντε, εκατό_διακόσια, χίλιοι_δυό χιλιάδες* κλπ.
 - αριθμητικά ουσιαστικά + παράθεση ουσιαστικού: *αγόρασα μιά δωδεκάδα μαχαίρια*.
2) Τα αριθμητικά χρησιμοποιούνται σε ποικίλες φρασεολογικές ενότητες, όπως:
 - χρήσεις του *ένας / μιά / ένα*: *ε³νας_κι_ε¹νας, ο ένας_κι ο άλλος* (περιφρόνηση), *ο πάσα ένας* (αρνητική φόρτιση), *ένας βλάκας και μισός, μιά (< μιά φορά)* ως μόριο, π.χ. *μιά_και / που* + δευτερεύουσα πρόταση (χρονική, αιτιολογική σημασία), *μιά... μιά...* (συνεχής συχνή επανάληψη διαφορετικών ή αντίθετων πράξεων, π.χ. *μιά σηκώνότανε μιά καθότανε*), *μιά... (και) μιά...* (στην αρχή αλληπάλληλων προτάσεων με την έννοια αφενός μέν... αφετέρου δέ..., π.χ. *μιά για να βρεί καιρό να σκεφτεί και μιά για να μή δείξει λιποψυχία*), *μιά_και_δυό* (σε λαϊκές διηγήσεις σημαίνει 'ευθύς αμέσως', π.χ. *...Μιά και δυό σηκώνεται και πάει στον...*), πρβ. *και μια³_και καλή* (πρβ. αντίθετα *μια² και καλή*), *μια³_για πάντα, μεμιάς / διαμιάς, μιά στο καρφί και μιά στο πέταλο, ένα κι ένα κάνουν δυό, του πήγε τρία κι ένα, έναν αλλά λέοντα*.
 - *δυό*: *στα δυό, δυό_δυό, δυό και δυό* (= απο δύο χωριστά), *κανα δυό, ένας_δυό / ένας ή δυό* (= πολύ λίγοι), *δυό_τρεις / δυό ή τρεις* (λίγοι), *δυό_τρία φύλλα* (= μερικά), *να χαρώ τα μάτια μου τα δυό!*, *δέν ξέρει πόσο κάνουν δυό και δυό* (= δέν μπορεί να λύσει ένα απλό πρόβλημα κλπ.), *να του πώ πόσο κάνουν δυό και δυό* (= να του δώσω ένα μάθημα που χρειάζεται κλπ.).
 - *τρεις / τρία*: *τρεις λαλούν και δυό χωρεύουν, κάθε τρεις και λιγουλάκι, τρεις το λάδι τρεις το ξίδι κι έξι το λαδόξιδο* (για εσφαλμένο υπολογισμό), *τρία πουλάκια κάθονται* (αδιαφορία για συμβουλές), *μιά του κλέφτη δυό του κλέφτη τρεις και την κακή του μοίρα, τρεις και για τριάδα (< τρεις και Αγία Τριάδα, = φτάνει, παραπάνω δέν γίνεται), τρεις κι ο κούκος* (= πολύ λίγοι).
 - *τέσσερα*: *περπατά με τα τέσσερα, να τον πάνε (οι) τέσσερις!*, *τεσσαρί* (νομίσματα, χαρτιά).
 - *πέντε*: *κάλλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρει*.
 - *εννιά*: *και ο μήνας έχει εννιά*.

- δέκα: οι δέκα πληγές του Φαραώ·
- έντεκα: χαθήκαμε κι έντεκα (= όλοι, ολοσχερώς)·
- δώδεκα: μου το έφερε στις δώδεκα τα μεσάνυχτα, όλος ο κόσμος δώδεκα κι ο Α δεκαπέντε (απόλυτη υπεροχή)·
- δεκατέσσερα: τα μάτια σου δεκατέσσερα!, τον πέρασε γενεές δεκατέσσερες·
- εικοσιπέντε: στα εικοσιπέντε γνώση και στα τριάντα γρόσι·
- τριάντα: τα τριάντα αργύρια·
- σαράντα: σαράντα παλικάρια απο τη Λιβαδιά, πατώ τα σαράντα, τα σαράντα του θείου μας / της λεχώνας, σαρανταήμερο (νηστείας), σαραντάμερο (αστασία καιρού Νοεμβρίου / Δεκεμβρίου), σαρανταπέντε Γιάννηδες ενός κοκόρου γνώση, παρα μία τεσσαράκοντα, σαράντα φορές του το είπα (υπερβολικός αριθμός κλπ.)·
- πενήντα: (δημοτικό τραγούδι) εγέρασα μωρέ παιδιά πενήντα χρόνους κλέφτης, πρβ. πενηνταράκι (κρασιού κλπ.)·
- εξήντα: εξηνταβελόνης (= φιλάργυρος), εξηντατρίχης (= σχεδόν σπανός)·
- εκατό: εκατό ώρες περιμένω, εκατό φορές του φώναξα, εκατό δρόμους έκαμα (υπερβολικός αριθμός κλπ.), πρβ. εκατονταετηρίδα·
- χίλια: με χίλια βάσανα (υπερβολική ποσότητα κλπ.).

Η φρασεολογία των αριθμητικών δείχνει την επίδραση της ζωής και του πολιτισμού (εξωγλωσσική πραγματικότητα, μεταφορικές χρήσεις κλπ.), όπως φαίνεται και απο τα εξής:

- μέγας – μικρός αριθμός: μεταφορικές χρήσεις (πρβ. σαν τον άμμο της θάλασσας) των σωρός, δάσος, κονιορτός, μελίσσι, μυρμηγκιά, σμάρι, τσούρμο, μαρίδα, στρατιά, κοπάδι, ασκέρι, συρφετός, κόσμος (πρβ. κόσμος και κοσμάκης), σκοτωμός κλπ. – μιά δράκα, τρεις κι ο κούκος, μετρημένοι στα δάχτυλα, τζίφος, ψυχή! κλπ.·
- αναφορά σε πολιτισμικά θέματα: τον πέρασε γενεές δεκατέσσερες (πρβ. Καινή Διαθήκη, = του έβρισε την οικογένεια και όλο του το σόι).

2.5 Πραγματολογικές χρήσεις

Τα αριθμητικά χρησιμοποιούνται απο τους ομιλητές σε ποικίλες χρήσεις, λιγότερο ή περισσότερο τυποποιημένες ως και ιδιολεκτικές, όπως:

- επίπεδα της γλώσσας: φωνητικές και μορφολογικές ποικιλίες δηλώνουν διαφορετικές φορτίσεις (όπως αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων, π.χ. εφτάψυχος – επταετής, δημοτικών – λαϊκών, π.χ. μιάς – μιανής, ενός – μιανού, πρβ. και δύο – δυό: εμφατικό – ανέμφατο, δημοτικών – διαλεκτικών, π.χ. τρεις / τρία – άκλιτο διαλεκτικό τρία, πρβ. δύο), φρασεολογικές ποικιλίες (π.χ. ο αριθμός δύο / 2 – το νούμερο δύο / 2 – το ψηφίο δύο / 2 κατα περιοχές χρήσεων, βλ. 2.4 στο 2), παιγνιώδεις χρήσεις (π.χ. απο την αντίθεση μιά φορά – άπαξ επώθηκε και άπαξ δίπαξ)·
- αριθμήσεις: ένα δύο τρία μάρς!, επτά... έξι... πέντε... τέσσερα... τρία... δύο... ένα! (αντίστροφη μέτρηση)·
- περιφράσεις, μνημονικοί και περιγραφικοί όροι: τα χρόνια του Χριστού (= 33), όσες ώρες έχει η μέρα (= 24), όσους μήνες έχει ο χρόνος (= 12), μισή ντουζίνα (= 6, υποβάλλει την έννοια οτι δέν είναι απλώς έξι, πρβ. μύρια = δέκα χιλιάδες + φόρτιση), πρβ. αρχ. δυοϊν δέοντα είκοσι (= 18), παρὰ μία τεσσαράκοντα (= 39)·

- συνώνυμα αριθμητικών: αντί των αριθμητικών που δηλώνουν απεριόριστα μεγάλο αριθμό, π.χ. *χιλιάδες ζώα, μυριάδες άνθρωποι* κλπ., μπορούν να χρησιμοποιηθούν ουσιαστικά που εκφράζουν μεγάλο ποσό ή μέγεθος, π.χ. *ένα βουνό δυσκολίες, θάλασσα κινδύνων* κλπ., *σάν τα μαλλιά της κεφαλής, σάν τ' άστρα τ' ουρανού*. αντί της μονάδας τα *κεφάλι, ρίζα, ψυχή* κλπ., αντί της δυάδας τα *ζευγάρι, δίδυμοι, ο μέν και ο δέ, ούτε ο ένας ούτε ο άλλος, αμφότεροι, τέτ-α-τέτ (= δυό δυό)*, πρβ. *κατα ζεύγη, ταίρι ταίρι* κλπ., αντί της τριάδας τα *τρίο, τερτσέτο*, αντί της τετράδας τα *κουαρτέτο, καρέ* κλπ., πρβ. και *ντουζίνα (= δωδεκάδα), γκρόσα (= 12 δωδεκάδες)*.
- ισοδυναμίες αριθμητικών εκφράσεων (πρβ. παραφράσεις): *σε έξι εβδομάδες* (με βάση την πρώτη ενότητα μετά την ημέρα) – *σε ενάμισι μήνα* (μέτρηση με μήνες) – *σε σαρανταπέντε μέρες* (μέτρηση με μέρες) – *σε πενήντα περίπου μέρες* (μέτρηση με βάση τα πενήντα, εκατό κλπ.) – *σε καμιά πενηνταριά μέρες* (πάνω κάτω) κλπ.
- ιδιολεκτικές χρήσεις: ...*δυό μήνες... δυό μήνες τότες, ίσως έπειτα πέρασαν δέκα δυό* (Α. Πάλλης), *πενηνταδύο φορές σου το είπα!* (προτίμηση κάποιου αριθμού, βλ. και παρακάτω).
- κοινωνικές χρήσεις: *Φίλιππος ο Β' (= ο δεύτερος)*, βλ. και παρακάτω.
- πολιτισμικές χρήσεις: εξάσκηση αρίθμησης και αριθμών (στα μικρά παιδιά πριν απο το σχολείο), παιγνιώδεις χρήσεις (π.χ. —*Έξι. —Ο κώλος σου να φέξει!* κλπ.), λαογραφικές δοξασίες (βλ. Λουκάτος 1957, π.χ. *Τρίτη και δεκατρείς, μονοί – ζυγοί αριθμοί με ιδιαίτερη βαρύτητα* κλπ.: 3, 7, 9, 12, 13, 40 κλπ.), παροιμιακές φράσεις (π.χ. *σαρανταπέντε Γιάννηδες ενός κοκόρου γνώση· μιά του κλέφτη, δυό του κλέφτη, τρείς και την κακή του μοίρα*), αινίγματα (π.χ. *τρείς τη βαστούνε και γεννά, μαύρα τα κάνει τα παιδιά και πίσω της τ' αφήνει = η πένα*), δημοτικό *σαρανταπέντε μάστοροι κι εξήντα μαθητάδες*, πρβ. και οι *σαράντα δράκοι, τα δεκατρία λόγια θα σε ρωτήσω* κλπ.
- ποικιλίες γραφής: αραβικοί – λατινικοί – αρχαιοελληνικοί αριθμοί με ποικίλους κανόνες χρήσης (αρίθμηση τμημάτων κειμένου κλπ., πρβ. και αριθμούς ολογράφως σε επιταγές κλπ. για αποφυγή παραποιήσεων κλπ.).
- 'εσωτερικές', μαγικές κλπ. χρήσεις: 1, 2, 3, 4, 7, 9 κλπ. (πρβ. *τετρακτύν* Πυθαγορίων κλπ.), *στρογγυλοί* αριθμοί όπως 100 (πρβ. *ανθολογίες με εκατό ποιήματα* κλπ.).
- ονοματιστικές χρήσεις: κύρια ονόματα (επώνυμα: *Δυοβουνιώτης, Εξηντάρης, Τρίκορφος* κλπ., βαφτιστικά: *Τρισεύγενη*, πρβ. σε παραμύθια *Πεντάμορφη, Τριαντάμπελος* κλπ., παρατσούκλια: *Πεντεδέκας, Σαρανταένας* κλπ.), αριθμοί αντί κύριων ή κοινών ονομάτων (κατάλογοι τηλεφώνων, αυτοκινήτων, σειρά σε κατάλογο, θέση σε αθλητική ομάδα, π.χ. *του μπάσκετ* κλπ.), πρβ. *οι Εννέα Μούσες* κλπ.
- μεταφορές: *οι τρείς σωματοφύλακες* (που ήταν τέσσερις) για τρείς αχώριστους φίλους.

3. Ειδικά θέματα

3.1 Ετυμολογία

Τα αριθμητικά της ΚΝΕ συνεχίζουν τα αρχαία ελληνικά με τις φωνητικές και μορφολογικές αλλαγές της νέας ελληνικής (*έπτά > εφτά, είς > ένας, έννέα > εννιά*, πρβ. και *ένδεκα [éndeka] > έντεκα*). Ορισμένοι τύποι απαιτούν ερμηνεία, π.χ. *έξι* (< *εξήμισι*, *κατα το δυό – δυόμισι*, αλλά ίσως και απο το *έξ οι...*), *διαλεκτικά τρία και τέσσαρο*

(κατα το δύο), τέσσερις κατα το τρείς, πρβ. όμως και τέσσαρες / τέσσερες), Σαρακοστή < τεσσαρακοστός.

Αριθμητικά μπορεί να κρύβονται και σε λόγια παιχνιδιών, π.χ. *ένι μένι ντού ντου-μένι τρί αρόν κάζακόν πίφ τα λεβάντα πίφ* (πρβ. το αντίστοιχο αλβ. *Onomina, Donomina, Treison, zoti kon, Konica, berbelica...* κλπ., βλ. Sako κ.ά. 1962, 155).

3.2 Ερμηνεία μορφών και χρήσεων

Ορισμένες συντάξεις απαιτούν ερμηνεία των μορφών που παίρνουν μέρος σε αυτές, π.χ. *καμιά δεκαπέντε αντίτυπα* (? < *καμιά ποσότητα*, πρβ. *κάπου δεκαπέντε αντίτυπα*), *του ένα και μοναδικού* αλλά *ενός ανθρώπου* και όχι **ένα ανθρώπου* (πρβ. *το ένα – του ένα = του ψηφίου «ένα»*, π.χ. *η άκρη του 1* δέν φαίνεται καλά, πρβ. *ο ένας τους – ? του ενός τους / του ενός των, οι δύο τους – των δύο τους / των δυνών τους*), *χίλιες και μία νύχτες* (ακριβής αριθμός, η επιπλέον νύχτα φαίνεται σάν να ολοκληρώνει με τη σφραγίδα της τη σειρά) – *χίλιες δύο φασαρίες / λεπτομέρειες* (περίπου αλλά πάνω από χίλιες).

3.3 Διάκριση αριθμητικών, άρθρων και αντωνυμιών

Το αριθμητικό *ε²νας / μι²α – μι^α² / ε²να* διαφέρει στον τονισμό από το αόριστο άρθρο ή την αντωνυμία *ε¹νας / μι^α¹ / ε¹να* (πρβ. τον τονισμό του αριθμητικού στο *η σειρά στο ταμείο είναι μία*), κάποτε όμως η διάκριση δέν είναι τόσο σαφής, π.χ. στην έκφραση *φόβος και μιά τρομάρα*.

3.4 Αυθαίρετα αριθμητικά

Η ονομασία των αριθμητικών παρουσιάζει αυθαίρετες μορφές κατά γλώσσες (πρβ. το *ογδόντα* με το γαλλ. *quatre-vingt* και το *οctante* της βελγικής γαλλικής κλπ.), πρβ. και μέτρα και σταθμά, που μπορούν να προέρχονται από πραγματικές διαστάσεις (πρβ. *δάκτυλος, παλάμη, βήμα, πήχυς* κλπ.) ή να διαιρούνται μαθηματικά (πρβ. *κιλό / χιλιόγραμμα / χιλιογραμμάριο* με την *οκά*, που αριθμούσε 400 δράμια, πρβ. *τά 'χει τετρακόσια και δρα³μι μυαλό, μέτρο – χιλιόμετρο*, διαίρεση χαρτονομισμάτων κλπ.), πρβ. και *τάλιρο / ταλιράκι* (= πέντε ευρώ), *πήρε τη βάση* (= τον βαθμό 5 κλπ.), ανάλογα με πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

3.5 Κενά αριθμητικών

Παρά τη φύση των αριθμών, η ΚΝΕ παρουσιάζει ορισμένες ελλείψεις, π.χ. (*μηδέν, μηδενικός*) – *ένας / πρώτος* – *∅* (δέν υπάρχει απόλυτο αριθμητικό) / *τελευταίος, χίλιες δύο χιλιάδες* (όχι *μιά χιλιάδα δύο χιλιάδες*, που θα ήταν αρίθμηση).

3.6 Κανονικότητα παραγωγής

Η αντιστοιχία απόλυτων – τακτικών κλπ. ως προς τη ρίζα δέν τηρείται σε περιπτώσεις όπως *ένας – πρώτος, δύο – δεύτερος, μονός – διπλός*.

3.7 Ειδίκευση αριθμητικών

Σε πολλές λεξιλογικές περιοχές χρησιμοποιούνται ειδικά γλωσσικά σημεία αντί ή παράλληλα με τα κανονικά αριθμητικά, π.χ. *ντόρτια* (= τεσσάρες στο τάβλι), *ντουζίνα* (= δωδεκάδα στο εμπόριο κλπ., πρβ. και *μισή ντουζίνα* = εξάδα), *ντουέτο* / *τρίο* / *κουαρτέτο* (στη μουσική) κλπ.

3.8 Δυσκολίες εκμάθησης

Η εκμάθηση των αριθμητικών στην παιδική ηλικία, αλλά και σε μεγαλύτερους στην περίπτωση εκμάθησης ξένων γλωσσών, οφείλεται στο ότι τα αριθμητικά μόνα τους δηλώνουν τον εαυτό τους και αν δέν υπάρχει η αναφορά στην πραγματικότητα χρειάζεται μηχανική απομνημόνευση (πρβ. αντίθετα τους αριθμούς, ενικό και πληθυντικό, στην κλίση).

3.9 Κινηματικά σημεία για αριθμητικά

Ορισμένα αριθμητικά (συνήθως μικροί αριθμοί) δηλώνονται κάποτε παράλληλα με τη γλώσσα ή και ανεξάρτητα από αυτήν με κινηματικά σημεία (π.χ. με τα δάχτυλα, πρβ. και την έκφραση *μετριοούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού* κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Bloomfield, L. 1957. *Language*. Λονδίνο: Allen & Unwin.
- Clark, H. H. & E. Clark. 1977. *Psychology and Language: an Introduction to Psycholinguistics*. Νέα Υόρκη: Harcourt Brace Jovanovic.
- Δελιαλή-Δάπη, Ε. 1997. *Αναλυτικό ευρετήριο λέξεων και πραγμάτων του Νεοελληνικού σύνταξης (της κοινής δημοτικής) του Αχιλλέα Τζάρτζανου*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Gregory, R. L. 1984. *Mind in Science: a History of Explanations in Psychology and Physics*. Λονδίνο: Penguin.
- Λουκάτος, Δ. (επιμ.). 1957. *Νεοελληνικά λαογραφικά κείμενα*. Αθήνα: Αετός.
- Sako, Z. κ.ά. (επιμ.). 1962. *Mbledhës të hershëm të folklorit shqiptar (1635–1912)*, τ. 3. Τίρανα: Instituti i Folklorit.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Uexküll, J. von. 1973. *Theoretische Biologie*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.

Τα μέρη του λόγου στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Τα 'μέρη του λόγου' είναι όρος της αρχαίας ελληνικής γλωσσολογικής θεωρίας, απο όπου τον δανείστηκαν και οι Ρωμαίοι (*partes orationis*) και άλλοι, νεότεροι, απο αυτούς.

Η βιβλιογραφία του θέματος είναι εκτεταμένη (βλ. μιά ιστορική επισκόπηση στον Lagarde 1988), γιατί παρουσιάζει πολλά προβλήματα, όπως είναι οι διακρίσεις τους (ετερογένεια και μεγάλος αριθμός κριτηρίων, ανομοιομορφία αρχών ταξινόμησης, π.χ. ένα αριθμητικό μπορεί να λειτουργήσει και ως ουσιαστικό, ως επίθετο, ως αόριστη αντωνυμία, πρβ. όμως διαφορά τόνου, ως επίρρημα), η ανεπάρκεια των ορισμών, η απουσία συστηματικής οργάνωσης, η εφαρμογή σε όλες τις γλώσσες του ίδιου περιγραφικού πλαισίου, ο μη σταθερός ορισμός τους, η ομωνυμία (π.χ. *συχνά* = επίθετο και επίρρημα) κλπ. Για τη λύση των προβλημάτων αυτών έχουν προταθεί διάφορες θεωρίες, όπως του Brøndal (1928: λογική βάση με τέσσερις κατηγορίες: *r* = *relator*, πρβ. *relation*, *R* = *relatum*, πρβ. *substantia*, *D* = *descriptum*, πρβ. *quantitas*, *d* = *descriptor*, πρβ. *qualitas*, και τέσσερις τύποι: I αφηρημένα = *r*, *R*, *D*, *d*· II συγκεκριμένα = *rD*, *Rd*, *RD*, *rd*· *rR*, *Dd*· III περίπλοκα = *Drd*, *DRd*, *rDR*, *rdR*· IV αδιάφορα = *rR*, *Dd*), του Hjelmstev (1935–1937: *nom* [+ πτωτικές μορφές] *verbe* [– πτωτικές μορφές], *nom* – *pronom* [*terme primaire* ή *terme secondaire*], *autres noms*: *substantif* [κανονικά *terme primaire*], *adjectif* [κανονικά *terme secondaire*], *adverbe* [κανονικά *terme tertiaire*], *adverbe* [*transitif* – *intransitif*], *adverbe transitif* [πρόθεση, σύνδεσμος]), του Zemb (1980: καθολικοί ορισμοί με βάση τη λειτουργία), του Lyons (1977: *form classes* και *expression classes*), καθώς και των H. Paul, O. Jespersen κλπ. Σε νεότερες γλωσσολογικές θεωρίες έχουμε νέες μορφές, όπως στη μετασχηματιστική γραμματική η αναγνώριση τάξεων βάσει κατανεμητικών κριτηρίων, στην κατηγορική γραμματική η αποδοχή ως μερών λόγου μόνο των ουσιαστικών, ενώ τα άλλα θεωρούνται τρόποι συνδυασμού ουσιαστικών προς κατασκευή φράσεων κλπ., πρβ. επίσης θεωρίες όπως του É. Benveniste (η διάκριση δέκα κατηγοριών απο τον Αριστοτέλη βασίζεται στα δέκα μέρη του λόγου της αρχαίας ελληνικής) ή νεότερες, που θεωρούν οτι τα μέρη του λόγου παρουσιάζουν «οικογενειακές ομοιότητες» (πρβ. L. Wittgenstein).

Τα μέρη του λόγου εξετάζονται συνήθως (βλ. Bussmann 1990) απο τρεις πλευρές: μορφολογική (κλιτά – άκλιτα), συντακτική (βάσει ικανότητας να χρησιμοποιούνται ως μέρη της πρότασης, να τροποποιούν ονοματικά ή ρηματικά στοιχεία, να συντάσσονται με άρθρα, να απαιτούν ορισμένες πτώσεις κλπ.), σημασιακή (διακρίσεις βάσει λογικών, οντολογικών κατηγοριών, π.χ. ουσία → ουσιαστικά, ιδιότητα → επίθετα, διαδικασία → ρήμα, σχέση → πρόθεση, σύνδεσμος).

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί οτι η μορφολογική πλευρά (κλιτικά μορφήματα) αποτελεί ένδειξη της συντακτικής λειτουργίας (συντακτικοί δείκτες) των ουσιαστικών, όπως και οι διακρίσεις άρθρων, αντωνυμιών, επιθέτων, αριθμητικών, ενώ δέν υπάρχουν στα άκλιτα (επιρρήματα, προθέσεις, συνδέσμους, κάποιες αντωνυμίες, αριθμητικά απο *πέντε* ως *εκατό* της κοινής νεοελληνικής [KNE]). Σε ορισμένες περιπτώ-

σεις συνεπώς η διάκριση μερών του λόγου γίνεται σημασιακά, π.χ. (η) *κάθε γειτονιά* – (η) *κάτω γειτονιά*.

Η καθαρή συντακτική διάκρισή τους, απο το άλλο μέρος, δέν επαρκεί, επειδή παρουσιάζει πολλά γλωσσικά στοιχεία εκτός των παραδοσιακών μερών του λόγου (πρβ. ο *βλάκας* – *βλάκας μαθητής*: ουσιαστικό – επίθετο), π.χ. η *επιδίωξη της επιτυχίας με κάθε μέσο δέν είναι σωστό* – *το να επιδιώκει κανείς την επιτυχία με κάθε μέσο δέν είναι σωστό* (ουσιαστικοποίηση φράσης), η *γνωστή μας υπόθεση* – *η υπόθεση που ξέρουμε* κλπ., πρβ. σημασιακή αντιστοιχία, με διαφορά φορτίσεων, που καθορίζεται απο τις συντακτικές διαφορές.

Οι άκλιτες ξένες λέξεις που κλίνονται με τη βοήθεια των άρθρων της ΚΝΕ δείχνουν οτι τα μέρη του λόγου αποτελούν σημασιακές διακρίσεις των λεξημάτων, που η παραγωγή τα τροποποιεί προς την κατεύθυνση των επιθημάτων, π.χ. (το) *γκόλ* – *γκολτζής* (ουσιαστικό, πρβ. -*τζής*) και γενικά *φούρνος* / *φούρναρης* – *φουρνίζω* (τροπή σε ρήμα με το επίθημα -*ίζω*), *γράφω* – *γραφιάς* (ρήμα – ουσιαστικό: επιθήματα και καταλήξεις δείχνουν το μέρος του λόγου).

2. Κριτήρια

Τα κριτήρια της διάκρισης και του ορισμού των μερών του λόγου είναι ποικίλα. Κατα τον Αυρουχ (1988), τα κριτήρια διακρίνονται σε τέσσερις τάξεις, που για την ΚΝΕ θα μπορούσαν να δοθούν ως εξής:

1) Μορφολογικά: η υλική δομή και οι ποικιλίες της, όπως κλίση: ονόματα (ουσιαστικά και επίθετα), άρθρα, αντωνυμίες, αριθμητικά – προσωπικές αντωνυμίες – ρήματα.

2) Σημασιολογικά: κατα τις σχέσεις τους με εξωγλωσσικά στοιχεία, που διαίρουνται σε:

- ψυχολογικά: σχέση με παραστάσεις των ιδιοτήτων του πνεύματος, πρβ. νοηματικές κατηγορίες·
- οντολογικά: δομή του κόσμου και γενικότερα αντικείμενα της σκέψης·
- σημειολογικά: ως σημεία, π.χ. πλήρη – ατελή σημεία, πρβ. λεξιλογικά – γραμματικά μορφήματα και λέξεις.

3) Λειτουργικά: εξέταση σε ανώτερη μονάδα, όπου ένα γλωσσικό στοιχείο μπορεί να έχει πολλαπλές λειτουργίες (πρβ. σύνταξη, φρασεολογία):

- λογικά: σχέση με όρους λογικούς, όπως υποκείμενο, συνδετικό ρήμα, κατηγορούμενο κλπ·
- συντακτικά: κύρια – δευτερεύοντα, πρβ. κύριοι όροι της πρότασης – επιρρήματα (κάποτε προθέσεις, σύνδεσμοι), δομικά συστήματα λέξεων, συνταγμάτων, φράσεων, προτάσεων· το ίδιο στοιχείο μπορεί να παίζει διαφορετικούς ρόλους και αντίστροφα (π.χ. επίθετο ως προσδιορισμός, ως κατηγορούμενο, ουσιαστικοποιημένο επίθετο ως κατηγορούμενο)·
- κατανημητικά: αντικαταστατικότητα (παραδειγματικά), συνεμφάνιση (συνταγματικά).

4) Μεταγλωσσικά:

- επικοινωνιακά: σχέση με περίπτωση επικοινωνίας (ενεργούντα πρόσωπα κλπ.)·

- μεταγραμματικά: σχέση με γραμματικό μεταγλωσσικό σύστημα·
- παραφραστικά: σχέση με άλλες τάξεις·
- ετυμολογικά: ετυμολογία για όνομα τάξης, λέξης·
- διδακτικά: σχετικά με ενέργειες του γραμματικού.

Σε αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν:

- φωνητικά / φωνολογικά: επιφωνήματα ως τυποποιημένα στοιχεία εκτός συστήματος, άν και μπορούν να προέρχονται απο στοιχεία του (π.χ. *σσστ!*, *πρίτς!*, επιτονίσεις που εμφανίζονται με κάποιο σταθερό στοιχείο, όπως τα διάφορα επιφωνηματικά *έ!*, *έε!* κλπ.), όχι όμως οι αναφωνήσεις (με οποιαδήποτε γλωσσικά στοιχεία, π.χ. οι απηχητικές χρήσεις) και οι κραυγές (ατυποποίητα στοιχεία βιολογικής προελεύσεως, π.χ. κραυγή πόνου)·
- καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας: πρβ. στη γραμματική πτώσεων (case grammar) τα πρωταρχικά στοιχεία: P (ρήμα) και 'πτώσεις' (σημασιακοί ρόλοι)·
- ανεξαρτησία: νοηματική (σημασία) και συντακτική (πρβ. άρθρα, προθέσεις, συνδέσμους, που εμφανίζονται εξαρτημένα), σε ποικίλους βαθμούς: απο επιφώνημα, πρόταση κλπ. ως μόρφημα, πρβ. *εκκλησιά της ερημιάς* – *εκκλησιά ερημική* / *ερημική εκκλησιά* – *ερημοκλήσι* (παραγωγή, σύνθεση κλπ.).

Η διάκριση δέκα μερών του λόγου στην ΚΝΕ, κατα την παραδοσιακή γραμματική (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991), στηρίζεται σε μορφολογικά (πρβ. τυπολογία) κριτήρια και δέν αντιστοιχεί πάντα στη συντακτική και σημασιακή τους λειτουργία μέσα στη πρόταση (πρβ. *είμαι υπέρ* – *υπερ των απόρων*). Πρόκειται για τα μέρη στα οποία διαιρείται σε τελική ανάλυση η πρόταση (την οποία δημιουργούν), παρουσιάζουν κλίμακα ανεξαρτησίας, περιεχόμενο (σημασία), διαφορετικές συντακτικές λειτουργίες, τάξεις κλίσης και δηλώνουν γενικές κατηγορίες ανάλυσης της εξωγλωσσικής πραγματικότητας.

3. Ρόλος και αιτίες εμφάνισης των μερών του λόγου

Γιατί υπάρχουν μέρη του λόγου; Η αιτία εμφάνισής τους είναι συχνά χαμένη στο παρελθόν της ιστορίας μιάς γλώσσας (πρβ. 4 στο 6) και είναι δύσκολο να διερευνηθεί, αλλά αυτή δέν πρέπει να είναι αναγκαστικά ο συντακτικός ρόλος τους, εφόσον υπάρχουν γλώσσες χωρίς τη διάκριση μερών του λόγου (με ακλισία). Ο ρόλος τους πρέπει να ήταν αρχικά σημασιακός (πρβ. οντολογία κλπ.), δηλαδή η παρουσίαση ποικίλων μορφών μιάς έννοιας, σημασίας κλπ., με αντίστοιχες τροποποιήσεις της μορφής, όπου ένα μέρος διατηρείται σταθερό (κλιτές γλώσσες), πρβ. και γραμματικούς (σημασιακούς) δείκτες + άκλιτα ουσιαστικά ή τύπους ρήματος, π.χ. *τα σπόρ*, *το έβγα* κλπ. (πρβ. και λειτουργίες ρημάτων ως προθέσεων στα κινεζικά κλπ.). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου το λέξημα / ρίζα περικλείει λόγω σημασίας τη διάκριση κάποιου μέρους του λόγου (ίσως όλα εξαρχής).

Τα μέρη του λόγου δηλώνουν σταθερές συζεύξεις περιεχομένου και έκφρασης σε επίπεδο λέξης (πρβ. μορφολογία: λεξικά και γραμματικά μορφήματα, παραγωγή και σύνθεση)· κάτω απο το επίπεδο αυτό έχουμε σχήματα συλλαβών και συνδυασμούς φωνημάτων, ενώ στο ανώτερο μέρος της κλίμακας υπάρχουν τα συντακτικά και φρασεολογικά σχήματα.

Τα κλιτά μέρη του λόγου κατατάσσονται σχετικά εύκολα σε κατηγορίες μερών του λόγου (έχουν μορφολογικά χαρακτηριστικά ανάλογα με τις λειτουργίες τους), αλλά τα άκλιτα πρέπει να αναλυθούν προηγουμένως (πρβ. επιρρήματα σε -ως / -α, συνδέσμους όπως για να κλπ.) και να καταταχθούν βάσει λειτουργίας, δηλαδή σημασιακά (πρβ. κατηγορίες επιρρημάτων), συντακτικά (πρβ. προθέσεις – συνδέσμους) και πραγματολογικά (πρβ. μόρια).

4. Προβλήματα

1) Προσωδιακά στοιχεία

Τα προσωδιακά στοιχεία εμφανίζουν λειτουργίες μορφολογικές (πρβ. χώρες – χωρών κλπ., έφερα – φέραμε κλπ.), συντακτικές (πρβ. μή – μη, αφου – αφού κλπ.), σημασιακές (πρβ. γέρος – γερός κλπ., κανε²νας – κανε¹νας κλπ.), προτασιακές (πρβ. *Τί είναι η Ανταρκτική;* – *Τί είναι η Ανταρκτική* = τίτλος· *Δέν τον είδε.* – *Δέν τον είδε;* – *Δεν τον είδε;*!, πρβ. αναφωνήσεις), όπου χρησιμοποιούνται για κρίση, ερώτηση, προσταγή (οροθετικά περιγράμματα κλπ., πρβ. και *Δέν κατάλαβα τί ήθελε να πεί.* – *Δέν κατάλαβα. Τί ήθελε να πεί;*), για έμφαση (συναισθήματα: θαυμασμός – αδιαφορία κλπ., αντιδιαστολή), για ειρωνεία, απηχητικότητα, διστακτικότητα, για ψιθυριστή – κραυγαλέα ομιλία κλπ. (πρβ. και επιμηκύνσεις – βραχύνσεις φωνημάτων).

Η αντικατάσταση τεμαχικών στοιχείων από προσωδιακά επιτρέπει την υπόθεση της ένταξης ορισμένων προσωδιακών στα μέρη του λόγου, π.χ. *άφησες άναφτο το φανάρι* = *ανάναφτο* (αλλά ίσως από απλοποίηση του *ανάναφτο, άναφτο φανάρι* = *μή αναφτό φανάρι*, καλύτερα *μή αναμμένο*).

2) Λεξιλογικές μονάδες

Εκτός από τις απλές, παράγωγες και σύνθετες λέξεις, που ανήκουν σε κάποιο μέρος του λόγου, υπάρχουν και οι φρασεολογικές ενότητες (φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί), που λειτουργούν ως σύνολο και θα μπορούσαν να καταταχθούν σε κάποιο μέρος του λόγου (π.χ. *έφαγαν της γριάς το μαλλί*, πρβ. τη θέση της γενικής, *τό βαλε στα πόδια* = *έφυγεδρομαίως* κλπ.), παρά την ανάλυση των συστατικών τους σε μέρη του λόγου, και οι ουσιαστικοποιημένες φράσεις (π.χ. *το να διαμαρτύρεται συνεχώς δέν έχει αποτέλεσμα* κλπ.). Οι περιπτώσεις αυτές (όπως και η περίπτωση των εξαρτημένων μορφημάτων) οδηγούν στο ερώτημα αν φράσεις και προτάσεις αποτελούν μέρη του λόγου. Ως επιχείρημα θα μπορούσε να εκληφθεί η ισοδυναμία, πρβ. *αληθινά* = *στ' αλήθεια*, *τυχαίως* = *κατα τύχη*, *κουτουρού* = *στο βρόντο* (σημασιακή και λειτουργική αντιστοιχία).

3) Μόρια

Ο Τριανταφυλλίδης (1991) διακρίνει μόρια, χωρίς να τα εντάσσει σε ένα από τα γνωστά μέρη του λόγου.

Τα μόρια ανήκουν στα άκλιτα (μαζί με προθέσεις, συνδέσμους, επιρρήματα, επιφωνήματα) και εκφράζουν τροπικότητες (πρβ. *όταν θα έρθει* – *όταν έρθει* κλπ.) και πραγματολογικές λειτουργίες (πρβ. στάση ομιλητή), βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 131–257. Αλλά και κλιτά μέρη του λόγου μπορούν να λειτουργήσουν ως μόρια, δηλαδή ως βοηθητικά στοιχεία (π.χ. τα *έχω* και *είμαι* στον σχηματισμό του παρακειμένου: *έχει γράψει* – *είναι γραμμένο* κλπ., *πρέπει* (να), *μπορεί* (να) κλπ.). Σε σύγκριση με προ-

σωδιακά στοιχεία, μπορούν να παρουσιάζουν ισοδυναμίες, πρβ. τον εμφατικό τόνο με το δά.

Ως κριτήριο για την αποδοχή των μορίων ως ιδιαίτερου μέρους του λόγου μπορεί να ληφθεί η δυνατότητα αντικατάστασής τους απο άλλα μέρη του λόγου, π.χ. τα *θα, να, δέν, μή* (αλλά πρβ. *α(ν)-*) δέν παρουσιάζουν αντικατάστατα, όπως και οι διαφοροποιήσεις του τύπου *έφαγε ψωμί και τυρί* (πρβ. και *έφαγε ψωμι¹ και τυρι² = ψωμοτύρι*) – *έφαγε ψωμί, τυρί*. Με βάση το κριτήριο αυτό, θα μπορούσαν να ενταχθούν στα μόρια και τα εξής γλωσσικά στοιχεία:

- άρθρα: δήλωση οριστικότητας – αοριστίας, ειδικευσης – γενίκευσης (στον ενικό – πληθυντικό), αντιδιαστολής (πρβ. και έλλειψη άρθρου = πληθυντικός αοριστίας) κλπ., πρβ. και άρθρο + όνομα / πρόταση με *να / οτι* – *θα, να, ας, ίσως, τάχα* κλπ. + ρήμα, με συνδυασμούς: *μά το Θεό!* – **το θα...* (μόνο μεταγλωσσικά, π.χ. το «θα το κάνω» *βαρέθηκα να το ακούω*).
- κατατάκτες: ουσιαστικό + ουσιαστικό (π.χ. *πέντε κεφάλια πρόβατα* κλπ.), ρήμα + ουσιαστικό (π.χ. *κάνω τηλέφωνο / ησυχία* κλπ.), ρήμα + ρήμα (π.χ. *κοίταξε βρές τον!*, *τί κάθεσαι (και) κλαίς*; κλπ.).
- αντίτυποι: π.χ. *δώσ' μου το αυτό!*, *δέν έχω δει τέτοιο πράμα!*, *το μηχανήμα αυτώνει, πώς το λένε...* (πρβ. αντωνυμίες: δεικτικές κλπ.).

4) Επικαλύψεις κατηγοριών

Στην ΚΝΕ τα ίδια γλωσσικά στοιχεία μπορούν να εμφανιστούν ως διαφορετικά μέρη του λόγου, όπως: ουσιαστικοποιημένα επιθέτα (π.χ. *το ωραίο, το υψηλό* κλπ.), επιθετοποιημένα ουσιαστικά (π.χ. *οι Έλληνες συγγραφείς*), πρβ. και τις χρήσεις του τύπου *είναι πιά αφοσίωση απο του Πέτρου*, αντιστοιχίες τριγενών επιθέτων με παράγωγα που διακρίνουν το φύλο (π.χ. *ραμμένος / ραμμένη / ραμμένο – ράφτης / ράφτρα / ραφτάκι*), ασαφείς περιπτώσεις όπως *βλάκας* (πρβ. αντίθετα ? *βλάκικος / βλάκινη / βλάκι-κο, ζηλιάρης / ζηλιάρα / ζηλιάρικο*), μετοχές (που μετέχουν στην κλίση ονομάτων και στη διάθεση ρημάτων, π.χ. *γραμμένος / γραμμένη / γραμμένο* κλπ., πρβ. και ρηματικά επίθετα, π.χ. *γραφτός / γραφτή / γραφτό* κλπ., ρηματικά ουσιαστικά, π.χ. *ριζιά, ρίζιμο* κλπ.), επίθετα και αντωνυμίες (π.χ. *με την ίδια γραμματέα – με την ίδια τη γραμματέα, η μόνη ελπίδα της – μόνη η ελπίδα της*, πρβ. *το σπίτι μου – το δικό μου σπίτι*: κοινές συντακτικά αλλά διαφορετικές λειτουργικά χρήσεις), αντωνυμίες και ουσιαστικά (π.χ. *είδα κάποιους υπαλλήλους – είδα κάποιους, πρβ. είδα υπαλλήλους· τί σπίτι; τί είδε;*).

5) Σχήματα και βαθμός αφαίρεσης

Η ΚΝΕ διακρίνει ποικίλα συντακτικά σχήματα, ανάλογα με τον βαθμό αφαιρέσεως, π.χ. με ανώτερο βαθμό κλίμακας τα καθαρά συντακτικά σχήματα (όπως η σειρά των όρων), με κατώτερο βαθμό κλίμακας σχήματα όπως η συμφωνία των όρων (με κλιτά μέρη του λόγου). Έτσι ως υποκείμενο μπορούν να εμφανιστούν (άρθρο) ουσιαστικό / επίθετο / αριθμητικό, αντωνυμία, άρθρο + *να* + φράση / πρόταση, *να / που* + (*να*) + πρόταση, ως αντικείμενο ή κατηγορούμενο (άρθρο) ουσιαστικό / επίθετο / αντωνυμία / αριθμητικό / επίρρημα (π.χ. *πρίν, δίπλα, καλά*), πρόθεση (π.χ. *υπέρ*), επιφώνημα (π.χ. *είσαι όχ αμάν*), πρβ. και *είναι το αυτό*.

6) Διαχρονία

Η εξέλιξη της ελληνικής υπήρξε συντηρητική, προς αναλυτικότερες και λιγότερο

συνθετικές μορφές, αλλά ως προς τα μέρη του λόγου οι διαφορές της νέας απο την αρχαία ελληνική αφορούν μόνο το εσωτερικό των μερών του λόγου (την κλίση τους κλπ.) και μέρη του λόγου απο μετατροπισμούς (π.χ. πρόθεση *ίσαμε* απο το *ίσα με*). Ως προς τις μελλοντικές εξελίξεις της, απουσιάζουν ενδείξεις αλλαγών στα μέρη του λόγου.

5. Συμπεράσματα

Τα μέρη του λόγου στην ΚΝΕ αποτελούν διακρίσεις μιάς βαθμίδας της κλίμακας των γλωσσικών μονάδων ή στοιχείων και αντιστοιχούν σε ενδιαμέσες κατηγορίες της κλίμακας, αυτές που ανήκουν στη βαθμίδα των λέξεων και των φρασεολογικών ενότητων. Επειδή ανήκουν στην πρώτη άρθρωση, διαθέτουν και δικά τους σημασιακά χαρακτηριστικά, που μαζί με στοιχεία της κλίσης δείχνουν τις συντακτικές λειτουργίες τους (συμφωνία των όρων, σθένος ρημάτων κλπ.).

Στα παραδοσιακά δέκα μέρη του λόγου πρέπει να προστεθούν και τα μόρια ως ιδιαίτερο μέρος λόγου (όπως και στα ουσιαστικά οι ουσιαστικοποιήσεις με το άρθρο).

Βιβλιογραφία

- Auroux, S. 1988. «Les critères de définition des parties du discours», *Langages* 92, 109–112.
- Brøndal, V. 1928. *Ordklasserne, partes orationis: Studier over de sproglige Kategorier*. Κοπεγχάγη: Gad.
- Bussmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Hjelmslev, L. 1935–1937. *La catégorie des cas: étude de grammaire générale*, 2 τ. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Lagarde, J. P. 1988. «Les parties du discours dans la linguistique moderne et contemporaine», *Langages* 92, 93–108.
- Lyons, J. 1977. *Semantics 1*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Zemb, J. M. 1980. «Comment définir les parties du discours», στο N. Mouloud (επιμ.), *Sémantique, Codes, Traduction. Quelques essais sur la sémantique des langues formelles et des langues naturelles*. Λίλη: Presses Universitaires de Lille, 25–79.

Το ερμηνεύον ή ερμήνευμα

1. Εισαγωγικά

1.1 Σημειολογία

Παρόλο που η έννοια του ερμηνεύματος, όπως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, εμφανίζεται και στο παρελθόν (πρβ. προδρόμους της σημειολογίας, ρήτορες, φιλοσόφους κλπ.), σε ποικίλα πλαίσια, μορφές, παρατηρήσεις, συσχετίσεις, παραδείγματα κλπ., μπορούμε σήμερα να δεχτούμε ότι ο πρώτος που έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ερμηνεύον υπήρξε ο Charles Sanders Peirce (βλ. Pierce 1931–1966). Ο πατέρας της σημειολογίας αναφέρεται σε πολλά σημεία του εν εξελίξει έργου του στο *ερμηνεύον / interpretant* (βλ. Eco & Bierwisch 1986), που αποτελεί «μιά οποιαδήποτε αναπαράσταση που, για τον ερμηνευτή, παραπέμπει στο ίδιο αντικείμενο που παραπέμπει το σημείο και που αποβαίνει η ίδια σημείο (σχέση μεταξύ διαφορετικών σημαντικών συστημάτων, δείξη, παραφράσεις)» (Rey-Debove 1979, 81). Αποτελεί μία νοητική παράσταση που εκμαιεύει το σημείο ή μία μεσολαβητική παράσταση και σε αυτή την έννοια διακρίνεται από τη σημασία. Είναι ένα σημείο που κατά κάποιο τρόπο μεταφράζει, εξηγεί ή αναπτύσσει ένα προηγούμενο σημείο και ούτω καθεξής, σε μία διαδικασία άπειρης ή απεριόριστης σημείωσης. Είναι ένα από τα στοιχεία της σημείωσης: αντίδραση του ερμηνευτή στο σημείο του οποίου είναι αποδέκτης, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως ένα νέο σημείο, ισοδύναμο ή πιό αναπτυγμένο από το πρώτο. «The meaning of a representation can be nothing but a representation. In fact, it is nothing but the representation itself conceived as stripped of irrelevant clothing. But this clothing never can be completely stripped off; it is only changed for something more diaphanous. So there is an infinite regression here. Finally, the interpretant is nothing but another representation to which the torch of truth is handed along; and as a representation it has its interpretant again. So, another infinite series [...]. It is by this mechanism of interpretation that a sign is “something by knowing which we know something more”.» (Peirce 1931–1966, 1, 339) Ή ακόμη (Paul de Man 1979, 9): «Peirce (1, 171) calls this process by means of which “one sign gives birth to another” pure rhetoric, as distinguished from pure grammar, which postulates the possibility of unproblematic dyadic meaning, and pure logic, which postulates the possibility of the universal truth of meanings.»

Η θεωρία της ερμηνείας του Peirce αποτελεί τον πυρήνα του πραγματισμού του και το ερμηνεύον συμπληρώνει το κενό μεταξύ πραγματικότητας και σημείωσης.

Η σημασία της θεωρίας (κατηγορίας) της ερμηνείας έγκειται στο ότι η «signification, as well as communication, by means of continuous shifts that refer a sign back to another sign or string of signs, circumscribes cultural units in an asymptotic fashion, and semiosis explains itself by itself». «Interpretants are neither “Platonic” entities nor metalinguistic constructs, since they are semiotic expressions (terms, definitions, icons, images, interpreting books, appropriate questions interpreting ambiguous responses, words interpreting objects and vice versa). Interpretants are *testable* because they are the product of the semiotic activity of human culture.» (Eco & Bierwisch 1986, 387)

Ο Peirce (1931–1966) διακρίνει τρία είδη ερμηνευμάτων (βλ. και 1.2, 2, 4.3, 4.4):

- άμεσο (immediate [4, 536], τέτοιο που αποκαλύπτεται στην κατανόηση του ίδιου του σημείου): αντιπροσωπεύεται στο ίδιο το σημείο (πρβ. κώδικα), π.χ. σημασία, ορισμός, συναισθηματικά (affective) ερμηνεύοντα απο την πλευρά του ερμηνευτή (βλ. 1.2.2 στο 1)·
- δυναμικό (dynamic / effective [4, 536], πραγματικό αποτέλεσμα που καθορίζει το σημείο ως σημείο): πραγματικό (actual) αποτέλεσμα στο πνεύμα του δέκτη, καθοριζόμενο απο το σημείο, δίνοντας απαραίτητες πληροφορίες για την ερμηνεία του σημείου, π.χ. κάθε προσωπική ερμηνεία κατα τις περιστάσεις (ενεργητικό ερμηνεύον)·
- τελικό (final [4, 536], παραπέμπει στον τρόπο με τον οποίο το σημείο τείνει να παριστάνει τον εαυτό του ως ευρισκόμενο σε σχέση με το αντικείμενό του): τελικό αποτέλεσμα ενός σημείου με όλες τις συνεπαγωγές του, ανώτατη προσωπική σημασία κατα τις περιστάσεις, με τις πίο απομακρυσμένες πρακτικές συνέπειες (λογικά, logical, ερμηνεύοντα, πρβ. και habit, abduction: «The final interpretant interrupts the semiotic chain by producing a *habit*, a regularity of behavior on the part of the interpreter of the sign [...], so that he can act according to the regularities or laws of nature [...]. The final meanings of symbols lie in the class of actions designed to bring about certain perceptible effects.» (Eco & Bierwisch 1986, 386) Δίνει τα συστήματα ερμηνείας, τους λόγους και τις διδασκαλίες του εκφωνήματος, «την εκ της πείρας συνήθεια να παραπέμπει ένα ορισμένο είδος representamen σε ένα ορισμένο τύπο αντικειμένου, μετά απο ικανή ανάπτυξη της σκέψης.» (8, 343)

Τα ερμηνεύοντα, κατα την ανάπτυξη του Peirce, ανήκουν στην τριτότητα (thirdness), με τρία υποσημεία: rheme 1, dicisign 2, argument 3.

1.2 Φύση και χαρακτηριστικά

1.2.1 Ερμηνεύον ή ερμήνευμα

Το ερμηνεύον είναι (βλ. 1) «ένας μεσολαβητής μεταξύ του σημείου (representamen) και του αντικειμένου στο οποίο παραπέμπει [...] αποτελεί στιγμιαία ερμηνεία που λαμβάνεται μέσα απο μιά ατελείωτη αλυσίδα σημείων, διότι αποβαίνοντας σημείο χρειάζεται με τη σειρά του ένα ερμήνευμα» (Rey-Debove 1979, 81). Η σημασία ενός σημείου είναι ένα άλλο σημείο (Quine 1951). Το σημααινόμενο είναι ένας τύπος ερμηνεύματος (Peirce). «Το ερμήνευμα είναι ένα σχόλιο, ένας ορισμός, ένας υπομνηματισμός επι του σημείου στη σχέση του προς το αντικείμενο.» (Granger 1968, 115) «Man bezeichnet als Interpretant jedes andere Zeichen oder jedes Zeichenkomplex (deren Ausdrucksform sich in jeder Ausdruckssubstanz realisieren kann), die in entsprechender Umgebung das erste Zeichen übersetzen.» (Eco 1977, 171 κ.ε.) «Η παραγωγή των ερμηνευμάτων καθορίζει, εξειδικεύει ή σχολιάζει το επαγωγικό σημείο, χωρίς αυτό να κατέχει παρ' όλα αυτά μιά σημασία ανεξάρτητη απο τα ερμηνεύοντα, διότι δέν υπάρχουν σημεία που να μὴν ερμηνεύονται» (Latraverse 1987, 46), «το γεγονός όμως οτι η ακολουθία των ερμηνευμάτων παίρνει τη μιά ή την άλλη μορφή αποτελεί ένα πραγματολογικό δεδομένο που πρέπει να διακριθεί απο το σημασιολογικό περιεχόμενο»

(σ. 47), «η ερμηνεία αποτελεί την ολική ισχύ του σημείου» και η αλυσίδα των ερμηνευμάτων περιλαμβάνει το πρώτο ερμηνεύον και απομακρυσμένα ερμηνεύματα (connotations, J. P. Paillet): άμεσο ερμήνευμα (= sens του Granger) + προσθήκη δυναμικού και τελικού (= περιστασιακά συμπληρώματα), δηλαδή «το άμεσο ερμήνευμα προεκτείνεται με άλλα ερμηνεύματα, που εξασφαλίζουν την προσέγγιση του σημείου στα βιώματα των ερμηνευτών» (σ. 54)· κοινά σημεία σημασίας και επικοινωνίας: σημασία / signification = σύνολο των πλευρών του περιεχομένου που προστίθενται σε αυτά για να χρησιμοποιηθεί στο περιβάλλον (contexte) της επικοινωνίας, συμπλήρωση (‘χρωματισμός’) των ‘κοιλωμάτων’ του νοήματος (sens = ασυνεχές συμβολικό σύστημα, πρβ. E. Sapir για τη γλώσσα: «sticks and poles and nothing» [σ. 83]), ενώ αντίστροφα οι ερμηνευτικοί υπολογισμοί οδηγούν στον σκοπό του εκφωνήματος (conventionnel – intensionnel [σ. 57]).

1.2.2 Σημεία και ερμηνεύματα

Η εξέταση από τη σημειολογία (και ειδικότερα από τη γλωσσολογία, πρβ. σημασιολογία και πραγματολογία της γλώσσας κλπ.) των δύο αυτών βασικών στοιχείων (βλ. και 4.5) των σημειωτικών συστημάτων ενός πολιτισμικού συστήματος οδήγησε σε ποικίλες θεωρίες, απόψεις, περιοχές ερευνών κλπ., όπως:

1) Σημείο – ερμηνεύον

Υπάρχουν πολλοί ορισμοί του σημείου. «Σημείο ή representamen είναι κάτι που παίρνει τη θέση κάποιου πράγματος για κάποιον, κατά κάποια άποψη και κατά κάποιο μέτρο.» (Peirce 1978, 121) «Σημείο είναι αυτό που αντιπροσωπεύει κάποιο άλλο πράγμα, που ανακαλεί ως αντικατάστατό του.» (Benveniste 1974, 51) κλπ. Τα ερμηνεύματα (βλ. 1.1 για ορισμούς) είναι συνήθως σημεία, αλλά όχι απαραίτητα του ίδιου σημειωτικού συστήματος, π.χ. ένα κινηματικό σημείο δυσφορίας, αγανάκτησης κλπ. ως αντίδραση (πρβ. δυναμικά ερμηνεύοντα).

Είναι δυνατή η έλλειψη σημείων, π.χ. σε μιά γλώσσα ή σε ομιλητές της (πρβ. έννοιες και περιεχόμενα που γίνονται αρχικά γνωστά με ξένους όρους, άγνοια λεξιλογικών στοιχείων που παρατηρείται σε μικρά παιδιά, σε ηλικιωμένους για επιστημονικές έννοιες κλπ.), όχι όμως ερμηνευμάτων (πρβ. λήμματα λεξικών που ερμηνεύουν ξένους όρους ή όρους άγνωστους σε πολλούς, μακροτενείς εξηγήσεις και ερμηνείες επιστημονικών όρων κλπ.), μπορούν δηλαδή να υπάρχουν μόνο ερμηνεύματα όντων, καταστάσεων, ενεργειών κλπ., διότι δεν υπάρχουν (ακόμη) σημεία (ή είναι άγνωστα στον πομπό) για αυτά (πρβ. έργα τέχνης κλπ.) και έρχονται να καλύψουν μιά ανάγκη που δημιουργεί ένα κενό (συχνά στιγμιαίο) στην επικοινωνία (πρβ. και χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων, π.χ. χοντρό... τόσο + κινηματικό σημείο, αυτό + δείξη + πού χρησιμοποιεί; για μηχανήμα του οποίου αγνοούμε το όνομα).

Αντίστροφα, μπορούν να υπάρχουν σημαίνοντα των οποίων το περιεχόμενο είναι άγνωστο, π.χ. λέξεις άγνωστης σε εμάς γλώσσας (π.χ. όταν μας μιλά κάποιος σε γλώσσα που αγνοούμε, άγνωστα γραφικά συστήματα, σε γνωστή ή άγνωστη γλώσσα), άγνωστες λέξεις γνωστής γλώσσας (π.χ. λόγιες, λαϊκές ή διαλεκτικές στη νεοελληνική λογοτεχνία, στην κοινή γλώσσα κλπ.), γριφώδεις εκφράσεις κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές, όταν απουσιάζει η σημασία ή το νόημα, προσπαθεί ο δέκτης να τις κατανοήσει

ανακαλώντας ποικίλα ερμηνεύματα απο τη μνήμη του (περιπτώσεις ομιλίας σε ανάλογες καταστάσεις, περιβάλλον, ανάγκες, γραπτά κείμενα κλπ.), με αποτελέσματα όχι τελείως αρνητικά, εφόσον μπορεί να καταλαβαίνει οτι πρόκειται για γραφικά σημεία (αραβικής, κινεζικής κλπ. γραφής), οτι του θυμίζουν κάποια άλλα σημεία ή τόπους όπου είδε παρόμοια, οτι έχουν ή δέν έχουν καλλιγραφική αξία (που μπορεί να μη συμπίπτει με τις απόψεις των ντόπιων ομιλητών, π.χ. για την ιαπωνική γραφή), οτι το συνολικό κείμενο (γλωσσικά και εξωγλωσσικά συμφραστικά στοιχεία) του υποβάλλει μιά πιθανή ερμηνεία κλπ.

2) Σημασιολογία και πραγματολογία

Η πραγματολογία κατα τον Morris (1971, πρβ. semantics, syntactics, pragmatics) στηρίζεται στην άποψη του Ch. Peirce οτι το ερμηνεύον είναι σε τελική ανάλυση μιά συνήθεια· εκτός της μελέτης των βιοτικών πλευρών της σημείωσης (ψυχολογικά, βιολογικά και κοινωνικά φαινόμενα που εμφανίζονται κατα τη λειτουργία των σημείων) και της αξιολογίας (value terms, εκφραστικότητα), ο Morris (1971, 37) πιστεύει οτι «μιά έννοια (concept) μπορεί να θεωρηθεί ως ένας σημασιακός κανόνας που καθορίζει τη χρήση των χαρακτηριζόντων σημείων»: η έννοια επιτρέπει την εγκαθίδρυση μιάς σχέσης μεταξύ των σημείων και της τάξης των denotata του, που εμφανίζουν (κατα τον L. Wittgenstein) μιά «οικογενειακή ομοιότητα», που αποσπάται απο τη χρήση των σχετικών με τα denotata αυτά σημείων και ποικίλλει σύμφωνα με έναν αριθμό παραμέτρων, πρακτικών και πολιτισμικών (πρβ. ως προς τη σημασία τον πίνακα σημασιακών χαρακτηριστικών στον G. Lakoff και το σύνολο σχέσεων που ξεκινούν απο την έννοια στον M. R. Quillian).

Η σημασία έχει παραδειγματική διάσταση και ανευρίσκεται σε αντίθεση με συνώνυμα ή αντώνυμα μηνύματα αλλα και μέσα σε αυτά (Milner 1971). Μερικοί ερευνητές φαίνεται να προτιμούν τα ερμηνεύματα απο τις σημασίες, όπως ο Davidson (βλ. Hacking 1975, 155): «Once there is translatability of single sentences in which these occur then the recursive generation of truth conditions will enforce such a uniform method of translation that the spectre of incommensurability and indeterminacy will vanish in the dawn of a thoroughly worked out theory of truth. We shall have a theory of meaning that insists on truth but does not postulate a special class of entities called meaning.»

3) Γένεση ερμηνευμάτων και σημείων

Στον κόσμο των ανθρώπων (αλλα και ζώων) υπάρχουν ατομικά αντικείμενα, όντα, καταστάσεις, πραγματικά και φανταστικά ερμηνεύματα και σημεία. Τα ατομικά δεδομένα της προσωπικής εμπειρίας αποτελούν τη ζωή κάθε ατόμου, αυτό που αποτελεί τον άμεσο και εξελισσόμενο κόσμο του. Το στοιχείο αυτό και οι ενέργειες του εγκεφάλου (γενικεύσεις και αφαιρέσεις) οδηγούν ως ερμηνεύματα σε έννοιες και σε σημεία, όταν οι εμπειρίες, σε μεγάλο μέρος, παρουσιάζουν ομοιότητες ως κοινά βιώματα. Τα ερμηνεύματα είναι ο ωκεανός ύλης, ενεργειών, πληροφοριών κλπ., με άλλα λόγια ο κόσμος του ανθρώπου (ή των ανθρώπων), που βρίσκεται σε εξέλιξη έξω και μέσα σε αυτόν, η ενσυνείδητη και υποσυνείδητη πραγματικότητα των προσώπων, όχι όμως όλη η πραγματικότητα (πρβ. μή συνειδητά ή άγνωστα στοιχεία). Πρβ.

εικόνες		ενδείκτες		σύμβολα
┌		→↓		→↓
αντικείμενα, όντα	→	όργανα, εργαλεία	→	σημεία
↓				
σκέψεις, φαντασίες				
↑				
κατασκευές, συστήματα	↑			

Η νοητική ενέργεια του ανθρώπου οργανώνει, συνειδητά ή ασύνειδα, συνεχώς τα δεδομένα των αισθήσεων, της σκέψης, της φαντασίας για καλύτερη αντιμετώπιση των προβλημάτων και επιβίωση στον κόσμο που τον περιβάλλει και μέσα στον οποίο πρέπει να ζήσει ως σωματική, κοινωνική, νοητική και συναισθηματική μονάδα και οντότητα (πρβ. habit = υπόθεση – abduction → δημιουργία σημείων: σημασία εμπειριών και βιωμάτων, γενικεύσεων και αφαιρέσεων, τυποποίηση αντιδράσεων κλπ. απέναντι στα στοιχεία του κόσμου → επιβίωση). Η ενέργεια αυτή ξεκινά από ατομικές αντιλήψεις, αισθήματα κλπ., υπάρχει δηλαδή μηχανισμός του εγκεφάλου που «κρατά ένα ημερολόγιο εμπειριών» (μνήμη) και το ενημερώνει συνεχώς (τα ασήμαντα για την επιβίωση εγκαταλείπονται, τα σημαντικά διατηρούνται, και ιδιαίτερα οι διασυνδέσεις τους, δηλαδή επιδιώκεται το συνολικό βίωμα συγχρονικά και διαχρονικά), πρβ. στην G. Eliot: «His mind was crowded with images and conjectures, which were a language to his hopes and fears, just as we hear tones from the vibrations which shake our whole system» (1958, 745)· «through all this effort to condense words into a solid mental state, there pierced and spread with irresistible vividness the images of the events he desired» (σ. 756).

Η συσχέτιση δύο αισθημάτων κλπ. (αυτοτελών ή μερών ενός συνόλου ή μέρους και συνόλου, πρβ. και εξαρτημένα αντανακλαστικά του I. Pavlov) οδηγεί σε διασύνδεση των ερμηνευόντων (σχέσεις αντικειμένων, όντων, προσώπων κλπ. σε πλούσιο περιβάλλον με άλλα ή με τον ίδιο τον εαυτό τους σε άλλους τόπους και χρόνους και με βιώματα που τα αφορούν ή σχετίζονται με αυτά), που παίρνει διάφορες μορφές: το ένα ως σημείο του άλλου, επιφώνημα (π.χ. επιφώνημα + νεύμα: δείξη, όπως κραυγή και ζώο), δύο επιφωνήματα (πρβ. 'θέμα' + 'ρήμα'), (Υ +) Ρ (+ Α) / άλλες πτώσεις κλπ. Τα ζεύγη είναι αρχικά ατομικά και σταθερά δεδομένα, τα οποία μπορούν να συνδέονται σε συνθετότερες ενότητες (ομάδες, π.χ. 'τραπέζι' – /trapézi/ – [trapézi] – εικόνες τραπέζιου στη μνήμη), πρβ. συνεργασία των δύο χεριών (π.χ. το ένα κρατά κάτι ενώ το άλλο το χτυπά), ένωση άντρα και γυναίκας → οικογένεια με 'σημασία' (κοινή ζωή και προσπάθειες, παιδιά κλπ.), Appräsentation στη φαινομενολογία του A. Schütz (Merkzeichen, Anzeichen, Zeichen, Symbol), συσχετίσεις βάσει ομοιότητας, αντίθεσης, τοπικής ή/και χρονικής εγγύτητας, συσχέτισης (αιτιότητας, συμπερασμού) κλπ. και μέσω σκέψης ως ενέργειας, λειτουργίας νοητικών διαδικασιών, πράξης αναδόμησης μιάς κατάστασης, συμπεριφοράς, αιτιολογημένης διαδικασίας, βιολογικής διαδικασίας,

συστήματος επεξεργασίας πληροφοριών (πρβ. και αντίστροφα: σχήματα λόγου [ρητορική, γενική οργάνωση λόγου με ομοιότητες, ανομοιότητες κλπ.] → μορφές σκέψης). Οι νοητικές διαδικασίες (π.χ. στη μυθική σκέψη, πρβ. Cl. Lévi-Strauss και ψυχάνάλυση), όπως ομοιότητα (συσχέτιση εννοιών βάσει ομοιότητας, πρβ. ομοιοπαθητική μαγεία, και συνάφειας, πρβ. 'μεταδοτική' μαγεία, G. Gurvitch: εξωτερικές προφάσεις μεταβίβασης συναισθημάτων και επιδιώξεων: σημασία έχει ο μάγος και τα μαγικά λόγια, γενικές διαδικασίες της αρχαϊκής σκέψης πρωτογόνων: ένα αντικείμενο μπορεί να αντικατασταθεί από το σύμβολό του, με ομοιότητα ή οποιαδήποτε σχέση), αντίθεση (Bateson 1958: αντιθέσεις ενισχύονται συνεχώς και διαλεκτικά, αφού ξεκινήσουν), αναλογία και ομολογία, με οργάνωση των ερμηνευμάτων, οδηγούν στη δημιουργία σημείων. Ερμηνεύματα μπορούν να προέλθουν από σημεία (ως αποτέλεσμα χρήσης σημείου) και όχι μόνο από τη ζωική, βιολογική κλπ. ενέργεια (ερμηνεύματα άμεσης εμπειρίας, πρβ. και άμεσα ερμηνεύματα = σημασία, π.χ. από βιβλιακές κλπ. εμπειρίες, και αναμνήσεις: έμμεσα ερμηνεύματα). Η συγκέντρωση ερμηνευμάτων σε αντικείμενα κλπ. (παιχνίδια, σπίτια, βιβλία, πρόσωπα κλπ.) οδηγεί σε φόρτιση με σημασίες και δημιουργία σημείων (πρβ. σημασίες λέξεων βάσει εμπειριών = ερμηνευμάτων). Σε άλλες περιπτώσεις ένα ερμηνεύμα αποκτά ξαφνικά ή με τον καιρό (συνέχιση της ζωής και αναμνήσεις) μιά ιδιαίτερη θέση (που ενισχύεται με τη συνήθεια) και συμβολίζει κάτι καίριο και σημαντικό για τη ζωή (θέμα αποφασιστικής καμπής, αυτογνωσίας κλπ.).

Τα ερμηνεύματα καλύπτουν τη μή άμεσα αντιληπτή πλευρά των γλωσσικών σημείων, δηλαδή τη σημασιακή πλευρά, ως σύνδεση επαναλαμβανόμενων (πρβ. habit) εσωτερικών σημειωτικών καταστάσεων (διαδικασίες και αποτελέσματα στον νού, με αφετηρία αισθήματα, συναισθήματα) με στοιχεία του εξωτερικού κόσμου (κραυγές, θορύβους άλλων αλλά και του ίδιου του αισθανόμενου, ως ανάδραση). Σε απουσία γλώσσας (ζώα κλπ.) αποτελούν τις ενστικτώδεις αντιδράσεις σε σημεία-ερεθισμούς. Το αυθόρμητο και κληρονομημένο σύστημα έκφρασης των ζώων βρίσκεται σε αντίθεση με το κληρονομημένο και κυριαρχημένο σύστημα του ανθρώπου, που διαθέτει εμμεσότητα, δηλαδή επεξεργασία εικόνων, αποστασιοποίηση και στοχασμό, τεχνικά έργα και δημιουργία τέχνης, δυνατότητες με τη γλώσσα χειρισμού αφηρημένου χώρου και μεταμορφώσεως εσωτερικών μορφών των ερεθισμών, διαρκή παρουσία και διαθεσιμότητα μνήμης και ελευθερία αποφάσεων και καθορισμού (βλ. Portmann 1978).

Στο εργαστήριο της σημείωσης, δηλαδή στη βιολογική και νοητική δραστηριότητα του έμψυχου όντος, από τη γέννηση (και πριν) ως τον θάνατο, τα ερμηνεύματα είναι πρωταρχικές μορφές, που εμφανίζονται συνεχώς για την αντιμετώπιση των σημειωτικών αναγκών, πρβ. στην επιστημονική έρευνα: παρατηρήσεις → τυποποίηση φαινομένου (σηματισμός γενικευτικών εννοιών και όχι ατομικών για κατηγοριοποίηση αντικειμένων και όντων, πρβ. το δέντρο, ο σκύλος, ζώα – φυτά – πέτρες – χώμα) → δημιουργία σημείων (πρβ. χρήση σημείων όταν είναι να συνειδητοποιήσουμε αλλιώς μιά κατάσταση της πραγματικότητας, π.χ. με δείξη, γι' αυτό στην πυρηνική φυσική δημιουργούνται όροι όπως charm) → νόμοι κλπ. Οι μορφές αυτές μπορούν να οργανωθούν, να συστηματοποιηθούν (ιδίως αν επαναλαμβάνονται, πρβ. habit) προς την κατεύθυνση όχι μόνο ατομικών και προσωπικών, αλλά και πιά διαδεδομένων ερμηνευμάτων, μέσα στο πλαίσιο της επικοινωνίας (αλλά και γενικότερα του πολιτισμού και των ποικίλων μορφών του), δημιουργώντας σύνολα (καθορισμένα ή ακαθόριστα,

τετελεσμένα ή εν εξελίξει) με τη χρήση καθιερωμένων σημείων αλλά και με τις παντοειδείς ενέργειες των μελών μιάς κοινωνίας (συνειδητές – ασύνειδες, εκούσιες – ακούσιες, ολοκληρωμένες – ημιτελείς, αποτελεσματικές – αναποτελεσματικές).

Βασική έννοια στη σημειολογία δέν είναι το σημείο αλλά το ερμήνευμα, το αποτέλεσμα της σημειωτικής πράξης στον δέκτη, εφόσον αυτό (και οι λειτουργίες της μνήμης) δημιουργούν τα σημεία, ως ενισχυόμενο (συνήθως) δεδομένο βίωμα, που μπορεί ανακαλούμενο (μηχανικά ή μή) στο μέλλον να ερμηνεύει στοιχεία του κόσμου (νέες εμπειρίες).

Τα ερμηνεύοντα μπορούν να θεωρηθούν ως πρόδρομοι και περιβάλλον ή κόσμος των αναπαραστάσεων (διαφορετικό στον καθένα, στα ίχνη των αισθημάτων και ιδεών, πρβ. στον G. Frege: *Vorstellungen* και *Anschauungen*, *Sinn* = αυτό που έχουν όλοι, *Bedeutung* = το αντικείμενο της αναφοράς, *Empfindung*), μέσα στο οποίο και απο τα οποία εμφανίζονται και δημιουργούνται τα σημεία. Δέν αποτελούν πρωταρχική αντίδραση στα σημεία, γιατί θα έπρεπε να προϋπάρχουν τα στοιχεία της αντίδρασης (πρβ. θεωρία αποδοχής των λογοτεχνικών δημιουργημάτων), ούτε μοναδικό καθορισμό του νοήματός τους.

Η δημιουργία γλωσσικών σημείων για την κάλυψη των κενών της ονοματοθεσίας, που αισθάνεται ως ανάγκη ο ομιλητής κάποια στιγμή ή και στο εξής, ξεκινά συχνά απο ερμηνεύοντα, π.χ. στο *Out of Africa* της K. Blixen ο Kamante ονομάζει φαγητά βάσει των γεγονότων της ημέρας κατά την οποία τα γνώρισε (π.χ. «η σάλτσα του αλόγου που ψόφησε»), υπηρέτης ονομάζει το μουλάρι *kejiko* (= κουτάλι), διότι απο τη θέση του οδηγού του κάρου (ψηλά) φαίνεται με τους ώμους μπροστά και τα καπούλια και τον πισινό πίσω, σάν κουτάλι, οι Maasai μεταφέρουν τα τοπωνύμιά τους σε χαρακτηριστικά του εδάφους της νέας τους πατρίδας (που προηγουμένως ήταν για αυτούς αντικείμενα αναφοράς χωρίς όνομα).

Η εστίαση της προσοχής σε ατομικά στοιχεία του κόσμου μπορεί να τα μετατρέψει σε σημεία (παροδικά ή μόνιμα), με τη συγκέντρωση σε αυτά πλήθους ερμηνευμάτων, αλλιώς περνούν απο τη συνείδηση χωρίς να αφήσουν ίχνη (ίσως να τα θυμηθούμε κάπως αργότερα).

2. Μορφές των ερμηνευμάτων

Ένα περιεχόμενο (σημαινόμενο κλπ.) μπορεί να ‘σημειώνεται’ με γλωσσικά σημεία (λέξεις, φρασεολογικές ενότητες, τυποποιημένες εκφράσεις κλπ.), με σημεία άλλων σημειωτικών συστημάτων (κινηματικά, γειτνιαστικά κλπ.) και με ερμηνεύματα, των οποίων η ποικιλία είναι τεράστια, εφόσον με αυτά ενώνονται οι εμπειρίες της ζωής μεταξύ τους σε ένα πολύπλοκο πλέγμα συσχετίσεων, που μπορεί να εξελίσσεται και να αλλάζει. Περιλαμβάνουν έτσι ποικίλα βιώματα και εμπειρίες (αισθήματα, συναισθήματα, εικόνες κλπ.), σκέψεις (νοητικές συλλήψεις, ιδέες, φανταστικές κατασκευές κλπ.), συνδυασμούς τους, ακαθόριστες ψυχικές καταστάσεις, ενορατικές εμπειρίες, ενδιάμεσες μορφές σημείων κλπ., που διατηρούνται στη μνήμη (έντονες – εξασθενημένες, αυτούσιες – αλλαγμένες κλπ.).

Όπως και στη συνθετική ανάλυση της σημασίας στη σημασιολογία, μπορούμε να δεχτούμε (Eco & Bierwish 1986, 386) μιά ανάλυση «με τη μορφή μιάς εγκυκλοπαίδειας,

όπου τα *semes* και τα *markers* δέν θα είναι αναγκαστικά ‘ατομικά’, γλωσσικά ή μετα-γλωσσικά κατασκευάσματα». Έτσι για γλωσσικά (αλλά και μή γλωσσικά) σημεία θα έχουμε τα εξής δυνατά ερμηνεύοντα:

- συνωνυμικά στοιχεία της γλώσσας (και αντωνυμικά), π.χ. *πετσέτα – χειρόμακτρο* (δημοτικό – λόγιο, πρβ. αυθαιρετότητα, αδικαιολόγητα – δικαιολογημένα, ασημάδευτα – σημαδεμένα), *μετρητής – υδρομετρητής – ρολόι του νερού*·
- ορισμό σε τυπική ή φυσική γλώσσα, π.χ. *αρνησικυρία – βέτο, Αφροδίτη – Αυγερινός / Αποσπερίτης*·
- αντίστοιχα σημεία άλλου σημειωτικού συστήματος: εικόνες, διαγράμματα κλπ.·
- δείξη του αντικειμένου στο οποίο εφαρμόζεται ο όρος·
- συνήθεια συμπεριφοράς, που αποκτήθηκε απο γνωριμία με το σημείο, πρβ. οτι η αποδοχή του εκφωνήματος μπορεί να δημιουργεί συνειδητοποίηση με ανάκληση της άρθρωσης του ίδιου του εκφωνήματος απο τον δέκτη (πρβ. κινήσεις κλπ.), όπως και των περιστάσεων επικοινωνίας ή ακόμη ειδικών (συγκεκριμένων) περιστάσεων·
- ολική σειρά συνεπαγωγών που εκλύεται απο τη χρήση του σημείου (για τον Ch. Peirce κάθε όρος είναι μιά στοιχειώδης κρίση / απόφανση και κάθε απόφανση ένας στοιχειώδης συλλογισμός).

Πέρα απο αυτές μπορούν να γίνουν και οι εξής διακρίσεις:

1) Τυποποιημένες – ατυποποίητες (ιδιοσημειωτικές) μορφές

Οι ατυποποίητες μορφές δείχνουν τον ιδιαίτερο κόσμο των προσωπικών βιωμάτων (μοναδικά ερμηνεύοντα, συνδεδεμένα με ορισμένη στιγμή, την οποία ανακαλούν, πρβ. εμπειρίες, φαντασιώσεις) ή αποτελούν ενσυνείδητες καινοτομίες (πρβ. λογοτεχνία, 4.3 στο 1), μπορούν όμως να εμφανίζονται και ως απροσδόκητες συνδέσεις (πρβ. τη σύνδεση των σημασιών σε ομοιοκαταληξίες κλπ.) ή βάσει νόμων συνειρμού και διαδοχικότητας. Οι τυποποιημένες μορφές (πρβ. και τυποποιημένα σημεία) στηρίζονται στη σύμπτωση γεγονότων κλπ. στον κόσμο των βιωμάτων, που ενισχύει ερμηνεύοντα των εμπειριών και εκφράζεται με κανονικότητες της γλώσσας (καθιερωμένες και κωδικοποιημένες χρήσεις κατα επίπεδα της γλώσσας), όπως:

- οι παραδειγματικές σχέσεις γλωσσικών στοιχείων, π.χ. σε προβολή τους στο συνταγματικό επίπεδο, όπως *κόσμος και κοσμάκης*·
- οι μετατροπισμοί (βλ. Σετάτος 1994), π.χ. παραφράσεις (*έδωσα την πρώτη δόση = έδωσα τόσα ευρώ για την πρώτη δόση*)·
- οι περιφράσεις, π.χ. ορισμοί, περιλήψεις, αναφορικές προτάσεις (π.χ. *οι μεταφορείς = όσοι φοιτητές μεταφέρουν μαθήματα σε άλλη εξεταστική περίοδο*), πρβ. και άλλες κειμενικές ενότητες όπως λογοτεχνικά έργα, σημασιολογικές αναλύσεις, εγκυκλοπαιδικά άρθρα και λήμματα λεξικών, πολιτισμικά σύμβολα κλπ.·
- τα παραθέματα κλπ.: παροιμιακές φράσεις (πρβ. οτι κάποτε είναι άγνωστη η σημασία επιμέρους λέξεών τους, γιατί χρησιμοποιούνται σε αντιστοιχία με μιά κατάσταση πραγμάτων, π.χ. *τον κακό σου τον φλάρο!*, όπου *φλάρος* ίσως < βενετικό *frar* ‘καλόγερος’).·
- η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1997, και 3.2 στο 4), π.χ. *γέρος γερός*·
- τα επίπεδα της γλώσσας (πρβ. συνωνυμικά στοιχεία), π.χ. σημασιακές αντιστοιχίες δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – διαλεκτικών – ξένων γλωσσικών στοιχείων (με διαφορετικές φορτίσεις), π.χ. *κόσμος και ντουινιάς*·

- οι σημασιακές σχέσεις όπως συνωνυμία – αντωνυμία (πρβ. παραπάνω), ταυτολογία, π.χ. *τέλος κι αρχήν η μνήμη* *εδώ δέν έχει* (Α. Σικελιανός, *Μελέτη Θανάτου*).
- αμφισημίες (πρβ. Empson [1949, 2]: «a word or a grammatical structure is effective in several ways at once»), π.χ. *έφυγαν σάν λαγοί* (= 'γρήγορα' αλλά και 'φοβισμένοι')· σε περιπτώσεις όπως *A rose is a rose is a rose is a rose* (G. Stein), όπου ο Eco (1979, 270) βλέπει στον υπερβολικό πλεονασμό (redundancy) κάτι «rich and therefore highly ambiguous», εφόσον κάθε φορά μπορεί να σημαίνει κάτι το διαφορετικό, με την αύξηση πληροφοριακών δυνατοτήτων και άνοιγμα σε πολλαπλές ερμηνείες, έτσι ώστε να αποτελεί ένα έργο τέχνης που «communicates too much and therefore does not communicate at all», είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι έχουμε διαφορετικά ερμηνεύοντα, αν δέν εξεταστούν η θέση του αποσπάσματος στο σύνολο του κειμένου, η τριπλή επανάληψη του κατηγορουμένου και ο επιτονισμός, που είναι στη γραφή ανέμφατος.
- περιγραφές κλπ., π.χ. *αυτό που ήταν κοντά στο Α, αυτό που ήταν έπειτα απο το Α, αυτό που οφείλονταν στο Α, αυτό που ήταν αποτέλεσμα του Α* κλπ.

Τα σχήματα λόγου εμφανίζουν ποικίλες μορφές ερμηνευόντων (σχήματα λέξεων = άμεσα ερμηνεύοντα, π.χ. συνεκδοχή, σχήματα αντικειμένων = δυναμικά ερμηνεύοντα, π.χ. μεταφορά, σχήματα σκέψεων = τελικά ερμηνεύοντα, π.χ. ειρωνεία), όπως (βλ. πρόχειρα Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 2):

- γραμματικά σχήματα λόγου (πρβ. συνώνυμα): κατα το νοούμενο, σύμφυση, ανακολουθία, καθ' όλο και μέρος (*την Κυριακή το δειλινό = το δειλινό της Κυριακής*), έλξη (*αυτός είναι ο δρόμος του Θεού = αυτό...*), υπαλλαγή (*τ' αντρειωμένα κόκαλα του γονιού σας*, πρβ. δυναμικά ερμηνεύοντα), πρόληψη (*δέν ήλπιζα τον ουρανό στη γή να βρέξει αίμα*).
- θέση λέξεων (πρβ. συνωνυμία ή/και ταυτολογία): υπερβατό (*έτσι πήρε η αλεπού το σιτάρι η πονηρή κι ο λύκος το άχερο*), πρωθύστερο (*γέννησέ με σπείρε με*), χιαστό (*έδερνε κι έγδυne, έγδυne κι έδερνε*), κύκλος (*ο καπετάνιος χάθηκε πάει ο καπετάνιος*), παρονομασία (*γέρος γερός*: αντωνυμικά στο βάθος στοιχεία παρακείμενα), ομοιοκαταληξία (πρβ. ομοιοκάταρκτα και άλλα μετρικά σχήματα), βλ. και 4.3 στο 1'.
- πληρότητα λόγου (πρβ. συνώνυμα – αντώνυμα, ταυτολογία): βραχυλογία (αντιστοιχεί προς ερμηνεύματα πληρέστερα ως συντακτικές κατασκευές: σχήματα απο κοινού, εξ αναλόγου, εξ αντιθέτου, ζεύγμα), πλεονασμός (ένωση ερμηνευμάτων σε μιά μονάδα = σημείο, σχήματα εκ παραλλήλου – εξ αντιθέτου, περίφραση, ένδια δυοίν, αναδίπλωση, διπλότητα / ταυτολογία, επαναστροφή, επαναφορά, αντιστροφή, συμπλοκή, υποφορά, προδιόρθωση, επιδιόρθωση, αναφώνηση, πρβ. για τα τρία τελευταία τα δυναμικά ερμηνεύοντα).
- λεκτικοί τρόποι (ερμηνεύματα στη θέση άλλων ισοδύναμων κλπ. σημείων): επέκταση / πλάτεμα (μεταφορά, κατάχρηση, πρβ. δυναμικά ερμηνεύματα), στένεμα (κατεξοχήν: *η Πόλη*, πρβ. τελικό ερμίνευμα), φθορά (*αγαθός*, πρβ. τελικό ερμίνευμα), συνεκδοχή (*κάθε κλαδί και κλέφτης*), μετωνυμία (*διαβάζω Σολωμό, η χώρα = οι κάτοικοι, τα γεράματα = ο γέρος*, πρβ. δυναμικά και τελικά ερμηνεύματα), αντονομασία (παράγωγο: *Ελληνόπουλα = Έλληνες*, περίφραση: *ο Γέρος του Μοριά*

= ο Κολοκοτρώνης), αντίφραση (πρβ. συνωνυμία – αντωνυμία, λιτότητα: *όχι λίγη ώρα*, ειρωνεία: *έξυπνος που είσαι!*, πρβ. δυναμικά ερμηνεύματα, ευφημισμός: *γλυκάδι* = ξίδι, πρβ. προσωποποιία: *χιονίζουν τα βουνά*), υπερβολή (το αίμα πάει ποτάμι), αλληγορία (τ' άσπρισε τα γένια του ο Αϊ-Νικόλας).

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο (αναγκαιότητα για την επικοινωνία κλπ.) παίζουν τα σχήματα παρομοιώσεων και οι μεταφορές (πρβ. 'προσλαμβάνουσες παραστάσεις' που βοηθούν την αντίληψη του καινούργιου), όπως:

- παρομοιώσεις με ρήμα + *σάν* (είναι / μοιάζει / κάνει κλπ. *σάν* τρελός κλπ.)· (που) ρήμα + ουσιαστικό / αντωνυμία + *σάν* Α (*έχει γεύση σάν σάπιο λεμόνι, είναι κάτι σάν τον χυμό μανταρινιού* κλπ.)· *είναι όπως* + ουσιαστικό ή δευτερεύουσα πρόταση με *όταν* (*είναι όπως το ραδίκι, είναι όπως όταν έμεινες μόνος και δέν ξέρεις τί να κάνεις* κλπ., πρβ. *όταν θυμάσαι που... και... και... έ σάν αυτό / τέτοιο περίπου*)· *κάνει* κλπ. + ουσιαστικό (*κάνει τη femme fatale* κλπ.)· πρβ. και τις τυποποιημένες εκφράσεις με *αντίθετο* / *διαφορετικό* από Α, *μεταξύ* Α και Β, *κάτι σάν* Α και Β, *περίπου* / *πάνω κάτω* Α, *που έχει σχέση με* Α κλπ.
- μεταφορά: βασικής σημασίας για τον homo symbolicus, με χρήση δυναμικών και τελικών ερμηνευόντων (το άμεσο ερμηνεύμα ισοδυναμεί, όπως αναφέρθηκε, με τη σημασία), π.χ. *το πόδι του τραπεζιού* (απο έμψυχα σε άψυχα), *το στόμα του πηγαδιού* (κατάχρηση), *είναι ξύπνιος* (= δέν κοιμάται / = έχει τον νού του και δέν μπορεί κανείς να τον ξεγελάσει κλπ.), *στρατιώτης λιοντάρι*.

2) Ενσυνείδητες – υποσυνείδητες μορφές

Ο φυσικός, νοητικός και φανταστικός κόσμος του ανθρώπου (αισθήσεις, αισθήματα, συναισθήματα, αντιλήψεις, σκέψεις, ωθήσεις, ορμές, προθέσεις, αντιδράσεις κλπ., όλος ο σωματικός και ψυχικός κόσμος ή κόσμοι του ανθρώπου, εξωτερικός και εσωτερικός) μπορούν να εμφανιστούν και να αποτελέσουν ερμηνεύματα (ειδικές και γενικές αντιδράσεις στο περιβάλλον, σε στοιχεία ή σε γενικές καταστάσεις και συνειδητοποιήσεις του). Τα γεγονότα της ζωής, οι επαφές με τον κόσμο που μας περιβάλλει (φυσικό και δημιουργημένο από τον άνθρωπο, πρβ. τεχνικό και πνευματικό πολιτισμό κλπ.) δημιουργούν τα ερμηνεύματα ως στοιχεία της εμπειρίας μας. Τα στοιχεία αυτά δέν συνειδητοποιούνται πάντοτε καθαρά. Μπορεί να αποτελούν ασαφή, αδιόρατα, ακαθόριστα, αμυδρά, σκοτεινά, χαώδη, συγκεχυμένα αισθήματα και συναισθήματα, που δέν είναι εύκολο να εκφραστούν (πρβ. ορισμένες προσπάθειες λογοτεχνών να εκφράσουν το 'αnékφραστο', αφηγηματικά είδη όπως τα μυθιστορήματα της Ν. Sarraute, π.χ. το *Tropismes*, μετακίνηση της αίσθησης στον Φ. Πεσσόα, κατά την οποία ολόκληρη η έκταση της συνειδησης γίνεται αίσθηση, «αναγνωρίζεται η αλήθεια ως αλήθεια και ταυτόχρονα ως λάθος· βιώνονται τα αντίθετα χωρίς να γίνονται αποδεκτά· όλα γίνονται αισθητά με όλους τους τρόπους...» [Centeno 1985, 33], καθώς και έννοιες ως ανοιχτές ενότητες στον G. Deleuze, που περικλείουν τη δυνατότητα σύνδεσης με άλλες έννοιες, κλπ.).

3) Γλωσσικές και μή γλωσσικές μορφές

Εκτός από τα γλωσσικά ερμηνεύματα (βλ. 2, 4.4), μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ερμηνεύματα από άλλα σημειωτικά συστήματα (βλ. 1.2.1), ανάλογα με τις δυνατότητές τους: οπτικά (κινηματικά, κινήσεων προσώπου, σήματα κλπ.) και ακουστικά συστή-

ματα είναι στατιστικά συχνότερα απο συστήματα που στηρίζονται σε άλλες αισθήσεις (κυρίως της αφής), πρβ. τον συμβολικό χαρακτήρα που αποκτούν όντα του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε: πρόσωπα, ζώα, αντικείμενα που χρησιμοποιούμε κάθε μέρα κλπ., χαρακτηριστικά του εδάφους: βουνά, ποτάμια, δάση, δέντρα κλπ. (πρβ. τα *lieux de mémoire*: ένας τόπος, ένα κτίριο, μιά ιστορική μορφή, ένα ίδρυμα, μιά έννοια, ακόμη και αντικείμενα: φουστανέλα, *baguettes*, *Gauloises* κλπ., γύρω απο τα οποία έχουν κρυσταλλωθεί συναισθήματα και κάποτε και σκέψεις, που ενεργούν ανοιχτά ή υπογείως ως μέρη της εθνικής κληρονομιάς). Τα όντα αυτά, που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του είναι μας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συγκεντρωτές ερμηνευμάτων.

4) Εξέλιξη

Η ιστορική εξέταση των σημειωτικών συστημάτων, π.χ. της γλώσσας, αλλά και της εκμάθησης ενός συστήματος (π.χ. της μητρικής γλώσσας απο τα μικρά παιδιά, μιάς ξένης γλώσσας κλπ.) δείχνει οτι τα ερμηνεύματα μπορούν να αλλάζουν μορφή, να μεταβάλλονται σε σημεία (πρβ. συνώνυμα κλπ.), όπως στις νεκρές μεταφορές κλπ. Η ιστορική διάσταση κρύβει και άλλα προβλήματα, όπως οι ερμηνευτικές δυσκολίες κειμένων, ιδίως όταν είναι γνωστά τα στοιχεία του κειμένου αλλά μας λείπουν τα ερμηνεύματα, που ήταν κοινά στους ανθρώπους της εποχής εκείνης.

3. Χρήσεις και λειτουργίες των ερμηνευμάτων

Οι χρήσεις και λειτουργίες των ερμηνευμάτων είναι ποικίλες και εκτεταμένες.

3.1 Ασύνειδες

Ασύνειδα είναι τα ερμηνεύοντα που παρουσιάζουν αυτοματισμό, π.χ. οι ανακλήσεις της μνήμης (βιώματα, φαντασίες κλπ.) κατά την καθημερινή επικοινωνία, οι ενστικτώδεις αντιδράσεις σε πληροφορίες και γεγονότα (πρβ. ομαδικές ενστικτώδεις αντιδράσεις σε ομιλία, με φωνές κλπ.), το παραμιλητό, η συγκέντρωσή τους σε όντα του κόσμου μας για τη συνειδησή μας κλπ.

3.2 Συνειδητές

Συνειδητά είναι τα ερμηνεύοντα που χρησιμοποιούνται σε περιπτώσεις:

1) Ονοματοθεσίας (πρβ. μεταφορά κλπ., βλ. 2.1)

Τα ερμηνεύοντα μπορούν να καλύψουν άμεσες ονοματοθετικές ανάγκες, εκεί δηλαδή όπου δεν υπάρχουν γλωσσικά σημεία ή είναι άγνωστα (μόνιμα ή παροδικά) στον ομιλητή. Έτσι έχουμε τυποποιημένα ερμηνεύοντα (συστηματικοί τρόποι και σχήματα, π.χ. αντίτυποι, δευτερεύουσες προτάσεις, αναλυτικές εκφράσεις κλπ.), που καθιερώνονται (π.χ. φρασεολογήματα) και οργανώνονται (βάσει διαστάσεων, κατηγοριών, τροπικότητων), και ατυποποίητα (ασυστηματοποίητα, όπως ιδιολεκτικές αναφωνήσεις, πραγματολογικές χρήσεις, υφολογικές περιφράσεις κλπ.).

Η αναζήτηση της σωστής λέξης, της κυριολεξίας κλπ., που φαίνεται να αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, να την εκφράζει χωρίς ελλείψεις, ρήγματα κλπ., έτσι ώστε να μπορεί κανείς να προχωρήσει στα επόμενα, μένοντας στο ύψος των περιστάσεων και

κυριαρχώντας στον εαυτό του και στην αυτοσυνειδησία του (πρβ. ομιλία σε ξένη γλώσσα που δέν κατέχουμε καλά: ψεύτισμα λόγων, αμηχανία, αδικαιολόγητη αρνητικότητα;) είναι συνηθισμένο φαινόμενο (πρβ. την έλλειψη νοητικής και ψυχολογικής ικανοποίησης, όταν δέν μπορούμε να εκφράσουμε αυτό ακριβώς που σκεφτόμαστε ή αισθανόμαστε και συνεχίζουμε να προσθέτουμε λόγια χωρίς να ολοκληρώνουμε) και αντιμετωπίζεται τελικά με ερμηνεύοντα.

2) Διδασκαλία και μάθηση

Η αποτελεσματική πληροφόρηση εξαρτάται απο την προσοχή του δέκτη και η προσοχή εξαρτάται απο τις διασυνδέσεις (πρβ. συνειρμούς κλπ.), ιδίως όταν αυτές σχηματίζονται μέσω πολλών αγωγών και βάσει ποικίλων κινήτρων (συνοδευτικές πληροφορίες κλπ.), γιati αλλιώς η βραχεία μνήμη μπορεί να μήν τα απομνημονεύει.

Αντίστροφα και η διδασκαλία, για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να χρησιμοποιεί ποικίλα ερμηνεύματα: ορισμούς, παραδείγματα, ερωτήσεις, ασκήσεις και προβλήματα, παραφράσεις, περιλήψεις, βοηθητικά κείμενα (πρβ. βιβλιογραφία κλπ.), μεταφράσεις κλπ., π.χ. στην προσέγγιση λογοτεχνικών κειμένων, στη διδασκαλία ξένων γλωσσών, στη 'σοφία ζωής' κλπ.

Οι πιό κοινές λέξεις σε μιά ξένη γλώσσα που πρωτομαθαίνουμε φαίνονται στην αρχή σάν ξένες (πρβ. φιλανδικά *ονί* = 'πόρτα' κλπ.), επειδή μας λείπουν ερμηνεύματα χρήσεων της σε συγκεκριμένες καταστάσεις (πρβ. αντίθετα τη μητρική γλώσσα), πράγμα που δείχνει απο το άλλο μέρος τη σημασία της έκφρασης (δέν αρκεί η γνώση της σημασίας).

3) Λεξικογραφία

Η λεξικογραφία (λεξικά, εγκυκλοπαίδειες κλπ.) χρησιμοποιεί στη μεταγλώσσα της πολλά είδη ερμηνευμάτων (ορισμούς και ερμηνείες, παραδείγματα και παραθέματα, ετυμολογίες, επίπεδα της γλώσσας, σύνδεση σημασιών, συνώνυμα – αντώνυμα, υπερώνυμα – υπώνυμα, εσωτερικές παραπομπές, μεταφράσεις, δείκτες κλπ.) και συνδυασμούς τους (γλωσσικά στοιχεία, εικονογράφηση, διαγράμματα, χάρτες κλπ.).

4) Παιγνιώδης χρήση

Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1997), αλλά και άλλων σημειωτικών συστημάτων, παρουσιάζει πλούσια χρήση ερμηνευμάτων, π.χ. σε λογοπαίγνια, αστεϊσμούς, χιούμορ (πνεύμα), πνευματικά παιγνίδια (π.χ. σταυρόλεξα κλπ.), αινίγματα (που απαιτούν ευρεία ανάκληση ερμηνευμάτων, πρβ. στον Κ. Παλαμά [*Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, Λόγος ΙΑ' Το παραμύθι του αδάκρυτου*]: *Στον πατέρα μου καβάλα | τη μητέρα μου φορώ | κι ήπια για να ξεδιψάσω | με το Χάρο μου νερό*) κλπ. (πρβ. και κινηματικά σημεία κλπ.), όπως και σε ποικίλους υπαινιγμούς κλπ.

Ορισμένα ανέκδοτα στηρίζονται επάνω σε ερμηνεύματα, όπως το γνωστό όπου τυφλοί ψάφουν διάφορα μέλη ενός ελέφαντα και απαντούν στο ερώτημα «τί ζώο είναι αυτό;» με παρομοιώσεις όπως «είναι ένα ζώο σάν τον κροταλία» κλπ. (βλ. και 4).

5) Ενθύμηση

Οι προσπάθειες ανάκλησης κάποιου στοιχείου απο τη μνήμη, π.χ. ονόματος, λέξης κλπ., μπορούν να βοηθηθούν απο ερμηνεύοντα, που χρησιμεύουν ως βάση και ξεκίνημα (π.χ. του ονόματος του ποιητή W. Blake απο τίτλους ποιημάτων του, απο το αρχικό γράμμα B, απο εντυπώσεις της ανάγνωσης: σελίδα, έκδοση, χρονική στιγμή, κριτικές και γνώμες άλλων, πρβ. κείμενο λογοτεχνικού έργου, χειρόγραφο με διορθώσεις,

προσθήκες, διαγραφές κλπ., όπως του Μ. Proust κλπ.). Ένα απομακρυσμένο ερμηνεύον μπορεί να ανακαλέσει ένα γεγονός της ζωής του ατόμου (προσωπικό σύνολο). Πρβ. και μεθόδους απομνημόνευσης (π.χ. στην αρχαιότητα τοποθετούσαν τα στοιχεία προς απομνημόνευση σε σειρά αντικειμένων δοσμένων στο περιβάλλον, όπως κτίσματα κλπ. μιάς πλατείας), σε συσχετίσεις με ερμηνεύματα, ακόμη και φανταστικά (πρβ. Α. Luria: συναισθητική μέθοδος).

6) Όνειρα (πρβ. και αρχέτυπα)

Πρβ. ακατανόητα όνειρα, επειδή αποτελούνται από ερμηνεύματα και όχι από προτάσεις (πρβ. λογική).

7) Φαντασία

Τα δημιουργήματα της φαντασίας (πρβ. λογοτεχνία: κείμενα-ερμηνείες, βλ. και 4.3, αυτοσχεδιασμούς, κονφερανσιέ κλπ.) αποτελούν δημιουργικά ή μή (ενσυνείδητα – ασυνείδητα) ερμηνεύματα των εμπειριών της ζωής (πρβ. πώς ερμηνεύεται ανθρωπομορφικά η συμπεριφορά ενός πουλιού στο «Jim Baker's Blue Jay Yarn» από το *A Tramp Abroad* του Μ. Twain), π.χ. ο Θεός (καλλιτεχνικές παραστάσεις, δοξασίες κλπ., τα ονόματα του Θεού), θεϊκά όντα (πρβ. μυθολογίες κλπ.). Με τα ερμηνεύματα μπορεί να απομακρυνθεί κανείς από τις άμεσες εμπειρίες και τα βιώματα (πρβ. άμεσα ερμηνεύματα) προς σημεία για αυτά → σημεία με αυτά (φαντασία) → σημεία σημείων.

8) Πληροφόρηση

Ερμηνεύματα χρησιμοποιούνται σε ποικίλες μορφές πληροφόρησης: μουσεία (πρβ. βιβλία καταγραφής εντυπώσεων επισκεπτών), εκθέσεις, πλανητάρια, διαφημίσεις, κατάλογοι, φάκελοι (για πρόσωπα, αντικείμενα κλπ.), υπομνηματισμοί (του ίδιου έργου από διάφορους μελετητές), διευκρινιστικοί υπότιτλοι βουβών ταινιών κλπ.

Με ερμηνεύοντα μπορεί να σχηματίσει κανείς μία ιδέα για αντικείμενα εκτός συγκεκριμένου τόπου και χρόνου, για έννοιες άλλου πολιτισμικού συστήματος, να αποκαλύψει την εσωτερική προσωπική ζωή κλπ. Τα ερμηνεύοντα προσδίδουν στον κόσμο των αντικειμένων τις αξίες που έχουν για τους ανθρώπους (πρβ. valences στους Greimas & Fontanille 1991).

Μπορούν όμως να υπάρξουν και αρνητικά ερμηνεύματα, π.χ. σε προσπάθειες ερμηνείας ενός σκοτεινού ποιήματος (π.χ. του Ρ. Celan). Μία άλλη κατηγορία αποτελούν αυτά που δηλώνουν απουσία (ακόμη και μηδενικά), πρβ. και αρνητικά επίθετα.

9) Απώλεια ερμηνευόντων

Οι εξελίξεις και μεταβολές των πολιτισμών, από εποχή σε εποχή, μπορούν να οδηγήσουν σε αλλαγές και απώλεια εμπειριών σε μία κοινωνία που συνεχίζει τη ζωή της, οδηγώντας έτσι σε απώλεια παλαιότερων ερμηνευόντων.

4. Ειδικά θέματα και προβλήματα

4.1 Σχέσεις γλωσσικών και μή ερμηνευόντων με άλλα στοιχεία σημειωτικών συστημάτων (επικοινωνίας κλπ.)

Η γλώσσα αποτελεί το γενικό ερμηνεύον των άλλων σημειωτικών συστημάτων (Έ. Benveniste) με ποικίλους τρόπους:

- απόδοση περιεχομένου, π.χ. *μας χαιρέτησε όπως χαιρετούν οι Ινδοί / οι Γιαπωνέζοι,*

δηλαδή ένωσε τις παλάμες του..., *αρνήθηκε όπως οι Άγγλοι*, δηλαδή κουνώντας δεξιά αριστερά το κεφάλι (πρβ. ότι οι φράσεις με το *δηλαδή* αποτελούν κι αυτές ερμηνεύματα)·

- ερμηνεία κλπ. προσωπογραφιών, τοπίων, χώρων σε μουσεία, δημόσια κτίρια κλπ., συνήθως αναγκαστικά (πρβ. ιστορίες χωρίς λόγια με ορισμένες άλλες ιστορίες με εικόνες) αλλά και προαιρετικά: με επικοινωνιακούς κανόνες, προσωπική πρωτοβουλία·
- συστήματα που ανάγονται τελικά στη γλώσσα (πρβ. μετάβαση σε άλλη ουσία): γραφικά συστήματα, αλφάβητο Μόρς κλπ., σημαίες, συστήματα κωφαλάλων (εν μέρει), πρβ. διαφορές εκφραστικότητας, προσωδίας κλπ.·
- ερμηνεύον της γλώσσας: πρβ. μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας, παραφράσεις, ορισμούς, συνωνυμίες κλπ.

Αντίστροφα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν σημεία και ερμηνεύοντα άλλων σημειωτικών συστημάτων για:

- ενίσχυση ομιλίας, π.χ. — *Τί πράσινο;* — *Νά σάν αυτό + δείξη*· — *Τί σχήμα;* — *Νά, κοίταξε να σου το σχεδιάσω! Κάπως έτσι + σχεδιασμός* (πρβ. — *Πόσο ψιλή φωνή;* — *Ιι!*)·
- συνώνυμα (ισοδύναμα) με τα γλωσσικά, αλλά ανεξάρτητα από τη γλώσσα, π.χ. συμβολισμοί σε σήματα της τροχαίας, σχηματικές παραστάσεις της αντρικής και γυναικείας σιλουέτας κλπ., που προϋποθέτουν τουλάχιστο κάποια δείξη (άν δέν παρουσιάζονται πλάι πλάι για να πληροφορήσουν κάθε δέκτη), άλλες περιπτώσεις: καταλογογραφήσεις, κατατάξεις κλπ., π.χ. σε διεθνές αεροδρόμιο πίνακες κάθε είδους αποσκευών για περιπτώσεις απώλειας και ασυνεννοησίας με ξενόφωνους ταξιδιώτες (πρβ. *δείξη + σάν αυτή τη βαλίτσα περίπου*), πρβ. και σε μάθημα γεωμετρίας: *το τρίγωνο + σχήμα...*

4.2 Σχέσεις ερμηνευόντων μεταξύ γλωσσικών στοιχείων

Τα ερμηνεύοντα παρουσιάζουν σχέσεις με:

- το ερμηνευόμενο: ως προς την έκφραση (μορφή: ίση, διαφορετική), το περιεχόμενο (νόημα, εννοιολογικές σχέσεις: ακριβώς το ίδιο, κάπως διαφορετικό: αναλυτικότερο [πρβ. τα Basic English του Ch. K. Ogden], συνθετικότερο [πρβ. περιλήψεις], πολύ διαφορετικό: τίτλοι κλπ., π.χ. *Όπου ο Α...*), τον χρόνο εκφοράς (ταυτόχρονα: *όχι + κίνηση κεφαλιού ή επάλληλα: κίνηση κεφαλιού και μετά όχι*, αλλά *όχι *όχι* και μετά κίνηση κεφαλιού· *στάσου!* + κινηματικό σημείο με το χέρι· άλλος χρόνος: στο ίδιο κείμενο, προγενέστερο – μεταγενέστερο, σε διαφορετικά κείμενα), τον τόπο εκφοράς (μνήμη, συνείδηση, ίδιος τόπος, άλλοι τόποι)·
- τα αντικείμενα αναφοράς: συγκεντρώνουν βιώματα σε ένα αντικείμενο, π.χ. ποίημα, παράθεμα, ρητό, παροιμία κλπ., μή γλωσσικό: άτομα που αντιπροσωπεύουν το ανθρώπινο είδος και άλλες γενικές κατηγορίες, γνωστοί: δημόσια πρόσωπα, γείτονες κλπ., πρόσωπα: συγγενείς (ακόμη και μετά από πολλά χρόνια), αντικείμενα·
- τον ερμηνευτή: η ποικιλία στη σημασία των λέξεων συνδέεται με διαφορές βιωμάτων, προηγούμενες ατομικές συναντήσεις με συγκεκριμένες λέξεις (L. A. Jakobovits, Ch. E. Osgood), πρβ. σημασία σημείου = συναρτημένη αντίδραση (εσωτερικευμέ-

- νη), αντιπροσωπευτική της συνολικής συμπεριφοράς απέναντι στο σημαίνόμενο αντικείμενο, σε συνθήκες περιβάλλοντος που υπάρχουν απο την πρώτη εμφάνιση·
- τον αγωγό: σημειωτικό αποτέλεσμα μέσω ενός αγωγού (π.χ. της γλώσσας) ή πολλών (γλώσσα – όραση – ακοή – όσφρηση, πρβ. και συναισθήματα, αναμνήσεις κλπ. και διδασκαλία, όπου έχουμε καλύτερα αποτελέσματα μέσω πολλών αγωγών)·
 - το σημειωτικό σύστημα: ένα (πάντα, συνήθως, κατα περιστάσεις), πρβ. νοητική σημασιολογία: ερμηνευτικές στρατηγικές που επιτρέπουν το πέρασμα απο αποκτημένες γνώσεις (πρωτοτυπικό κέντρο ή ομάδα εφαρμογών περιορίζει τις δυνατές επεκτάσεις μιάς έννοιας) σε νέες εφαρμογές της έννοιας (πρβ. ιστορικοφιλολογική σημασιολογία που τα εξετάζει ως διαχρονικές αλλαγές)·
 - τα σημεία: βλ. 1.2.2, 4.5·
 - την εξέλιξη: οι αλλαγές στα ερμηνεύοντα ενός σημείου αρχίζουν με αλλαγές σε άλλα σημειωτικά συστήματα (προσθήκες, απώλειες, μετακινήσεις κλπ.), που δέν έχουν άμεσα ουσιαστική επίδραση στο γλωσσικό σημείο, αλλά μεταβάλλουν την ‘περιφέρεια’ του περιεχομένου του, μετακινούν το κέντρο του βάρους και οδηγούν σε μεγαλύτερες αλλαγές (πρβ. αφηρημένες έννοιες)·
 - τις σχέσεις μεταξύ τους: μιά λέξη ερμηνεύεται (και στο εξής) βάσει ερμηνεύματος (πρβ. *όχι* + *ανάνευση* → *ανάνευση* = *όχι*) ή βάσει άλλης (άλλων) λέξης (λέξεων) που αποτελεί (αποτελούν) ένα δυνατό ερμήνευμα. «Κάθε ερμηνεύον ενός σημείου είναι μιά πολιτισμική ή σημαντική ενότητα. [...] Ακριβώς η τεράστια ποικιλομορφία των ερμηνευόντων επιτρέπει πάντα τη μετάφραση μιάς πολιτισμικής ενότητας σε ένα αναγνωρίσιμο ερμηνεύον.» (κύκλος σημείωσης, Eco 1977, 176–178)

4.3 Λογοτεχνία και τέχνη

Τέχνη (ζωγραφική, γλυπτική, μουσική, πρβ. και θέατρο, κινηματογράφος) και λογοτεχνία μιμούνται, υποβάλλουν (στον δέκτη εσωτερικές καταστάσεις αντίστοιχες των εμπειριών του πομπού ή των προθέσεων και σκοπών του), ανακαλύπτουν, συμβολίζουν, περιγράφουν (προσωπική αντίληψη), κατευθύνουν (συναισθηματικά, νοητικά), φαντάζονται, ερμηνεύουν (π.χ. τον κόσμο), φιλοσοφούν (προσωπική τοποθέτηση για τον κόσμο), διδάσκουν, κρίνουν (κοινωνική κριτική κλπ.), θαυμάζουν (θέαση μυστικών ποιητών και φιλοσόφων κλπ.) κλπ., χρησιμοποιώντας ποικίλα είδη σημείων και ερμηνευμάτων, καθιερωμένων και μί, γνωστών και καινοφανών, εύκολα αποδεκτών και δύσκολα αφομοιούμενων (π.χ. τελείως προσωπικών). Για τη μελέτη τους η θεωρία της λογοτεχνίας μπορεί να χρησιμοποιήσει σημειολογικές διακρίσεις (Ch. Peirce, Ch. W. Morris) όπως άμεσα – δυναμικά – τελικά ερμηνεύοντα (*destinate – effective – explicit*), εικόνα – ενδείκτη – σύμβολο, διακρίσεις του Peirce: *hypothetical – categorical – relative, sympathetic – percussive – usual, gratific – practical – pragmatistic, descriptive – designative – copulant, abstractive – concretive – collective*, αναφορά σημείων σε δυναμικά ερμηνεύοντα (*suggestive, interpretative, indicative*), παρουσίαση σημείων για τελικά ερμηνεύοντα (*rheme – dicent – argument*) κλπ.

Τα δημιουργήματα της τέχνης και της λογοτεχνίας μπορεί να έχουν μόνο αισθητικό αποτέλεσμα (πρβ. διάφορες σχολές και κατευθύνσεις της σύγχρονης τέχνης και

λογοτεχνίας), να μὴν αποτελούν αρχικά σημεία ἀλλὰ ἐρμηνεύοντα ψυχικὴν καταστάσεων, νοητικὴν συλλήψεων κλπ. (ἡ καθιέρωση τα μετατρέπει σε σημεία).

1) Λογοτεχνία

Ἡ χρήση ἐρμηνευμάτων στη λογοτεχνία εἶναι βασική, ἀλλὰ ποικίλλει κατὰ τα λογοτεχνικά εἶδη (*genres*), τὰ λογοτεχνικά κινήματα (κλασικισμός, ρομαντισμός, ρεαλισμός, συμβολισμός, σουρεαλισμός κλπ.), τὸ προσωπικὸ ὕφος (ἐπιλογές ἐρμηνευμάτων) κλπ. Ἐτσι ἔχουμε:

- **λυρική ποίηση:** ἡ χρήση ἐρμηνευμάτων οφείλεται στὴν πρωταρχικὴ σημειωτικὴ λειτουργία τους (πρβ. πρωτογόνους κλπ.), στὴν προσπάθεια νὰ σταθεῖ ὁ ποιητὴς σὲ μιά συναισθηματικὴ κλπ. κατάσταση (τοῦ κόσμου) με παρθένο μάτι ἢ νὰ πλησιάσει τὴ σειρά, τὸν ρυθμὸ κλπ. τῶν ψυχολογικῶν τῶν καταστάσεων (ἀνακλήσεις, θεάσεις, ἐνοράσεις κλπ.), με ἀκραίες περιπτώσεις στὴ σουρεαλιστικὴ ποίηση (πρβ. ζωγραφικὲς σχολές ὡς ὁ κυβισμὸς κλπ.). Κατὰ τὸν G. Mounin τὸ κλειδί τῆς ολικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο θέλει νὰ ἐκφράσει τὸ ἀρρητὸ, τὸ μὴ λεκτό, εἶναι ἡ ἐννοία τῆς συνδήλωσης (πρβ. Martinet [1967, 1290–1291]: γιὰ τὸ παιδί ὁ ἦχος [lāp] ἦταν ὅτι σχετίζονταν με τὴ *lampe*, κάτι ποὺ ἀργότερα θὰ χρησιμοποιήσει βάζει κανόνων· πρβ. ἐπίσης τὰ *objective correlatives* τοῦ ποιητῆ T. S. Eliot [1932, 145]). Τὰ ἐρμηνεύματα μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν ἐμφανὴ σχέση (πρβ. ἰσοτοπία κειμένου) μετὰ τὸν (π.χ. στὶς γκαζέλες τῆς περσικῆς ποίησης, ὅπου ἔχουμε σύνολο τυποποιημένων ἐρμηνευμάτων ἐπὶ κλασικοῦ θέματος, στὸν *parallelismus membrorum* τῆς ἀρχαίας ἐβραϊκῆς ποίησης, στὰ *Makura no Sōshi* τῆς Sei Shōnagon, με καταλόγους πραγμάτων ἀπελπιστικῶν, κουραστικῶν κλπ., δηλαδὴ ἐτερόκλητα βιώματα ποὺ συνδέονται με τὴν ἀνάκλησή τους σὲ κάποιο σημεῖο) ἢ νὰ εἶναι ἀπροσδόκητα (νέα, ἀτομικά ἐρμηνεύματα ποὺ παραμένουν στὴ μνήμη καὶ με τὴν ἐνέργεια τῶν ἤδη ὑπαρχόντων), παράλογα κλπ. (π.χ. στὴ σουρεαλιστικὴ ποίηση, στὴν ποίηση τοῦ V. Khlebnikov κλπ.), πρβ. καὶ ‘τροπισμοὺς’ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε ἢ ποὺ δύσκολα βρίσκουμε ἐρμηνεύματα γιὰ αὐτοὺς (πρβ. τὴ N. Sarraute, ποὺ σὲ τηλεοπτικὴ συνέντευξη ἀνέφερε ὅτι «*les mots servent à libérer une matière silencieuse*»·
- **ἀλληγορικὴ ποίηση·**
- **ἐπικὴ ποίηση:** παρομοιώσεις (π.χ. στὸν Ὅμηρο, πρβ. κοσμητικὰ ἐπίθετα κλπ.) καὶ μεταφορές (π.χ. ἐντελὼς προσωπικές), πρβ. καὶ τυποποιημένες (τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ποίησης, ἀκόμη καὶ ἰνδοευρωπαϊκές, π.χ. ἀρχ. *ἡλίου κύκλος* – ἰνδικό *sūrasya cakrah* – παλαιό ἰσλανδικό *sunnu hvel*, τῆς δημοτικῆς κλπ.)·
- **ἀφηγήματα:** ἀμέσως ἐρμηνεύματα σὲ συνηθισμένη ἀφήγηση, ἀπροσδόκητα ἐρμηνεύματα (ὅπως στὸ μυθιστόρημα *Tristram Shandy* τοῦ L. Sterne, στὸν F. Rabelais κλπ.), ‘ροή τῆς συνειδήσεως’ (ὅπως στὸ *Ulysses* τοῦ J. Joyce, ποὺ δὲν ἔχει πάντα αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα, πρβ. ὅτι τυχαία ἀνάμειξη χρωμάτων δὲν δημιουργεῖ πάντα ζωγραφικοὺς πίνακες), μοναδικὰ ἐρμηνεύματα κατὰ τμήματα ἀνακαλούμενα (π.χ. σὲ μυθιστορήματα, ποὺ σιγὰ σιγὰ λησμονοῦνται [:]), συνειρμοὶ σκέψεων, ἰδεῶν κλπ. (ὅπως στὸ *Ἀρχεῖον* ἢ στὴν *Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς σκόρπιας ζωῆς* τοῦ Γ. Πεντζίκη, ὅπου ἐξετάζει τὰ χαρτιά ποὺ φυλάγει σὲ διάφορα κιβώτια), δηλαδὴ ἐρμηνεύοντα στὴ σειρά χωρὶς ἐμφανὴ σχέση μετὰ τὸν, συντακτικὴ ἢ νοηματικὴ, με κενὰ καὶ

άλματα στην εξέλιξη του θέματος, που απαιτούν ανεύρεση των σημείων, του περιεχομένου, των συναισθηματικών καταστάσεων, των καταστάσεων του κόσμου κλπ.).

Εκτός απο τις περιπτώσεις αυτές, μπορεί να παραβάλει κανείς: σύμβολα (ερμητισμό κλπ.), μέτρο και ρυθμό (που μπορεί να ερμηνευτεί ως ερμήνευμα του μέτρου), ελεύθερο στίχο και ποιητική πρόζα, παρήχηση, παιγνιώδη χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτος [1997], π.χ. προσωπικό χιούμορ, παιγνίδια λέξεων κλπ., πρβ. Μπαμπινιώτης [1991], για μεταγλωσσικά στοιχεία στον Ο. Ελύτη) κλπ. Ένας μύθος, ένα σύμβολο στη λογοτεχνία μπορεί να ενεργεί ως ‘συγκεντρωτής’ ερμηνευμάτων, θέτοντας σε κίνηση το σύνολο των εμπειριών του ποιητή, με τη φαντασία του να συμπαρασύρει εικόνες, μεταφορές, ενοράσεις, συνειρμούς κλπ. (πρβ. εικονογράφηση, σκόρπιες σημειώσεις στο περιθώριο, σε σημειωματάριο κλπ., οι λέξεις γίνονται, κατα τον Y. Bonnefoy, σάν κύρια ονόματα κλπ.), αντιστοιχία αισθημάτων στους συμβολιστές, που οδηγεί στην ουσία των πραγμάτων (correspondances του Ch. Beaudelaire, αρώματα, χρώματα και ήχοι σε ανταπόκριση στον A. Rimbaud κλπ.), μεταφράσεις (πρβ. και παραφράσεις, περιλήψεις κλπ., βλ. και 4.1).

Η σημασία των ερμηνευόντων υποβάλλεται και απο τους ίδιους τους λογοτέχνες, όπως φαίνεται απο τα λίγα παρακάτω παραδείγματα:

- Lucretius (*De Rerum Natura* IV 794–798): «...quia tempore in uno | cum sentimus, id est, cum vox emittitur una, | tempora multa latent, ratio quae comperit esse, | propterea fit uti queris in tempore quaeque | presto sint simulacra locis in quisque parata»
- Cl. Simon (σε συνέντευξη με τη N. Sarraute): «Mais une émotion, une sensation – Samuel Beckett l’a très justement remarqué – ne se présente jamais seule au souvenir. Elle provoque des harmoniques, ou si vous préférez des couleurs complémentaires. Aussi, m’a-t-on dit, le Talmoud serait l’éternel commentaire d’un fait ou d’un épisode par d’autres épisodes semblables ou contraires qui le complètent, qui s’opposent à lui, qui présentent un autre aspect du même thème [...] la discontinuité, l’aspect fragmentaire des émotions que l’on prouve et qui ne sont jamais reliées les unes aux autres et en même temps leur contiguité dans la conscience.» Η διαφορά της κριτικής ως προς ένα λογοτεχνικό έργο, μιά λογοτεχνική μέθοδο, σχολή κλπ. εξηγείται απο τη διαφορά των ερμηνευόντων μεταξύ των αποδεκτών (αναγνώστες, ακροατές κλπ.), π.χ. ως προς τη γλώσσα του συγγραφέα (περίπλοκη – απλή κλπ.).

2) Λογοτεχνικότητα

Για το πρόβλημα της λογοτεχνικότητας έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις (πρβ. R. Jakobson, R. Barthes κ.ά.).

Ορισμένα γραμματειακά είδη παρουσιάζουν λογοτεχνικά χαρακτηριστικά και δημιουργούν μεταξύ άλλων το πρόβλημα του καθορισμού της λογοτεχνικότητας (πρβ. και χαρακτηριστικά του ύφους κλπ. του προφορικού λόγου), π.χ. ημερολόγιο, χρονικό κλπ.

Αν κάθε αίσθημα, συναίσθημα, παραίσθηση κλπ. θεωρηθεί ως ερμήνευμα και κάθε πλευρά του, καθώς το αναλύουμε ή το περιεργαζόμαστε κλπ., επίσης ως ερμηνεύον, τότε έχουμε απομακρύνσεις απο τις τυποποιημένες διαδικασίες, εκτός αν έχουμε μιά

λεπτομερή επιστημονική περιγραφή, π.χ. αρχαιολογική, παλαιογραφική κλπ., που θυμίζει μονομανείς περιγραφές.

Αν και η λογοτεχνία στηρίζεται στα ερμηνεύματα, δέν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελούν την αποκλειστική αιτία της λογοτεχνικότητας, εφόσον και η εσωτερική ζωή κλπ. της καθημερινής πραγματικότητας τα παρουσιάζει. Συνεπώς συντελούν και άλλα στοιχεία κατά είδη: επιλογή ερμηνευόντων, οργάνωση – δόμηση – σύσταση ερμηνευμάτων, καταλληλότητα ως προς τον σκοπό (πρβ. ρήσεις που γίνονται παροιμιώδεις), ευρηματικότητα (φαντασία κλπ., πρβ. ποίηση με φόρμουλες και τη χρήση τους απο τον Όμηρο), αποξένωση (*ostraneniye*), συγκέντρωση απαραίτητων στοιχείων σε σύμβολα, μοναδικότητα (πρβ. συνηθισμένες και ασυνήθιστες εμπειρίες), γλωσσική φόρτιση (απηχήσεις, ρίμες κλπ.), γλωσσική ελλειπτικότητα κλπ. Τα ερμηνεύματα απο μόνα τους δέν αρκούν, γιατί χρειάζεται να πάρουν κάποια μορφή και εδώ φαίνεται η σημασία του λογοτεχνικού είδους (*genre*), που αποτελεί καθιερωμένο (με ελευθερίες) σχήμα κειμένου (πρβ. καθιερωμένα σχήματα προτάσεων). Όπου λείπει η φροντίδα αυτή (έστω και σε περιπτώσεις ενσυνείδητης κατάργησης, αντίθεσης κλπ. παραδοσιακών μορφών, που αποτελούν το πλαίσιο αναφοράς) δέν έχουμε την αίσθηση της λογοτεχνικότητας. Η επαφή με μιά πραγμάτωση ενός ξένου, ιδιότροπου, καινοφανούς κλπ. συστήματος οδηγεί αναγκαστικά, αυτόματα, συστηματικά σε (μερικά έστω) συνειδητή ή ασυνειδη προσπάθεια ερμηνείας (πρβ. *hermeneutics* κλπ.), κατα την οποία επιστρατεύονται οι εμπειρίες (έλξη ερμηνευόντων), τα συστήματα (έστω και σε μερική γνώση), οι στάσεις κλπ., του δέκτη (πρβ. *impossibilité de communication*), όπως:

- διαβάζοντας ένα έργο ξένης λογοτεχνίας, μπορεί να καταλήξουμε σε μιά ανάγνωση που δίνει κάποιο νόημα σε εμάς, αλλά δέν είναι ή δέν μοιάζει να είναι αυτό που είχε στο μυαλό του ο συγγραφέας ή η παλαιότερη πολιτισμική του κοινωνική ομάδα·
- μπορούμε να συναντήσουμε το ίδιο σε μιά δική μας ανάγνωση έργου της λογοτεχνίας (ρόλος αποδέκτη, *reception theory* κλπ.), σύγχρονου ή, ακόμη περισσότερο, παλαιότερου·
- μπορούμε να το προσεγγίσουμε μέσω ερμηνείας άλλου·
- μπορούμε να ανακαλέσουμε άλλα συστήματα: καθιερωμένα είδη άλλων επιστημών (συστηματικών ή μή γνώσεων) κλπ.

4.4 Είδη ερμηνευόντων

«Εκτεταμένες ποσότητες πληροφοριών αποταμιεύονται δίπλα στις λέξεις, βοηθώντας στην ανάκτησή τους», δηλαδή ερμηνεύματα, όπως «σημασίες κάθε περιγραφής, φωνολογικές πληροφορίες, συνώνυμα, μεταφράσεις σε άλλες διαλέκτους ή γλώσσες, επίπεδα χρήσης, κατάλληλα συντακτικά περιβάλλοντα, ομοιότητες προς κάτι άλλο, κειμενικά περιβάλλοντα μέσα στα οποία χρησιμοποιούνται, περιορισμοί, φρασεολογικές ενότητες και ιδιωτισμοί.» (Bolinger 1975, 298)

Απο την τεράστια ποικιλία των ερμηνευόντων (ιδίως των ατομικών, του πομπού και του δέκτη, που διαφέρουν, πέρα απο ένα κοινό περιεχόμενο, λόγω εντελώς ατομικών περιπτώσεων πείρας κατα τη μάθηση των λεξημάτων κλπ., πρβ. συνδηλώσεις) αναφέρονται εδώ μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα (βλ. και 2):

- ένωση ερμηνευμάτων (απομακρυσμένων, εξεζητημένων) με σημεία δημιουργεί νέα

σημεία, π.χ. όταν οι λέξεις σχηματίζουν απροσδόκητα σύνθετα, όπως στον P. Muldoon (π.χ. *Now your snouterumpater is a connoisorrow who has lost her respectabilberry*), στον Π. Τακόπουλο (*Κενή Διαθήκη*: π.χ. *γουνέων αποθήκαι*, πρβ. *γονέων υποθήκαι*, *αμφιφόβου σημαξίας*, πρβ. *αμφιβόλου σημασίας*).

- τυχαία ή απροσδόκητα ερμηνεύματα, π.χ. μιά μέρα παρατηρώ ότι τα γειτονικά καταστήματα ΚΤΗΝΙΑΤΡΕΙΟ – ΚΡΕΟΠΩΛΕΙΟ δημιουργούν κάποιο οξύμωρο (πρβ. ρητορικά σχήματα).
- λογικές σχέσεις, π.χ. γένος – είδος (το ένα ερμηνεύον του άλλου), πρβ. τη μελέτη του Brodsky (1995) για ποίημα του Rilke, που διαβάζει σε μετάφραση, όπου καταφέρνει να πλησιάσει το ποίημα καλύτερα από άλλους με γνώση της γερμανικής, διότι επιστρατεύει με ‘ποιητικό’ τρόπο ερμηνεύματα προς κατανόηση και συναισθηματική αποδοχή του ποιήματος.
- απομακρυσμένα και αναποτελεσματικά, π.χ. σε ποιήματα όπως το *Lusitânia no Bairro-Latino* του A. Nobre, με πάρα πολλά υπονοούμενα, κύρια ονόματα κλπ., που δεν λένε τίποτε στον ξένο αναγνώστη, πρβ. το γνωστό ανέκδοτο, όπου εξηγούν στον τυφλό τί είναι το χρώμα του γάλακτος κλπ. με συνεχείς παρομοιώσεις, ώσπου στο τέλος λέει «ά τώρα κατάλαβα» και στο οποίο συνήθως γελούν, αλλά πρβ. την ίδια διαδικασία στα ερμηνεύοντα ενός μονόγλωσσου ερμηνευτικού λεξικού (τα γέλια ίσως αναφέρονται στη μάταιη προσπάθεια).
- συμβολοποίηση, π.χ. σε λαϊκά τραγούδια, που έχουν συνήθως μηδαμινή ποιητική αξία, αλλά αποκτούν συναισθηματικό βάρος, γιατί συνδέονται με συγκεκριμένες καταστάσεις, γεγονότα κλπ. των ατόμων ή των ομάδων που τα τραγούδησαν μιά ορισμένη εποχή και τα οποία ανακαλούν στη μνήμη.
- μιμήσεις: στοιχείων της πραγματικότητας (συμπεριφοράς, όντων κλπ.), που μπορούν να πάρουν σύνθετες μορφές (πρβ. τη Sei Shōnagon που σε ερώτηση του αυτοκράτορα «Πώς είναι το χιόνι στο βουνό K.» κατεβάζει το στόρ του παράθυρου, πράγμα που θυμίζει στίχο γνωστού σε αυτούς ποιήματος), πρβ. και παντομίμα.
- αξίες: φορτίσεις, συνδηλώσεις κλπ., π.χ. αρνητική φόρτιση ορισμένων βαφτιστικών (αιτίες: ιστορικές φορτίσεις, π.χ. αρχαία ελληνικά ονόματα όπως *Πλούταρχος*, *Αγαμέμνων* κλπ., επίδραση συγκεκριμένων προσώπων, π.χ. *Φωτεινή* κλπ.).

4.5 Ὑπαρξή ερμηνευμάτων και σημείων

Συχνά δεν υπάρχουν σημεία (π.χ. λέξεις) για την έκφραση ενός περιεχομένου (π.χ. γλωσσικά σημαίνοντα για σημαινόμενα) ή δεν τα γνωρίζουμε ή δεν τα θυμόμαστε, πρβ. στο *Jacques le fataliste* του D. Diderot (βλ. Diderot 2004, 681): «Si je savais dire comme je sais penser!» και «Il cherchait à faire concevoir à son maître que le mot douleur était sans idée, et qu'il ne commençait à signifier quelque chose qu'au moment où il rappelait à notre mémoire une sensation que nous avions éprouvée» (ο Jacques, όπως και ο Diderot, δεν πιστεύει στις έμφυτες ιδέες και στηρίζει τις γνώσεις στην αίσθηση και μνήμη). Εκτός από το ερώτημα σχετικά με τη φύση και τον χαρακτήρα αυτού του περιεχομένου (η ύπαρξή του δηλώνεται από την ανάγκη, τη δυσκολία έκφρασής του, τη δυσφορία ή απογοήτευση κλπ., πρβ. στην ομιλία ξένης γλώσσας την αδυναμία της μνήμης), παρατηρούμε ότι χρησιμοποιούνται από τους πομπούς αντικατάστατα (βλ.

3.2 στο 1), π.χ. δείξεις (ένα απο τα όμοια αντικείμενα αναφοράς), παρομοιώσεις και μεταφορές, παρωνυμίες, περιγραφές, αναλογικές σκέψεις κλπ., υπάρχουν δηλαδή μόνο ερμηνεύματα (δέν υπάρχουν ακόμη ειδικά σημεία), που όμως για να εκφραστούν απαιτείται η χρήση σημείων (βλ. 4.6).

Ερμηνεύματα και σημεία μπορούν να θεωρηθούν τα μέν σημεία των δέ και αντι-στροφώς, πρβ. έκφραση ενός περιεχομένου σε ποικίλα σημειωτικά συστήματα (πρβ. και διπλή άρθρωση), π.χ. σε συνδυασμούς γλωσσικών και κινηματικών στοιχείων (στον ίδιο ομιλητή – σε κάθε ομιλητή χωριστά, πρβ. γλώσσα + υπερτμηματικά στοιχεία, όπως επιτονίσεις, επιτονισμοί, κραυγές κλπ.), σε συνεργασία: το συνηθισμένο, το απαραίτητο [:] – σε απομόνωση: το σπάνιο, το αδύνατο [:]. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν το ένα στο άλλο, αλλά όχι αναγκαστικά στα ίδια επίπεδα γλώσσας, π.χ. μιά φράση που αποτελείται απο σημεία διαφόρων επιπέδων σε μιά κατάσταση πραγμάτων που γίνεται αντιληπτή ως συνολικό βίωμα, μιά λέξη σε μιά εικόνα ή σε σειρά γλωσσικών ερμηνευμάτων, μιά σημασία σε μιά ή περισσότερες λέξεις, ένα αντικείμενο αναφοράς σε εικόνες, λέξεις, καταστάσεις, φράσεις. Πρβ. στην αποδόμηση (deconstruction) την *différance* (η σημασία ‘διαφέρεται’ απο τη μιά στην άλλη χωρίς να καταλήγουμε πουθενά): εξαιρετικά παράδοξη άποψη, που θα έπρεπε να θέσει τέρμα στη λογοτεχνία και κριτική αλλά και στην κοινωνική ζωή (η απάντηση είναι οτι δέν υπάρχει η *différance*, η συνεχής μετάβαση, αλλά τα ερμηνεύοντα).

Ένα σημείο πρέπει να παραπέμπει σε άλλο ή άλλα, δηλαδή δέν μπορεί να υπάρξει, να συνειδητοποιηθεί και να χρησιμοποιηθεί χωρίς ερμηνεύματα, πρβ. δυσκολίες κωφαλάων (και επιπλέον τυφλών, π.χ. της H. Keller, που πρέπει να σχηματίσουν ερμηνεύοντα αφής) για δήλωση κύριων ονομάτων (όπου επιλέγονται χαρακτηριστικά κάθε είδους μορφής, συμπεριφοράς κλπ. του προσώπου), αλλά και ποικιλία σημείων (νευμάτων = ερμηνευόντων, π.χ. στην Αθήνα δηλώνουν το ‘Ιταλία’ με σχήμα-νεύμα = σημείο ‘μακαρόνια’, στη Θεσσαλονίκη με γεωγραφικό σχήμα) και προβλήματα έκφρασης αφηρημένων εννοιών, ακαθόριστων καταστάσεων και αντιλήψεων (πρβ. ατομικά περιεχόμενα, βλ. 4.7) κλπ.

Ερμηνεύματα εμφανίζονται ως υποθέσεις ερμηνείας φαινομένων του κόσμου, π.χ. αν ένας κρότος αποτελεί σημείο και όχι κάτι άλλο διαπιστώνεται αυτόματα (απο την έκφραση του σημείου και πιθανώς την ιδιαίτερη κατηγορία του) με τα ερμηνεύματα που προκαλούνται στον ακροατή, επειδή η ροή σταματά (όταν δέν είναι σαφής ο κρότος, η απόσταση και η κατεύθυνσή του, πρβ. φυσικούς ή τεχνητούς, τυποποιημένους ή ποικίλλοντες), ή οι ακροατές καταφεύγουν και επιλέγουν κάτι που έχει σημασία για τη ζωή, είναι πρόσφατο κλπ. (το τελικό ερμηνεύμα είναι η σημασία του κρότου), π.χ. κάποιος διακεκομμένος και αργότερα συνεχής κρότος απο ελαφρά χτυπήματα απο σφυρί ή εργαλείο, μόλις αρχίσει να φέγγει, μπορεί να ανησυχήσει αυτόν που κοιμάται (φόβος διαρρήκτη), ιδίως αν αντιδράσει (π.χ. σφυρίζοντας απο το παράθυρο κλπ.) και φανεί οτι οι ήχοι σταματούν, έως ότου ακουστούν καθαρά απο την κατεύθυνση του σπιτιού που χτίζεται και διαλευκανθεί η φύση τους.

Τα γλωσσικά σημεία, ιδίως οι γλωσσικές μονάδες ανώτερων βαθμίδων (συνταγματικές ενότητες, φράσεις, προτάσεις, κείμενα), χρησιμοποιούνται ως ερμηνεύματα γλωσσικών στοιχείων (αυτοαναφορικότητα της γλώσσας, μεταγλωσσική λειτουργία), αλλά και σημείων άλλων σημειωτικών συστημάτων. Παρ’ όλα αυτά δέν αντικατέστη-

σαν οριστικά τα δεύτερα, αλλά τα βλέπουμε να αναπτύσσονται περισσότερο (πρβ. εικονικά και δεικτικά σημεία στη σημερινή κοινωνική και πνευματική ζωή, τέχνη, μουσική κλπ.) και σε μερικούς τομείς αντικατέστησαν τα πρώτα (π.χ. τα όπλα, λόγω αποτελεσματικότητας, αλλά πρβ. και τη γλώσσα ως όργανο πολεμικής).

4.6 Πρωταρχικότητα σημείου ή ερμηνεύματος

Το πρόβλημα της πρωταρχικότητας του σημείου ή του ερμηνεύματος αφορά τη φύση τους, τη σπουδαιότητά τους στη συγκρότηση των σημειωτικών συστημάτων και στο πρόβλημα της γένεσης της σημείωσης (πρβ. γένεση της γλώσσας) και τη σχέση της με την πραγματικότητα του κόσμου κλπ., πρβ. ότι μωρά χρησιμοποιούν ατομικά σημεία όπως τα κύρια ονόματα και αργότερα τα μετατρέπουν σε γλωσσικά σημεία καθώς σχηματίζουν γενικές έννοιες.

Το περιεχόμενο ενός σημείου αποτελούν τα ερμηνεύματά του (άμεσα, έμμεσα, τελικά), τα οποία για να εκφραστούν απαιτούνται συνήθως σημεία (πρβ. συνώνυμα – αντώνυμα, υπερώνυμα κλπ., σε ορισμούς σημασιών κλπ. και τον Ch. Peirce: κάθε σημείο πρέπει να γίνει κατανοητό μόνο «σε συνάρτηση με κάποιο άλλο, πιό περιληπτικό και λογικό σημείο, που ενώνει το σύνολο των πραγμάτων και πίστewν σε ένα σταθερό και τέλειo όλο», βλ. 1.1), π.χ. ένα ποίημα μπορεί να αποβεί σημείο μιάς σύνθετης ψυχικής κλπ. κατάστασης, η έλλειψη σημείου για κάποιο περιεχόμενο (είτε διότι δέν υπάρχει ακόμη είτε διότι έχει λησμονηθεί είτε διότι αγνοείται) αντικαθίσταται απο ερμηνεύματα (παραφράσεις, συνώνυμα κλπ., παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ., βλ. 2.1). Η αρχική φύση όμως του ερμηνεύματος, το βίωμα και η αντίληψή του απο τη συνείδηση, είναι κάτι διαφορετικό απο την έκφραση, αλλά δέν παύει να έχει σημειωτικό χαρακτήρα, π.χ. ένα ακαθόριστο συναίσθημα ματαιότητας και ματαιοπονίας σάν αποτέλεσμα διαδικασιών που παρά τις προσπάθειές μας δέν μπορούμε να ελέγξουμε. Τα συγκεκριμένα (όπως δείχνει η επανάληψή τους) αλλά ακαθόριστα αυτά αισθήματα μπορούν να θεωρηθούν ως ερμηνεύματα των συγκεκριμένων φαινομένων (διαδικασιών, καταστάσεων κλπ.) που τα προκαλούν, εμφανίζονται δηλαδή ως 'υποθετικά' σημεία (δυνάμει σημεία), πράγμα που δηλώνει μιά πρωταρχικότητα. Όπου το περιεχόμενο των σημείων δέν αποτελείται απο ερμηνεύματα αλλά απλώς απο ενστικτώδεις αντιδράσεις έχουμε αλυσίδες ερεθισμάτων και αντιδράσεων στη μνήμη. Γλωσσικά σημεία κάποτε δέν εισάγουν σημασίες κλπ., δηλαδή αποτελούν ερμηνεύματα, όπως σε παροιμιακές φράσεις και φρασεολογικές ενότητες, ή είναι άγνωστα στον δέκτη, που προσπαθεί να τα κατανοήσει επιστρατεύοντας τις γνώσεις και εμπειρίες του, δηλαδή ερμηνεύματα, με αφετηρία τα γλωσσικά και εξωγλωσσικά συμφραζόμενα. Πρβ. τον Quine (1951, 38): «My countersuggestion, issuing essentially from Carnap's doctrine of the physical world in the *Aufbau*, is that our statements about the external world face the tribunal of sense experience not individually but only as a corporate body»· «The unit of empirical significance is the whole of science» (σ. 39), «[...] in general truth of statements does obviously depend both upon language and upon extralinguistic fact [...] analyzable into a linguistic component and a factual component [...] (range of confirmatory experiences) [...] this duality is not traceable into the statements of science taken one by one» (σ. 34).

Βασικό χαρακτηριστικό και για τα δύο, σημεία και ερμηνεύοντα, αποτελούν οι σχέσεις μεταξύ σημείων ή/και ερμηνευμάτων (πρβ. *υδρομετρητής – μετρητής – ρολόι του νερού* κλπ., βλ. 2). Τα σημεία είναι σημεία άλλων σημείων αναφοράς (που αποτελούν ερμηνεύοντα), έστω και μοναδικών και παροδικών, ή σημεία ενός *designatum*, που αποτελεί και τη μία πλευρά τους. Δέν είναι απολύτως όμοια για όλους τους χρήστες, εκτός απο ένα τμήμα των σημασιακών διακριτικών χαρακτηριστικών, ή αποτελούν το *designatum* ενός συνωνύμου, θέτοντας το πρόβλημα της ύπαρξης καθαρών αντικειμένων αναφοράς.

Τα ερμηνεύοντα των σημειωτικών συστημάτων ενός ατόμου:

- αποτελούν καθοριστικά και αναγκαστικά στοιχεία της αντίληψής του, αλλά και βοηθητικά για την ισορροπία και τη σταθερότητά του μέσα στις αλλαγές του κόσμου·
- συσχετίζουν τα σημεία σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο σημείων·
- αποτελούν τη γνώση, εμπειρίες κλπ. (πρβ. και μνήμη)·
- συμβάλλουν στην ολοένα μεγαλύτερη ελευθερία και ανεξαρτησία του ατόμου και στην οικειοποίηση του κόσμου·
- δίνουν συνοχή στον κόσμο των ατόμων, πρβ. δεσμό με τον κόσμο μέσω περιεχομένου και αντικειμένων αναφοράς ή άμεσων και έμμεσων ερμηνευμάτων.

Πρβ. δυσκολίες κατανόησης ξένων ή άγνωστων σημείων, που διευκολύνεται πάλι με ερμηνεύματα (γέφυρες για γνώση).

Το ερμηνεύμα μεσολαβεί μεταξύ σημείων και μή σημείων, εφόσον ανήκει στα φαινόμενα που δέν έχουν καθορισμένη σημειωτική αξία και σε εκείνα που έχουν, δηλαδή αποτελεί ‘περιεχόμενο’ σημείων, ενώ μπορεί και να τα αντικαταστήσει (εφόσον ένα γεγονός / φαινόμενο μπορεί να αποτελεί, να συλλαμβάνεται ταυτόχρονα ως σημείο του είδους του), πρβ. κινηματικά σημεία χωρίς σημασία ή με ακαθόριστη σημασία.

Τα ερμηνεύοντα συνδέουν εκφράσεις, περιεχόμενα, σημεία κλπ. μεταξύ τους σε ένα τεράστιο πλέγμα, που επιτρέπει την ένταξη νέων στοιχείων, αλλαγές παλαιότερων, παράλληλες καταχωρήσεις κλπ., όπως και την ατομική συνείδηση του προσώπου. Οι απώτερες αφετηρίες τους είναι η δομή και η λειτουργία του νού (πρβ. και βιολογικές διαδικασίες, ένστικτα, καθολικά χαρακτηριστικά), όπως η σκέψη, η μνήμη, η φαντασία κλπ., οι πρώτες εμπειρίες (εμβρύου, βρέφους, παιδιού), πρβ. ασύνειδη γνώση, με ενέργειες ανεξάρτητες του ελέγχου μας, στον εγκέφαλο, που βασίζονται σε ‘εσωτερικά’ σημεία του μυαλού και οδηγούν σε νέες έννοιες, π.χ. η άρνηση μπορεί να προήλθε απο βιολογικές καταστάσεις του οργανισμού, αντιδράσεις κλπ., επακόλουθες της έλλειψης, που μοιάζουν με καταστάσεις ‘αγωνίας’, ‘άγνοιας’ κλπ., που προέρχονται απο κινδύνους (επιθέσεις κλπ.) και που λόγω κοινών στοιχείων μπορούν να αποτελέσουν ερμηνεύματα του πρώτου έτσι ώστε να επαναλαμβάνονται, χωρίς οργανικό λόγο για την έλλειψη.

Με αυτά μπορεί να παραβάλει κανείς το σημασιακό πλέγμα των Quillian (1968) και Simmons (1973) (πρβ. και γραμματική πτώσεων του Fillmore [1968]), που παριστάνει όλες τις συνώνυμες προτάσεις, με σημεία συνδέσεων μονής και διπλής κατεύθυνσης και συνεχείς εξασθενούμενες συνδέσεις στη μνήμη (π.χ. δέν θυμάται κανείς όλες τις συνοικίες της Θεσσαλονίκης ξεκινώντας απο την ανώτερη έννοια ‘Θεσσαλο-

νίκη' αλλά αντίστροφα), αλλά πρβ. και ξαφνικές ανακλήσεις τελείως ανεξήγητων συνδέσεων.

Η αρχική κατάσταση των πραγμάτων στο εκκολλαπτόμενο είδος 'άνθρωπος' μπορεί να ήταν η ύπαρξη και αλληλοσύνδεση ερμηνευμάτων (ακαθόριστων αλλά διακριτών καταστάσεων, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητών, πρβ. διαφορές στις κραυγές-σήματα κλπ.) και η καθιέρωση ενός φωνητικού ερμηνεύματος (λόγω των πλεονεκτημάτων του: διαθεσιμότητα, πλούτος συνδυασμών, ταχύτητα, σαφήνεια, πρβ., αντίθετα, νεύματα, σχεδιάσματα κλπ.) ως σημείου ενός ή περισσότερων άλλων, που συνδέονται μαζί του. Τα σημεία αυτά και ιδίως τα γλωσσικά σημεία εισάγονται και καθιερώνονται, όταν η χρήση τους είναι η πιο αποτελεσματική (λειτουργία, ευκολία για όλους κλπ.). Έτσι δημιουργείται η γλώσσα και εξελίσσονται τα σημειωτικά συστήματα, με ερμηνεύματα περιορισμένα και σταθερά (πρβ. «τίποτε δέν συμβαίνει!», ανία), αλλά και με τη δημιουργία νέων ερμηνευμάτων.

Πρίν απο τη γένεση της γλώσσας μπορεί κανείς να φανταστεί μιά κατάσταση όπου χρησιμοποιούνταν ποικίλα σημεία, π.χ. κραυγές, κινήματα, μορφασμοί κλπ., σε παράλληλη ή επακολουθητική χρήση, των οποίων το περιεχόμενο ήταν συναισθηματικό, των ορμών κλπ. (πρβ. ένστικτα). Κατα τον N. Goodman πρωταρχικά συμβολικά συστήματα περιλαμβάνουν κινήματα και αισθηματικά και αντιληπτικά φαινόμενα παντός είδους, που λειτουργούν ως σημεία, ενώ κατα τον N. Chomsky η δομή βάθους δίνεται στον νού και το σήμα της δομής επιφανείας στο σώμα (πρβ. R. Arnheim: στα δύο επίπεδα, το αντιληπτικό και το νοητικό, ενεργούν οι ίδιοι μηχανισμοί, πρβ. ακόμη ότι δίπλα στη γλώσσα εμφανίζονται και άλλα σημειωτικά συστήματα, κάποτε και μόνα τους). Ορισμένα απο τα πρωταρχικά στοιχεία ήταν 'συνωνυμικά', π.χ. κραυγή θυμού + απειλητική κίνηση χεριού, έτσι ώστε το ένα, π.χ. το γλωσσικό, μπορούσε να θεωρηθεί σημείο του άλλου (το γλωσσικό σημείο 'επιτίθεται' στο μή γλωσσικό, που ίσως προηγείται). Η εκδήλωση των ορμών (pulsions κλπ.) μπορούσε να έχει ως αιτία εξωτερικά φαινόμενα (αντίθετα δηλαδή απο πείνα, δίψα κλπ.), που επίσης μπορούσαν (ως οπτικά ερμηνεύματα στη μνήμη) να αποτελέσουν άμεσα ερμηνεύματα ή περιεχόμενα (πρβ. αναγνώριση σε άλλους των ίδιων εκφωνημάτων, νευμάτων κλπ.). «Οι συμβολικές περιγραφικές παντομίμες [...], οι κινήσεις δείξης, οι συναισθηματικές αντιδράσεις κλπ. αποτελούν στοιχειώδη συστατικά της πιο πρακτικής δραστηριότητας με τα αντικείμενα για τα οποία γίνεται λόγος.» (Gorelov 1980)

4.7 Έκφραση και περιεχόμενο

Η έκφραση αποτελεί τη φωνητική πραγμάτωση του σημειωτικού συστήματος της γλώσσας και περιλαμβάνει:

- αναπνοή → παύσεις
- τμηματικά στοιχεία στη γραμμικότητα του λόγου → σειρά όρων
- προσωδία, δηλαδή υπερτμηματικά στοιχεία παράλληλα της γραμμικότητας (τονισμοί: διαφοροποιητικός, emphaticός), επιτονίσεις και επιτονισμοί (επιφωνήματα, αναφωνήσεις, αδιαίρετα στοιχεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τυπικά στοιχεία του επιτονισμού), επίπεδα εκφοράς λόγου.

Το περιεχόμενο στηρίζεται με την αντίληψη, νόηση, φαντασία, μνήμη και περιλαμβάνει σημασίες, έννοιες κλπ., ερμηνεύματα, μετατροπισμούς.

Τα ερμηνεύματα συνδέουν την κατάσταση του κόσμου (‘έκφραση’ φύσης: φαινόμενα, σκέψεις κλπ., πρβ. νόμους της φύσης) με την εκφορά του λόγου (γλώσσα ως έκφραση, πρβ. κανόνες δομής και συστήματος της γλώσσας) ως στοιχεία περιεχομένου, χρησιμοποιώντας ποικίλα σημειωτικά συστήματα για να εκφραστούν, όταν μπορούν.

Τα φυσικά αντικείμενα είναι *res* αλλά και *signa*, πρβ. την οικουμενική σημειολογία, που εφαρμόζει την κατηγορία του συμβόλου σε κάθετί που υπάρχει (Bonaventura ← John Scotus Eriugena ← Ψευδο-Διονύσιος: *Περί θείων ονομάτων*): το ορατό σύμπαν είναι ένα ιερό βιβλίο του Συγγραφέα. Κατα τον Peirce (5, 480, βλ. Eco 1979, 165), όταν αντιμετωπίζουμε την εμπειρία μας, προσπαθούμε να επεξεργαστούμε ιδέες για να τη γνωρίσουμε: «Αυτές οι ιδέες είναι τα πρώτα λογικά ερμηνεύοντα των φαινομένων που τα υποβάλλουν και τα οποία ως υποβάλλοντα είναι σημεία, των οποίων είναι τα [...] ερμηνεύοντα» (αντίληψη ως ερμηνεία αισθησιακών διαζευγμένων δεδομένων, που οργανώνονται διαμέσου μιάς περίπλοκης διαδικαστικής ενέργειας με μιά νοητική υπόθεση βασισμένη σε προηγούμενες εμπειρίες, πρβ. J. Piaget). Πρβ. σε παιδιά το ‘μάντεμα’ και την ‘επέκταση’ σχετικά με νέες λέξεις, με αναφορά στα συμφραζόμενα (όπου κάτω είναι προσφυές σημασιακά), υποθετικά και λανθασμένα ερμηνεύματα, πειράματα ψυχολογικών ερευνών, όπου τα παιδιά δίνουν πολλαπλές περιγραφικές ετικέτες σε ποικιλία αντικειμένων κλπ. Κατα τον Husserl (βλ. Eco 1979, 167) η δυναμική πράξη της γνώσης συνεπάγεται μιά ενέργεια ‘πληρώσεως’ (*filling up*), που είναι απλώς η απόδοση σημασίας στο αντικείμενο της αντίληψης, και η εμφάνιση του ονόματος και η διαίσθηση (*intuition*) του ονομαζομένου δέν διακρίνονται καθαρά (κατα τον U. Eco η φαινομενολογική ‘εποχή’ θα μπορούσε να μας αποκαταστήσει την αρχική τους μορφή ως εξαιρετικά αμφίσημα κείμενα, συγγενή των αισθησιακών, ενώ η σημειωτική σημασία είναι η κοινωνική κωδικοποίηση μιάς αντιληπτικής εμπειρίας, πρβ. ότι κατα τον Putnam (1991) η ασάφεια, η πορώδης κατάσταση, η πληθυντικότητα και όχι η ακρίβεια, η κλειστότητα, η ενότητα των νοητικών συστημάτων εξασφαλίζει τη σχέση τους με τον κόσμο και την επιβίωσή τους). Κατα τον Θωμά Ακινάτη (βλ. Kenny 1969, 273), «*intellectus noster intelligit materialia abstrahendo a phantasmatibus*» (εικόνες, αισθησιακές εμφανίσεις / εντυπώσεις αλλά αλλού προϊόντα της φαντασίας = *locus* μορφών που λαμβάνονται από τις αισθήσεις).

Με αυτά μπορούμε να παραβάλουμε στην ψυχολογία τα εξαρτημένα αντανάκλαστικά (I. Pavlov), που τελικά βασίζονται σε μη εξαρτημένα (E. Thorndike), και τη *respondent* – *operant* συμπεριφορά (B. F. Skinner: *type S* – *type R*), διακρίσεις συναισθημάτων – συναισθήσεων – εντυπώσεων – εμπειριών – αφεκτιβικών καταστάσεων – αισθημάτων – διαθέσεων κλπ., πρώιμα ολοφραστικά μορφώματα (L. Vygotsky, συμπλέγματα: συγκεκριμένη ομαδοποίηση αντικειμένων που συνδέονται στην εμπειρία → διάδοχοι: στη γλωσσική εξέλιξη), κατασκευαστική άποψη της νόησης (J. Piaget, στάδια: αισθησιακό – κινησιακό, προδιαδικαστικό, διαδικαστικό, η ανάπτυξη της γλώσσας εξαρτάται από τη νοητική ανάπτυξη), αντιπροσωπευτική άποψη της νόησης (J. Brunner: αδρανής, εικονική, συμβολική), διαδικαστικά συστατικά κάθε γνώσης (H. G. Furth), διαλογική φύση της κατανόησης (V. Vološinov), ψυχολογική αισθητική (*Einfühlung* = ανθρώπινα αισθήματα προβάλλονται σε άψυχα αντικείμενα, F. T. Vischer,

ψυχική απόσταση απο πρακτικές ανάγκες, E. Bullough), συναισθησία: ελεύθερο παιχνίδι αντίθετων παρορμήσεων σε αισθητικά βιώματα (Ogden & Richards 1923), θεωρία πληροφοριών: συνάρτηση βελτίστου μείγματος τάξης και αταξίας, πλεονασμού και πληροφορίας (Gestalt: φαινομενική και λειτουργική αντικειμενικότητα, Prägnanz = το αντιληπτικό πεδίο τείνει στην καλύτερη οργάνωση, ψυχολογία βάθους, ψυχανάλυση (νεύρωση, όνειρο, γοητεία του φανταστικού κλπ.), τέχνη πρωτογόνων.

4.8 Ερμηνεύματα και ερμηνεία

Το ερώτημα αν το ερμήνευμα διαφέρει απο την ερμηνεία, δηλαδή αν η διαδικασία της ερμηνείας (ενσυνείδητες ή ασυνείδτες διεργασίες του εγκεφάλου) αποτελεί ερμήνευμα ή αν τα ερμηνεύοντα προέρχονται μόνο απο τον έξω κόσμο, θα μπορούσε να απαντηθεί με το οτι η μνήμη συγκρατεί και εγκεφαλικές διαδικασίες, όταν τα αποτελέσματά τους έχουν κάποια σημασία για τον άνθρωπο, έστω και απορριπτική.

5. Θέση ερμηνευμάτων στα σημειωτικά συστήματα

Αν το ερμηνεύον είναι στοιχείο σημειωτικού συστήματος, θα πρέπει να είναι:

- σημείο (βλ. 1.2.2): πρβ. συνώνυμα – αντώνυμα κλπ., παραφράσεις κλπ.
- μέρος σημείου: έκφραση ή περιεχόμενο
- συνδυασμός σημείων: σημεία ανώτερων βαθμίδων (πρβ. μεγαλύτερες απο λέξεις μονάδες όπως φράσεις, π.χ. παροιμιακές, κλπ.), κείμενα
- πρόθεση σημείωσης: επιδίωξη αποτελέσματος (ερεθισμός)
- αποτέλεσμα σημείωσης: διάγνωση πρόθεσης (αντίδραση στο προηγούμενο)
- συμφραζόμενα σημείου: ενδοσυστηματικά – εξωσυστηματικά
- αίσθημα που αποκτά σημασία και δέν αναγνωρίζεται απλώς, αλλιώς θα πρέπει να αποτελεί υπόβαθρο της σημείωσης (οργάνωση και λειτουργία εγκεφάλου).

Εξετάζοντας τις εμφανίσεις και χρήσεις των ερμηνευόντων, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε οτι αυτά:

- χαρακτηρίζουν τον ατομικό και προσωπικό κόσμο: ατομικά όντα, γεγονότα κλπ. ως σταθμοί της ζωής → σύμβολα, πρβ. φυσική επιλογή μεταξύ ερμηνευμάτων (και αντιλήψεων)
- αναφέρονται σε βιώματα ακαθόριστα (π.χ. αίσθημα αδυναμίας, πρβ. την έκφραση «σηκώνω τα χέρια») ή δύσκολα να εκφραστούν (π.χ. γεύσεις, οσμές κλπ.)
- αναφέρονται στην περιφέρεια του νοήματος, των βιωμάτων κλπ., π.χ. η έννοια της λέξης *ελευθερία*, ένα μουσικό κομμάτι κλπ.
- ανήκουν σε διαφορετικά σημειωτικά συστήματα αλλα χρησιμοποιούνται στην ίδια σημειωτική πράξη
- δέν αντικαθιστούν κάτι άλλο, αλλα σχολιάζουν (αντίδραση).

Τα ερμηνεύματα αποτελούν τον προσωπικό κόσμο των άμεσων βιωμάτων των ατόμων (άμεσες ψυχοσωματικές σχέσεις με το περιβάλλον, εμπειρίες, πείρα, φαντασία) αλλα και έμμεσων (γνώση), ενώ τα σημεία είναι αφηρημένα, απομακρυσμένα (αλλα κάποτε και φορτισμένα), κοινά (για πολλούς, για επικοινωνία) σημειωτικά στοιχεία, πρβ. τη διάκριση σύστημα – λόγος στη γλώσσα. Αυτό που καθορίζει την αναφορά

(reference) περιλαμβάνει το περιβάλλον και το ιστορικό πλαίσιο των ομιλητών (χρηστών) μιάς κοινωνίας, αλλά και τις προσωπικές (υποκειμενικές) τους ιδέες. Η σημασία είναι δραστικά ολιστική, δηλαδή η σημασία μιάς λέξης εξαρτάται από τις σημασίες όλων των άλλων λέξεων της γλώσσας (W. v. O. Quine), αλλά αυτό ισχύει και στο άτομο (πρβ. απόψεις όπως του D. Papineau ότι ψυχολογικές καταστάσεις όπως η πίστη είναι βασικοί φορείς του νοήματος και το προτασιακό νόημα αποτελεί έμμεσο αποτέλεσμα του ψυχολογικού νοήματος).

Τα ερμηνεύοντα, που φυλάσσονται στη μνήμη, είναι αυτά που δημιουργούν τη δυνατότητα της αυτοσυνειδησίας, τη συνειδητοποίηση του 'εγώ' του συνολικού πλαισίου όπου εμφανίζονται τα σημεία και αναλύονται οι σημειωτικές πράξεις. Κατά τη χρήση των σημειωτικών συστημάτων, και γενικά κατά τη ζωή, παίρνει μέρος μέσω της μνήμης (αυτοσυνειδησία, αλλά και υποσυνειδησία) όλος ο κόσμος των βιωμάτων του ατόμου – προσώπου, για να ερμηνεύσει, να κατανοήσει, να αντιμετωπίσει τον κόσμο.

Τα ερμηνεύματα ανήκουν σε διάφορα σημειωτικά συστήματα, οργανωμένα (π.χ. η γλώσσα) ή μή (π.χ. σύννεφα συγκεκριμένα, τα οποία ανακαλούνται από τη μνήμη ή στα οποία γίνεται αναφορά, όπως με το γενικό σημείο 'σύννεφα' + περιγραφικά χαρακτηριστικά τόπου και χρόνου παρατήρησης, σχήματος, χρώματος, εντυπώσεων κλπ. ή ακόμη με το επιστημονικό όνομα του είδους των νεφών, αλλά πάλι μπορεί η εντυπωσιακή τους εμφάνιση – ίσως και στο σύνολο των σύννεφων του τότε ουρανού, στον φωτισμό κλπ. – να αποτελεί αυτό για το οποίο θέλουμε να μιλήσουμε ή να χρησιμοποιήσουμε στην ομιλία μας, πρβ. και φωτογραφίες ή σκίτσα τους), πρβ. και δυσκολίες περιγραφής και πληροφόρησης για πολλές καταστάσεις του κόσμου, π.χ. γεύσεις και οσμές, το συγκεκριμένο κωμικό στοιχείο ενός κωμικού του κινηματογράφου, την εντύπωση που γεννά ένα πρόσωπο κλπ. (βλ. 4.5). Τα ερμηνεύματα, μόνα τους ή σε συνδυασμούς, καλύπτουν σημειωτικά κενά:

- έκφρασης, π.χ. οσμών, αφών, γεύσεων κλπ., ακαθόριστων αλλά επαναλαμβανόμενων συναισθηματικών καταστάσεων, φευγαλέων σκέψεων·
- περιεχομένου, π.χ. άγνωστων σημείων σημειωτικού συστήματος (ξένες λέξεις των οποίων μαντεύουμε τη σημασία, γλώσσα συμβόλων)·
- σημείου που υπάρχει, π.χ. ξένης λέξης, πολιτισμικού συμβόλου·
- σημείου που δεν υπάρχει, π.χ. τα ερμηνεύματα που χρησιμοποιούνται για την τελική δημιουργία ενός καλλιτεχνήματος (κατά τη διαδικασία της δημιουργίας)·
- συνδυασμού σημείων, π.χ. γριφώδους εκφράσεως, σκοτεινής ποίησης·
- ερμηνεύματος ή ερμηνευμάτων, π.χ. κατά τη συνεχή χρησιμοποίηση ερμηνευμάτων ως την τελική κατανόηση του δέκτη.

6. Σκέψη και μνήμη

Η σκέψη αποτελείται, σε διαφορά από τη γλώσσα, πιθανώς από ερμηνεύματα σε ακολουθία, παράλληλα, σε κίνηση μπρός – πίσω κλπ., πρβ. στο ημερολόγιο της V. Woolf (1968, 102): «Catch them (one's thoughts) hot and sudden as they rise in the mind – walking up Asheham hill, for instance. Of course one cannot; for the process of language is slow and deluding. One must stop to find a word. Then there is the form of the sentence, soliciting me to fill it.» [...] «What I thought was this: if art is based on

thought, what is the transmuting process? I was telling myself the story of our visit to the Hardys, and I began to compose it; that is to say to dwell on Mrs Hardy leaning on the table, looking out, apathetically, vaguely, and so would soon bring everything into harmony with that as the dominant theme. But the actual event was different.» Άλλοι τονίζουν το συναίσθημα, όπως «I closed in the wordless ecstasy of mystery: where there is no thought but feeling lost in itself forever, profound, remote, immediate, and calm» (R. Eberhart, *The soul longs to return whence it came*) κλπ.

Η ισχύς των ερμηνευμάτων φαίνεται σε λειτουργίες της μνήμης, π.χ. θέλει κανείς να θυμηθεί τον Tom Sawyer του M. Twain και του έρχεται στο μυαλό ο Oliver Twist του Ch. Dickens, χωρίς να υποχωρεί παρά τις συνεχείς προσπάθειες ανάκλησης του ονόματος Tom Sawyer. Φαίνεται ότι τα ερμηνεύματα που ανακλήθηκαν καλύπτουν την ανάγκη κατά κάποιο τρόπο (υπάρχει ομοιότητα μεταξύ τους, ιδίως στον κόσμο των προσωπικών ερμηνευμάτων) και δέν υπάρχει λόγος να εγκαταλείψουν τη θέση τους, πρβ. και τον Ζοζέ Καρδόζο Πίρες (έπειτα απο εγκεφαλικό επεισόδιο): «Έμαθα ότι χωρίς μνήμη ο θάνατος δέν υπάρχει. Δέν υπάρχει νόηση χωρίς αναμνήσεις. Ούτε συναισθήματα υπάρχουν, που είναι ό,τι σημαντικότερο. Εκείνες τις ημέρες κοιτούσα τα βιβλία σάν πέτρες, δέν μπορούσα να τ' ανοίξω. Αυτό όμως που κερδίζεις ύστερα είναι κάτι το θαυμάσιο.» (βλ. Παπαγεωργίου 1998) Η ανάκληση ερμηνευόντων απο τη μνήμη φαίνεται και σε συμβολισμούς των ονείρων, π.χ. ο θάνατος σάν μιά γριά μαυροφορεμένη, με μιά βαλίτσα, που κάθεται ακίνητη στον καναπέ σάν απρόσμενος επισκέπτης.

Απο ψυχολογική άποψη πρβ. τον James (1909, 128–129): «To call the present idea of my dog, for example, cognitive of the real dog means that as the actual tissue of experience is constituted, the idea is capable of leading into chain of other experiences on my part that go from next to next and terminate at last in vivid sense-perceptions of a jumping, barking, jairy body. These *are* the real dog, the dog's full presence, for my common sense. If the supposed talker is a profound philosopher, although they may *be* the real dog for him, they *mean* the real dog, are practical substitutes for the real dog, as the representation was a practical substitute for them, that real dog being a lot of atoms, say, or of mind-stuff, that lie *where* the sense-perceptions lie in his experience as well as in my own.»

7. Συμπεράσματα

Τα ερμηνεύματα είναι τα βασικά στοιχεία της επικοινωνίας προσώπων, όπως τα σημεία των σημειωτικών συστημάτων. Αναφέρονται στο περιεχόμενο, ενώ τα σημεία στην έκφραση (σημεία περιεχομένου – σημεία έκφρασης). Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι βρίσκονται στην αρχή των σημειωτικών συστημάτων, τα οποία διασυνδέουν, έτσι ώστε να αλληλοϋποστηρίζονται και να αλληλοσαφηνίζονται, δείχνοντας την ένωση (ποικίλες σχέσεις) όχι μόνο των γλωσσικών στοιχείων, συνδυασμών, εκφορών κλπ., αλλά και των εξωγλωσσικών (πρβ. τα πρβ. αυτής της μελέτης), είναι δηλαδή τα συστατικά του κόσμου ή των κόσμων των ανθρώπων και συχνά δημιουργούν τα σημεία, αλλά και η σημασία ενός σημείου είναι κατα τον Ch. Peirce πραγματιστική ή δικαστική, αναπτύσσεται και συμπληρώνεται βαθμιαία, αναφερόμενη σε κάθε είδος

σημείου, συγκεντρώνοντας το σύνολο όλων των δυνατών προβλέψεων, ενεργώντας και υποβάλλοντας ποικίλα αποτελέσματα στους ερμηνευτές.

Βιβλιογραφία

- Bateson, G. 1958. *Naven*. Standford: Standford University Press.
- Benveniste, É. 1974. «Sémiologie de la langue», στο É. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale II*. Παρίσι: Gallimard, 43–66.
- Bolinger, D. 1975. *Aspects of Language*. Νέα Υόρκη: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Brodsky, J. 1995. «Ninety Years Later», στο J. Brodsky, *On Grief and Reason: Essays*. Νέα Υόρκη: Farrar, Straus & Giroux, 376–427.
- Centeno, Y. K. 1985. *Fernando Pessoa e a filosofia hermética. Fragmentos do espólio*. Λισαβόνα: Editorial Presença.
- de Man, P. 1979. *Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*. New Haven & Λονδίνο: Yale University Press.
- Diderot, D. 2004. *Contes et romans*. Παρίσι: Gallimard.
- Eco, U. 1977. *Zeichen. Einführung in einen Begriff und seine Geschichte*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- . 1979. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, U. & M. Bierwish. 1986. «Interpretant», στο Th. A. Sebeok (επιμ.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Βερολίνο, Νέα Υόρκη & Άμστερνταμ: Gruyter, 385–387.
- Eliot, G. 1958. *Middlemarch. A Study of Provencial Life*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Eliot, T. S. 1932. *Selected Essays*. Λονδίνο: Faber & Faber.
- Empson 1949. *Seven Types of Ambiguity*. Λονδίνο: Chatto & Windus.
- Fillmore, Ch. J. 1968. «The Case for Case», στο E. W. Bach & R. Th. Harms (επιμ.), *Universals in Linguistic Theory*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Winston, 1–88.
- Gorelov, I. N. 1980. *Neverbal'nye komponenty kommunikatsii*. Μόσχα: Nauka.
- Granger, G. 1968. *Essai d'une philosophie du style*. Παρίσι: Armand Colin.
- Greimas, A. & J. Fontanille. 1991. *Sémiotique des passions*. Παρίσι: Seuil.
- Hacking, I. 1975. *Why Does Language Matter to Philosophy?* Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- James, W. 1909. *The Meaning of Truth*. Νέα Υόρκη: Longmans, Green & Company.
- Kenny, A. 1969. «Intellect and Imagination in Aquinas», στο A. Kenny (επιμ.), *Modern Studies in Philosophy. Aquinas: A Collection of Critical Essays*. Νέα Υόρκη: Anchor Books, 273–296.
- Latraverse, F. 1987. *La pragmatique: Histoire et critique*. Βρυξέλλες: Mardaga.
- Lucretius. *On the Nature of Things*. Translated by W. H. D. Rouse. Revised by Martin F. Smith [Loeb Classical Library 181]. 1924. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Martinet, A. 1967. «Connotations, poésie et culture», στο *To Honor R. Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday*, τ. 2. Χάγη & Παρίσι: Mouton, 1288–1295.
- Milner, G. B. 1971. «The Quartered Shield: Outline of Semantic Taxology», στο E. Ardener (επιμ.), *Social Anthropology and Language*. Λονδίνο: Tavistock Publications, 243–269.
- Morris, Ch. W. 1971. *Writings on the General Theory of Signs*. Χάγη & Παρίσι: Gruyter.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1991. «Ποιητική μεταγλώσσα και μεταγλωσσική ποίηση στον Ελύτη», *Λέξη, Αφιέρωμα στον Οδυσσέα Ελύτη* 106, 733–749.
- Ogden, C. K. & I. A. Richards. 1923. *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Harcourt, Brace & Company.
- Παπαγεωργίου, Χ. 1998. «Το τελευταίο βαλς». Εφημ. *Το Βήμα* (24–11–2008).

- Peirce, Ch. S. 1931–1966. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, 8 τ. Επιμ. Ch. Hartshorne, P. Weiss & A. W. Burks. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- . 1978. *Écrits sur le signe*. Επιμ. G. Deledalle. Παρίσι: Seuil.
- Portmann, A. 1978. *Biologie und Geist*. Φρανκφούρτη (στον Main): Suhrkamp.
- Putnam, H. 1991. *Representation and Reality*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Quillian, M. R. 1968. «Semantic Memory», στο M. Minsky (επιμ.), *Semantic Information Processing*. Cambridge, MA: M.I.T. Press, 216–270.
- Quine, W. v. O. 1951. «Two Dogmas of Empiricism», *The Philosophical Review* 60, 20–43.
- Rey-Debove, J. 1979. *Lexique. Sémiotique*. Παρίσι: P.U.F.
- Σετάτος, Μ. 1977. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
- . 1994. «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες. ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 39–54.
- Simmons, R. F. 1973. «Semantic Networks: Their Computation and Use For Understanding English Sentences», στο R. C. Schank & K. M. Colby (επιμ.), *Computer Models of Thought and Language*. Σαν Φρανσίσκο: W. F. Freeman & Company, 63–113.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Woolf, V. 1968. *A Writer's Diary*. Νέα Υόρκη: Signet.

